

Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy,
adabiy-badiiy jurnal

MUASSISLAR: Beruniy tuman hokimligi

"Tafakkur-Tamaddun" OOO

"Beruniy avlodlari" jamoat fondi

HAMKORLARIMIZ:

O'zRFA Qoraqalpog'iston bo'limi

Qoraqalpoq davlat universiteti

Urganch davlat universiteti

TAHRIR HAY'ATI:

BOSH MUHARRIR:

Munavvara KURBANBAYEVA

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Anvar ALLAMBERGENOV

TEXNIK MUHARRIR:

Islombek ABDIKHAKIMOV

BO'LIM MUHARRIRI:

Muqaddas KURBANBAYEVA

Akmal SAIDOV, y.f.d., prof., akad.

Qahramon QURONBOYEV, s.f.d., prof.

Mehmet Munir Dadaoglu, phil.sc.d., prof. (Turkiya)

Roman GOPAL, fil.f.f.d (PhD), (Hindiston)

Azizulloh AROL, fil.f.f.d (PhD), (AQSH)

Almagul BAYRIYEVA, s.f.d., (DSc)

Zuhra REYMOVA, y.f.d., (DSc)

Karlig'ash UMAROVA, y.f.d., (DSc)

Xəlil İsmayıl oğlu İsmayilov, t. f.d, prof., (Ozarbayjon)

Anvar ABDULLAYEV, t.f.f.d, dots.

Makset KARLIBAYEV, t.f.d., k.i.x.

Kozimbek TUXTABEKOV, t.f.d., (PhD)

Umid BEKMUHAMMAD, t.f.d., (PhD), k.i.x.

Shoira NURULLAYEVA, t.f.n., dots.

Mamlakat JUMANIYAZOVA, t.f.n., dots.

Konul Bunyadzoda, falsafa fanlari doktoru, (Ozarbayjon)

Baxtiyor KARIMOV, fal.f.d., prof.

Marat NIYOZIMBETOV, fal.f.d.

Alima BERDIMURODOVA, fal.f.d.

Odilbek RADJAPOV, fal.f.f.d., (PhD)

Mangubek O'RAZMETOV, fal.f.d., (PhD)

Zarifboy DO'SIMOV, fil.f.d., prof.

Olmos ULVI Binnatova, fil.f.d., prof., (Ozarbayjon)

Azamat PRIMOV, fil.f.d., (DSc), prof.

Nasibullina Nurida Shaydullovna, fil.f.n., (Rossiya Federatsiyasi)

Shukurjon Norbayeva, fil.f.d., (DSc)

Bekposhsha RAXIMOVA, fil.f.n., dots., (PhD)

Qabil MAMBETOV, fil.f.f.d., (PhD)

Vahob RAHMONOV, fil.f.n., dots.

Doniyor YULDASHEV, fil.f.d (DSc)

Farrux Abbas oglu Rustamov, p.f.d, prof. (Ozarbayjon)

Qozoqboy YO'LDOSHEV, p.f.d., prof.

Qaxramon IBADULLAYEV, p.f.d., (DSc)

Masharib ABDULLAYEV, s.f.d., (DSc), k.i.x.

Nilufar KOSHANOVA, ped.f.f.d., (PhD)

Rana Hamid qizi Qadirova, psixol.f.d., prof. (Ozarbayjon)

Nargis ATABAYEVA, psixol.f.d., (DSc)

Dilafroz QARSHIYEVA, psixol.f.d., (DSc)

JAMOATCHILIK KENGASHI:

Sirojiddin SAYYID

Muhammad ALI

Kengesboy KARIMOV

Iqbol MIRZO

Qurbon SHONIYOZOV

O'rozboy ABDURAHMONOV

Murotboy JUMANOV

Adabiy maslahatchi:

Guliston MATYOQUBOVA

Rassom:

Alibek ABDURAHMONOV

Sahifalovchi-bezovchi: G'iyosiddin O'NAROV

Manzilimiz: Qoraqalpog'iston Respublikasi,

Beruniy tumani.

Web-sayt: <https://jurnal.tamaddunnuri.uz>

e-mail: tamaddunnuri1@gmail.com.

Telegram kanali: <https://t.me/tamaddunnuri>

Tel.: (+99888) 036 00 55, (+99897) 355 75 40.

Qog'oz bichimi 60x84 ¼. Nashriyot hisob tabog'i 28.

Indeks – 960. ISSN 2181-8258. "ADAD PLYUS" MCHJ

bosmaxonasida chop etildi. Adadi 300 dona.

Bosishga 2025-yil 29-dekabrda ruxsat etildi.

Toshkent shahri, Chilonzor ko'chasi, 28-uy.

2025-yil, 12-son II qism (75).

Ushbu son "Tamaddun nuri" jurnali tahririyatining kompyuterida sahifalandi. Buyurtma №31.

Jurnaldan ko'chirib bosilganda "Tamaddun nuri" dan olindi deb izohlanishi shart. Matn hamda reklamalardagi ma'lumotlarning to'g'riligi uchun mualliflar mas'uldir. Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar tahrirlanadi, taqriz qilinmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

"Tamaddun nuri" jurnali Google Scholar bazasida indekslanadi. Bu esa jurnalning ilmiy nufuzini oshirish va mualliflarning ilmiy ishlarini keng miqyosda targ'ib qilishga yordam beradi. Google Scholar orqali tadqiqotchilar va olimlar "Tamaddun nuri" jurnalida chop etilgan maqolalarni qidirib topish va ularga havola berish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Tahririyat Crossref DOI ning rasmiy a'zosi hisoblanadi va 10.69691 DOI prefiksiga ega. Har bir nashr va ilmiy maqolaga individual Crossref DOI raqami beriladi.

Crossref

10.69691 DOI

INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER
INTERNATIONAL CENTRE

ISSN-2181-8258

Impakt faktor-9.347

SLIB.UZ

BIZNI IJTIMOYIY TARMOQLARDA QUYIDAGI MANZILLARDA KUZATING:

Scientific, socio-philosophical, cultural and educational, literary and artistic magazine

Founders: Beruniy District Municipality

"Tafakkur-Tamaddun" OOO

Public Foundation "Descendants of Berunius"

Our colleagues: Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan Karakalpakstan division

Karakalpak State University, Urgench State University

EDITORIAL BOARD:

EDITOR-IN-CHIEF:

Munavvara KURBANBAEVA

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Anvar ALLAMBERGENOV

TECHNICAL EDITOR:

Islombek ABDIKHAKIMOV

SECTION EDITOR:

Mukaddas KURBANBAEVA

Akmal SAIDOV, y.sc.d., prof., Acad.

Qakhraman QURANBAYEV, s.sc.d., prof.

Mehmet Munir Dadaoglu, phil.sc.d., prof. (Turkiya)

Roman GOPAL, phil.sc.n., (PhD) (India)

Azizulloh AROL, phil.sc.n., (PhD) (USA)

Almagul BAYRIEVA, s.sc.d., (DSc)

Zuhra REYMOVA, y.sc.d., (DSc)

Karligash UMAROVA, y.sc.d., (DSc)

Xəlil İsmayıl oğlu İsmayilov, ist. sc.d, prof. (Ozarbayjon)

Anvar ABDULLAEV, ist.sc.d, dots.

Makset KARLIBAEV, t.f.d., k.i.x.

Kazimbek TUKHTABEKOV, t.f.d., (PhD)

Umid BEKMUHAMMAD, t.f.d., (PhD), k.i.x.

Shoira NURULLAEVA, c. of h. sciences, Assoc. Prof.

Mamlakat JUMANIYAZOVA, c. of h. sciences, Assoc. Prof.

Konul Bunyadzoda, Doctor of Philosophy,
(AMEA) Corresponding Member (Ozarbayjon)

Bakhtiyar KARIMOV, phios.sc.d., prof.

Marat NIYOZIMBETOV, philos.sc.d.

Alima BERDIMURODOVA, philos.sc.d.

Odilbek RADJPOV, philos.sc.d., (PhD)

Mangubek URAZMETOV, philos.sc.d., (PhD)

Zarifboy DOSIMOV, Phil.sc.d., prof.

Olmos ULVI Binnatova, Phil. f.sc.d., prof. (Ozarbayjon)

Azamat PRIMOV, Phil. sc.d., (DSc), professor

Nasibullina Nurida Shaydullovna, can. of phil (Rossiya)

Shukurjon Norbayeva, Phil. sc.d., (DSc)

Bekposhsha RAKHIMOVA, can. of phil.sc, dots (PhD)

Qabil MAMBETOV, phil.sc.n. (PhD)

Vahab Rakhmonov, f.sc.n., dots.

Doniyor YULDASHEV, Phil. sc.d., (DSc)

Farrux Abbas oğlu Rüstamov, p.sc.d, prof., (Ozarbayjon)

Kazakboy YOLDASHEV, p.sc.d., prof.

Qakhraman IBADULLAEV, p.sc.d., (DSc)

Masharib ABDULLAEV, of art.sc.c., (DSc), k.i.x.

Nilufar KOSHANOVA, ped.f.f.d., (PhD)

Rana Hamid qızı Qadirova, Psychol.sc.d., prof.(Ozarbayjon)

Nargis ATABAEVA, Psychol.sc.d., (DSc)

Dilafruz QARSHIEVA, Psychol.scd., (DSc)

COMMUNITY COUNCIL:

Sirojiddin SAYID

Muhammad Ali

Kengesboy KARIMOV

Iqbal MIRZA

Kurban SHONIAZOV

Orozboy ABDURAHMANOV

Muratboy JUMANOV

Literary Advisor:

Gulistan MATYOQUBOVA

Painter:

Alibek ABDURAHMANOV

Page editor:

Ghiyaziddin O'NAROV

Our address: Republic of Karakalpakstan,
Beruni district.

Website: <https://tamaddunnuri.uz>

e-mail: tamaddunnuri1@gmail.com.

Telegram channel: <https://t.me/tamaddunnuri>

Phone: (+99888) 036 00 55, (+99897) 355 75 40.

The editorial board is an official member of Crossref DOI and has the prefix 10.69691 DOI. Each publication and scientific article is assigned an individual Crossref DOI number.

Paper size 60x84 ¼. Publisher's scoreboard 28. The index is 960.

It was published in the printing house of "ADAD PLUS" LLC. The number is 300 pieces.

Chilonzor street, 28, Tashkent city. 2025, No.12 (75).

This issue was paged on the computer of "Tamaddun Nuri" editorial office. Order #31. When copying from the magazine, it must be noted that it was taken from "Tamaddun Nuri". The authors are responsible for the accuracy of the information in the text and advertisements. Manuscripts received by the editors will be edited, not reviewed, and not returned to the author.

"Tamaddun nuri" magazine is indexed in the Google Scholar base. This helps to increase the scientific prestige of the Journal and to promote the scientific work of the authors on a large scale.

Through Google Scholar, researchers and scientists will be able to search and link articles published in the Journal "Tamaddun nuri".

Crossref DOI-10.69691

ISSN-2181-8258

Impakt faktor-9.347

SLIB.UZ

BIZNI IJTIMOYIY TARMOQLARDA QUUYIDAGI MANZILLARDA KUZATING:

MUNDARIJA

07.00.00 - "TARIX"

Arziyev Komiljon Doniyorovich. Shimoliy-g'arbiy Baqtriyaning antik davr qabr inshootlari.....	9
Xushboqov Chori Mamarajab o'g'li. O'zbek xalqining milliy urf-odat va marosimlarida Surxon vohasining o'ziga xosligi: nomoddiy madaniy meros va milliy o'zlik masalasi.....	43
Turayev Murodulla Tura o'g'li. Urush sharoitida sog'liqni saqlash muassasalarini takomillashtirish va resurslar bilan ta'minlash.....	63
Умид Бекмуҳаммад. Хоразмнинг жадид журналистлари.....	82
Abdullayeva Nazokat Baxtiyarovna. O'zbekiston koreys diasporasining janubiy koreya tashqi siyosati va xalq diplomatiyasidagi o'rni.....	98
Amonov Saidazimxon To'raxon o'g'li. Kitob tumanidagi antik davriga oid Ayoqchi yodgorligida olib borilgan dastlabki tadqiqot natijalari.....	102
Садуллаев Баҳрам Пулатович. Чап қирғоқ Кат-қалъанинг IX–XI асрларга оид турар-жойлар маҳаллалари масаласига доир: археологик ва топографик маълумотлар.....	106
Jumaniyazova Firuza Jumanazarovna "Xorazm haqiqati" gazetasida evakuatsiya qilingan aholi va bolalarga ko'rsatilgan insonparvarlik yordami masalalarining yoritilishi.....	111
Abdug'aniyev Abdulxay Ulug'bek o'g'li. Ilk o'rta asr ko'shklarining o'rganilish tarixi va tadqiqot muammolari.....	114
Ochilova Dilobar. O'zbekistonda zamonaviy oliy ta'lim tizimining huquqiy asoslari va uning rivojlanish tarixi.....	117
Xashimova Gulchehra. Yevropa xalqlari madaniy taraqqiyotining o'ziga xos jihatlari.....	139
Gapparova Baxtigul Razaqovna. Xorazm vohasida o'tkazilgan xalq sayillari.....	142
Abdullayev Timur Pulatovich. 1990–2025-yillarda O'zbekistondan Germaniyaga bo'lgan migratsiya jarayonlari: tarixiy-etnografik jihatlar.....	147
Turayev Murodulla Tura o'g'li. Ikkinchi jahon urushi davrida O'zbekistonda sog'liqni saqlash va tibbiy ta'lim siyosatining xususiyatlari.....	162
Nzanova Seregul. Qoraqalpog'istondagi bosmaxonalar tarixi (Qoraqalpog'iston, "Bilim" va "Jeke" bosmaxonalari misolida).....	185
Yo'ldashev Ikromjon Tursunovich. Qo'qon hududlarida qadimgi binokorlik va me'morchilik madaniyatining shakllanishi hamda tarixiy rivojlanish bosqichlari.....	192
Umarova Gulbahor Berdiyevna. Yangi O'zbekistonda fuqarolik jamiyati va siyosiy partiyalarning demokratik taraqqiyotdagi o'rni.....	240
Касимова Зумрадхон Сабиржановна. Интеграция искусственного интеллекта в религиозные исследования в ТУИТ имени Мухаммада аль-Хорезми.....	327
Ташкенбаева Диёра А. Колониальный и советский Туркестан в зарубежной историографии: концепции Майкла Рывкина.....	330
Ташкенбаев Таштемир Ташкенбаевич. Взаимодействие когнитивных и культурологических факторов в процессе формирования и функционирования номинационной модели топообразования в Каракалпакском регионе республики Узбекистан.....	333

09.00.00 - "FALSAFA"

Уралов Дилшодбек. Влияние глобализации на национальную культуру.....	46
Jumayev Bahrom Panjiyevich. Tarixiy xotira va ijtimoiy ideal: etnometodologik yondashuv.....	71
Kabulniyazova Gulchexra Tashpulatovna. Renessans davri italyan faylasufi Piko della Mirandolaning inson qadr-qimmati va erkinligi haqidagi qarashlari.....	74
Agzamxodjayev Saidkarimxon Saidkomilovich. Ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmlari.....	92
Eshmurodov Nabillo Ibodullo o'g'li. Begonalashuv fenomeni: inson va jamiyat o'rtasidagi inqirozning falsafiy tahlili.....	120
Махмуд Деҳқонов. Фуқаролик жамиятида оилавий муносабатлари маданиятининг барқарорлиги.....	135
Musayev Umidjon Saidkamolovich. XVIII–XIX asrlar xorazm mutafakkirlari qarashlarida inson masalasi.....	234
Botirova Sevara Mamurovna. Muloqot etikasining rivojlantirilishda germenevtik falsafiy yondashuvlar.....	260
A'zamova Kumush Salim qizi. Turli tarixiy kontekstlarda inson qadr-qimmati masalasi.....	263
Turdiyoyev Bozor Xudoyberdiyevich. O'zbekiston mustaqil mamlakat – sivilizatsiya sifatida.....	269
Axmedova Zebiniso Azizovna. Jadidchilik harakatining ijtimoiy hayotga ta'siri: tarixiy-ijtimoiy tahlil.....	312
Bayeshanov Abdulla Mustafayevich. Ekologik madaniyatni muhim tarkibiy qismlari va uni shakllantirishning ahamiyati.....	315
Javliyev Feruz Kamilovich. Yangilanayotgan o'zbekistonda inson salomatligi tushunchasining ko'rsatkichlari.....	318
Jo'rabekov Abduhalil Jo'rabekovich. Alisher Navoiyning ahloqiy falsafiy qarashlari.....	321
Xakimov Dilmurod. Yoshlar ma'naviy-axloqiy begonalashuviga qarshi barqaror qadriyatlarni shakllantirish muammolari.....	324
Boygaziyev Tulqin Inatullayevich. Forobiyning falsafiy qarashlarida ilm va tarbiya uyg'unligi masalasi.....	359
Abdiraxmanov Muzaffar Zariybayevich. Ijtimoiy ong va davlat boshqaruvida "inson qadri" tamoyilining jamiyat rivojiga ta'siri.....	373
Dehqonov Behzod Baxtiyorovich. Aziziddin Nasafiyning "Kashf ul-haqoyiq" asarida inson mohiyati va uning mavjudlik manbalari.....	377
Muhiddinova Sarvinoz. Zamonaviy xitoyda ma'naviy tarbiya taraqqiyotining ijtimoiy-falsafiy jihatlari.....	403

10.00.00 - "FILOLOGIYA"

Чупонов Отаназар Отожонович. Антропонимы в посольских книгах по связям России с Хивой и Бухарой XVII века.....	13
Xurramova Dilorom Abduraim qizi. Taqlid soʻzlarning pragmatik tahlili.....	16
Tursunova Maftuna Toshurdi qizi. Toponimik rivoyatlarda toponimik motivlarning vazifalari xususida.....	28
Almardanova Iroda Toshmamatovna. Izohli lugʻatlardagi iqtisodiy terminlar uchun illyustrativ misollarning berilishi masalasi.....	31
Eshnazarova Kamola Ubaydulla qizi. Ingliz va oʻzbek tillarida pul semali frazeologizmlarning semantik tahlili.....	34
Xudoynazarova Oʻgʻlonoy A. Oʻzbek frazeologik tizimida ekzotik barqaror birikmalar va diniy barqaror birliklarning (religionimlar) roli.....	37
Turdaliyeva Shaxnoza Oʻ. Oʻzbek tilida antroponim gibrid komponentli maqollarning lingvokulturologik tahlili ("Alixoʻja – Xoʻjali" misolida).....	40
Mavlanova Gulnigor Baxriddin qizi. Adabiyotshunoslikda "obraz" tushunchasi.....	49
Usmanova Zulayxo Ilxombek qizi. Atamalar va terminologiyaning konseptual tahlili: nazariy tushunchalar.....	53
Sapayeva Feruza Davlatovna. Maxtumquli ijodining jahon miqyosida oʻrganilishi.....	57
Dauletnazarova Periyat Daryabay qizi. Pr texnologiyalarining zamonaviy tendensiyalari.....	60
Mustanova Shahnoza Rustamovna. Ingliz tilidan oʻzbek tiliga sinxron tarjimada leksik muammolar va ularni bartaraf etish strategiyalari.....	67
Ёқубжанова Моҳларойим Абдумалик қизи. Чет тили (инглиз тили) ўқитиш жараёнида мультимедиадан фойдаланиш масалалари.....	78
Yusupova Muntoza Baxtiyor qizi. Evfemizatsiyalashgan maqol va matallarni guruhlash.....	88
Ahmedova Mohinur Nuʻmon qizi. Global axborot muhitida yoshlarning hayot mavqelarini shakllantirish.....	96
Otaeva Oysuluv. Yevgeniy Yevtushenko sheʼriyatida okkazonal soʻz yasalihi.....	124
Xudoyberganov Sirojiddin Meylibayevich. Ingliz va oʻzbek tillaridagi turgʻun feʼllarning qiyosiy tahlili.....	152
Norova Malika. Badiiy matnda emotsiyalarni verbalizatsiya qilish milliy mentalitetning aks etishi sifatida	155
Buzrukova Maxina Muxamadxonovna. Virtual 3D muhitlarda ingliz tili kommunikativ kompetentligini shakllantirish.....	158
Yusupova Muntoza Baxtiyor qizi. Evfemizatsiyalashgan maqol birliklarini konseptuallashtirish va kategoriyalashtirish asosida guruhlash.....	165
Jadigerova Aygul Maksetovna. Zoonimlar va ularning ramziyligi: ingliz va qoraqalpoq folklori nuqtayi nazaridan.....	169
Kutlimuratova Aysulw. Paremiologik diskursdagi "labour/mehnat" konseptining lingvomadaniy tahlili.....	173
Samadova Visola Baxtiyor qizi. Ingliz, oʻzbek va rus tillarida antonim komponentli frazeologik biriklarning lingvomadaniy xususiyatlari.....	189
Babadjanov Mansurbek Qurbanbayevich. Tarjima asarlarda qoʻllangan frazeologik biriklarning lingvomadaniy xususiyatlari.....	200
Davlatboyeva Dildora. Adabiyot fani taʼlimida virtual topshiriqlarni qoʻllashning nazariy asoslari.....	204
Boboqulova Irodaxon. Kinoyaning turlari, roli, vazifalari va tasnifi.....	207
Mahmudova Shoxista Abdusalomovna. Erkin Aʼzam nasrida kinoyaviy talqin.....	210
Fatilloev Madiyor Bahriddinovich. "Muʼjamu-l-udabo" asarining tili va uslubi.....	213
Zaynutdinova Gulnoza Anvarjon qizi. Oʻzbek tilshunosligida lingvopoetika umumfilologik yoʻnalish sifatida.....	216
Badalbayev Dilshod Farxod oʻgʻli. Imkoniyat toʻliqlovchisi ishtirokidagi xitoycha turgʻun birikmalarlar haqida.....	219
Rustamov Doniyorbek. Jadidchilik va lingvokulturologik modernizatsiya: dramaturgiyada til, madaniy xotira va ijtimoiy oʻzgarishlar.....	222
Ataboyeva Noila Masharipovna. Shakl va maʼno uygʻunligining tarjimashunoslikdagi ahamiyati.....	228
Madaliyeva Zuxraxon Odiljon qizi. Abdurauf Fitrat hayoti va ijodining Turkiyada oʻrganilishi.....	237
Orazgalieva Ayjamal Marat qizi. Ingliz va qoraqalpoq tillarida "child/bala" konseptining ifodalanishi.....	257
Bahodirova Gulruh Bahodirovna. Kashtachilikka oid terminlarning lugʻaviy manbalarda izohlanish xususiyatlari.....	266
Dilfuza Ubaydullayeva Akmalovna. Nutq madaniyati — kasbiy muvaffaqiyatga yoʻl.....	275
Istoda Rasulova. Oʻzbek va rus tillaridagi madaniy metaforalar: lingvokulturologik tahlil.....	285
Avazova Lobar Buriyevna. Jahon tarixiy-adabiy asarlarda Bobur Mirzo talqini.....	288
Ruzimov Sherali Saliyevich. Feʼl–ravish–predlog konstruksiyalarining ikki tilli feʼlli frazemalar lugʻatlaridagi talqini.....	291
Saitov Suxrob Djumaydillayevich. Oʻzbek va tojik tillarining tarixiy ildizlari (lingvistik xususiyatlar va zamonaviy koʻrinishlari).....	299
Sultanova Dilfuza Kamalovna. Qoraqalpoq va ingliz tillaridagi pedagogik terminlarning semantik guruhlar.....	301
Ibragimova Dildora Inomjonovna. Oʻzbek adabiyotida tarixiy mavzudagi asarlar badiiyati, fakt va talqin.....	309
Ruziyeva Nafisa, Ziyodullayeva Durdona T. Ingliz va oʻzbek tillaridagi somatik maqollarning lingvakultural tadqiqoti.....	336
Azimova Dildora Maxmudjonovna. Ingliz va oʻzbek tillarida buxgalteriya va audit terminlarining izchilligi: korpus va leksikografik yondashuv.....	339
Bekniyazov Berikbay Kozdibayevich. Qoraqalpoq va qozoq tillaridagi somatik antroponimlarning oʻziga xos xususiyatlari.....	343
Olimova Matluba Qaxramon qizi. Tarjima nazariyasida ekvivalentlik: tanqidiy tahlil.....	346
Arziev Sharapatdin Abdiraxmanovich. Qaraqalpaq klassikaliq ádebiyatinda quslar obrazini jasalivi.....	356
Raxmatova Marjona. Vafo Fayzullo sheʼriyatida lirik qahramon tasviri.....	362
Zulfiqorova Zuxra Allaberdiyevna. Tarjimada kontekstga mos pragmatik elementlarni saqlash muammolari.....	365
Kunnazarova Gulnar. Ingliz tilidagi badiiy asarlarni qiyosiy tahlillashning zamonaviy texnologiyalari.....	369
Primov Azamat I. Ogahiyning "Firdavs ul-iqbol" asari tilidagi Xorazm hududiga xos leksik-semantik birliklarning tarixiy-madaniy ahamiyati.....	384
Утамбетова Арухан. 2002-2012 жыллардағы қарақалпақ прозасында гүрриңлердің сюжетлик композициялық өзгешеликleri (Алланазар Абдиевтың «Мал қора», «Жыртық етик», «Мойынлаў» гүрриңleri мысалында).....	392
Mengnarova Maftuna Toshboy qizi. Oʻzbek tilida rang komponentli maqollarning stilistik xususiyatlari.....	400

12.00.00 – “YURIDIK FANLAR”

Bozorov Ulugʻbek Sayidmurodovich. Talabalarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishning oʻziga xos muammolari.....	181
Narbaeva Nodira Jumanazarovna. Latent jinoyatchilikni shakllantiruvchi psixologik omillar.....	225
Бекниязова Динора Байниязовна. Вasiятноманинг хорижий давлатлардаги шакллари ва тажрибаси: қиёсий-ҳуқуқий таҳлил.....	295
Dusanov Eshqobil Ernazarovich. Yangi Oʻzbekiston jazoni ijro etish qonunchiligi rivojlanishida inson omili va insonparvarlik tamoyillari.....	353
Adilbayev Bekbosin Abatbayevich. Qarz majburiyatini taʼminlashda neustoyka va garovning oʻrni.....	388

13.00.00 – “PEDAGOGIKA”

Orakbaev Zulkander Zinatdinovich. Oqituvshilarning kasbiylik tajribasiga taʼsir etuvchi faktorlar.....	19
Daniyarov Otayor Baxtiyorovich. Talabalarning davlat tilida ish yuritish koʻnikmasini rivojlantirishda mashqlardan foydalanish.....	22
Matniyozov Davronbek. Oʻquvchilarda lingvistik kompetensiyani rivojlantirish mezonlari.....	25
Razzoqova Mahliyo Qosimjonovna. Gender identifikatsiyasining nazariy aspektlarining ahamiyati va uning ijtimoiy, madaniy hamda psixologik jihatlari.....	127
Xalikova Zaxro Mirshadmonovna. Metakognitiv monitoring – oʻquv muvaffaqiyatining kuchli prediktori.....	132
Toshov Muxiddin. Jabbarova Kamola Djurakulovna. Pedagogika yoʻnalishi talabalarining nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari.....	177
Axmedova Nazokat Erkinovna. Maktabgacha yoshdagi bolalarda tasviriy faoliyat jarayonida idrok etish qobiliyatlarini rivojlantirishning psixologik-pedagogik asoslari.....	195
Xolmirzayeva Shahnoza Majidovna. Oʻyin texnologiyalari asosida maktabgacha yoshdagi bolalarda mustaqillik va ijodiy tashabbusni rivojlantirishning nazariy modeli.....	231
Ashirov Abdirashid Ravshanovich. Oʻquv-bilish faoliyatini faollashtirish metodikasini takomillashtirish usullari.....	244
Islamova Fotima Shamsiddinovna. Oʻgʻil bolalarning oilaviy rolini zamonaviy talqin qilish: gender xususiyatlari.....	247
Shomurodova Malohat. “Jigsaw” texnologiyasining sifatli taʼlimni amalga oshirishdagi ahamiyati.....	272
Xushvaqtov Akmaljon Kalandarovich. Iqtidorli bolalarni oʻqitishda taʼlimiy va raqamli texnologiyalaridan foydalanishning afzalliklari.....	282
Xalknazarova Aysuliy Maxsetbaevna. Raqamlashtirish sharoitida differensial oʻqitishning nazariy-metodik yondashuvlari va rivojlanish bosqichi.....	305
Umarov Bahrom Norboyevich. Oʻquvchilarning oʻqib tushunish kompetentligini rivojlantirish: mahalliy va xorijiy darsliklarning qiyosiy tahlili.....	350
Yakubova Dilfuza Otayevna. Abdulla Avloniy va Abdurauf Fitratlarning taʼlim-tarbiya haqidagi goylari.....	381
Toshmamatova Munisa Toshmamatovna. Umumtaʼlim fanlaridan dars samaradorligini oshirishda axborot texnologiyalaridan foydalanish.....	397

19.00.00- “PSIXOLOGIYA”

Komilova Zulfiyaxon Poziljonova. Oʻzbek oilalarida er-xotin munosabatlari barqarorligiga taʼsir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar.....	252

Jurnal 2016-yil 28-sentyabrda Oʻzbekiston Respublikasi Matbuot va axborot agentligi tomonidan № 0843 raqami bilan qayta roʻyxatdan oʻtgan. Oʻzbekiston Respublikasi OAK tomonidan 2019-yil 30-yanvarda chop etilgan OAK rayosati qarorlari bilan tasdiqlangan roʻyxatga koʻra 07.00.00 - “Tarix”, 09.00.00 - “Falsafa”, 10.00.00 - “Filologiya” ixtisosligi boʻyicha; OAK Rayosatining 2023-yil 31-oktyabrdagi 345-son qarori bilan 12.00.00 – “Yuridik fanlar”, 13.00.00 – “Pedagogika”, 19.00.00 – “Psixologiya” ixtisosliklari boʻyicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar roʻyxatiga kiritilgan.

TABLE OF CONTENTS

07.00.00 - "HISTORY"

Arziyev Komiljon Doniyorovich. Burial structures of the antique period in northwestern Bactria.....	9
Khushbakhov Chori Mamarajab ogli. The distinctive features of the Surkhandarya oasis in the national customs and rituals of the uzbek people: the issue of intangible cultural heritage and national identity.....	43
Turayev Murodulla Tura ogli. Improving and providing resources to healthcare institutions in war conditions.....	63
Umid Bekmuhammad. The jadid journalists of Khorezm.....	82
Abdullaeva Nazokat Baxtiyarovna. The role of the korean diaspora in Uzbekistan in south korea's foreign policy and public diplomacy.....	98
Amonov Saidazimkhon Torakhon ogli. Results of the initial research conducted at the Ayoqchi antiquity site in Kitob district.....	102
Sadullaev Bahram Pulatovich. On the issue of residential quarters of the left-bank Kat-kala in the 9th–11th centuries: archaeological and topographical evidence.....	106
Jumaniyazova Firuza Jumanazarovna. Coverage of humanitarian aid to evacuated populations and children in the Khorezmskaya pravda newspaper.....	111
Abduganiyev Abdulkhai Ulugbek ogli. The history of the study of early medieval fortress and research problems.....	114
Ochilova Dilobar. Legal foundations of the modern higher education system in uzbekistan and the history of its development.....	117
Khashimova Gulchekhira. Features of the cultural development of the peoples of Europe.....	139
Gapparova Baxtigul Razzaqovna. Folk tours held in the Khorezm oasis.....	142
Abdullayev Timur Pulatovich. Migration processes from Uzbekistan to Germany in 1990–2025: historical-ethnographic aspects.....	147
Turayev Murodulla Tura ogli. Features of health care and medical education policy in Uzbekistan during world war ii.....	162
Yuldashev Ikromjon Tursunovich. The formation and historical development stages of ancient construction and architectural culture in the Kokand region.....	192
Umarova Gulbahor Berdiyevna. The role of civil society and political parties in democratic development in New Uzbekistan.....	240
Kasimova Zumradkhon Sabirzhanovna. Integration of artificial intelligence into religious studies research at Muhammad Al-Khwarizmi Tashkent university of information technologies.....	327
Tashkenbayeva Diyora Abdurashidovna. Colonial and soviet Turkestan in foreign historiography: the concepts of Michael Rykin.....	330
Tashkenbaev Tashtemir Tashkenbaevich. Interaction of cognitive and cultural factors in the process of formation and functioning of the nominative model of toponym formation in the Karakalpak region of the republic of Uzbekistan.....	333

09.00.00 - "PHILOSOPHY"

Uralov Dilshodbek. The impact of globalization on national culture.....	46
Jumayev Bahrom Panjiyevich. Historical memory and social ideal: ethnomethodological approach.....	71
Kabulniyazova Gulchekhira T. The viyews of the italian renaissance philosopher Pico della Mirandola on human dignity and freedom.....	74
Agzamkhodjayev Saidkarimkhon Saidkomilovich. Mechanisms of ensuring social security.....	92
Eshmurodov Nabillo Ibodullo ogli. The phenomenon of alienation: a philosophical analysis of the crisis between man and society.....	120
Makhmud Dehkanov. Stability of the culture of family relations in civil society.....	135
Musayev Umidjon Saidkamolovich. The human problem in the views of Khorezm thinkers of the 18th–19th centuries	234
Botirova Sevara Mamurovna. Hermeneutic philosophical approaches to the development of communication ethics.....	260
Azamova, Kumush Salimovna. The issue of human dignity in various historical contexts.....	263
Turdiboyev Bozor Khudoyberdiyevich. Uzbekistan as an independent state: a civilization.....	269
Zebiniso, Azizovna Akhmedova. The influence of the jadid movement on public life: a historical and social analysis.....	312
Bayeshanov Abdulla Mustafayevich. Key structural components of ecological culture and the importance of its formation.....	315
Javliyev Feruz Kamilovich. Indicators of the concept of human health in the renewing Uzbekistan.....	318
Jurabekov Abduhalil Jurabekovich. Moral and philosophical views of Alisher Navoi.....	321
Khakimov Dilmurod. Problems of forming stable values to counteract the spiritual and moral alienation of youth.....	324
Boygaziyev Tulqin Inatullayevich. The issue of harmony of science and education in the philosophical views of Farabi.....	359
Abdirakhmanov Muzaffar Zaripbayevich. The impact of the principle of "human dignity" in social consciousness and state administration on society development.....	373
Dehkanov Behzod Bakhtiyorovich. Human essence and sources of its existence in Aziziddin Nasafi's work "Kashf ul-haqoyiq"	377
Muhiddinova Sarvinov. Socio-philosophical aspects of the development of moral and spiritual education in modern China.....	403

10.00.00 - "PHILOLOGY"

Chuponov Otanazar Otojonovich. Anthroponyms in embassy books on Russia's relations with Khiva and Bukhara in 17 th century.....	13
Khurramova Dilorom Abduraim qizi. Pragmatic analysis of imitative words.....	16
Tursunova Maftuna Toshurdi qizi. Functional toponym old motive and toponym old prediction.....	28
Almardanova Iroda Toshmamatovna. The problem of providing illustrative examples for economic terms in explanatory dictionaries.....	31
Eshnazarova Kamola Ubaydulla qizi. A semantic analysis of phraseological units with monetary meaning in english and uzbek languages.....	34
Khudoynazarova Uglonoy A. The role of exotic fixed expressions and religious stable units (religionyms) in the uzbek phraseological system.....	37
Turdaliyeva Shakhnoza. Linguocultural analysis of uzbek proverbs with hybrid anthroponymic components	40
Mavlanova Gulnigor Bakriddin kizi. The concept of "image" in literary studies.....	49
Usmanova Zulaykho Ilkhombek qizi. Conceptual analysis of term and terminology: theoretical insights.....	53
Sapayeva Feruza Davlatovna. The study of Makhtumkuli's work on a global scale.....	57
Dauletnazarova Periyzat Daryabay qizi. Modern trends in pr technologies.....	60
Mustanova Shakhnoza R. Lexical problems in simultaneous interpretation from english into uzbek and strategies for overcoming them.....	67
Yokubzhanova Mohlaroyim Abdumalik kyzi. Issues of using multimedia in the process of teaching a foreign language (english).....	78
Yusupova Muntoza Bakhtiyor kizi. Grouping euphemized proverbs and sayings.....	88
Ahmedova Mohinur Nu'monovna. The formation of youth life positions in the context of the global information environment.....	96
Otaeva Oysuluv. Occasional word formation in the poetry of Yevgeny Yevtushenko.....	124
Khudoiberganov Sirojiddin Meylibayevich. A comparative anal ysis of statve verbs in english and uzbek.....	152
Norova Malika D. Verbalization of emotions in artistic text as a reflection of national mentality (based on russian and uzbek literature).....	155
Buzrukova Makhina Mukhamadkhonovna. Developing english communicative competence in virtual 3D environments.....	158
Yusupova Muntoza Bakhtiyor kizi. Grouping euphemized proverb units based on their conceptualization and categorization.....	165
Jadigerova Aygul Maksetovna. Zoonyms and their symbolism: insights from english and karakalpak folklore.....	169
Kutlimuratova Aysuluv. Linguocultural analysis of the concept "labour/miynet" in paremiological discourse.....	173
Nzanova Seregul. History of printing houses in Karakalpakstan (Karakalpakstan, on the example of the printing houses "Bilim" and "Zheke").....	185
Samadova Visola Bakhtiyor qizi. Linguocultural features of phraseological units with antonymic components in english, uzbek, and Russian.....	189
Babadjanov Mansurbek Qurbanbayevich. Linguocultural characteristics of phraseological units used in translated works.....	200
Davlatboyeva Dildora. Theoretical foundations of using virtual assignments in literature education.....	204
Bobokulova Irodakhon. Types, role, functions and classification of sarcasm.....	207
Mahmudova Shokhista Abdusalomovna. Cinematic interpretation in the prose of Erkin A'zam.....	210
Fatillov Madiyev Bahriddinovich. The language and style of the work "Mujamu-l-udaba"	213
Zaynutdinova Gulnoza Anvarjon qizi. Linguopoetics as a general philological direction in uzbek linguistics.....	216
Badalbayev Dilshod Farxod o'g'li. On chinese set expressions involving the potential complement.....	219
Rustamov Doniyorbek Avazbekovich. Modernization: language, cultural memory and social changes in dramaturgy.....	222
Ataboyeva Noila Masharipovna. The importance of form and meaning in translation studies.....	228
Madaliyeva Zuhrahon Odiljon kizi. Study of the life and work of Abdurauf Fitrat in Turkey.....	237
Orazgalieva Ayjamal Marat qizi. Representation of the concept "child/bala" in english and karakalpak languages.....	257
Bahodirova Gulruh Bahodirovna. Characteristics of the interpretation of embroidery-related terms in lexicographical sources.....	266
Dilfuza Ubaydullayeva Akmalovna. Speech culture is the path to professional success.....	275
Istoda Rasulova. Cultural Metaphors in Uzbek and Russian Languages: A Linguoculturological Analysis.....	285
Avazova Lobar Buriyevna. Interpretation of Babur Mirzo in world historical and literary works.....	288
Ruzimov Sherhali Saliyevich. Interpretation of verb – adverb – preposition constructions in bilingual phrasal verb dictionaries.....	291
Saitov Sukhrob Djumadillayevich. Historical roots of the uzbek and tajik languages (linguistic features and modern forms).....	299
Sultanova Dilfuza Kamalovna. The semantic groups of pedagogical terms in karakalpak and English.....	301
Ibragimova Dildora Inomjonovna. Artistry, fact, and interpretation in historically themed works of uzbek literature.....	309
Ruziyeva Nafisa Zarifovna, Ziyodullayeva Durdona Tojiddin q. The linguacultural research of somatic proverbs in english and uzbek languages.....	336
Azimova Dildora Makhmudjonovna. Consistency of accounting and audit terms in english and Uzbekistan: corpus and lexicographic approach.....	339
Bekniyazov Berikbay Kozdibayevich. Specific features of somatic anthroponyms in the karakalpak and kazakh languages.....	343
Olimova Matluba Qahramon qizi. Equivalence in translation theory: a critical analysis.....	346
Arziev Sharapatdin Abdiraxmanovich. Creating bird images in karakalpak classic literature.....	356
Raxmatova Marjona. The portrayal of the lyrical protagonist in Vafo Fayzullo's poetry.....	362
Zulfiqorova Zukhra Allaberdievna. Challenges of preserving context-appropriate pragmatic elements in translation.....	365
Kunnazarova Gulnar. Modern technologies of comparative analysis of literary works in English.....	369
Primov Azamat Iskandarovich. Historical and cultural significance of lexico-semantic units specific to the Khorezm region in the language of Ogahiy's "Firdavs ul-iqbol"	384
Utambetova Aruxan. Plot-compositional features of stories in Karakalpak prose of 2002-2012 (on the example of the stories "Mal qara," "Jirti qetik," "Moyinlau" by Allanazar Abdiev).....	392
Mengnarova Maftuna Toshboy qizi. Stylistic features of proverbs with color components in the Uzbekistan language.....	400

12.00.00. - "LEGAL SCIENCES"

Bozorov Ulugbek Saidmurodovich. Specific problems of developing students' professional-legal competences.....	181
Narbaeva Nodira Jumanazarovna. Psychological factors forming latent crime.....	225
Bekniyazova Dinora Bayniyazovna. Forms and experience of will in foreign countries: comparative legal analysis.....	295
Dusanov Eshqobil Ernazarovich. The human factor and humanitarian principles in the development of the new Uzbekistan penalties.....	353
Adilbaev Bekbosin Abatbaevich. The role of penalties and collateral in securing debt obligations.....	388

13.00.00. - "PEDAGOGY"

Orakbaev Zulkander Zinatdinovich. Children's poems contain humor, satir and didactic.....	19
Daniyarov Otayor Bakhtiyorovich. The use of exercises in the development of students' skills in conducting business in the state language.....	22
Matniyazov Davronbek. Criteria for the development of linguistic competence in students.....	25
Razzoqova Mahliyo Qosimjonovna. The importance of the theoretical aspects of gender identification and its social, cultural and psychological dimensions.....	127
Zakhro Mirshadmonovna Khalikova. Metacognitive Monitoring – A Powerful Predictor of Academic Success.....	132
Toshov Muhiddin. Jabbarova Kamola Dzhurakulovna. Pedagogical-psychological features of developing speech competences of students of pedagogy.....	177
Akhmedova Nazokat Erkinovna. Psychological-pedagogical basis of the development of perceptive abilities in the process of illustrative activity in preschool children.....	195
Kholmirezayeva Shahnoza Majidovna. A theoretical model for developing independence and creative initiative in preschool children based on game technologies.....	231
Ashirov Abdirashid Ravshanovich. Methods of improving the methodology of activating learning and learning activity.....	244
Islamova Fatima Shamsiddinovna. Modern interpretation of the family role of boys: gender characteristics.....	247
Shomurodova Malohat. The importance of the "Jigsaw" technology in implementing quality education.....	272
Khushvaqtov Akmaljon Kalandarovich. Advantages of using educational and digital technologies in educating gifted children.....	282
Khalknazarova Aysuliw Makhsetbaevna. Theoretical and methodological approaches and development stages of differentiated learning in digitalization conditions.....	305
Umarov Bahrom Norboyevich. Developing students' reading comprehension competence: a comparative analysis of local and foreign textbooks.....	350
Yakubova Dilfuza Otaboyevna. Ideals of abdulla avloniy and abdurauf fitrat on education.....	381
Toshmamatova Munisa T.. Enhancing the effectiveness of teaching general education subjects through the use of information technologies.....	397

19.00.00. - "PSYCHOLOGY"

Komilova Zulfiyakhon Poziljonovna. Socio-psychological factors influencing the stability of marital relations in uzbek families.....	252

The magazine was re-registered by the Press and Information Agency of the Republic of Uzbekistan on September 28, 2016 with the number 0843. According to the list approved by the decisions of the Board of Education of the Republic of Uzbekistan published on January 30, 2019, 07.00.00 – "History", 09.00.00 – "Philosophy", 10.00.00 – "Philology" according to; 2023 of the HAC Board According to the decision No. 345 of October 31, 12.00.00. – "Legal Sciences", 13.00.00. – "Pedagogy", 19.00.00. – "Psychology".

SHIMOLIY-G'ARBIY BAQTRIYANING ANTIK DAVR QABR INSHOOTLARI

*Arziyev Komiljon Doniyorovich, Madaniy meros agentligi
Y.G'ulomov nomidagi Samarqand arxeologiya instituti
ilmiy xodimi*

BURIAL STRUCTURES OF THE ANTIQUE PERIOD IN NORTHWESTERN BACTRIA

*Arziyev Komiljon Doniyorovich, Scientific Researcher at the
Samarkand Institute of Archaeology named after Y. Gulyamov,
Agency of Cultural Heritage*

ПОГРЕБАЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ АНТИЧНОГО ПЕРИОДА СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ БАКТРИИ

*Арзиев Комилжон Дониёрович, научный сотрудник
Самаркандского института археологии имени Я.Гулямова
Агентства культурного наследия*

<https://orcid.org/0009-0007-8602-5477>

e-mail:

komiljanarziyev04@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Shimoliy-g'arbiy Baqtriya hududidagi antik davr qabr inshootlarining tasnifi va tipologiyasi masalalari ko'rib chiqiladi. Rabot va Chinortepa mozorqo'rg'onlarida olib borilgan arxeologik qazishmalar natijasida qo'lga kiritilgan materiallar asosida dafn marosimlari qiyosiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: shimoliy-g'arbiy Baqtriya, antik davr, Kushonlar podsholigi, Rabot, Chinortepa, dafn marosimi, o'ra qabrlar, yorma qabrlar, katakomba.

Abstract: this article discusses the classification and typology of burial structures from the Antique period in Northwestern Bactria. Based on archaeological data obtained from excavations at the Rabot and Chinortepa necropolises, a comparative analysis of funerary rites has been conducted.

Key words: Northwestern Bactria, Antique period, Kushan Empire, Rabot, Chinortepa, funerary rites, pit graves, podboy graves, catacombs.

Аннотация: в данной статье рассматриваются вопросы классификации и типологии погребальных сооружений античного периода на территории северо-западной Бактрии. На основе археологических материалов, полученных в ходе раскопок могильников Работ и Чинартепа, проведен сравнительный анализ погребальных обрядов.

Ключевые слова: северо-западная Бактрия, античный период, Кушанское царство, Работ, Чинартепа, погребальный обряд, катакомбы.

KIRISH / ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION.

Insoniyat tarixida dafn marosimi qabr qazish, marhumni qabrga qo'yish, yoniga buyumlar joylashtirish, ko'mish, yoqish va boshqa jarayonlar tushunilib, marosim nazariy tushuncha, turli usulda qabr qazish esa amaliy tushuncha hisoblanadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi Rabot va Chinortepa yodgorliklari misolida Shimoliy-g'arbiy Baqtriya hududidagi antik davr qabr inshootlari

tipologiyasini qisqacha o'rganish va tahlil qilishdir. Shimoliy-g'arbiy Baqtriya hududi O'rta Osiyo tarixida alohida o'rin tutadi. Bu hudud qadimdan savdo yo'llari chorrahasi bo'lib, turli etnik guruhlar, ko'chmanchi qabilalar va o'troq aholi madaniyatlari bir-biriga ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, Kushonlar davrida bu hudud siyosiy va madaniy markazlardan biriga aylangan. Shu bois Rabot va Chinortepa kabi yodgorliklarda

o'rganilgan qabr inshootlari nafaqat mahalliy dafn an'analarini, balki kengroq mintaqaviy jarayonlarni ham aks ettiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Shimoliy Baqtriyaning antik davr qabr inshootlarini o'rganish XX asrning 50-60-yillaridan boshlangan bo'lib, M.M.Dyakonov[7:154-178], A.M.Mandelshtam [10:11], B.A.Litvinskiy, A.V.Sedov[9], B.Turg'unov[18:52-77], E.V.Rtveladze[14:97-114;17:65-84; 16:125-143], X.Y.Muxitdinov [13:101-105] kabi olimlar tomonidan tadqiqot ishlari olib borilgan. So'nggi yillarda ham tadqiqotchilar tomonidan Surxondaryo havzasi hududida saqlanib qolgan, asosan yer osti qabrlari o'rganildi[12:149-156; 3:94-96; 5:66-73; 2:62-66; 1:150-157; 4:172-189].

Qabr inshootlarining tuzilishi qabr ustidagi uyumning tarkibi (tuproq, tosh, shag'al va boshqalar) va qabrlarning qazilish konstruksiyasiga ko'ra ham turlarga bo'linadi. Shimoliy Baqtriya mozorqo'rg'onlarda qabrlar ustiga uyum (насыпь) ko'tarishda o'sha joyning yer tuzilishi muhim rol o'ynagan. Y.A.Zadneprovskiy va N.G.Gorbunova landshaft zonalariga qarab Farg'ona vodiysidagi qabr inshootlarini 5ta guruhga ajratgan [8:293-296;6:94]. Bir guruh tadqiqotchilar Shimoliy Baqtriya qabrlarini to'rt guruhga bo'lgan [12:149]. Demak, qabr inshootlari tuzilishi o'sha yerning tabiiy sharoitiga (landshaft) ham bog'liq bo'lgan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Tadqiqotlarimiz davomida Rabot va Chinortepa yodgorliklarida besh xil qabr inshootlari aniqlangan: o'ra (ямные), yorma (подбойные), ayvonli lahad (катакомбные), paus va xumga solib dafn qilish. Rabot yodgorligi Surxondaryoning Boysun tumanidagi Rabot qishlog'ida Hisor tog' tizmasining janubiy etagidagi tog'li hududda joylashgan. Rabot mozorqo'rg'onining hududiy jihatdan o'ziga xosligi Sug'd va Baqtriya savdo yo'lida joylashganligidir. Dafn etilgan qabrlar juda oddiy stratigrafiyaga ega bo'lgan yer osti qabrlaridir, ularning tuzilishi yaxshi saqlanib qolgan. Qabrlar zich joylashgan, ammo bir-biriga aralashmagan. Ular tuzilishiga ko'ra 125 ta yorma qabrlar, 22 ta

o'ra qabrlar, 2 ta qabr yerni o'zlashtirish ishlari natijasida tuzilishi noma'lumligicha qolmoqda.

Rabot yodgorligidagi o'ra qabrlar qazilishida asosan uch xil ko'rinish kuzatiladi: ular to'g'ri to'rtburchak, oval va dumaloq bo'lib, to'g'ri to'rtburchak shakl ko'proq kuzatiladi. Rabotda o'ra qabrlar to'rtburchak, oval va dumaloq ko'rinishda qazilgan, yo'nalishlari asosan shimoldan janubga, bosh shimol tomonda. O'ra qabrlar o'lchami uzunligi 1,5-2,5 m gacha, kengligi 1-1,5 m gacha, chuqurligi 1-2 m gacha bo'lib, o'ra qabrlar qazilishi va ko'milishiga bir necha xillari bor: qabr o'rasi chetiga bir qator toshlar terib chiqilgan, oltita o'ra turidagi qabrda jasad ustida yog'och qo'yilgan, Qabrda jasad ustiga bir qator to'liq xom g'ishtlar terilgan, Mayda-katta toshlar va tuproq bilan ko'milish holatlari uchraydi.

Rabot yodgorligidagi yorma qabrlar aksariyati shimoldan janubga tomon yo'nalishda joylashgan. Qabrlar to'rtburchak yoki oval shaklga ega bo'lib, devor qismi xom g'isht yoki toshlar bilan terilgan. Qabr xonasi asosan qabr yo'lagingining g'arbiy tomoniga yarim oval va to'rtburchak shakllarga egadir. Rabotdagi yorma qabrlarda lahadning qaysi tomonda joylashishiga qarab ikki turga: sharq va g'arbda bo'lishi mumkin. Rabotda lahadning g'arbiy devordan yasalgan (Tulxar tipi) ko'rinishidagi shakli keng yoyilgan. Yorma qabrlarda ko'p uchraydigan va ularga xos xususiyat – ayvon sathi lahad polidan 5-30 sm yuqorida bo'ladi. Rabotda ham ushbu holatni kuzatamiz, jumladan lahad poli ayvon sathidan 10-20 sm pastda joylashgan. Ba'zi qabrlarda lahadga tushish uchun yerdan o'yib ishlangan zina mavjud. Yorma qabrlar ham asosan o'ra qabrlar singari bir xil o'lchamga ega bo'lib, uzunligi 1,5-3 m gacha, kengligi 1-2 m gacha, chuqurligi 1-2 m gacha bo'lib, yer yuzasidagi tosh uyumlar qisman saqlangan.

Chinortepa yodgorligi Surxondaryo viloyati Uzun tumani Chinor qishlog'ining sharqida, ya'ni Bobotog' tog' tizmasi va Surxondaryo daryosi oralig'idagi tepaliklar hududida joylashgan [1.150-157]. Mintaqadagi antik davr shaharsozlik madaniyati shakllanishini o'rganishda Chinortepa yodgorligi muhim ahamiyatga ega. 2019-yilda Chinortepa yodgorligining shimoliy va janubiy qismlarida I va II qabristonlar aniqlanib, 2024-yildagi tadqiqot davomida bronza, antik va o'rta asrlar davriga oid

25ta qabr ochib o'rganildi. Chinortepa yodgorligida dafn inshootlari tuzilishiga ko'ra jasadni naus, o'ra, katakomba va sopol xum idishga solib ko'mish odatlarini uchratishimiz mumkin. Shimoli-g'arbiy Baqtriya hududida antik davrda bu kabi dafn inshootlaridan keng ko'lamda foydalanilganligini kuzatamiz. Chinortepa yodgorligida kuzatilgan o'ra va katakomba qabr inshootlar Shimoli-g'arbiy Baqtriya hududida bronza davridan, naus va sopol xum idishga solib ko'mish odatlari antik davrdan ma'lum.

Chinortepa yodgorligida naus turidagi qabrlar barchasi to'rtburchak shaklda, uzunligi 2 metr, kengligi 70-80 sm, chuqurligi 10-20 sm bo'lib, yo'nalishi shimoliy-sharqdan janubi-g'arb tomonda. Ushbu qabrlarda har birida ikkitadan jasad qo'yilgan. Nausda ishlatilgan xom loy g'ishtlar 38×40×6-7 sm o'lchamda. Qabrlardan serdolik, shisha va bronza munchoqlar, temir sirg'a va chig'anoqlar topildi.

Chinortepa yodgorligida xumga solib dafn etilgan qabr chuqurligi 15-20 sm, 1×1 metr yumaloq shakldagi o'rada joylashgan ko'zada bo'lib, jasad suyaklari qisman saqlangan. Jasad suyaklari solingan ko'za sinib yotibdi. Qayta tiklash ishlari natijasida ko'za uch oyoqli va ikki quloqli shaklda ekanligi aniqlandi. Ushbu turidagi qabrlar eramizdan avvalgi I – eramizning II asrlari bo'lib, bu turdagi qabrlar Kushonlar davri Shimoliy Baqtriyada keng tarqalgan. Naus va jasadni sopol buyumga solib dafn etish tartibi Dalvarzintepa [14:93-114;20:149-156], Kampirtepa [17:65-94], Yalangtushtepa [16:125-143] yodgorliklarida aniqlangan.

Chinortepa yodgorligida o'ra turidagi qabrlar oval va to'rtburchak bo'lib, uzunligi 2-2,40 sm, kengligi 70-120 sm, chuqurligi 1,5-2 metr. Qabrlar yo'nalishi shimoliy-sharqdan janubi-g'arb tomonda. O'ra turidagi qabrlarda har birida bittadan jasad qo'yilgan. Jasad ustida yog'och tobut bor, yog'och tobut qo'yilishi uchun qabrning ikki yonida 15-25 sm supa qoldirilgan. Bu qabrlardan biri bo'lgan 10-qabrdan topilgan Chig'atoy xoni Bayon Quli 1348-1358-yillarga tegishli kumush tangaga asoslanib o'rta asrlarga oiddir. Bu hududlarda o'rta asrlarga oid, ya'ni XIII-XIV asrlar qabrlari Xalchayon atrofidagi tepaliklarda ham aniqlangan[15:253].

Chinortepa yodgorligida katakomba-yo'lakli lahad turidagi qabr yo'nalishi sharqdan

g'arb tomonda, yo'lak to'rtburchak shaklda qabrning sharqida, uzunligi 1,5 metr, kengligi 90 sm, chuqurligi 1,25 metr. Lahadga o'tish joyida xom g'ishtdan ikkita qo'yilgan, balandligi 55 sm, lahad oval shaklda, uzunligi 2 metr, kengligi 80 sm, chuqurligi 1,25 metr. Og'izga kumush tanga solib qo'yilgan. Katakomba qabr bu hududda Serharakat [4.172-189], Xolnilyoztepa [5: 66-73] kabi yodgorliklarda uchraydi. Bu turdagi qabrlar VII-VIII asrlarga tegishlidir.

Qabristonda bir dona bronza davriga oid qabr aniqlangan bo'lib, tuzilishi va shakli noma'lum, jasad o'ng tomonga qaratilib g'ujanak qilib qo'yilgan. Boshi sharqda, qo'l va oyoqlari bukilgan holatda. Boshning yuqorisida ikkita sopol xurmachalar chiqdi. Bu turdagi qabrlar Shimoliy Baqtriya hududida Sopolli va Vaxsh madaniyatida keng tarqalgan. Bu qabrni xronologik tekshirish natijalari uning er.avv. XX-XIX asrlarga tegishli ekanligini ko'rsatdi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Chinortepa yodgorligida uzoq vaqt – 3500 yillik dafn etish marosimlari, bir-biriga yaqin joylashgan qabrlarning bir necha majmuaviy tiplari mavjud. Ushbu o'ziga xos xususiyat Shimoli-g'arbiy Baqtriya yodgorliklarida kamdam-kam kuzatiladi. Bu esa Surxondaryo havzasida diniy bag'rikenglik, madaniyatlar almashinuvi va yaqinlashuvidan dalolat beradi. Yodgorlik Kushonlar davrida Surxondaryo havzasining yuqori oqimidagi yirik aholi manzillaridan biri sifatida bu davr qabr inshootlari tuzilishini o'rganishda yangi ma'lumotlar berishi mumkin.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, Rabot va Chinortepa yodgorligi qabr inshootlar antik davrga oid bo'lib, ushbu joyning topilishi va arxeologik o'rganilishi nafaqat Shimoliy-g'arbiy Baqtriya, balki O'rta Osiyoning qadimiy tarixi, dafn marosimlari, qabr inshootlar tiplarining evolyutsiyasini o'rganish uchun qimmatli ilmiy ma'lumotlarni beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI/ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Berdimurodov A.E., Arziyev K.D., Annayev T.J., Tang Yunpeng., Vang Jiansin. Chinortepa-Surxondaryo havzasidagi yangi

- yodgorlik // Baqtriya arxeologiyasi: yangi tadqiqotlar va natijalar. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyada. 150-157-betlar. Termiz-2025.
2. Berdimurodov A.E., Arziyev K.D., Tang Yunpeng., Vang Jiansin., Tursunov O.Y., Yarashev D.A. Chinortepa yodgorligida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar. // O'zbekistonda arxeologik tadqiqotlar. 2024-yil: 17-son. 62-66-betlar. Samarqand-2025.
 3. Berdimurodov A.E., Arziyev K.D., Xasanov M., Annayev T.J., Wang Jianxin., Liang Yun., Li Weiwei. Rabot yodgorlida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar // O'zbekistonda arxeologik tadqiqotlar 2023-yil: 16-son. Samarqand- 2024. 94-96 betlar.
 4. Tan Yunpeng, Arziyev K.D., Berdimuradov A.E., Xasanov M., Van Jiansin. Surxondaryo daryosi havzasidagi arxeologik tadqiqotlarning asosiy natijalari // Baqtriya arxeologiyasi: yangi tadqiqotlar va natijalar. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyada. 172-189-betlar. Termiz-2025.
 5. Арзиев К.Д., Турсунов О.Ю. 2023 йилда Холниёзтепа ёдгорлигида олиб борилган археологик тадқиқотлар // O'zbekistonda arxeologik tadqiqotlar. 2023. 16-son. 66-73 betlar.
 6. Горбунова Н.Г. О типах Ферганских погребальных памятников первой половины 1-тысячелетия н.э. // АСГЭ. –Л.: 1981. № 22. С.290.
 7. Дьяконов М.М. Работы Кафырниганского отряда // Материалы и исследования по археологии СССР. №15.М-Л. Наука, 1950.
 8. Заднепровский Ю.А. К истории кочевников Средней Азии Кушанского периода. – В кн: Центральная Азия в Кушанскую эпоху. М., 1975. Т.2, -С. 293-296.
 9. Литвинский Б.А., Седов А.В.Культы и ритуалы Кушанской Бактрии. М.: Наука, 1984.
 10. Мандельштам А.М. Кочевники на пути в Индию. М-Л., Наука.1966.
 11. Мандельштам А.М. Памятники кочевников кушанского времени Северной Бактрии. Л.: Наука, 1975.
 12. Мусакаева А.А., Богомолов Г.И., Миносянц В.С., Гендельман П.И. Из истории погребальной обрядности Кушанской Бактрии: Наусы Старого Термеза // ИМКУ. Вып. 36. Ташкент, 2008.С.149-156.
 13. Мухитдинов Х.Ю. Могильник античного времени Холниёзтепа // АИ Уз. №1. 2000. С. 101-105.
 14. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. и др. Дальверзинтепе-кушанский город на юге Узбекистана. Ташкент, 1978.
 15. Пугаченкова Г.А. Халчаян, Ташкент. Издательство Фан, 1966.
 16. Ртвеладзе Э.В. Могильник кушанского времени у Ялангтуштепе // СА. 1983. No 2.С.125-143.
 17. Ртвеладзе Э.В. Погребально-культовое сооружение Кампиртепа // Материалы Тохаристанской экспедиции. Вып 2.Ташкент: San'at, 2001. С.65-84.
 18. Тургунов Б.А. К изучению Айртама // Из истории античной культуры Узбекистана. Ташкент. 1973. С. 52-77.

Qabul qilindi: 15.11.2025

Chop etildi: 29.12.2025

UDK: 811.161.1'36'09

АНТРОПОНИМЫ В ПОСОЛЬСКИХ КНИГАХ ПО СВЯЗЯМ РОССИИ С ХИВОЙ И БУХАРОЙ XVII ВЕКА

Чупонов Отаназар Отожонович,

Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана

Беруни, доктор филологических наук, профессор

ANTHROPONYMS IN EMBASSY BOOKS ON RUSSIA'S RELATIONS WITH KHIVA AND BUKHARA IN 17th CENTURY

Chuponov Otanazar Otojonovich, Urgench State University named after Abu Raykhan Beruni, Doctor of Philological Sciences, Professor

ROSSIYANING XIVA VA BUXORO BILAN XVII ASRDAGI ALOQALARI BO'YICHA ELCHILIK KITOBLARIDA ANTROPONIMLAR

Cho'ponov Otanazar Otojonovich, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, filologiya fanlari doktori, professor

<https://orcid.org/0000-0002-3335-592X>

Аннотация: В статье проанализированы научные труды лингвистов, посвященные изучению русских антропонимов, выявленные ими в письменных памятниках русского языка. Особое внимание обращено исследованию антропонимов, встречающихся в русских текстах посольских книг по связям России с Хивой и Бухарой XVII века. На фактическом материале определен состав и частотность русских календарных (христианские) и восточных имен; показаны формирование и развитие фамилий, способы выражения отчества.

Ключевые слова: антропонимика, типология, структура, модели антропонимов, письменные памятники, посольские книги.

Annotatsiya: Ushbu maqolada rus antroponimlarini tadqiq etishga bag'ishlangan tilshunos olimlarning ilmiy ishlari hamda ular tomonidan rus tilining yozma yodgorliklarida aniqlangan birliklar tahlil qilingan. XVII asrdagi Rossiyaning Xiva va Buxoro bilan aloqalari bo'yicha elchilik kitoblari matnlarida uchraydigan antroponimlarni o'rganishga alohida e'tibor qaratilgan. Mavjud faktik material asosida rus kalendar (xristiancha) va sharqiy ismlarning tarkibi va qo'llanish chastotasi, familiyalar va shaxs otasining ismi shakllanishi va rivojlanishi, ifodalash usullari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: antroponimika, tipologiya, tuzilish, antroponim modellari, yozma yodgorliklar, elchilik kitoblari.

Abstract: This article analyzes the research of linguists studying Russian anthroponyms, as identified in written sources of the Russian language. Particular attention is paid to the study of anthroponyms found in Russian cursive texts—ambassadorial books – regarding Russia's relations with Khiva and Bukhara in the 17th century. Using factual material, the composition and frequency of Russian calendar (Christian) and Eastern names are determined, and the formation and development of surnames and methods of expressing patronymics are described.

Key words: anthroponymy, typology, structure, anthroponym models, written sources, embassy books.

ВВЕДЕНИЕ. По антропонимии XVII века, деловой письменности, опубликовано немалое отражённой в памятниках русской официально- количество работ. Здесь можно отметить

исследования С.И.Зинина[4], Т.В.Бахваловой[1], Т.А.Заказчиковой[2], Л.А.Захаровой[3], Н.В.Комлевой [6], А.А.Ильичева [5] и др.

Следует заметить, что антропонимическая лексика русских дипломатических памятников систематическому анализу ещё не подвергалась и по этой очень интересной и своеобразной части официально-делового языка исследуемого периода отсутствует специальная монографическая работа. Поэтому изучение антропонимов, отмеченных в посольских книгах по связям России с Хивой и Бухарой XVII в., представляет большой интерес и может дать новые данные по выяснению употребления собственных имен, как русских, так и восточных, в русских скорописных текстах XVII в.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ. Чтобы удостовериться в этом, обратимся к неопубликованным «Посольской книге по связям России с Хивой 1670-1673 гг.» (ПКРХ1) [8], «Посольской книге по связям России с Хивой 1682-1684 гг.» (ПКРХ2)[9] и «Посольской книге по связям России с Бухарой 1669-1675 гг.» (ПКРБ) [7], хранящимся в фондах 134 «Сношения России с Хивой» и 109 «Сношения России с Бухарой» Российского государственного архива древних актов (РГАДА) в Москве.

Эти посольские книги состоят из разножанровых документов деловой письменности того времени – грамот московских царей, отписок воевод русских городов, челобитных приставов, переводчиков, толмачей, русских пленных, отрывков статейных списков русских посланников, расспросных речей среднеазиатских послов, гонцов, указов, памятей, докладов, старинных русских переводов ярлыков среднеазиатских ханов, челобитные их послов, росписи ханских и посольских подарков, и наоборот, перечня даров российских царей восточным ханам (некоторые фрагменты оригиналов отдельных листов этих посольских книг приведены в конце статьи).

РЕЗУЛЬТАТЫ. Личные собственные имена, встречающиеся в изучаемых документах, можно разделить на следующие группы: русские календарные имена («календарными» называются имена христианских святых, содержащиеся в православных календарях и используемые при проведении крещения детей и взрослых) [1] и имена тюркского происхождения.

Состав использованных календарных личных имен в посольских книгах был весьма разнообразен. Например, в Посольской книге по связям России с Хивой 1670-1673 гг. использованы имена 68 мужчин. Имена с числом носителей 15 человек можно считать частыми. Наиболее частотные имена в документах: Иван (535), Василий (210), Федор (123), Григорий (112), Михаил (112), Петр (104), Андрей (93), Дмитрий (91), Алексей (59), Семен (48), Сергей (56), Степан (56). Редкие имена: Андреян (1), Емельян (2), Фока (1). Самые употребительные женские имена: Марья (7), Анна (5), Дарья (4), Настасья (3).

Обращает на себя внимание большая фонетическая, словообразовательная вариативность русских календарных имен: в текстах изучаемых посольских книг зафиксированы такие формы, как Алексей, Алексейко; Алеша, Алешка, Олексей, Олексейко, Олеша, Олешка; Степан, Степанка, Степанко, Стенка, Стеня и т.п.

Наши наблюдения показали, что в русском языке в XVII в. появляются отчества. Они выражаются двумя способами: при помощи суффиксов *-ович*, *-евич* у знати и *-ов*, *-ев*, *-ин* у остальных сословий.

Таким образом, в XVII веке формируется категория именования человека как фамилия. Фамилии появляются у части бояр, у которой её не было (у наиболее родовитых бояр фамилии появились еще в XIV-XVI веке), дворян и горожан.

XVII век – важный этап в становлении единой трехчленной модели именования человека. В этот период представители всех социальных групп в функции личных имен, в основном, использовали имена календарные.

В текстах анализируемых нами источников встречается большое количество собственных имен и фамилий тюркского происхождения. В ходе анализа выявлены следующие особенности их употребления:

- 1) путем транслитераций: ПКРХ1 – Полаткил (л. 4 об.), Дайчан (л. 5);
- 2) с соблюдением норм устного русского языка: ПКРХ1 – Анавша (ПКРХ1, л. 1 об.)...вместо Ануша...;

3) с применением двухкомпонентной модели русских имен: ПКРХ1 – Сулеймана Шахова (л. 47 об), Агамаметь Асановымъ (л.80);

Итак, исследованные рукописные источники позволяют сделать вывод о том, что в XVII в. антропонимическая система русского языка находилась в стадии активного формирования, что подтверждается многочисленными вариативными формами личных имен, а также наличием всех возможных в XVII в. структурных моделей – от однокомпонентных до четырехкомпонентных, включая трехкомпонентную модель, совпадающую с современной.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Изучение антропонимов, извлеченных из хивинских и бухарских посольских книг XVII в., показало целесообразность анализа индивидуальных именований лиц в составе различных парадигм, внутри которых антропонимы дифференцируются не только по формальному признаку, но и условиям их употребления в текстах. В анализируемых посольских книгах представлен широкий спектр антропонимических моделей именования человека. Антропонимические модели и построенные на их основе официальные именования разных лиц были связаны разнообразными формальными, типологическими и другими связями. Официальное именование XVII в. носило речевой характер, его функционирование было обусловлено сложным соотношением общерусских и индивидуальных черт деловой речи.

Наблюдается социальная асинхронность развития антропонимических структур: двухкомпонентные для дьяков, детей бояр, подьячих, дворян; трехкомпонентные – представителей знати, четырехкомпонентные – стрельцов.

Речевой характер большинства исследуемых лексических единиц обуславливает невозможность их анализа вне конкретного контекста, поэтому многие известные выводы, касающиеся истории словарного состава русского языка русского официального именования и сделанные на базе сплошной выборки материала без учета специфики документа и того, в какой части его формуляра использована

антропонимическая формула, требуют уточнения, корректировки.

Выявление функциональной типологии лексических единиц определяет необходимость дальнейшего изучения различных контекстов их употребления. Изложенные теоретические положения и практические результаты в докладе способствуют становлению исторической лексикологии как нового направления в изучении истории русских слов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бахвалова Т.В. К изучению истории развития личных имён в Белозерье (на материале памятников письменности XV-XVII вв). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Л., 1972. – 21 с.
2. Закачкикова Т.А. Русская антропонимия XVI-XVII вв. (на материале памятников деловой письменности). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Пенза, 1978. – 18 с.
3. Захарова Л.А. Антропонимы жителей острогов Томского разряда XVII – начала XVIII в.: диалектный и национальный состав, структура // Вестник Томского государственного университета. Филология. 2009. № 3 (7). С. 5-17.
4. Зинин С.И. Русская антропонимия XVII-XVIII веков (на материале переписных книг городов). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1969. – 18 с.
5. Ильичев А.А. Структурные разновидности антропонимов и их варьирование в деловых памятниках Нижегородского края XIV-XVII вв. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Орел, 2011. – 21 с.
6. Комлева Н. В. Антропонимия вологодских памятников официально-деловой письменности конца XVI – XVII веков. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Вологда, 2004. – 19 с.
7. Посольская книга по связям России с Бухарой 1669-1675 гг. // Российский государственный архив древних актов, фонд 109, опись 1, 1675 год, книга I.
8. Посольская книга по связям России с Хивой 1670-1673 гг. // Российский государственный архив древних актов, фонд 134, опись 3, 1670 год, книга I.
9. Посольская книга по связям России с Хивой 1682-1684 гг. // Российский государственный архив древних актов, фонд 134, опись 3, 1682 год, книга II.

TAQLID SO‘ZLARING PRAGMATIK TAHLILI

*Xurramova Dilorom Abduraim qizi, Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti “Tarjima nazariyasi va amaliyoti” kafedrası
2-bosqich doktoranti*

PRAGMATIC ANALYSIS OF IMITATIVE WORDS

Khurramova Dilorom Abduraim qizi, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature Department of “Translation Theory and Practice” 2nd-year PhD student

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОВ-ИМИТАЦИЙ

Хуррамова Дилором Абдураим кызы, докторант 2-курса кафедры «Теория и практика перевода» Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы

<https://orcid.org/0000-0002-2969-6123>

e-mail:
dilka1552@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada taqlid so‘zlarning pragmatik tabiati turli tillar (o‘zbek, ingliz, rus) doirasida yoritiladi. Taqlidiy birliklarning nutqda ma‘nosi ko‘pincha kontekstda aktuallashtirishi, subyektiv baho va konnotatsiyani kuchaytirishi, presuppozitsiyani signalizatsiya qilishi, shuningdek deytik (ishora) vazifani bajarishi kabi xususiyatlar tahlil qilinadi. Tadqiqot asosida taqlid so‘zlarning pragmatik imkoniyatlari “tovush/obraz → kontekst → kommunikativ maqsad” zanjiri orqali yuzaga chiqishi ilmiy dalillar bilan asoslanadi.

Kalit so‘zlar: taqlid so‘z, onomatopoeiya, ideofon, pragmatika, kontekst, deyxsis, baho munosabati, presuppozitsiya, metaforik ko‘chish, lingvokulturologiya.

Abstract: The article examines the pragmatic nature of imitative words within different languages (Uzbek, English, and Russian). It analyzes such features of imitative units in speech as the contextual actualization of meaning, the intensification of subjective evaluation and connotation, the signaling of presupposition, and the performance of a deictic (referential) function. The study provides scholarly evidence that the pragmatic potential of imitative words is realized through the chain “sound/image → context → communicative purpose.”

Keywords: imitative word, onomatopoeia, ideophone, pragmatics, context, deixis, evaluative attitude, presupposition, metaphorical shift, linguoculturology.

Аннотация: В статье освещается прагматическая природа подражательных слов в рамках разных языков (узбекского, английского, русского). Анализируются такие особенности подражательных единиц в речи, как актуализация значения в контексте, усиление субъективной оценки и коннотации, сигнализация presuppozitsii, а также выполнение дейктической (указательной) функции. На основе исследования научно обосновывается, что прагматические возможности подражательных слов реализуются через цепочку «звук/образ → контекст → коммуникативная цель».

Ключевые слова: подражательное слово, ономапоея, идеофон, прагматика, контекст, дейксис, оценочное отношение, presuppozitsiya, метафорический перенос, лингвокультурология.

KIRISH(BВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION). Til so‘zlar nutqiy vaziyat, so‘zlovchi-tinglovchi birliklarining kommunikativ jarayondagi real bilimlari hamda kontekstga bevosita bog‘liq holda ishlash mexanizmining ochishida pragmatika ma‘no kasb etishi bilan ajralib turadi[5]. Bu jihat muhim ilmiy yo‘nalish sanaladi. Ayniqsa, taqlid turli tizimdagi tillarda (xususan, o‘zbek–ingliz–rus)

taqlid soʻzlarning baho munosabati, deyktik vazifa va presuppozitsiyani ifodalashi kabi umumiy pragmatik qonuniyatlarni ochib berishni talab etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Taqlid soʻzlar koʻpincha “tovushga yoki holatga taqlid” degan tor doirada talqin qilinsa-da, zamonaviy yondashuvlar ularning nutqda emotsional fon yaratishi, obrazlilikni kuchaytirishi, baholash hamda ishora (deyktik) mexanizmlarini ishga tushirishini koʻrsatadi. Taqlid birliklarning pragmatik maʼnosi koʻpincha matndan uzilgan holatda toʻliq anglashilmaydi: kontekst ularga “nima”, “qanday”, “kimga/nimaga” kabi semantik-pragmatik parametrlarni biriktiradi.

Taqlid soʻzlarning pragmatik tahliliga oid tadqiqotlar turli yoʻnalishlarda olib borilgan. Jumladan, R.Qoʻngʻurov, G.E.Umurzakova, O.A.Xabibullina, T.Mamatmoʻminov, Sh.Mengboyev va boshqalar taqlid birliklarning nutqdagi funksionalligi, konnotativ kuchi, kontekstga bogʻliq maʼno qirralari hamda lingvomadaniy xususiyatlari masalalariga eʼtibor qaratgan. Shuningdek, mazkur yoʻnalishdagi izlanishlar taqlid soʻzlarning faqat leksik birlik sifatida emas, balki nutq jarayonida kommunikativ maqsadni amalga oshirishga xizmat qiluvchi pragmatik vosita sifatida ham ishlashini koʻrsatadi. Bu esa taqlid soʻzlarni qiyosiy-lingvopragmatik mezonlar asosida oʻrganish zaruratini yanada kuchaytiradi.

O.A.Xabibullinaning nemis tilidagi onomatopoeiyalar fransuz va rus tillari bilan qiyoslangan tadqiqotida taqlid soʻzlarning pragmatik maʼnosi faqat muayyan kontekstda yuzaga kelishi, bunda “yangi semalar” — ayniqsa emotsionallik va ohangdorlik semalari kuchayishi qayd etiladi [7]. Bu gʻoya taqlid birliklarning pragmatik talqini kontekstga bevosita bogʻliqligini ilmiy asoslaydi. Qolaversa, bunday yondashuv taqlid soʻzlarda semantik “yadro” (tovush/obraz) saqlangan holda, pragmatik qatlamning nutq vaziyati taʼsirida kengayishini tushuntirish imkonini beradi. Natijada taqlid birliklar matnda tasviriylikni oshiruvchi uslubiy vosita boʻlish bilan birga, tinglovchiga taʼsir koʻrsatish, kommunikativ

kayfiyatni belgilash kabi funksiyalarni ham bajarishi mumkin.

G.E.Umurzakova esa turli tizimli tillarda (oʻzbek–ingliz–rus) undov, taqlid va modal birliklarning pragmatik xususiyatlarini oʻrganib, taqlid soʻzlar orqali subyektiv munosabat, baho hamda ayrim hollarda presuppozitsiya ifodalanishi mumkinligini koʻrsatadi[6]. Mazkur qarash taqlid soʻzlarning pragmatik imkoniyatlari faqat ekspressivlik bilan cheklanmasdan, yashirin axborotni faollashtirish va muloqot ishtirokchilarining umumiy bilimiga tayanish orqali ham namoyon boʻlishini anglatadi. Shu asosda ushbu maqolada oʻzbek–ingliz–rus tillari materiallari qiyosiy tahlil qilinib, taqlid soʻzlarning pragmatik tavsifi uchun kontekstual-semantik tahlil, funksional-pragmatik yondashuv hamda qiyosiy (kontrastiv) kuzatuv usullari qoʻllandi. Tadqiqot materiali sifatida badiiy matnlar, ogʻzaki nutq namunalarida uchraydigan taqlid birliklar va ularga doir ilmiy manbalarda berilgan nazariy xulosalar tanlab olindi.

MUHOKAMA/OBSCUJDEHIE/DISCUSSION

Taqlid soʻz pragmatikasining markaziy mezon sifatida **kontekst** birlamchi omil boʻlib xizmat qiladi. Xabibullina taʼriflaganidek, pragmatik maʼno muayyan kontekstda yuzaga keladi va bu jarayonda yangi semalar paydo boʻladi[7]. Xuddi shu qonuniyat oʻzbek–ingliz–rus til materialida ham kuzatiladi: ayrim taqlid birliklarning tovush manbai va referenti kontekstsiz aniqlanmaydi. Masalan, oʻzbek tilidagi *taraq-turuq, tiq-tiq, tars-turs*; ingliz tilidagi *boom, bang, gurgle, ding-dong, thump, crash, wham* birliklari turli vaziyat tovushlarini umumlashtirgani sababli, ularning real manbasi nutq vaziyatida aniqlashadi.

Taqlid soʻzlarning pragmatik imkoniyatlari ichida **deyktik xususiyat** muhim oʻrin tutadi. Taqlid birliklar tovush yoki koʻrinishni ifodalash bilan birga, uni hosil qiluvchi predmet, shaxs, jonivor yoki hodisaga ishora qiladi. Shu jihatdan taqlid birliklarning pragmatik vazifa bajarish imkoniyati keng boʻlib, “manbaga bevosita ishora” ularning funksional belgisiga aylanadi. Masalan, *gup* tipidagi birliklar tovushning oʻzini emas,

harakatning **og'irligi, keskinligi** va **manbasini** ham nutqiy tasvirga olib kiradi[5].

Taqlid so'zlar ko'pincha "tasvir" vazifasidan chiqib, so'zlovchining voqelikka munosabatini ifodalaydi. Umurzakova ta'kidlaganidek, taqlid so'zlar orqali subyektiv munosabat yoki presuppozitsiya ham ifodalanishi mumkin, biroq bu holat doimiy emas va kommunikativ maqsad bilan belgilanadi. Xabibullina esa konnotativ kuchni "emotsionallik va ohangdorlik" semalari orqali izohlaydi: natijada taqlid birliklar intensivlik, dinamika, baho (ijobiy/salbiy/kinoyaviy) va nutq ohangini pragmatik signal sifatida uzata oladi.

Presuppozitsiya pragmatik tahlilda so'zlovchi tomonidan bevosita aytilmagan, biroq "umumiy bilim" asosida tiklanadigan axborotdir[1]. Umurzakova yondashuvida taqlid birliklar kontekst bilan birikib, vaziyat haqida yashirin axborotni faollashtirishi mumkin. Masalan, *gup-gup (qor yog'moqda)* modeli "kuchli yog'ish" presuppozitsiyasini, *tars (eshik yopildi)* esa "keskin/kutilmagan" holat presuppozitsiyasini uyg'otishi ehtimoldan xoli emas.

Taqlid so'zlar literal tovush tasviridan uzoqlashib, ko'chma ma'noda ishlatiladi. O'zbek-ingliz materialida bu jarayon metafora/metonimiya asosida yangi pragmatik sema hosil qilishi bilan izohlanadi. O'zbek tilidagi *duv-duv gap bo'ldi* birikmasi real tovushdan ko'ra "shov-shuv, ommaviylik" semasini bildiradi; ingliz tilida *bang/crash* birliklari dramatik effekttni kuchaytiruvchi stilistik vosita bo'lib xizmat qiladi[5].

Taqlid so'zlar fonetik va semantik jihatdan emas, **madaniy jihatdan ham markirlangan**[2]. Bir xil real tovush turli tillarda turli fonetik kod bilan ifodalanadi, bu esa nutqdagi uslubiy ohang va pragmatik ta'sirning farqlanishiga olib keladi. Nemis tilidagi predmet to'qnashuvi va harakat shovqinini bildiruvchi birliklar guruhi (*bauzen, platzen, plumpsen, wuseln, witschen* va b.) "yo'nalish + tovush chiqarish" kabi qo'sh semantik belgi bilan izohlanadi[7].

NATIJARLAR (РЕЗУЛЬТАТЫ/RESULTS). Ushbu ilmiy izlanishlar natijasida taqlid so'zlarning pragmatik tabiati turli tillar (o'zbek, ingliz, rus)

doirasida qiyosiy yondashuv asosida yoritildi. Tadqiqot jarayonida taqlid birliklarning nutqda faqat "tovush/holatni tasvirlash" bilan cheklanmasligi, balki kontekstda ma'nosi aktuallashib, emotsional fon, baho, deysis va presuppozitsiya kabi pragmatik mexanizmlarni ishga tushirishi aniqlandi.

Shuningdek, taqlid so'zlar bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda turli mualliflar turli yo'nalishlarga urg'u berganligi kuzatildi: G.E.Umurzakova taqlid birliklarning nutqda pragmatik vazifalarga moslashuvi va presuppozitsiyani faollashtirish imkoniyatlarini ko'rsatadi; O.A.Xabibullina esa onomatopoeiyalarning kontekstda pragmatik ma'no kasb etishi, yangi semalar (xususan, emotsionallik va ohangdorlik) paydo bo'lishini ta'kidlaydi.

XULOSA(ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). Turli tillar doirasida olib borilgan kuzatuvlar taqlid so'zlarning pragmatik tabiati kontekstual aktuallashuv, deytik ishora, baholovchi-konnotativ kuch, presuppozitsion fon, metaforik/metonimik ko'chish va madaniy markerlilik kabi omillar bilan belgilanishini ko'rsatadi. Shu asosda taqlid so'zlar nafaqat tasviriy vosita, balki kommunikativ jarayonda pragmatik strategiyalarni (ta'sir o'tkazish, baholash, intensivfikatsiya, kinoya va h.k.) ishga tushiruvchi funksional birliklar sifatida talqin qilinadi.

Adabiyotlar ro'yxati (Использованная литература /References):

1. Германович А.И. Междометия и звукоподражательные слова русского языка. Дис... д-ра филол. наук. — Симферополь, 1960.
2. Журавлёв А.П. Звук и смысл. — М., 1981.
3. Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. — Тошкент: Ўзбекистон ССР Фан нашриёти, 1966. — 71 б.
4. Миртожиев М. Ҳозирги ўзбек тили. — Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
5. Кахарова I.S. Ingliz va o'zbek tillaridagi emotive, taqlid va modal so'zlarning lingvopragmatik tadqiqi. DSc dissertatsiya. — Toshkent, 2024.
6. Umurzakova G.E. Taqlid va modal so'zlar pragmatikasi (turli tizimdagi tillar misolida). PhD avtoreferat. — Toshkent, 2025.
7. Xabibullina O.A. Звукоподражательные слова в немецком языке в сопоставлении с французским и русским.

QQÍTIWSHÍLARDÍŇ KÁSIPLIK TÁJIRIYBESINE TÁSIR ETIWSHI FAKTORLAR

Orakbaev Zulkander Zinatdinovich

Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı assistantı

CHILDREN'S POEMS CONTAIN HUMOR, SATIR AND DIDACTIC

Orakbaev Zulkander Zinatdinovich,

Assistant of Nukus State Pedagogical Institute

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ОПЫТ УЧИТЕЛЕЙ

Орокбаев Зулкандер Зинатдинович,

Ассистент Нукусского государственного
педагогического института

zulxander.1994@gmail.

uz

<https://orcid.org/0009-0002-6257-5275>

Annotaciya: Maqalada oqıtıwshılardıń kásiplik tájriybesine tásir etiwshi faktorlar analizlengen bolıp, zamanagóy pedagogtıń aldına qoyılatuǵın talaplar, ózlestiriw zárúr bolǵan kásiplik kompetentler haqqında keń túrde analizlendi. Jámiyettiń rawajlanıwı, jańa innovaciyalardıń kirip keliwi pedagogikanıń rawajlanıwında shetlep ótpedi. Mine usı sıyaqlı mashqalalarǵa sheshim izlegenbiz.

Tayanış sózler: pedagogika, pedagogikalıq sheberlik, oqıtıwshı, kásip, faktor, iskerlik, innovaciya.

Abstract: The article analyzes the factors influencing teachers' professional experience, as well as the requirements for a modern teacher and the professional competencies they must master. The development of society and the introduction of new innovations did not bypass the development of pedagogy. We sought solutions to such problems.

Key words: pedagogy, pedagogical mastery, teacher, profession, factor, activity, innovation.

Аннотация: В статье анализируются факторы, влияющие на профессиональный опыт учителей, а также подробно анализируются требования, предъявляемые к современному педагогу, и профессиональные компетенции, которые необходимо освоить. Развитие общества и проникновение новых инноваций не обошли стороной развитие педагогики. Мы искали решения подобных проблем.

Ключевые слова: педагогика, педагогическое мастерство, учитель, профессия, фактор, деятельность, инновация.

Kirisiw. Búgingi kúnde jedel rawajlanıp atırǵan texnologiyalıq hám ilimiy jańalıqlar jámiyeti ózgerislerge ashıq, belsendi insanlar tárbiyalawǵa májbúr etedi. Málimleme jámiyeti talapların biletuǵın hám ózin-ózi rawajlandıra alatuǵın shaxslardıń bilimlendiriw jámiyetlerdiń rawajlanıwında tiykarǵı rol atqaradı.

Kvalifikaciyalı shaxslardı tárbiyalaw oqıtıwshılar menen múmkin. Demek, házirgi bilimlendiriw talapların qanaatlandırıw ushın oqıtıwshılardıń bir qatar kónlikpelerge iye bolıwı kútilmekte.

Tiykarǵı bólim. Ulıwma mániste jetkiliklik; jetkilikli bolıw jaǵdayı, jumıstı islewge uqıplılıq

beretuǵın arnawlı bilim, uqıplılıq sıpatında belgilengen. Juwapkershilik, adamnıń jumıstı orınlay alıwı boyınsha juwapkershilikti ózine alıwı hám kásibin durıs orınlay alıwı ushın shaxsta bolıwı kútilip atırǵan kásiplik bilim, kónlikpe hám múnásibet; sıyaqlı ózgeshelikler bolıp tabıladı.

Sunday-aq, oqıtıwshılardıń kompetenciyaları da oqıtıwshılardıń "oqıtıwshılıq" óz kásibin nátiyjeli hám nátiyjeli túrde orınlay alıwı ushın olarǵa zárúr bolǵan bilim, kónlikpe hám bilimler múnásibetler" dep túsindiriledi. Oqıtıwshılardıń kásiplik bilimleri, kónlikpeleri hám qádır-qımbat bahaları menen baylanısh.

Muğallimniñ kásiplik kórsetkishleri, onıñ kásiplik tájiriybesi hám oqıwshılardıñ jetiskenlikleri arasındaqı baylanıs penen túsindiriledi (Kulshrestha hám Pandey, 2013). Sonıñ menen birge, oqıtıwshılar óz kásibin orınlawda iye bolıwı kerek bolğan bilim, kónlikpe hám qatnas oqıwshılarına da jeńip beriwi kútilmekte.

Bul baǵdarda oqıwshılardıǵa zárúr bolğan bilim, kónlikpe, oqıtıwshılardıñ múnásibetin hám qádiriyatların rawajlandırıw hám oqıtıwshılıq kásibin múnásip atqara alıwı ushın kóplegen tarawlarda jeterli úskenelerge iye bolıwı kerek. Házirgi bilimlendiriw mashqalaları menen shuǵıllanıw ózlestiriw ushın oqıtıwshılardıñ jeterli bilim hám kónlikpege iye bolıwı úlken áhmiyetke iye.

Oqıtıwshılardıñ qánigeligi qanday bolıwı kerekligin úyreniw boyınsha milliy hám xalıqaralıq izertlewlerde bilimleri, pedagogikalıq taraw (kásip) boyınsha bilimleri hám ulıwma mádeniyatı boyınsha bilimleri ajralıp turatuǵın ulıwmalıq ólshemler bolıp esaplanadı.

Taraw bilimleri – oqıtıwshınıñ tarawı menen baylanıslı bolğan tema, túsiniq, princip hám teoriyalardı óz ishine alǵan pánniñ bir pútınlıǵı hám usı pán ishindegi bilimlerdi tártipke salıw sıpatında kórsetilgende; pedagogikalıq taraw bilimleri, oqıtıwshılardıñ, ásirese, xızmetke shekemgi bilimlendiriwde óz tarawına baylanıslı bilimlerin úyreniw hám oqıtıw procesinde qollanıw. Olar qollanǵan strategiya, usıl hám texnikalıq bilimlerdi baylanıstırıw arqalı tema mazmunın qalay jetkerip beredi hám olarda sáwlelengen maǵlıwmatlardı óz ishine aladı [4.69].

Oqıtıwshınıñ klass iskerliginde iyeleytuǵın kompetenciyları úlken áhmiyetke iye.

Oqıtıwshılar turaqlı túrde jańalanıp barıp atırǵan oqıw-tárbiya procesiniñ qıyınshılıqlarına qarsı gúresiw ushın hár qıylı kompetensiyalardı talap etedi. Sonıñ ushın oqıtıwshılardıñ qánigeligine hám milliy hám xalıqaralıq kólemde jańa redakciyalar hám jańalanıwlar ámelge asırılmaqta.

Bul baǵdarda milliy Oqıtıwshılardı tárbiyalaw hám rawajlandırıw bas basqarması basshılıǵında 2017-jılı jańa kompetenciylar belgilenip, ámelge kirgizildi. Jańalanıp atırǵan oqıtıwshılıq kásibiniñ ulıwma kompetenciyları; “kásiplik bilim”, “kásiplik kónlikpe”, “múnásibet hám qádiriyatlar” sıyaqlı 3 tiykarǵı kompetenciya baǵdarları hám de usı kompetenciylar menen baylanıslı 11

subkompetenciya hám usı kompetenciylardıñ astında jaylasqan 65 kórsetkishten ibarat.

Kásiplik bilim; taraw bilimleri, nızamshılıq haqqındaǵı bilimlerdi óz ishine alǵan halda, kásiplik kónlikpe; oqıwdı rejelestiriw, oqıw ortalıǵın jaratıw, oqıtıw hám úyreniw procesin basqarıw, ólshew hám bahalaw, qatnas hám milliy, ruwxıy hám ulıwma insaniyılıq qádiriyatlar, oqıwshıǵa qatnas, baylanıs hám birge islesiw, jeke hám kásiplik qádiriyatlar. Rawajlandırıw sub kompetentliklerin óz ishine aladı [4.64].

Joqarıda kórsetilgen kompetenciya tarawlarınan oqıtıwshılar kóplegen túrli tarawlarda kásiplik kompetenciyaǵa iye bolıwı kerek ekenligi kórinip tur. Bul kompetenciylar oqıtıwshılar tárepinen ózlestiriliwi ushın oqıtıwshılardıñ individual hám institucionallıq tárepten kásiplik rawajlanıwınıñ úzliksizligin támiyinlew kerek.

Biraq, oqıtıwshılardıñ kásiplik rawajlanıwı individual, shólkemlestiriwshilik, huqıqıy hám pedagogikalıq faktorlar menen baylanıslı tolıq támiyinlenbey atır hám bul boyınsha hár qıylı mashqalalarǵa dus kelmekte. Solay bolsa da bilimlendiriwdegi byurokratiyalıq strukturanıñ hádden tıs oraylasqanlıǵı, oqıtıwshılardıñ ózlerine baylanıslı qabıl etilip atırǵan qararlarǵa oqıtıwshılardıñ kásiplik rawajlanıwında qatnasa almawshılıq, motivaciyanıñ jetispewshiligi hám jeke tosqnılıqlar sıyaqlı mashqalalar aldındaǵı tosqnılıqlar sıpatında esaplanıwı múmkin [2.39].

Bul mashqalalardı sheshiw ushın birinshi gezekte, oqıtıwshılardıñ kásiplik jetikligine tásir kórsetiwshi faktorlardı anıqlaw hám bul baǵdarda xızmet kórsetiw.

Muğallimshilikke talabanlarǵa xızmet kórsetiwde de muğallimlerdiñ qánigeligin arttırıw boyınsha jumislardıñ tártibi paydalı bolıwı múmkin.

Sebebi, Qaraqalpaqstanda qánigelikti arttırıw túsiniǵı ulıwma alǵanda oraydan tısqarı shólkemlerine qaray rawajlanıwshı strukturada bolıp, jeke mashqalalardan göre ulıwma máselelerge itibar qaratadı. Bul óz kásibiniñ mamanlıǵın arttırıw boyınsha turaqlı túrde shólkemlestiriletuǵın, biraq májbúriy túrdegi baǵdarlamalar ótkerilip atırǵan waqıttı kóp talap etetuǵın hám zárúr bolmaǵan mútájliklerdi qanaatlandıırıwǵa qaratılǵan ilajlar sıpatında qaralmaqta [1.25].

Jeke shaxslardıñ mútájlikleri hám olarda ushırasatuǵın mashqalalardı sheshiwden uzaq halda

shólkemlestiriletuğın qánigeligin arttırıw baǵdarlamalarınan talap etilgen nátiyje alıwdı kútip bolmaydı ózgeris tek individual emes bul waqıtqa baylanıslı shólkemlestiriwshilik process. Shólkemniń strukturası shaxslardıń óz ara almasıwǵa bolǵan mútájliklerin esapqa alıwı kerek.

Ayırım waqıtları bunıń kerisi de bolıwı múmkin. Mákeme qollap-quwatlawshı hám rawajlandırıwshı túsiniń kórsetse, fizikalıq shaxslar olar motivaciyanıń tómenligin bastan keshiriwleri múmkin. Bul baǵdarda oqıtıwshılardıń kásiplik kompetenciýalarına tásir etiwshı faktorlardı ózgeris zárúrligi sıpatında kóriw hám ózgeris zárúrliklerine qaratuw mamanlıq arttırıw baǵdarlamaların shólkemlestiriw zárúr.

Oqıtıwshılardıń mamanlıǵına tásir etiwshı faktorlar.

Oqıtıwshılardıń kásip talap etetuğın bilim hám kónlikpelerinen tısqarı, oqıtıwshınıń qánigeligin arttırıw jáne bir faktor olardıń óz wazıypa hám juwappershiligin orınlay alıwına bolǵan isenimi bolıp esaplanadı.

Bir jumısta tabıslı bolıwı kerek bolǵan qábiletler menen bir qatarda, shaxstıń tabısqa erisiwine bolǵan isenimi de áhmiyetli ekenligi atap kórsetilgen. Basqasha aytqanda, tabısqa erisiwde shaxstıń ózin-ózi támiyinlewge bolǵan isenimi de tásir etedi. Muǵallımlardıń tek olardıń klass ishindegi nátiyjelerin sapalı dárejede kórsetiw ushın taraw boyınsha mamanlıǵı jeterli óziniń bul sıpatların oqıtıw procesinde sáwlelendire alıwı ushın óz-ózin támiyinlew faktori joqarı bolıwı kerek.

Kásiplik tájiriybeler – bul shaxstıń jumısı menen baylanıslı tabıslı yamasa sátsizlikke alıp keletuğın tájiriybeler [3.58].

Sebebi shaxs ótmishtegi kásiplik tájiriybesin bahalaw arqalı uqsas háreketlerdi ámelge asırıw qábileti haqqındaǵı jeterli isenim; rawajlandıradı. Shaxstıń nátiyjeli is-háreketleri óz-ózin jeterli dep

esaplawdı kúsheytedi, al basınan ótkergen sátsizlikler bolsa óz-ózin jeterli dep esaplaydı qánigelik isenimine unamsız tásir kórsetedi.

XXI asırde tálim procesiniń túpten ózgeriwi, jańasha metod hám jantasıwlarıń engiziliwi zamanagóy oqıtıwshıdan tek bilim beriwshı ǵana emes, bálkim oqıwshılardıń pikirlewin rawajlandırıwshı, olardı belsendi qatnasıwshı retinde qalıplestiriwshı bolıwdı da talap etip atır. Sol tárepten interaktiv metodlar - yaǵnıy óz-ara baylanıs hám sheriklik tiykarında shólkemlestiriletuğın oqıw iskerligi - tálimde zárúrli orın tutadı. Interaktiv jantasıwda oqıwshı passiv tınlawshıdan aktiv qatnasıwshıǵa aylanadı. Bul maqalada interaktiv metodlar mazmunı, túrleri, olardıń oqıw processindegi roli hám de ámeliyatta qollanıwı analiz etiledi.

Juwmaqlap aytqanda, tiyisli tarawda islengen izertlewler ádette muǵdarlıq izertlewler bolǵanın, sapa izertlewleri bolsa sheklengen muǵdarda bolǵanın esapqa alsaq, oqıtıwshılardıń pikirine qarap, sapalı izertlew metodları menen oqıtıwshılardıń kásiplik olardıń kompetenciýasına tásir etiwshı faktorlardı anıqlaw hám bul boyınsha sheshim usınısların aldında qoyıw áhmiyetli esaplanadı.

Ádebiyatlar:

1. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. – Москва: Педагогика, 1986. 240 с.
2. Горбов С.Ф. Обучение математике. (Система Д. Б. Эльконина – В.В. Давыдова) / С.Ф. Горбов, Г.Г. Микулина, О.В. Савельева. – Москва: Вита-Пресс, 2002. – 112 с.
3. Эльконин Б.Д. Психология. – Москва: Academia, 2005. – 143 с.
4. Утебаев Т.Т. Қорақалпоғистонда XX аср иккинчи ярми – XXI аср бошида таълим-тарбиявий фикрларнинг ривожланиши. АКД. Тошкент, 2016. 260 б.

TALABALARNING DAVLAT TILIDA ISH YURITISH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISHDA MASHQLARDAN FOYDALANISH

Daniyarov Otayor Baxtiyorovich,

Samarqand pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

THE USE OF EXERCISES IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' SKILLS IN CONDUCTING BUSINESS IN THE STATE LANGUAGE

Daniyarov Otayor Bakhtiyorovich,

independent researcher of Samarkand Pedagogical Institute

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ УПРАЖНЕНИЙ В РАЗВИТИИ НАВЫКОВ ВЕДЕНИЯ ДЕЛОПРОИЗВОДСТВА НА ГОСУДАРСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ У СТУДЕНТОВ

Данияров Отаёр Бахтиёрович,

*самостоятельный соискатель Самаркандского
педагогического института*

daniyarov@gmail.com

0000-0002-2482-3437

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarning davlat tilida ish yuritish ko'nikmasini rivojlantirishda mashqlardan foydalanish masalasi ilmiy va metodik jihatdan tahlil qilinadi. Ishda pragmatik mashqlar, rasmiy-idoraviy uslubdagi matnlar, imlo va punktuatsion me'yorlarga amal qilish kabi pedagogik vositalar orqali talabalarning amaliy ko'nikmalarini shakllantirish usullari bayon etilgan. Maqolada mashqlarni bosqichma-bosqich qo'llash metodikasi, guruh va juftlik ishlari, simulyatsiya va refleksiya usullari keltirilgan. Natijada, talabalarda mustaqil, mantiqan izchil va rasmiy matn yaratish ko'nikmalari rivojlanadi.

Kalit so'zlar: davlat tilida ish yuritish, rasmiy-idoraviy uslub, pragmatik mashqlar, imlo va punktuatsion qoidalar, matn yaratish ko'nikmalari, talabalarda nutqiy malaka.

Annotation. This article analyzes scientifically and methodically the question of the use of exercises in the development of students' skills in conducting work in the state language. The work describes methods for the formation of practical skills of students through pedagogical means such as pragmatic exercises, texts in the formal-departmental style, adherence to spelling and punctuation standards. The article presents methods of step-by-step application of exercises, Group and pair work, simulation and reflection methods. As a result, students develop skills to create independent, logically consistent and formal text.

Key words: proceedings in the state language, formal-departmental style, pragmatic exercises, spelling and punctuation rules, Text creation skills, speech skills in students

Аннотация. В данной статье с научно-методической точки зрения анализируется проблема использования упражнений в развитии у студентов навыков ведения делопроизводства на государственном языке. В работе рассматриваются методы формирования практических умений студентов посредством педагогических средств, таких как прагматические упражнения, тексты официально-делового стиля, соблюдение орфографических и пунктуационных норм. В статье представлены методика поэтапного применения упражнений, формы групповой и парной работы, а также методы симуляции и рефлексии. В результате у студентов формируются навыки самостоятельного, логически последовательного и официального письменного изложения.

Ключевые слова: делопроизводство на государственном языке, официально-деловой стиль, прагматические упражнения, орфографические и пунктуационные нормы, навыки создания текста, речевая компетентность студентов.

Kirish. Davlat tilida ish yuritish ko‘nikmasi – talabalarining nafaqat grammatik va leksik bilimlarini, balki mantiqiy fikrlash, matn tuzish va kommunikativ mahoratini shakllantiruvchi muhim komponentdir. Rasmiy-idoraviy uslubdagi matnlarni yaratish, imlo va punktuatsion qoidalarga rioya qilish, hujjatlarni mantiqan izchil yozish bugungi ta’limning dolzarb vazifalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati

Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, talabalarining davlat tilida ish yuritish ko‘nikmasi yetarli darajada shakllanmagan. Bu holat ko‘pincha nazariya va amaliyot uyg‘un emasligi, pragmatik mashqlar yetishmovchiligi va motivatsiya pastligi bilan bog‘liq. Shu sababli, mashqlardan foydalanish metodikasi ushbu ko‘nikmalarni rivojlantirishda muhim vosita sifatida qaraladi.

1. Nazariy asoslar

1.1. Davlat tilida ish yuritish ko‘nikmasi tushunchasi

Davlat tilida ish yuritish ko‘nikmasi – bu talabalar va o‘quvchilarning rasmiy matnlarni yaratish, tahrirlash, mantiqan izchil va kommunikativ maqsadga mos ifodalash qobiliyatidir. Bu ko‘nikma quyidagi komponentlarni o‘z ichiga oladi: Nazariy bilimlar: rasmiy-idoraviy uslub qoidalari, imlo va punktuatsion me‘yorlar amaliy ko‘nikmalar: ariza, bayonnoma, buyruq, hisobot kabi hujjatlarni mustaqil yaratish. Refleksiya va baholash qobiliyati: o‘z ishini tahlil qilish, xatolarni aniqlash va tuzatish.

Davlat tilida ish yuritish tarixiga e’tibor bersak, Sharqda X – XIX asrlarda yorliq, farmon, noma, bitimlar, arznoma, qarznomalar, vasiqa, tilxat yoki mazmunan shunga yaqin hujjatlar nisbatan keng tarqalgan. Mazkur davr yorliqlarida o‘ziga xos lisoniy qolip shakllangan, yorliqlar matn jihatidan an’anaviy tarkibiy qismlarga ega bo‘lgan. Masalan, eslab o‘tilgan yorliqlarning birinchisi –

«To‘xtamish so‘zim Yag‘aylag‘a» deb, ikkinchisi «Temur Qutlug‘ so‘zim» deb, uchinchisi esa – «Sulton Umarshayx Bahodur so‘zim» deb boshlangan. Bayonda ham muayyan qolip bor, shuningdek, albatta, yorliq yozilgan sana va joy ko‘rsatilgan [4]. XIX asrda Qo‘qon xonligida keng tarqalgan hujjatlardan biri “patta”lardir[5]. Hujjat tayyorlash va rasmiylashtirishda, eng avvalo, o‘zbek tilining barcha asosiy qonuniyatlari va qoidalarini ma’lum darajada tasavvur etish zarur. Har bir rahbar, boshqaruv muassasalarining xodimlari, umuman, faoliyati ish qog‘ozlarini tuzish bilan bog‘liq kishi o‘zbek tilining imlosini, tinish belgilari va uslubiy qoidalarini egallagan bo‘lish kerak. Busiz bugungi taraqqiyotimiz talablariga javob beradigan aniq, lo‘nda va teran mantiqli hujjatchilikni yaratib boimaydi. Hisob-kitoblarga qaraganda, boshqaruv sohasidagi xizmatchilar o‘z ish vaqtlarining 80 foizgacha qismini hujjatlashtirish ishiga sarflar ekan. Mazkur xodimlar o‘zbek tili qonuniyatlaridan yaxshi xabardor bo‘lim esa, ish vaqtlarining 100 foizini bu ishga sarflaganlarida ham ijobiy natijaga erishish qiyin¹.

Tajriba qismi

Mashqlar ta’lim jarayonidagi roli

Mashqlar tilni amaliy qo‘llash, ko‘nikmalarni mustahkamlash va nutqiy faoliyatni rivojlantirishning samarali vositasi hisoblanadi. Pragmatik yondashuv asosida tuzilgan mashqlar talabalarni real ish yuritish vaziyatlariga tayyorlaydi, matnni mantiqan izchil va rasmiy uslubda ifodalashni o‘rgatadi.

Talabalarda rasmiy matn yaratish ko‘nikmalarini shakllantirish metodikasi:

1.1. Bosqichma-bosqich rivojlantirish

Talabalarda rasmiy matn yaratish ko‘nikmalarini rivojlantirish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi. **Motivatsion-yo‘naltiruvchi bosqich:** talabalarni ish yuritish jarayonining amaliy ahamiyati bilan tanishtirish. **Nazariy**

¹Давлат тилида иш юритиш: Иш юритиш: амалий қўлланма / М. Аминов ва бошқ. – Т.: О‘zbekiston nashriyoti Давлат унитар корхонаси, 2020. 528 б

bilimlarni shakllantirish: rasmiy-idoraviy uslub, imlo va punktuatsion qoidalarni o'rgatish amaliy-faoliyat bosqichi: pragmatik topshiriqlar orqali matn yaratish. Nutqiy mustaqillik: talabalar o'z fikriga asoslanib matn yaratadi. Refleksiya va baholash: o'z ishini tahlil qilish va xatolarni tuzatish.

2.2. Pragmatik mashqlar

Pragmatik mashqlar quyidagi turlarni o'z ichiga oladi. Hujjat tahlili: tayyor ariza, bayonnoma yoki buyruqni o'rganib, xatolar va kamchiliklarni aniqlash. Hujjat yaratish: talabalar mustaqil ravishda matn yaratadi. Tahrir mashqlari: tayyor matnni mantiqan izchil va punktuatsion jihatdan to'g'rilash.

Olingan natijalar tahlili

1.2. Imlo va punktuatsion me'yorlarga amal qilish

Talabalarni imlo va punktuatsion qoidalarga rioya qilishga o'rgatishda quyidagi usullar samarali: Nazariy bilimlarni mustahkamlash. Mashq vaamaliy topshiriqlar. Tayyor matnlarni tahlil qilish. Guruh va juftlik ishlari. Refleksiya va o'z-o'zini baholash.

3. Mashqlardan foydalanish samarasi

Mashqlarni tizimli qo'llash natijasida talabalar: Rasmiy matnlarni mantiqan izchil yaratishni o'rganadi. Imlo va punktuatsion qoidalarni mustahkam qo'llaydi. Mustaqil ish yuritish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Nutqiy va kommunikativ qobiliyatlarini oshiradi. O'z ishini tahlil qilish va baholash qobiliyatini egallaydi.

1.1-jadval

Mashq turi	Pedagogik maqsadi	Amaliy samarasi
Ariza tuzish mashqi	Talabalarni rasmiy hujjat tuzish qoidalari bilan tanishtirish	Talabalar ariza tuzishni o'rganadi, matnni izchil va rasmiy uslubda yaratadi
Bayonnoma yaratish mashqi	Amaliy uchrashuv bayonnomasini yozish ko'nikmasini shakllantirish	Matnni mantiqan izchil, punktuatsion va imlo jihatidan to'g'ri yaratish
Buyruq tahrirlash mashqi	Tayyor buyruqlarni imlo va punktuatsion qoidalarga moslash	Talabalar xatolarni aniqlash va tuzatish orqali mustaqil ish yuritish ko'nikmalarini rivojlantiradi
Tayyor matnlarni tahlil qilish	Nazariy bilimlarni amaliy mashqlar bilan uyg'unlashtirish	Matn tuzilishi, ibora tanlovi va punktuatsion belgilarning to'g'riligini tekshirish
Guruh va juftlik ishlari	O'zaro maslahatlashish, fikr almashish va matnni tahrirlash	Nutqiy va kommunikativ ko'nikmalar integrativ tarzda rivojlanadi

3. Amaliy misollar

Ariza tuzish mashqi: talabalar shartli vaziyatga ariza yozadi. Keyin guruhda tahlil qilinadi. Bayonnoma yaratish mashqi: o'quvchilar amaliy uchrashuv bayonnomasini yaratadi va xatolarni tahrir qiladi. Buyruq tahrirlash mashqi: tayyor buyruq matni punktuatsion va imlo jihatidan to'g'rilanadi.

Xulosa. Talabalarda davlat tilida ish yuritish ko'nikmalarini rivojlantirishda pragmatik mashqlardan foydalanish samarali vosita hisoblanadi. Mashqlar yordamida nazariy bilimlar amaliy ko'nikmalar bilan uyg'unlashadi, rasmiy-idoraviy uslubdagi matnlarni yaratish qobiliyati shakllanadi. Imlo va punktuatsion qoidalarga rioya qilish amaliy mashqlar orqali mustahkamlanadi. Guruh ishlari, refleksiya va simulyatsiyalar

talabalarni mustaqil va ongli ish yuritishga tayyorlaydi. Pedagogik jarayonda mashqlarni tizimli, bosqichma-bosqich va real ish yuritish vaziyatlariga asoslangan holda qo'llash tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Давлат тилида иш юритиш: Иш юритиш: амалий қўлланма / М. Аминов ва бошқ. – Т.: О'zbekiston nashriyoti Давлат унитар корхонаси, 2020. 528 б;
2. Содиқов Қ. Эски уйғур ёзуви. Т., 1989, 34-35-б.;
3. Троицкая А.Л. Ганчи, Ганчибоши в Кокандском ханстве (XIX в.) // Тюркологические исследования. М.–Л., 1963. стр. 252

O'QUVCHILARDA LINGVISTIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH MEZONLARI

Matniyozov Davronbek,

Toshkent amaliy fanlar universiteti tadqiqotchisi

CRITERIA FOR THE DEVELOPMENT OF LINGUISTIC COMPETENCE IN STUDENTS

Matniyazov Davronbek,

researcher of Tashkent University of Applied Sciences

КРИТЕРИИ РАЗВИТИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У ОБУЧАЮЩИХСЯ

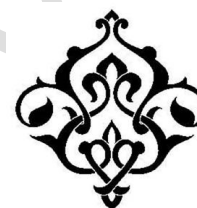
Матниёзов Давронбек,

исследователь Ташкентского университета прикладных наук

matniyozovd@gmail.com

0000-0003-0046-5521

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quvchilarda lingvistik kompetensiyani rivojlantirish mezonlari ilmiy va metodik jihatdan tahlil qilinadi. Ishda grammatik, leksik, fonetik va stilistik komponentlar, pragmatik mashqlar va amaliy topshiriqlar orqali lingvistik kompetensiyani shakllantirish usullari bayon etilgan.

Maqola o'quvchilarda mustaqil, mantiqan izchil va samarali nutqiy faoliyat ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: lingvistik kompetensiya, ona tili, pragmatik mashqlar, matn yaratish ko'nikmalari, grammatik va leksik qoidalar, nutqiy malaka.

Annotation: This article analyzes the criteria for the development of linguistic competence in students scientifically and methodically. The work describes the methods of forming linguistic competence through grammatical, lexical, phonetic and stylistic components, pragmatic exercises and practical tasks. The article contains pedagogical recommendations aimed at developing the skills of independent, logically consistent and effective speech activity in readers.

Key words: linguistic competence, native language, pragmatic exercises, text creation skills, grammatical and lexical rules, speaking skills

Аннотация: В данной статье с научно-методической точки зрения анализируются критерии развития лингвистической компетенции у обучающихся. В работе рассматриваются способы формирования лингвистической компетенции посредством грамматических, лексических, фонетических и стилистических компонентов, а также прагматических упражнений и практических заданий. Статья содержит педагогические рекомендации, направленные на развитие у обучающихся навыков самостоятельной, логически последовательной и эффективной речевой деятельности.

Ключевые слова: лингвистическая компетенция, родной язык, прагматические упражнения, навыки создания текста, грамматические и лексические нормы, речевая компетентность.

Kirish. Lingvistik kompetensiya – o'quvchilarning tilni to'g'ri, mantiqan va samarali qo'llash qobiliyati, shu jumladan grammatik, leksik, fonetik va stilistik jihatlarni o'z ichiga oluvchi kompleks ko'nikmadir. Zamonaviy

ta'limda o'quvchilarning lingvistik kompetensiyasini rivojlantirish ona tili va davlat tili darslarining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ona tilidan bilimlarni tanlashning bosh mezonini uning foydalilik va amalda qo'llanila

olish darajasidir. Biz ona tilidan foydali bilimlar deb bolalarning savodli yozish, ijodiy fikrlash, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og‘zaki va yozma shakllarda to‘g‘ri, ravon ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirish uchun xizmat qiladigan, uni yuksak insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalash va rivojlantirishni ta‘minlaydigan bilimlarni tushunamiz”.¹ G‘.Hamroyevning ta‘kidlashicha, til ta‘limida nazariy ma‘lumotlarni o‘zlashtirishda ham savol – mashq – topshiriq turlaridan iborat o‘quv topshiriqlari qo‘llaniladi. O‘quv topshiriqlari, avvalo, ona tili ta‘limining maqsadi, vazifalari va mazmuniga bevosita bog‘liq, o‘quvchini fikrlashga, o‘quv materialini ustida mustaqil ishlay olishga, zarur nutqiy ko‘nikma va malakalarni shakllantirish va rivojlantirishga qaratiladi. Afsuski, bugungi kungacha ona tili ta‘limida o‘quv topshiriqlariga o‘qitish metodikasining asosi, ta‘lim mazmunini yuzaga chiqaruvchi muhim omil sifatida qaralmadi². Ona tili darslarida ta‘lim mazmunining asosi sifatida grammatik qoidalar tushunib kelindi, o‘quv topshiriqlariga esa ushbu qoidalarni o‘zlashtirishda foydalaniluvchi vosita sifatida qaraladi.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati

K.Mavlonov ona tili ta‘limining bugungi yondashuvlariga mos ravishda eng murakkab masalalardan biri bo‘lgan matn ustida ishlash, uni o‘qiy olish, tushuna olish va, eng muhimi, nazariy ma‘lumotlar asosida matn yarata olish ko‘nikmalarini adabiyot fani bilan integratsiya qilgan holda rivojlantiruvchi o‘quv topshiriqlarini ishlab chiqdi.³ Shunday bo‘lsa-da DTSi da lingvistik kompetensiyani rivojlantirish masalasi qo‘yilgan. 2017-yilda tasdiqlangan DTSida quyidagi lingvistik kompetensiyani egallash talabi qo‘yilgan edi:

1. Lingvistik kompetensiya (fonetika, grafika, orfoepiya, orfografiya, leksika, grammatika va uslubiya oid):

A1 daraja: ona tilidagi nutq tovushlarini farqlay oladi, bo‘g‘in ko‘chirish qoidalariga amal qila oladi; mavzuga oid yangi so‘zlarni og‘zaki va

yozma nutqda qo‘llay oladi; yozma nutqda tinish belgilarini to‘g‘ri qo‘llay oladi.

A1+so‘zlarning tovush tarkibini orfoepik jihatdan to‘g‘ri shakllantira oladi; gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlarini farqlay oladi va yozma nutqda o‘rinli qo‘llay oladi.

A2 talaffuz va imloda tovush almashishi, tovush orttirilishi, tovush tushishi kabi hodisalardan o‘rinli foydalana oladi; o‘zlashtirilgan leksik birliklarni gap tarkibida qo‘llay oladi; fonetik, leksik va grammatik tahlil qila oladi; fikrni mantiqiy izchillikda ifodalay oladi; matnda tilning ifoda vositalaridan foydalana oladi.

Tajriba qismi

Lingvistik kompetensiya (fonetika, leksika, grammatika):

Fonetika: fonemalar tasnifi va uslubiya tushuna oladi, fonetik o‘zgarishlarni orfoepik qoidalar nuqtai nazaridan tahlil qila oladi, ohang va urg‘uni nutqda qo‘llay oladi.

Grammatika: so‘z turkumlari, undov, modal va taqlid so‘zlar, ularning otlashishi hamda uslubi xususiyatlarini tushuna oladi va izohlay oladi. So‘z birikmasi gap va uning grammatik belgilari, dialogik nutq belgilari, gap bo‘lagining tiplari, sodda va qo‘shma gaplar ma‘nodoshligini, sintaktik qurilmalarni, ko‘chirma gap, matnning o‘ziga xos xususiyatlarini farqlay oladi va muloqotda grammatik hamda sintaktik birliklardan o‘rinli foydalana oladi.

Fonetika: fonetik o‘zgarishlarni orfoepik qoidalar nuqtai nazaridan tushuntira oladi, ohang va urg‘uning nutqdagi ahamiyatini, yozuv tamoyillarini izohlay oladi.

Leksika: o‘zbek tili leksikasining rivojlanishi, boyishi manbalarini tushuntira oladi.

Grammatika: so‘z turkumlari, gap bo‘laklarining uslubi xususiyatlarini tushunib,

¹ Гуломов А., Неъматов Х. Она тили таълими мазмуни. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи. 1996. 9-б.

² Hamroyev G‘. Ona tilidan o‘quv topshiriqlari tuzish metodikasi. – Toshkent. Donishmand ziyosi. 2021. 55-b.

³ Мавлонова К. Она тили фанини адабиёт фани билан бадий матн орқали интеграциялаб ўқитиш методикасини такомиллаштириш Пед. фанл. бўйича фал. док. (PhD) илм. дараж. олиш учун ёзилган дисс. автореферати. –Т.: 2019. -22 б.

izohlay oladi. Nutqda grammatik hamda sintaktik birliklardan o'rinli foydalana oladi⁴.

Grammatika o'quvchiga kamida biror chet tilini o'rganishda asqotadi. Har bir fan muayyan qonuniyatlarga asoslanadi. Ona tili, albatta, grammatik qonuniyatlarga tayanadi. Masalan, o'quvchi yozma nutqi talab darjasida bo'lishi uchun imlo qoidalarini chuqur bilishi kerak.

Biz nutq uchun zarur grammatikani o'rgatish tarafdorimiz, yuqoridagi misollardan anglab turibsizki, grammatik bilimlarni, til qonuniyatlarini, imlo va talaffuz, tinish belgi qoidalarini qaysi matn taqozo qilsa shu erda berib ketish o'zini oqlamaydi, maqsadga muvofiq bo'lmaydi.

Olingan natijalar tahlili

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarda lingvistik kompetensiya yetarli darajada shakllanmagan bo'lsa, ularning matn tushunish, mantiqan fikrlash va nutqiy faoliyati sust rivojlanadi. Shu sababli, **lingvistik kompetensiyani rivojlantirish mezonlarini** aniqlash va pedagogik jarayonda qo'llash dolzarb ilmiy masala hisoblanadi.

1. Nazariy asoslar

1.1. Lingvistik kompetensiya tushunchasi

Lingvistik kompetensiya – bu o'quvchilarning tilni amaliy qo'llashdagi bilim, ko'nikma va malakalar majmuasi bo'lib, quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi:

1. Grammatik kompetensiya – so'z shakllari, gap tuzilishi va grammatik qoidalarga rioya qilish.
2. Leksik kompetensiya – so'z boyligi, frazeologizm va sinonimlardan to'g'ri foydalanish.
3. Fonetik va ortografik kompetensiya – talaffuz, imlo va punktuatsion qoidalarga amal qilish.
4. Stilistika va pragmatik kompetensiya – matn turiga mos uslubni tanlash, kommunikativ maqsadga erishish.

1.2. Lingvistik kompetensiya mezonlari

O'quvchilarda lingvistik kompetensiyani rivojlantirish mezonlari quyidagilardan iborat:

-Nazariy bilimlarni egallash: grammatik qoidalar, so'z boyligi, imlo va punktuatsion qoidalar.

-Amaliy ko'nikmalar: matn yaratish, tahlil qilish, mantiqan izchil ifodalash.

-Nutqiy samaradorlik: o'z fikrini aniq, tushunarli va rasmiy-odobiy uslubda ifodalash.

-Mustaqillik va ijodiy yondashuv: tayyor andozalarga qaramay, o'z fikriga asoslanib matn yaratish.

-Refleksiya va o'z-o'zini baholash: ishini tahlil qilish va xatolarini aniqlash orqali kompetensiyani mustahkamlash.

Xulosa

Lingvistik kompetensiya – o'quvchilarning tilni samarali qo'llash qobiliyati bo'lib, grammatik, leksik, fonetik va stilistik komponentlarni o'z ichiga oladi. Kompetensiyani rivojlantirish mezonlari nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar, nutqiy samaradorlik, mustaqillik va refleksiya orqali aniqlanadi. Mashqlardan foydalanish metodikasi talabalarda va o'quvchilarda matn yaratish, tahlil qilish va mantiqan izchil ifodalash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Guruh ishlari, simulyatsiya va refleksiya mashqlari o'quvchilarning mustaqil, ijodiy va kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shunday qilib, lingvistik kompetensiyani rivojlantirish metodikasi nazariya va amaliyotni uyg'unlashtirish, matn tuzish ko'nikmalarini mustahkamlash va nutqiy faoliyatni samarali rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Гуломов А., Неъматов Х. Она тили таълими мазмуни. Ўқитувчилар учун методик кўлланма. – Т.: Ўқитувчи. 1996. 9-б.

2. Hamroyev G'. Ona tilidan o'quv topshiriqlari tuzish metodikasi. –Toshkent. Donishmand ziyosi. 2021. 55-b.

3. Мавлонова К. Она тили фанини адабиёт фани билан бадиий матн орқали интеграциялаб ўқитиш методикасини такомиллаштириш Пед. фанл. бўйича фал. док. (PhD)илм. дараж. олиш учун ёзилган дисс. автореферати. –Т.: 2019. -22 б.

4. <https://lex.uz/ru/docs/-2165717?ONDATE=20.05.2013%2000>

⁴ <https://lex.uz/ru/docs/-2165717?ONDATE=20.05.2013%2000>

ТОПОНИМИК РИВОЯТЛАРДА ТОПОНИМИК МОТИВЛАРНИНГ ВАЗИФАЛАРИ ХУСУСИДА

Tursunova Maftuna Toshturdi qizi,
Toshkent amaliy fanlar universiteti mustaqil tadqiqotchisi
FUNCTIONAL TOPONYM OLD MOTIVE AND
TOPONYM OLD PREDICTION

Tursunova Maftuna Toshturdi qizi,
Independent Researcher
Tashkent University of Applied Sciences
О ФУНКЦИЯХ ТОПОНИМИЧЕСКИХ
МОТИВОВ В ТОПОНИМИЧЕСКИХ
ПРЕДАНИЯХ

Турсунова Мафтуна Тоштурди кызы,
Независимый исследователь
Ташкентский университет прикладных наук

tursunovamaftuna@gmail.
com
0000-0001-8151-1088

Annotatsiya: Mazkur maqolada toponimik rivoyatlarning boshqa tipdagi rivoyat matnlaridan farqlab turishda muhim rol o'ynagan toponimik motivlarning roviy va tinglovchi o'rtasidagi munosabatda bajaradigan vazifalari tahlil qilinadi. Rivoyat janridagi og'zaki nasriy matnlarning xalq eposida muhim ahamiyat kasb etishi uning funksional vazifalari kengligi bilan belgilanadi. Xalq tarixi, muayyan joy nomining kelib chiqish va nomlanish sabablarini izohlash toponimik rivoyatlarning semantikasida turganligi bilan ahamiyatlidir. Toponimik rivoyatlar nafaqat joy nomlarining kelish chiqish sabablarini izohlaydi, balki xalqning o'ziga xos milliy xususiyatlarini, tarixini anglashga bo'lgan qiziqishi va intilishlarini ham aks ettiradi. Shuning uchun ham toponimik rivoyatlarni alohida tadqiq etish xalq badiiy tafakkuri, badiiy estetik qarashlari, xalqona ilmiy tafakkur sari intilishlar jarayonini tadqiq etish imkoniyatini beradi. Maqolada toponimik motivning funksional vazifalari borasida o'zbek va rus xalq toponimik rivoyatlari misolida muallifning ilmiy nazariy qarashlari ifodalangan.

Kalit so'zlar: rivoyat, syujet, obraz, toponim, motiv, axborot, vazifa, tinglovchi, roviy.

Annotation: This article analyzes the functions that toponymic motifs perform in the relationship between the narrator and the listener, which play an important role in distinguishing toponymic narratives from other types of narrative texts. The importance of oral prose texts of the narrative genre in the folk epic is determined by the breadth of its functional functions. The story of Hal is significant in that the explanation of the reasons for the origin and naming of a particular geographical name is based on the semantics of toponymic narratives. Toponymic narratives not only explain the causes of toponyms, but also reflect the specific national characteristics of the people, their interest and desire to comprehend their history.

Key words: narration, plot, image, toponym, motive, information, task, listener, narrator.

Аннотация: В этой статье анализируются функции, которые топонимические мотивы выполняют в отношениях между рассказчиком и слушателем, которые играют важную роль в отличии топонимических повествований от других типов повествовательных текстов. Значимость устных прозаических текстов повествовательного жанра в народном эпосе определяется широтой его функциональных функций. История Хэла знаменательна тем, что объяснение причин происхождения и наименования конкретного географического названия стоит на семантике топонимических повествований. Топонимические повествования не только объясняют причины возникновения топонимов, но и отражают специфические национальные особенности народа, его интерес и стремление постичь его историю. Поэтому отдельное

исследование топонимических повествований дает возможность исследовать процесс устремлений к народному художественному мышлению, художественно-эстетическим воззрениям.

Ключевые слова: повествование, сюжет, образ, топоним, мотив, информация, задача, слушатель, рассказчик.

Kirish. Rivoyat janridagi asarlar odatda muayyan voqea-hodisaning sodir bo'lganligini hayotiy uydirma asosida izohlovchi og'zaki epik nasr namunalaridir. Folklorshunoslikda rivoyatlarning asosiy vazifasi tinglovchiga axborot yetkazish ekanligi qayd etiladi [1.– B. 33; 2;3;10; 6]. Aslida ham rivoyatlar u yoki bu voqea-hodisaning kelib chiqishini izohlashni maqsad qiladi. Yuqoridagi adabiyotlarda rivoyatlar tarixiy va toponimik rivoyatlar singari ikki asosiy guruhga ajratilishi taklif qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati.

Folklorshunoslar toponimik rivoyatlarning axborot tashishi, rivoyat syujetining shakllanish sirlari borasida ham ba'zi mulohazalar bildirganlar. Jumladan o'zbek folklorshunosi U.Sattorov toponimik rivoyatlarning osiy syujet o'zagida toponimik motiv turishini qat'iy takidlsa, ukrain toponimik afsona va rivoyatlarini tadqiq qilgan folklorshunos V.V.Sokil toponimik motiv shu tipdagi afsonalarda ham ko'zga tashlanishini yozadi, Kurgan universiteti tadqiqotchisi O.D.Postovalova esa, toponimik motiv rivoyatlarning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etuvchi badiiy unsurlardan biri deb tushuntiradi [7. – B.56;4. – S. 410-415;6;8].

Tajriba qismi. Boshqa xalqlar folklor matnlarida bo'lgani kabi o'zbek xalq og'zaki nasrida ham toponimik rivoyatlar joy nomlarini kelib chiqish sabablarini izohlovchi epik voqeani tinglovchiga yetkazishga xizmat qiladi. Bunday og'zaki epik matnlarda shu joy nima sababdan shu nom bilan yuritilishi xalqona izohlanadi. T.V.Gusarovaning shaxsiy arxivida saqlanayotgan Yu.S.Bukareva tomonidan yozib olingan rus toponimik rivoyatida Ivanovskoy aholi punktinining qay tariqa shunomni olishi izohlanadi. Rivoyat qilishlaricha. Bu yerlardan shoh Ivan Grozniy o'tgan. Shu paytlarda hukmdor Cherkov qurishni buyurgan. Shundan keyin cherkov atrofida yashayotgan odamlar mahallasi Ivanovskoye nomi bilan atala boshlabdi. Hatto har yili 6 iyun va 7 oktyabr kunlari qishloq aholisi Ivanov kunlarini bayram qilishadi [8].

Xuddi shunday hukmdor sababli paydo bo'lgan aholi yashash joyi Karmana deb nomlanib, bu shahar bilan bog'liq rivoyatlar o'zbek xalqi og'zaki nasrida ham mavjud. Rivoyat qilishlaricha, qadimda Buxoro podshosining bir qizi tug'ma kar – eshitish qobiliyatisiz tug'ilgan ekan. Uning ismi Amina ekan. Saroy ayonlari qizaloq ulg'aya boshlagach, shohga saroyga horijan elchilar ko'p kelishi, ular ko'z o'ngida kar qizning ko'rinishi noqulaylik tug'dirishini tushuntiribdi. Shundan keyin shoh nogiron qizi uchun Malik cho'lidan bir shahar qurdiribdi. Saroy xizmatkorlari Buxorodan Samarqand tomonda qurilga shu yangi shaharga malika uchun oziq ovqat va boshqa kerakli narsalarni ta'minlash maqsadida kelib ketishar ekanlar. Xizmatkorlar orasidagi suhbatga "Qayerga ketayasiz?"-deb so'rashsa, "Kar Aminaga" -deb javob berakanlar. "Kar Amina" iborasi zamonlar o'tishi bilan "Karmina" shakliga kelibdi [9].

Yuqoridagi ikki rivoyatda ham mushtaraklik mavjud bo'lib bu aholi istiqomat qiladigan joyning barpo etilishida hukmdorning qaror qilishi motividir. Mazkur motiv birinchidan, epik syujetning shakllanishiga asos bo'lgan yetakchi adabiy unsur bo'lsa; ikkinchidan, epik syujet tafsilotlari orqali tinglovchiga yetkazilayotgan axborotda joy nomining nega aynan shunday nomlanish sabablarini ham izohlashga xizmat qilgan.

Rus tadqiqotchisi Ye.V.Svetkova toponimik afsonalarini o'rganar ekan, ularni o'n uch farqlovchi jihatlarini aniqlaydi. Shular orasida "Aniq tarixiy shaxslar bilan bog'liq afsonalar" va "Geografik joy nomini fonetik asosda shakllanganligini izohlovchi afsonalar" ham mavjud. Biz yuqorida ko'rib o'tgan rivoyatlarda ham aniq tarixiy shaxs bilan bog'liq epik syujetni ifodalagan toponimik rivoyatlar mavjudligini kuzatamiz. Shuningdek, "Karmana" toponimik rivoyatida jug'rofiy joy nomining fonetik shakllangan holatiga guvoh bo'lamiz. Har ikki holatda ham toponimning qay tariqa shunday nomlangani izohlanadi. Demak, toponimik rivoyatlarning paydo o'ziga xosliklaridan biri va eng muhim belgisi – joy nomining kelib chiqish

sababini izohlovchi motivning yetakchilik qilishidir.

Olingan natijalar tahlili

Toponimik rivoyatlarning tipologik xususiyatlarini o'rganish asnosida biz toponimik motivning shu tipdagi rivoyatlarning shakllanishi, ijro jarayoni va tinglovchilar shuurida o'rnashishi hodisalari aniqlashga harakat qildik. Bizningcha, toponimik motiv rivoyatlar syujetida nafaqat uni shakllantiruvchi asosiy vosita, balki uning ro'yi va tinglovchi o'rtasidagi munosabat jarayonida ham turli vazifalarni bajarishi kuzatiladi:

1. Joy nomining o'zagi: motivlar aholi punktlari nomlari, geografik xususiyatlar va ular bilan bog'liq rivoyatlar orqali joynomining kelib chiqish sababini izohlaydi.
2. Milliy o'zlik va yerlik xalq xotirasini ifodalaydi: toponimik motivlar xalq xotirasini hudud aholisining madaniy o'zligini ifolashga ham xizmat qiladi.
3. Til va madaniy aloqa: toponimik motivlar joynomining lisoniy xususiyati bilan xalq syujetini bog'lovchi lingvopoetik vosita vazifasini ham o'taydi.
4. Joy nomlarining tarixiy va mifologik izohi: toponimik motiv qahramonlar, xudolar va tabiat hodisalari haqidagi hikoyalar orqali joy nomining kelib chiqishini izohlash imkonini beradi.
5. Hududiy va migratsiya belgilari: motivlar harakat yo'nalishlarini, aholi punktlarini va madaniy chegaralarni aks ettiradi.
6. Mintaqaviylik va o'zgaruvchanlik: toponimik motivlardagi farqlar rivoyatlarning mahalliy variantlarini keltirib chiqaradi.
7. Etnolingvistik qayta tiklash: toponimik motivlar madaniy hayot va dialektal xususiyatlarni o'rganishga imkon yaratadi.

8. Axborot tashish: toponimik motivlar rivoyatni tinglovchiga qadim zamon hodisalari to'g'risidagi axborotni tashishga xizmat qiladi.

9. Estetika va ramziylik: toponimik motiv syujetdagi obrazlashish va rivoyat qilingan hodisaning esda qolishini mustahkamlashda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA. Xullas, toponimik rivoyatlar syujeti asosini toponimik motivlar tashkil qilar ekan, aynan toponimik motiv rivoyatning tarixiy rivoyatdan farqlanishini belgilaydi. Bundan tashqari toponimik rivoyatlarda toponimik motivlar tinglovchiga yetkazilayotgan axborotning sifatini, ishonchliligini ta'minlashga ham xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Имомов К. Ривоятлар/Ўзбек фольклори очерклари. 2-том. – Тошкент, Фан, 1988.– Б. 33;
2. Криничная Н.А. Русская народная историческая проза: Вопросы генезиса и структуры. – Л: Наука, Ленингр. отд-ние, 1987. 325 с;
3. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.1976;
4. Постовалова О.Д. Роль топонимического мотива в формировании жанровой структуры преданий// Вестник Удмуртского университета. Серия История и филология. Том 33. № 2 2023. – С. 410-415.
5. Сокил В.В. Топонимические легенды и предания украинцев Карпат: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 1990. 20 с.
6. Сокил В.В. Топонимические легенды и предания украинцев Карпат: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Минск, 1990. 20 с.

IZOHLI LUG‘ATLARDAGI IQTISODIY TERMINLAR UCHUN ILLYUSTRATIV MISOLLARNING BERILISHI MASALASI

*Almardanova Iroda Toshmamatovna,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, “O‘zbek tili va
adabiyoti” kafedrasi o‘qituvchisi*

THE PROBLEM OF PROVIDING ILLUSTRATIVE EXAMPLES FOR ECONOMIC TERMS IN EXPLANATORY DICTIONARIES

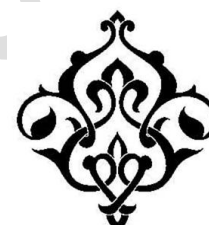
*Almardanova Iroda Toshmamatovna,
Termez University of Economics and Service
Teacher of the Department of Uzbek Language and Literature*

ПРОБЛЕМА ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ ПРИМЕРОВ ИЛЛЮСТРАТИВНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ПОЯСНИТЕЛЬНЫХ СЛОВАРЯХ

*Алмарданова Ирода Тошмаматовна,
Термезский университет экономики и сервиса,
Преподаватель кафедры узбекского языка и литературы*

*iroda_almardanova
@tues.uz
Orcid: 0009-0005-
5311-6095*

Annotatsiya: Maqolada O‘zbek tilining izohli lug‘atidagi iqtisodiy terminlar uchun illyustrativ misollarning berilishida O‘TILning 2 jildli, 5 jildli, 6 jildli nashrlaridagi keltirilishiga doir leksikografik ahamiyati asoslanadi va tahlil qilinadi. Lug‘at tuzilishida illyustrativ misollarning takomillashib berilishi leksikografiya sohasidagi zamonaviy yo‘nalishni, ayniqsa sohaviy terminlarni iste‘molga yo‘naltirishda amaliy jihatdan, O‘TILning elektrtron variantini yaratishdagi leksikografik tadqiqotlar oldidagi muhim vazifaligi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Leksikografiya, O‘zbek tilining izohli lug‘ati, lug‘at tuzilishi, soha terminlari, iqtisodiy terminlar, illyustrativ misollar.

Abstract: The article analyzes and substantiates the lexicographic significance of the 2-volume, 5-volume, and 6-volume editions of the Uzbek Explanatory Dictionary of the Uzbek Language in providing illustrative examples for economic terms. The improvement of illustrative examples in the structure of the dictionary reflects the modern direction in the field of lexicography, especially in terms of the use of specialized terms, and the important task of lexicographic research in creating an electronic version of the Uzbek Explanatory Dictionary of the Uzbek Language.

Key words: Lexicography, Uzbek Explanatory Dictionary, dictionary structure, specialized terms, economic terms, illustrative examples

Аннотация: В статье анализируется и обосновывается лексикографическое значение 2-томного, 5-томного и 6-томного изданий узбекского толкового словаря узбекского языка в предоставлении иллюстративных примеров для экономических терминов. Улучшение иллюстративных примеров в структуре словаря отражает современное направление в области лексикографии, особенно в плане использования специализированных терминов, и важную задачу лексикографических исследований при создании электронной версии узбекского толкового словаря узбекского языка.

Ключевые слова: лексикография, узбекский толковый словарь, структура словаря, специализированные термины, экономические термины, иллюстративные примеры.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Zamonaviy leksikografiyada izohli lugʻatlarning asosiy vazifalaridan biri nafaqat soʻz va terminlarning maʼnosini izohlash, balki ularning nutqdagi real qoʻllanishini ham koʻrsatib berishdan iboratdir. Ayniqsa, iqtisodiy terminlar jamiyat hayotining muhim sohalarini ifodalagani sababli ularni aniq, tushunarli va kontekstda ochib berish dolzarb masala hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, izohli lugʻatlarda terminlarga illyustrativ misollar keltirilishi termin maʼnosining toʻliq anglanishiga xizmat qiladi.

Illyustrativ misollar terminning semantik chegaralarini belgilash, uning uslubiy xususiyatlarini aniqlash hamda amaliy qoʻllanish doirasini koʻrsatishda muhim ahamiyat kasb etadi. OʻTILning ikki jildlik nashrida lugʻat tuzilishi va unda illyustrativ misollar berilmasligining sababi sifatida hajmning ortib ketmasligi qayd etilgan. Biroq bu holat sohaviy terminlar qamrovining torayishiga olib keladi, chunki leksik qatlamda sohaviy terminlarning oʻrni va vazifasi muhim boʻlib, ularni izohli lugʻatlarda izchil aks ettirib borish zarur. Shu bois izohli lugʻatlarga yangi terminlarni tanlash va kiritish jarayonida illyustrativ misollardan foydalanish muhim talab sifatida namoyon boʻladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДЫ / MATERIALS AND METHODS). Ilmiy leksikaga qarashli soʻzlar ham, kasb-hunar terminologik tizimida boʻlgani kabi umumxalq lisoniy mulki sanalmaydi, fan va texnikaning muayyan sohaları bilan shugʻullanuvchi til jamoalari uchungina mushtarak va tushunarli boʻladi [1]. Bu jihatdan, lugʻat tuzilishida illyustrativ misollar orqali sohaviy terminlarni aniqlash va tushunishni aniqroq qilish imkoniyati oshadi. Shu bilan birga, umumisteʼmoldagi til birliklari bilan sohaviy terminlar oʻrtasidagi tafovutlar koʻzga tashlanadi va sohaga oid manbalar asosida lugʻat tuzish mezonlari yanada aniqroq belgilanadi. Illyustrativ misolning shakli – soʻz birikmasi yoki gap boʻlishi hamda uning maʼlum manbadan olinishi, soʻzning va uning maʼnosining xususiyatiga qarab belgilanadi. [6]

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, izohli lugʻatlarda iqtisodiy terminlar uchun illyustrativ misollar berilishi bir xil darajada

emas. Baʼzi lugʻatlarda termin faqat qisqa izoh bilan cheklanib qolgan boʻlsa, boshqalarida u matndan olingan yoki sunʼiy tuzilgan misollar orqali yoritilgan.

Illyustrativ misol tanlangan soʻzlik maʼnosining taʼrifidan keyin aks etsa-da, biroq u tanlangan bosh soʻzning yuqoridagi talablar asosida kiritilishini nazarda tutadi va maʼnoning toʻgʻriligini tasdiqlash maqsadida kiritiladi. Maʼnoni yanada oydinlashtiradigan hodisa illyustrativ misollarning toʻgʻri berilishi hisoblanadi [5].

OʻTILning ikki jildli va 5 jildli nashrlarida bozor iqtisodiy terminining illyustrativ misollarida farqlar kuzatiladi:

Bozor 4. (forscha-tojikcha). Tovar, mol almashinuv sferasi. Ichki bozor. Tashqi bozor. Jahon bozori [4].

Bozor 4 iqt. Sotuvchilar bilan xaridorlar oʻrtasidagi tovar ayirboshlash munosabatlari. Jahon bozori. Tashqi bozor. Ichki bozor. Bozor islohotlari. Bozor xoʻjaligi. Bozor ishtirokchilari tovar va xizmatlarni pul vositasida ayirboshlash yuzasidan munosabatga kirishadilar. Dunyo bozorida terilarimizning narxi tushmasa deymen. S.Ahmad, Yulduz [3].

Oʻzbek tilining izohli lugʻatlarida terminlarning berilishi masalasiga doir tadqiqotlarda illyustrativ misollarning keltirilishi gap va soʻz birikma holida berilishi taʼkidlanadi. Bozor iqtisodiy termin sifatida izohlanganda 2 va 5 jildli nashrlarda bu fikrlar oʻz tasdigʻiga egadir. OʻTIL 2 jildlik nashrida lugʻatning hajmini ortiqcha kengaytirmaslik uchun ayrim soʻz formalariga illyustrativ misolning berilmagani qayd etilgan [4].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). OʻTILning 6 jildlik nashrida *bazis*, *bonus*, *defolt*, *likvidlik*, *pinkod* kabi iqtisodiy terminlar illyustrativ misollari gazetadan olingan. Qayd etilgan iqtisodiy terminlarning gazetadan illyustrativ misollarining berilishi sohaviy terminlarning ijtimoiy-iqtisodiy qatlam leksikasining muhim belgisi boʻlib xizmat koʻrsatishini taqozo etgan:

Bazis. yun. Basis – asos, negiz, baza.

Fls (falsafaga oid termin). Jamiyat taraqqiyotining maʼlum tarixiy bosqichida yuzaga keladigan ishlab chiqarish munosabatlari

yig'indisi. *Bazis jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichidagi iqtisodiy tuzumdur* [3].

Bonus lotincha, bonus – yaxshi, marhamatli. Turli xil munosabat bilan beriladigan qo'shimcha haq (mukofot, ustama, qo'shimcha dividend va b.) Biroq kimdir bonusga ega bo'lsa, boshqa birov bergan pulini ham qaytarib olamaydi. Ayniqsa, so'nggi kunlarda jalb qilingan fuqarolarga hech qanday bonus berilmagan [5].

Shaxsiy kirim-chiqim majmui. *O'qish davrida mening oylik byudjetim uch ming so'mdan oshmas edi. – To'g'ri, oilada oilaviy byudjetini boshqaradigan bir kishi bo'lishi kerak* [5].

Bo'lib to'lash. Belgilangan to'lov summasini birdan emas, qismlarga ajratib muayyan vaqt ichida to'lab borish. *Mashinani bo'lib to'lashga oldim.* [3].

Defolt. Pul majburiyatlarini belgilangan muddatda bajarmaslik; qarzlarni to'lamaslik, moliyaviy noqobillik. *Argentina hukumati avgust oyida pulni devolvatsiya qilishga va ichki qarzar bo'yicha defolt e'lon qilishga qaror qildi.* Gazetadan [3].

Likvidlik. Bank, korxona firma, va shu kabilarning aktivlari, tovarlarining bozor narxiga yaqin narxda tezlikda sotilish qobiliyati. Pul bozoriga har oyda umumiy summasi 1 trln so'mgacha likvidlik taqdim etiladi [3].

Bank likvidligi. Bankning o'z majburiyatlarini bajarish maqsadida aktivlarini zarar ko'rmasdan tezkorlikda pul mablag'lariga aylantira olish qobiliyati. O'zbekiston Markaziy banki tijorat banklarining likvidligi monitoringini amalga oshirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshiradi [3].

Pinkod. [ingl. Personal Identification Number – shaxsiy identifikatsiya raqami] Bundan tashqari, yangi telefon ekranida bildirishnomalar matnini berkitish, dasturga kirishni pinkod orqali himoyalash mumkin [3]. Bunday misollar terminning real iqtisodiy jarayondagi o'rini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, illyustrativ misollar berilgan terminlar foydalanuvchi tomonidan tezroq va to'liqroq o'zlashtiriladi.

O'TILdagi lug'at tuzilishi, ya'ni lug'at maqolasining so'nggi komponenti izohlanuvchi birlik ma'nosi izohidan keyin beriladigan

illyustrativ misoldir [2]. Ilyustrativ misollar izohli lug'atlarda iqtisodiy terminlarning kommunikativ va didaktik ahamiyatini oshiradi. Ular terminning faqat nazariy mazmunini emas, balki uning amaliy qo'llanishini ham yoritib beradi. Bu esa, ayniqsa, iqtisodiy bilimlarni endigina o'zlashtirayotgan foydalanuvchilar uchun muhimdir.

Iqtisodiy terminlar esa ko'pincha ko'p ma'noli yoki mavhum bo'lgani sababli ularni misolsiz izohlash yetarli samara bermaydi. Shu bois, izohli lug'atlarni tuzishda iqtisodiy terminlar uchun qisqa, aniq va real nutqdan olingan illyustrativ misollar berish maqsadga muvofiqdir.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, izohli lug'atlardagi iqtisodiy terminlar uchun illyustrativ misollarning berilishi termin ma'nosini to'liq va aniq ochib berishga xizmat qiladi. Bunday misollar lug'atning ilmiy va amaliy qiymatini oshiradi hamda foydalanuvchining terminni to'g'ri anglashiga yordam beradi. Kelgusida o'zbek tilidagi izohli lug'atlarni takomillashtirish jarayonida ushbu jihatga alohida e'tibor qaratish lozim. Sohaviy terminlarni terminosistemadagi farqlari illyustrativ misollar orqali izohli lug'atda ko'rinadi. Bir jihatdan sohaga oid terminlarning illyustrativ misollari sohaga doir manbalardan olinishi o'rinlidir.

Adabiyotlar ro'yxati (Использованная литература / References)

1. Ermatov I. Terminologiyada leksik-semantik hodisalar. Monografiya / – BOOK TRADE 2022. – 120 b.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2 jildlik. – Moskva. 1981.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildlik. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2022.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.
5. Raimnazarova N. O'zbek tilining izohli lug'atlarida shevaga oid so'zlarning berilishi: filol. fanlari bo'yicha falsafa d-ri. dis. avtoref. – Termiz. 2023.
6. Sabirova E. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da huquqiy terminlarning berilishi: filol. fanlari falsafa d-ri. dis. – Toshkent. 2021.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA PUL SEMALI FRAZEOLOGIZMLARNING SEMANTIK TAHLILI

*Eshnazarova Kamola Ubaydulla qizi, Termiz Davlat universiteti
Lingvistika (Ingliz tili) ta'lim yo'nalishi magistranti*

A SEMANTIC ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH MONETARY MEANING IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

*Eshnazarova Kamola Ubaydulla qizi, Master's Student in Linguistics
(English Language), Termiz State University*

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С ДЕНЕЖНОЙ СЕМАНТИКОЙ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

*Эшназарова Камола Убайдулла кизи, магистрант направления
«Лингвистика (английский язык)» Термезского
государственного университета*

*kamola.eshnazarova@
gmail.com*

<https://orcid.org/0009-0005-9910-5287>

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi pul semali frazeologizmlarning semantik, frazeologik va madaniy xususiyatlari solishtirma jihatdan tadqiq qilinadi. Tadqiqotda frazeologik birliklarning ishlatilish doirasi, kontekstga bog'liqligi, metaforik va idiomatik ifodalari hamda ularning milliy-lingvistik o'ziga xosligi batafsil tahlil qilinadi. Shu bilan birga, ingliz va o'zbek tillaridagi pul semali frazeologizmlarni tarjima qilish jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklar va ularni to'g'ri tushunishning nazariy va amaliy jihatlari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: pul semasi, frazeologizm, solishtirma tahlil, idiomatik ifoda, metafora, tarjima, ingliz tili, o'zbek tili, tilshunoslik.

Abstract: This article presents a detailed comparative study of money-related phraseologisms in English and Uzbek, focusing on their semantic, phraseological, and cultural characteristics. The research examines the scope of usage, contextual dependence, metaphorical and idiomatic expressions, and the national-linguistic specificity of these phraseological units. Additionally, the study explores the challenges that arise in translating money-related phraseologisms between English and Uzbek, as well as theoretical and practical strategies for their accurate interpretation.

Key words: money-related, phraseologism, comparative analysis, idiomatic expression, metaphor, translation, English language, Uzbek language, linguistics.

Аннотация: В данной статье проведено углубленное сравнительное исследование фразеологизмов, связанных с деньгами, в английском и узбекском языках, с акцентом на их семантические, фразеологические и культурные особенности. В работе анализируются сфера употребления, контекстуальная зависимость, метафорические и идиоматические выражения, а также национально-лингвистическая специфика данных фразеологических единиц. Кроме того, рассматриваются трудности перевода денежных фразеологизмов с английского на узбекский и с узбекского на английский, а также теоретические и практические подходы к их корректной интерпретации.

Ключевые слова: денежная семантика, фразеологизм, сравнительный анализ, идиоматическое выражение, метафора, перевод, английский язык, узбекский язык, лингвистика.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Frazeologiya tilshunoslikning eng qiziqarli, boy va murakkab sohalaridan biri bo'lib, madaniy kontekstda iboralarining barqarorligi, ma'nosi, ko'lami va funksiyasini o'rganadi. Frazeologik birliklar, xususan, maqollar va idiomatik iboralar tilning semantik boyligi, an'analari, qadriyatlari va xalqning dunyoqarashini aks ettiradi. Ular nafaqat tilning lingvistik, balki madaniy jihatlarini ham ochib beradi va nutqqa rang-baranglik hamda ifodalilik qo'shish vositasi bo'lib xizmat qiladi [1].

Pul ma'noli frazeologizmlar odamlar hayoti, iqtisodiy faoliyati va kundalik odatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan iboralaridir. Bunday frazeologik birliklar nafaqat moliyaviy tushunchalarni, balki milliy mentalitet, an'analari va madaniy qadriyatlarni ham aks ettiradi. Ingliz va o'zbek tillarida pul ma'nosiga ega frazeologizmlarning semantik xususiyatlari, metaforik iboralar, kontekstual bog'liqlik, shuningdek, tarjima jarayonining lingvistik va madaniy jihatlarini bugungi kunga qadar tadqiqotchilar tomonidan yetarlicha o'rganilmagan. Shuning uchun ushbu sohani qiyosiy tahlil qilish, ikki til o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash ilmiy ahamiyatga ega.

Ushbu maqolaning maqsadi qiyosiy tahlil orqali ingliz va o'zbek tillarida pul ma'nosiga ega frazeologik birliklarning semantik va frazeologik xususiyatlarini aniqlashdir. Tadqiqot natijalari til o'rganuvchilar, tarjimonlar va tilshunoslarga ushbu frazeologik birliklarni to'g'ri tushunish va ulardan samarali foydalanish imkonini beradi. Shu bilan birga, maqola yoshlarning nutqini boyitish, ularning so'z boyligini kengaytirish va madaniy ongini rivojlantirish uchun muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Hozirgi kunga qadar ko'plab tadqiqotchilar tomonidan ingliz va boshqa tillarda pul tushunchasi turli jihatlaridan o'rganilgan. Jumladan, Kövecses (2018), Denisenkova (2013 va 2016), Fedyanina (2005), Golubeva (2008), Mayorenko (2005), Osheva (2015) va Paleeva (2010) kabi olimlar ushbu masalani tadqiq qilganlar.

Kövecses o'z tadqiqotini ingliz tilidagi pulga oid idiomalar pul tushunchasining konseptualizatsiyasini qanday ochib berishi mumkinligini o'rganishga bag'ishlagan. U ingliz tilidagi ba'zi idiomatik ifodalar, maqollarning metaforik ma'nosini tahlil qilgan. Tadqiqotida u pul bilan bog'liq konseptual metafora – *“money is a force – “pul – kuchdir”* g'oyasiga e'tibor qaratgan. Uning fikricha, pul konseptualizatsiyasida ikki kuchli obyekt mavjud: ya'ni, insonning pulga nisbatan munosabati va pulning o'zi [2].

Denisenkova (2016) ingliz tilidagi pul ma'noli frazeologizmlarni semantik nuqtai nazardan o'rgangan. Muallif 100 ta frazeologizmni tanlab olgan va ularni semantik guruhlarga ajratgan [1].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). “Pul” so'zini etimologik nuqtai nazardan tahlil qilganda, uning ikki asosiy tushunchaga ishora qilishi aniqlangan: biri – mol-mulk, xizmatlar va majburiyatlarning qiymatini taqqoslash uchun ishlatiladigan abstrakt hisob birligi, ikkinchisi esa keng qo'llaniladigan to'lov vositasi.

Pulga oid maqollar tarixiga nazar tashlaganda, xalq va madaniyat rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan bir nechta manbalarni ko'rish mumkin. Masalan, ingliz maqoli *“Get the money honestly if you can”* (Pulni imkon qadar halol yo'l bilan oling) XIX asr boshida paydo bo'lgan. Ingliz maqoli *“Money has no smell”* (Pulning hidi yo'q) esa birinchi marta XX asrda ishlatilgan, lekin aslida u Rim imperatori Vespasian (milodiy 9-79) tomonidan jamoat hojatxonalariga solinadigan soliqqa qarshi bildirilgan e'tirozga javoban aytilgan [3].

Shuningdek, o'zbek tilida ham pul va uni tejashga oid ko'plab maqollar mavjud, masalan: *“Suvdek kelgan pul suvdek oqib ketadi”*, *“Pul-belga quvvat”*, *“Pul jigardan bunyod bo'ladi”*. Ushbu maqollar xalq hayoti va iqtisodiy faoliyat bilan chambarchas bog'liq bo'lib, pul tushunchasining madaniy kontekstini aks ettiradi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). O'zbek tilidagi pulga oid barcha frazeologizmlar xalqning chuqur tarixi va odatlarini ifodalaydi, shuningdek ular kuchli ma'no va axloqiy qiymatga

ega. Shu sababli, ingliz va o'zbek frazeologizmlari juda boy va turli manbalardan kelib chiqqan bo'lib, ularni yanada yorqin va rang-barang qiladi, shuningdek, xalqning hayotga bo'lgan munosabati va qarashlariga qiziqish uyg'otadi.

Bundan tashqari, o'zbek va ingliz tillarida pul so'ziga oid ko'plab maqollar va ularning qo'llanish yo'nalishlari mavjud. Ularni frazeologik tarjima yordamida tarjima qilganda, ma'nosi bir xil bo'lgan maqollarni topish mumkin. Frazeologik tarjima ingliz tilidagi birlik bilan o'zbek tilidagi mos birlik orasidagi to'liq va mutlaq ekvivalentdan tortib taxminiy frazeologik moslikkacha bo'lgan turli darajadagi yaqinlikni hisobga olgan holda amalga oshiriladi [4].

Ikki madaniyatdagi "pul"ga oid frazeologizmlar tahlili shuni ko'rsatdiki, leksik nuqtai nazardan to'liq mos keladigan va bir-biriga yaqin ekvivalentlar mavjud. Masalan:

"A fool and his money are soon parted" – bu maqolning ma'nosi shundaki, odamlar pulini ahmoqona narsalarga sarflasa, ular pulini yo'qotadi va kambag'al bo'lib qoladi. Bu, ayniqsa, kutilmagan holda katta miqdorda pulga ega bo'lgan odamlar bilan tez-tez sodir bo'ladi.

O'zbek tilida uning eng yaqin ekvivalenti *"Hisobini bilmagan hamyonidan ayrilar"* maqoliga mos keladi.

"A good name is better than rich" – bu maqolning ma'nosi shundaki, yaxshi obro' har qanday boylikdan qadrliroqdir. O'zbekcha shakli: "Boy bo'lay deb izzatingdan ayrilma". Shu bilan birga, ikki tilda ma'no jihatidan o'xshash, lekin qarashlar va nuqtai nazarlar sezilarli darajada farq qiladigan maqollar mavjud. Ingliz tilida "money" so'zi ko'proq ijobiy ma'noga ega. Bu so'z ingliz tilida quvvat va ustunlikni bildiradi, masalan: "Money makes the world go round" (Pul dunyoni aylantiradi). O'zbek tilida esa bu so'z tarixiy voqealar ta'sirida ko'pincha salbiy ma'noga ega bo'ladi, masalan: "Pul – qo'lning kiri". Bu odatda, kimdir pul yetishmayotganidan hafsalasi pir bo'lmasligi uchun yoki pulga haddan ziyod e'tibor qaratadiganlarni eslatish maqsadida aytiladi [5].

"Cash is King" – bu maqolning ma'nosi shundaki, dunyoning ko'plab joylarida kredit

kartalari va boshqa to'lov vositalari naqd pul kabi ishonchli emas, deb hisoblanadi. O'zbekcha shakli: "Naqd asl, nasiya kasal".

"It takes money to make money" – bu maqol investitsiyalar va ko'proq pul topish yo'llari haqida gapirganda ishlatiladi. Odatda pul topish uchun avvalda bir oz mablag' bo'lishi kerak. O'zbekcha shakli: "Pulni pul topar".

"Money talks" – bu maqolning ma'nosi shundaki, pul va'dalarga yoki so'zga qaraganda ko'proq quvvat va ta'sirga ega bo'lishi mumkin. O'zbekcha shakli: "Og'zi qiyshiq bo'lsa ham, boyning bolasi gapirsin" [6].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Ingliz va o'zbek tillarida pul bilan bog'liq frazeologik birliklar tilning boyligini, xalqning madaniy merosini va ijtimoiy qadriyatlarini aks ettiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bu birliklar ma'no jihatidan o'xshash bo'lishi mumkin, ammo ularning madaniy, ijtimoiy va tarixiy kontekstlari sezilarli darajada farq qiladi. Ingliz tilida pul bilan bog'liq frazeologik birliklar ko'pincha ijobiy ma'noda ishlatiladi, kuch, muvaffaqiyat va ustunlik ramzi sifatida qabul qilinadi. O'zbek tilida "pul" so'zi ba'zan salbiy yoki ehtiyotkorlik bilan ifodalanadi, bu esa tarixiy va madaniy kontekst bilan bog'liq jarayon hisoblanadi.

Adabiyotlar ro'yxati (Использованная литература / References)

1. Denisenkova J. A Diachronic Analysis of The Concept 'Money'. MGIMO Review of International Relations, 2013. – Pp. 227-231.
2. Kövecses, Zoltan and Szabo, Peter K. "Idioms: A view from cognitive semantics". Applied Linguistics, 1996, pp. 326-355.
3. Lakoff, George. Johnson, Mark. Metaphors we live by. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
4. Mirzayev T., Musoqulov A. Uzbek Folk Proverbs. – Tashkent: Gafur Gulam Publishing and Printing Creative House, 2009.
5. Osheva, Elena. "Concept 'Money' in the English American Proverbs". Historical and Social-Educational Ideas, 2015, pp. 390-392.
6. Yusupov U.K. Contrastive Linguistics of the English and Uzbek languages. Tashkent: Akademyashr, 2013. – P. 27-262.

THE ROLE OF EXOTIC FIXED EXPRESSIONS AND RELIGIOUS STABLE UNITS (RELIGIONYMS) IN THE UZBEK PHRASEOLOGICAL SYSTEM

Khudoynazarova Uglonoy Allamurodovna,

3rd stage (DSc) doctoral student of Termiz State University

РОЛЬ ЭКЗОТИЧЕСКИХ УСТОЙЧИВЫХ ВЫРАЖЕНИЙ И РЕЛИГИОЗНЫХ СТАБИЛЬНЫХ ЕДИНИЦ (РЕЛИГИОНИМОВ) В УЗБЕКСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ

Худойназарова Углоной Алламуродовна,

Докторант 3-го этапа (DSc) Термезского государственного университета

O'ZBEK FRAZEOLOGIK TIZIMIDA EKZOTIK BARQAROR BIRIKMALAR VA DINIY BARQAROR BIRLIKLARNING (RELIGIONIMLAR) ROLI

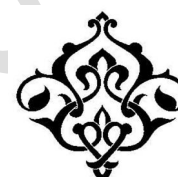
Xudoynazarova O'g'lonoy Allamurodovna,

Termiz davlat universiteti, 3-bosqich doktoranti (DSc)

uglonoy@yahoo.com

Orcid: 0009-0003-6624-9511

Annotation: This article explores the place and significance of exotic fixed expressions and religious stable units (religionyms) in the Uzbek phraseological system. The study focuses on the conceptual relationship and differentiation between mythonyms and theonyms, as well as mythology and theology, from linguistic, cultural, and theolinguistic perspectives. It argues that many Uzbek religious fixed expressions should be treated not as ordinary phraseological units, but as a separate category reflecting Islamic worldview, national values, and the religious picture of the world.

Key words: Uzbek phraseology, religious stable units, religionyms, exoticisms, theonyms, mythonyms, theolinguistics, religious picture of the world, linguocultural analysis, Islamic worldview.

Аннотация: В статье рассматривается место и значение экзотических устойчивых выражений и религиозных стабильных единиц (религионимов) в узбекской фразеологической системе. Исследование сосредоточено на концептуальных связях и различении между мифонимами и теонимами, а также между мифологией и теологией с лингвистической, культурологической и теолингвистической точек зрения. Делается вывод о том, что многие узбекские религиозные устойчивые выражения следует рассматривать не как обычные фразеологические единицы, а как отдельную категорию, отражающую исламский мировоззренческий, национальные ценности и религиозную картину мира.

Ключевые слова: узбекская фразеология, религиозные стабильные единицы, религионимы, экзотизмы, теонимы, мифонимы, теолингвистика, религиозная картина мира, лингвокультурный анализ, исламское мировоззрение.

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek frazeologik tizimida ekzotik barqaror birikmalar va diniy barqaror birliklar (religionimlar)ning o'rni va ahamiyati o'rganiladi. Tadqiqot mifonimlar va teonimlar, shuningdek, mifologiya va teologiya o'rtasidagi konseptual bog'liqlik va farqlanishga lingvistik, madaniy va teolingvistik nuqtai nazardan e'tibor qaratadi. Maqolada ko'rsatiladiki, ko'plab o'zbek diniy barqaror birikmalarini oddiy frazeologik birliklar sifatida emas, balki islomiy dunyoqarash, milliy qadriyatlar va diniy dunyoqarashni aks ettiruvchi alohida kategoriya sifatida qabul qilish lozim.

Kalit so'zlar: o'zbek frazeologiyasi, diniy barqaror birliklar, religionimlar, ekzotizmlar, teonimlar, mifonimlar, teolingvistika, diniy dunyoqarash tasviri, lingvokultural tahlil, islomiy dunyoqarash.

INTRODUCTION (ВВЕДЕНИЕ/KIRISH). In contemporary linguistics and onomastics, there are numerous interpretations concerning the correlation and distinction between the terms *mythonym* and *theonym*, as well as *mythology* and *theology*. Although no unified scholarly consensus has yet been reached, world onomastics and mythology often regard theonyms as elements historically emerging from mythonyms.

The word *myth* derives from the Greek *mythos*, meaning “legend” or “narrative” [7]. While myths are sometimes viewed as imaginary constructions or expressions of belief in abstract phenomena, mythology cannot be reduced to mere fiction. Rather, it represents humanity’s attempt to comprehend the creation of the world, the origin of humankind, and the meaning of existence. In this sense, mythology may be defined as religion expressed in narrative form.

The term *theology* carries a philosophical meaning and was first introduced in the works of Plato. Plato interpreted theology as a form of mythology, a view that has maintained its relevance throughout intellectual history [1]. This continuity can be explained by the conceptual roots of theology in Greek philosophy, where ancient thought distinguished between mythical (legendary) theology and philosophical theology – two domains that never developed along a single linear trajectory.

MATERIALS AND METHODS (JIITEPATYPA II METOD /ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Myth functions as a paradigm through which humanity seeks to understand both itself and God. It addresses existential questions beyond rational cognition, such as human identity, origin, and purpose [6]. Creation myths, for example, form the foundation of Christian anthropology, while narratives concerning Adam and Eve continue to serve as paradigmatic models in modern anthropological thought. Early theological conceptions, as reflected in the works of Plato, Homer, and Hesiod, regarded theology as a descriptive and mythological account of the nature of the gods [5]. Mythological elements – gods, animals, sacred places – serve as symbolic representations of immaterial realities and may either evolve or remain relatively unchanged over time [3].

Myths provide insight into the earliest cultural, historical, religious, and philosophical

views of ancient peoples, particularly the Greeks. Mythology reveals a mysterious worldview and exists in close harmony with religion. Within religious traditions, myths are often interpreted as narratives concerning gods and supreme beings [10]. Scholars note that cosmogonic myths played a decisive role in the formation of theological theories [4]. For linguistic research, especially comparative studies, it is crucial to distinguish between realonyms and mythonyms, as well as between theonyms and mythonyms. In the context of Islamic linguoculture, it is equally important to reject interpretations that contradict Islamic theological principles when analyzing religious linguistic elements.

DISCUSSION/ОБСУЖДЕНИЕ/MUHOKAMA In Uzbek linguistics, phraseological units derived from the Holy Qur’an and their relationship to general phraseology have not been sufficiently studied. According to Mirzaev and Yuldashev, although Uzbek phraseology has undergone extensive research, much remains to be explored [9]. In particular, Qur’anic expressions, Hadiths, and their interaction with phraseological units require systematic investigation.

Moreover, the linguistic heritage of prominent Central Asian Islamic scholars and Sufi figures – such as Imam al-Bukhari, at-Tirmidhi, Abdulkhaliq Gijduvani, Bahauddin Naqshband, Khudodod Wali, and Najmiddin Kubra – deserves focused scholarly attention within the framework of religious phraseology. In contrast to Uzbek linguistics, European and Russian linguistic traditions have produced substantial research on phraseological units found in sacred texts, particularly Biblical phraseology. In this interdisciplinary context, the term *theolinguistics* emerged in 1976, introduced by Jean-Pierre van Noppen, and later developed by scholars such as D. Crystal and A. Wagner.

Wagner emphasizes the close interconnection between linguistics and theology, identifying theolinguistics as essential for studying religious language behavior, religious communication, and linguistic aspects of religious doctrine [8]. As a result, the term *theoneme* has been introduced to denote religious linguistic units at phonetic, morphological, lexical, phraseological, and syntactic levels.

RESULTS (РЕЗУЛЬТАТЫ/NAIJALAR). In world linguistics, phraseological units derived directly from the Bible are referred to as *biblicisms*, while those recorded in specialized dictionaries are termed *biblical phraseological units* or *biblical aphorisms*. Religious expressions not directly found in sacred texts are classified as religious phraseologisms [8]. Not all elements categorized as mythonyms originate from ancient or classical worldviews. Many are deeply rooted in the religious beliefs that shaped the historical development of specific nations. As noted by Galiyeva, religion – like culture – penetrates nearly all spheres of human life, including social, political, cultural, and psychological domains, thereby forming a system of spiritual values [2].

Religion creates a distinctive *religious picture of the world* (RPW), defined as a cognitive structure based on religious knowledge and national identity. This picture is verbalized through language and becomes an inseparable component of a nation's linguistic and cultural heritage, influencing both worldview formation and the overall language system [2].

Uzbek speech etiquette includes numerous fixed expressions shaped by Islamic moral education. Many of these expressions contain Arabic borrowings and exoticisms, yet they vividly represent the Uzbek religious and axiological worldview. These exotic religious stable units reflect concepts such as faith in God, humility, gratitude, moral responsibility, and acceptance of divine will. They reveal a mentality characterized by steadfast devotion, recognition of God's will in all circumstances, and continuous remembrance of the Creator. This worldview is consistent with Islamic doctrine, as expressed in the Qur'an: "To Allah belong the most beautiful names, so call upon Him by them" (Qur'an, Al-A'raf 7:180).

This study argues that the core components of many exotic and predominantly religious stable expressions in Uzbek – such as *God*, *Tengri*, *the Creator*, *the Almighty* – should be classified as theonyms rather than mythonyms. Other mythonymic elements within Uzbek linguoculture remain conceptually linked to these theonymic components. Therefore, it is methodologically justified to reconsider these units not merely as phraseological units (*phraseemes*), but as a distinct linguistic category – religious stable expressions or

religionyms – which more accurately reflects their semantic, cultural, and theological nature within the Uzbek linguistic worldview.

CONCLUSION (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/XULOSA). This study has demonstrated that exotic fixed expressions and religious stable units occupy a significant and distinctive position within the Uzbek phraseological system. The analysis confirms that many phraseological units traditionally interpreted as mythological in nature are, in fact, deeply rooted in religious consciousness and should be reclassified as **religious stable units (religionyms)** rather than ordinary phraseologisms. Such an approach allows for a more accurate interpretation of their semantic, functional, and cultural characteristics. Furthermore, the study highlights the relevance of **theolinguistics** as an effective interdisciplinary framework for investigating religious language units. Through the lens of the religious picture of the world, it becomes evident that religious stable expressions are not merely linguistic artifacts but carriers of collective memory, moral norms, and spiritual experience. They verbalize gratitude, humility, trust in divine will, and ethical responsibility – key concepts of the Uzbek axiological system.

References (Использованная

литература/Adabiyotlar ro'yxati)

1. Ebeling G. The Study of Theology. Philadelphia: Fortress Press. 1978.
2. Galiyeva M. R. Reflection of Religious-Mythological Thinking in the Linguistic Picture of the World. Doctoral dissertation abstract. Fergana. 2019.
3. Grange L. Mythology. London. 1999.
4. Grimal P. Larousse World Mythology. New York: Excalibur Books. 1981.
5. Kirk K. E. The Study of Theology. New York: Harper and Brothers. 1939.
6. Mueller J. J. What Is Theology? Collegeville, MN: Liturgical Press. 1991.
7. Philip N. Mythology. New York: A. Knopf. 1999.
8. Sultanova S. M. Religious phraseological units as an object of study of theolinguistics. Scientific Bulletin of Bukhara State University, 2023. – P.94-96.
9. Yuldashev B. Formation and Development of Uzbek Phraseology and Phraseography (2nd ed.). Samarkand: SamSU Press. 2013.
10. Zimmerman J. A. Dictionary of Classical Mythology. New York: Bantam Books. 1996.

O'ZBEK TILIDA ANTROPONIM GIBRID KOMPONENTLI MAQOLLARNING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI ("ALIXO'JA – XO'JALI" MISOLIDA)

*Turdaliyeva Shaxnoza O'ktamovna, Denov tadbirkorlik va
pedagogika instituti, "Xorijiy til va adabiyoti quyi kurslar" kafedrasi
katta o'qituvchisi*

АНТРОПОНИМИЧЕСКИЕ ПОСЛОВИЦЫ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА С ГИБРИДНЫМ КОМПОНЕНТОМ: ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ (НА ПРИМЕРЕ "АЛИХУЖА – ХУЖАЛИ")

*Турдалиева Шахноза Уктамовна, Денауский институт
предпринимательства и педагогики, старший преподаватель
кафедры иностранных языков и литературы (младшие курсы)*

LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF UZBEK PROVERBS WITH HYBRID ANTHROPONYMIC COMPONENTS (BASED ON THE EXAMPLE OF "ALIKHOJA – KHOJALI")

*Turdaliyeva Shakhnoza Uktamovna, Denau Institute of
Entrepreneurship and Pedagogy, Senior Lecturer, Department of
Foreign Languages and Literature (Lower-Level Courses)*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilidagi antroponim gibrid komponentli maqollarning lingvokulturologik tahlili amalga oshirilgan. Tadqiqot davomida "Alixo'ja – Xo'jali" maqolining semantik va struktur xususiyatlari o'rganilib, antroponim birliklarning xalq tafakkuridagi ma'no yuklamasi tahlil qilingan. Shuningdek, maqollarda antroponim komponentlar orqali xalq dunyoqarashi, madaniy qadriyatlari va ijtimoiy stereotiplari ifodalanishi aniqlangan.

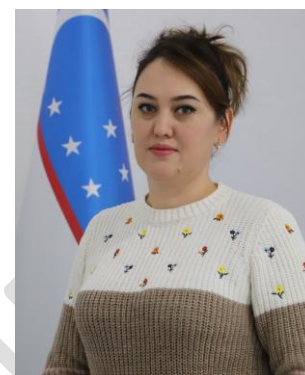
Kalit so'zlar: maqol, antroponim, gibridlik, lingvokulturologiya, semantika, xalq tafakkuri.

Аннотация: В данной статье проводится лингвокультурологический анализ пословиц узбекского языка с гибридными антропонимическими компонентами. В ходе исследования изучены семантические и структурные особенности пословицы «Алиходжа – Ходжали», а также проанализирована смысловая нагрузка антропонимических единиц в народном мышлении. Установлено, что через антропонимы в пословицах отражаются мировоззрение, культурные ценности и социальные стереотипы узбекского народа.

Ключевые слова: пословица, антропоним, гибридность, лингвокультурология, семантика, народное мышление, культурный код.

Abstract: This article presents a linguoculturological analysis of Uzbek proverbs containing hybrid anthroponymic components. The study focuses on the semantic and structural features of the proverb "Alikhoja – Khojali" and explores the cultural meanings carried by anthroponyms in folk consciousness. It has been revealed that through anthroponyms, Uzbek proverbs reflect the worldview, cultural values, and social stereotypes of the people.

Key words: proverb, anthroponym, hybridity, linguoculturology, semantics, folk mentality, cultural code.

turdalievashakhnoza84
@gmail.com
Orcid: 0009-0007-
6172-0529

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Til va madaniyat o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, xalqning tarixiy xotirasi, milliy dunyoqarashi va ijtimoiy tajribasi aynan til birliklari orqali namoyon bo‘ladi. Ana shunday birliklar sirasiga kiruvchi maqollar xalq tafakkurining ixcham, obrazli va mazmunan boy ifodasi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Maqollarda xalqning hayotiy tajribasi, axloqiy-me‘yoriy qarashlari, qadriyatlari va milliy mentaliteti mujassam bo‘lib, ular lingvokulturologik tadqiqotlar uchun muhim manba hisoblanadi.

Maqollar xalqning tarixiy xotirasi, tafakkuri va ma‘naviyatini o‘zida mujassam etgan milliy-madaniy fenomen sifatida qadrlanadi. Tilshunoslikning so‘nggi yillardagi tadqiqotlarida maqollarning semantik, pragmatik va lingvokulturologik jihatlarini o‘rganish alohida ilmiy yo‘nalishga aylandi. Ayniqsa, maqollarda uchraydigan antroponim komponentlar xalqning dunyoqarashi, milliy xarakteri va tarixiy tajribasini yoritishda muhim o‘rin tutadi. O‘zbek paremiologiyasida maqollar tarkibida uchraydigan antroponimlarning semantik yuklamasi turli qatlamlarda namoyon bo‘ladi. Bunday birliklar millatning ma‘naviy qadriyatlarini, tarixiy voqealarini, diniy e‘tiqodini va ijtimoiy xulq me‘yorlarini aks ettiradi. Shu bois antroponim komponentli maqollarni lingvokulturologik tahlil qilish, ularning gibridlik xususiyatlarini aniqlash zamonaviy paremiologiyaning dolzarb masalalaridan biridir.

ADABIYOT TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Antroponim gibridlikning lingvistik mohiyati ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, tilshunoslikda gibridlik hodisasi ikki yoki undan ortiq tildagi yoki madaniyatdagi unsurlarning o‘zaro uyg‘unlashuvi orqali yangi semantik birlik hosil qilish jarayonidir. Sh.Rahmatullayevning ta’kidlashicha: “Maqollar frazeologik birliklarning

alohida ko‘rinishi bo‘lib, ular xalq tafakkurining tayyor qoliplari sifatida xizmat qiladi” [5]. B. Jo‘rayeva esa maqollarning estetik tabiatini shunday izohlaydi: “Maqollar xalq tafakkurining durdonasi bo‘lib, ular tildagi badiiy-estetik ifoda vositalarining eng qadimiy shaklidir” [3]. O‘zbek antroponim leksemali maqollarida bunday gibridlik ko‘pincha *antroponim + ijtimoiy obraz*, *antroponim + metafora*, yoki *antroponim + xalq stereotipi* shaklida namoyon bo‘ladi.

E.Begmatov o‘zining “O‘zbek tili antroponimikasi” asarida shunday deydi: “Antroponimlar xalqning ijtimoiy-tarixiy tajribasi, diniy e‘tiqodi va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi eng barqaror til birliklaridir” [2].

Shu nuqtai nazardan qaraganda, maqollar tarkibidagi antroponimlar shaxs nomi orqali xalqning madaniy xotirasini ifodalaydi. Bu xotira tarixiy shaxslar, afsonaviy obrazlar yoki tipik xarakterlar orqali xalq tafakkuriga singadi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). O‘zbek xalq maqollari kitobida keltirilgan “Alixo‘ja – Xo‘jali” maqolining semantik tahlilini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, mazkur maqol o‘zbek xalq maqollarining “antroponim komponentli gibrid” guruhiga kiradi. Lingvistik gibridlanish bu bilamizki, maqollar shakllanishida o‘zlashma leksik birliklarning rolini namoyon etishdan iborat [2]. “Alixo‘ja – Xo‘jali” maqolida ikkita antroponim ishtirok etadi: Alixo‘ja va Xo‘jali. Bu maqolda ikki ism bir-biriga qarama-qarshi qo‘yilgan, ammo semantik jihatdan ular bir ma‘noni anglatadi — ya‘ni, “qaysi tomondan qaralsa ham natija bir xil”.

Maqolning asosiy ma‘nosi: inson faoliyatida yoki ijtimoiy munosabatlarda har ikki holatda ham bir xil natijaga olib keluvchi vaziyatni kinoyaviy tarzda ifodalash. Bu yerda antroponim gibridlik shundaki, ikki ism shaklan farqli, lekin bir xil ijtimoiy-tipik obrazni bildiradi.

1-rasm.

№	Maqol Antroponim(lar)	Lingvokulturologik izoh	Semantik natija
1	Alixo‘ja – Xo‘jali	Alixo‘ja, Xo‘jali Ikki shaxs orqali bir xil tipaj – diniy yoki ijtimoiy obraz ifodasi	Har ikki yo‘l bir natijaga olib keladi; farq shunchaki tashqi shaklda

Bu maqolda gibridlik ikki turda namoyon bo‘ladi:

1. Nominal gibridlik — ikki turli ism orqali bir ma‘no ifodalanadi.

2. Kognitiv gibriddlik — xalq tafakkurida mavjud “bir xil shaxs – ikki nom” tushunchasi aks etadi.

“Alixo‘ja – Xo‘jali” maqolida xalq tafakkuri orqali ironik madaniy qarash ifodalangan. Bu turdagi maqollar xalqning ijtimoiy kuzatuvchanligi, kinoyali dunyoqarashini ko‘rsatadi. O‘zbek madaniyatida “xo‘ja” so‘zi diniy-simvolik ramz sifatida, “Ali” esa shaxsiy islomiy identifikatsiya belgisi sifatida ishlatiladi [2].

Yuqorida Sh. Rahmatullayevning fikriga asoslanadigan bo‘lsak, “Alixo‘ja – Xo‘jali” maqolida xalq tayyor qolipdan foydalanib, ikki shaxs nomi orqali universal ijtimoiy holatni ifodalagan [5].

Maqollarning lingvopoetik xususiyatlarini o‘rgangan olim B. Jo‘rayevning fikridan kelib chiqadiki, mazkur maqol estetik jihatdan soddalik va kinoya uyg‘unligi asosida yaratilgan [3].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida antroponim gibridd komponentli maqollar bir qator muhim lingvomadaniy va kognitiv vazifalarni bajaradi. Jumladan, bunday maqollar, avvalo, xalq tafakkurining antroponimik modelini shakllantiradi, ya’ni shaxs nomlari orqali jamiyatda shakllangan tipik xarakterlar, xulq-atvor me’yorlari va ijtimoiy tasavvurlar umumlashtirilgan holda ifodalanadi. Antroponimlar bu yerda alohida shaxsni emas, balki xalq ongida barqarorlashgan ramziy obrazni anglatadi.

Shuningdek, antroponim gibridd komponentli maqollar madaniy stereotiplarni ism orqali kodlash xususiyatiga ega. Ismlar orqali ijtimoiy rollar, diniy qarashlar hamda tarixiy tajriba bilan bog‘liq ma’nolar yashirin tarzda uzatiladi. Bu holat maqollarning ixcham, ammo mazmunan boy bo‘lishini ta’minlaydi va ularni xalq tafakkurining tayyor konseptual qolipi sifatida namoyon qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ham ko‘rsatadiki, mazkur turdagi maqollar diniy va ijtimoiy obrazlarni simvolik tarzda birlashtiradi. Antroponim komponentlar orqali diniy ramzlar bilan kundalik hayotga oid ijtimoiy holatlar o‘zaro uyg‘unlashib, xalqning dunyoqarashi va qadriyatlar tizimi ifodalanadi. Bu esa maqollarning faqat kommunikativ emas, balki madaniy-axloqiy funksiyasini ham kuchaytiradi.

Bundan tashqari, antroponim gibridd komponentli maqollar ironik ma’no orqali milliy tafakkur refleksiyasini namoyon qiladi. Kinoya va istehzo unsurlari yordamida jamiyatdagi muayyan holatlar, insoniy xatti-harakatlar yoki ijtimoiy ziddiyatlar baholanadi. Bu esa xalqning tanqidiy fikrlash qobiliyati va kuzatuvchanligini aks ettiradi [5].

Umuman olganda, bunday maqollar tilning milliy xotira tizimini mustahkamlashda muhim rol o‘ynaydi hamda o‘zbek xalqining madaniy identiteti, tarixiy tajribasi va ijtimoiy ongini ifodalovchi muhim lingvistik birliklar sifatida namoyon bo‘ladi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). O‘zbek tilidagi antroponim gibridd komponentli maqollar xalq tafakkurining o‘ziga xos madaniy-mantiqiy modelidir. “Alixo‘ja – Xo‘jali” maqoli orqali xalq insoniy xatti-harakatdagi bir xillik, natija barqarorligi va taqdiri tanlovning befarqligini kinoyaviy shaklda ifodalagan. Bunday maqollarni lingvokulturologik tahlil qilish o‘zbek paremiologiyasining yangi ilmiy yo‘nalishlaridan biridir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Begmatov E. O‘zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: O‘zME nashriyoti, 2013. – 217 b.
2. Begmatov E.A. O‘zbek ismlari ma’nosi: izohli lug‘at. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2007. – 608 b.
3. Jo‘rayeva B.M. O‘zbek xalq maqollarining lingvopoetik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 2010.
4. Mirzayev T., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: Fan, 1987.
5. Rahmatullayev Sh. O‘zbek frazeologiyasi. – Toshkent: Fan, 1978.
6. Turdaliyeva S. English proverbs with phytothematic hybrid components: syntactic analysis // Tamaddun nuri jurnali. – 2025. – № 3(66). – B. 150–153.
7. Uralova O. Ingliz va o‘zbek tillarida “oila” leksikasi ishtirokidagi maqollar semantikasi. – Samarqand, 2019.

**O'ZBEK XALQINING MILLIY URF-ODAT VA
MAROSIMLARIDA SURXON VOHASINING O'ZIGA
XOSLIGI: NOMODDIY MADANIY MEROS VA MILLIY
O'ZLIK MASALASI**

Xushboqov Chori Mamarajab o'g'li,

*Termiz davlat universiteti Akademik litsey va texnikumlarga
metodik yordam ko'rsatish sektori bosh mutaxassisi*

**THE DISTINCTIVE FEATURES OF THE SURKHANDARYA
OASIS IN THE NATIONAL CUSTOMS AND RITUALS OF
THE UZBEK PEOPLE: THE ISSUE OF INTANGIBLE
CULTURAL HERITAGE AND NATIONAL IDENTITY**

Khushbakhov Chori Mamarajab ogli,

*Termez State University, Chief Specialist of the Sector for
Methodological Support to Academic Lyceums and Technical
Schools*

**ОСОБЕННОСТИ СУРХАНДАРЬИНСКОГО ОАЗИСА В
НАЦИОНАЛЬНЫХ ОБЫЧАЯХ И ОБРЯДАХ
УЗБЕКСКОГО НАРОДА: ПРОБЛЕМА
НЕМАТЕРИАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ И
НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ**

Хушбоков Чори Мамаражаб угли,

*Термезский государственный университет, главный
специалист сектора методической поддержки
академических лицеев и техникумов*

<https://orcid.org/0009-0001-1757-3345>

e-mail:
xushboqovchori790@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek xalqining asrlar davomida shakllangan milliy urf-odatlar va an'analari yoritiladi. Shuningdek, Surxon vohasining tarixiy, madaniy va etnografik jihatdan o'ziga xos bo'lgan urf-odatlar va marosimlari tahlil qilinadi. Surxon vohasi aholisi turmush tarzida saqlanib qolgan qadimiy marosimlar milliy madaniyatimizning muhim tarkibiy qismi sifatida ilmiy asosda bayon etiladi.

Kalit so'zlar: milliy urf-odatlar, an'ana, marosim, Surxon vohasi, etnografiya, xalq madaniyati.

Abstract: This article examines the national customs and traditions of the Uzbek people that have been formed over centuries. It also analyzes the customs and rituals of the Surkhandarya oasis, which are distinguished by their historical, cultural, and ethnographic uniqueness. The ancient rituals preserved in the lifestyle of the population of the Surkhandarya region are presented as an important component of national culture and are discussed on a scientific basis.

Key words: national customs, tradition, ceremony, Surkhandarya valley, ethnography, folk culture.

Аннотация: В данной статье освещаются национальные обычаи и традиции узбекского народа, сформировавшиеся на протяжении веков. Также проводится анализ обычаев и обрядов Сурхандарьинского оазиса, отличающихся своей исторической, культурной и этнографической самобытностью. Древние обряды, сохранившиеся в образе жизни населения Сурхандарьинского региона, представлены в статье как важная составная часть национальной культуры и рассматриваются на научной основе.

Ключевое слово: национальные обычаи, традиция, обряд, Сурхандарьинская долина, этнография, народная культура.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Insoniyat tarixida har bir xalqning ma'naviy qiyofasi, avvalo, uning urf-odatlarini, marosimlari va bayramlarida mujassam bo'ladi. Chunki urf-odat – xalq xotirasi, marosim – avlodlar rishtasi, bayram esa milliy ruhning tantanasidir. Dunyo xalqlari ma'naviy boyliklari xazinasiga ulkan hissa qo'shgan an'ana va marosimlarning har biri muayyan tarixiy ildizga, ijtimoiy ehtiyojga hamda estetik qarashlarga tayangan holda shakllangan [1]. Shu bois ular nafaqat madaniy hodisa, balki tarixiy taraqqiyotning tirik guvohi sifatida namoyon bo'ladi.

Asrlar davomida xalq qalbining navolari bo'lib kelgan bayram va marosimlar ajdodlarimiz tafakkurining yuksak mahsuli sifatida milliy qadriyatlar xazinasini boyitib kelgan. Ular badiiy tafakkur, axloqiy mezonlar va estetik didning uyg'unlashgan ko'rinishi bo'lib, bugungi kunda nomoddiy madaniy meros tushunchasi orqali e'tirof etilmoqda. [7].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДЫ / MATERIALS AND METHODS). O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, xalq bayramlari, marosimlari, urf-odatlarini va an'analarga davlat siyosati darajasida alohida e'tibor qaratildi. Ilgari maishiy hayot doirasida saqlanib kelgan ko'plab urf-odatlar yangi davr ruhiga mos holda qayta tiklandi, boyitildi va ijtimoiy-ma'naviy taraqqiyot omiliga aylantirildi. Xalq ijodi san'ati esa madaniyat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida yuksak maqomga ko'tarildi [4, Madayev O].

Nomoddiy madaniy meros – bu xalqning ko'zga ko'rinmas, ammo yurakda yashovchi boyligidir [7]. U jamiyat a'zolarini umumiy qadriyatlar atrofida birlashtirib, milliy o'zlikni anglash jarayonini mustahkamlaydi. Urf-odat va marosimlar jamiyat hayotida muhim o'rin tutadi [2].

Har bir millatning shakllanishi va rivojlanishida uning moddiy va ma'naviy merosi bilan bir qatorda nomoddiy madaniy boyliklari ham muhim o'rin tutadi. Jamiyat hayotida marosim, urf-odat va bayramlar insonning tug'ilishidan to umrining so'ngigacha qadar bo'lgan bosqichlarni ma'naviy jihatdan tartibga soluvchi vosita vazifasini bajaradi.

O'zbek xalqida oilaviy marosimlar tizimi alohida ahamiyatga ega bo'lib, ularga beshik to'yi, ism qo'yish, tushov kesdi, sunnat to'yi, nikoh to'yi va kelinsalom kabi udumlar kiradi [1]. Bundan

tashqari, pazandachilik an'analari, hasharlar, xalq sayillari hamda Navro'z bayrami bilan bog'liq marosimlar milliy hayot tarzining ajralmas qismi hisoblanadi.

Urf-odatlar ichida nikoh to'yi marosimi o'zbek xalqining ijtimoiy va ma'naviy hayotida alohida o'rin tutadi. Nikoh – ikki yoshning emas, balki ikki oilaning, hatto ikki avlodning bog'lanishidir. Shu bois bu marosim tantanavorlik, jamoaviylik va ramziy harakatlarga boy holda o'tkaziladi.

Nikoh marosimining asosiy bosqichi kelinning ota-onasi uyidan kuyov uyiga ko'chib o'tishi bilan bog'liq. To'y kuni kuyov tomonida to'y oshi – palov pishirilib, kelin tomoniga yuboriladi. Bu udum o'zaro hurmat va totuvlik timsoli sifatida talqin etiladi. Masjid imomi tomonidan o'qiladigan "Xutbai nikoh" esa nikohning diniy-axloqiy asoslarini belgilab, yoshlarning huquq va majburiyatlarini tushuntiradi [2].

Shuningdek, to'y marosimida sargo kiydirish, salom berish, ota-ona bilan xayrlashish kabi udumlar orqali kelin va kuyovning yangi hayotga qadam qo'yayotgani ramziy tarzda ifodalanadi. Bu jarayonlarda jamoaviylik ruhi, avlodlar davomiyligi va ma'naviy mas'uliyat g'oyasi mujassam bo'ladi.

Avlodlardan avlodga o'tib kelayotgan marosim va urf-odatlar insonning atrof-muhit, tabiat va tarix bilan uzviy bog'liqligini ta'minlaydi.

Bu meros orqali yosh avlod azaliy qadriyatlarning asl mohiyatini anglaydi, milliy g'urur va madaniy xotira shakllanadi. Shunday ekan, nomoddiy madaniy merosni asrab-avaylash bugungi globallashuv sharoitida nihoyatda dolzarb masaladir.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Tadqiqotchi U. Qoraboyev tomonidan berilgan ta'riflarga murojaat qiladigan bo'lsak, "an'ana" tushunchasi ijtimoiy hodisa sifatida insonlar ongiga singgan, omma yoki muayyan guruh tomonidan qabul qilingan tartib-qoidalar majmuasini anglatadi [5]. Marosim esa ana shu an'analarning amaliy ifodasi bo'lib, muayyan vaqt va makonda bajariladigan ramziy harakatlar tizimidir. Urf-odatlar esa kundalik hayotda takrorlanib, ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi me'yorlar sifatida namoyon bo'ladi.

Aynan shunday marosim va urf-odatlar Surxon vohasida ham o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Surxon vohasida shakllangan marosim va urf-odatlar o'zbek xalqining umumiy nomoddiy madaniy merosi tizimida alohida o'rin tutadi. Ushbu hududda asrlar davomida shakllanib, avlodlar avlodga uzatilgan an'analar tarixiy xotira, ijtimoiy munosabatlar va estetik qarashlarning uzviy uyg'unligini o'zida mujassam etgan [6]. O'zbekiston hududida mavjud bo'lgan mahalliy urf-odatlar umumxalq madaniyatini boyituvchi muhim omil sifatida namoyon bo'lsa, Surxon vohasi ana shu madaniy rang-baranglikning eng qadimiy va betakror ko'rinishlaridan biri hisoblanadi.

Surxon vohasining qadimiyligi, Amudaryo havzasiga yaqinligi, Buyuk Ipak yo'li chorrahasidan biri sifatida tarixiy jarayonlarda faol ishtirok etgani bu hududda o'ziga xos marosimiy madaniyat shakllanishiga zamin yaratgan. Ayniqsa, Boysun, Sherobod va Denov hududlarida saqlanib qolgan marosimlar etnografik jihatdan katta ilmiy ahamiyatga ega. Jumladan, Boysun tumani hududida keng tarqalgan xalq marosimlari va urf-odatlari UNESCO tomonidan insoniyatning nomoddiy madaniy merosi sifatida e'tirof etilgan bo'lib, bu holat Surxon vohasining madaniy salohiyatini xalqaro miqyosda tasdiqlaydi. [7].

NATIJALAR (PEZULYATY / RESULTS). Surxon vohasida saqlanib qolgan "Chillak o'yinlari" yoshlarda chaqqonlik, epchillik va jamoaviylikni shakllantiruvchi an'anaviy xalq o'yini sifatida muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Ushbu o'yin ko'proq bahor va yoz fasllarida, ommaviy sayillar yoki Navro'z bayrami doirasida o'tkazilib, yosh avlodni jismoniy va ma'naviy jihatdan chiniqtirishga xizmat qiladi.

Surxon vohasining eng muhim nomoddiy madaniy boyliklaridan biri bu baxshichilik an'analidir. Baxshichilik ushbu hududda nafaqat san'at turi, balki xalqning tarixiy xotirasi va og'zaki ijodining tirik manbai sifatida qaraladi. Boysun va Sherobod baxshilari tomonidan ijro etiladigan "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Avazxon" kabi dostonlar xalqning tarixiy o'tmishi, vatanparvarlik g'oyalari va axloqiy qarashlarini mujassam etadi. Tadqiqotchi U. Qoraboyev ta'kidlaganidek, baxshichilik an'analari milliy o'zlikni saqlash va avlodlar o'rtasidagi ma'naviy uzviylikni ta'minlovchi muhim omildir.

Navro'z bayramining Surxon vohasiga xos ko'rinishlari ham hudud madaniyatining o'ziga xosligini yaqqol namoyon etadi [1]. Bu bayram doirasida o'tkaziladigan marosimlar, xalq o'yinlari, urf-odatlar va an'anaviy taomlar tabiat bilan uyg'unlik, yangilanish va ezgulik g'oyalarini ifodalaydi. Ayniqsa, Boysun va Denov hududlarida sumalak pishirish marosimi jamoaviylik, birdamlik va mehr-oqibat ramzi sifatida talqin etiladi. Navro'z marosimlarida aytiladigan qo'shiqlar va bajariladigan urf-odatlar xalqning qadimiy e'tiqodlari bilan bog'liq holda saqlanib kelmoqda.

Shuningdek, Surxon vohasida saqlanib qolgan an'anaviy kiyim-kechaklar, milliy taomlar va xalq tabobati bilan bog'liq urf-odatlar hudud madaniyatining rang-barangligini namoyon etadi. Masalan, mahalliy liboslarda iqlim sharoiti, turmush tarzi va estetik qarashlar o'z ifodasini topgan bo'lsa, taomlar (sho'rva turlari, tandir taomlari) va xalq tabobatiga oid bilimlar xalqning tabiat bilan uzviy aloqasini aks ettiradi. Bu jihatlar Surxon vohasining nomoddiy madaniy merosi bugungi kunda ham amaliy ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION).

Xulosa qilib aytganda, xalq urf-odatlari, marosimlari va bayramlari milliy madaniyatning poydevori, jamiyat ma'naviy hayotining uzluksizligini ta'minlovchi tayanch ustun hisoblanadi [3]. Ular xalqning tarixiy xotirasi, axloqiy qarashlari, estetik didi va ijtimoiy munosabatlarini mujassamlashtirgan holda, avlodlar o'rtasida ma'naviy rishtalarni mustahkamlaydi. Aynan shu jihati bilan urf-odat va marosimlar milliy o'zlikni anglash, uni saqlash va rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro'yxati (Использованная литература / References)

1. Ismoilov O. O'zbek xalq urf-odatlari va marosimlari. – Toshkent: Fan, 1999.
2. Jabborov I. O'zbek xalqining etnografiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2004.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
4. Madayev O. Milliy qadriyatlar va an'analar. – Toshkent: Ma'naviyat, 2015.
5. Qoraboyev U. O'zbek xalq an'analari va marosimlari. – Toshkent: Fan, 2005.
6. Sodiqov Q. Surxon vohasi etnografiyasi. – Toshkent: Fan, 2010.
7. UNESCO. Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish to'g'risidagi Konvensiya. – Parij, 2003.

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА НАЦИОНАЛЬНУЮ КУЛЬТУРУ

Уралов Дилшодбек,

доцент кафедры социальных наук Университета Альфраганус

THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON NATIONAL CULTURE

Uralov Dilshodbek,

Department of Social Sciences, Alphraganus University

GLOBALLASHUVNING MILLIY MADANIYATGA TA'SIRI

Uralov Dilshodbek,

Alfraganus universiteti "Ijtimoiy fanlar" kafedrasi dotsenti v.v.b.

Аннотация: В статье на основе научных источников рассматриваются позитивные и негативные эффекты глобализации для национальной культуры. В частности, наряду с такими позитивными аспектами, как расширение межкультурного диалога и выход национальной культуры на международную арену, отмечаются и такие риски, как доминирование массовой культуры и ослабление культурной идентичности.

Ключевые слова: глобализация, национальная культура, культурная идентичность, массовая культура, интеграция, ценности, межкультурный диалог.

Abstract: This article, based on scientific sources, examines the positive and negative effects of globalization on national culture. In particular, along with such positive aspects as the expansion of intercultural dialogue and the emergence of national culture on the international stage, risks such as the dominance of mass culture and the weakening of cultural identity are also noted.

Key words: globalization, national culture, cultural identity, popular culture, integration, values, intercultural dialogue.

Annotatsiya: Maqolada globallashuvning milliy madaniyatga ijobiy va salbiy ta'sirlari ilmiy manbalar asosida yoritilgan. Xususan, madaniyatlararo muloqotning kengayishi, milliy madaniyatning xalqaro maydonga chiqishi kabi ijobiy jihatlar bilan bir qatorda, ommaviy madaniyatning ustunligi, madaniy identitetning susayishi kabi xavflar ham ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: globallashuv, milliy madaniyat, madaniy identitet, ommaviy madaniyat, integratsiya, qadriyatlar, madaniyatlararo muloqot.

ВВЕДЕНИЕ (INTRODUCTION/ KIRISH). В конце XX – начале XXI веков понятие «глобализация» проникло практически во все сферы развития человечества. Этот процесс характеризуется экономической интеграцией, технологическим прогрессом, ускорением информационных потоков и относительной открытостью политических границ. В результате глобализации возросла взаимосвязь между странами мира, обострились межэтнические отношения, появились идеи о формировании «единой мировой культуры».

Однако влияние этого процесса на культуру сложно и многогранно, и его нельзя оценивать только как положительное или отрицательное. С одной стороны, в результате глобализации расширился культурный обмен между народами, и благодаря современным средствам коммуникации народы получили возможность продвигать своё искусство, традиции и ценности в глобальном масштабе. Интернет, средства массовой информации и международные культурные проекты служат продвижению национальной культуры в глобальном масштабе. Это, наряду с укреплением межэтнической

duralov589@gmail.com
Orcid:0009-0006-6318-6000

толерантности, межкультурного диалога и сотрудничества, оказывает положительное влияние на общее развитие человеческой цивилизации.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД (ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR/MATERIALS AND METHODS).

Вопрос о влиянии процесса глобализации на национальную культуру является одной из наиболее остро обсуждаемых тем в современных социальных и гуманитарных науках. Эта проблема изучалась в социологии, культурологии, философии, антропологии и политологии с использованием различных подходов.

Западные ученые, такие как А. Гидденс, интерпретируют глобализацию как «углубление современности», подчеркивая, что в результате этого местные культуры вступают в прямое взаимодействие с глобальными системами. По его мнению, глобализация, наряду с культурной гомогенизацией, также создает новые формы культурного многообразия. С. Хантингтон, с другой стороны, отмечает усиление различий между цивилизациями в контексте глобализации и обращает внимание на актуальность вопросов национальной и культурной идентичности.

Анализируя культурное измерение глобализации, Дж.Томлинсон выдвигает концепции «культурной детрадиционализации» и «глокализации». По его мнению, глобальная культура не полностью разрушает национальные культуры, а скорее способствует их переосмыслению в новых формах. В работах П. Бергера и Т. Лукмана характеристики культуры как социального конструкта объясняются в связи с процессом переформирования в контексте глобализации. В данной статье для всестороннего и систематического анализа влияния глобализации на национальную культуру используются методы анализа, синтеза, историцизма, логики и сравнительного анализа.

ОБСУЖДЕНИЕ/MUHOQAMA/DISCUSSION

С другой стороны, процесс глобализации также несёт в себе риск культурной гомогенизации, то есть утраты культурных различий разных народов, сведения их к единой массовой культуре. Западная массовая культура, потребительские ценности, реклама и глобальные медиасети оказывают существенное

влияние на мировоззрение, образ жизни и культурные ценности молодого поколения во многих странах. В результате некоторые национальные традиции, народное устное творчество, национальные костюмы, древние представления, выраженные в языке, постепенно вытесняются современной культурой[1].

Однако для каждой нации глобализация — это не только угроза, но и возможность по-новому выразить свою культурную идентичность. Ведь современная культура — это не просто «потеря», а процесс адаптации и обновления. Взаимодействуя с глобальной культурой, национальные культуры создают новые гибридные формы — культурные проявления, сочетающие локальные традиции с современными тенденциями.

РЕЗУЛЬТАТЫ (NATIJALAR/RESULTS).

Таким образом, при анализе влияния глобализации на национальную культуру можно выделить два основных направления: первое — межкультурная интеграция и обновление; второе — ослабление и угроза утраты культурной идентичности. Поэтому важнейшая задача, стоящая сегодня перед каждой нацией, — сохранить свою национальную культуру в условиях глобализации, развивать её в соответствии с духом времени и укреплять в сознании молодого поколения.

Национальная культура – сложное явление, воплощающее исторически сложившийся образ жизни, мировоззрение, духовные ценности, традиции, язык, религиозные верования, искусство, литературу, архитектуру и систему общественных отношений каждого народа. Она представляет собой накопленный веками опыт, мышление и духовный мир народа. Поэтому национальная культура определяет не только прошлое народа, но и его настоящее, путь в будущее[2].

Национальную культуру можно назвать духовной основой общества, поскольку она играет решающую роль в осознании самобытности народа, поддержании единства и солидарности. Каждый народ отличается от других своей исторической памятью, символами, языком и искусством. Например, народные песни и образцы устного творчества воплощают в себе чистейшее выражение национального духа,

верований и мировоззрения. Таким образом, культура является «духовным паспортом» народа, главным признаком его национальной идентичности. Национальная культура всегда находится в процессе развития и обновления, поскольку она не свободна от внешних культурных влияний. В результате глобализации, информационных потоков и технологического развития национальная культура приобретает новые формы, средства выражения и идеи. Однако эти изменения не должны разрушать её сущность, а, напротив, должны стать фактором, обогащающим национальную идентичность и идущим в ногу со временем.

Исследования показывают, что процесс глобализации не всегда приводит к утрате национальной культуры; напротив, в некоторых случаях он ещё больше укрепляет национальную культуру, открывает новые средства выражения и пути развития. Например, современные технологии, интернет и цифровые платформы создают возможности для международного продвижения национальной культуры, знакомя широкую общественность с национальным искусством, музыкой, литературой и традициями [3].

В то же время глобализация требует адаптации национальной культуры к современным требованиям. В результате происходит переосмысление традиционных ценностей, а народное культурное наследие сочетается с современным искусством и массовой культурой. Например, национальные костюмы внедряются в современную моду, а национальная музыка синтезируется с электронными жанрами. Это позволяет внедрять национальную культуру в глобальном масштабе, сохраняя при этом её уникальность [4].

Однако этот процесс требует и осторожности, поскольку под влиянием глобализации существует риск забвения некоторых национальных элементов. Поэтому сохранение национальной культуры, её привитие молодежи, проведение образовательной и культурной политики в этом направлении имеет насущное значение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (XULOSA/CONCLUSION). Процесс глобализации оказывает сложное и двустороннее воздействие на национальную

культуру. С одной стороны, он открывает возможности для культурного обмена, обновления и расширения; с другой стороны, он несет в себе такие риски, как ослабление самобытности национальной культуры и сокращение культурного разнообразия. Согласно научным источникам, важным аспектом в этом процессе является не балансирование локальных и глобальных факторов, защита национальной культуры, а ее адаптация к условиям глобализации. Интеграция в глобальный мир с сохранением языка, истории, традиций и самобытности является одной из важных задач современности.

В заключение следует отметить, что влияние глобализации на национальную культуру – сложный и многогранный процесс, который несет не только угрозу, но и открывает большие возможности. Важно выразить национальную культуру в современной форме в условиях глобализации и вывести ее на подобающее ей место на мировой культурной арене.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА (ADABIYOTLAR RO'YXATI/REFERENCES)

1. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису и народу Узбекистана.
2. Курбонов Н. Глобализация: сущность, процессы и последствия. – Ташкент: Тафаккур Кингани, 2015.
3. Abdullayeva M. Globallashuv davrida madaniyatlararo muloqot va uning o'zbek madaniyatiga ta'siri. – Toshkent: Ma'naviyat, 2020.
4. To'xliyev B. Ma'naviyat va madaniyat integratsiyasi: globallashuv kontekstida. – Toshkent: Fan, 2022.
5. Uralov D. Ibn Sinoning falsafiy qissalarida axloqiylik me'zonlarining badiiy obrazlar orqali ifodalanishi // “Tamaddun nuri” Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal. 10 (61) 2024.
6. Uralov D. Ibn Sino axloqiy qarashlarida yaxshi va yomon xulqlar haqida // “Tamaddun nuri” Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal. Impakt faktor-9.347. 2025, 6-son (69). 2025.
7. Uralov D. On human morality and professional culture in the ethical views of Ibn Sino // “Science Problem” (Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari) 5-jild, 6-maxsus son, iyul 2025, ISSN: 2181-1342.

ADABIYOTSHUNOSLIKDA “OBRAZ” TUSHUNCHASI

Mavlanova Gulnigor Baxriddin qizi,

Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti

THE CONCEPT OF “IMAGE” IN LITERARY STUDIES

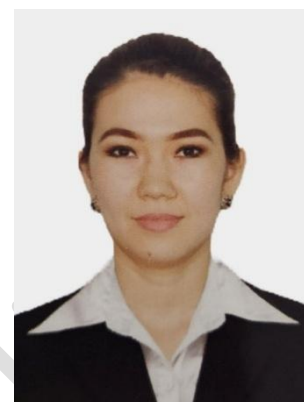
Mavlanova Gulnigor Bakriddin kizi,

PhD student at Termez State University

ПОНЯТИЕ “ОБРАЗ” В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Мавланова Гульнигор Бакридин кызы,

Аспирант Термезского государственного университета

e-mail:
mavlanova.gulnigor@bk.
ru

Annotatsiya: Obrazlilik shoirlar va yozuvchilar o‘z ifodalarini yanada ta’sirchan qilish uchun ongli yoki ongsiz ravishda qo‘llaydigan turli usullardan biridir. Ushbu maqolada adabiyotshunoslikning asosini yoritib berishda keng foydalaniladigan usullardan biri bo‘lgan “obraz”, uning san’at sohasi bilan qay tarzda bog‘liqligi, badiiylik hodisalarini tasviriy ifodalarda qay holatda qo‘llanilishi haqida so‘z boradi. Tadqiqotda badiiy matnda obrazlardan foydalanish o‘quvchilarning idrok etish qobiliyatini oshiradi, ularda qiziqish uyg‘otadi va sezgi organlarini faollashtiradi, degan xulosaga kelindi.

Kalit so‘zlar: obraz, obrazlilik, badiiyat, adabiyot, obrazli tafakkur.

Abstract: Imagery is one of the various methods that poets and writers use, consciously or unconsciously, to make their expressions more impactful. This article discusses "image," which is one of the widely used methods in illuminating the foundations of literary studies, how it is connected with the field of art, and how artistic phenomena are used in figurative expressions. The study concluded that the use of images in literary texts increases students' perceptual abilities, arouses their interest, and activates their sensory organs.

Key words: Image, imagery, artistry, literature, figurative thinking.

Аннотация: Образность - это один из различных способов, которые поэты и писатели сознательно или бессознательно используют, чтобы сделать свои выражения более выразительными. В этой статье рассматривается "образ," который является одним из широко используемых методов освещения основ литературоведения, как он связан с областью искусства, и как художественные явления используются в изобразительных выражениях. В исследовании сделан вывод о том, что использование образов в художественном тексте повышает способность учащихся к восприятию, вызывает у них интерес и активизирует органы чувств.

Ключевые слова: Образ, образность, искусство, литература, образное мышление.

Kirish. Adabiyotshunos olim D.Quronov “obrazli tafakkur” haqida shunday so‘z yuritadilar: “San’atkor adabiyotning fikrlash shakli va usuli sanalmish badiiy obrazlar vositasida dunyoni anglaydi va o‘zining anglanayotgan narsaga hissiy munosabatini ifodalaydi”.¹

Adabiy obrazlar shunchaki bezak emas, ular yozuvchilar ma’no, his-tuyg‘u va muhitni qanday yetkazishi uchun xizmat qilib, ham hikoyani, ham o‘quvchining matn bilan aloqasini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Obraz bu sezgilarni harakatga keltiradi, mavhum tushunchalarni

¹ D.Quronov. Adabiyot nazariyasi asoslari. Toshkent. 2018. (88-bet)

moddiylashtiradi, badiiy asarning yorqinligini oshiradi. Bu atama metafora, o'xshatish va ramzlar, ko'chma ma'nodagi so'zlar iboralar, leksik resurslar, ifoda-tasvir vositalari, mubolag'a, kichraytirish, o'xshatish, omonim, sinonim, antonimlar, anafora, epiforlarni o'z ichiga olgan to'g'ridan-to'g'ri va majoziy tilni qamrab oladigan hamda samarali adabiy tahlil va pedagogika uchun muhim ahamiyatga ega qonuniyatdir.

Adabiyotshunoslikda yozuvchilar so'zning maxsus turlaridan foydalanishadi. Ular o'z so'zlari bilan bizga ba'zi narsalarni yoki odamlarni ko'rsatadi, ba'zi turdagi tovushlarni ongimiz bilan tinglaydi. Bundan tashqari, bu yozuvchilar bizga matnda ishlatilgan so'zlar orqali ba'zi taomlarni ta'tib ko'rish yoki ba'zi hidlarni hidlash imkonini beradi. Ular bizning turli his-tuyg'ularimizga murojaat qiladi va so'zlarni ikki xil usulda: so'zma-so'z qo'llash va majoziy ma'noda qo'llash orqali aytilgan va ongimizda nazarda tutilgan narsalar o'rtasidagi taqqoslash va qarama-qarshilik orqali tegishli narsalarni tasavvur qilishimizga yordam beradi.²

Adabiyotlar tahlili va metodlar. "Obraz" termini rus tilidan olingan bo'lib, o'zbekcha tarjimada "aks" degan ma'noni anglatadi. Masalan, kishining oynadagi aksiga nisbatan ham "obraz" deb aytiladi. Biroq, bilasizki, so'zning lug'aviy ma'nosi bilan istilohiy ma'nosi farqlanadi: lug'aviy ma'no bilan istilohiy ma'no orasida tutash nuqtalar bo'lsa-da, mutaxassis istiloh ostida konkret ma'noni tushunmog'i lozim bo'ladi. Shunga ko'ra, biz "obraz" deganda adabiyot va san'atning tafakkur shakli bo'lmish badiiy obrazni nazarda tutamiz.³ D.Quronov, H.Umurov, A.Ulug'ov kabi adabiyotshunos olimlarimiz o'zlarining "Adabiyotshunoslikka kirish" hamda "Adabiyotshunoslik nazariyasi" darsliklarida obraz haqida batafsil ma'lumot berib o'tishgan. H.Umurov obrazga quyidagicha fikr beradilar; "Aslida «obraz» slavyan tillariga xos so'z bo'lib, u voqea — hodisalarning xayolda namoyon bo'ladigan manzarasini bildiradi".⁴ Yozuvchilar va

olimlar o'z asarlarida maqsadni nimaga yoki qayerga qaratgan bo'lsa, obraz o'sha yerda namoyon bo'ladi. Ma'lum bir davr adabiyoti yozuvchi va olim tomonidan yoritilishida katta farq bor, adabiyotshunos o'sha davr manzalarini, qahramonlar taqdirini va hayajonlarini jonli tarzda tasvirlasa, tarixshunos uni faktlar asosida umumlashtiradi. Misol uchun, ingliz modernist yozuvchisi V.Vulf roman va qissalarida asosan urushdan keyingi hayotiy sharoitlarni davr muhitidan kelib chiqqan holda ong oqimi yo'nalishida yoritib bergan. Uni kitobxon o'qirkan bevosita qahramonlar bilan birga his etadi, hayot tarziga tushib qolishganday muammolarni bartaraf etishni o'ylab qolishadi. Xuddi shu o'rinda bu davr to'g'risida umumiy faktlarga bo'ysungan tarixiy tafsilotlarni ko'pgina manbalardan topish mumkin. Badiiy obrazlarning ta'sir qudrati shundan iboratki, u jonli tarzda hayot shaklini ochib beradi. E.Xudoyberdiyev aytganlaridek: "turmush manzarasini ko'rsatmay turib, san'at o'z maqsadiga erisha olmaydi".⁵

Muhokama. Badiiylik hodisalarni hayotiy, jonli manzaralarda, kishini ta'sirlantiradigan, unda tasavvur uyg'otadigan qilib tasvirlashdir. Badiiylik barcha san'at turlariga xos hodisadir. Badiiylisiz san'at yo'qdir. San'atning mavjudligi, mohiyati uning badiiyligidadir. Badiiylik shakl va mazmun mutanosibligi tufayli ta'sirchanlik kasb etadi. Adabiyotning badiiyligini ta'minlaydigan eng birinchi omil uning tilidir. Chunki adabiyot so'z san'atidir. Tasviriy san'at asarlariga ranglarning yorqinligi, ularning o'z o'rnida qo'llanishi joziba baxsh etsa, adabiy asarni so'z nafosatli qiladi. Adabiy asarda hayotning kundalik oddiy hodisalari so'z tufayli yorqin, hayajonlantiradigan bo'lib ko'rinadi.⁶ Shu o'rinda xalqimizning sevimli yozuvchisi va dramaturgi Said Ahmadning shunday so'zlarini keltirib o'tmoqchimiz: "...ranglarni rassomdek ko'rish, tovushlarni bastakordek eshitish, tabiatdagi hidlarni asalaridek sezish" deya obrazli tarzda

² Sharma Paudyal, H. N. (2023). The Use of Imagery and Its Significance in Literary Studies. The Outlook: Journal of English Studies, 14(1), 114–127.

<https://doi.org/10.3126/ojes.v14i1.56664>

³ D.Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. www.ziyouz.com kutubxonasi.(68-bet)

⁴ H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Toshkent. 2004.(33-34 bb)

⁵ E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent. 2007.(35-bet)

⁶ A.Ulug'ov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Toshkent. 2017. (24-bet)

ta'kidlaganlar.⁷ Adabiy til bilvosita, ya'ni metaforikdir. So'zning shakli va vazifasi o'rtasida hech qanday o'xshashlik yo'q bo'lganidek, adabiy ifodadan haqiqiy ma'noni ishlab chiqish uchun lug'atlardan foydalanish yordam bermaydi, buning o'rniga bizga lingvistik sohadan tashqaridagi tasavvurga oid bilimlar kerak. Obrazilardan foydalanish texnikasini qo'llash orqali deyarli barcha sezgilar o'quvchilarning idrokini kuchli tarzda aniqlashtiradi. Hissiyotlarga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan tildan foydalanish texnikasi obrazlilik deb ataladi. Obraz yaratishning **jamlash** hamda **prototip** usullari mavjuddir. Yozuvchi xarakter yaratishda birgina tipga tayanmaydi, material yig'ish uchun tasodifiy xislatlarni qidirib yo'lga chiqib ketishadi, ko'plab shaxslarni kuzatib, ulardagi har xil xususiyatlaridan foydalanib, jamlab bir qahramonga tegishli obraz yaratadi. Said Ahmadning "Jimjitlik" romanida yozuvchi shoirlar o'rtasidagi go'zal suhbatga duch kelamiz. ".....O'sha kelganimda «*Namoz o'g'ri*» romaniga material yig'ib yurgan Abdulla Qodiriy bilan shoir Cho'lponni shu yerda uchratganman. Qodiriy Cho'lponga shunday degan edi: «*Abdulhamid, shu rivoyatni bir doston qilmaysizmi? Juda o'qishli bir narsa bo'lardi. Rivoyat — nasrdan ko'ra nazmga yaqin. Siz buni juda eplardingiz. Qadim afsonalardagi Kleopatrallarni yozdingiz. Bu undan yaxshi chiqadi. Insonning tabiat bilan birligi, jonivorlar bilan do'stligi to'g'risidagi bu doston yoshlarimizga tabiatni g'orat qilish emas, uni avaylash, unga mehr qo'yishni o'rgatardi*». Cho'lpon Qodiriyning bu iltimosini bajonidil qabul qildi. «*Agar o'rni kelib qolsa, men ham yangi romanga kiritishga urinib ko'raman. Shu joylarida Nomoz botirni olib kelaman*», deydi Qodiriy." (S.Ahmad. "Jimjitlik". 100-bet). Bu suhbatda Kiyiksovdi momo haqida gap ketayotgan bo'lib, kitobda yozilishicha u tarixiy manbalarda tez-tez uchrab turishligi aytilgan. Kiyiksovdi momo obrazini prototip usulda yaratilgan obrazga misol qilib olishimiz mumkin. Prototip (yunon. protos — ilk, dastlabki; tupos — namuna, nishona) — badiiy obraz uchun asos, nuqta bo'ladi.⁸

Natijalar. O'zbek romanchiligining asoschisi Abdulla Qodiriy o'z asarlari qahramonlarini tasvirlashda so'z boyligidan juda maromida foydalanganlarki, hali hanuzgacha tilimizda Otabek, Kumush, Zaynab, O'zbekoyim, Anvar va Ra'nolar bor. Tilimizda go'zal xulq atvorga ega o'g'il qizlarni ko'rsak beixtiyor Otabek, Anvar, Kumush, Ra'no deymiz, bu obrazlar estetik ta'sirdorlik doirasida takrorlanmas darajada ta'riflangan bo'lib yozuvchining so'z qo'llash mahoratidan darak beradi. Vaholanki, yozuvchi "O'tkan kunlar" romaniga material qidirib yurgan vaqtlarida atrofidan ko'p ilhomlangan ekanlar:

Bir gal adib: «O'zbek oyim - bu Josiyat bibing, Oftob oyim - Xonim bibing, Kumush esa - Oykumush opang, deb kulganlarini xotirlayman», deb yozadi xotira kitobi muallifi ("Otam haqida", 96-bet). "Xonim bibim - oyimning onasi", Kumush - Oykumush opasini (aniqrog'i, Rahimberdining 19 yoshida bevaqt dunyodan o'tib ketgan to'ng'ich qizini), Yusufbek hoji esa adibning domlasi Alijon ismli shaxsni eslatishini aytadi. Ayniqsa, Josiyat bibining O'zbek oyimni esga soladigan tabiati, xatti-harakatlariga alohida urg'u beradi. "Josiyat bibim, - deb yozadi kitob muallifi, - dumbul tabiatli, gapdon, shaxtso'z, bir uy xotinni o'z og'ziga qaratib o'tiruvchi, uncha-munchani pisand qilmovchi, omi bo'lsa ham, donolikda hatto dadamdan o'zini yuqori tutuvchi, qiziq fe'lli ayol edilar. U ba'zi qaynonalardek kelinlarini o'z panjasida tutmas, hammalarini o'z ixtiyoriga qo'ygan, g'iybat va oila iker-chikirlariga aralashmas, agar er-xotin o'rtasida kelishmovchilik ro'y bersa, faqat

kelinlari yonini olar, "xotinga zolimlik qilma!" deb o'g'illarini koyir va shunga yarasha kelinlar, qo'shnilar, qarindosh-urug'lar tarafidan "Josiyat ona" deb izzat-hurmat ko'rgan tabarruk ona edilar". Muallif Josiyat onaning ayni Uzbek oyimga

o'xshash bir jihatiga urg'u berib, yozadi: "Bibim hamma to'ylarga ham "kavshim ko'chada qolgan emas", deb boravermas, borsalar ham to'y albatta

⁷ I. Yoqubov. Said Ahmad fenomeni. «Said Ahmad ijodining ma'naviy-ma'rifiy ahamiyati va zamonaviy o'zbek adabiyoti» mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy onlayn konferensiyasi. Toshkent. 2020. (25-bet)

⁸ H. Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Toshkent. 2004. (40-bet)

u kishining ra'yiga qarab jo'nashtirilar edi" ("Otam haqida", 97-bet).⁹

Tildan foydalanishda yozuvchi o'z fikrlarini bevosita ifodalaydi. Ular ma'nosi yashirin bo'lgan so'z yoki iboralardan foydalanmaydi. Aniq aytilgan narsa aynan ko'zda tutilgan ma'noni anglatadi. O'quvchilar iboralarning ma'nosini tushunish uchun ko'p kuch sarflashlari shart emas, chunki ma'no juda ochiq-oydin bo'ladi. Qodiriy obrazlarni tasvirlashda tomoshabinning qalbiga shu qadar chuqur iz qoldirganki, o'z-o'zidan Zaynab yomon-u Kumush yaxshi, Homid yomon-u Otabek yaxshi bo'lib qolgan. Kumush nima uchun ijobiy obrzazda? Uni yozuvchining go'zal tashbehlar va jozibador so'zlar bilan "gapirtirgan"ligi, ijobiy ishlar bilan "shug'ullantirganligi" kitobxonni maftun etgan.

Boshqa bir misol bilan fikrimizni davom etgan holda V.Vulf asarlariga murojaat qilamiz. V.Vulf "Mrs.Dalloway" romanida kelajakdagi ayol o'zining nozik fazilatlarini ulug'lashi, qadrini bilishi, yetuk aql-farosatga ega bo'lishi va shu bilan birga mardlik-doviyuraklik hislarini o'zida mustahkam egallab turishi kerak, deb e'tirof etadi. Shu sababli yozuvchi "zamonaviy ayol" yohud "yang avlod ayoli"ni Klarissaning o'n yetti yoshli qizi Elizabet Dalloway tasvirida yoritadi, lekin uning xarakterini ochiq oydin havola qilmaydi. Elizabet onasiga o'xshab uy bekasi bo'lib qolishni xohlamas, ayollik latofatini belgilab beruvchi bejirim qo'loqlar-u hashamdor shlyapalarga aslo qiziqmas edi. Mrs. Dalloway qizining tashqi ko'rinishiga e'tibor bermasligidan xavotirlanar va balki bu o'smirlik davridagi injiqliklardandir, deb o'zini ovutib qo'yardi. V.Vulf asarda ko'proq davr muhitining ta'siriga urg'u beradi va bu yosh qizaloqning ichki hissiyotlarini, orzu-umidlarini va eng qiziqarlisi o'zining yoqtirgan kasbini

egallashga bo'lgan ishtiyoqini junbushga keltirishga kuch beradi.¹⁰

Xulosa. Tadqiqot ishimizni xulosalar ekanmiz, adabiyot bu insonshunoslik demakdir, undagi obrazlar badiiy to'qimalar yordamida kitobxonga yanada ta'sirli, tasavvur dunyosini boyitish maqsadida so'z san'atidan juda keng foydalanib bezatiladi, ijobiy obrazlar ideallashtiriladi, salbiy obrazlar bo'rttiriladi, hislar qalb ko'zlari bilan ko'riladi. Ijodkor ma'lum bir maqsadiga erishish uchun murakkab yo'ldan borib, xususiyatlarni va xislatlarni o'zi tanlagan obrazlariga kiydiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

RO'YXATI:

1. A.Ulug'ov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Toshkent. 2017. (24-bet)
2. D.Quronov. Adabiyot nazariyasi asoslari. Toshkent. 2018.(88-bet)
3. D.Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. www.ziyouz.com kutubxonasi.(68-bet)
4. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent. 2007. (35-bet)
5. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Toshkent. 2004. (33-34 bb)
6. I. Yoqubov. Said Ahmad fenomeni. «Said Ahmad ijodining ma'naviy-ma'rifiy ahamiyati va zamonaviy o'zbek adabiyoti» mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy onlayn konferensiyasi. Toshkent. 2020.(25-bet)
7. U.Normatov. Qodiriyning so'nggi iltijosi. Toshkent.2014. (24-25 bb)
8. Sharma Paudyal , H. N. . (2023). The Use of Imagery and Its Significance in Literary Studies. The Outlook: Journal of English Studies, 14(1), 114–127. <https://doi.org/10.3126/ojes.v14i1.56664>
9. Woolf, Virginia, Mrs. Dalloway, London: Penguin books 1996, -160.

⁹ U.Normatov.Qodiriyning so'nggi iltijosi. Toshkent.2014. (24-25 bb)

¹⁰ Woolf, Virginia, Mrs. Dalloway, London: Penguin books 1996, -160.

CONCEPTUAL ANALYSIS OF TERM AND TERMINOLOGY: THEORETICAL INSIGHTS

Usmanova Zulaykho Ilkhombek qizi,
PhD student, Urgench State University
named after Abu Rayhon Beruni

ATAMALAR VA TERMINOLOGIYANING KONSEPTUAL TAHLILI: NAZARIY TUSHUNCHALAR

Usmanova Zulayxo Ilxombek qizi,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
tayanch doktoranti

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТЕРМИНА И ТЕРМИНОЛОГИИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ

Усманова Зулайхо Илхомбек кизи,
Аспирант Ургенчского государственного университета
имени Абу Райхона Беруни

[https://orcid.org/ 0009-0001-3367-3020](https://orcid.org/0009-0001-3367-3020)

e-mail: usmonova
zulayxo710@gmail.com

Abstract: This article analyzes the theoretical foundations of the concepts of terms and terminology, identifies their linguistic nature, distinguishing features, and compares existing scientific views based on a comparative-linguistic approach. The results of the study allow us to determine the role and functional significance of terminological units in scientific communication.

Key words: term, terminology, scientific-structural features, theoretical approach, lexical unit, fields of science

Annotatsiya: Ushbu maqolada termin va terminologiya tushunchalarining nazariy asoslari tahlil qilinib, ularning lingvistik tabiati, farqlovchi belgilari aniqlanib, mavjud ilmiy qarashlar qiyosiy-lisoniy yondashuv asosida solishtirildi. Tadqiqot natijalari terminologik birliklarning ilmiy kommunikatsiyadagi o'rni va funksional ahamiyatini aniqlash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: termin, terminologiya, ilmiy-tuzilmaviy xususiyatlar, nazariy yondashuv, leksik birlik, fan sohalari

Аннотация: В данной статье анализируются теоретические основы понятий «термин» и «терминология», выявляются их лингвистическая природа, отличительные признаки, а также сравниваются существующие научные взгляды на основе сопоставительно-лингвистического подхода. Результаты исследования позволяют определить роль и функциональное значение терминологических единиц в научной коммуникации.

Ключевые слова: термин, терминология, научно-структурные признаки, теоретический подход, лексическая единица, области науки.

Introduction. The rapid development of science and technology and production, as well as the processes of globalization and integration taking place on a global scale, are increasing the interaction between languages. This process is the main factor in the constant enrichment of the vocabulary of the language.

The comparative study of theatrical terminology in Uzbek and English, the effective use of practical and theoretical experience accumulated in world linguistics in the process of their systematization and organization in the form of dictionaries, is scientifically important.

The purpose of the study is to analyze the theoretical foundations of terms and terminology concepts, determine their linguistic and functional characteristics, and demonstrate the scientific and practical significance of terminology by comparative analysis of the views of various scientists.

In this regard, as noted in our previous study on the theoretical foundations of terminology, its subject includes the mechanisms of structure, creation and use of special terms. [1]

This article aims to shed light on the theoretical foundations of theater terminology, examining the dictionary form of terms, their semantic properties, and the process of their use within a particular field.

Methodology

This study is aimed at studying the theoretical foundations of terms and terminology, and its subject includes the formation, semantic properties and scientific-structural functions of terms. The study was conducted on the basis of the following methodological approaches:

Theoretical analysis. Scientific literature, dictionaries and previous studies on terms and terminology were analyzed [2] [3] [4]. Theoretical analysis played an important role in determining the scientific accuracy, specificity of the term concept and semantic stability.

Comparative analysis. The approaches of various scientists to terms and terminology were compared. For example, V. M. Leychik's eight methodological levels of comparative analysis of terminology systems (phoneme-graphic, word formation, lexical, compound formation, semantic, terminological, conceptual and definitional) were considered [3]. This approach made it possible to identify common and distinctive features of terms and scientifically classify them.

Methodological approaches made it possible to systematize theoretical concepts and determine their scientific foundations in terms and terminology, in accordance with the purpose of the article.

Results

The results of the study showed that theater terminology was formed as an independent term system, in which linguistic, artistic-aesthetic and cultural factors were combined. During the analysis, it was found that theater terms are

manifested not only as terms, but also as conceptual units expressing theater culture and the creative process.

Theoretical analysis confirmed that theater terminology has the following characteristics:

Theoretical aspects of the concept of a term.

According to the results of the study, a term is a lexical unit formed with a scientific semantic load, specific to a certain science or field. The definitions of various scientists (P. Nishonov, 2009; V. M. Leychik, 2007; A. Madvaliyev, 2005) were analyzed, and the main characteristics of the terms were identified:

Semantic accuracy - the meaning of the term must be defined once and be consistent;

Specificity to the field - the term is used only in a certain science or field of application;

Scientific-structural function - the term is used as a means of systematizing and expressing knowledge [5].

Scientific foundations of terminology. The study showed that terminology is not only a set of special lexical units, but also a means of systematizing and expressing knowledge in the fields of science and technology. Theoretical analysis shed light on the scientific foundations of terminology through its lexical accuracy and semantic stability.

Results of comparative analysis. The approaches of various scientists were compared, and the common and different aspects of theoretical concepts related to terminology were identified:

Common aspect - the scientific accuracy and specificity of the term to the field;

Different aspect - the views of scientists on the functional and structural characteristics of the term.

The results show that the systematization of theoretical approaches to terms and terminology, the identification of their scientific foundations create a solid foundation for linguistic and interdisciplinary research.

Discussion

As can be seen from the theoretical sources analyzed in the article, the approaches of scientists to the concepts of term and terminology are different, and they consider the formation, function and scientific properties of terms from different perspectives. The results of the study show that the concept of term is considered not only as a word or

phrase, but also as a semantically clear and strictly defined lexical unit specific to a certain scientific or practical field [1].

According to P. Nishonov, a term is “a lexical unit that expresses the concept of a certain field of knowledge or activity, semantically limited to the scope of a specific field” [5], which ensures precise naming and understanding in scientific communication. At the same time, A. Madvaliyev interprets the term as “a lexical unit that requires a precise scientific definition” [6]. These approaches reveal not only lexical, but also scientific-structural properties of terms. Thus, terms serve not only as a means of naming, but also as a means of expressing a system of knowledge.

According to scientists, a term has the following main characteristics: multi-component or single-component in terms of diversity, denotative accuracy, field-specific use, and semantic unity. For example, V. M. Leichik defines a term as “a linguistic sign that performs the function of expressing, systematizing, and clearly defining knowledge within a certain field of science as a specific language unit” [2].

This approach combines the scientific accuracy and functionality of the term, and creates the basis for their use in applied research. Theoretical analysis shows that terminology is not just a collection of words, but also serves to systematize scientific knowledge with their help, convey it to future generations, and integrate it interdisciplinary. In terminological research, not only the composition and semantic properties of lexical units, but also their functionality and contextual use are important factors. In this regard, the process of studying terminology requires a linguistic and interdisciplinary approach, since terms are a reflection not only of the language, but also of the social, scientific and technological context.

In addition, theoretical approaches show differences in the concept of a term. For example, B. N. Golovin sees terms as units that are consciously created as a result of socio-technological needs [7], while V. V. Vinogradov emphasizes the presence of two main factors in the formation of a term - a system of concepts specific to the scientific field and a semantic structure [8]. At the same time, N. P. Kuzkin defines a term according to four criteria: 1) a negative defining word, 2) a lexical unit naming a certain concept, 3)

a term reflecting the specific features of the concept, 4) a lexical unit specific to a specific field. These criteria serve as the scientific and analytical basis of terminology [9].

As can be seen from theoretical studies, the lexical units at the heart of terms play a key role in expressing knowledge and concepts within the field. Therefore, when analyzing terms, their semantic accuracy, domain specificity, and contextual function are of particular importance. The analysis in the Discussion section shows that, although there are scientific differences in the theoretical foundations of terms and terminology, they all serve to clearly define, systematize, and use terms in scientific communication. As a result, these theoretical approaches create a solid scientific foundation for terminology research and will allow for the systematization of terms, their classification, and their use in scientific and educational processes in the future.

Conclusion

This article studies the theoretical foundations of the concepts of term and terminology. Terms are interpreted as lexical units that have a special semantic load in scientific and practical fields. Terminology is defined as a linguistic direction that studies the systematization of such terms, the mechanisms of their creation and use.

The article analyzes the opinions of researchers and highlights the main features of terms - structure, denotative clarity, sectoral application and unity of meaning. At the same time, the scientific and practical significance of terminology, as well as the active role of terms in various fields of science and technology, are noted.

The results obtained show that terminology is an important object of research not only for linguistics, but also for various scientific fields, and an in-depth study of terms serves as the basis for systematizing scientific knowledge and identifying new concepts.

REFERENCES:

1. Usmanova Z.I. Terminlarni tizimlashtirish - zamonaviy tilshunoslikning dolzarb vazifasi sifatida // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. – Urganch, 2025. – № 5. – B. 129-135.

2. Лейчик В. М., Шеллов С. Д. Лингвистические проблемы терминологии и научно-технический перевод. Ч.11. Выпуск 18-й. – М., 1990. – С. 80.
3. Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура. – М., Изд-во ЛКИ, 2007. – С. 256.
4. Сороколетов Ф. П. История военной лексики в русском языке (XI-XVII веков). – Л., 1970. – С. 4.
5. Нишонов П. Француз ва ўзбек тиллари юридик терминологиясининг киёсий-типологияси тадқиқи: Автореф. фило. ф. номз. диссер. – Тошкент, 2009. – Б. 17.
6. Madvaliyev A. O'zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. – Toshkent: Sharq, 2019.
7. Головин Б.Н. Типы терминосистем и основания их различия // Термин в слова: межвузовский сборник. – Горький, 1981. – С. 31-235.
8. Виноградов В. В. Грамматика русского языка. – М.: Высшая школа, 1972. – 237.
9. Солиева М. А. Структурно-семантический анализ текстильных терминов в таджикском и английском языках: диссертация на соискание учёной степени кандидата фил. наук. – Душанбе, 2014. – Б. 18.

MAXTUMQULI IJODINING JAHON MIQYOSIDA O'RGANILISHI

*Sapayeva Feruza Davlatovna, O'zbekiston davlat jahon tillari
universiteti "Jahon adabiyoti" kafedrası professori*

THE STUDY OF MAKHTUMKULI'S WORK ON A GLOBAL SCALE

*Sapayeva Feruza Davlatovna, Professor of the Department of "World
Literature" of the Uzbek State University of World Languages*

ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА МАХТУМКУЛИ В МИРОВОМ МАСШТАБЕ

*Сапаева Феруза Давлатовна, профессор кафедры "Мировая
литература" Узбекского государственного университета
мировых языков*

<https://orcid.org/0009-0004-1079-8754>

e-mail:
feruzasapayeva86@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Maxtumqulining biografiyasiga oid dastlabki ma'lumotlar, shoir ijodining jahon miqyosida o'rganilishi, Maxtumqulining Yevropaning turli davlatlarida chop etilgan asarlari xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Maxtumquli, she'r, tarjima, o'zbek, qoraqalpoq, ozar, turkman tili, shakl, mazmun.

Annotation: This article presents initial information on the biography of Makhtumquli, examines the study of his literary heritage on a global scale, and discusses the publication of Makhtumquli's works in various European countries.

Keywords: Maxtumquli, poetry, translation, Uzbek, Karakalpak, azar, Turkmen language, form, content, literary relations.

Аннотация: В статье рассматриваются первоначальные сведения о биографии Махтумкули, вопросы изучения творчества поэта в мировом масштабе, а также особенности публикации его произведений в различных странах Европы.

Ключевые слова: Махтумкули, поэзия, перевод, узбекский, каракалпакский, азербайджанский, туркменский язык, форма, содержание.

Kirish. Maxtumquli Firog'iyning biografiyasiga oid dastlabki ma'lumotlar Aleksandr Xodzko Boreyko tomonidan 1842-yilda Londonda nashr etilgan "Specimens of the Popular Poetry of Persia" ("Fors xalqlari she'riyati namunalari") asarida keltirilgani ta'kidlangan. Shoirga oid uchta she'r joy olgan ushbu asarning "Three Songs of The Turkman Mehdum-Kuly" ("Turkman Maxtumqulisining uch qo'shig'i") [1.389] nomli bo'limida Maxtumquli daholar qatorida tilga olinib, Turkmaniston va Markaziy Osiyoning eng mashhur shoiri sifatida ta'riflangan. Boreykoning fikricha, shoir she'rlarining eng xarakterli jihatlaridan biri Osiyo shoirlari orasida juda kam uchraydigan tabiatga bo'lgan muhabbat va falsafiy qarashlarni o'zida mujassam etganidir. Shu sababli Boreyko bundan 180 yil oldin tadqiqotlari orqali tanigan Maxtumqulini Sharq adabiy an'anasidan yuksaklikka chiqqan favqulodda shoir sifatida baholagan.

Asosiy qism. 1879-yilda vengriyalik olim Arminius Armin Vamberi tomonidan nashr etilgan "Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machdumkuli's ("Turkmanlarning tili va Maxtumqulining Devoni") [2.102] nomli maqola erta davrda amalga oshirilgan tadqiqotlar orasida e'tiborga loyiq asarlardan biridir. 1863–1879-yillar orasida Budapesht Universitetida faoliyat olib borgan Vamberi, ayniqsa Markaziy Osiyo, jumladan, Turkmanistonga ham yashirin sayohat uyushtirgan. Sarguzashtlarini "Reise in Mittelasiien ("Markaziy Osiyoga sayohat")" [3] nomli asarida bayon qilgan Vamberi, Maxtumqulining jami qirq bir she'rini 1879-yilda Leyptsig shahrida nashr etgan. Ulardan o'ttiz bitta she'rni arab harflarida turkmancha va nemis tilida to'liq matn shaklida, qolgan o'n she'rdan parchalarni esa "Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machdumkuli's ("Turkmanlarning tili va

Maxtumqulining Devoni)” nomi bilan “Germaniya Sharq jamiyati” jurnalida chop etgan. Vamberi soxta darvesh qiyofasida, Reshid afandi taxallusi bilan Turkiston hududini kezib chiqqanidan so‘ng, ushbu sayohati natijasida “Travels and Adventures in Central Asia (Markaziy Osiyoga sayohatlar va sarguzashtlar)” nomli kitobini nashr etgan. Ashirovning fikriga ko‘ra, Vamberi Maxtumquli bilan bog‘liq qo‘lyozmalarni shoirning zamondoshi Durdi Baxshidan olgan. Yuqorida qayd etilganidek, Vamberi 1871-yilda Maxtumqulining 31ta she‘rini to‘liq, 10tasini esa qismlarga bo‘lingan holda asl nusxadan nemis tiliga tarjima qilib nashr qilgan. Mazkur she‘rlar 1879-yilda “Fidyolyo” va “Nelvtudoman Kyozen” nomli jurnallarda venger tilida ham chop etilgan. Vamberi Maxtumquli she‘rlarida ot, qurol va qahramonlik mavzulari muhim o‘rin egallashini, milliy shoir sifatida qabul qilinganini va u urug‘-qabilachilik tafovutlarini ko‘zga ilmaganligi sababli barcha turkmanlarni o‘z ta’siri ostiga olganini ta’kidlagan.

1954-yilda Italiyada musulmon va arab dunyosini o‘rganishga ixtisoslashgan “Oriente Moderno” jurnalining 3-jildi, 34-sonining 136–137-betlarida “Notizie Varie” (“Turli xabarlar”) sarlavhasi ostida chop etilgan ilmiy maqolada Maxtumquli Firog‘iy haqida ham ma’lumot berilgan. Xuddi shuningdek, 1976-yilda AQShda chop etilgan “Books Abroad” jurnalining 4-jildi, 50-sonining 947–948-betlarida Luiz Bazin va Pertev Boratav tomonidan tayyorlangan “Poèmes de Turkménie by Makhtumkuli Firaquï” (“Maxtumquli Firog‘iy she‘rlari – Turkmanistonda”) nomli ilmiy maqola e’lon qilingan.

AQShda nashr etiladigan “Foreign Affairs” jurnalining 1992-yil 3-jild 71-son 108-130-betlarida Martha Brill Olcott tomonidan yozilgan “Central Asia’s Catapult to Independence” (O‘rta Osiyoning Mustaqillikka intilishi) sarlavhali maqolada Maxtumquli haqida qisman ma’lumotlar berilgan. 1992-yilda “Jo-Ann Gross” tahrirligida nashr etilgan “Muslims in Central Asia: Expressions of Identity and Change (Markaziy Osiyodagi Musulmonlar: shaxsiyat va o‘zgarish ifodalari)” asarida Valter Feldmannning “Interpreting the Poetry of Makhtumkuli (Maxtumquli she‘riyatini talqin qilish)” sarlavhali maqolasi (167-189-betlar) chop etilgan. 1993-yilda esa Yusuf Azmun rahbarligida “Maxtumquli tadqiqotlari jurnali” Buyuk Britaniyada nashr etila boshlagan.

1995-yilda Londonda ingliz tilida nashr etilgan asarlardan biri Brian Vilson Aldiss nomli tadqiqotchiga tegishlidir. Jami 106 betdan iborat bo‘lgan “Songs From The Steppes of Central Asia: The Collected Poems of Makhtumkuli (Markaziy Osiyo

dashtlaridan qo‘shiqlar: Maxtumqulining to‘plangan she‘rlari)” nomli ushbu asar Yusuf Azmun tomonidan avval bajarilgan tarjimalar asosida tayyorlangan. Turkman madaniyatining va Maxtumqulining G‘arb tadqiqotchilari tomonidan tanilishiga katta hissasi bilan yetakchilik qilgan Azmun, 2000-yilda Buyuk Britaniyada “Maxtumquli do‘stlari jamiyati”ni ham tashkil etgan.

Maxtumquli she‘rlari bo‘yicha Devon hajmidagi Angliya va Ispaniyada amalga oshirilgan eng so‘nggi tadqiqotlardan biri 2012-yilda nashr etilgan. 2013-yilda esa Vashingtonda “Turkmenistan: Arts From The Land of Makhtumkuli (“Turkmaniston: Maxtumquli yurti, san’ati)” nomli 219 betlik kitob chop etilgan. Ushbu kitob “Shoir tavalludining 290 yilligi” va AQShda tashkil etilgan “Turkmaniston madaniyati kunlari” munosabati bilan Paul Michael Taylor, Trevor Loomis Merriam, William Bradford Smith, Jasper John Waugh-Quasebarth tomonidan ingliz tilida tayyorlangan. 2014-yilda esa yana AQShda 211 betdan iborat “Makhtumkuli: Poems From Turkmenistan (“Maxtumquli: Turkmanistondan she‘rlar”) nomli asar yozilgan. Ushbu asar Annagurban Ashirov tomonidan shoirga oid tuzilgan “Magtymguly: Saýlanan Eserler” kitobining Paul Michael Taylor tomonidan ingliz tiliga tarjima qilingan versiyasidir.

Bundan tashqari, “Makhtumkuli Fraghi Poèmes Turkménies (“Maxtumquli Firog‘iy: Turkman she‘rlari”) nomli 174 betlik tadqiqot Jean Picollec tahririda tarjimonlar Pertev Boratav va fransuz turkologi Louis Bazin tomonidan fransuz tilida tayyorlangan. Biroq, ushbu kitob 2011-yilda vafot etgan Louis Bazinning xotirasiga bag‘ishlanib, 2014-yilda nashr etilgan.

1862-yilda Qozon va Sankt-Peterburg universitetlarida faoliyat yuritgan I.N.Berezin “Турецкая хрестоматия (“Turkiy adabiyot xrestomatiyasi)” nomli uch jildlik kitobining ikkinchi jildida Maxtumqulining bir she‘rini turkman tilida, arab harflarida chop etgan. Rus olimi F.Bakulin esa 1872-yilda “Песни у туркмен и поэт их Махтумкули (“Turkman qo‘shiqlari va ularning shoiri Maxtumquli”) nomli tadqiqotida shoirning ikki she‘rini va uning hayoti haqida qisqacha ma’lumotni rus tilida nashr qilgan. 1874-yilda esa F.Bakulin to‘plagan materiallar asosida Refail Yeznayev Maxtumqulining 87 ta she‘rini rus tiliga so‘zma-so‘z tarjima qilgan. Ham Maxtumqulining ijodi, ham turkman adabiyotining Rossiyada o‘rganilishi borasida A.N.Samaylovich, V.V.Bartold, Y.E.Bertels, I.A.Belyayev, G.Veselkov, P.Skosirev kabi olimlarning katta hissasi bo‘lgan. Bundan tashqari,

1912-yilda Astraxanda Abdurahman Niyazi tomonidan “Maxtumquli Devoni” nomi bilan chop etilgan asarda ham muhim ma’lumotlar keltirilgan.

1908, 1909, 1914 va 1929-yillar orasida Maxtumqulining hayotini o’rganish va uning asarlarini targ’ib qilish borasida rus olimi A.N.Samoylovichning xizmatlari katta bo’lgan. Uning ushbu mavzuga oid yozgan asarlari o’zbek tilida quyidagicha nomlangan: “Markaziy Osiyo Turkiy adabiyotidan materiallar” “Maxtumquli asarlarining xronikasi”, “Turkman adabiyoti saboqlari”, 1929-yilda A.N.Samoylovich “Turkestanskiye Vedomosti (“Turkiston Yangiliklari”)” gazetasi 12-sonida “Maxtumquli va Hakim ota” nomli maqolasini chop etgan. Ushbu maqolada A.A.Semyonovning “Turkman xalqi orasida tasavvuf bilan bog’liq materiallar” nomli maqolasiga murojaat qilingan. Shuningdek, unda Maxtumquli va Hekim Otaning Buxorodagi Naqshbandiya an’alaridan ilhomlangan Markaziy Osiyo Turk tasavvufining asoschisi Ahmad Yassaviyning ma’naviy yo’lini davom ettirgani ta’kidlangan.

1951-yilda nashr etilgan “Türkmen Poeziyasynyň Klassyklary” (“Turkman she’riyati klassiklari”) nomli to’plamda ilgari Ashxobod va Moskvada chop etilgan taxminan 100ga yaqin she’r jamlangan. Yuqorida nomlari tilga olingan olimlar bilan bir qatorda, N.Tixonov, S.Lipkin, L.Penskovskiy, G.Veselkov kabi adabiyotshunoslarning ham Maxtumquli ijodini rus o’quvchisiga tanitish borasida muhim xizmatlari bo’lgan. Shuningdek, 1955-yilda nashr etilgan “Классики Туркменской поэзии – Махтумкули, Молланепес, Кемине” (“Turkman she’riyati klassiklari: Maxtumquli, Mollanepes, Kemine”) nomli antologiyada yuqorida eslatib o’tilgan P.Skosirevning “Классический поэт туркмен Махтумкули” (“Turkman mumtoz shoiri Maxtumquli”) nomli maqolasiga ham o’rin berilgan. Shu o’rinda aytib ketish lozim, sovet ittifoqi davrida Maxtumquli xotirasiga bag’ishlab ikki marotaba pochta markalari chop etilgan bo’lib, ular birinchi bor 1959-yilda, ikkinchisi esa 1983-yilda muomalaga chiqarilgan. Bundan tashqari, 1991-yilda shoir xotirasini abadiylashtirish maqsadida esdalik tanga zarb etilgan va Sovet rublida Maxtumqulining portreti tasvirlangan.

Turkman tadqiqotchilari B.Garriyev va M.Ovezgeldiyev tomonidan 1960-yilda Ashxobodda tayyorlangan “Maxtumquli she’rlari”

(“Magtymgulynyň Goşguları”) nomli to’plam 1983-yilda Moskvada rus tilida “Махтумкули. Избранное” (“Maxtumquli. Tanlangan asarlar”) nomi bilan nashr etilgan. Shuningdek, “Махтумкули. Стихотворения” (“Maxtumquli. She’rlar”) nomli yana bir to’plam 1984-yilda Moskvada chop etilgan. Ushbu nashrlar keyinchalik Maxtumqulining Yevropaning turli davlatlarida chop etilgan asarlari uchun asosiy manba sifatida xizmat qilgan. Boshqacha aytganda, shoirning asarlari Yevropada asosan rus tilidagi tarjimalar orqali keng tarqalgan. Mazkur jarayon doirasida Rossiyada Maxtumquli ijodiga bag’ishlab qariyb 20ga yaqin kitob chop etilgan.

Mavjud ma’lumotlarga ko’ra, oxirgi rus tilidagi nashr – “Махтумкули. Избранные Стихотворения” (“Maxtumquli. Tanlangan she’rlar”) nomi bilan 2014-yilda e’lon qilingan.

Xulosa va natija. Qisqacha aytganda, Maxtumquli XX asrdan boshlab turli hududlarda tanila boshladi. Ayniqsa, Aleksandr Xodzko-Boreyko, Aleksandr Nikolayevich Samoylovich, Aleksandr Postelyevskiy, Yevgeniy Bertels, Vilgelm Bartold kabi tadqiqotchilarning mislsiz sa’y-harakatlari natijasida Maxtumquli va umuman turkmanlar haqidagi ko’plab ma’lumotlar yuzaga chiqarilib, bizgacha yetib kelishida muhim rol o’ynadi. Turkmaniston mustaqillikka erishguniga qadar Maxtumqulining she’rlari Astana, Qozon, Toshkent, Buxoro, Astraxan, Afg’oniston, Eron, Germaniya, Vengriya kabi joylarda, mustaqillikdan bir yil o’tib esa Turkiyada kitob holida nashr etildi. Ayniqsa, so’nggi 15 yil ichida O’zbekiston, Qozog’iston, Ozarbayjon va Turkiyada shoirning she’rlari devon holida bir necha bor chop etilganini ko’rish mumkin.

Adabiyotlar ro’yxati:

1. Boreyko, A.H. (1842). *Specimens of The Popular Poetry of Persia*. London: Printed for the Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 389.
2. Ataýew, K. (1988). XVIII Asyr Türkmen Edebiýaty, Ashgabat: Magaryf Neşriýaty, 102.
3. Vamberi, A. (1865). *Reise in Mittelasien*, Leyptsig; Ushbu asar Turkiyada ilk bor 1993-yilda “Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi” nomi bilan N.Ahmet Özalp tomonidan tayyorlanib, *Ses Yayınları* tomonidan nashr etilgan.
4. Emrah Yılmaz. *Türkmenlerin Fikir Deryası Mahtumkulu*. Ankara: Bengü Yayınları, 2024.

PR TEXNOLOGIYALARINING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI

Dauletnazarova Periyzat Daryabay qizi, O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti magistranti

MODERN TRENDS IN PR TECHNOLOGIES

Dauletnazarova Periyzat Daryabay qizi, master's student of the Uzbekistan University of Journalism and Mass Communications

СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕНДЫ В PR-ТЕХНОЛОГИЯХ

*Даулетназарова Перийзат Дарябай кызы, магистрантка
Узбекского университета журналистики и массовых
коммуникаций*

<https://orcid.org/0009-0007-9023-110X>

e-mail:
dauletnazarovaperiyzat@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy PR texnologiyalarining raqamlashtirish sharoitidagi tendensiyalari tahlil qilinadi. Raqamli kommunikatsiya, ijtimoiy tarmoqlar, media monitoring, sun'iy intellekt (AI), big data va influencer marketing kabi yo'nalishlarning PRdagi o'rni ko'rib chiqiladi. Tadqiqot PRning an'anaviy modeldan strategik kommunikatsiya tizimiga o'tishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: PR texnologiyalari, raqamli PR, ijtimoiy tarmoqlar, media monitoring, sun'iy intellekt, big data, influencer marketing, strategik kommunikatsiya.

Abstract: This article analyzes the trends of modern PR technologies in the context of digitalization. The role of directions such as digital communication, social networks, media monitoring, artificial intelligence (AI), big data, and influencer marketing in PR is examined. The study demonstrates the transition of PR from a traditional model to a strategic communication system.

Keywords: PR technologies, digital PR, social networks, media monitoring, artificial intelligence, big data, influencer marketing, strategic communication.

Аннотация: В данной статье анализируются тенденции современных PR-технологий в условиях цифровизации. Рассматривается роль таких направлений, как цифровая коммуникация, социальные сети, медиамониторинг, искусственный интеллект (ИИ), большие данные и инфлюенсер-маркетинг в PR. Исследование показывает переход PR от традиционной модели к системе стратегической коммуникации.

Ключевые слова: PR-технологии, цифровой PR, социальные сети, медиамониторинг, искусственный интеллект, большие данные, инфлюенсер-маркетинг, стратегическая коммуникация.

KIRISH. Bugungi globallashuv davrida kechmoqda. Raqamli texnologiyalar jamiyat axborot almashinuvi misli ko'rilmagan tezlikda hayotining barcha jabhalariga chuqur kirib kelgani

sayin kommunikatsiya jarayoni ham tubdan o'zgarib bormoqda. Internetning ommalashuvi, mobil qurilmalar foydalanishining kengayishi, ijtimoiy tarmoqlar auditoriyasining o'sishi PR faoliyatining mohiyatini o'zgartirdi[2].

Avvallari PR ko'proq matbuot bilan ishlash, press-relizlar tayyorlash va ijobiy imij yaratishga qaratilgan bo'lsa, bugungi kunda u strategik boshqaruv tizimining ajralmas qismiga aylandi[4]. PR faoliyati endilikda tashkilotning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasi bilan bevosita bog'liq holda olib borilmoqda.

Raqamli kommunikatsiya vositalarining keskin rivoji auditoriyaning xulq-atvorini ham o'zgartirdi. Endilikda jamoatchilik nafaqat axborot iste'molchisi, balki uning faol ishlab chiqaruvchisiga aylandi. Har bir foydalanuvchi ijtimoiy tarmoqlar orqali fikr bildirish, sharh qoldirish va jamoatchilik fikriga ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega[6].

Maqola maqsadi – zamonaviy PR texnologiyalarining asosiy tendensiyalarini (raqamli PR va ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri, media monitoring, AI va big data integratsiyasi, influencer marketing, integratsiyalashgan va strategik PR) tahlil qilish va PRning strategik kommunikatsiyaga transformatsiyasini ko'rsatishdir.

Tadqiqot savoli: Raqamli muhit PR faoliyatini qanday o'zgartirmoqda va qaysi texnologiyalar samaradorlikni oshirmoqda?

METODOLOGIYA. Ushbu tadqiqot adabiyotlar tahlili va mavjud global hisobotlarga asoslangan ko'rib chiqish (review) usulida olib borildi.

Asosiy manbalar quyidagilar:

- Klassik PR nazariyotchilari asarlari[1;2;3;4;5;6];
- Xalqaro tashkilotlar hisobotlari[7];
- Zamonaviy PR tendensiyalari bo'yicha global hisobotlar[8].

Tahlil kvalitative usulda amalga oshirildi: tendensiyalarni aniqlash, solishtirish va xulosalar chiqarish orqali. Empirik ma'lumotlar sifatida 2025-yilgi PR bozor o'sishi misollaridan (masalan, influencer marketing xarajatlari global miqyosda \$32–39 mlrd.ga yetishi[8]), AI qo'llanilishi va media monitoring platformalari (Brand Analytics, YouScan, Talkwalker) misollaridan foydalanildi.

NATIJALAR. Tadqiqot natijalari zamonaviy PR texnologiyalarining quyidagi asosiy tendensiyalarini aniqladi:

Zamonaviy PR texnologiyalarining shakllanishi bevosita raqamli muhitning rivojlanishi bilan bog'liq. Raqamli PR tushunchasi tashkilotlar va jamoatchilik o'rtasidagi muloqotni internet platformalari orqali olib borishni anglatadi. Bu jarayonda tezkorlik, ochiqlik va ikki tomonlama muloqot asosiy mezon sifatida namoyon bo'ladi. Raqamli PRning asosiy ustunligi shundaki, u auditoriya bilan to'g'ridan-to'g'ri va uzluksiz aloqani ta'minlaydi.

Ijtimoiy tarmoqlar zamonaviy PR faoliyatining asosiy kommunikatsiya maydoniga aylandi. Facebook, Instagram, Telegram, TikTok va YouTube kabi platformalar orqali tashkilotlar o'z auditoriyasi bilan muloqot qiladi, axborot tarqatadi va brend imijini shakllantiradi. Ushbu platformalarda foydalanuvchilar faqat axborot iste'mol qilmay, balki o'zlari ham axborot manbaiga aylanmoqda[6]. Ijtimoiy tarmoqlarning jamoatchilik fikriga ta'siri nihoyatda kuchli. Har bir sharh, repost yoki layk ijtimoiy fikr shakllanishida muhim rol o'ynaydi.

Zamonaviy PR texnologiyalarida auditoriya bilan ikki tomonlama muloqot muhim o'rin tutadi. Avvallari kommunikatsiya bir yoqlama bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda u interaktiv shaklga ega. Auditoriya fikrini inobatga olish, savollarga javob berish va muloqotni faol olib borish PR samaradorligini oshiradi. Raqamli kontent PR strategiyasining markaziy elementi hisoblanadi. Kontentning sifati, mazmuni va vizual ko'rinishi auditoriya e'tiborini jalb qilishda muhim ahamiyatga ega. Video, infografika va interaktiv postlar auditoriya bilan aloqani kuchaytiradi hamda brendga bo'lgan ishonchni oshiradi. Media monitoring zamonaviy PR texnologiyalarining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Media monitoring tizimlari yordamida tashkilot yoki brend haqidagi axborotlar ommaviy axborot vositalari, internet nashrlari va ijtimoiy tarmoqlarda doimiy ravishda kuzatib boriladi. Ushbu jarayon PR mutaxassislariga jamoatchilik fikridagi o'zgarishlarni real vaqt rejimida aniqlash imkonini beradi[3]. Media monitoringning asosiy vazifalaridan biri salbiy axborot va krizis vaziyatlarini erta aniqlashdir. Salbiy sharhlar yoki

noto'g'ri ma'lumotlarning tezkor tarqalishi brend obro'siga jiddiy zarar yetkazishi mumkin.

Zamonaviy media monitoring tizimlari faqat axborotni yig'ish bilan chegaralanmaydi, balki ularni tahlil qilish, trendlarni aniqlash va prognozlash imkoniyatini ham taqdim etadi. Brand Analytics, YouScan, Talkwalker kabi platformalar auditoriya kayfiyatini, axborot tarqalish tezligini va ijtimoiy reaksiyalarni aniqlashda keng qo'llanilmoqda.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi PR faoliyatiga yangi bosqich olib kirdi. AI asosidagi tizimlar katta hajmdagi ma'lumotlarni qisqa vaqt ichida tahlil qilish, sharhlarni kategoriyalash va salbiy kontentni avtomatik aniqlash imkonini beradi[1]. Big data texnologiyalari PRning tahliliy imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Katta hajmdagi ma'lumotlar yordamida auditoriya xulq-atvori, qiziqishlari va ehtiyojlarini chuqur o'rganish mumkin. Ushbu tahlillar asosida PR strategiyasi aniq va maqsadga yo'naltirilgan holda ishlab chiqiladi[8].

Influencer marketing zamonaviy PR texnologiyalarining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida shakllandi. Bloggerlar, kontent yaratuvchilar va ommabop shaxslar auditoriya bilan bevosita va samimiy muloqot olib borgani sababli, ular orqali tarqatilgan axborot jamoatchilik tomonidan ishonchliroq qabul qilinadi[8]. Ayniqsa mikro va nano influencerlar bilan ishlash PR samaradorligini oshirishi amaliyotda isbotlangan. Zamonaviy PR texnologiyalarining yana bir muhim tendensiyasi integratsiyalashgan kommunikatsiya tizimidir. Ushbu yondashuv PR, reklama, marketing, brending va SMM faoliyatlarini yagona strategiya asosida olib borishni nazarda tutadi[2]. Strategik PR tashkilot maqsad va vazifalariga muvofiq ravishda jamoatchilik bilan aloqalar siyosatini rejalashtirish, amalga oshirish va baholashni nazarda tutadi[4]. Zamonaviy PR texnologiyalarining muhim yo'nalishlaridan biri krizis kommunikatsiyasidir. Axborot tez tarqaladigan raqamli muhitda kichik bir xato yoki noto'g'ri ma'lumot jamoatchilik orasida keng rezonans uyg'otishi mumkin. Krizis kommunikatsiyasida tezkorlik va ochiqlik asosiy tamoyillar hisoblanadi[7]. Integratsiyalashgan va strategik PR: PR, marketing va SMM yagona strategiyada birlashmoqda; krizis kommunikatsiyasi tezkorlik va shaffoflikka asoslanmoqda[1; 9].

Natijalar PRning subyektiv baholashdan data-driven (ma'lumotlarga asoslangan) tizimga o'tganini tasdiqlaydi.

MUHOKAMA. Olingan natijalar PRning raqamli transformatsiyasini ko'rsatadi: an'anaviy modeldan strategik, predictive va interaktiv tizimga o'tish. Bu tendensiyalar global hisobotlar [7;8;9] bilan mos keladi – AI va big data samaradorlikni oshirsa-da, insoniy faktor (authenticity, ethics) muhim qolmoqda[12]. O'zbekiston kontekstida raqamli PR rivojlanishi Telegram va Instagram orqali kuchaymoqda, ammo media monitoring va AI qo'llanilishi hali cheklangan.

Cheklovlar: tadqiqot asosan xorijiy manbalarga asoslangan; mahalliy empirik ma'lumotlar yetarli emas. Kelgusida O'zbekiston PR amaliyotida empirik tadqiqotlar zarur.

XULOSA. Zamonaviy PR texnologiyalari raqamli muhitda tubdan yangilanmoqda va strategik kommunikatsiya tizimiga aylanmoqda. AI, big data, influencer marketing va media monitoringdan samarali foydalanish tashkilotlarning raqobatbardoshligi va reputatsiyasini ta'minlaydi. Kelajakda PR mutaxassislariga doimiy ta'lim va texnologik moslashuv zarur.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Kotler P. Marketing Management. – New Jersey: Pearson Education, 2016.
2. Aaker D.A. Building Strong Brands. – New York: Free Press, 1996.
3. Grunig J.E., et al. Excellence in Public Relations and Communication Management. – 2002.
4. Kapferer J.N. The New Strategic Brand Management. – London: Kogan Page, 2012.
5. Black S. Public Relations Theory and Practice. – London: Routledge, 2001.
6. Harris T. L. Applied Public Relations. – New York: Routledge, 2010.
7. IPRA International Public Relations Reports 2023–2024. – <https://www.ipra.org>
8. Deloitte Digital Trends Report (va boshqa global hisobotlar, 2025).
9. Cision PR Trends 2025; Sprinklr PR Trends 2025; PRSA Communications Trends 2025.
10. www.ipra.org (<https://www.ipra.org/>)
11. IPRA | International Public Relations Association.
12. Leading trust and ethics in global communication.

URUSH SHAROITIDA SOG'LIQNI SAQLASH MUASSASALARINI TAKOMILLASHTIRISH VA RESURLAR BILAN TA'MINLASH

*Turayev Murodulla Tura o'g'li, Axborot texnologiyalari va
menejment universiteti katta o'qituvchisi*

IMPROVING AND PROVIDING RESOURCES TO HEALTHCARE INSTITUTIONS IN WAR CONDITIONS

*Turayev Murodulla Tura ogly, Senior Lecturer, University of
Information Technologies and Management*

УЛУЧШЕНИЕ И ПРЕДОСТАВЛЕНИЕ РЕСУРСОВ УЧРЕЖДЕНИЯМ ЗДРАВООХРА- НЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ВОЕННОЙ СИТУАЦИИ

*Тураев Муродулла Тура оглы, старший преподаватель
Университета информационных
технологий и менеджмента*

Annotatsiya: Mazkur maqolada urush sharoitida sog'liqni saqlash muassasalarining faoliyatini takomillashtirish, ularni moddiy-texnik, kadrlar hamda moliyaviy resurslar bilan ta'minlash masalalari tahlil qilinadi. Harbiy harakatlar davrida aholi sog'lig'ini muhofaza qilish tizimining barqaror ishlashi, tibbiy xizmatlarning uzluksizligini ta'minlash va favqulodda vaziyatlarga tezkor moslashuvi muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda urush davrida tibbiyot muassasalarining tashkiliy tuzilmasini optimallashtirish, resurslardan oqilona foydalanish, tibbiy kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish, shuningdek, logistika va ta'minot tizimini kuchaytirish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Qishloq aholisi, sog'liqni saqlash tizimi, huquqiy asoslar, qishloq tibbiyoti, normativ-huquqiy hujjatlar, moddiy-texnik baza, tibbiyot muassasalari, islohotlar, ijtimoiy himoya, profilaktika.

Annotation: This article analyzes the issues of improving the activities of health institutions in the conditions of war, providing them with material and technical, personnel and financial resources. During the period of military action, the stable functioning of the population health protection system, ensuring the continuity of medical services and quick adaptation to emergency situations are important. The study covered the issues of optimizing the organizational structure of medical institutions during the war, rational use of resources, training of medical personnel and their professional development, as well as strengthening the logistics and supply system.

Key words: rural population, health system, legal framework, rural medicine, regulatory legal documents, material and technical base, Medical Institutions, Reforms, social protection, prevention.

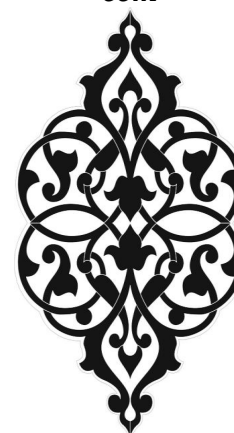
Аннотация: В данной статье анализируются вопросы совершенствования деятельности учреждений здравоохранения в условиях войны, обеспечения их материально-техническими, кадровыми и финансовыми ресурсами. В период военных действий важное значение приобретает устойчивое функционирование системы охраны здоровья населения, обеспечение бесперебойности оказания медицинских услуг, оперативная адаптация к чрезвычайным ситуациям. В исследовании

<https://orcid.org/0009-0001-0051-7881>

e-mail:

murodullaturayev@gmail.com

освещаются вопросы оптимизации организационной структуры медицинских учреждений военного времени, рационального использования ресурсов, подготовки и повышения квалификации медицинских кадров, а также укрепления системы материально-технического обеспечения и снабжения.

Ключевые слова: сельское население, система здравоохранения, правовые основы, сельская медицина, нормативно-правовые акты, материально-техническая база, медицинские учреждения, реформы, социальная защита, профилактика.

Kirish. Urush sharoiti jamiyat hayotining barcha sohalariga, ayniqsa sog‘liqni saqlash tizimiga jiddiy

ta’sir ko‘rsatadi. Harbiy harakatlar davomida aholi salomatligini muhofaza qilish, jarohatlanganlar va kasallarga o‘z vaqtida tibbiy yordam ko‘rsatish, yuqumli kasalliklarning oldini olish muhim strategik vazifalardan biri hisoblanadi. Bunday murakkab sharoitda sog‘liqni saqlash muassasalarining barqaror faoliyat yuritishi, ularning tashkiliy jihatdan to‘g‘ri boshqarilishi hamda yetarli resurslar bilan ta’minlanishi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Adabiyot tahlili. Tadqiqot natijalari inqiroz va harbiy holat sharoitida sog‘liqni saqlash tizimini barqaror rivojlantirish hamda aholi salomatligini muhofaza qilishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

O‘zbekistonda sog‘liqni saqlash muassasalari moddiy-texnika bazasi ikkinchi jahon urushi yillarida xam mustahkamlanib, takomillashtirib borildi.

Davolash muassasalari namunaviy loyihalar asosida bunyod etilib, ularda tibbiy xizmatchilar va bemorlar uchun qulayliklar yaratildi hamda tibbiyotning ixtisosliklariga moslashtirilib, asbob-uskunalar, mebellar, yumshoq va qattiq inventarlar bilan jihozlandi.

Tadqiqot metodologiyasi. O‘zbekistonning deyarli barcha yirik shaharlarida ko‘pchilik davolash maskanlari yangi andozalarda bunyod etildi.

Ammo soha moddiy-texnika bazasini mustahkamlash tadbirlari chuqur tahlil etilsa, xato va kamchiliklar aniq ko‘rinadi. Sovet davrida sog‘liqni saqlash sohasi istiqbolini belgilashda Sog‘liqni saqlash sohasini rivojlantirishga ekstensiv yondashilib, tizim faoliyatini baholashning asosiy mezonlari davolash o‘rinlari, tibbiy xizmat xodimlari sonining o‘sishi, shifoxonalar, poliklinikalar va ambulatoriya

sonining ko‘payishi bilan o‘lchandi. Sifatga zarar bo‘lsa-da, miqdor ko‘rsatkichi ketidan quvishga berilib ketildi.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Sog‘liqni saqlash ishiga ajratilgan mablag‘lar ko‘pchilik hollarda to‘la o‘zlashtirilmay qolib ketdi. Masalan, O‘zbekistonda 1942-yili sog‘liqni saqlash sohasiga ajratilgan mablag‘ning 13 million rubldan ko‘prog‘i foydalanmasdan qoldi. Bu ayniqsa, davolash muassasalari qurilishida yaqqol ko‘zga tashlandi. Respublika bo‘yicha sog‘liqni saqlash sohasi kapital qurilish rejalari doimiy ravishda bajarilmadi. 1943-yilning 8 oyida sog‘liqni saqlash muassasalari kapital qurilishi rejasi faqat 47 foizga bajarildi. Bu davrda jami 51ta obyekt qurilishining boshlanishi rejalashtirilib, amalda faqat 32ta obyektida ish boshlandi. Ushbu holat hisobga olinib, 1943-yil 23 sentyabrda O‘zSSR Ministrlar Sovetining O‘zbekiston Sog‘liqni saqlash ministrligi kapital qurilish ishlarining borishidagi qoniqarsiz ahvol to‘g‘risidagi qarori e’lon qilindi.

1944-yil O‘zbekiston sog‘liqni saqlash muassasalari qurilishi rejasi deyarli bajarilmadi. Masalan, joriy yilning birinchi yarmida bu sohada bajarilishi rejalashtirilgan kapital qurilish ishlari Toshkent viloyatida 0,8 foizga, Namangan viloyatida 5,2 foizga bajarilgan, xolos. Andijon, Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlari hamda QQASSRda esa shu yili boshlanishi lozim bo‘lgan sog‘liqni saqlash sohasidagi qurilish ishlari umuman amalga oshirilmadi[1]. Masalan, 1944-yili Namangan viloyati Yangiqo‘rg‘on tumanida sog‘liqni saqlash tizimi moddiy-texnika bazasining ahvoli tahlil etilganda, bir qator kamchiliklar ko‘zga tashlandi. Tumandagi

shifoxonalarda 1941–1945-yillar davomida biror marta kapital ta'mir ishlari olib borilmadi[2].

XX asrning 40-yillarida sog 'liqni saqlash obyektlari qurilishi ishlarining borishi turli respublikalar miqyosida taqqoslanganda, bu borada O 'zbekistonda ko 'p hollarda turli sabablarga ko 'ra rejalar bajarilmay kelingan. 1945-yilning birinchi yarmida bu boradagi reja Ukraina Respublikasida 101 foizga, Belorussiya Respublikasida 106 foizga, Litva Respublikasida 115 foizga, Latviya Respublikasida 117 foizga, Qirg 'izistonda 104 foizga, Armaniston Respublikasida 212 foizga bajarildi[3]. Ammo O 'zbekiston, Qozog 'iston va Gruziyada davolash muassasalarini foydalanishga topshirish rejasi bajarilmadi. Bunday holatning kelib chiqishiga qator omillar sabab bo 'ldi. Jumladan, qurilish ishlarini boshlash uchun yetarli loyiha-smeta ishlarining olib borilmaganligi bois qurilishlar o 'z vaqtida boshlanmaganligi, obyektlarni ishchi kuchi bilan ta'minlash ishining qoniqarsiz ahvoli, qurilish materiallari o 'z vaqtida yetkazib berilmaganligi, boshqaruv ishidagi kamchiliklar, qolaversa, moddiy mablag ' tanqisligi kabilar shular jumlasidandir.

1945-yil O 'zbekistonda davlat budjetidan 687,7 mln rubl sog 'liqni saqlash uchun sarflandi[4]. Bundan tashqari, sog 'liqni saqlash sohasiga davlat, kooperativ, kasaba uyushmalari tashkilotlaridan, kolxozlar hisobidan ham mablag ' ajratildi. Soha uchun ajratilgan mablag ' larning katta miqdori asosan statsionarlar uchun sarflandi.

O 'zbekistonda 1981-yili sog 'liqni saqlash kapital qurilishi uchun 77530 ming rubl sarflash rejalashtirildi. Respublika hukumati sog 'liqni saqlash tizimidagi kapital qurilishlar masalasiga jiddiy e'tibor qaratib, O 'zbekiston Kompartiyasi MK da 1945-yil 18-may va 24-avgust yig 'ilishlarida ushbu masala muhokama etildi.

1944-yil Samarqand viloyatida sog 'liqni saqlash sohasi kapital qurilishi uchun 8 mln 810 ming rubl ajratildi. Mazkur mablag ' larga viloyatning Ishtixon va Qo'shrabot tumani "Payshambe" aholi punktida poliklinika binosi barpo etildi.

O 'zbekistonda davolash muassasalarini ochish rejasini oshirib bajarishga harakat qilinsada, davolash o 'rinlarining aholi jon boshiga to 'g 'ri kelishi Ittifoq ko 'rsatkichlari bilan taqqoslaganda o 'rtada juda katta farq borligi ma'lum bo 'ldi. Masalan, 1939-yil Ittifoqda har 10 000 aholiga 41ta davolash o 'rni to 'g 'ri kelsa, 1945-yil bu 44,9 ta bo 'ldi. Ittifoqda shifoxona muassasalari soni ham yildan yilga ko 'paytirildi. Masalan, 1939-yili mamlakatda 13472ta shifoxona faoliyat olib borgan bo 'lsa, 1945-yilga kelib ularning soni 14105ta bo 'ldi. O 'zbekistonda shu yillarga taalluqli ravishda bu turdagi davolash maskanlari soni 368tadan 473taga ko 'paydi.

XX asrning 40-yillaridan e'tiboran sog 'liqni saqlash muassasalari moddiy-texnika bazasini mustahkamlash ishi bir qadar jonlantirildi. Masalan, davlat budjetidan sog 'liqni saqlash sohasiga ajratilgan mablag ' 1941-yil 16,5 mln rubldan 1945-yil 24,1 mln rublga ko 'paydi. Aholi jon boshiga bu 17 rubl va 22 rubl 50 tiyinga to 'g 'ri keldi.

1944-yil 5-iyulda sovet hukumati tomonidan "Mamlakatda sog 'liqni saqlash va tibbiyot fanini rivojlantirishni yaxshilashning kelgusi chora-tadbirlari to 'g 'risida"gi qarori qabul qilindi. Qaror ijrosini ta'minlash borasida ba'zi ishlar amalga oshirildi. Xususan, davolash o 'rinlari ham ko 'paytirildi. O 'zbekistonda bu davrda 139 ming davolash o 'rni, 1770ta ambulatoriya-poliklinika muassasasi, 272ta ixtisoslashtirilgan dispanser, 1176ta dorixona faoliyat yuritdi[5].

Ammo Respublikada davolash o 'rinlari maydoni nihoyatda kichik hajmda va moslashtirilmagan bo 'ldi. Masalan, 1941-yil Andijon viloyatida bitta davolash o 'rniga 2, 5 metr maydon to 'g 'ri keldi. Bu norma bo 'yicha 6 kv m bo 'lishi lozim edi. Davolash o 'rinlari yetishmasligi tufayli bemorlarni shifoxonalarga joylashtirish ko 'lami ko 'p hollarda 100 foizni tashkil etmadi. Masalan, shu yili Andijon shahrida ichki kasalliklar bilan kasallanganlarni gospitalizatsiya qilish faqat 55–60 foizni, jarrohlik va quloq kasalliklarini 70 foiz, urologik kasallarni

10–15 foiz, asab bilan kasallanganlar 40–45 foizni tashkil etdi. Qishloq va tumanlarda ahvol bundan ham yomon edi.

O ‘zbekiston sog ‘liqni saqlash ministrliigi, respublika kasaba uyushmasi va Davlat reja komiteti birgalikda 1941–1945-yillarga mo ‘ljallangan “Здоровье” nomli kompleks dasturni ishlab chiqdi. Ushbu dasturga soha moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, sog ‘liqni saqlash muassasalari faoliyatini yaxshilash, tibbiy xizmatning ixtisoslashgan yo ‘nalishlari faoliyatini kengaytirish, tashxis xizmatiga e‘tiborni kuchaytirish, kasalliklarning oldini olish va davolash ishining ilmiy bazasini mustahkamlash, aholi orasida sanitariya maorifini kuchaytirish va gigiyena tarbiyasini faollashtirish, mehnat sharoitlarini yaxshilash, atrof-muhit havosi tozaligini saqlash, aholi dam olishini yaxshilash, sanatoriyalar tarmog ‘ini kengaytirish va boshqa tadbirlar kiritildi[6].

“Здоровье” dasturining birinchi bo ‘limi “Sog ‘liqni saqlash sohasi moddiy-texnika bazasini mustahkamlashning kelgusi rejaları” deb nomlanib, unda tibbiyot va dorixona muassasalari kapital qurilish ko ‘lamini kengaytirish, tibbiyot sohasidagi oliy va o ‘rta maxsus o ‘quv yurtlari o ‘quv-moddiy bazasini rivojlantirish, talabalarining maishiy turmush sharoitini yaxshilash kabilar kiritildi. Ammo bu kabi tadbirlar ham sog ‘liqni saqlash sohasi moddiy-texnika bazasini mustahkamlash borasidagi muammolarni to ‘la bartaraf eta olmadi. Masalan, davolash muassasalarini tibbiyot texnikalari bilan ta‘minlash ishi qoniqarsiz ahvolda bo ‘ldi. 1945-yilda mamlakat bo ‘yicha bitta vrachga 3700 rubllik tibbiy texnika to ‘g ‘ri kelsa, bu ko ‘rsatkich Samarqand viloyatida 1750 rublni tashkil etdi. Davolash muassasalarini tibbiyot texnikalari va inventarlar bilan ta‘minlash 75 foizni tashkil etdi.

Xulosa. Xullas, sog ‘liqni saqlash tizimi ishini yaxshilashning eng muhim shartlaridan biri bu moddiy-texnika bazaning mustahkamlanishiga bog ‘liq bo ‘ldi. Sohaga mablag ‘ ajratish, davolash muassasalari uchun binolar bunyod etish, davolash o ‘rinlarini ko ‘paytirish, ayniqsa, tibbiyotning ba‘zi ixtisosliklari bo ‘yicha davolash o ‘rinlarini ochish muhim ahamiyat kasb etdi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Наманган вилояти Давлат архиви, 111-фонд, 1-рўйхат, 370-йиғма жилд, 13-варақ.
2. Наманган вилояти Давлат архиви, 111-фонд, 1-рўйхат, 296-йиғма жилд, 1-варақ.
3. ЎзР МДА, Р-837-фонд, 4-рўйхат, 1764-йиғма жилд, 95-96-варақлар.
4. ЎзР МДА, Р-837-фонд, 41-рўйхат, 5627-йиғма жилд, 133-варақ.
5. ЎзР МДА, Р-837-фонд, 41-рўйхат, 3912-йиғма жилд, 73-варақ.
6. Асадов Д.А. Республиканская программа “Здоровье” //Медицинский журнал Узбекистана. – 1987-№ 4. – С. 3 – 4.
7. Murodullayevich, B.O. (2025). Changes in the education system of Qashqadaryo in the early years of independence. Shokh Library, 1(12).
8. Murodullayevich, B.O. (2025). Development of cultural–educational institutions and administrative reforms in Qashqadaryo region. SHOKH LIBRARY, 1(12).
9. Murodullayevich, B.O. (2025). Transformations in the healthcare system of the Uzbek SSR (1945–1990). Shokh Library, 1(12).
10. Murodullayevich, B.O. (2025). Provision of medical specialists to healthcare institutions in the Uzbek SSR (1945–1990). Shokh Library, 1(12).

INGLIZ TILIDAN O'ZBEK TILIGA SINXRON TARJIMADA LEKSIK MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH STRATEGIYALARI

Mustanova Shahnoza Rustamovna, O'DJTU mustaqil tadqiqotchisi
**ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В СИНХРОННОМ
ПЕРЕВОДЕ С АНГЛИЙСКОГО НА УЗБЕКСКИЙ
ЯЗЫК И СТРАТЕГИИ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ**

*МустановШахноза Рустамовна а, независимый
исследователь Узбекского государственного университета
мировых языков*

LEXICAL PROBLEMS IN SIMULTANEOUS INTERPRETATION FROM ENGLISH INTO UZBEK AND STRATEGIES FOR OVERCOMING THEM

*MustanovShakhnoza Rustamovna а, Independent Researcher,
Uzbekistan State World Languages University*

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz tilidan o'zbek tiliga sinxron tarjima jarayonida yuzaga keladigan leksik muammolar va ularni bartaraf etish strategiyalari tahlil qilinadi. Sinxron tarjimada leksik birliklarning tezkor va aniq ifodalanishi tarjimonning professional mahoratini talab etadi. Tadqiqotda sinonimiya, omonimiya, terminologik nomuvofiqlik, madaniy realiyalar va neologizmlarning tarjimasi bilan bog'liq muammolar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, mazkur muammolarni hal etishda qo'llaniladigan asosiy strategiyalar, jumladan, kontekstual moslashtirish, ekvivalent tanlash, umumlashtirish va kompensatsiya usullari yoritiladi. Tadqiqot natijalari sinxron tarjima amaliyotini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: sinxron tarjima, leksik muammolar, tarjima strategiyalari, ingliz tili, o'zbek tili, terminologiya, kontekst.

Abstract: This article analyzes lexical problems arising in simultaneous interpretation from English into Uzbek and examines strategies for overcoming them. In simultaneous interpreting, the accurate and rapid rendering of lexical units requires a high level of professional competence from the interpreter. The study addresses issues related to synonymy, homonymy, terminological discrepancies, cultural realia, and the translation of neologisms. Special attention is given to key interpreting strategies such as contextual adaptation, equivalent selection, generalization, and compensation. The findings of the research contribute to the improvement of simultaneous interpreting practice.

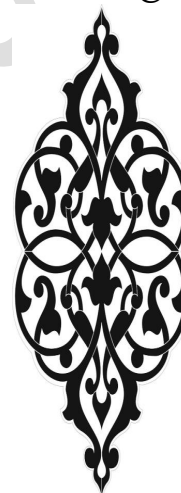
Keywords: simultaneous interpreting, lexical problems, translation strategies, English language, Uzbek language, terminology, context.

Аннотация: В данной статье анализируются лексические проблемы, возникающие в процессе синхронного перевода с английского на узбекский язык, а также стратегии их преодоления. В условиях синхронного перевода оперативная и точная передача лексических единиц требует высокого уровня профессиональной подготовки переводчика. В работе рассматриваются трудности, связанные с синонимией, омонимией, терминологическими расхождениями, переводом культурных реалий и неологизмов. Особое внимание уделяется основным переводческим стратегиям, таким как контекстуальная адаптация, выбор эквивалентов, обобщение и

<https://orcid.org/0000-0001-6476-2061>

e-mail:
mumtoz1990@bk.ru

компенсация. Результаты исследования способствуют повышению эффективности синхронного перевода.

Ключевые слова: синхронный перевод, лексические проблемы, переводческие стратегии, английский язык, узбекский язык, терминология, контекст.

KIRISH. Bugungi globallashuv jarayonida xalqaro ilmiy, madaniy va san'atshunoslik muloqotlari tobora kengayib bormoqda. Ushbu muloqotda sinxron tarjimon markaziy figura sifatida madaniyatlararo aloqaning tezkor, lekin nozik vositachisiga aylanadi.

Ayniqsa, san'atshunoslik sohasida – ya'ni vizual san'at, madaniy meros, dizayn, restavratsiya va ijodiy amaliyotlarga oid nutqlarda – tarjimon murakkab terminologiya, metaforik tildan foydalanish, estetik konnotatsiyalar bilan to'qnashadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Bu holatda tarjimonning vazifasi shunchaki so'zma-so'z tarjima emas, balki ma'no, uslub va kontekstni saqlab qolgan holda ekvivalentlik yaratishdir. Shuning uchun sinxron tarjima lingvistik, psixologik va madaniy kompetensiyalar birligini talab qiladi.

Sinxron tarjima — bu *real vaqtda* amalga oshiriladigan ko'p bosqichli kognitiv jarayon bo'lib, tarjimon bir vaqtning o'zida tinglash, tahlil qilish, ma'no rekonstruksiya va og'zaki ifoda amallarini bajaradi. Ushbu jarayon G.Chernov (1979) ta'riflagan “predikativ ehtimollik modeli”ga asoslanadi, ya'ni tarjimon gapning mantiqiy tuzilmasini oldindan taxmin qilib, keyingi ma'noni prognozlaydi.

MUHOKAMA. Sinxron tarjimada leksik muammolar eng murakkab segment hisoblanadi, chunki:

- vaqt yetishmasligi tufayli sinonim tanlash imkoniyati cheklangan;
- terminologik aniqlikni yo'qotish xavfi yuqori;
- semantik noaniqlik (ambiguity) kontekst orqali hal etilishi kerak.

Shunday qilib, tarjimonning lingvistik kompetensiyasi uch qismdan iborat bo'lishi zarur:

1. Semantik kompetensiya – ma'no darajasida to'g'ri moslikni topish;
2. Pragmatik kompetensiya – nutqning maqsadi va auditoriya reaksiyasini hisobga olish;
3. Madaniy kompetensiya – konnotativ ma'nolarni to'g'ri talqin etish.

Muqobillik nazariyasi tarjima nazariyasining markaziy tushunchalaridan biridir. V.Komissarov (1990) ekvivalentlikni “ma'lumotning kommunikativ tengligi” sifatida talqin etadi. Shu nuqtayi nazardan, sinxron tarjimada formal ekvivalentlikdan ko'ra funksional ekvivalentlik muhimroqdir.

Masalan, “*installation art*” so'z birikmasi o'zbek tilida so'zma-so'z “o'rnatish san'ati” emas, balki “installatsiya san'ati” deb transliteratsiya qilinadi. Bu funksional ekvivalentlikning namunasi bo'lib, ma'no emas, balki kommunikativ effektini saqlaydi.

N.Chomsky va D.Gile tadqiqotlariga ko'ra, sinxron tarjimon miyasi *dual processing* rejimida ishlaydi: bir yoqda semantik dekodlash, ikkinchi yoqda tildan tildagi rekodlash. Bu esa leksik soddalashtirish, sinteza va kompensatsiya strategiyalarini talab qiladi.

San'atshunoslik tili o'zining ko'p qatlami va metaforik tabiati bilan ajralib turadi:

- Estetik atamalar: *beauty, harmony, abstraction, composition*;
- Texnik atamalar: *pigment, glaze, texture, perspective*;
- Kontekstual atamalar: *postmodernism, conceptual art, site-specific installation*.

Ularning ko'pchiligi muqobilsiz leksik birliklar turiga kiradi, chunki o'zbek tilida ular uchun madaniy konnotatsiyasi teng bo'lgan so'z yo'q. Shu bois tarjimon quyidagi strategiyalardan foydalanadi:

Transliteratsiya: *conceptualism* → *konseptualizm*;

Adaptatsiya: *visual narrative* → *vizual tasvirlar orqali bayon etiladigan hikoya*;

Tavsifiy tarjima: *embodied performance* → *tana orqali ifoda etilgan ijro*;

Sinonimik almashtirish: *artwork* → *asar / san'at namunasi*.

Sinxron tarjimon 3–4 soniya kechikish bilan nutqni qayta ishlaydi. Shu jarayonda ishchi xotira (working memory)da 5–7 birlikcha (so'z yoki sintagma teng) ma'lumot saqlanadi.

Agar leksik birlik murakkab yoki notanish bo'lsa, tarjimon uni semantik kompensatsiya orqali o'zgartiradi, ya'ni:

“The artist explores fragmentation”

→ “Rassom bo'linish (parchalanish)

g'oyasini tadqiq etadi”.

Bu jarayon eshitilayotgan ma'lumotni dekodlash va uni tarjima tilida yana kodlash o'rtasidagi psixologik muvozanatni ta'minlaydi.

Susan Bassnett (1990) va André Lefevere (1992) asarlarida “madaniy burilish” nazariyasi ilgari suriladi. Unga ko'ra, tarjima til darajasida emas, madaniyat darajasida sodir bo'ladi.

San'atshunoslik matnlarida bu ayniqsa muhim: *suzani*, *ikat*, *rubab*, *muqarnas* kabi so'zlar madaniy belgilar bo'lib, ularni so'zma-so'z tarjima qilish emas, tushuntirish va kontekstual moslashtirish talab etiladi.

Masalan, *suzani* so'zini “embroidered textile” deb izohlash mumkin, ammo o'zbek kontekstida u marosimiy, estetik, tarixiy ma'nolarni o'zida jamlaydi. Shuning uchun tarjimon madaniy ko'prik rolini bajaradi.

NATIJALAR. Quyida san'atshunoslik konferensiyalaridan olingan ingliz tilida taqdim etilgan nutqlar va ularning sinxron tarjimasi misolida leksik muammolar tahlil qilinadi.

English	O'zbek
<i>“The artist creates an immersive space that dissolves the boundary between architecture and emotion”.</i>	<i>“Rassom me'moriy shakl va hissiy tajriba o'rtasidagi chegarani yo'q qiluvchi, tomoshabinni o'ziga tortuvchi makon yaratadi”.</i>

Bunda *immersive space* — “pog'onali makon” emas, balki “tomoshabinni ichiga tortuvchi muhit”; *dissolves the boundary* — metaforik, “chegarani eritadi” deb so'zma-so'z

tarjima qilib bo'lmaydi. Bu gapni tarjima qilish jarayonida sinxron tarjimon semantik kengaytirish va metaforani saqlash strategiyasi qo'llagan.

English	O'zbek
<i>“Ikat weaving is not only a craft, but a philosophy of impermanence”.</i>	<i>“Ikat to'qish faqat hunar emas, balki doimiy o'zgarishni ifoda etuvchi amaliyotdir”.</i>

Bu yerda *impermanence* — o'zbek tilida “o'tkinchilik”, lekin falsafiy ma'noda “doimiy

o'zgaruvchanlik” sifatida tushuniladi. Strategiya: Tavsifiy tarjima + semantik kengaytirish.

English	O'zbek
<i>“The restoration of the pishtaq required reapplying the original turquoise glaze”.</i>	<i>“Peshtoqning restavratsiyasi asl moviy rangni qayta surtishni talab qildi”.</i>

Bu misolda ishlatilgan *pishtaq* — so'zi o'zi o'zbek tilidan olingan arxitekturaga oid atama bo'lib, ingliz tilida u transliteratsiya qo'llash orqali berilgan, o'zbek tiliga tarjima qilishda tarjimon asl

so'z “peshtoq”ni qo'llab tarjima qilgan; *turquoise glaze* — “moviy rang” yoki “feruza rangli sir/rang” deb berish aniqroq tarjimani beradi.

English	O'zbek
<i>“Curatorial practice now includes public engagement and participatory art”.</i>	<i>“Bugungi kunda kuratorlik amaliyoti jamoatchilik bilan muloqotni va ishtirokchi san'at, ya'ni tomoshabinlar ham asarni yaratishda ishtirok etadigan shakllarini ham o'z ichiga oladi”.</i>

Bu gapni tarjima qilishda tarjimon ikkita strategiya: transliteratsiya va kontekstual izoh berishdan foydalangan. Natijada *public engagement* – “jamoatchilik ishtiroki”, *participatory art* – “ishtirokchi san’at, ya’ni tomoshabinlar ham asarni yaratishda ishtirok etadigan shakl” sifatida yangi atamaga izoh berib ketyapti.

Demak, sinxron tarjimon san’atshunoslik sohasiga oid tadbirlarda quyidagi asosiy to’siqlarga duch keladi:

1. Atamalar bilan bog’liq nomuvofiqlik muqobil bo’lmagan so’zlar);
2. Semantik zichlik (bir so’zda ko’p qatlamli ma’no);
3. Madaniy realiyalar (lokal atamalar: *suzani, ikat, ganch*);
4. Tezkor fikrni kodlash uchun vaqt yetishmasligi.

Bunda leksik muammolar, ayniqsa san’atshunoslik mavzusida, tilning semantik va madaniy qatlamlari o’rtasidagi tafovut bilan bog’liq. Tarjimonning maqsadi — tilni emas, ma’noni tarjima qilish; shu bois u tilshunos, san’atshunos va madaniyatshunos sifatida harakat qilishi zarur. Boshqacha qilib aytganda, madaniy sohaga oid tadbirda amalga oshirliadigan sinxron tarjimaning muvaffaqiyati tarjimon uchun uning mavzuga oid terminologik tayyorgarlik darajasi, leksik muqobillarni tez tanlay olish malakasi, madaniy tafakkur va estetik sezgirlik, kompensatsion va adaptiv strategiyalarni o’rinli qo’llay olishi kabi omillarga bog’liqdir.

XULOSA qilib, san’at tili bu hissiy, madaniy va tarixiy qatlamlarni o’zida mujassam

etgan diskurs bo’lib, uni sinxron tarjima qilish bu faqat til amaliyoti emas, balki estetik vositachilik faoliyatidir. Shu sababli, san’atshunoslikka oid atamalarga boy matnlarni sinxron tarjima qilish uchun tarjimondan nafaqat lisoniy va tarjimon kompetensiyalariga ega bo’lishi, balki shu sohaga oid bilimga ega bo’lishi hamda sohadagi tendensiyalar va o’zgarishlar haqida xabardor bo’lishini talab etadi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Абдувалиева А.З. Проблемы и перспективы переводческого мастерства. — Cyberleninka, 2021.
2. Лосева Л.М. Синхронный перевод: практика и теория. — Москва: МГУ, 2019.
3. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). — Москва: Высшая школа, 1990.
4. Чернов Г.В. Основы синхронного перевода. — Москва, 1979. Bassnett S. Translation Studies. — London: Routledge, 1990. Lefevere A. Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame. — London, 1992.
5. Yuldasheva S. Translation of Uzbek Artistic Terminology in International Projects. — Journal of Uzbek Cultural Studies, 2022. Komilov B.R. Sharq me’morchiligi atamalarini tarjima qilishdagi leksik muammolar. — Oriental Studies Journal, 2020.
6. Cultural Heritage of Uzbekistan in the World Collections. — Tashkent: IICAS, 2023.
7. ICOMOS Uzbekistan Reports 2022–2023. — UNESCO Central Asia Heritage Program.

TARIXIY XOTIRA VA IJTIMOIIY IDEAL: ETNOMETODOLIGIK YONDASHUV

Jumayev Bahrom Panjiyevich, Qarshi davlat universiteti “Falsafa va sotsiologiya” kafedrasi o‘qituvchisi

HISTORICAL MEMORY AND SOCIAL IDEAL: ETHNOMETHODOLOGICAL APPROACH

Jumayev Bahrom Panjiyevich, teacher of the Department of “Philosophy and Sociology” of Karshi State University

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ И СОЦИАЛЬНЫЙ ИДЕАЛ: ЭТНОМЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Джумаев Бахром Панджиевич, преподаватель кафедры “Философия и социология” Каршинского государственного университета

<https://orcid.org/0009-0003-9708-9215>

e-mail:
jumayevbahrom@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada tarixiy xotira va ijtimoiy ideal tushunchalari etnometodologik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Jamiyat a’zolari tomonidan kundalik hayot jarayonida tarixiy tajriba, madaniy ramzlar va ijtimoiy me’yorlarning qanday talqin etilishi, ularning ijtimoiy ideal shakllanishidagi o’rni yoritiladi. Tadqiqotda tarixiy xotira jamiyat barqarorligi, identiklik va qadriyatlar tizimini shakllantiruvchi muhim omil ekani asoslab beriladi.

Kalit so’zlar: tarixiy xotira, ijtimoiy ideal, etnometodologiya, ijtimoiy haqiqat, madaniy identiklik, kundalik amaliyot, ijtimoiy me’yorlar

Abstract: This article analyzes the concepts of historical memory and social ideal through an ethnomethodological approach. It examines how historical experience, cultural symbols, and social norms are interpreted in everyday interactions by members of society and how these interpretations contribute to the formation of social ideals. The study substantiates the role of historical memory as a key factor in social stability, identity formation, and the value system of society.

Keywords: historical memory, social ideal, ethnomethodology, social reality, cultural identity, everyday practices, social norms.

Аннотация: В статье осуществляется анализ понятий исторической памяти и социального идеала на основе этнометодологического подхода. Раскрываются механизмы интерпретации исторического опыта, культурных символов и социальных норм в повседневных практиках членов общества, а также их роль в формировании социального идеала. Обосновывается значение исторической памяти как фактора социальной устойчивости, идентичности и ценностной ориентации общества.

Ключевые слова: историческая память, социальный идеал, этнометодология, социальная реальность, культурная идентичность, повседневные практики, социальные нормы.

Kirish. Jamiyat taraqqiyoti va ijtimoiy haqidagi tasavvurlarini mujassamlashtirib, ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashda tarixiy xotira hamda taraqqiyotning maqsadli yo’nalishini, me’yoriy ijtimoiy ideal o’zaro uzviy bog’liq, bir-birini mezonlarini va rivojlanish strategiyalarini belgilab to’ldiruvchi tushunchalar sifatida namoyon bo’ladi. beradi.

Tarixiy xotira avlodlar tajribasini, tarixiy voqelik va Ushbu jarayonlarning kundalik hayotda ma’naviy merosni jamiyat ongida saqlab qolish qanday anganishi, talqin etilishi va amaliy orqali ijtimoiy ong, qadriyatlar tizimi hamda faoliyatda namoyon bo’lishini chuqur tahlil etishda umumiy madaniy identiklikni shakllantiradi. etnometodologik yondashuv muhim nazariy-uslubiy Ijtimoiy ideal esa jamiyat a’zolarining kelajak asos bo’lib xizmat qiladi. Mazkur yondashuv orqali

shaxslar o'rtasidagi muloqot, kundalik ijtimoiy amaliyotlar hamda ramziy harakatlar jarayonida tarixiy xotira va ijtimoiy ideal qanday qilib ijtimoiy haqiqatni barpo etuvchi omilga aylanishi ochib beriladi. Shu tariqa, etnometodologik tahlil jamiyat barqarorligi, qadriyatlar uzviyligi va ma'naviy taraqqiyotning ichki mexanizmlarini anglash imkonini yaratadi [1].

Tarixiy xotirani shakllantirish etnos, xalq ijtimoiy hayoti, o'tmishi, orzu-tilaklari bilan chambarchas bog'liq bo'lgani uchun etnometodologik yondashuvni taqozo etadi. Etnologik va etnopsixologik tadqiqotlar natijalari ko'rsatadiki, tarix va tarixiy xotira, tarixiy ong va tarixiy bilim ma'lum bir etnomuhitda, etnomadaniy makonda shakllanadi, o'tmish haqidagi har qanday fikr, ekzistensial ma'noda va talqinda, etnos, xalq tarixiga taalluqlidir [1,138-142]. Agar ushbu fundamental, etnometodologik xulosadan kelib chiqsak, o'tmish haqidagi fikrlar mudom etnos, xalq ijtimoiy hayoti, etnomadaniy tajribalari bilan bog'liq bo'ladi. Hatto, amerikalik sotsiolog G.Garfinkel ushbu etnologik xususiyatlarni oddiy xatti-harakatlar, kundalik so'z va iboralardan ham topadi [2,9-12]. Demak, tarix, tarixiy xotira, tarixiy bilimlar haqidagi qarashlarning barchasi, shu jumladan, tarixdan o'ziga ijtimoiy ideallar izlash jarayonlari ham, ma'lum bir etnos, xalq ijtimoiy hayotiga oid manbalar, guvohlar, artefaktlarga asoslanadi [2].

O'quvchi yoshlarda tarixiy xotira tarixiy faktlar va tarixiy sanalarni yodlash bilangina bog'liq emas, balki ajdodlari hayotidan, buyuk ishlaridan, jahonshumul ixtirolari, ilmiy va badiiy merosidan ideal izlash bilan bog'liqdir. Tajriba va ilmiy kuzatishlarimiz natijalari ko'rsatadiki, tarixiy bilimlarga qiziqishda o'quvchi yoshlar avvalo tarixiy shaxslarga e'tibor berishadi. Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari o'quvchi yoshlari (o'rta va katta sinf o'quvchi yoshlari, kollej va litsey o'quvchi yoshlari)ning 86foizi tarixni avvalo tarixiy shaxslar, uning jasoratlari orqali anglashini bildiradilar. Tarix, ular uchun ibratli shaxs, qahramon, yirik rahnamo va sarkardadir[3].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot etnometodologik yondashuvga asoslanib, tarixiy xotira va ijtimoiy idealning kundalik ijtimoiy amaliyotlarda qanday shakllanishi va talqin etilishini tahlil qiladi. Tadqiqot jarayonida sifatli tahlil, interpretativ usul, diskurs tahlili hamda taqqoslash metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, ijtimoiy

haqiqatning subyektiv qurilishi, madaniy ramzlar va kommunikativ jarayonlar tarixiy xotiraning uzatilish mexanizmlari sifatida o'rganildi.

Muhokama. (Tarixdan ijtimoiy ideallar izlash o'quvchi yoshlar qiziqishlaridan yetakchi o'rinda turadi. Masalan, respondenlarimizning 82foizidan oshig'i ijtimoiy ideal bo'ladigan tarixiy shaxslar sifatida To'maris, Zardo'sht, Muhammad payg'ambar, Zamaxshariy, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur va jadidlarni ko'rsatishadi. Ha, milliy tarixga, xalq qahramonlariga murojaat etish o'quvchi yoshlarda ijtimoiy idealni shakllantiradi. Bunda hech qanday noqislik, noo'rin talqin yo'q, biroq yoshlardagi ijtimoiy ideal obrazlarda zamonaviy qahramon juda kam. Respondentlarmizning atigi 7 foizi zamonaviy ijodkorlar E.Vohidov, A.Oripov, S.Ahmadni tilga olishadi, xolos. Ular ijtimoiy-iqtisodiy, tibbiyot, ta'lim, ilm-fan sohalarida ham qahramonlar borligini deyarli bilishmaydi. Bu o'rinda ta'lim-tarbiyada o'quvchi yoshlarda ijtimoiy idealni shakllantirish tarixiy xotirani shakllantirishning o'zak qismi ekani esga olinmasligi ko'zga tashlanadi. O'quvchi yoshlarda tarixga, tarixiy bilimga qiziqish kuchli, biroq dars, ma'ruza va tarix darslarida tayyor qoliplarga tayanish, hatto tarixni falsifikatsiyalash ustuvorligi ko'zga tashlanadi. Tarixiy faktlar turlicha talqin qilinishi mumkin, ammo etnos, xalq ijtimoiy hayotiga taalluqli fakt va voqeliklar tadqiqotchining subyektiv talqini bilan baholanmaydi. Ushbu etnometodologik prinsip unutilgan joyda tarixni soxtalashtirish yuzaga keladi[4].

O'quvchi yoshlarda tarixiy xotirani shakllantirish ijtimoiy-pedagogik jarayonlar va metodikaga bog'liq. Tajriba ko'rsatadiki, tug'ilganidayoq tarixiy xotiraga ega shaxs uchramaydi. Undagi tarixiy xotira, tarixiy bilim va tarixiy tasavvurlar ijtimoiy-pedagogik jarayonlar mahsulidir. Bu o'rinda yoshlarning o'tmishdan, otabobolari va ajdodlari hayotidan ijtimoiy ideal, namuna va pedagogik tavsiyalardan andoza izlashi tabiiy holdir.

Ijtimoiy ideal shaxsning xayoliy tasavvurlari, kelajakka qaratilgan futurologik yoki gipotetik qarashlari, u yoki bu obraz, xatti-harakat, turmush tarzi, faoliyat turi, simvollar ta'sirida shakllangan modeldir. Xayolot vositasida shakllangan go'zallik, adolat, tenglik, baxt-saodat va kelajak obrazi insonga ideal bo'lib ko'rinadi, bu idealni u boshqa

tasavvurlardan farqlab, uni tashqi tajovuz va bosqichlaridan himoya qiladi. Ijtimoiy idealda xalq, jamiyat, insoniyat manfaatlariga xizmat qilish, fidoyilik, altruizm, hatto qahramonlik elementlari bor. Shaxs o'z manfaatlarini xalq, jamiyat manfaatlariga fido etib, qahramonlik ko'rsatadi, "men"ni "biz"ga yo'naltiradi, xayolotidagi obrazga yetish, hech bo'lmasa unga o'xshashga intiladi (3;4).

Natijalar. Ijtimoiy ideal buyuk shaxslar, qahramonlar, ma'naviy jasorati bilan kishilar yodida, xalq, insoniyat tarixida qolgan kishilar orqali shakllanish xususiyatiga ega. U davrni obrazlar tarzida idrok etishga undaydi, bunday obrazlarning ismi, faoliyati va jasorati shaxsga afsona bo'lib tuyuladi. Maktab o'quvchi yoshlarida tariximizda o'chmas iz qoldirgan Zamaxshariy, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur, Bobur obrazlari milliy qahramonlar sifatida shakllangan. Tarix darslarida tilga olinadigan, ayrim mavzularda o'rganiladigan bu siymolar yoshlar xotirasida milliy qahramonlar sifatida shakllangan. Bu o'rinda tarix fanining o'rni katta ekani ayon bo'ladi. Litsey o'quvchi yoshlari esa shunday qahramonlar sifatida Al Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sinov, Moturidiy, Ulug'bek, Navoiy, Abdulla Qodiriy kabilarni ko'proq tilga olishadi. Ularda litseydagi ta'lim yo'nalishi, ilm-fanga qaratilganlik ijtimoiy idealni, namunani qiziqishlari orqali tanlaganini bildiradi. Demak, ijtimoiy ideal aniq qiziqish, asosiy faoliyat turlari orqali shakllanadi. Ammo ijtimoiy ideal qanchalik barqaror, mustahkam, tarixiy xotiraga aylangan? Yoshlar o'zining psixofiziologik rivojlanishiga ko'ra, tasavvurlari va sevgan qahramonlarini tez o'zgartirishi ham mumkin. Ularning qiziqishi o'zgarishi bilan ijtimoiy ideallar, namunaviy obrazlari, qahramonlari ham o'zgaradi. Shuning uchun o'quvchi yoshlarda barqaror ijtimoiy idealni, unga muvofiq keladigan tarixiy xotirani shakllantirish ta'lim-tarbiya, sotsiopedagogik muassasalar oldidagi vazifadir[5].

Tarixiy shaxslarning ijtimoiy idealga aylanishi ularning adolat, tenglik, insonparvarlik va vatanparvarlik uchun ko'rsatgan jasoratlari, fidoyiligi, qahramonligi tufaylidir. Qahramonlik fenomeni haqida shotlandiyalik faylasuf T.Karleyl fundamental tadqiqot o'tkazgan. U yozadi: "Bu dunyoda yaratilgan barcha narsalar, bizning ushbu hayotimiz buyuk kishilar fikr-u xayollarining ro'yobga chiqarilishi va hayotga tatbiq etilishi,

moddiylashtirilishi mahsulidir"(5,7). Shuning uchun ham har bir ijtimoiy-tarixiy davr o'z qahramonlari bilan xalq xotirasida qoladi, qahramonlari, buyuk kishilari yo'q davr deyarli esda qolmaydi. Demak, o'quvchi yoshlarda tarixiy xotirani shakllantirishda avvalo namunalarga, ideallarga murojaat etiladi, ularning hayoti va amallari yoritiladi. Tarix fani o'qituvchisi yoki tadqiqotchisi ana shunday mutaxassis hisoblanadi, uning yuqori professional mulohazalari ziddiyatli shaxslar hayoti va faoliyatiga obyektiv baho berishi mumkin. Bugun tarixni qayta baholash keng ketayotganida tarixni falsifikatsiyalashdan yoshlarni himoya qilish o'ta zarur vazifadir.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, tarixiy xotira va ijtimoiy ideal jamiyatning ijtimoiy ongini shakllantiruvchi, o'zaro uzviy bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi jarayonlar hisoblanadi. Tarixiy xotira orqali jamiyat o'zining o'tmish tajribasini anglaydi, uni ma'naviy-me'yoriy mezonlar sifatida qayta talqin qiladi va hozirgi ijtimoiy hayotga tatbiq etadi. Etnometodologik yondashuv ushbu tushunchalarning kundalik muloqot, ijtimoiy amaliyot va ramziy faoliyat jarayonida qanday shakllanishini, qayta ishlab chiqilishini hamda ijtimoiy haqiqatni barpo etishdagi faol rolini ochib berishga imkon yaratadi.

Shuningdek, tarixiy xotiraning saqlanishi va avloddan avlodga uzatilishi ijtimoiy idealning mazmunan boyishi va barqarorligini ta'minlab, jamiyat a'zolarining madaniy identikligini mustahkamlaydi. Bu jarayon jamiyat taraqqiyotining ma'naviy asoslarini belgilash, umumiy qadriyatlar tizimini shakllantirish hamda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Ясперс К. Смысл и назначение истории. - Москва: Изд. полит. лит-ры, 1991.
2. Гарфинкел Г. Исследования по этнометодологии - СПб.: Питер, 2007.
3. Дармин О.В. Эстетический идеал и современность. -Москва: Мысль,1984; Дубко Й.Л. Идеал, справедливость, счастье. -Москва: Моск. ун-т, 1989.
4. Ниязов П.М. Идеал равенства. -Тошкент: Фан. 1997.
5. Карлейл Т. Герои, почитание героев и героическое в истории. -Москва: Эксмо, 2008.

RENESSANS DAVRI ITALYAN FAYLASUFI PIKO DELLA MIRANDOLANING INSON QADR-QIMMATI VA ERKINLIGI HAQIDAGI QARASHLARI

*Kabulniyazova Gulchexra Tashpulatovna,
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti "Falsafa" kafedrasi professori, falsafa fanlari doktori (DSc)*

THE VIEWS OF THE ITALIAN RENAISSANCE PHILOSOPHER PICO DELLA MIRANDOLA ON HUMAN DIGNITY AND FREEDOM

*Kabulniyazova Gulchekhira Tashpulatovna,
Professor of the Department of Philosophy, Faculty of Social Sciences, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Doctor of Philosophy (DSc)*

ВЗГЛЯДЫ ФИЛОСОФА ИТАЛЬЯНСКОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ ПИКО ДЕЛЛА МИРАНДОЛЫ НА ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ ДОСТОИНСТВО И СВОБОДУ

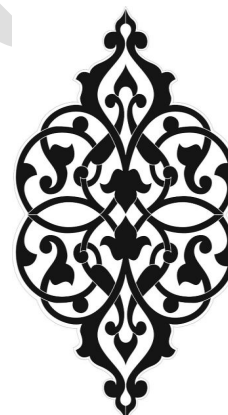
*Кабулниязова Гульчехра Ташпулатовна,
профессор кафедры философии факультета социальных наук Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека, доктор философии (DSc)*

<https://orcid.org/0009-0007-8351-3715>

e-mail:

kabulniyazovagulchekhira@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada italyan Uyg'onish davri mashhur faylasufi Piko della Mirandolaning inson tabiati haqidagi gumanistik qarashlari tahlil qilingan. Uning ijodidagi panteistik va antropotsentristik g'oyalar ochib berilgan. Ushbu italyan faylasufi o'zbek o'quvchisiga kam tanish bo'lsa-da, uning ajoyib fikrlari sharq faylasuflarinikiga o'hshash panteistik ruhiyatda yozilgan bo'lib, keyingi tadqiqotlar uchun qiziqarli mulohazalarni yuzaga keltiradi.

Kalit so'zlar: gumanizm, antropotsentrizm, neoplatonizm, mikrokosmos, makrokosmos, yaratuvchi, tabiat va xudo birligi, magiya, astrologiya, inson erkinligi, ruhiy tanlov, iyerarxiya, insoning komillikka intilishi, ijodiy qobiliyat.

Abstract: The article analyzes the humanistic views of the prominent Italian Renaissance philosopher Pico della Mirandola on human nature. His pantheistic and anthropocentric ideas are revealed and examined. Although this Italian philosopher is relatively little known to the Uzbek readership, his remarkable ideas imbued with a pantheistic spirit similar to that of Eastern philosophers offer valuable insights and open up interesting perspectives for further scholarly research.

Key words: humanism, anthropocentrism, Neoplatonism, microcosm, macrocosm, Creator, unity of nature and God, magic, astrology, human freedom, spiritual choice, hierarchy, human striving for perfection, creative ability.

Аннотация: В статье анализируются гуманистические взгляды известного философа итальянского Возрождения Пико делла Мирандолы на природу человека. Раскрываются пантеистические и антропоцентристские идеи в его творчестве. Несмотря на то, что данный итальянский философ мало известен узбекскому читателю, его оригинальные идеи, близкие по духу к пантеистическим воззрениям восточных мыслителей, представляют значительный интерес и открывают широкие возможности для дальнейших исследований.

Ключевые слова: гуманизм, антропоцентризм, неоплатонизм, микрокосм, макрокосм, творец, единство природы и Бога, магия, астрология, свобода человека, духовный выбор, иерархия, стремление человека к совершенству, творческие способности, человеческое достоинство.

KIRISH. Neoplatonizm qarashlarining keyingi rivojini mashhur italyan faylasufi Piko della Mirandola ijodida ko‘rish mumkin. Piko della Mirandola zodagonlar oilasidan bo‘lgan. U graf Mirandola va Konkordi senyori hisoblanar edi. Piko nihoyatda yosh paytidan o‘zining beqiyos bilimlari va xotirasi bilan zamondoshlarini hayratda qoldirar edi. Piko della Mirandola 1463-yil knyazlar oilasida tug‘ildi. Uning onasi o‘sha davrda mashhur bo‘lgan shoir Boyardoning singlisi edi. Djovanni Piko 14 yoshida Bolonya shahrida kanonik huquq bo‘yicha ma‘ruzalar eshitadi. 1479-yil u Florensiya shahrida bo‘lib, Marsilio Fichino davrasiga mansub bo‘lgan bir qator olim va shoirlar bilan uchrashadi. Lekin uning butun ijodi neoplatoniklar ta‘limoti ta‘siri ostida bo‘lmagan. U ikki yil davomida Paduaya Universitetida o‘rta asr sxolastik falsafasini tinglagan va har tomonlama egallagan. Paduya Universitetida Piko averroizm falsafasini ham chuqur o‘rganadi. Undan tashqari u grek va lotin tillarini mukammal bilgan va antiq davr faylasuflarining ijodini birlamchi manbalar asosida o‘rgangan. 1480-1482-yillarda Paduya universitetida o‘qib, o‘rta asr falsafasi va ilohiylik an‘analarini chuqur o‘rgandi. Ayniqsa, Averroes (Ibn Rushd) falsafasini tushuntirgan paduyalik averroistlar – Nikoletto Verniya va Elia del Medigo uning e‘tiborini tortib, uni arab va yahudiy mutafakkirlari asarlari bilan tanishtirdilar[1].

Huquq, qadimgi adabiyot, falsafa va ilohiylikni o‘rganishdan tashqari, u lotin, yunon, ibroniy, arab va xaldey tillarini ham o‘zlashtirgan. 1485-yilda Parijga safar qilib, u yerda kech sxolastika, xususan, Parij va Oksford nominalizmi bo‘yicha munozaralarda ishtirok etdi. An‘anaviy

bilimlar bilan cheklanmasdan, Piko Sharq falsafasi, arab va yahudiy faylasuflari va astronomlarining asarlarini chuqur o‘rgandi, mistik ta‘limotlar va Kabbalaga katta qiziqish bildiradi.

U Parijga 1485-yilda boradi va eng oxirgi nominalistik ta‘limotlarni o‘rganadi. Bundan tashqari u bu yerda Sharq falsafasini ham chuqur o‘rganadi. Undagi mistik bilimlarni va iudaizm dinidagi kabbala ta‘limotini ham o‘zlashtiradi.

1486-yil dekabrda 23 yoshli faylasuf “Dialektika, axloq, fizika, matematika bo‘yicha 900 tezis” tuzib, Rimda ochiq falsafiy bahs o‘tkazishni rejalashtirdi. Bahsni u mashhur “Inson qadr-qimmatini to‘g‘risidagi nutq” (1496-yilda nashr etilgan) bilan ochishni rejalashtirgan. Bu nutq insonning koinotdagi o‘rni va barcha inson tafakkuri yo‘nalishlarining yagona ichki birligi haqidagi asosiy g‘oyalarni o‘z ichiga olgan [2].

900 tezisda Piko o‘z falsafiy dasturining asosiy nuqtalarini ifodalagan. Unda lotin faylasuflari, arablar, yunon peripatetiklari, Platon va neoplatoniklar, germetik an‘analar va Kabbala ta‘limotlaridan iqtiboslar keltirilgan. U ma‘lum bir falsafiy maktabga bog‘lanishdan voz kechib, turli mutafakkirlarning fikrlaridan foydalanishni afzal ko‘rgan. Papa Innokentiy VIII Piko tezislaridagi ba‘zi fikrlardan norozi bo‘lib, 13 tezisni hikmatsiz deb topdi. 1487-yilda Piko “Apologiya” yozdi, ammo bu faqat yanada qattiqroq tanqidlarga olib keldi. Inkvizitsiya ta‘qibidan qochib, Piko 1488-yilda Fransiya ketdi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Mazkur tadqiqot tarixiy-falsafiy va gumanistik yondashuvga asoslanib, Piko della Mirandolaning inson qadr-qimmatini va erkinligi haqidagi qarashlarini tahlil etadi. Tadqiqotda matnshunoslik

tahlili, komparativ-falsafiy usul, interpretativ va kontekstual metodlardan foydalanildi. Shuningdek, mutafakkir g'oyalarining Renessans davri ijtimoiy-madaniy muhitidagi o'rni hamda ularning zamonaviy insonparvarlik konsepsiyalari bilan bog'liqligi ochib berildi. Piko Parijga qochadi. Fransiya Djoanni fransuz inkvizitsiyasi tomonidan qo'lga olinadi va Vinsent qal'asiga qamaladi. Pikoni bu qal'adan faqat italyan hukmdori Lorenzo Medichining aralashishi ozod qiladi. 1488-yilda Papa Piko della Mirandola Florensiya yaqinida yashashga ruxsat berdi[3]. U yerda Piko Platon akademiyasi muhitida erkin ijod qilib, o'z g'oyalarini rivojlantirdi. Djoanni Piko Florensiya shahrida Fichino davrasiga a'zo bo'lib kiradi. Uning qarashlari Marsilio Fichinoning qarashlariga nihoyatda yaqinlashib boradi. Hatto bir xil masalalar bo'yicha Pikoning qarashlari nihoyatda erkin va xristian diniga nisbatan tanqidiy tusga ega edi. 1486-yilda u Djirolamo Benivenining "Muhabbat haqidagi qasida"ga "Sharh" yozgan. 1489-yilda yaratilishning olti kunini "Yetti tafsir" asarini tugatdi. 1492-yilda u "Mavjudlik va yagona haqida" nomli kichik traktat yozdi, bu asar Platon va Aristotel ta'limotlarini uyg'unlashtirishga qaratilgan. Umrining oxirgi yillarida graf Mirandola "Geptall" (olamning yetti kunda yaratilishi haqidagi tahlil), "Birlamchi sabab va mohiyat haqida", "Platon va Aristotel qarashlarini mutanosiblik holatiga keltirishi", "Astrologiyaga qarshi mulohazalar" asarlarini yozadi[4].

MUHOKAMA. Piko 1494-yilda Florensiyada zaharlanish oqibatida vafot etgan. O'limidan oldin Dominikan ordeniga a'zo bo'lgan. Tarixchilarning taxminiga ko'ra, bu ordenning rohiblaridan biri Pikoning ovqatiga simob moddasini qo'shib uni zaharlaydi. U Florensiyadagi San-Marko dominikan monastirida dafn etilgan.

Panteistik yo'nalishi. Mirandola ijodida panteistik qarashlar Marsilio Fichinoning neoplatonik qarashlariga nisbatan kuchliroq ifoda etilgan. "Sevgi haqidagi konsonaga" yozilgan tahlilda u butun dunyoning doimiy yaratilishi haqida yozadi. Bu yaratilish jarayoni cheksiz va

tinimsizdir. Uning qarashlariga binoan dunyoning yaratilishi uch bosqich asosida sodir bo'ladi. Bular farishtalar, osmon bosqichi va elementar bosqichlardir. Piko fikricha, go'zallik tushunchasi Xudoga tegishli emasdir. Negaki Xudo mukammal, go'zallik esa qandaydir nuqson bilan bog'liqdir. Har bir narsaning, Pikoning fikricha, ikki tomoni bor. Bu tomonlar bir-biriga zid va bu zid qutblarning borligi narsaning borligini belgilaydi. Go'zallik ham o'ziga zid bo'lgan tomonsiz mavjud bo'la olmaydi. Koinotdagi ierarxiya bu dunyoning o'zaro munosabatlarini belgilaydi. Tabiatdagi barcha kuchlar o'zining mohiyatini anglab etmaydilar. Lekin ular koinotni bilishga intiladilar[5].

Piko fikricha xudo bu iyerarxiyadan tashqarida, lekin u tabiatdagi barcha jismlarni yaratadi va bir-biriga bog'laydi. Ollohning tabiatda mavjudligi moddiy va ruhiy narsalarning aloqasidan kelib chiqmaydi. Xudo tabiatning barcha zarrasida mavjud, u tabiatning birligi va mohiyatini tashkil etadi. Xudo barcha narsalarning mohiyatida yashiringan. Narsalarning go'zalligi va latofati ham Xudoning bu narsalarda mavjudligidan kelib chiqadi.

Piko inson hayotining mohiyati haqida. Piko della Mirandolaning qarashlariga ko'ra, inson o'zining aqliy, ma'naviy va axloqiy rivojlanishida hech qanday chegaralarga duch kelmaydi. U o'zining shaxsiy idealini o'zi tanlaydi va shu yo'lda harakat qiladi. Faylasufning ta'kidlashicha, insonning mohiyati darhol yaratilmaydi, balki butun umri davomida asta-sekin shakllanadi. Xudo insonni yaratar ekan, unga quyidagicha murojaat qilgan.

Pikoning fikricha, insonning o'zi ham butun borliqni qamrab oluvchi mikrokosmosdir. Piko insonni iyerarxiyaning barcha bosqichlaridan xoli deb hisoblaydi. Koinotning zinapoyasida insonning aniq egallagan o'rni yo'qdir. Inson bu o'rinni o'zining xohishi va irodasiga binoan tanlaydi. Xudo insonga tanlash huquqini bergan va inson o'z baxtining egasidir. Inson koinotning markazida joylashgan va u o'zidagi barcha ijodkorlik kuchlarini o'zi voyaga etkazishi kerakdir. Insonning iyerarxiyadagi o'rni, uning

ruhiy erkinligi bilan ham bog'liqdir. Insonga Xudo tomonidan komillikka erishish qobiliyati berilgan va bu qobiliyatni inson o'zining har kungi hayotida ham, faoliyatida ham rivojlantirib borishi kerak. Agar inson bu qobiliyatlarni o'zida o'stirmasa, u tubanlik botqog'iga botadi[6].

Inson va kosmos uyg'unligi. Piko insonni koinotning markazi deb biladi. U barcha mavjudotlarni bir-biriga bog'lovchi halqa hisoblanadi. "Inson Yerni ham, Osmonni ham o'z ichiga oladi. Agar u o'zini topsa, Yer va Osmon ham uyg'unlikda yashaydi".

Piko bilim va falsafa haqida. Bilim va falsafa – inson kamolotining kaliti. Piko della Mirandola bilimni insonning rivojlanishidagi asosiy vosita deb biladi. Uning fikricha, falsafa insonni o'z mohiyatiga olib boradigan yo'ldir. "Falsafasiz inson yo'q", – deb ta'kidlaydi u. Uning fikricha, falsafa faqat tanlanganlar uchun emas, balki har bir inson uchun zaruriy mashg'ulotdir. "Men falsafa bilan faqat uni sevganim uchun shug'ullanganman. Mening yagona mukofotim – ruhimning shakllanishi va haqiqatni anglashdir"[7].

NATIJALAR. Qisqa umrining oxiriga kelib, u Kabbalaga qiziqib, neoplatonik, xristian, falsafiy va diniy fikrlarning sintezini topishni maqsad qilgan. Piko Kabbalistik bilimni Florensiyadagi Platon Akademiyasi markaz bo'lgan Gumanistik olimlar respublikasiga olib kirgan ilk mutafakkirlardan biri edi. Bu akademiya

XV asrning ikkinchi yarmida sarmoyador Kozimo Medichi (1389-1464) tomonidan tashkil etilgan.

XULOSA. Xulosa qilib aytsak bo'ladiki, Piko della Mirandola italyan Renessans davriga xos bo'lgan panteistik falsafa vakili, uning qarashlarida neoplatonizm g'oyalari bilan xristian hamda sharq mistik qarashlari uyg'unlashgan. Uning panteizmi ko'p jihatdan sharqdagi tassavufiy qarashlarga o'xshaydi, jumladan, insonni mikrokosmos deb atashi, falsafani esa hikmat deb tushunishi ushbu o'xshashliklardan bir nechtasi xolos. Agar biz Piko ijodini chuqquroq o'rgansak, bunday o'xshashliklar juda ko'p ekanligi aniqlanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Горфункел А.Х. Философия эпохи возрождения. – М.: Высш. шк., 1980. – 368 с.
2. Горфункел. А.Х. Гуманизм и натурфилософия итальянского Возрождения. – М.: Мысль, 1977. – 359 с.
3. Гутовский. М.А. Итальянское Возрождение. В 2-х томах. –Л.: ЛГУ, 1947-1961.
4. Yuldoshev S. va boshqalar. Yangi va eng yangi davr G'arbiy Yevropa falsafasi. – T.: Sharq, 2002. – 120 b.
5. Nazarov Q. G'arb falsafasi. – T.: Sharq, 2004. – 405 b.
6. Соколов. В.В. Европейская философия XV-XVII вв. – М.: Высш. шк., 1984. – 448 с.
7. Kabulniyazova G.T. Uyg'onish va yangi davr G'arb falsafasi tarixi, Ma'rifat. 2025, -B. 275.

ЧЕТ ТИЛИ (ИНГЛИЗ ТИЛИ) ЎҚИТИШ ЖАРАЁНИДА МУЛЬТИМЕДИАДАН ФОЙДАЛАНИШ МАСАЛАЛАРИ

Ёкубжанова Моҳларойим Абдумалик қизи, Ўзбекистон
миллий педагогика университети докторанти

ISSUES OF USING MULTIMEDIA IN THE PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE (ENGLISH)

Yokubzhanova Mohlaroyim Abdumalik kyzi, doctoral student of
the Uzbekistan National Pedagogical University

ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУЛЬТИМЕДИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ (АНГЛИЙСКОМУ)

Ёкубжанова Моҳларойим Абдумалик қизи, докторант
Национального педагогического
университета Узбекистана

<https://orcid.org/0009-0001-0051-7881>

e-mail:
bonu4921@gmail.com

Аннотация: Мазкур мақолада инглиз тилини ўқитиш жараёнида мультимедиа технологияларидан фойдаланишнинг назарий асослари ва амалий ечимлари IMRAD формати асосида таҳлил қилинди. Кириш қисмида мультимедианинг таълимдаги ўрни, хусусан, кўпқонди қайта ишлаш ва когнитив юкланиш бошқаришга оид замонавий илмий ҳолатлар ёритилди. Методлар бўлимида 1991–2024-йиллар давомида чоп этилган монография ва мақолаларга таянадиган мақсадли адабиётлар шарҳи, танлаш мезонлари ва мазмуний кодлаш усули изоҳланди. Натижалар бўлимида мультимедианинг тил ўрганиш самарадорлиги, ўқувчи тажрибаси, интерактив мулоқот ва изчил дебрифинг, автоматлаштирилган алоқалар ҳамда инклюзивлик нуқтаи назаридан ўрганилган тематика йўналишлари яқдиди чиқарилди. Муҳокама қисмида дизайн принциплари (коҳерентлик, сигналлаш, сегментация, режимлар ўртасида мувозанат), ўқитувчи компетенциялари, инфратузилма ва хавфсизлик, баҳолаш ҳамда маҳаллий таълим амалиёти учун тавсиялар берилди.

Калит сўзлар: мультимедиа, инглиз тилини ўқитиш, когнитив юклама, қўшалок кодлаш, интерактив ўқитиш, CALL, дидактик дизайн, баҳолаш.

Abstract: This IMRAD-structured article examines theoretical foundations and practical approaches to using multimedia in English language teaching. The Introduction outlines multimedia's role through dual coding and cognitive load management. Methods describe a targeted literature review (1991–2024), selection criteria, and thematic coding. Results synthesize the effects of multimedia on language learning effectiveness, learner experience, interactive communication, automated feedback, and inclusivity. The Discussion highlights pedagogical design principles (coherence, signaling, segmenting, modality balance), teacher competencies, infrastructure and safety, and assessment, offering context-sensitive recommendations.

Key words: multimedia, English language teaching, cognitive load, dual coding, interactivity, CALL, pedagogical design, assessment.

Аннотация: В статье в формате IMRAD рассматриваются теоретические основания и практические подходы к использованию мультимедиа в обучении английскому языку. Введение раскрывает роль мультимедиа в образовании через призму двойного кодирования и управления когнитивной нагрузкой. В разделе Методы представлена целевая обзорная стратегия (1991–2024),

критерии отбора и тематическое кодирование. В Результатах систематизированы эффекты мультимедиа на эффективность усвоения языка, учебный опыт, интерактивную коммуникацию, автоматизированную обратную связь и инклюзивность. Обсуждение акцентирует принципы педагогического дизайна (когерентность, сигналы, сегментация, баланс модальностей), компетенции учителя, инфраструктуру и оценивание, а также предлагает рекомендации для локальной практики.

Ключевые слова: мультимедиа, обучение английскому, когнитивная нагрузка, двойное кодирование, интерактивность, CALL, педагогический дизайн, оценивание.

Кириш. Замонавий таълим жараёнида тил ўргатишнинг рақамлашуви мультимедианинг дидактик имкониятларини кенгайтирди. Мультимедиа деганда матн, аудио, видео, графика ва интерактив элементлар уйғунлашган ўқув мухити тушунилади; бундай мухит тил материалини кўпгина усуллар орқали ўрганишга шароит яратди. Назарий жиҳатдан бу ёндашув Пайвионинг қўшалок кодлаш назариясига таянади: билиш жараёнида вербал ва визуал бўлаклар ўзаро алоқада бўлиб, ахборотни мустаҳкамроқ хотирага жойлаштиришга ёрдам беради[2]. Шу билан бирга, Свеллер томонидан асослангилган когнитив юклама назарияси шундан далолат берадики, ўқув материаллари ортиқча юклamani камайтириш, асосий когнитив ресурсларни мазмунга йўналтиришга қаратилган бўлиши керак[3]. Мейернинг мультимедияли ўқитишнинг когнитив назарияси ҳам ушбу икки ғояни интеграциялаб, тил ўрганишда сўз-рasm уйғунлиги, сигналлаш ва сегментация каби принципларни илгари суради[1]. Тил ўқитиш методикалари эволюцияси нуктаи назаридан олганда, мультимедианинг жорий этилиши жараёни анъанавий ва коммуникатив ёндашувлар билан рақобатлашмайди, аксинча уларга хизмат қилади; метод маълумот ва машқларнинг шаклида эмас, мақсад, мазмун ва ўқув фаолияти кўринишида ўз ифодасини топади[8]. Шундай экан, инглиз тилини ўқитишда мультимедиадан фойдаланиш — бу технологияни эмас, педагогикани марказга қўйган таълим масаласидир. Мазкур тадқиқотнинг мақсади — мультимедианинг лингводидактикадаги ўрни, самарадорлик шартлари ва чекловларини илмий манбалар таҳлили орқали тизимли асослаш ҳамда амалиёт учун тавсиялар ишлаб чиқиш.

Методлар. Тадқиқот дизайни мақсадли адабиётлар шарҳидан иборат бўлиб, 1991–2024-йиллар орасида чоп этилган монографиялар ва рецензиядан ўтган мақолалар қамраб олинди. Танлаш мезонлари қуйидагилардан иборат: 1) тил ўқитишда мультимедиага оид назарий моделлар (когнитив юклама, мультимедияли ўқитиш назарияси); 2) компьютер ёрдамида тил ўқитиш соҳасидаги тизимли таҳлиллар ва синтезлар; 3) мультимедианинг ўқув натижалари, мотивация ва иштирокдорликка таъсири бўйича эмпирик далиллар; 4) ўқитувчи компетенциялари ва дидактик дизайнга оид методик қўлланмалар. Ушбу ёндашув маълум бир намунали мета-таҳлил эмас, балки назарий-амалий синтез мақсадида хизмат қилади; шу сабабли методологик чеклов сифатида тадқиқот дизайнлари ва контекстлари хилма-хиллигини эътироф этамиз, умумлашмаларни эҳтиёткорлик билан таклиф этамиз. Шунингдек, макон-замон контекстларидаги рақамли маданият турличалиги сабаб, натижаларни маҳаллий шароитга мослаштириш зарур деб ҳисобланади.

Натижалар. Биринчи йўналиш — самарадорлик ва когнитив асослар. Мейер таъкидлаган “одамлар сўз ва расм биргаликда берилар экан, фақат сўзларга нисбатан яхшироқ ўрганадилар” деган мультимедиа принципи тил ўрганиш учун алоҳида аҳамиятга эга[1,6.47]. Муаллиф сифатида ушбу тезисга муносабатим шундирки, унинг универсаллиги юқори эмас: мультимедиа элементлари мақсадга йўналган, когнитив юклamani камайтирувчи тарзда танлангандагина ижобий натижа беради. Қўшалок кодлаш ҳавола қиладиган икки канал (вербал ва визуал) ўқув материалини мустаҳкамлайди, бироқ бунинг учун мантикий сигналлаш ва сегментация талаб этилади[2]. Шунинг учун мультимедиа тарҳида кераксиз

элементларни чиқариб ташлаш, асосий нукталарни визуал белгилаш, аудио ва субтитрлар ўртасидаги режимлар мувозанатини топиш муҳимдир[1].

Иккинчи йўналиш — интерактивлик ва мулоқот эса мультимедианинг функциясига эмас, балки ундан фойдаланиш усулига эътибор қаратиш зарурлигини кўрсатган. Гарретт тил ўргатишда технологиянинг роль йўнаши мумкинлигини тан олган ҳолда, жараёни дидактик мақсадлар бошқариши кераклигини таъкидлайди[5]. Дарс жараёнида интерактив диалогли машқлар, ишоралар билан бошқариладиган микромашқлар ўқувчининг мустақиллик даражасини оширади, хатоларни дарҳол тузатиш имконини беради[4], [6]. Мазкур интерактивлик коммуникатив компетенция учун зарур бўлган кўникмаларни (тинглаш, гапириш, ўқиш, ёзиш) интеграцияли машқ қилиш имконини беради.

Учинчи йўналиш — Мультимедиа материалларини лойиҳалашда қуйидаги принциплар самарали экани адабиётларда қайд этилади: ортиқча маълумотларни чиқариш, сигналлаш (асосий нукталарни визуал белгилаш), сегментация (мазмунни қисмларга бўлиш), мултимодал уйғунлик (аудио-матн-расм ўзаро мувофиқлиги), қайта ишлашни рағбатлантириш (саволлар, кичик квизлар)[1],[3]. Буларни тил ўқитиш контекстига кўчирсак, масалан, лексика учун тасвир+овоз+қисқа таъриф комбинацияси, грамматика учун анимацияли жадваллар ва овозли изоҳлар, фонетика учун спектр визуализацияси билан артикуляция видеоси каби тўғри келади. Бироқ ҳар бир элементни қўшиш учун дидактик зарурат бўлиши шарт; акс ҳолда, кўринар-кўринмас когнитив юклама ортиб кетади[3].

Тўртинчи йўналиш — ўқувчи тажрибаси ва мотивация. Мультимедианинг яна бир устун жиҳати — фаоллашиш ва ҳозиржавоблик ҳиссини кучайтириши. Сценарийли видеолар, адаптив симуляциялар, геймификация элементлари (жумладан, очколар, даражалар) ўқувчини вазифаларга жалб қилади, рефлексия ва ўз-ўзини назорат қилишни рағбатлантиради[6]. Бироқ бундай элементлар мазмундан ажралмаслиги ва мақсадга хизмат қилиши лозим; акс ҳолда, мақсаддан оғиш

ҳолати юзага келади. Шундай экан, геймификацияни эмас, ўқув мақсадини бош мезон сифатида танлаш лозим.

Бешинчи йўналиш — баҳолаш ва автоматлаштирилган алоқа. Мультимедиа муҳитларида автоматик текшириш, ўрнатилган савол-жавоб модуллари, талаффузни спектрал солиштириш каби воситалар орқали тезкор алоқа таъминланади[4]. Бундай алоқа ўз навбатида ижтимоий-метакогнитив кўникмаларни қўллаб-қувватлайди: ўқувчи хатоларни дарҳол кўради, қайта уриниш орқали машқ қилади, ўз траекториясини оптималлаштиради. Шу билан бирга, комплекс гапириш ва ёзиш компетенцияларини баҳолаш учун ўқитувчи экспертлиги ҳал қилувчи бўлиб қолади; автоматик воситаларни форматлаштирувчи баҳолашда (formative assessment) унумли, сумматив баҳолашда эса ўқитувчи мезони билан уйғун ҳолда қўллаш мақсадга мувофиқ[8].

Олтинчи йўналиш — инклюзивлик ва кириш имкониятлари. Мультимедианинг субтитрлар, экран овозли ўқиш, шрифт ва контраст мосламалари, суръатни бошқариш каби имкониятлари турли эҳтиёждаги ўқувчилар учун киришни кенгайтиради. Шу билан бирга, инфратузилма ва интернет тезлиги, қурилмалар турличалиги, лицензия масалалари амалиётда ҳал қилиниши лозим бўлган омиллардир. Мазкур жиҳатларда медиани ўқишга мослаштириш (media literacy) ва рақамли маданиятни шакллантириш устувор вазифадир[6], [7].

Еттинчи йўналиш — ўқитувчи компетенциялари. Тил ўқитувчиси учун мультимедиа лойиҳалаш, сценарий тузиш, аудио-видео монтажнинг базавий тамойиллари, интерактив машқ ва тест конструкцияси, когнитив юкламани баҳолаш, ташқи ресурсларни ҳукукий асосларда танлаш (муаллифлик ҳуқуқи ва лицензиялар) каби кўникмалар муҳимдир. Бу компетенциялар методик тайёргарлик билан интеграцияда ривожлантирилса, мультимедиа воситалари ўқув мақсадларига хизмат қилади[8].

Хулоса. Инглиз тилини ўқитишда мультимедиадан фойдаланиш педагогик дизайннинг стратегик қарамдорлигига бориб тақалади: мазмун ва форма ўзаро уйғун,

мақсадга йўналган, когнитив юклamani оптималлаштирувчи ва ўқувчини интерактив фаолиятга жалб этувчи бўлиши керак. Қўшалоқ кодлаш ва когнитив юклама назариялари, мультимедияли ўқитиш принциплари тил ўргатиш контекстида методик йўриқнома вазифасини ўтайди; бироқ уларни кўр-кўрона эмас, контекстуал мослашув орқали татбиқ этиш зарур. Интерактивлик, автоматик алоқа ва геймификация мазмунга хизмат қилгандагина натижа беради; баҳолашда эса автоматлаштирилган воситалар ўқитувчи экспертлиги билан уйғунлаштирилмоғи лозим. Инклюзивлик ва кириш имкониятлари, маълумот хавфсизлиги, муаллифлик ҳуқуқи каби масалаларни ҳисобга олган ҳолда, инфратузилма ва ўқитувчи компетенцияларини барқарор равишда қўллаб-қувватлаш асосий шартдир. Шу йўл билан мультимедиа технологиялари 13.00.02 ихтисослиги доирасида тил ўқитишнинг назарий асослари ва методик амалётини бойитиб, ўқув натижаларини барқарор яхшилашга хизмат қилиши мумкин.

Адабиётлар рўйхати:

1. Mayer, Richard E. Multimedia Learning. Second

Edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. — 320 p.

2. Paivio, Allan. Mental Representations: A Dual Coding Approach. Oxford: Oxford University Press, 1986. — 322 p.

3. Sweller, John. Cognitive load during problem solving: Effects on learning. *Cognitive Science*, 12(2), 1988, pp. 257–285.

4. Chapelle, Carol A. Computer Applications in Second Language Acquisition: Foundations for Teaching, Testing and Research. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. — 300 p.

5. Garrett, Nina. Technology in the service of language learning: Trends and issues. *The Modern Language Journal*, 75(1), 1991, pp. 74–101.

6. Warschauer, Mark; Healey, Deborah. Computers and language learning: An overview. *Language Teaching*, 31(2), 1998, pp. 57–71.

7. Kozma, Robert B. Learning with media. *Review of Educational Research*, 61(2), 1991, pp. 179–211.

8. Richards, Jack C.; Rodgers, Theodore S. Approaches and Methods in Language Teaching. Third Edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. — 402 p.

ХОРАЗМНИНГ ЖАДИД ЖУРНАЛИСТЛАРИ

Умид Бекмуҳаммад, Хоразм Маъмун академияси катта илмий ходими, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

THE JADID JOURNALISTS OF KHOREZM

Umid Bekmuhammad, Senior Researcher of Khorezm Ma'mun Academy, Doctor of Philosophy in History (PhD), Associate Professor

ЖУРНАЛИСТЫ-ДЖАДИДЫ ХОРЕЗМА

Умид Бекмуҳаммад, старший научный сотрудник Хорезмской академии Маъмуна, доктор философии по историческим наукам (PhD), доцент

<https://orcid.org/0009-0006-6355-9524>
e-mail:
umidbekmuhammad@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада Хоразмдаги жадид педагогларининг “Таржимон” газетасига ёзган мақолалари, уларнинг тарихий аҳамияти таҳлил қилинади. Рамазон Сайдашев, Гофур Усманийларнинг бу фаолиятлари уларнинг воҳада таълим тараққиёти билан бирга, журналистикага асос солинишига сабаб бўлгани ёритиб берилади.

Калит сўзлар: Хоразм, Қрим, жадид, мактаб, таълим, педагог, матбаачилик, матбуот, газета, ижтимоий-сиёсий ҳаёт, маданий жараёнлар, тарих.

Abstract: This article analyses articles written by Jadidist teachers from Khorezm for the Tarzhimon newspaper and their historical significance. It highlights how the activities of Ramazan Saidashov and Gofur Usmani served as the basis for the development of education in the region, as well as for the emergence of journalism.

Keywords: Khorezm, Crimea, Jadid, school, education, teacher, printing (polygraphy), press (media), newspaper, socio-political life, cultural processes, history.

Аннотация: В данной статье анализируются статьи, написанные педагогами-джадидами Хорезма для газеты “Таржимон”, и их историческое значение. Освещается, как деятельность Рамазона Сайдашева и Гофура Усмани послужила основой для развития образования в регионе, а также для зарождения журналистики.

Ключевые слова: Хорезм, Крым, джадид, школа, образование, педагог, книгопечатание (полиграфия), печать (медиа), газета, общественно-политическая жизнь, культурные процессы, история.

КИРИШ. 1920 йил 8 март куни Хивадаги Отажон Абдолловнинг тошбосмасида “Инқилоб куёши” номли воҳанинг биринчи газетаси нашр этилди. Гарчи шу санагача Хоразмда биронта матбуот нашри чоп этилмаган бўлса-да, Қрим, Тошкент, Санкт-Петербург, Қозонда чоп этилган газета-журналларни ўқиб, журналистикага ихлос қилган, уларга ғоятда қизиққан зиёлилар орасида воҳанинг илк

журналистлари етишиб чикканди. Рамазон Сайдашев, Гофур Усманий сингари Хоразмнинг биринчи журналистлари сифатида тарихга кирган бу зиёлилар “Таржимон” газетасига мақолалар юборган жадид мактабларининг ўқитувчилари эди.

Маълумки, матбуотнинг тарихни ўрганишдаги аҳамияти катта бўлиб, бошқа манбалар — қўлёзма асарлар, архив

хужжатлари, мемуарлар билан қиёсий таққослаш, тадқиқ қилиш орқали ўтмиш жараёнларини холис, ҳаққоний тасвирлашга, давр манзараси қандай бўлганлигини тасаввур қилишга имкон яратади. Айнан шу боисдан ҳам туркий мусулмон халқларда миллий уйғонишни юзага келтирган Исмоил Гаспралининг “Таржимон” газетаси ҳам ғоят катта аҳамиятга эгадир.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД. Ушбу мавзунинг ёритиш жараёнида “Таржимон” газетасининг 1883-1916 йиллардаги сонлари, Полвонниёзхожи Юсупов, Бобожон Тарроҳ мемуарлари, Б.Қосимов, З.Абдурашидов, У.Бекмуҳаммад, С.Самандарларнинг монографияларидан манба сифатида фойдаланилди ва улардаги маълумотлар қиёсий таққосланди. Шулар асосида тарихдаги жараёнлардан келиб чиқиб, мавзунинг холис, ҳаққоний ёритишга ҳаракат қилинди.

МУҲОКАМА. Исмоил Гаспрали томонидан дастлаб мактаб соҳасини ислоҳ қилиш орқали бошланган жади́дчилик, вақт ўтиб Россия империясидаги туркий мусулмонлар яшайдиган ҳудудларнинг барча соҳаларини қамраб олди. Натижада ўша даврдаги реал вазиятда ўз ғояларини тарғиб қилиш, оммалаштириш ва туркий халқларни жипслаштиришда 1883 йилдан нашр қилинаётган “Таржимон” газетаси маънавий эҳтиёж вазифасини ўтади. Профессор Бегали Қосимов таъкидлаганидек “Вазиятни ўзгартириш учун уни олдин англатиш керак. Бунинг учун эса минбар зарур. “Таржимон” мана шундай зарурат туфайли юзага келди”[1].

Шу тарзда жади́длар лидери Исмоил Гаспралининг тараққийпарварлик ғоялари руҳидаги “Таржимон” газетаси 1883 йил 10 апрелдан Қримнинг Боғчасарой шаҳрида чоп этила бошлайди. Орадан бир йил ўтиб эса ушбу шаҳарда илк жади́д мактабига ҳам асос солинди. Янги усул мактаби, бу билан боғлиқ жараёнлар, умуман олганда туркий мусулмон халқларнинг миллий уйғонишига катта таъсир қилган ҳам айнан “Таржимон” газетаси эди.

“Таржимон” газетаси чиқа бошлаганидан бошлаб 20 йил давомида Россия империясидаги ягона мусулмон матбуоти бўлиб қолди. Бу давр мобайнида газета ҳафтасига 1-2 марта кичик

ҳажмда нашр қилинди. Лекин бу кичик газетанинг туркий миллатларга кўрсатган таъсири катта эди. “Таржимон”нинг таъсири остида Россия империясининг турли бурчакларида мусулмонлар тарафидан кўп сонли янги мактаблар очилди, кўплаб хайрия жамиятлари ташкил этилди, янги адабиёт, дарслик, қўлланмалар яратилди” [2].

Исмоил Гаспрали жуда маҳоратли, айна пайтда сўзни исроф қилмайдиган ўткир публицист эди. У жумлаларни содда, қисқа ва лўнда ифодаловчи услуб қўллади. “Таржимон”нинг ўрта умумий турк тилини яратди. Гаспрали бутун туркий миллатларни “Таржимон”нинг ягона адабий тили остида бирлаштиришни орзу қилди. Бунинг учун умрининг охирига қадар “Тилда, фикрда, ишда бирлик” шиори остида курашди. Гаспрали тарғиб қилган тил ўз вақтида Қримда, Истанбулда, Тошкент ва Бокуда ҳам бирдек тушунарли эди.

“Таржимон” газетаси маҳаллий ва рус тилида чоп этилиб, бири иккинчисининг айнан таржимасидан иборат бўлган. Вақт ўтиб, Исмоил Гаспрали мақолалардаги мавзулар доирасини ўзгартириб, газетани Россия империясидаги туркий мусулмон халқларининг миллий наشري даражасига эриштирди.

“Таржимон” 1914 йил 11 сентябргача, яъни Гаспралининг вафотигача унинг ноширлиги ва бош муҳаррирлигида, вафотидан кейин эса ўғли Рифат ва сафдоши бўлган Ҳасан Сабрий томонидан чоп этирилган. Газета 1903 йилдан ҳафтада икки, 1905 йилдан уч маротаба ва 1912 йилдан эса кундалик газетага айлантирилган ва жами бўлиб 2826та сони чиққан. Россия империяси ва Усмонийлар империяси бўйича “Таржимон” обуначилари сони 5 минг нафаргача етган эди”[3].

Обуначилар орасида Туркистоннинг турли ҳудудларидаги, хусусан, Хоразмдаги турли табақага мансуб инсонлар ҳам бўлишган. Маълумки, Тўрткўл (Петро-Александровск), Хива шаҳарларидаги почта орқали Қрим, Санкт-Петербург, Қозон, Тошкент шаҳарларидаги газета-журналлар Хоразмга олиб келтирилган. Матбуот нашрлари мухлислари орасида Ферузхон ва амалдорлари, мадраса талабалари, жади́д мактаблари педагоглари, ўқувчилари ҳам бўлишган.

Полвонниёзхожи Юсупов ўзининг “Хотиралар”ида шу вақтдаги турли соҳа вакиллари қатори ўзининг ҳам газета-журналлар мухлиси эканлигини таъкидлаб ўтганди.

Маълумки, “Хоразмда биринчи жадид мактабига 1898 йилда асос солинган. Дастлаб Хива, сўнгра Янги Урганч, Гурлан, Қўнғирот, Хонқа, Хўжайли шаҳарларида жадид мактаблари ташкил этила бошланган. Ферузхон, Асфандиёр, Ислохўжа, Мамат Маҳрамларнинг ташаббуслари билан ташкил этилган Хоразмдаги жадид мактабларида Рамазон Муҳаммад Каримзода, Ҳусайн Қўшаев, Юсуф Аҳмад, Абдурахмон афанди, Муҳаммадшариф Сўфизода, Абдулла Салим ўғли, Комила Қўшаева, Марям Агишева, Зайнаб Сиддиқова сингари кўплаб педагоглар фаолият кўрсатишган. Улар орасида Рамазон Сайдашев, Ғофур Усманий исмли педагоглар ҳам бўлиб, улар “Таржимон” газетасини ўқибгина қолмай, почта орқали Қримга, Исмоил Гаспралига Хоразмдаги жараёнлар ҳақида хабарлар, мақолалар ёзиб туришган”[4].

Маълумки, Туркистонда биринчи матбаахона 1868 йилда Туркистон генерал-губернаторлигининг Тошкентдаги округ штабида ташкил қилинганди. Бироқ матбаахона кичик бўлганидан унда босма имкониятлари чекланган эди. Шу боис матбаахонада Туркистон генерал-губернаторлигининг турли буйруқ, иш ҳужжатларигина чоп этилиб борган. 1870 йилга келиб босмахона усқуналари кўпайтирилади ва генерал губернаторликнинг рус тилидаги “Туркестанские ведомости” газетаси ташкил этилиб, нашр ишлари йўлга қўйилади. Ўша йили яна маҳаллий аҳоли учун “Туркистон вилоятининг газетаси” ҳам араб ҳарфида чоп этила бошлайди. Табиийки, ҳар иккала нашр генерал губернаторлик маҳкамасининг газетаси бўлганидан мустамлакачилик мафкураси ва ғоялари, тарғиботи асосидаги газеталар эди.

Ана шундай вазиятда “Таржимон” фақат Қрим, Волгабўйи, Кавказдаги мусулмонлар учунгина эмас, Туркистон аҳли, шунингдек, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги аҳолиси учун ҳам миллий руҳдаги, зиёлилар, хусусан, саводхон қатлам севиб мутуалаа қиладиган, мушоҳада юритадиган газетага айланди.

“Таржимон”нинг ғоялари сабаб, вақт ўтиб Туркистоннинг турли ҳудудларида жадид тараққийпарварлари томонидан “Тараққий”, “Хуршид”, “Ойина”, “Садойи Фарғона”, “Хуррият”, “Нажот”, “Турон”, “Эл байроғи” сингари кўплаб газеталар чоп этилиб, уларда ҳам миллат дарди, жамиятни ислоҳ қилиш истаги, муаммоларга ечим сифатидаги таклифлар ёритилган мавзулар нашр қилинди.

Бироқ Хоразмда Отажон Абдоловнинг тошбосмаси 1874 йилдан фаолият кўрсатаётган, Ферузхон, Асфандиёрхонлар ижодкор ҳукмдор бўлишса-да, матбуотга асос солишмаган. Отажон Абдолов матбаахонаси Хоразмдаги жадид мактаблари учун дарслик, қўлланмаларни қайта нашр қилган. Негаки, ушбу мактабларда Қозон, Қрим, Уфа, Тошкент шаҳарларида нашр этилган дарсликлар асосида сабоқ бериларди. Баъзида савдогарлар томонидан олиб келинадиган дарсликларни келтиришда, Хоразмда темир йўли йўқлигидан кечикилса, мактабларда маънавий эҳтиёж пайдо бўларди. Шундай вазиятда жадид мактаблари учун дарсликларни Хоразмнинг ўзида қайта нашр этиш, ўз даври учун катта жасорат эди. Бироқ 1920 йилгача воҳада матбуотга асос солинмади.

Ана шундай вазиятда Хива, Янги Урганчдаги жадид мактаблари педагоглари Рамазон Сайдашев, Ғофур Усманийлар Хоразмдаги ижтимоий-иқтисодий, маданий жараёнлар, хусусан жадид мактабларидаги янгиликларни Қримга почта орқали юбориб туришган. “Таржимон” асосчиси Исмоил Гаспрали табиийки, Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидаги вазият билан танишиб империяда нашр этилаётган матбуот орқали ҳам танишиб борарди. Негаки, “Тилда, фикрда, ишда бирлик” шиори остида фаолият кўрсатган Гаспрали туркий дунёнинг катта бир ҳудуди ва дунё цивилизациясига катта ҳисса қўшган Ўрта Осиёга истиқболли минтақа сифатида қараган.

Филология фанлари доктори, профессор Зайнобиддин Абдурашидов ўзининг илмий фаолиятида жадидчилик ҳаракати ва “Таржимон”ни тадқиқ қилган ҳолда, газетанинг Туркистон билан боғлиқ библиографиясини нашр этдирди. Профессор Зайнобиддин Абдурашидовнинг таъкидлашича, “Мазкур

библиографияни тузишда профессор Ё.Оқпинар архивида сақланаётган “Таржимон” газетаси коллекциясидан фойдаланилган. Ушбу коллекция 1883 йилдан 1917 йилгача сонларини ўз ичига олади.

Афсуски, газетанинг 1917 йилги сонлари тўлиқ сақланмаган ҳамда 1918 йилги сонлари умуман мавжуд эмас. Профессор Ё.Оқпинарнинг ҳаракати билан газетанинг турли йиллардаги йўқ сонлари дунё кутубхоналари ва архивларидан топилиб имкон қадар тўлиқ ҳолга келтирилган. Мазкур коллекция ҳозирда “Таржимон” газетасининг тўлиқ архиви ҳисобланади”[5].

Аҳамиятли томони шундаки, “Таржимон” газетасида Хоразмда яратилган тарихий асарлардан ҳам кўпроқ воқеликлар, жараёнлар ёритилган. Маълумки, Хоразм тарихининг XIX аср охири ва XX аср бошларидаги даврини ўрганиш, тадқиқ қилиш, қиёслашда Баёнийнинг “Шажарайи Хоразмшоҳий”, Полвонниёзхожи Юсуповнинг хотиралари, шунингдек ўша даврдаги ижтимоий ва адабий жараён, бундан ташқари Ферузхон ва Асфандиёрхон саройидаги муҳит манзарасини теран англашда Бобожон Тарроҳнинг “Хоразм навозандалари”, Лаффасийнинг “Тазкираи шуаро” асарлари муҳим ўрин тутди.

Бироқ “Таржимон” газетасидаги Хива хонлигига оид ёритилган мақолалар, лавҳалар айнан юқоридаги асарларда йўқ маълумотлардан, шу пайтгача ҳаттоки тарихчилар ҳам билмайдиган ноёб воқелик, жараёнлардан иборат. Шу боис ҳам “Таржимон” газетасининг Хоразм тарихини ўрганишдаги аҳамияти каттадир.

Газетада чоп этилиб борган Хива хонлиги билан боғлиқ мақола, хабар ва лавҳаларда Хоразм ва хоразмликларга оид кўплаб мавзулар ёритилган. Табиийки, Кримда яшаётган, аммо икки бора Туркистон ва Бухорода бўлган Гаспрали воҳадаги вазиятни Россиянинг турли ҳудудларида чоп этилган, шунингдек “Туркестанские ведомости”, “Туркистон вилоятининг газетаси”даги материаллар орқали кузатиб борган.

Вақт ўтиб эса бевосита Хоразмдан ҳам махсус “Таржимон” газетасига мақола, хабар ёзадиган мухбирлар етишиб чиқди. Шулардан икки нафари педагог бўлиб, Рамазон Сайдашев

ва Ғофур Усманийлар эди. Натижада “Таржимон” газетасида юқоридаги нашрлар ва Рамазон Сайдашев, Ғофур Усманийларнинг мақола, хабарлари орқали Хоразмга боғлиқ кўплаб мақолалар ёритилди. Агарки, 1883 йилдан то 1916 йилдаги “Таржимон” тахламларига назар солсак, Хоразм мавзусига оид 158 та мақола нашр этилганини кўриш мумкин. Яъни Гаспрали баъзида Хоразмдаги жараёнларга оид ўзининг таҳлилий мақолаларини ҳам ёритиб борган. Бундан ташқари Рамазон Сайдашев, Ғофур Усманийлар хабарлар, мақолалар йўллаганигача ҳам империядаги нашрлардан Хоразмга оид мақолаларни “Таржимон”да манбани кўрсатган ҳолда кўчириб босган.

Шунингдек, Гаспрали ва Хива хонлиги бош вазири, тараққийпарвар, ислохотчи Ислохўжа ўртасидаги хат орқали фикрлашувлар ҳам катта аҳамият касб этди ва уларнинг мувоҳасаси ҳам “Таржимон”да чоп этилган. Шулардан келиб чиққан ҳолда “Таржимон” газетасида Хоразм билан боғлиқ ҳолда ёритилган мавзуларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

1. Хива хони ва амалдорлари, валиаҳдининг Россия империясига сафари билан боғлиқ хабарлар;
2. Хон ва амалдорларининг Туркистон, хусусан Тошкентга ташрифига оид лавҳалар;
3. Хива хонлигидаги жаҳид мактаблари ҳолатига оид хабарлар.
4. Хоразмдаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий вазият тўғрисидаги мақола, хабарлар.
5. Жаҳидчилик ҳаракати ва воҳада олиб борилган тараққийпарварларнинг ислохотларига оид мақолалар таҳлили.

1883-1916 йилларга оид “Таржимон” газетасидаги 150 дан ортиқ мақолалар, хабарлар, лавҳаларда шу даврда кечган жараёнлар, воқеликлар ёритиб ўтилганки, бу тарихимизни ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, “Таржимон”даги мақолалар, хабарлар, лавҳалар фақатгина Хоразмда фаолият кўрсатган жаҳид мактаби ўқитувчиси Рамазон Сайдашев, Ғофур Усманий ва бошқаларнинг маълумотларига асосланиб қолмасдан, Тошкент, Санкт Петербург, Оренбург, Қозондаги нашрлар асосида ҳам тайёрланган.

Баъзида эса шу ва бошқа нашрлардаги мақолалар айнан кўчирилиб, баъзида эса “Таржимон” тахририяти томонидан изоҳлар билан чоп этилган.

“Туркистон вилоятининг газети”, “Туркестанские ведомости”, “Окраина”, “Санкт Петербургские ведомости” ва бошқа нашрлардаги Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигига оид мақолалар бевосита “Таржимон”да чоп қилиниб турилган. Яъни, Гаспрали уларни чоп этиш орқали турк дунёсини Ўрта Осиёдаги жараёнлар билан таништириб турувчи воситачи вазифасини ҳам бажарган. Шу боисдан ҳам “Таржимон” газетасида ёритилган мақолаларнинг Хоразм тарихини ўрганишда аҳамияти катта эканлигини инобатга олиб, мақолалар мавзуси, изоҳларини келтириб ўтсак.

“Хива хони ва Бухоро валиаҳди Москвадан-Петербургга кетган; кўрганларидан ибрат олишлари кераклиги ҳақида”(1.07.1883), “Хива хони Петербургда ҳар кун театр томошаларига боргани ҳақида” (2.08.1883), “Хива хони ва Бухоро валиаҳди Россияда кўрганларидан жуда ажабланган; Хива хони дарё пароходчилиги очиш ниятида” (25.08.1883), “Хива 1873 йилги уруш натижасида тузилган шартномага кўра 1885 йил учун Россия хазинасига 150000 рубль пул тўлаши лозим” (21.10.1884), “Хива почтаси хусусида” (27.10.1884), “Хива ва Россия тижорий алоқалари; Петро-Александровск билан Хива орасида телеграф ва почта алоқаси йўлга қўйилиши ҳақида”, “Амударё ва Афғонистон тарафларида бўлган Бухоро ерларини Россия олиб, эвазига Хива ерларини берар эмиш; Хива хони норози бўлиб саёҳатидан қолгани ҳақида” (15.08.1886), “Хива хонининг укаси Ашхобод, Тифлис ва Истанбул орқали Маккага кетгани ҳақида” (9.06.1887), “Хивада хон тарафидан мактаб очилиб, унда болалар рус тили ўрганадилар; мактаб хон сармояси билан таъминланади; мактаб учун 34 хонали бино қурилган; 2 йил олдин Хива хони дунёвий илмлар ҳам ўқитиладиган янги мадраса очмоқчи эди, бу ишнинг боши бўлса керак” (15.08.1887), “Темир йўл орқали юклар тез олиб борилишига қарамай Хивадан жўнатилаётган юклар эски

усул, туялар билан жўнатишмоқда; бу усул темир йўлдан анча арзонлиги ҳақида” (6.09.1887), “Хива, Бухоро ва Туркистон далаларида бу йил пахта ҳосили жуда яхши бўлгани ҳақида” (6.09.1887), “Хива, Бухоро ва Туркистондан Макария бозорига борган тожирлар вилоят губернатори Барановга ўз миннатдорчиликлари битилган ёрлик топширгани ҳақида” (14.09.1887), “Бухоро ва Хива Россия божхонаси ҳудудига киритилиши муносабати билан бу мамлакатларда давлат банкининг шўъбалари очилади; рус тижорати учун жуда яхши; чет эл молларини сиқиб чиқаради; Бухоро амири жуда ақлли сиёсат олиб бораётгани ҳақида” (8.01.1888), “Хива хони 3 йилдан бери эълон қиладиган Европа саёҳати бу йил ёз бошларида амалга ошиши ҳақида” (31.01.1888).

Ана шу мақолалар мавзуси ва изоҳидан кўриниб турибдики, Исмоил Гаспрали туркий мусулмон халқлари, шу жумладан, Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидаги жараёнларни кузатиб турган ҳамда Россия империясидаги қайсики нашрда бу ҳудудларга доир мақола чоп этилган бўлса, уларни “Таржимон”да кўчириб босган. Баъзида эса изоҳ бериб, ўз фикр-мулоҳазаларини ҳам билдириб турган.

Энди ушбу Хоразмнинг жадид журналистлари тўғрисидаги маълумотларга эътибор қаратсак:

Сайдашев Рамазон – 19 аср охири ва 20 аср бошларида Хоразмда фаолият кўрсатган педагог ва журналист. Рамазон Сайдашев Хивадаги дастлаб рус тузем, кейинчалик Мамат маҳрамнинг жадид мактабида фаолият кўрсатган.

Рамазон Сайдашев Хоразмдан Қримга - “Таржимон” газетаси бош муҳаррири Исмоил Гаспралига мақолалар ёзиб турган. Исмоилбек Гаспрали Хоразмдан келган ҳар бир хабарни газетада “Хивадан мактуб” рукнида чоп этиб борган. “Мулла Рамазон”, “Рамазон Сайдашев”, “Р.Сайдашев” номлари билан воҳада кечаётган ҳар бир жараён, воқеликлар газетада нашр қилиниб турилган. Олдинлари Россия, Кавказ, Туркистондаги газеталар ва мухбирлар орқали ёритилган Хоразм билан боғлиқ жараёнлар бевосита Рамазон Сайдашевнинг журналистлик фаолияти орқали

Қримда нашр этилиб, минглаб мухлислар ва турли ҳудудларга етиб борди. Рамазон Сайдашевнинг педагогик ва журналистик фаолияти тарих фанида умуман тадқиқ қилинмаган.

Усманий Ғофур – Хоразмдаги жадид мактабларида фаолият кўрсатган педагог ва журналист. XX аср бошларида Хива, Янги Урганч шаҳарларидаги жадид мактабларида ўқитувчилик қилган. Рамазон Сайдашевнинг таълим ва матбуот соҳасидаги шогирди.

“Вақт”, “Таржимон” газеталарида Хоразмдаги таълим, тиббиёт ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар тўғрисидаги мақолаларини чоп этириб турган. Ғофур Усманийнинг ҳаёти ва фаолияти тарих фанида тадқиқ қилинмаган” [6].

НАТИЖАЛАР. Гарчи ушбу иккала таълим ва матбуот фидойиларининг ҳаёт ва фаолиятлари тўлиқ тадқиқ қилинмаган бўлсалар-да, уларнинг “Таржимон” газетасида чоп этилган мақолалари, Рамазон Сайдашев ва Ғофур Усманийлар Хоразмнинг биринчи журналисти бўлганликларининг тасдиғидир. Қолаверса, уларнинг мақолалари, хабарлари “Таржимон” саҳифаларига муҳрланиб қолди ва Хоразм тарихини бошқа манбаларга таққослаб ўрганувчи ноёб манбага айланди.

ХУЛОСА. Табиийки ана шундай ноёб манбани яратган ҳар иккала педагог, журналистнинг ҳаёти, фаолиятини архив манбалари орқали ўрганиш давр зарурати. Агарки изланишлар давом этдирилса, уларнинг нафақат педагог, журналистлик, балки адабиёт ривожига катта ҳисса қўшган ижодкорлик қирралари ҳам намоён бўлиши эҳтимол.

Мақолалар сарлавҳаси ва мавзусидан ҳам кўриниб турибдики, уларнинг Хоразм

тарихини ўрганишда аҳамияти бекиёс. Бу маълумотларни Баёний, Бобожон Таррох, Лаффасий, Полвонниёзхожи Юсуповнинг асарларидан ҳам топиб бўлмайди. Шу боис ушбу мақолаларни “Таржимон” газетасидаги Хоразмга оид мақола ва лавҳалар” номи билан китоб ҳолида чоп этиш, шу билан бирга “Исмоил Гаспиранинг “Таржимон” газетасидаги мақолалар ва уларнинг Хоразм тарихини ўрганишдаги аҳамияти” мавзусида илмий тадқиқот қилиш зарурати бор.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Бегали Қосимов. Миллий уйғониш. Маънавият нашриёти, Тошкент-2002 йил, 173-бет.
2. Умид Бекмуҳаммад, Сайёра Самандар. Хоразмнинг биринчи журналистлари. Хоразм матбуоти, матбаачилик, ноширлик: тарихи ва бугуни тўплами. Огаҳий нашриёти, Урганч-2025 йил, 41, 42-бетлар.
3. Зайнобиддин Абдурашидов. Tarjimon (1883 – 1917) gazetasidagi Turkiston materiallarining izohli bibliografiyasi. 2012, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi.
4. Умид Бекмуҳаммад. Хоразм жадидчилиқ ҳаракати энциклопедияси. Milleniumus print нашриёти. Урганч-2024 йил, 8, 14, 86, 95-бетлар.
5. Зайнобиддин Абдурашидов. Tarjimon (1883 – 1917) gazetasidagi Turkiston materiallarining izohli bibliografiyasi. 2012, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi.
6. Умид Бекмуҳаммад, Сайёра Самандар. Хоразм жадидчилиги: ислохотлар, таълим ва адабиёт. Milleniumus print нашриёти, Урганч-2024 йил, 130, 131-бетлар.

EVFEMIZATSIYALASHGAN MAQOL VA MATALLARNI GURUHLASH

Yusupova Muntoza Baxtiyor qizi, Farg'ona davlat universiteti
katta o'qituvchisi

GROUPING EUPHEMIZED PROVERBS AND SAYINGS

Yusupova Muntoza Bakhtiyor kizi, senior lecturer at Fergana
State University

ГРУППИРОВКА ЭВФЕМИЗИРОВАННЫХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК И ИХ ЗНАЧЕНИЕ

Юсупова Мунтоза Бахтиёр кызы, старший преподаватель
Ферганского государственного университета

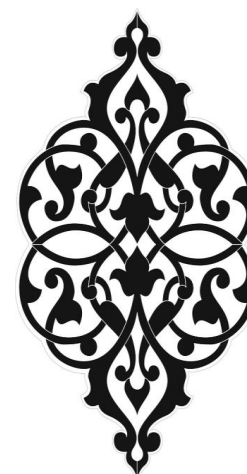

<https://orcid.org/000>

9-0002-9693-6251

e-mail:

mumtoza9292@mail.
ru

Annotatsiya: Ingliz va o'zbek xalqlari maqol va matallarida evfemizatsiyalashish aynan xalq tafakkuri, fikrlashi bilan bog'liq bo'lib, tematik guruhlardagi maqol va matallarni kategoriyalarga ajratish mazkur maqol birliklarning voqelanishini aynan milliy tafakkur bilan bog'liqligini namoyon etadi, ya'ni maqol va matallarda evfemizmlar faollashar ekan, ular ingliz va o'zbek tillari sohiblarida turli konseptlarni ifodalashi hamda ushbu konseptuallashtirish jarayoniga ko'ra turli kategoriyalarni vujudga keltirishi tabiiydir.

Kalit so'zlar: evfemizm, disfemizm, kategoriya, parmeologiya, evfemizatsiya, madaniyat, konsept, ma'joiy ma'no, ekvivalent.

Abstract: In the proverbs and sayings of the English and Uzbek peoples, euphemization is directly connected with popular cognition and ways of thinking. The categorization of thematically grouped proverbs and sayings demonstrates that the actualization of these proverbial units is closely linked to national mentality. That is, as euphemisms become activated in proverbs and sayings, it is natural that they express different concepts for speakers of English and Uzbek and, accordingly, give rise to different categories in the process of conceptualization.

Key words: euphemism, dysphemism, category, paremiology, euphemization, culture, concept, figurative meaning, equivalent.

Аннотация: В пословицах и поговорках английского и узбекского народов эвфемизация напрямую связана с народным мышлением и способом восприятия действительности. Категоризация тематически сгруппированных пословиц и поговорок демонстрирует, что актуализация этих паремиологических единиц тесно связана с национальным менталитетом. Иными словами, по мере активизации эвфемизмов в пословицах и поговорках закономерно то, что они выражают различные концепты у носителей английского и узбекского языков и соответственно, формируют разные категории в процессе концептуализации.

Ключевые слова: эвфемизм, дисфемизм, категория, паремиология, эвфемизация, культура, концепт, переносное значение, эквивалент.

KIRISH. Maqol va matallar olam haqidagi bilimni o'zida mujassamlashtiradi. Maqol birliklar inson ongida ma'lum bir manzarani shakllantiradi. Mazkur manzara "paremiologik olam manzarasi" deb ataladi. Paremiologik olam manzarasi olamning lisoniy manzarasi hamda olamning milliy manzarasining bir parchasi sifatida namoyon bo'ladi. Olamning milliy manzarasi mentalitet tushunchasini qamrab oladi. Maqol va matallarda ifoda topgan paremiologik olam manzarasidan paremiologik mentalitet tushunchasi kelib chiqadi[1]. Paremiologik mentalitet – bu maqol va matalning mentaliteti emas, balki maqol va matallarda aks etgan xalq mentalitetidir. Xalq mentaliteti ma'lum bir xalqning o'ziga xos xususiyatlari, milliyligini ifoda etishi bilan umummadaniy va har bir xalqqa taalluqli xususiyatlarni ham namoyon etadi. Shuning uchun tilning paremiologik fondi tadqiqida maqol va matallar ma'lum bir xalqqa oid tushunchalarni va barcha xalqlar uchun umumiy bo'lgan tushunchalarni qamrab oladi. Shu tufayli maqol va matallarning tematik tasnifida umumiy va xususiy belgilar bilan ajralib turadigan paremiologik birliklarni tadqiq qilish xalq mentalitetini yorqin namoyon etadi, chunki xususiy belgilar aynan ma'lum bir xalqning xususiyatlarini yuzaga chiqarib beradi. Ayniqsa, evfemizatsiyalashtirish paremiologik birliklarda evfemizatsiya qanday tematik guruhlarni qamrab olganligi, ushbu tematik guruhlar konseptuallashtirish va kategoriyalashtirish asosida yanada kichik guruhlarga bo'linishi lingvomadaniyatshunoslikning bugungi kundagi dolzarb masalalaridan bo'lib, xalq mentalitetini va dunyoqarashini, xalq ongida saqlangan bilimlarni milliy manzara bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Til hodisalarini tilshunoslikning turli yo'nalishlari bog'liqligida o'rganish asnosida tilning semantik asoslari ko'zga tashlanadi. Tilning semantik asoslari va inson tomonidan tilning semantik asoslarini ongda qabul qilinishi, anglanishi kognitiv tilshunoslik fanining shakllanishiga asos bo'ldi[2]. Til semantikasining tadqiqida lingvomadaniyatshunoslik fanining o'rganish obyektlari doirasi kengaya boshladi. Jumladan, hozirgi zamon lingvomadaniyatshunosligi til va madaniyatning o'zaro bog'liqligini tadqiq qilib, tilni inson miyasi tasavvuri asosida o'rganilishi

masalasi ko'tarilmoqda. Kognitiv tilshunoslik kabi lingvomadaniyatshunoslik fani zaminida tilni kategorial formatda tadqiq qilish til shakllanishini ko'rsatib berishini N.Boldiriyev[3] ta'kidlab o'tgan. Tadqiqot ishimizning mazkur qismida kategorizatsiyalashtirish va konseptuallashtirish tushunchalari lingvomadaniyatshunoslik fani doirasida aks etishini tahlilga tortamiz. Kategoriyalashtirish va konseptuallashtirish kabi hodisalarni bog'lab turuvchi semantik kategoriyalar mavjud. Shuning uchun semantik kategoriyalar konseptual va madaniy jihatdan yagona tizim sifatida faollashadi. Kognitiv tilshunoslik nazariyasidan kelib chiqib kategoriyalashtirish jarayoniga inson ongida to'plangan tajriba sifatida yondashilsa, lingvomadaniyatshunoslikda esa kategorizatsiyalashtirish insonning bilish faoliyati va jarayonini anglatib, bu faoliyat aynan ma'lum millatga mansubligi bilan ajralib turadi.

NATIJA VA MUHOKAMA. "Harom" tushunchasi ikki xalqda turlicha ifoda etiladi. Avvalo, harom tushunchasi "halol" tushunchasi bilan birga musulmon dinida paydo bo'lgan, bu tushuncha xristian diniga mansub emas. Lekin harom tushunchasi jamiyatda gunoh bo'lgan harakatlar va ishlarni qamrab olishi hamda xristian dinida ham gunoh tushunchasining borligi uchun biz ushbu tushunchaning ikki tildagi farqini ochishga harakat qilamiz. Harom yoki gunoh hisoblanadigan ishlar ikki millatda farqlanishi bilan, shuningdek, umumiy jihatlari bilan o'xshashdir. "Harom" tushunchasini ifoda etadigan tematik guruhga O'g'rilik, korrupsiya, ichkilik va nohalol yo'l bilan topiladigan boylik kabilar kiritiladi.

O'zbek tilida: 1. Harom yo'l bilan topilgan boylikni oqlash. 2. Haromning haromligicha qolishi. 3. Poraxo'rlik, korrupsiya yoki har bir narsaga pul bilan erishishning mumkinligi: *Quruq qoshiq og'iz yirtar; Mushuk tekinga oftobga chiqmaydi; Mevasiz daraxtga maymun ham chiqmaydi; Quruq nafas naydan navo chiqarmas; Quruq suyakni it ham g'ajimaydi; Quruq qo'lga qush qo'nmas.* 4. O'g'rilik.

Ingliz tilida: 1. Poraxo'rlik, korrupsiya yoki har bir narsaga pul bilan erishish mumkinligi: *A golden key can open any door (Oltin kalit har qaysi eshikni ochar); There is no such thing as a free*

lunch (Bepul ovqat degan tushuncha yo'q); Every man has its price (Har qaysi ishning o'z narxi bor). 5.Ichkilikbozlik. 6.Katta davlat faqat haromdan kelishi. 7.Haromdan topilganning haromga ketishi: *What is got over the Devil's back is spent under his belly.*

Ikki millatning o'xshash jihatlari poraxo'rlik, o'g'rlik, har bir narsaga pul bilan erishish mumkinligi kichik tematik guruhlarini tashkil etadi. Ichkilikbozlik evfemizatsiyalashgan maqolida qadimiy Rim afsonalariga ko'ra, ma'budalar orqali ichkilik ko'p odamni xarob qilganligi ifoda etilgan: *Bacchus has drowned more men, than Neptune (Baxus Neptundan ko'ra ko'proq odam cho'ktirdi)*, ya'ni Neptun dengiz ma'budasi, Baxus may va may tayyorlash ma'budasi bo'lgan. Maqol evfemizatsiyalashgan holda "ichkilik ko'p insonni qirdi" degan ma'noni yashirin tarzda ifodalaydi.

"Poraxo'rlik" kategorial guruhiga taalluqli evfemizatsiyalashgan maqollar ikki tilda ham mavjud. O'zbek tilida ushbu kategorial guruhga mansub maqol va matallar o'z tarkibida *quruq* leksemasi mavjudligi bilan ajralib turadi, masalan: *quruq qoshiq, quruq suyak, quruq qo'l, quruq nafas.*

"Insonga katta boylik faqat harom yo'l bilan kelishi" kategorial guruhi faqat ingliz tilida faollashib, *Muck and money go together (Harom va boylik bir-birining hamrohi)* kabi maqolda o'z ifodasini topgan. Mazkur kategorial guruhga taalluqli maqol va matallar Ovro'paning aksariyat tillarida, xususan, ingliz, nemis va rus tillarida mavjud bo'lib, sharq tillarida o'z aksini topmagan. Bu maqolni biz milliy olam manzarasi bilan bog'lab, tarixiy voqealarga borib taqalishini eslatishimiz mumkin. Ilgari davrlarda Angliya fermerlariga hosilni ko'tarish uchun axlatxonalaridan chiqadigan chiqindilar katta pulga sotilar edi. Dastlab ushbu maqol asl mazmunida qo'llanib, hozirgi davrda esa ko'chma mazmunni ifodalaydi, ya'ni har qanday boylik nohalol yo'l bilan topilishi evfemizatsiyalashgan[4].

"Sir saqlash va sirni oshkor qilish" tematik guruhi kichik guruhlarda kategoriyalashtirilgan. Bu guruh mavzuviy oppozitsiyada kelib, ingliz va o'zbek millatlarida sirni yashirish va sirni yoyish, oshkor qilish majozan ifodalangan hamda implitsitlik hisobiga evfemizatsiyalashgan. 1.Sirni oshkor qilib bo'lmasligi: *Yopig'lik qozon yopig'lik*

qolsin. 2.Sirni yashirib bo'lmasligi: *Oyni etak bilan yopib bo'lmas; Soyani chopib, yo'qotib bo'lmaydi; G'alvirda suv turmas; El og'ziga elak tutib bo'lmaydi.* 3.Nodon insonlarning o'z sirini o'zlari oshkor qilishlari: *Oq tovuq somon sochar, o'z ketini o'zi ochar; Mushuk o'zi o'ynash topib, o'zi jar soladi.*

Ingliz tilida "sir saqlash va yoyish" tematik guruhida maqol va matallar sanoqli bo'lib, ular quyidagi kichik guruhga bo'linadi: 1.Sirni oshkor qilib bo'lmasligi: *Family's skeleton is in the cupboard (Oilaning siri javonda).*

Sovchilik, nikoh, sevgi, turmush qurish, kelin-kuyov, er-xotin tushunchalari bitta tematik guruhga kiritilgan bo'lib, turli kategorial kichik guruhlarini tashkil etadi.

O'zbek tilida mazkur tematik guruhga taalluqli maqol va matallarning evfemizatsiyalashishi unchalik ko'p kuzatilmaydi. O'zbek tilida ushbu guruhga tegishli evfemizatsiyalashgan maqol va matallar bitta kategorial guruhni tashkil etadi: 1. Inson yolg'iz, ya'ni jufti halolisiz qolib ketmasligi: *Teshik munchoq yerda qolmas; Tirik ilon insiz qolmas, po'lat pichoq qinsiz qolmas; Pishgan qovun palagida tursa, chiriydi.*

Ingliz tilida quyidagi kategorial guruhlar shakllandi: 1.Inson yolg'iz, ya'ni jufti halolsiz qolib ketmasligi: *Every Jack has his Jill (Har bir erkakning o'z ayoli bo'lishi kerak).* 2.Ayol-erkak munosabatlari: *A good Jack makes a good Jill (Yaxshi erkakning yaxshi ayoli bo'ladi).* 3.Nikohsiz munosabatlar: *Why buy a cow when milk is so cheap? (Sut arzon bo'lsa, nimaga sigir sotib olish kerak?)* 4.Turmushga chiqish omad olib kelmasligi: *Change the name and not the letter, change for the worse and not the better.* 5.Ayollarning erkaklardan ustunligi: *The grey mare is the better horse.*

XULOSA. Ko'rinib turibdiki, mazkur guruh ingliz tilida ko'proq kategorial kichik guruhlarini shakllantirdi. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, o'zbek jamiyatida insonning yolg'iz yashashi salbiy qabul qilinishi hamda turmush qurish vaqti o'tgan insonlar haqida gapirish taqiqlangan mavzular qatoriga kiritiladi va shu sababdan evfemizatsiyalashtiriladi. Ingliz tilida ham ushbu kategorial guruh mavjud bo'lib, evfemizatsiya vaziyatga taalluqliligini emas, balki

er va ayol soʻzlari hisobiga substitutsiya orqali yumshatilganligi maʼlum boʻldi.

“Nikohsiz munosabatlar” guruhida esa *sigir* va *sut* majozan ayol kishi va jinsiy munosabatni anglatadi. Shimoliy Angliyada ayol kishining familiyasidagi bosh harf erkak familiyasidagi bosh harf bilan bir xil boʻlsa, omadsizlik olib kelishini bildiradi. Shuning uchun ushbu matal turmushga chiqishning omadsizliklari ham mavjudligini koʻrsatadi. Maqol va matallar xalq ogʻzaki ijodi mahsuli boʻlganligi sababli, mamlakatning bittagina hududida qoʻllanishi mumkinligi bilan ajralib turadi. Masalan, mazkur maqol Angliyaning shimolidan kelib chiqqan va lugʻaviy manbalarga koʻra boshqa hududlarda qoʻllanmaydi.

Ayollarning erkaklardan koʻra ustun boʻlishi Angliyaning bir hududida sodir boʻlgan voqea bilan bogʻliq. Er va xotin ot sotib olish uchun bozorga borishadi, erkak sotib olaman degan otni uning ayoli yomonlab, oʻzi yoqtirgan otni koʻrsatib: “Kulrang ot yaxshiroqdir”, – degan ekan. Bu maqol shu voqeadan kelib chiqqan. *The grey mare is the better horse* maqoli ayol kishining erkakni boshqarishini koʻrsatadi. Hozirgi davr ingliz tilida *mare* (*urgʻochi ot, biya*) maqol va matallarda metaforik tarzda ayol kishini anglatadi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Чернощекова В.О. Лингвокультурный аспект пословиц // Язык и культура: Языкознание. – Томск, 2009. – №1(5) – С. 80-85; bu haqida qarang: Иванова Е.В. Мир в английских и русских пословицах. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2006. – 280 с.
2. Маслова В. Концептуализация и категоризация в языке с позиции лингвокультурологии. *Studia Rossica Gedanensia*, 2018. – С.40-47. Pobranoz<https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/SRG/article/view/2022>, (murojaat sanasi: 30.12.2022).
3. Болдырев Н.Н. Концептуальная основа языка. М.: Флинта. Гак, В.Г. (1988). Метафора: Универсальное и специфическое: Bu haqida qarang: Гак В.Г. (ред.). Языковое преобразование. – М.: Наука, 2009. – С.11-26.
4. Маслова В. Концептуализация и категоризация в языке с позиции лингвокультурологии // *Studia Rossica Gedanensia*, 2018. – С.40-47. Pobranoz <https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/SRG/article/view/2022>, (murojaat sanasi: 12.30.2022).

IJTIMOY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH MEXANIZMLARI

Agzamxodjayev Saidkarimxon Saidkomilovich, O'zbekiston
Respublikasi Mudofaa vazirligi huzuridagi Mudofaa
sanoati agentligi

MECHANISMS OF ENSURING SOCIAL SECURITY

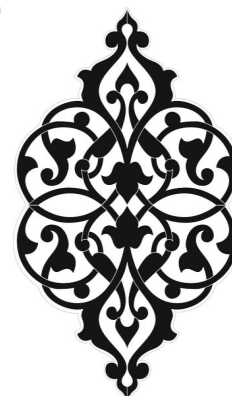
Agzamxodjayev Saidkarimkhon Saidkomilovich, Defense Industry
Agency under the Ministry of Defense of the Republic of Uzbekistan

МЕХАНИЗМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО СТРАХОВАНИЯ

Агзамходжаев Саидкаримхон Саидкомиллович, Агентство
оборонной промышленности при Министерстве обороны
Республики Узбекистан

<https://orcid.org/0009-0004-1603-6718>
e-mail:
uzmet97@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada ijtimoiy davlat konsepsiyasi sharoitida ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlashning asosiy sotsial mexanizmlari tahlil qilinadi. Ijtimoiy himoya, institutsional tizim, davlat va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi hamkorlik masalalari yoritilgan. Mazkur maqolada ijtimoiy davlat sharoitida ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlashning asosiy sotsial mexanizmlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Ijtimoiy xavfsizlik jamiyat barqarorligi, aholi farovonligi va ijtimoiy adolatni ta'minlashning muhim omili sifatida ko'rib chiqiladi. Maqolada ijtimoiy xavf-xatarlarni kamaytirish, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini qo'llab-quvvatlash hamda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan xulosalar va amaliy tavsiyalar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy davlat, ijtimoiy xavfsizlik, sotsial mexanizmlar, ijtimoiy himoya, fuqarolik jamiyati.

Abstract: This article provides a theoretical analysis of the main social mechanisms for ensuring social security within the framework of the social state concept. Issues of social protection, institutional systems, and the interaction between the state and civil society are examined. Social security is considered a crucial factor in ensuring societal stability, population well-being, and social justice. The article also presents conclusions and practical recommendations aimed at reducing social risks, supporting socially vulnerable groups, and ensuring social stability.

Keywords: social state, social security, social mechanisms, social protection, civil society.

Аннотация: В данной статье проводится теоретический анализ основных социальных механизмов обеспечения социальной безопасности в условиях концепции социального государства. Рассматриваются вопросы социальной защиты, институциональной системы, а также взаимодействия государства и гражданского общества. Социальная безопасность рассматривается как важный фактор стабильности общества, благосостояния населения и обеспечения социальной справедливости. В статье также представлены выводы и практические рекомендации, направленные на снижение социальных рисков, поддержку социально уязвимых слоев населения и обеспечение социальной стабильности.

Ключевые слова: социальное государство, социальная безопасность, социальные механизмы, социальная защита, гражданское общество.

Kirish. Ijtimoiy davlat konsepsiyasi zamonaviy davlatchilik rivojining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bunday davlatda inson, uning hayoti va ijtimoiy farovonligi oliy qadriyat sifatida e‘tirof etiladi. Shu nuqtayi nazardan, ijtimoiy xavfsizlikni ta‘minlash ijtimoiy davlatning ustuvor vazifalaridan biri bo‘lib, u samarali sotsial mexanizmlar orqali amalga oshiriladi [1,17-b]. Ushbu mavzuni o‘rganish bugungi kunda dolzarb muammolardan biridir.

Adabiyotlar tahlili va metod. Ijtimoiy xavfsizlik jamiyat a‘zolarini ijtimoiy tavakkalchiliklar - kambag‘allik, ishsizlik, ijtimoiy tengsizlik, salomatlikka tahdidlardan himoya qilish holatini anglatadi[2,34-b]. U nafaqat iqtisodiy barqarorlik, balki ijtimoiy adolat va ijtimoiy barqarorlikni ham ta‘minlashga xizmat qiladi. Ijtimoiy xavfsizlikning asosiy maqsadi - fuqarolarning munosib turmush darajasini saqlash va ijtimoiy nizolarning oldini olishdir[3,98-b]. Ijtimoiy davlatda ijtimoiy xavfsizlikni ta‘minlash quyidagi asosiy sotsial mexanizmlar orqali amalga oshiriladi:

1. Ijtimoiy himoya tizimi. Ijtimoiy nafaqalar, pensiyalar, ijtimoiy xizmatlar aholining zaif qatlamlarini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan bo‘lib, bu mexanizm ijtimoiy xavfsizlikning poydevori hisoblanadi [4,64-b].

2. Mehnat bozorini tartibga solish. Bandlikni ta‘minlash, mehnat huquqlarini himoya qilish va ishsizlikni kamaytirish ijtimoiy barqarorlikka xizmat qiladi[5,78-b].

3. Davlat va fuqarolik jamiyati hamkorligi. Nodavlat notijorat tashkilotlari, mahalla instituti va jamoat birlashmalari ijtimoiy xavfsizlikni ta‘minlashda muhim ijtimoiy sherik sifatida ishtirok etadi[6,109-b].

Globalashuv, iqtisodiy transformatsiya va ijtimoiy tavakkalchiliklar ortib borayotgan hozirgi sharoitda ijtimoiy xavfsizlik masalasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, ijtimoiy davlat modelini tanlagan mamlakatlar uchun aholining ijtimoiy himoyalanganlik darajasini ta‘minlash muhim strategik vazifa hisoblanadi. Ijtimoiy davlat konsepsiyasiga ko‘ra, davlat fuqarolarning munosib turmush darajasini ta‘minlash, ijtimoiy tengsizlikni yumshatish va ijtimoiy adolatni qaror toptirish uchun faol ijtimoiy siyosat olib borishi lozim[8,123-b]. Bu jarayonda ijtimoiy xavfsizlikni

ta‘minlash markaziy o‘rin tutadi. Ijtimoiy davlat (welfare state) tushunchasi ilk bor XIX asr oxiri – XX asr boshlarida G‘arb davlatlarida shakllangan bo‘lib, u davlatning ijtimoiy funksiyalarini kengaytirishni nazarda tutadi[9,189-b]. Ijtimoiy davlatning asosiy vazifasi – bozor iqtisodiyoti sharoitida yuzaga keladigan ijtimoiy tavakkalchiliklarni kamaytirishdir.

Muhokama. G.Esping-Andersen ijtimoiy davlatning turli modellarini (liberal, konservativ va sotsial-demokratik) ajratib ko‘rsatar ekan, ularning barchasida ijtimoiy xavfsizlikni ta‘minlash ustuvor maqsad ekanligini ta‘kidlaydi[10,763-b]. Ijtimoiy xavfsizlik – jamiyat a‘zolarini ijtimoiy xavf-xatarlardan himoya qilish, ularning hayotiy muhim manfaatlarini kafolatlash holatidir⁴. U quyidagi asosiy omillarni o‘z ichiga oladi: kambag‘allik va ijtimoiy chetlanishning oldini olish, ishsizlik va mehnat bozoridagi tavakkalchiliklardan himoya, sog‘liqni saqlash va ta‘lim xizmatlaridan teng foydalanish, ijtimoiy adolat va barqarorlikni ta‘minlash. Umid Bek ta‘kidlaganidek, zamonaviy jamiyat “xavflar jamiyati”ga aylanib borayotgan bir sharoitda ijtimoiy xavfsizlik davlatning strategik vazifasiga aylanadi[12, 34-b].

Ijtimoiy davlatda ijtimoiy xavfsizlikni ta‘minlash mexanizmlari:

1. Ijtimoiy himoya tizimi. Ijtimoiy himoya ijtimoiy xavfsizlikni ta‘minlashning asosiy mexanizmi hisoblanadi. Pensiyalar, nafaqalar, moddiy yordam va ijtimoiy xizmatlar aholining zaif qatlamlarini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan[13,56-b]. Ushbu tizim ijtimoiy tengsizlikni kamaytirishda muhim rol o‘ynaydi.

2. Bandlik va mehnat siyosati. Ish bilan ta‘minlash ijtimoiy xavfsizlikning muhim sharti hisoblanadi. Davlat tomonidan mehnat bozorini tartibga solish, minimal ish haqini belgilash va mehnat huquqlarini himoya qilish orqali ijtimoiy barqarorlik ta‘minlanadi[14,79-b].

3. Ta‘lim va sog‘liqni saqlash sohalari. Sifatli ta‘lim va tibbiy xizmatlarga keng kirish imkoniyati inson kapitali rivojini ta‘minlaydi. A.Senning fikricha, inson salohiyatini rivojlantirish ijtimoiy xavfsizlikning eng samarali yo‘li hisoblanadi[15,98-b].

4. Davlat va fuqarolik jamiyati hamkorligi. Fuqarolik jamiyati institutlari — nodavlat notijorat tashkilotlari, mahalla va jamoat birlashmalari ijtimoiy xavfsizlikni ta‘minlashda davlatning

muhim hamkori hisoblanadi[16,34-b]. Ular aholining ehtiyojlarini aniqlash va manzilli ijtimoiy yordam ko'rsatishda muhim rol o'ynaydi.

Ijtimoiy xavfsizlikning yuqori darajasi jamiyatda ijtimoiy ishonch, ijtimoiy hamjihatlik va barqarorlikni ta'minlaydi. Aksincha, ijtimoiy himoyaning yetarli emasligi ijtimoiy nizolar va beqarorlikka olib kelishi mumkin[17,67-b]. Ijtimoiy davlatda ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlash davlat siyosatining markaziy yo'nalishi hisoblanadi. Ijtimoiy himoya, bandlik siyosati, ta'lim va sog'liqni saqlash tizimlari hamda fuqarolik jamiyati institutlarining o'zaro hamkorligi ijtimoiy xavfsizlikni mustahkamlaydi. Samarali ijtimoiy xavfsizlik tizimi esa jamiyatning barqaror rivojlanishi va ijtimoiy adolatni ta'minlashga xizmat qiladi.

Ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlashda institutsional omillar. Ijtimoiy siyosatni samarali amalga oshirish uchun mustahkam huquqiy baza, shaffof boshqaruv tizimi va samarali ijtimoiy institutlar zarur. Institutsional barqarorlik ijtimoiy xavfsizlikning uzoq muddatli kafolatidir [17,65-b].

Natijalar. Jamiyat taraqqiyotining zamonaviy bosqichida ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlash masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Iqtisodiy beqarorlik, globallashuv, demografik o'zgarishlar va ijtimoiy tavakkalchiliklar sharoitida ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlash faqat iqtisodiy resurslar bilan emas, balki samarali institutsional tizim orqali amalga oshiriladi. Institutsional omillar ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi rasmiy va norasmiy qoidalar, tashkilotlar va mexanizmlar majmuini ifoda etadi[18,90-b]. Shu ma'noda, ijtimoiy xavfsizlikning barqarorligi bevosita institutsional rivojlanganlik darajasiga bog'liqdir.

Ijtimoiy xavfsizlik va institutsional yondashuvning nazariy asoslari. Institutsional yondashuvga ko'ra, jamiyatdagi barqarorlik va xavfsizlik institutlarning samarali faoliyatiga tayanadi. D.Nort institutlarni "jamiyatdagi o'yin qoidalari" sifatida ta'riflab, ular iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarni barqarorlashtirishda hal qiluvchi rol o'ynashini ta'kidlaydi[19, 45-b]. Ijtimoiy xavfsizlik institutsional tizim orqali quyidagi vazifalarni bajaradi: ijtimoiy xavf-xatarlarni oldindan aniqlash, ijtimoiy tavakkalchiliklarni kamaytirish, aholining ijtimoiy

himoyasini ta'minlash, ijtimoiy barqarorlik va adolatni qaror toptirish[20, 67-b.].

Davlat institutlarining ijtimoiy xavfsizlikdagi o'rni. Ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlashda davlat markaziy institut sifatida ishtirok etadi. Davlat quyidagi yo'nalishlarda institutsional ta'sir ko'rsatadi:

1. Huquqiy-institutsional baza. Ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlash uchun mustahkam qonunchilik tizimi zarur. Konstitutsiya, ijtimoiy himoya to'g'risidagi qonunlar, mehnat kodeksi va ijtimoiy standartlar aholining ijtimoiy huquqlarini kafolatlaydi[21,24-b].

2. Ijtimoiy siyosatni boshqarish institutlari. Mehnat va ijtimoiy himoya organlari, pensiya jamg'armalari, sog'liqni saqlash va ta'lim tizimi ijtimoiy xavfsizlikni amaliy jihatdan ta'minlaydi[22,67-b].

3. Moliyaviy institutlar. Budget tizimi, sug'urta institutlari va ijtimoiy jamg'armalar ijtimoiy xavfsizlikning moliyaviy asosini tashkil etadi. Ular ijtimoiy dasturlarni uzluksiz moliyalashtirishga xizmat qiladi. Fuqarolik jamiyati institutlari ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlashda davlatning muhim sherigi hisoblanadi. Nodavlat notijorat tashkilotlari, kasaba uyushmalari, mahalla va jamoat birlashmalari aholining ehtiyojlarini aniqlash va manzilli yordam ko'rsatishda faol ishtirok etadi[2,89-b]. J.Koen va E.Arato fikriga ko'ra, fuqarolik jamiyati institutlari davlat va jamiyat o'rtasidagi vositachi bo'lib, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Norasmiy institutlar va ijtimoiy xavfsizlik. Ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlashda norasmiy institutlar — urf-odatlar, an'analar, ijtimoiy normalar ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu omillar aholining ijtimoiy xulq-atvorini tartibga solib, ijtimoiy hamjihatlikni mustahkamlaydi. Ayniqsa, mahalla instituti kabi an'anaviy tuzilmalar ijtimoiy xavfsizlikni mahalliy darajada ta'minlashda samarali mexanizm hisoblanadi. Institutsional barqarorlik ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlashning uzoq muddatli kafolatidir. Institutlarning samarali faoliyati aholining davlatga bo'lgan ishonchini oshiradi va ijtimoiy nizolarning oldini oladi.

Ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlashda institutsional omillar hal qiluvchi ahamiyatga ega. Mustahkam huquqiy baza, samarali davlat

boshqaruvi, moliyaviy barqarorlik va fuqarolik jamiyati institutlarining faol ishtiroki ijtimoiy xavfsizlikning asosiy kafolati hisoblanadi. Institutsional rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ijtimoiy xavfsizlik ham shunchalik barqaror bo'ladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy davlat sharoitida ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlash kompleks va tizimli yondashuvni talab qiladi. Samarali sotsial mexanizmlar – ijtimoiy himoya, mehnat siyosati va fuqarolik jamiyati institutlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlik jamiyat barqaror rivojining asosiy omili hisoblanadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Гидденс Э. Социология. - Москва: Наука, 2005.
2. Бек У. Общество риска. - Москва: Прогресс-Традиция, 2000.
3. Тоценко Ж.Т. Социальная политика. - Москва: Юрайт, 2018.
4. Эспинг-Андерсен Г. Три мира капиталистического государства благосостояния. - Москва: ВШЭ, 2010.
5. Сен А. Развитие как свобода. - Москва: Новое издательство, 2004.
6. Коэн Ж., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. - Москва: Аспект Пресс, 2003.
7. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. - Москва: Фонд экономической книги, 1997.
8. Гидденс Э. Социология. - Москва: Наука, 2005.
9. Маршалл Т.Х. Гражданство и социальный класс. - Москва: Аспект Пресс, 2001.
10. Эспинг-Андерсен Г. Три мира капиталистического государства благосостояния. - Москва: ВШЭ, 2010.
11. Тоценко Ж.Т. Социальная политика. - Москва: Юрайт, 2018.
12. Бек У. Общество риска. - Москва: Прогресс-Традиция, 2000.
13. Холостова Е.И. Социальная защита населения. - Москва: Дашков и К, 2016.
14. Колесников В.А. Экономика труда. — Москва: Инфра-М, 2019.
15. Сен А. Развитие как свобода. - Москва: Новое издательство, 2004.
16. Коэн Ж., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. -Москва: Аспект Пресс, 2003.
17. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. - Москва: Фонд экономической книги, 1997.
18. Скотт В.Р. Институциональная теория. - Москва: Дело, 2007.
19. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. - Москва: Фонд экономической книги, 1997.
20. Гидденс Э. Социология. - Москва: Наука, 2005.
21. Маршалл Т.Х. Гражданство и социальный класс. - Москва: Аспект Пресс, 2001.
22. Тоценко Ж.Т. Социальная политика. - Москва: Юрайт, 2018.

GLOBAL AXBOROT MUHITIDA YOSHLARNING HAYOT MAVQELARINI SHAKLLANTIRISH

Ahmedova Mohinur Nu'mon qizi, O'zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti "Ijtimoiy va gumanitar fanlar" kafedrasida o'qituvchi

THE FORMATION OF YOUTH LIFE POSITIONS IN THE CONTEXT OF THE GLOBAL INFORMATION ENVIRONMENT

Ahmedova Mohinur Nu'monovna, lecturer teacher Uzbekistan University of Journalism and Mass Communications Department of Social and Humanitarian Sciences

ФОРМИРОВАНИЕ ЖИЗНЕННЫХ ПОЗИЦИЙ МОЛОДЕЖИ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЫ

Ахмедова Мохинур Нумоновна, преподаватель кафедры социальных и гуманитарных наук Университета журналистики и массовых коммуникаций Узбекистана

<https://orcid.org/>

e-mail:

ahmedovamohinur92@gmail.com

Annotation: This article analyzes the formation of youth life positions in the context of the global information environment. The study examines the impact of digital communication and social media on young people's values, social activity, and worldview. Empirical research was conducted to identify the main social factors shaping youth life positions, providing scientific insights and practical recommendations.

Keywords: youth, life position, global information environment, socialization, digital culture, social networks, values, civic engagement.

Annotatsiya: Maqolada global axborot muhiti sharoitida yoshlar hayotiy pozitsiyasining shakllanish jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqot yoshlarning qadriyatlarini, ijtimoiy faolligi va dunyoqarashiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta'sirini aniqlaydi. Ushbu maqolamizda empirik ma'lumotlar asosida ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: yoshlar, hayotiy pozitsiya, global axborot muhiti, ijtimoiylashuv, raqamli madaniyat, ijtimoiy tarmoqlar, qadriyatlar, fuqarolik faolligi.

Аннотация: В статье рассматривается процесс формирования жизненной позиции молодежи в условиях глобальной информационной среды. Исследование изучает влияние информационно-коммуникационных технологий на ценностные ориентации, социальную активность и мировоззрение молодежи.

Ключевые слова: молодежь, жизненная позиция, глобальная информационная среда, социализация, цифровая культура, социальные сети, ценности, гражданская активность.

INTRODUCTION. In contemporary society, the rapid development of the global information environment has transformed the ways in which young people interact with the world. The proliferation of digital communication technologies, social media platforms, and online communities has created new avenues for socialization and the formation of individual and collective identities. Youth, as the most dynamic social group, are particularly affected by these changes, and their life positions—their worldview,

social values, and engagement strategies—are increasingly shaped by global information flows[1].

Life position refers to an individual's conscious attitude toward social reality, encompassing personal goals, values, and behavioral strategies in various social contexts[2]. The study of youth life positions within the context of global information requires a comprehensive sociological approach that considers both traditional socialization mechanisms and digital influences[3]. The influence of the global information environment on youth is a topic of

growing academic interest[4]. Scholars emphasize the dual nature of this environment: on one hand, it offers unprecedented opportunities for socialization, knowledge acquisition, and civic engagement; on the other hand, it exposes youth to information overload, value conflicts, and potential manipulation[5]. Studies show that exposure to diverse information sources can enhance critical thinking and social awareness, yet the uncritical consumption of content may lead to fragmented worldviews and identity challenges. In Uzbekistan, youth life positions are shaped by a combination of national values, educational policies, family influences, and global information flows. However, empirical research analyzing the interaction between local traditions and global digital media remains limited, highlighting the relevance of this study[6]. The study employed a mixed-methods approach, combining surveys, content analysis, and comparative research techniques[7]. A sample of 300 youth aged 18–30 was selected from urban and rural areas using random sampling. The survey assessed internet usage patterns, social media activity, information consumption, life goals, and value orientations. Content analysis focused on the types of digital media content consumed by youth and its potential influence on their social behavior. Data were statistically analyzed to identify the main social factors shaping youth life positions. Ethical considerations were strictly observed, ensuring confidentiality of respondents[8]. The survey revealed that 83% of respondents primarily receive information from online sources, highlighting the dominant role of the global information environment. Nearly half of the respondents do not consistently verify the reliability of the information they consume, which may influence the formation of their life positions[9]. Youth with higher media literacy demonstrate more stable and conscious life positions, while those with lower media literacy are more susceptible to external influences and information manipulation[10]. Furthermore, virtual social activity does not always translate into real-world civic engagement, sometimes creating an “illusion of participation” without tangible societal impact[11].

Analysis also indicated that global media and social networks shape youth value systems toward individualism, personal success, and autonomy[12]. While these influences encourage innovation and self-expression, they can conflict with traditional and national values, leading to identity and value dilemmas.

The global information environment acts as a double-edged sword. On one hand, it empowers youth,

broadens horizons, and fosters engagement. On the other hand, it introduces risks such as fragmented worldviews, passive social behavior, and value conflicts[13]. Media literacy emerges as a critical factor in mitigating these risks and ensuring that youth develop a conscious and stable life position[14].

Educational institutions, families, and civic organizations play a crucial role in guiding youth through these challenges. Promoting critical thinking, digital literacy, and a balanced integration of global and national values is essential for sustaining healthy social development[15].

CONCLUSION. In conclusion, the formation of youth life positions in the global information environment is a complex, multi-faceted process influenced by digital media, social networks, and cultural contexts. Media literacy, critical thinking, and civic engagement are key to fostering stable and conscious life positions. Policy measures and educational interventions should focus on integrating global information flows with national values to support the holistic development of youth[16].

REFERENCES:

1. Castells M. The Rise of the Network Society. Oxford: Blackwell, 2010.
2. Toffler A. The Third Wave. New York: Bantam Books, 2002.
3. Giddens A. Sociology. Cambridge: Polity Press, 2018.
4. Bekmurodov M. Sociology. Tashkent: University, 2020.
5. Qodirov B. Youth Sociology. Tashkent: Fan, 2019.
6. Jenkins H. Convergence Culture. New York: NYU Press, 2006.
7. Livingstone S., Haddon L. Children, Risk and Safety on the Internet. Bristol: Policy Press, 2009.
8. Buckingham D. Youth, Identity, and Digital Media. Cambridge: MIT Press, 2008.
9. Rheingold H. Net Smart: How to Thrive Online. Cambridge: MIT Press, 2012.
10. Boyd D. It's Complicated: The Social Lives of Networked Teens. Yale University Press, 2014.
11. Van Dijck J. The Culture of Connectivity. Oxford University Press, 2013.
12. Castells M. Communication Power. Oxford: Oxford University Press, 2009.
13. Livingstone S., Smith P.K. Annual Review of Sociology. 2014.
14. Kress G. Multimodality. London: Routledge, 2010.
15. Buckingham D. Media Education. Cambridge: Polity Press, 2003.

O'ZBEKISTON KOREYS DIASPORASINING JANUBIY KOREYA TASHQI SIYOSATI VA XALQ DIPLOMATIYASIDAGI O'RNI

Abdullayeva Nazokat Baxtiyarovna, Ma'mun Universiteti "Tarix"
kafedrası dotsenti, (PhD)

THE ROLE OF THE KOREAN DIASPORA IN UZBEKISTAN IN SOUTH KOREA'S FOREIGN POLICY AND PUBLIC DIPLOMACY

Abdullaeva Nazokat Baxtiyarovna, Associate Professor of the
Department of History at Ma'mun University, (PhD)

РОЛЬ КОРЕЙСКОЙ ДИАСПОРЫ УЗБЕКИСТАНА ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ И НАРОДНОЙ ДИПЛОМАТИИ ЮЖНОЙ КОРЕИ

Абдуллаева Назокат Бахтияровна, доцент кафедры
"История" Университета Мамуна, (PhD)

<https://orcid.org/0000-0003-1865-5518>

nazokata465@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston koreys diasporasining Janubiy Koreya tashqi siyosati va xalq diplomatiyasidagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda koreys diasporasining ikki davlat o'rtasidagi madaniy, ijtimoiy va iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishdagi vositachilik funksiyalari yoritiladi. Diaspora tashkilotlari, madaniyat va ta'lim muassasalari, til dasturlari hamda jamoat tashabbuslari xalq diplomatiyasining muhim mexanizmlari sifatida ko'rib chiqiladi. Maqolada O'zbekiston koreys diasporasining muvaffaqiyatli integratsiyalashgan modeli asoslanadi.

Kalit so'zlar: koreys diasporasi, xalq diplomatiyasi, Janubiy Koreya tashqi siyosati, O'zbekiston–Koreya munosabatlari, madaniy hamkorlik, diaspora siyosati. **Annotation:** This article analyzes the role of the Korean diaspora in Uzbekistan in the context of the Republic of Korea's foreign policy and public diplomacy. The study examines the mediating functions of the diaspora in strengthening cultural, social, and economic relations between the two countries. Special attention is given to diaspora organizations, cultural and educational institutions, language programs, and civic initiatives as key instruments of public diplomacy. The article substantiates the successful integration model of the Korean diaspora in Uzbekistan.

Key words: Korean diaspora, public diplomacy, foreign policy of the Republic of Korea, Uzbekistan–Korea relations, cultural cooperation, diaspora policy.

Аннотация: В статье рассматривается роль корейской диаспоры Узбекистана во внешней политике Республики Корея и в развитии народной дипломатии. Анализируются посреднические функции диаспоры в укреплении культурных, социальных и экономических связей между двумя государствами. Особое внимание уделяется деятельности диаспорных организаций, культурных и образовательных центров, языковых программ и общественных инициатив. Обосновывается модель успешной интеграции корейской диаспоры в Узбекистане как фактора стратегического партнерства.

Ключевые слова: корейская диаспора, народная дипломатия, внешняя политика Республики Корея, узбекско-корейские отношения, культурное сотрудничество, диаспорная политика.

KIRISH. Janubiy Koreya va O'zbekiston o'rtasidagi aloqalarda O'zbekistonda yashovchi koreys diasporasi alohida o'rin tutadi. Ma'lumki, koreys millatiga mansub aholining Markaziy Osiyoga ko'chib kelishi 1937-yilgi majburiy deportatsiya natijasi bo'lib, bugungi kunda O'zbekistonda 180 mingdan ziyod etnik koreys fuqarolar yashab, ko'p millatli jamiyatimizning ajralmas qismiga aylangan. Bu diaspora Markaziy Osiyodagi eng yirik koreys jamoasi bo'lib, dunyoda soni bo'yicha beshinchi o'rinda turadi. O'zbekistondagi koreyslar nafaqat mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy hayotga faol hissa qo'shib kelmoqda, balki Janubiy Koreya bilan ko'prik vazifasini o'tovchi muhim omil sifatida e'tirof etiladi. Janubiy Koreya Respublikasi ham chet ellardagi vatandoshlarini (diasporani) qo'llab-quvvatlash va ular bilan aloqalarni mustahkamlashga qaratilgan keng qamrovli siyosat yuritib, xorijdagi koreyslar salohiyatini o'zining tashqi siyosiy va iqtisodiy manfaatlariga integratsiya qilmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Ilmiy adabiyotlarda diaspora va xalq diplomatiyasi davlatlarning tashqi siyosatida muhim "yumshoq kuch" omili sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotchilar diaspora faoliyatining madaniy, ta'limiy va ijtimoiy mexanizmlar orqali davlatlararo munosabatlarni mustahkamlashdagi ahamiyatini ta'kidlaydilar. Ushbu yondashuvlar Janubiy Koreya Respublikasining xorijdagi vatandoshlar bilan hamkorlik siyosatini tahlil qilish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Janubiy Koreya diaspora siyosati bo'yicha tadqiqotlarda huquqiy va institutsional mexanizmlarning mavjudligi, madaniy va ta'lim dasturlariga ustuvorlik berilishi mamlakatning xalqaro imijini mustahkamlashga xizmat qilayotgani qayd etiladi. O'zbekiston koreys diasporasiga oid adabiyotlarda esa asosan tarixiy shakllanish va jamiyatga integratsiya jarayonlari yoritilgan bo'lib, uning xalq diplomatiyasidagi o'rni yetarlicha umumlashtirilmagan. Mazkur tadqiqotda tarixiy-tahliliy, tizimli va taqqoslash usullari qo'llanildi. Normativ-huquqiy hujjatlar, rasmiy ma'lumotlar hamda mavzuga oid ilmiy adabiyotlar manbashunoslik yondashuvi asosida tahlil qilindi. Ushbu metodologiya O'zbekiston koreys diasporasining Janubiy

Koreya tashqi siyosati va xalq diplomatiyasidagi o'rnini ilmiy jihatdan asoslash imkonini berdi.

MUHOKAMA. Janubiy Koreya Respublikasi so'nggi o'n yilliklarda xorijdagi 7 milliondan ortiq koreys diasporasini (재외동포) o'zining "global" tashqi siyosiy salohiyati tarkibiy qismi sifatida ko'rib kelmoqda. Mamlakat aholisi taxminan 50 million bo'lsa, xorijdagi 7 million koreys taxminan 14% ni tashkil etadi va bu diaspora jahon bo'ylab Koreyaning iqtisodiy, madaniy va siyosiy ta'sirini kengaytirishga xizmat qiluvchi muhim omil sanaladi. Shu bois Koreya hukumati chet ellardagi vatandoshlarni qo'llab-quvvatlash uchun maxsus qonunlar va tashkilotlar joriy etgan. Xususan, 1997-yilda Chet ellardagi koreyslar jamg'armasi tashkil etilib, 1999-yilda "Chet el koreyslarining immigratsion maqomi to'g'risida"gi qonun qabul qilingan (Overseas Koreans Act). Ushbu huquqiy asos Janubiy Koreyada xorijiy koreyslarga ko'plab imtiyozli viza toifalari berilishiga imkon yaratdi. Masalan, F-4 toifali "Xorijdagi koreys" vizasi joriy etilib, diaspora vakillariga vatanda uzoq muddat yashash va ishlash huquqi taqdim etildi [1].

Koreya hukumati qoshida diaspora masalalari bilan shug'ullanuvchi maxsus idoralar faoliyat yuritadi. 2017-yilgacha diaspora siyosatini Tashqi ishlar vazirligi huzuridagi *Chet ellardagi koreyslar fondi* (재외동포재단) amalga oshirgan bo'lsa, 2023-yilda Prezident Yun Sok Yol tashabbusi bilan alohida *Chet ellardagi koreyslar agentligi* (재외동포청) tuzildi. Ushbu agentlik xorijdagi vatandoshlarni qo'llab-quvvatlash dasturlarini markazlashtirib, ularning Koreya bilan aloqalarini mustahkamlashga qaratilgan loyihalarni muvofiqlashtiradi. Masalan, 2024-yilda aynan Markaziy Osiyo koreys yoshlari uchun "Koreyani anglash" dasturi e'lon qilinib, O'zbekistondan 35 nafar yosh Koryo-saram vakillari 5 haftalik ta'lim va madaniy tajriba almashinuv kurslariga taklif etildi. Shuningdek, har yili *Chet ellardagi koreyslar adabiyoti mukofoti* kabi tanlovlar, *vatandoshlar forumi*, *Koreya diasporasi kuni* tadbirlari orqali diaspora bilan madaniy-ma'rifiy aloqalarni mustahkamlash yo'lga qo'yilgan. 2007-yildan buyon 5-oktyabr rasmiy ravishda "Koreya kuni" deb e'lon qilinib,

chet el koreyslarining vatanga qo'shgan hissasini nishonlash an'anasi yo'lga qo'yildi.

Janubiy Koreya tashqi siyosatida diaspora jamoalariga tayanish tendensiyasi ayniqsa Markaziy Osiyo mintaqasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Rasmiy Seul Markaziy Osiyodagi yirik koreys diasporasini mintaq bilan aloqalarni rivojlantirishda vositachi deb biladi. 2005-yilda Prezident No Mu Xyon Toshkentga tashrifi chog'ida "O'zaro hamkorlikni rivojlantirishda 200 minglik koreyslar diasporasi o'ziga xos ko'priq vazifasini o'tamoqda"[4] deya alohida ta'kidlagan edi.

O'zbekiston va Janubiy Koreya o'rtasidagi madaniy hamkorlik va "xalq diplomatiyasi"da koreys diasporasining ahamiyati katta. O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan *Koreys madaniyat markazlari uyushmasi* (1991-yilda tashkil etilgan) respublikaning barcha viloyatlarida o'z bo'linmalariga ega bo'lib, koreys tilini, madaniyati va an'alarini saqlash va rivojlantirish yo'lida ish olib bormoqda. Mazkur uyushmaga 300 ga yaqin mahalliy koreys jamiyat yetakchilari a'zo bo'lib, ularning davlat oldidagi xizmatlari e'tirof etilib, mustaqillik yillarida 300 nafardan ziyod diaspora faollari turli orden va medallar bilan taqdirlangan[2].

2017-yilda Koreys diasporasi ko'chib kelganining 80 yilligi munosabati bilan Toshkent shahridagi "Do'stlik" bog'ida "O'zbek xalqiga minnatdorlik" yodgorlik monumenti ochildi[5]. Bu monument o'zbek xalqining og'ir yillarda koreyslarni bag'rikenglik bilan qarshi olgani xotirasiga bag'ishlangan. Shu yili poytaxtning markaziy ko'chalaridan biriga Seul nomi berildi, bu ham ikki xalq do'stligining ramzi sifatida ahamiyatga ega.

2019-yilda Toshkentda Janubiy Koreya hukumati ko'magida *Koreya madaniyati va san'ati uyi* qurib bitkazildi[6]. Ushbu zamonaviy madaniyat markazi koreys va o'zbek xalqlarining do'stligi timsoli bo'lib, u yerda koreys san'ati ko'rgazmalari, musiqa va raqs kechalari, kino namoyishlari kabi tadbirlar muntazam o'tkazib kelinmoqda. Janubiy Koreya xorijdagi vatandoshlar uchun turli madaniy-ma'rifiy dasturlarni moliyalashtirib keladi. Har yili *Chet ellik koreys talabalar uchun stipendiya* dasturi e'lon qilinib, dunyo bo'ylab 100 nafar iqtidorli koreys millatiga mansub yoshlar Koreyadagi

universitetlarda o'qishi uchun grantlar ajratiladi. Bundan tashqari, *Koreys tili va madaniyati bo'yicha yozgi lager* (Youth Camp) kabi qisqa muddatli almashinuv dasturlari mavjud bo'lib, ular doirasida Markaziy Osiyo koreys yoshlari yoz mavsumida Koreyaga tashrif buyurib, til va madaniyat bo'yicha intensiv kurslarda qatnashadi.

Diaspora faollari ikki mamlakat o'rtasidagi "xalq diplomatiyasi"ning oldingi saflarida turibdilar. Misol uchun, Toshkent shahrida *Koryo TV* [7]nomli YouTube kanali va "*Koryo sinmun*" gazetasini yuritayotgan diaspora vakillari koreys va o'zbek tillarida ko'priq vazifasini o'tashmoqda – ular orqali Koreya haqidagi yangiliklar, madaniyat va ta'lim imkoniyatlari to'g'risidagi ma'lumotlar o'zbek auditoriyasiga yetkaziladi.

Bundan tashqari, xalq diplomatiyasining yana bir ko'rinishi – bu biznes va tadbirkorlik sohasidagi aloqalardir. O'zbekistondagi koreys diasporasi yetakchilari tuzgan "*Koryoin*" koreys tadbirkorlar klubi mahalliy biznes va yosh startapchilarni Janubiy Koreyadagi investorlar bilan bog'lashga ko'maklashmoqda[8]. Bu kabi nodavlat tashabbuslar Janubiy Koreya elchixonasi tomonidan ham qo'llab-quvvatlanmoqda va ikki mamlakat ishbilarmon doiralari o'rtasida bevosita aloqalarni o'rnatishga xizmat qilmoqda.

Janubiy Koreya Markaziy Osiyo diasporasining til muammosini yaxshi anglab, ularni koreys tilini qayta o'rganishga rag'batlantirmoqda. Bugungi kunda respublikamizning ko'plab shaharlarida (Toshkent, Samarqand, Buxoro va b.) *Sejong Instituti* kabi koreys tilini o'rgatish markazlari faoliyat yuritmoqda. Koreya hukumati tomonidan yuborilgan tajribali o'qituvchilar ushbu markazlarda dars berib, diaspora vakillari va koreys tiliga qiziquvchi o'zbek yoshlariga bepul ta'lim berib kelmoqda. Bu kurslarni tamomlagan ko'plab yoshlar keyinchalik Janubiy Koreyaga o'qish yoki ishlashga borib, til borasida kamroq muammoga duch kelmoqdalar.

O'zbekiston koreys diasporasi bir necha avlodlardan beri Markaziy Osiyoda yashab kelgani bois, ularning ko'pchiligi uchun koreys tili ona tili bo'lsa-da, kundalik hayotda rus va o'zbek tillari ustuvor bo'lib qolgan. Ayni paytda respublika bo'ylab 20 dan ortiq maktab va litseylarda koreys tili o'qitiladi, 9 ta universitetda

koreys filologiyasi va tillarni o'rganish bo'yicha fakultetlar mavjud[3].

NATIJALAR. O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan koreys madaniyat markazlari, ta'lim muassasalari va jamoat tashkilotlari xalq diplomatiyasining samarali mexanizmlaridan biri sifatida shakllangan. Ushbu institutlar orqali koreys madaniyati va an'analari saqlanib qolayotgani bilan birga, O'zbekiston jamiyati bilan o'zaro madaniy uyg'unlik kuchaymoqda. Bu holat Janubiy Koreyaning mintaqadagi ijobiy imijini mustahkamlashga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Shuningdek, tadqiqot jarayonida koreys diasporasining ta'lim va til dasturlaridagi ishtiroki yosh avlodning Janubiy Koreya bilan madaniy va professional aloqalarini kengaytirayotgani aniqlandi. Diaspora vositasida amalga oshirilayotgan ta'limiy almashinuvlar va grant dasturlari inson kapitalini rivojlantirishga xizmat qilmoqda hamda ikki davlat o'rtasidagi uzoq muddatli hamkorlik uchun mustahkam ijtimoiy asos yaratmoqda.

XULOSA. O'zbekiston va Janubiy Koreya strategik sherikligi konteksida koreys diasporasi tobora muhim ko'prik rolini bajarmoqda. Diaspora vakillari tufayli ikki xalq bir-birini chuqurroq anglamoqda, iqtisodiy loyihalar tez va samarali amalga oshmoqda, madaniy almashinuv jonlanmoqda. Ko'p millatli O'zbekiston jamiyatida koreys diasporasi qanday muvaffaqiyatli integratsiyalashgani va ikki davlat o'rtasida ko'prikka aylangani – bu bag'rikenglik va do'stlikning haqiqiy namunasi. Kelgusida ham ushbu diaspora O'zbekiston va Janubiy Koreya o'rtasidagi hamkorlikning ajralmas qismi bo'lib qolaveradi. Janubiy Koreya esa o'z vatandoshlarini qaerda bo'lmasin qo'llab-quvvatlash va ularning manfaati orqali o'z milliy

manfaatini ilgari surish borasidagi siyosatini izchil davom ettiradi, deb taxmin qilish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Тен Ен Сун. Русскоязычные корейцы в Республики Корея: свои или чужие? // Корейская диаспора в Центральной Азии: история, культура и социальная жизнь. К 85-летию проживания корейцев в Центральной Азии: материалы 1-й международной конференции по корееведению Университета Пучон в Ташкенте.
2. Назаров Р.Р. Корейцы Узбекистана: история и современность. // Известие Восточного института. 2022. №2. - С.73-84.
3. Рахманкулова А.Х. К вопросу просвещения и образования корейцев в Узбекистане (с момента депортации по настоящее время) // [Электронный ресурс]. <https://koryo-saram.sitea-rahmankulova-k-voprosu-prosveshheniya-i-obrazovaniya-korejtsev-v-uzbekistane-s-momenta-deportatsii-po-nastoyashhee-vremya/>
4. <https://in-academy.uz/index.php/yopa/article/download/21631/14454/20182>
5. <https://uzdon.uz/print/news/info/uzbekistan/668/>
6. <https://review.uz/uz/post/ozbekiston-va-koreya-respublikasi-ortasidagi-hamkorlik-natijalari>
7. <https://www.youtube.com/@KoryoTV>
8. https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-koreys-madaniyat-markazlari-uyushmasi-bizning-kuchimiz-birlikda_360951

KITOB TUMANIDAGI ANTIK DAVRIGA OID AYOQCHI YODGORLIGIDA OLIB BORILGAN DASTLABKI TADQIQOT NATIJALARI

Amonov Saidazimxon To'raxon o'g'li,

Samarqand arxeologiya instituti kichik ilmiy xodimi

RESULTS OF THE INITIAL RESEARCH CONDUCTED AT THE AYOQCHI ANTIQUITY SITE IN KITOB DISTRICT

*Amonov Saidazimkhon Toraxon oglu, Junior Research Fellow,
Samarkand Institute of Archaeology*

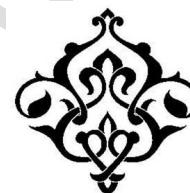
РЕЗУЛЬТАТЫ ПЕРВОНАЧАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ, ПРОВЕДЕННЫХ НА АНТИЧНОМ ПАМЯТНИКЕ АЕКЧИ В КИТОБСКОМ РАЙОНЕ

*Амонов Саидазимхон Торахон оглу, младший научный
сотрудник Самаркандского института археологии*

*Azimxonomonov2@gmail.
com*

*ORCD 0009-0001-8457-
5121*

Annotatsiya: Janubiy Sug'd joylashgan Ayoqchi yodgorligining o'rganilish tarixi va qanday vazifani bajarganligi bo'yicha dastlabki ma'lumotlar keltirilgan. Ayoqchi yodgorligida olib borilgan dastlabki tadqiqotlarda yodgorlik antik davrga xosligi, undagi belgilarni ko'rsatishi bilan ajralib turadi.. Antik davrga tegishli sopol qadahlarining parchalari va devor kuzatildi. Yodgorlikda dastlabki tadqiqotlar faqatgina dala qidiruvlari natijasida olingan va davri aniq ko'rsatilmagan.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo, Kitob, Sug'd, Ayoqchisoy, Kichikjar, antik, sopol qadahlar, devor.

Abstract: Initial information is provided on the history of research and the function of the Ayaqchi monument, located in Southern Sogd. The preliminary studies conducted at the Ayaqchi monument distinguish it by its antiquity and the presence of markings on it. Fragments of ceramic goblets and walls dating back to antiquity were observed. Initial research on the monument was conducted only through field surveys, and the exact period was not clearly indicated.

Key words: Kashkadarya, Kitab, Sogd, Ayakchisoy, Kichikjar, Ayakchi, antique ceramic goblets, wall.

Аннотация: Приведены предварительные сведения об истории изучения памятника Аякчи, расположенного в Южном Согде, и его функциональном назначении. В ходе первых исследований памятника Аякчи было установлено, что он относится к античному периоду и отличается наличием характерных признаков. Были обнаружены фрагменты античных керамических кубков и остатки стен. Первоначальные исследования на памятнике проводились только в рамках полевых разведок, и точный период его существования не был определен.

Ключевые слова: Кашкадарья, Китаб, Согд, Аякчисай, Кичикджар, Аякчи, Антик, керамические кубки, стена.

KIRISH. Oyoqchisoy – Kichikjar havzasi Qashqadaryo viloyati Kitob tumani hududida, Hisor tog' tizmasining g'arbiy qismida joylashgan muhim suv tizimlaridan biri hisoblanadi. Mazkur havza

geomorfologik jihatdan uch asosiy qismdan iborat bo'lib, uning yuqori qismi tog'li hududlardan, o'rta qismi tog'oldi qir-adirliklardan, quyi qismi esa nisbatan tekisliklardan tashkil topgan. Havzaning

yuqori qismida tik qiyali, toshli yotqiziqlar keng tarqalgan bo'lsa, vodiylar, qir-adirlik va tekislik hududlarida unumdor, sof tuproqli qatlamlar ustunlik qiladi.

Oyoqchisoy – Kichikjar havzasi Qashqadaryo viloyati Kitob tumani hududida, Hisor tog' tizmasining g'arbiy qismida joylashgan muhim suv tizimlaridan biri hisoblanadi. Mazkur havza geomorfologik jihatdan uch asosiy qismdan iborat bo'lib, uning yuqori qismi tog'li hududlardan, o'rta qismi tog'oldi qir-adirliklardan, quyi qismi esa nisbatan tekisliklardan tashkil topgan. Havzaning yuqori qismida tik qiyali, toshli yotqiziqlar keng tarqalgan bo'lsa, vodiylar, qir-adirlik va tekislik hududlarida unumdor, sof tuproqli qatlamlar ustunlik qiladi.

Oyoqchisoy – Kichikjar havzasi Kitob tumanining shimoli-sharqiy qismidan boshlanib, janubda Chiroqchi tumani hududida Qashqadaryo daryosiga qo'shiladi. Oyoqchisoy tog'li hududlarda sharqdan janubi-g'arb tomonga oqib, Yuqori Oyoqchi qishlog'idan janubga buriladi va ilon izi shaklida Qashqadaryoga kelib tutashadi. Oyoqchisoyning Yuqori Oyoqchi qishlog'idan Qashqadaryogacha bo'lgan quyi qismi Kichikjar nomi bilan yuritiladi. Soyning boshlanish qismidagi suvayirg'ichning mutlaq balandligi 1800–2000 metrni tashkil etib, Qashqadaryoga quyilish joyida bu ko'rsatkich 530 metrga teng.

Oyoqchisoy – Kichikjar havzasining asosiy suv manbalari qor va yomg'ir suvlari hisoblanadi. Shuningdek, buloq va yer osti sizot suvlaridan ham foydalaniladi. Mazkur soy tog' suvlari hisobiga to'yinadigan, mavsumiy ravishda tez oqimli daryo bo'lib, hududning nishabligi va suv oqimining mavsumiy kuchayishi natijasida uning o'zani ancha chuqurlashgan. Soy qirg'oqlarida suv eroziyasi ta'siri kuchli bo'lib, balandligi 80–100 metrga yetadigan tik jarliklar hosil bo'lgan. Suv sarfi asosan bahar va yoz faslining boshlarida ortadi, yozning ikkinchi yarmidan boshlab esa keskin kamayadi. Ayrim yillarda iyul–avgust oylarida soy suvlari Qashqadaryoga yetib bormaydi.

Hudud subkontinental iqlim mintaqasiga mansub bo'lib, tog'li qismida qish fasli sovuq va qorli, bahar faslida esa yog'ingarchiliklar nisbatan ko'p kuzatiladi. Bunday yog'ingarchiliklar yoz faslining boshlarida ham davom etib, tog'li hududlarda yozning salqin va nam bo'lishini

ta'minlaydi. Bu holat o'z navbatida tog'oldi hududlari iqlimiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Tog'li hududlarda yillik yog'in miqdori 350–450 mm va undan ortiqni tashkil etadi. Havzaning tog'oldi qismida esa tog'li hududlarga nisbatan iqlim iliqroq va yog'ingarchilik miqdori kamroqdir.

Havzada tog'-o'rmon va subalp mintaqalariga xos o'tloqlar mavjud. Tog' yonbag'irlarida archa va bodom kabi daraxt turlari saqlanib qolgan. Hudud faunasi ham boy bo'lib, unda turli qushlar, yovvoyi hayvonlar, sudralib yuruvchilar hamda suv havzalarida baliqlar uchraydi.

Oyoqchisoy – Kichikjar havzasining suv resurslari mahalliy aholi hayotida muhim o'rin tutib, aholini ichimlik suvi bilan ta'minlash, sug'orish inshootlari orqali dehqonchilikni rivojlantirishda keng foydalaniladi. Shuningdek, tog' yonbag'irlarida chorvachilik va kichik maydonlarda bog'dorchilik yo'lga qo'yilgan.

Xulosa qilib aytganda, Oyoqchisoy – Kichikjar havzasi Kitob tumanining muhim tabiiy-geografik hududlaridan biri bo'lib, o'zining suv resurslari, boy flora va faunasi hamda xilma-xil geomorfologik tuzilishi bilan ajralib turadi. Mazkur havzaning qulay iqlimiy sharoiti, suv manbalari, unumdor tuproqlari va tabiiy resurslari hududning tosh davridan boshlab o'zlashtirilishiga, antik davrda qishloq va shaharchalarning vujudga kelishiga, ilk o'rta asrlarda esa aholi manzilgohlarining yanada ko'payishiga zamin yaratgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Oyoqchisoy havzasidagi tadqiqotlarini ToshDU (hozirgi O'zMU) "O'rta Osiyo arxeologiyasi" kafedrasining KATE ekspeditsiyasi boshlab bergan. 1984-yilda N.I. Krashennikova Kitob tumanidagi arxeologik yodgorliklarni o'rganish paytida Oyoqchisoy havzasidagi arxeologik yodgorliklarni ham tekshirgan [1].

2001 – 2004-yillarda R.X. Sulaymanov tomonidan tashkil qilingan o'zbek – amerika (Kolorado Universiteti) ekspeditsiyasi Oyoqchisoy havzasining tog'liklarida 2 ta o'rta paleolit davriga oid g'or-manzilgohini topgan va ularda arxeologik qazuv ishlarini olib borishgan [2.110-111]. Undan so'ng, 2011–2012-yillarining yoz oylarida Yaponiyaning Tokio universiteti professori Xirosima Nishiki bilan ikkinchi xalqaro

ekspeditsiyasini tashkil qilib, havzaning yuqori oqimidagi Angillak g'orida qazuv ishlarini davom ettirgan. Bu ishlar jarayonida Qashqadaryo o'rta paleoliti madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari aniqlangan. Shuningdek, Qashqadaryo o'rta paleolit davri madaniyatining Samarqand viloyatining Omonqo'ton tosh industriyasiga nihoyatda yaqinligi aniqlandi [2].

2014-yilda Oyoqchisoy havzasining Kitob tumaniga kiradigan qismlari Samarqand arxeologiya institutining ilmiy xodimlari – S.S. Suyunov, M.M. Saidov, A.N. Sandiboyev X. Raxmonov tomonidan o'rganilib, ushbu hududdagi 15 ta arxeologik yodgorlik ro'yxatiga kiritilgan [3]. Unda yodgorliklarning joylashuvi, o'lchamlari, tuzilishi, qaysi davrga mansubligi kabi ma'lumotlar keltirilgan.

2016-yildagi O'zR FA Arxeologik tadqiqotlar instituti xodimlari A.A. Raimqulov, S. Suyunov, F. Egamberdiyev, U. Olimovlar ishtirokidagi Kesh arxeologiya guruhi tomonidan Oyoqchisoy havzasining quyi havzasi ya'ni, hozirgi Chiroqchi tumaniga kiradigan hududlarida arxeologik qidiruv ishlari olib borilgan [4.].

METOD. Mavjud mavzuni yoritish davomida yozma manba va ilmiy adabiyotlarning bir necha uslublari, jumladan yuqoridagi ma'lumotlarning qiyosiy tahlili, olingan so'nggi arxeologik izlanishlar ma'lumotlari, ularning davriy ketma-ketligi tartibida hamda real aniqlikda foydalanildi.

MUHOKAMA. Oyoqchitepa 1 da olib borilgan qazilmalar.

Oyoqchi-1(39°17'28.03"N 66°45'45.77"E) arxeologik tepaligida madaniy qatlam aniqlash uchun tepalikning shimoliy tomonidan eni 2m bo'lgan qirqim tepalik pastiga qarab tushildi. Qirqim pastga qarab har 2 m da 1m chuqurlikda tushib ko'rildi. Umumiy 5 m chuqurlikkacha qazishma davom ettirildi. Natijada hech qanday madaniy qatlam aniqlanmadi. Tepalik qirqimi ko'zdan kechirilganda 2 ta qatlam borligi ma'lum bo'ldi, Birinchi qatlam 10-15 sm gacha chim qatlam, ikkinchi qatlam esa qattiq bir xil rangdagi oq tuproq qatlamligi aniqlandi. Tepalikda qolgan qismlarida ham jami sakkizta shurf 1x1m o'lchamdagi chuqurligi 1 m bo'lgan tadqiqotlar olib borilib, ushbu shurflardan ham hech qanday madaniy qatlam yoki sopollar aniqlanmadi. Oyoqchitepa 2 da olib borilgan qazilmalar.

Oyoqchi-1 yodgorligiga yaqin yodgorlikning shimoliy tomonida Oyoqchi-2 (39°17'29.45"N 66°45'48.45"E) arxeologik tepaligida qazishma ishlari olibborilib, dastlab tepalikning markazidan 1x1 m o'lchamdagi chuqurligi 1m bo'lgan shurf tashlandi. Shurfning chim qatlami (15sm) va oq o'rtacha qattiqlikdagi tuproq qatlamidan topilgan sopollar antik davrga oid sopol idishning bo'laklari ekanligi aniqlandi. Tepalikda me'morchilik me'morchilik qoldiqlarini aniqlash uchun yana yodgorlikning sharqiy tomonidan o'lchami 3x5 m bo'lgan yana bitta shurf tashlandi. Shurfning uzunlik tomoni sharqqa qarab kengaygan bo'lib, bu qazuv jarayonida ham chim va oq o'rtacha qalinlikdagi tuproq qatlamda sopollar aniqlandi, ammo me'morchilik qoldiqlari aniqlanmadi. Sopollari antik davr sopollaridir. Oyoqchitepa 3 da olib borilgan qazilmalar.

Oyoqchi-2 yodgorligining shimolida joylashgan Oyoqchi-3(39°17'31.08"N 66°45'48.67"E) tepaligida ham tadqiqotlar olib borilib, jami ushbu tepalikning markaz va sharqiy tomonlaridan uchta shurf, o'lchamlari 1x1m chuqurligi 1m bo'lgan qazuv ishlari amalga oshirildi. Uchala shurfdan ham hech qanday madaniy qatlam va sopollar uchramadi. Oyoqchitepa 4 da olib borilgan qazilmalar.

Oyoqchi-4(39°17'32.39"N 66°45'51.41"E) yodgorligida qazishma ishlari amalga oshirildi. Tepalikning markazida sharqqa qarab uzunlikda 2x4 m qilib transheya qazildi. Dastlab 5-7 sm qalinlikdagi chim qatlamdan ikki dona sirlangan rivojlangan o'rta asrlarga oid sopol va antik davriga tegishli sopollar topildi. Keyin qazuv davom ettirilganda ikkinchi qatlam jigar rangda ostki qismi esa baland past to'lqinsimon yuzaga ega. Ikkinchi qatlam shurfning to'rtala devorida ham mavjud. Sharqiy va janubiy devorlarida o'rasimon yuzalar hosil qilgan. Keyingi qatlam 60 sm qalinlikda bo'lib, oqish och kulrang tusli bo'lib, o'rtacha qattiqlikda qatlamning ustki qismi to'lqinsimon yuza hosil qilgan va bu qatlam transheyani barcha devorlarida uchraydi. Shurfning g'arbiy devorining pastida to'rtinchi qatlam ham ko'zga tashlanib ushbu qatlam 30 sm qalinlikda, och malla rang qatlamdir. Transheyani ikkinchi va uchinchi qatlamlaridan bir xil davr (antik) ga tegishli sopol idishning bo'laklari topildi. Transheyani g'arbiy qismidan 1x1 m kenglikda tushilganda 1.65 sm da materik aniqlandi.

Oyoqchi-4 yodgorligida ham qandaydir me'morchilik qoldiqlarini qidirish maqsadida yana bitta transheya 2x8 m sharqqa qarab tashlandi. Transheya 60 sm chuqurlikkacha tushilganda, birinchi shurfdagiga o'xshash qatlamlar ko'zga tashlandi. Transheya yuzasi bo'ylab paxsadan qurilgan va nihoyatda kuchli yuvilgan me'moriy inshoot qoldiqlari mavjud. Aniq bir shaklga ega emas. Bu qoldiqlar qanday inshoot qoldiqlari ekanligini aniqlash uchun keyinchalik qazishmalar davom ettirilishi kerak. Jangaltepa da olib borilgan qazilmalar.

Keyingi qazuv ishlari Oyoqchi-2 yodgorligining sharqiy tomonida undan 15 m masofada Jangaltepa (39°17'28.75"N 66°45'51.46"E) joylashgan. Jangaltepaning g'arbiy yonbag'rida tomonlari 2x2 m, chuqurligi 2.55 m hajmdagi shurf tashlandi. Shurfning devorlarida madaniy qatlamning quyidagicha manzarasi namoyon bo'ldi. Tepasidan 25-30 sm qalinlikda chim qatlami joylashgan. Uning ostida qalinligi 50 sm bo'lgan qo'ng'ir rangdagi o'rtacha qattqlikdagi tuproq qatlami mavjud bo'lib sopol idishning bo'laklari uchraydi. Keyingi qatlam esa 30 sm qalinlikdagi kul aralash qoramtir rangdagi yumshoq tuproq qatlam bo'lib bu qatlamda ham sopollar mavjud. Uning ostida esa qalinligi 130 sm bo'lgan o'rtacha qattqlikdagi oqish tuproq qatlam. Ushbu qatlamda ham sopol idishning bo'laklari uchraydi. So'nggi qatlam esa 30 sm bo'lib, och oqsarg'ish rangdagi qattqi qatlamdir.

Nomsiztepa(39°17'25.21"N 66°45'49.11"E) Ayoqchi tepaliklar majmuasining janub tomonda joylashgan. Uzunligi janubdan shimolga qarab cho'zilgan shaklga ega bo'lib, uzunligi 12-13 m, eni 9-10 m atrofida, balandligi atrofda yeri sathidan 6-7 m ni tashkil qiladi. Mahalliy kishilarning aytishicha, bu tepalik avval hozirgi ko'rinishidan bir necha barobar katta bo'lgan. Bu hududda tokzor tashkil qilinishi munosabati bilan ushbu tepalikning uchala tomonidan ham buzib surilgan. Qazishma davrida tepalikning o'rtasidan shimol-janub yo'nalishida mahobatli devor qoldiqlari aniqlandi. Uning eni 170 sm, balandligi esa 1m bo'lib, uning janub va shimol tomondagi qismlari buzilib ketgan. Hozirda 5 m uzunlikdagi qismi saqlangan. Devor paxsadan bunyod etilgan. Devorning sharqiy tomonida eni 140sm, balandligi 35 sm o'lchamdagi supa mavjud bo'lgan. Supaning ham katta qismi

buzilib ketgan. Devor atrofidan ham sopol idishning singan bo'laklari topildi.

NATIJALAR. Tadqiqotlar natijasida Ayoqchisoyda joylashgan tepaliklarning davriy xronologiyasiga aniqlik kiritildi. Tadqiqotlarda qo'lga kiritilgan ashyolar asosan sopol idishning bo'laklari bo'lib, bu sopol buyumlar antik davrdagi sopollarga xosligini ko'rsatadi. Qazishma davomida Nomsiztepada topilgan devor saqlangan qismi juda kam miqdorda bo'lganligi sababli unga to'liq aniqlik kiritilmadi.

XULOSA. Mazkur tepaliklarda olib borilgan dastlabki tadqiqotlar natijalari ushbu hududda antik davrda insonlar yashaganligini, ular asosan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganligini ko'rsatadi. Ayoqchi tepaliklarida aniqlangan asosiy madaniy qatlam antik davrga mansub bo'lishiga qaramay, ayrim arxeologik belgilar bu hududda o'rta asrlarda ham qisman hayot mavjud bo'lgan bo'lishi mumkinligini taxmin qilish imkonini beradi.

Yakuniy so'z o'rnida ta'kidlash joizki, mazkur tepaliklarda arxeologik tadqiqot ishlarini izchil va keng ko'lamda davom ettirish orqali ularning me'moriy qoldiqlari, reja-tuzilishi hamda tarixiy taraqqiyot bosqichlarini yanada to'liq va aniq aniqlash mumkin bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI/ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

1. Крашенинникова Н.И. Отчет по маршрутному обследованию Китабского района Кашкадарьинской области в 1984 г. Научный архив института Археологии АН РУз. Ф3.О1. Д92. – Самарканд, 1984.
2. Раимкулов А., Суюнов С, Эгамбердиев Ф, Олимов У, Қашқадарё вилояти Чирокчи туманида 2016 йилда олиб борилган археологик кидирувлар ҳисоботи. – Самарқанд, 2016.
3. Сулейманов Р.Х. Открытие древнейшего святилища в долине Кашкадарьи // Ўрта Осиё археологияси, тарихи ва маданияти. Тез. докл. конф., посвященной 60-летию акад. Э.В.Ртвеладзе. – Ташкент, 2002. – С. 110–111.
4. Суюнов С.С., Саидов М.М., Сандибоев А.Н. Рахмонов Х. Ўзбекистоннинг археологик ёдгорликлари каталоги. 5 том. Қашқадарё вилояти. 3-қисм, Китоб тумани. – Самарқанд: ЎзР ФА Археология институти, 2015.

ЧАП ҚИРҒОҚ КАТ-ҚАЛЪАНИНГ IX–XI АСРЛАРГА ОИД ТУРАР-ЖОЙЛАР МАҲАЛЛАЛАРИ МАСАЛАСИГА ДОИР: АРХЕОЛОГИК ВА ТОПОГРАФИК МАЪЛУМОТЛАР

*Садуллаев Бахрам Пулатович,
Хоразм Маъмун академияси*

*Ижтимоий-гуманитар фанлар бўлими
катта илмий ходими (PhD), Хива, Ўзбекистон*

ON THE ISSUE OF RESIDENTIAL QUARTERS OF THE LEFT-BANK KAT-KALA IN THE 9TH–11TH CENTURIES: ARCHAEOLOGICAL AND TOPOGRAPHICAL EVIDENCE

*Sadullaev Bahram Pulatovich,
Khorezm Mamun Academy*

*Department of Social and Human Sciences
Senior Researcher (PhD), Khiva, Uzbekistan*

К ВОПРОСУ О ЖИЛЫХ КВАРТАЛАХ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ КАТ-КАЛЫ IX–XI ВВ.: АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ И ТОПОГРАФИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ

*Садуллаев Бахрам Пулатович,
Хорезмская академия им. Мамуна*

*кафедра социальных и гуманитарных наук, старший научный
сотрудник (PhD), Хива, Узбекистан*

<https://orcid.org/0000-0001-9053-3385>
bakhram76@gmail.com

Аннотация: Мазкур мақолада Хоразм воҳасидаги қадимий шаҳарсозлик анъаналарида муҳим ўрин тутувчи Чап қирғоқ Кат-қалъанинг IX–XI асрларга оид турар-жойлар маҳаллалари археологик ва топографик жиҳатдан таҳлил қилинган. Тадқиқот қазималар материаллари, стратиграфик маълумотлар, топографик кузатувлар ҳамда қиёсий манбаларга асосланган ҳолда олиб борилган. Олинган натижаларга кўра, мазкур даврда шаҳарнинг умумий режаси барқарор сақланган бўлиб, турар-жойлар асосан марказий ва шарқий ҳудудларда жойлашган. IX–XI асрларда шаҳар ҳаётининг жадаллашуви, маҳалла тузилмаларининг шаклланиши ҳамда айрим ҳудудларнинг узлуксиз фойдаланилгани аниқланди. Шу билан бирга, турар-жойлар тизимида меъморий-режавий анъаналарнинг давомийлиги кузатилди. Мақола Чап қирғоқ Кат-қалъанинг илк ўрта асрлардаги урбанистик ривожланишини ёритишга қаратилган бўлиб, Хоразм шаҳарсозлиги тарихи учун муҳим илмий хулосаларни тақдим этади.

Калит сўзлар: Хоразм, Чап қирғоқ Кат-қалъа, IX–XI асрлар, турар-жойлар маҳаллалари, археология, топография, стратиграфик маълумотлар, шаҳарсозлик.

Abstract: This article examines the **residential quarters of the left-bank Kat-Kala dating to the 9th–11th centuries**, which played a significant role in the urban development traditions of the Khorezm oasis. The study is based on archaeological excavation materials, stratigraphic data, topographical observations and comparative sources. The results indicate the stability of the city's overall layout during this period, with residential areas primarily concentrated in the central and eastern sectors of the settlement. The 9th–11th centuries are characterized by intensified urban activity, the formation of stable residential quarter structures, and the continued use of certain urban areas. At the same time, continuity in architectural and planning traditions within the residential system can be observed. The article aims to reconstruct the urban development of the left-bank Kat-Kala in the early medieval period and contributes to the broader study of Khorezmian urban history.

Key words: Khorezm, left-bank Kat-Kala, 9th–11th centuries, residential quarters, archaeology, topography, stratigraphy, urban studies.

Аннотация: В статье рассматриваются **жилые кварталы левобережной Кат-калы IX–XI вв.**, занимающие важное место в системе древних градостроительных традиций Хорезмского оазиса. Исследование основано на материалах археологических раскопок, стратиграфических данных, топографических наблюдений и сравнительных источниках. Полученные результаты свидетельствуют о сохранении устойчивой планировочной структуры города в указанный период, при этом основные жилые зоны были сосредоточены преимущественно в центральной и восточной частях поселения. В IX–XI вв. отмечается активизация городской жизни, формирование устойчивых квартальных структур, а также непрерывное использование отдельных участков городской территории. Вместе с тем прослеживается преемственность архитектурно-планировочных традиций в системе жилой застройки. Статья направлена на реконструкцию урбанистического развития левобережной Кат-калы в раннесредневековый период и вносит вклад в изучение истории градостроительства Хорезма.

Ключевые слова: Хорезм, левобережная Кат-кала, IX–XI вв., жилые кварталы, археология, топография, стратиграфия, градостроительство.

Кириш

IX асрда Хоразм Араб халифалиги таркибида ўзаро ижтимоий-иқтисодий муносабатларга чуқур тортилди ва илм-фан соҳаларида интеграция кучаяди. Шунингдек, савдо-сотик ва ҳунармандчилик ривожланиди. Бундан ташқари урбанизация жараёnlари янги босқичга кўтарилади. Бу даврга келиб қадимги шаҳарларнинг баъзиларида ҳаёт қайтадан жонланади ва янги шаҳарлар вужудга келади. Мазкур жараёнларнинг тадқиқ қилинишида қадимги ва ўрта асрларга оид шаҳарлар, жумладан, Чап қирғоқ Кат-қалъа муҳим илмий манбалардан биридир. Археологик тадқиқотлар ушбу ёдгорликнинг IX–XI асрларда қайта фаолият юритганини, аҳолининг жойлашуви, турар-жойлар тизими, маҳалла структуралари ҳамда диний-иншоотлар билан боғлиқ мураккаб ижтимоий маконни акс эттиришини кўрсатади. Чап қирғоқ Кат-қалъанинг IX–XI асрларга оид турар-жойлар маҳаллаларининг вужудга келиши, ривожланиши, ўзгариш динамикаси ва топографик тузилишининг илмий асосда таҳлил

қилиниши Хоразм воҳасининг ушбу даврга тегишли ёдгорликларини қиёсий ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Методлар

Тадқиқотларни амалга оширишда Хоразм археология мактаби тамойиллари ва ҳозирги замон археологиясида қўлланилаётган илмий ёндашувлардан фойдаланилди. Турар-жойлар жойлашуви, режавий тузилиши ва ижтимоий функцияларини аниқлашда асосан қуйидаги методларга таянилди:

1. **Археологик қазилмалар материаллари таҳлили** асосида Чап қирғоқ Кат-қалъада олиб борилган қазилмалар (М.Мамбетуллаев, Д. Чунихин, Б.Садуллаев тадқиқотлари ва бошқалар) натижалари қиёсий тарзда ўрганилди.
2. **Стратиграфик таҳлилларга** таяниб ёдгорликнинг IX–XI асрлар қатламларидаги муҳофаа девори, иншоот ва турар-жойлар қолдиқлари ўрганилди.

3. **Топографик таҳлилларга** асосланган ҳолда шаҳарнинг **IX–XI асрлар**даги ички режалаштирилиши, турар-жойлар жойлашуви ва марказий иншоотлар билан ўзаро муносабати аниқланди.
4. **Қиёсий шаҳарсозлик таҳлили** ёрдамида Хоразм ва Ўрта Осиё шаҳарларининг режалаштириш услублари билан таққослаш орқали типологик умумийликлар аниқланди.
5. **Сопол буюмларининг статистик таҳлили** асосида маданий қатламларнинг даврлаштирилиши ва демографик фаолликнинг кучайиши ёки сусайишини аниқланган.

Натижалар

Илк ўрта асрларда юз берган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий инкироздан кейин IX – X асрларга келиб Хоразмда савдо-сотиқ ва хунармандчилик ривожланиб, урбанизация жараёнлари янги босқичга кўтарилади (12, с. 249).

Чап қирғоқ Кат-қалъада ҳам бу жараёнлар таъсирида ҳаёт давом этади. Бу давр қатламлари ёки шу даврга тегишли сопол буюмлар қолдиқлари асосан шаҳарнинг марказий ва шарқий ҳудудида ҳамда қисман шимоли-ғарбий қисмида олиб борилган қазилмалар жараёнида қайд қилинган. М.Мамбетуллаев томонидан ёдгорликнинг шимоли-ғарбий қисмида амалга оширилган тадқиқотларда (Шурф №1, 1974 й.) II – III ярус қатламлар шаҳар ҳаётининг IX – XI асрлари билан ифодаланади. Бу қатламда аниқланган ўртаси тарновчали катта ёпалоқ тутқичи бўлган узун бўғизли кўза бўлаклари IX – XI асрлардаги Хоразм кўзалари учун хосдир (2, с. 275, рис. 2, 2,4; 4, с. 71, рис.3. 6,8).

Қалъанинг шимоли-шарқий бурчагидаги қазилмаларда ҳам (Қазилма №4; №5) ривожланган ўрта асрларга оид маданий қатламлар аниқланган (6, б. 19-21; 8, б. 9-13). 1-хонанинг шимолий қисмида юза қисмидан 90 см пастгача чуқурлашиб пол сатҳи аниқланган, унда IX – X асрларга оид ёнма-ён турган иккита хум қолдиғи қайд қилинган. Хумлар деярли

қазилма юзасига, яъни тенг ярмигача сақланган. 2-хонанинг 1-поли ва у билан боғлиқ ахлат ўрадан ҳам асосан IX-XI аср манбалари аниқланган. Ахлат ўраси аниқланган, биз 2-хона деб таъкидлаётган жой шаҳарнинг шимоли-ғарбий бурчагида бўлиб, афтидан, мазкур даврда очик ҳовли бўлган ва бевосита мудофаа деворига ёндош ҳисобланади (9, с. 31-39).

Қазилмаларнинг (Қазилма №4; №5) стратиграфик маълумотлари, шунингдек, ўра ва маданий қатламлардан топилган жуда кўплаб ифодали сополлар, шиша ва суякдан ишланган ҳамда темир буюмлар қолдиқлари IX-XI асрларда ёдгорликда фаол ҳаёт тарзи давом этганлигини кўрсатади. Ушбу маълумотлар бу жойда IX-XI асрларда турар-жойлар бўлганлигига далил бўла олади.

Хоразмшоҳлар даврига оид маданий қатламлар излари шаҳарнинг жанубий-шарқий қисмидаги қазилмаларда (Қазилма №2 ва Шурф №2) ҳам аниқланган (13, с. 6-7). 2-шурфдаги бадрафдан XI-XII асрларга оид кўплаб ифодали идишлар аниқланган. Бироқ бу ерда мазкур даврга тегишли иншоот қолдиқлари ёки бошқа стратиграфик қатламлар кузатилмайди. Афтидан, хонлик давридаги қайта қуришлар туфайли маданий қатламлар ва иншоот қолдиқлари сақланмаган. Шу билан бирга мазкур даврга оид сополлар қолдиқлари 2-қазилмадаги иншоотлар (1987 й. 2-мавсуми қазилмаси) ва жануби-шарқий бурчак мудофаа буржини ўрганиш жараёнида юқори қатламлардаги ўраларда ҳамда юпқа қатламларда кузатилади (13, с. 17-18, 24-25).

Ўз навбатида шаҳарнинг марказий ва ғарбий юза қисмларида ҳам XI-XII асрларга хос бўлган кул ранг сопол идишлар қолдиқлари ҳам топилган (7, с. 55-59)¹.

XI-XII асрларга оид маълумотлар шаҳар марказидаги (Қазилма №6) қазилмаларда ҳам намоён бўлади. Бу даврда қалъа марказида жомъе масжиди жойлашганлигига шубҳа йўқ. Масжид ҳудудида олиб борилган қазилмалар жараёнида (Қазилма №6) унинг қурилишида иккинчи марта фойдаланилган пишган ғиштлар бўлганлиги ҳам кузатилади. Шаҳарнинг

¹ 2011 й. траншея ҳудуди ва атрофида ҳамда шаҳар ичидаги кўтарма материалларда XI-XIII асрлар сопол бўлаклари аниқланган.

шимоли-шаркида 5-қазишмадан топилган миниатюра шаклидаги пишган ғиштар (9x5,5-4 см, 8x5-4 см) бу ерда жамоат бинолари мавжуд бўлганидан далолатдир (9, С. 38). Масжид ичидан (Қазишма №6) кўфий хатидаги кумуш танганинг топилиши ривожланган ўрта асрларнинг мўғулларгача бўлган даврида шаҳарда ҳаёт мавж урганлигига асос бўлади.

Ёдгорликда олиб борилган сўнгги тадқиқотлар (2023-2025 йиллар, Қазишма №8, 10) шаҳарнинг ғарбий ва шимолий қисмида IX-XI асрларда турар-жойлар бўлганлигига далил бўла олади. №8 ва №10 қазишмаларда ўрганилган чиқинди ўралар IX-XI асрларга оид кўплаб сирланган, сирланмаган сопол идишлар, шиша буюмлар ва суякдан ишланган буюмлар қолдиқларини намоён қилди. Бу чиқинди ўралар асосан IX-XI асрларга оид уйларнинг ҳовлиларига тегишли ҳисобланади (10, б. 350; 11, б. 325).

Шундай қилиб, Чап қирғоқ Кат-қалъада IX – XI асрларга тегишли маданий қатламлар шаҳарнинг маркази, шарқий ҳамда қисман шимоли-ғарбий томонида олиб борилган қазишмалар жараёнида қайд қилинган қилинишига қарамасдан турар-жойлар қолдиқлари аниқланмаган (4, с. 71, рис.3. 6,8; 9, с.31-39; 13, с. 6-7, 17-18, 24-25).

Бу даврнинг шаҳарсозлигидаги ўзига хос жиҳатлардан бири шаҳар атрофида шаҳристон ва рабодларнинг мавжудлигидир (1, с. 176.). Чап қирғоқ Кат-қалъа баъзи шаҳарлар каби антик деворлар ичида ривожланган (3, с. 198-200; 5, с. 49-51). Ҳозирча бу ерда шаҳристон аниқланган эмас. Афтидан, ривожланган ўрта асрларда Чап қирғоқ Кат-қалъа марказида жомъе масжиди жойлашган. Шаҳар дарвозасидан масжидга олиб боровчи марказий кўча шаҳарни асосий қисмини иккига ажратиб турган ва ғарбий ҳудуд алоҳида қисм бўлган. Шаҳардаги турар-жойлар айнан уч маҳалладан иборат бўлган. Бу даврга оид турар-жойлар қолдиқлари сақланмаган бўлса-да, Хоразм шаҳарларида ўрганилган турар-жойлар маҳаллалари билан умумий ўхшашликлар мавжуд.

Муҳокама

Амалга оширилган тадқиқотлар IX – XI асрларда Чап қирғоқ Кат-қалъада турар-жойларнинг жойлашиш масаласини қайта кўриб чиқиш лозимлигини кўрсатди. Шу кунгача олиб

борилган тадқиқотларда шаҳарнинг асосан шарқий қисмида турар-жойлар маҳаллалари жойлашганлиги ғояси устун бўлиб келган эди. Шаҳарнинг ғарбий қисми антик даврдан кейин ўзлаштирилмаганлиги билан изоҳланарди. Бироқ шаҳар ғарбидаги қазишмалар IX – XI асрларда бу ерда ҳам турар-жойлар мавжудлини асословчи материалларни тақдим қилди.

Шаҳар топографияси барқарор ривожланишда давом этган. Марказга олиб боровчи асосий кўча шаҳарнинг шарқий қисмини иккига ажратиб турган. Бундан ташқари шаҳарнинг ғарбий қисмида ҳам аҳоли турар-жойлари ва афтидан хунармандчилик устахоналари барпо этилган. Демак, шаҳар ҳудуди олдинги тадқиқотлар ҳулосаларига кўра икки маҳаллага эмас, балки уч маҳаллага бўлинганини кўрсатади. Бу ҳолат Хоразмнинг бошқа ёдгорликларида (Ҳазорасп, Хива) кузатиладиган анъанавий шаҳарсозлик тизими билан уйғунликда ривожланганлигини кўрсатади.

Хулоса

Шундай қилиб, режалаштирилиши трапеция шаклида бўлган шаҳарда IX – XI асрларда арк мавжуд бўлмаган, марказда қадимги ибодатхона ўрнида жомъе масжиди қад ростлаган. Шаҳарнинг қадимги даврдаги режалаштирилиши IX – XI асрларда ҳам ўзгармасдан қолади. Фақат унинг ички тузилишида муайян бир ўзига хос ўзгаришлар кузатилади.

IX – XI асрларда Чап қирғоқ Кат-қалъа кириш шарқий тарафдаги ягона дарвоза орқали амалга оширилган ва марказий кўча шаҳар марказидаги жомъе масжидига олиб борган. Марказий кўчанинг ён томонлари ва масжиддан ғарбда турар-жойлар қад ростлаган. IX – XI асрларда Кат-қалъада турар-жойлар маҳаллаларининг жойлашувини мана шундай тахмин қилиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Л.: “Наука”, 1973. – 388 с.
2. Вактурская Н.Н. Хронологическая классификация средневековой керамики

- Хорезма (IX—XVII вв.) // ТХАЭЭ, т. IV. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 261-342.
3. Воробьева М.Г., Лапиров-Скобло М.С., Неразик Е.Е. Археологические работы в Хазараспе в 1958–1960 гг. // МХЭ, Вып.6. – М.: Изд-во АН СССР. 1963. – С. 157-200.
 4. Мамбетуллаев М. Городище Кят (левобережный) и Зарлыкишан-бобо. В сб: Археологические исследования в Каракалпакии. – Т.: «Фан», 1981. – С. 65-73.
 5. Мамбетуллаев М., Ягодин В.Н. К оценке хронологии и исторической динамики культурного слоя древней Хивы // ОНУ, 1986, №8. – С. 43-51.
 6. Матрасулов Ш. Хоразм вилояти археологик ёдгорликлар мажмуасини тадқиқ қилиш (ДИТД 1.2.3.10.) мавзуси бўйича 2000-2002 йиллар учун якуний ҳисобот. – Хива, 2002. Археология институти архиви. – Самарқанд. Шифр – Ф/1, О/1, Д/107. – 54 б.: илл. б-н.
 7. Матрасулов Ш., Хожаниязов Г., Садуллаев Б., Машарипов К., Машарипов Э. Заключительный отчет по проекту ФА-А3-Г028 «История материальной культуры средневековых городов Южного Хорезма (по археологическим памятникам Хорезмского вилоята)». – Хива, 2012. Археология институти архиви. – Самарқанд. Шифр – Ф/1, О/1, Д/122. – 108 стр. с илл.
 8. Матрасулов Ш., Юсупов Н., Садуллаев Б., Машарипов Қ., Абдуллаев Т. Шовот туманида археологик ёдгорликлар мажмуасини тадқиқ қилиш. – Хива. 2003. Археология институти архиви. – Самарқанд. Шифр – Ф/1, О/1, Д/110. – 51 б.: илл. б-н.
 9. Садуллаев Б. Археологические исследования на северо-восточном углу городища Кят (левобережный) // Вестник Хорезмской академии Маъмуна, 2016 йил, Вып. №3. – Хива. – Б. 31-39.
 10. Садуллаев Б.П., Абдиримов Р., Рахимов Ш.Б., Собиров С.У., Каримов Я.А., Абдалов У.М., Маткурбонов Ф.Р., Тажимуратов Д. Б. 2023 йилда Чап қирғоқ Кат-Қалъада олиб борилган археологик тадқиқотлар // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. 2023 йил. №16. Самарқанд, 2024. – 344-351 бетлар.
 11. Садуллаев Б.П., Рахимов Ш.Б., Собиров С.У., Маткурбонов Ф.Р., Азодов А.О., Султонов Т.Б., Ибрагимов С.Ш. 2024 йилда Чап қирғоқ Кат-Қалъада олиб борилган археологик тадқиқотлар // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. 2024 йил. №17. Самарқанд, 2025. 324-330 бетлар.
 12. Толстов С.П. По древним делтам Окса и Яксарта. – М.: “Восточная литература”, 1962. – 324 с.
 13. Чунихин Д. Отчёт по археологическим исследованиям городища Кят-кала в Шаватском районе Хорезмской области в 1987 г. (работы по первому этапу). – Т., 1988. Архив института археологии. – Самарқанд. Шифр – Ф/1, О/1, Д/53. – 46 стр. с илл.

**“XORAZM HAQIQATI” GAZETASIDA
EVAKUATSIYA QILINGAN AHOLI VA
BOLALARGA KO‘RSATILGAN INSONPARVARLIK
YORDAMI MASALALARINING YORITILISHI**

Jumaniyazova Firuza Jumanazarovna, Xorazm Ma'mun akademiyasi Ijtimoiy-gumanitar fanlar bo'limi katta ilmiy xodimi, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

**COVERAGE OF HUMANITARIAN AID TO
EVACUATED POPULATIONS AND CHILDREN IN
THE KHOREZMSKAYA PRAVDA NEWSPAPER**

Jumaniyazova Firuza Jumanazarovna, Senior Researcher, Social and Humanitarian Department, Khorezm Mamun Academy, Doctor of Philosophy on Historical Sciences (PhD)

**ОСВЕЩЕНИЕ ВОПРОСОВ ГУМАНИТАРНОЙ
ПОМОЩИ ЭВАКУИРОВАННОМУ НАСЕЛЕНИЮ
И ДЕТЯМ В ГАЗЕТЕ «ХОРЕЗМСКАЯ ПРАВДА»**

Джуманиязова Фируза Джуманазаровна, старший научный сотрудник отдела социальных и гуманитарных наук Хорезмской академии Мамуна, доктор философии по истории (PhD)

jumanazarovafiruza848
5@gmail.com.
ORCID:0009-0009-
4929-3143

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Xorazm haqiqati” gazetasi sahifalarida berilgan, Ikkinchi jahon urushi yillarida respublikamiz hududiga, jumladan Xorazm viloyatiga ko‘chirib keltirilgan aholi va bollarga ko‘rsatilgan g‘amxo‘rlik masalalariga oid, maqolalar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Xorazm haqiqati, gazeta, davriy matbuot, evakuatsiya, uy-joy, kiyim-kechak, ish, kolxoz, bolalar, maktab, korxona.

Abstract: This article analyzes articles published in the pages of the newspaper "Khorezm Haqiqati" on the issues of care provided to the population and children evacuated to the territory of our republic, including the Khorezm region, during the Second World War.

Key words: Khorezm Haqiqati, newspaper, periodical, evacuation, housing, clothing, work, collective farm, children, school, enterprise.

Аннотация: В статье анализируются статьи, опубликованные на страницах газеты «Хорезмская правда», посвященные вопросам помощи населению и детям, эвакуированным на территорию нашей республики, в том числе в Хорезмскую область, в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: «Хорезмская правда», газета, периодическое издание, эвакуация, жильё, одежда, работа, колхоз, дети, школа, предприятие.

KIRISH. Viloyatdagi boshqa davriy nashrlarda bo‘lgani kabi “Xorazm haqiqati” gazetasining 1941-1945 yillardagi taxlamalarida ham urush bo‘layotgan hududlardan respublikamizga jumladan, Xorazm viloyatiga ko‘chirib keltirilgan aholi va bolalarni qabul qilish va joylashtirish masalalari yoritilgan maqolalar

berib borildi. Chunki urush yillarida ushbu masala butun respublika aholisini tashvishga solgan masala bo‘lib, har bir ona bolalarni ahvolini bilishni, ularni o‘ziga farzand qilib olishini, o‘zga millat vakillari bo‘lgan aholini qabul qilib joylashtirish ishida ishtirok etishni xoxlar edi. Aynan urush yillarida viloyatimizga 4617 nafar kishi ko‘chirib

keltirildi[1]. Evakuatsiya qilingan aholi Toshkent shahrida kutib olinib, keyin viloyatlarga jo'natildi. Xorazmga ham ko'chirib keltirilgan aholi va bolalar iliq kutib olinib, barcha sharoitlar yaratildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Xorazmga evakuatsiya qilingan aholi va bolalarga ko'rsatilgan yordam masalasiga oid bir qancha ilmiy maqolalar chop etildi. Ushbu materiallar ko'plagan adabiyotlar va arxiv hujjatlari asosida yoritilgan edi. Biz ushbu maqolani yoritishda manba sifatida "Xorazm haqiqati" gazetasining 1941-1943 yillarga oid tahlamlaridagi materiallardan foydalandik. Xorazm viloyati davlat arxivining 346-jamg'arma, 1-ro'yhat, 17-ish; 622-jamg'arma, 1-ro'yhat, 19-ish; 622-jamg'arma, 1-ro'yxat, 20-ish; 346-jamg'arma, 1-ro'yhat, 21-ish; 346-jamg'arma, 1-ro'yhat, 22-ish; 623-jamg'arma, 1-ro'yxat, 12-ishda gazetaning 1941-1943-yillarga oid taxlamalari saqlanmoqda.

METODLAR. Ushbu mavzuni yoritish davomida ilmiy tadqiqotning bir nechta metodlar, jumladan, qiyosiy tahlil, analiz, sintez shuningdek, keltirilgan maqolalarning xronologik ketma-ketligi, xolisligi, realligi kabi prinsiplaridan foydalanildi.

MUHOKAMA. Ikkinchi jahon urushi yillarida evakuatsiya qilingan aholi to'g'risida "Xorazm haqiqati" gazetasida yigirma ikkita maqola berilgan bo'lsa, ko'chirib keltirilgan bolalarga ko'rsatilgan g'amhurlik masalalariga oid o'n beshta maqola berilgan edi. Ushbu maqolalar Ali, Amin, A. Greev, A. Devonova, Y. Mahmudov, S. Mahmudova, O. Nazarova, R. Nurmatov, R. Omonov, E. Rahim, Tamagul, Z. Sherjonova, A. Qurbonniyozov, X. Hasan va boshqalar tomonidan yozilgan bo'lib, ularda evakuatsiya qilinganlarning hayoti va faoliyatiga oid materiallar berilgan edi. Jumladan, "Xorazm haqiqati" gazetasining 1942 - yildagi №94-sonida frontga yaqin hududlardan evakuatsiya qilingan aholi to'g'risida keltirilgan maqolada Lyubov Kurtova va Iraida Kumanetskayalar Urganch tuman Yuqoribog' qishloq sovetidagi Kuybishev nomli kolxoz dalalariga ishlaryotganligi to'g'risida ma'lumot berilgan[2].

"Xorazm haqiqati" gazetasining 1942 yildagi №11 sonida ko'chirib keltirilgan 133 nafar bola shahar maktablariga joylashtirilganligi, ota-onasiz bolalarni tarbiyalash maqsadida shaharda bitta internat ochilganligi, bunga 10 nafar bola jalb

qilinganligi to'g'risida[3], №13 sonda esa viloyatning barcha tumanlaridagi maktablarga 208 nafar bola o'qishga joylashtirilganligi, ko'chirib keltirilgan bolalarni maktablarga joylashtirish ishida ayniqsa Urganch shahar maorif bo'limi tashabbus ko'rsatib, ularga g'amxo'rlik qilishi natijasida evakuatsiya qilingan bolalardan 123 nafari shahardagi maktablarga joylashtirilganligi, Gurlan va Mang'it tumanlari ham bu sohada yetakchilik qilib, Gurlandagi maktablarga 45 nafar bola va Mang'itdagi maktablarga 39 nafar bola o'qishga jalb qilinganligi to'g'risida[4], gazetaning №16 sonida esa Xiva shahrida ko'chirilib keltirilgan fuqarolarga yordam berish yuzasidan tegishli choralar ko'rilganligi, ularni uy-joy bilan ta'minlash maqsadida 238 xonali kvartira hozirlanganligi va 216 nafar kishi ish bilan ta'minlanganligi to'g'risida ma'lumot keltirilgan[5].

"Xorazm haqiqati" gazetasining 1942 yildagi №19 sonida esa Urganch shahrida ko'chirib keltirilgan bolalar uchun 50 o'ringa mo'ljallangan bolalar punkt tashkil qilinayotganligi, shahar maorifi tomonidan esa ko'chirib keltirilgan bolalardan 133 nafari maktablarga o'qishga joylashtirilganligi hamda Xiva shaharida 300 nafar bolaga mo'ljallangan internat qurilib, jihozlanayotganligi[6], ko'chirib keltirilganlardan 859 kishi korxona va muassasaga, 1977 kishi kolxozlarga ishga joylashtirilganligi hamda Viloyat Ijroiya Qo'mitasi ko'chirib keltirilgan oilalarga 45000 so'm yordam berganligi haqidagi ma'lumotlar berilgan[7].

Viloyatning barcha tumanlaridagi maktablarga ko'chirib keltirilganlardan 208 nafar bola joylashtirildi. Ko'chirib keltirilgan bolalardan 123 nafari Urganch shahridagi maktablarga joylashtirildi. Bundan tashqari Gurlan va Mang'it tumanlari ham bu soxada anchagina ishlar qilib, Gurlanda 45 nafar bola va Mang'itda 39 nafar bola maktablarga jalb qilindi[8]. Urganch shahrida ko'chirib keltirilgan yosh avlod uchun ellik bolaga mo'ljallangan punkt tashkil qilindi. Xiva shahrida esa uch yuz o'ringa ega internat qurilib, jihozlantirildi[9].

Gazetaning №267-sonida Mang'it tumaniga ko'chirilgan 71 ta oilaga 4075 so'mlik issiq kiyim sotib olib berilganligi, 78 ta oilaning uyi ta'mirlanganligi, shuningdek, qishlov uchun 141 kubometr o'tin g'amlangani, Xiva tuman Toshyoq qishloq sovetidagi Orjonikidze nomli kolxozga

ko'chib kelgan oltita oila yangi joy bilan ta'minlanganligi va kolxoz a'zolariga qabul qilinganligi, kolxoz tomonidan ekib berilgan tomorqa yeridan ko'p miqdorda jo'xori, kartoshka hosili olishga erishilganligi, Urganch tumanida esa sakkizinchi sovxozda ko'chirilgan xo'jaliklardan Grinbergga 0.15 gektar yer ajratilganligi va sovxoz tomonidan tomorqa yeri ekib berilganligi to'g'risidagi ma'lumotlar keltirilgan[10].

NATIJALAR. Viloyat gazetasi sahifalarida keltirilgan yana ko'plab maqolalarda evakuatsiya qilingan kishilarga berilgan uy-joy, kiyim-kechak, oziq-ovqat yetkazib berish masalalari yoritilgan. Jumladan, Xorazm haqiqatining 1942 yilgi №269 sonida urush yillarida Ukraina va Belorusiya dan ko'chirib keltirilgan aholiga viloyat kolxozchilari cheksiz g'amxo'rlik va mehribonlik ko'rsatib, o'z uy-joylarining bir qismini bo'shatib berganligi[11], Xiva tuman Doshyoq qishloqi Orjanakidze nomli kolxozga ko'chirib keltirilgan fuqarolardan Voymayzer ozoda va yorug' uyga joylashtirilib, poyabzal hamda bosh kiyim bilan ta'minlanganligi, unga tomorqa yeri ajratilib jo'xori, mosh hamda kartoshka ekib berilganligi, Voymayzer kolxoz tomonidan ekilib berilgan ekinlardan o'z xo'jaligiga yetarli jo'xori va kartoshka olishga muvaffaq bo'lganligi to'g'risida ma'lumot yozilgan[12].

Shuningdek, gazetaning №271-sonida urush bo'layotgan hududlardan ko'chirib keltirilgan aholi uchun viloyatimizning tuman va shaharlarida alohida uy, kvartiralar qurib tayyorlanganligi, Xiva tumanida 128 nafar kishi yangi joyga joylashtirilganligi, Xiva shahrida esa 204 nafar kishi uy-joy bilan ta'minlanganligi, Gurlan tumanida esa yordam tariqasida ko'chirib keltirilganlarga 6800 so'mlik issiq kiyim: kalta po'stin, paxtalik shim, quloqchin va etik berilganligi va bir nechta kolxozlarning ishchilari 6 gektar yerga bug'doy ekib berganligi yozilgan. Shuningdek, ushbu sonda ko'chirilgan bolalarga urush davri qiyinchiliklarini sezdirmaslik uchun Xiva shahar maorif bo'limi boshlig'i va xodimlari ko'chirilgan aholining 28 bolasidan o'n olti nafari maktabga jalb qilganligi, olti nafari yaslaga joylashtirilganligi, qolganlari esa ishlab chiqarish korxonalari zavod, MTS va artellarga yuborilganligi to'g'risida ma'lumot berilgan[13].

“Xorazm haqiqati” gazetasining 1943 yil №4-sonida respublikamizga frontga yaqin hududlardan

ko'pgina bolalar keltirilayotganligi, ularni kutib olib joylashtirish uchun maxsus komissiya tuzilganligi, ushbu komissiya bolalarni joylashtirish bilan shug'ullanayotganligi, komissiyaga O'zbekiston hukumatining boshlig'i Abdurahmonov boshchilik qilayotganligi, Ye.P.Peshkova bir yildan buyon uni o'rinbosari bo'lib ishlayotganligi va shu kungacha maxsus komissiya o'n minglagan bolani joylashtirganligi to'g'risida ma'lumot keltirib o'tilgan[14].

XULOSA. Ikkinchi jahon urushi yillarida eng dolzarb masalalardan biri bo'lgan urush bo'layotgan va frontga yaqin hududlardan evakuatsiya qilingan aholi va bollarni joylashtirish masalasi edi. Urushning og'ir yillarida respublikamiz mehnatkashlari o'zga millat va elat vakillarini qabul qilib, o'z uyidan joy va zarur mahsulotlarni berdi, ular bilan bir burda nonini ham bo'lishib yedi. Davriy nashrlarda faqat evakuatsiya qilingan aholi va bolalar masalasi emas, balki front va front ortida bo'layotgan yangiliklar soat sayin berib borildi. Bu esa mahalliy aholini g'alabaga bo'lgan ishonchini, intilishini kuchaytirdi. Davriy nashr materiallari o'z davrida targ'ibotchilik vazifasini ham o'tadi. Otabobolarimiz misli ko'rilmagan azob-uqubatlar va talofatlar hisobiga butun insoniyat boshiga tushgan ofatni bartaraf qilishga qo'shgan ulkan hissalarini gazetalar o'zida tarannum etdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xorazm haqiqati “Do'stlik sharofati” 29-mart 1995 -yil.
2. Xorazm haqiqati 21 aprel 1942 yil № 94 (4102).
3. Xorazm haqiqati 14 yanvar 1942 yil № 11 (4019).
4. Xorazm haqiqati 16 yanvar 1942 yil № 13 (4021).
5. Xorazm haqiqati 20 yanvar 1942 yil № 16 (4024).
6. Xorazm haqiqati 23 yanvar 1942 yil № 19 (4027).
7. Xorazm haqiqati 23 yanvar 1942 yil № 19 (4027).
8. Xorazm haqiqati 16 yanvar 1942 yil № 13 (4021).
9. Xorazm haqiqati 23 yanvar 1942 yil № 19 (4027).
10. Xorazm haqiqati 19 noyabr 1942 yil № 267 (4275).
11. Xorazm haqiqati 21 noyabr 1942 yil № 269 (4277).
12. Xorazm haqiqati 21 noyabr 1942 yil № 269 (4277).
13. Xorazm haqiqati 24 noyabr 1942 yil № 271.
14. Xorazm haqiqati 6-yanvar “O'zbekistonda”1943-yil №4 son (4314).

Qabul qilindi: 15.11.2025

Chop etildi: 29.12.2025

UDK: 93/94

ILK OʻRTA ASR KOʻSHKLARINING OʻRGANILISH TARIXI VA TADQIQOT MUAMMOLARI

Abdugʻaniyev Abdulxay Ulugʻbek oʻgʻli,
Samarqand arxeologiya instituti tayanch doktoranti
**THE HISTORY OF THE STUDY OF EARLY
MEDIEVAL FORTRESS AND RESEARCH
PROBLEMS**

*Abduganiyev Abdulkhay Ulugbek oğlu, PhD student at the
Samarkand Institute of Archaeology*

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ ЗАМОК И ПРОБЛЕМЫ ИХ ИССЛЕДОВАНИЯ

*Абдуганиев Абдулхай Улугбек оғлу, аспирант Самаркандского
института археологии*

<https://orcid.org/0009-0009-2797-4394>
e-mail: Abdulxay
abduganiyev19970828
@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada markaziy sugʻdda joylashgan ilk oʻrta asrlarda barpo etilgan koʻshklarning oʻrganilish tarixi, Samarqand shahar miqyosida tutgan oʻrni, bajargan vazifalarini Sartepa, Zargartepa, Qizlartepada olib borilgan tadqiqot natijalari asosida ochib berilgan. Bu koʻshklar antik davr makonlari oʻrnida qurilgan boʻlib, Sartepa va Zargartepa Kampir devor mudofaa devori boʻylab qurilgan. Bu koʻshklar Samarqandni arablar bosib olish xavfi paydo boʻlgan notinch, xatarli davrda qurilgan. Qalʼa nafaqat feodalning turar joyi va istehkomi, balki Samarqandga kiraverishdagi qorovul maskani vazifasini ham bajargan.

Kalit soʻzlar: Sartepa, Zargartepa, Qizlartepa, koʻshk, qalʼa, ark, feodal.

Abstract: This article explores the history of studying early medieval castles located in central Sogdiana, their significance within the context of Samarkand, and their functions based on research conducted at Sartepa, Zargartepa, and Qizlartepa. These castles were built on the sites of ancient settlements, with Sartepa and Zargartepa constructed along the Kampir defensive wall. These fortifications were erected during a turbulent and dangerous period when the threat of Arab conquest of Samarkand emerged. The fortress served not only as a residence and stronghold for the feudal lord but also as a guard post at the entrance to Samarkand.

Key words: Sartepa, Zargartepa, Kizlartepa, fortress, citadel, palace, feudal.

Аннотация: В данной статье раскрывается история изучения замков раннего средневековья, расположенных в центральном Согде, их место в масштабе города Самарканда и выполняемые ими функции на основе результатов исследований, проведенных в Сартепе, Заргартепе и Кызлартепе. Эти замки были построены на месте античных поселений, причем Сартепе и Заргартепе были возведены вдоль оборонительной стены Кампир девор. Данные замки были сооружены в беспокойный, опасный период, когда возникла угроза арабского завоевания Самарканда. Крепость служила не только резиденцией и укреплением феодала, но и выполняла функцию караульного поста при входе в Самарканд.

Ключевые слова: Сартепе, Заргартепе, Кызлартепе, Замок, крепость, цитадель, феодал.

KIRISH. Oʻrta Osiyoning eng qadimiy shaharlaridan biri Samarqand oʻtgan asrdan boshlab olimlarning eʼtiborini tortdi. Afrosiyob qoʻrgʻonida koʻplab arxeologik ishlar olib borildi. Arxeologik tadqiqotlar olimlarga shahar rivojlanishining asosiy

bosqichlari, shaharning asos solingan sanasi, rivojlanishining asosiy bosqichlari va shaharning vayron boʻlish vaqtini aniqlashga imkon berdi[7.2].

Turar joyning turli qismlarida stratigrafiyasini oʻrganish uchun bir qancha

qazishmalar o'tkazilgan (dastlab Afrosiyobning g'arbiy va shimoliy tomonida). Shaharning g'arbiy tomoni, aeroportga olib boruvchi zamonaviy yo'lining chap tomonida, relyefga qaraganda, shaharning markazidan ko'ra yoshroq qismidek taassurot qoldirdi. Bu taxminni bizning qazishmalarimiz tasdiqladi.

Samarqandda joylashgan yodgorliklarni o'rganish XIX asrning 30-yillarida boshlangan. 1935-36-yillarda Zarafshonning janubidagi ko'plab joylar, jumladan, Samarqand shahri hududidagi yodgorliklar keng qamrovli tadqiq qilingan.

Samarqand viloyati hududi ilk o'rta asrlardagi yodgorliklarini o'rganish uchun qisqa ekspeditsiya tashkil etildi. Yodgorliklarning sezilarli hajmini Samarqand shahridagi xo'jaliklar va qurilish tashkilotlari tomonidan yodgorliklarni tezda yo'q qilishga moyilligini hisobga olib, o'rta asrlarning boshlarida Samarqand shahridagi yodgorliklarini yanada to'liq o'rganishga qaror qilindi. 1989-yilda bir qator yodgorliklar qo'shimcha ravishda yanada to'liq o'rganishga qaror qilindi. 1989-yilda bir qator yodgorliklar qo'shimcha ravishda tadqiq qilindi. Qizlartepa, Arabmozortepa, Choshtepa, Arabxonatepa, ikki Nomsiztepa, Qunduzso'fi yodgorliklarida tadqiqotlar olib borildi[1.4].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Zargartepa yodgorligi maydonida arxeologik qazishmalar olib borildi. Zargartepada Sartepadan shimoli-g'arbda, taxminan yarim kilometr uzoqlikda joylashgan. Bu qishloq ilk o'rta asr feodal mulki qoldiqlari atrofida paydo bo'lgan. Qishloq paydo bo'lgan paytda qishloqning qandaydir izolyatsiyasi xususiyatini ko'rsatadi. Zargartepa nomi bilan bog'liq afsonalar yo'q, lekin suhbatlashgan qishloq aholisining aksariyati ilon haqida gapirishadi (yodgorlikda yashiringan boylikni qo'riqlaydi). 10-12 m balandlikdagi Zargartepa tepaligi feodal qal'aning qoldiqlaridir. Qazishmalardan so'ng u o'z nomiga mos kelmadi — zargarlik buyumlari qoldiqlari topilmadi, lekin yuqori qatlamlarda sezilarli miqdordagi sopol parchalari topildi, bu idishlarning mahalliy ishlab chiqarilishini ko'rsatadi. Qazishmalar davomida beshta xona va ikki koridor qazib ochildi.

Sartepa yodgorligi Samarqand shahrining janubi-g'arbiy chekkasida joylashgan. Ilk o'rta asrlarga oid Sartepa qal'asi (hozirda Sattapo majmuasida qurilayotgan) 1985-88 yillarda olib

borilgan arxeologik ishlar davomida o'rganilgan. Qal'a binolari va uning hovlisidagi binolar yaxshi saqlanganligi sababli yodgorlikni muzeylashtirish uchun ochiq havoda qoldirishga qaror qilindi va bu obyekt bo'yicha hujjatlar Samarqand shahridagi yodgorliklarni muhofaza qilish qo'mitasiga topshirildi. Ammo keyingi yillarda, 1991-yilgacha Sartepada restavratsiya ishlari olib borilmay, 1991-yilgacha yodgorlik o'rganilmadi va ayanchli holatga keldi. Binoga kirish joylarining gumbazlari qulab tushgan, devorlari zarar yetishi natijasida vayron bo'lgan [4.24].

Yodgorlikdagi qazishmalar shuni ko'rsatdiki, yodgorlik ikki qurilish davrini boshdan kechirgan. Birinchi qurilish davrida platformada qal'a qurilishi boshlandi. Birinchi qavat taroqsimon sxemasi bilan qal'a shaklida qurilgan. Platforma balandligi bir blokli qalinlikda ko'tarilgan va mudofaa devori ta'mirlangan ammo bu qal'aning birinchi qavatini ikkinchi qurilish davri qal'asi uchun platformaga aylantirgan. Ikkinchi qavat qurilishi birinchi qavatining qurilish usulini aynan takrorlaydi. Birinchi qurilish davridagi qal'aning janubi-sharqiy burchagidagi mudofaa devorining bir qismi va binolarning bir qancha hovlilari mavjud bo'lgan va birinchi qavat saqlanib qolgan. Qal'aga kirish shimoli-g'arbiy pastki qismida burchak yaqinida joylashgan edi[5.6].

METOD. Mavjud mavzuni yoritish davomida yozma manba va ilmiy adabiyotlarning bir necha uslublari, jumladan yuqoridagi ma'lumotlarning qiyosiy tahlili, olingan so'nggi arxeologik izlanishlar ma'lumotlari, ularning davriy ketma-ketligi tartibida hamda real aniqlikda foydalanildi.

MUHOKAMA. Xususan Qizlartepa yodgorligi Zarafshon daryosining yuqori terrasasida joylashgan. Yodgorlik kattagina ark va uning sharq va janub tomonidagi qoldiqlardan iborat. Ark to'rtburchak shaklga ega bo'lib, balandligi 18 metr, yuqorisida shimolda 50 metr, g'arbda 60 metrga teng maydon ko'rinishida sath shakllangan. Maydonni markazida esa balandligi 5 metr, tomonlari 16 metr bo'lgan tepalik kuzatiladi. Ushbu tepalik va arkning janubiy chekkasi oralig'ida chuqurlik qayd qilinadi. Boshqa tomonda chuqurlik kuzatilmasa-da, nisbatan pastlik kuzatiladi. Qal'aga ko'tarilishi izlari mudofaa devorining sharqiy qismida ko'tarma-yo'lak ko'rinishda joylashgan [6.195].

Arkning yonlari buzilishi natijasida janubiy qirqimda xom g'ishtdan ko'tarilgan devorlarning yuza qismi qoldiqlari ochilib qolgan. Unga tashqi tomondan boshqa devor tutashtirilgan holda qurilgan bo'lib, u keyinchalik qulab tushgan. Janubiy burchakda balandligi 4 metr bo'lgan ikkita tor xona qayd etiladi. Shimoliy qirqimda uch metr balandlikda ikki qator pishiq g'isht qalamasi kuzatilib, tozalanishi natijasida pol qoplamasi ekanligi aniqlandi. G'isht o'lchami 23x37x3,5 sm bo'lib, yuzasida xom g'isht bo'laklaridan iborat tuproq uyumi joylashganligi ma'lum bo'ldi. Shu bilan birga qirqimda ichida chirigan organik qoldiqlar, o'rik va gilos danaklari, hayvon suyaklari, sirlanmagan idish parchalari va bitta butun baland dastali idish hamda ikkita pishirilmagan bulla-muhr qayd etildi. Bitta muhr butun bo'lib, sariq loydan qilinib oval ko'rinishda[4.2].

I.A. Suxarevning qayd etishicha, arkdan tashqari Qizlartepa mudofaa devorga ega bo'lganligi va u arkdan 40-50 m sharq va janubda joylashganligini qayd etgan. Ya'ni tashqi mudofaa devori 200x200 m maydonni o'rab olgan. Keyinchalik yodgorlik 1987-yilda Y. Buryakov va T.I. Lebedeva tomonidan qayta ro'yxatga olingan. T. Lebedeva 1972 yilda O.M. Rostovsev tomonidan yodgorlik topoplani olinganligini qayd etib, uning tarhi qaytadan olinganligini yozadi. U 1987 yilga kelib yodgorlikni shimoliy tomoni asfalt yo'li o'tkazish chog'ida, sharqiy tomoni kolxoz bog'ini kengaytirish chog'ida buzilganligini ta'kidlab o'tadi. Shu bilan birga yodgorlikni janubiy sharqiy chekkasi qulab tushgan[2.7].

Yodgorlikda ilk rejali qazuv ishlari T. Lebedeva tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, qazuv ishlari yodgorlikni bir necha qismlarida amalga oshiriladi. Qazishmalar yodgorlik tepa qismida, yodgorlikni shimoliy va sharqiy chekkalarida olib boriladi. Shu bilan birga, ayrim joylarda tozalash ishlari olib boriladi. Yodgorlikning 3 ta qismida qazuv ishlari olib borildi. Transheyani ustki qatlamini tozalash davomida tik holatda yotqizilgan xom g'isht qalamasi kuzatiladi.

XULOSA. Tozalangan qatlamdan XIII-XIV asrga oid sopol parchasi topildi. Kvadrat shakldagi xonaning shimoli-sharqiy chekkasida XIII-asrga oid ikkita bronza tanga topilgan. Bir tomonida tangalar chiqarilgan joy Samarqand yozilgan bo'lsa, ikkinchi

tomonda shu tangani olishni istamagan har bir kishi uchun yomon bo'ladi mazmunidagi tahdidli yozuv tushirilgan. Tangalar B.D. Kochnev tomonidan o'qilgan. Qazishma o'rtasida paxsadan qilingan ustiga xom g'ishtlar tik holatda joylashtirilgan paxsa devor qoldig'i kuzatildi. Ochilgan joyda ilk o'rta asrlarga oid g'ishtlarning uchrashi qal'a V-VIII asrlarda bunyod etilganligidan dalolat beradi. XIII asr ikkinchi yarmiga oid tangalar hamda sopol parchalarini uchrashi esa tepalik XIII asrda qayta o'zlashtirilganligini ko'rsatmoqda. VIII asrda xarobaga aylangan yodgorlik, ustki qismi tekislanib, nazorat punkti sifatida to Temuriylar davriga qadar foydalanilib kelingan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI/ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

1. Бурякова Э.Ю., Лебедева Т.И. Научный отчет по своду археологических памятников Самарканд-сельского района // Архив Института археологии АН РУз, 1987.
2. Лебедева Т.И. Сельская округа и ее роль в формировании раннесредневекового 9 Самарканда (по материалам сельской округи Самарканда) // Автореф. дисс. канд. ист. наук. Самарканд, 1994.
3. Лебедева Т.И. Кызлартепа – раннесредневековый замок правителей Самарканда // Археология ва тарих фанининг долзарб муаммолари. Республика илмий назарий анжуман материаллари. 1-қисм. Самарканд, 2005.
4. Лебедева Т.И. Отчёт о работах в округе города Самарканда // Архив Института археологии АН РУз, 1989.
5. Лебедева Т.И. Научные отчеты по археологическим работам на объектах // Архив Института археологии АН РУз, Ф4 01 209, 1991.
6. Сухарев И.А. Паспорт археологических памятников Самаркандских районов/ материалы к археологической карте УзССР. Архив Самаркандского Государственного историко-архитектурного и искусствоведческого музея-заповедник №557, АН Уз ССР, 1948.
7. Шишкин В.А. К истории археологического изучения Самарканда и его окрестностей. "Афрасиаб", вып. I, Т. 1969. Изд. ФАН УзССР.

Qabul qilindi: 15.11.2025

Chop etildi: 29.12.2025

UDK: 93/94

O'ZBEKISTONDA ZAMONAVIY OLIY TA'LIM TIZIMINING HUQUQIY ASOSLARI VA UNING RIVOJLANISH TARIXI

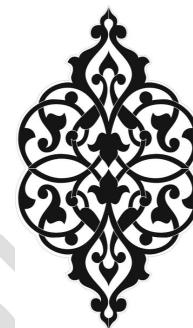
Ochilova Dilobar, Alfraganus universiteti dotsenti, PhD

LEGAL FOUNDATIONS OF THE MODERN HIGHER EDUCATION SYSTEM IN UZBEKISTAN AND THE HISTORY OF ITS DEVELOPMENT

Ochilova Dilobar, Associate Professor, (PhD), Alfraganus University

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ И ИСТОРИЯ ЕЕ РАЗВИТИЯ

Очилова Дилобар, доцент, (PhD) университета Альфраганус

<https://orcid.org/0009-0009-8752-1389>

ochilova.dilobar1908@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimida amalga oshirilgan islohotlar haqida ma'lumotlar berilgan. Asosan, oliy ta'lim tizimiga oid huquqiy hujjatlar keltirilgan va ularning ilmiy tahlili amalga oshirilgan. Oliy ta'lim tizimiga oid huquqiy hujjatlar jamiyat taraqqiyotida muhim o'rin tutayotganligiga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, oliy ta'lim tizimi, kadrlar tayyorlash, ijodiy ziyolilar, ta'lim jarayoni, innovatsion yondashuvlar.

Annotation: This article provides information about the reforms implemented in the higher education system in the Republic of Uzbekistan. Basically, legal documents related to the higher education system are presented and their scientific analysis is carried out. Attention is drawn to the fact that legal documents related to the higher education system play an important role in the development of society..

Key words: Uzbekistan, higher education system, personnel training, creative intellectuals, educational process, innovative approaches.

Аннотация: В статье представлена информация о реформах, проводимых в системе высшего образования Республики Узбекистан. В основном представлены правовые документы, касающиеся системы высшего образования, и проведен их научный анализ. Обращается внимание на важную роль, которую играют в развитии общества правовые документы, касающиеся системы высшего образования.

Ключевые слова: Узбекистан, система высшего образования, подготовка кадров, творческая интеллигенция, образовательный процесс, инновационные подходы.

Kirish. O'zbekistonda barcha sohalarda bo'lganidek, ta'lim tizimini tubdan isloh qilish zarurati paydo bo'ldi. Bu jarayonda yangi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga mos huquqiy bazani shakllantirish muhim vazifaga aylandi. 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi-ning Konstitutsiyada ham ta'lim olish har bir fuqaroga kafolatlangan asosiy huquqlardan biri sifatida mustahkamlandi. Xususan, 41-moddada "Har kim bilim olish huquqiga ega. Bepul ta'lim olish davlat tomonidan kafolatlanadi. Maktab ishlari davlat nazoratidadir"[4:16] deb qayd etilgan. Bu norma

oliy ta'lim tizimi rivoji uchun asosiy yo'nalish sifatida xizmat qildi. Bu borada, yangi tahrirdagi konstitutsiyaning 50-moddasida ham har kim ta'lim olish huquqiga ega ekanligi belgilab qo'yildi[8].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mazkur maqolada O'zbekistonda zamonaviy oliy ta'lim tizimining huquqiy asoslari va ularning rivojlanish tarixi mavzusiga oid turli adabiyotlar ilmiy jihatdan tahlil etilib, o'rganilayotgan davrning xususiyatlari ochib berilgan. Mavzu yoritishda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev, I.Karimov, Sh.Tog'ayev, D.Vasiyeva, O'.Abdullayev,

I.Saifnazarov va boshqalar ishlarida ko'rish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada tarixiy, huquqiy va tahliliy yondashuvlar asos qilib olindi. Tahliliy metod orqali oliy ta'lim tizimining rivojlanish tendensiyalari va dolzarb muammolar tahlil qilindi. Shuningdek, statistik ma'lumotlar, rasmiy hujjatlar va mutaxassislarning fikrlari asosida xulosalar chiqarildi.

Tahlil va natijalar. Bugungi insoniyat ijtimoiy hayotidagi barcha bosqich, soha, yo'nalish, daraja va ko'lamda namoyon bo'layotgan turli muammolarning hal etilishi ayni shu sohadagi ishlar samaradorligiga bog'liqdir[5]. Zamonaviy ta'lim shaxsni rivojlantirish, uning axloqiy va kognitiv fazilatlarini (ijodiy, tanqidiy, tizimli va nostandart fikrlash, keng dunyoqarash, hissiy idrok, muloqot qilish qobiliyati va boshqalar) takomillashtirishga asoslangan shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tizimiga o'tish orqali rivojlanadi.

Ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasida islohotlarni boshidan kechirgan va natijasini ko'rsata olgan sohalardan biri ta'lim tizimi hisoblanadi. Ilm-fanga alohida e'tibor qaratila boshlandi. Zamonning tezkor taraqqiyotiga xizmat qiluvchi yangi fan sohalari bo'yicha tadqiqotlar yo'lga qo'yildi. Ijtimoiy-gumanitar, tabiiy va aniq fanlarni o'qitish va ilmiy tadqiqotlar olib borish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Ta'limning yangi tizimini amalga oshirishda O'zbekiston hukumati tariximizdagi ta'lim jarayonlarini o'rganib chiqib, ta'limni isloh qilish dasturini tayyorladi. 1992-yil 2-iyulda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi qonun ilgari erishilgan muvaffaqiyatlarni saqlab qolishga xizmat qildi. Ushbu qonun o'z vaqtida muhim bo'lgan bo'lsa-da, ammo ta'lim tizimini isloh qilishning amaliy chora-tadbirlari, ta'lim-tarbiya va o'quv jarayonlarining tarkibini, bosqichlarini bir-biri bilan uzviy bog'lash, ya'ni uzluksizlikni ta'minlash muammolarini yecha olmadi. Ta'lim tizimidagi yig'ilib qolgan muammolar 1997-yil 29-avgustda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi yangi qonunning va Kadrlar tayyorlash milliy dasturining yaratilishiga sabab bo'ldi. Milliy dastur asosan mavjud muammolar va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish omillari, milliy dasturning maqsadi, vazifalari va uni ro'yobga chiqarish bosqichlari, kadrlar tayyorlashning ilmiy modeli, kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari kabi bo'lim-

larni qamrab olgan edi. Ushbu hujjatlar mustaqil O'zbekiston tarixida oliy ta'lim sohasini isloh qilish va uni zamonaviy bosqichga olib chiqish uchun asosiy huquqiy poydevor bo'lib xizmat qildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish to'g'risida"gi 2002-yil 20-fevraldagi farmoni ilmiy tadqiqotlar va texnologik ishlanmalar sifatiga qo'yilgan talablarga muvofiq ilmiy texnika va innovatsiya faoliyatini yanada rivojlantirishda, shuningdek, mamlakat ilmiy salohiyatidan samarali foydalanishni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi[9]. Respublikaning ilmiy-tadqiqot majmui Akademiya, oliy ta'lim va boshqa tarmoqlardagi 350 dan ortiq muassasani, jumladan, ilmiy-tadqiqot institutlari, oliy o'quv yurtlaridagi ilmiy-tadqiqot bo'linmalari, loyiha konstruktorlik tashkilotlari, ilmiy-ishlab chiqarish birlashmalari va tajriba korxonalari, axborot-hisoblash markazlarini o'z ichiga oladi. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohatlarni harakatlantiruvchi kuchi, bu malakali, zamon talablariga javob bera oladigan professional mutaxassislar hisoblanadi. Bunday kadrlarni, shubhasiz, oliy ta'lim tizimi tayyorlab beradi. Shu sababli butun dunyo taraqqiyotning tamal toshi, mamlakatni qudratli, millatni buyuk eta oladigan ilm-fan, ta'lim va tarbiyaga alohida e'tibor qaratmoqda[6].

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ham deyarli har bir chiqishida yoshlar va kadrlar tayyorlash mavzulariga to'xtalib, bunda ijtimoiy fanlarning o'rni beqiyos ekanligini ta'kidlab o'tadi. Xususan, O'zbekistonda ta'lim tizimi taraqqiyoti davlat siyosatining ajralmas qismi ekanligini ta'kidlab shunday deydi: "... ilm-fan, zamonaviy va uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish zarur. Xalqimizda "ta'lim va tarbiya beshikdan boshlanadi" degan bir hikmatli so'z bor. Faqat ma'rifat insonni kamolga, jamiyatni taraqqiyotga yetaklaydi. Shu sababli, ta'lim sohasidagi davlat siyosati uzluksiz ta'lim tizimi prinsipiga asoslanishi, ya'ni ta'lim bog'chadan boshlanishi va butun umr davom etishi lozim" [1:29]. Shu nuqtayi nazardan, keyingi yillarda O'zbekistonda ta'lim-tarbiya tizimi tubdan isloh qilinib, unda ma'naviy tarbiya masalalariga jiddiy e'tibor qaratildi[2:467]. Xususan, bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qator qarorlari, Oliy Majlisga Murojaatnomalari va "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"

bo'yicha qator chiqishlarida ko'rsatilgan vazifalar yurtimizda ma'naviy-ma'rifiy hamda ta'lim-tarbiya sohalaridagi ishlarni rivojlantirishda g'oyat muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Ta'lim tizimining eng mas'uliyatli bo'g'inlaridan biri bo'lgan oliy ta'limning tubdan o'zgartirilishi Yangi O'zbekistonda islohotlarning tarkibiy qismi bo'ldi. 2017-yildan boshlab, Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligida oliy ta'lim sohasida keng ko'lamli islohotlar boshlandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish to'g'risida"gi qarori oliy ta'lim rivojlanishiga katta hissa qo'shdi[11]. Qarorda "har bir oliy ta'lim muassasasi tomonidan xorijdagi yetakchi turdosh ilmiy-ta'lim muassasalari bilan istiqbolli hamkorlik aloqalarini yaqindan yo'lga qo'yish, o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan eng zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ta'lim dasturlari va o'quv-metodik materiallarini keng joriy etish, ilmiy-pedagogik faoliyatga yuqori malakali chet el o'qituvchilari va olimlarini jalb etish" belgilandi. Shuningdek, belgilangan vazifalar sirasiga "oliy ta'lim muassasalarining ilmiy salohiyatini mustahkamlash, oliy ta'lim tizimida ilmiy tadqiqotlarni yanada rivojlantirish, ularning akademik ilm-fan bilan integratsiyasini kuchaytirish, professor-o'qituvchilar tarkibining ilmiy faoliyati samaradorligini oshirish, iqtidorli talaba yoshlarni ilmiy faoliyat bilan shug'ullanishga jalb etish"ga ham e'tibor berildi.

2020-yil 23-sentabrda yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni qabul qilindi. Ushbu qonun Yangi O'zbekiston taraqqiyotida ta'lim sohasidagi munosabatlarni tartibga solishning yangi tartiblari belgilandi. Unda mamlakatimizda ta'limning ta'lim sohasidagi asosiy prinsiplar belgilab berildi. Yangi tahrirdagi qonunda mamlakatimizda ta'lim shakl va mazmuni kengroq ochib berildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi Farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston – 2030" strategiyasida oliy ta'lim tizimini rivojlantirish va ilmiy faoliyatni takomillashtirish bo'yicha bir qator ustuvor masalalar ilgari surilgan. Bunga ko'ra Oliy ta'lim qamrovini kengaytirish va sifatni oshirish, OTMlar infratuzilmasi va boshqaruv tizimini

takomillashtirish, fundamental tadqiqotlar salohiyatini mustahkamlash, amaliy tadqiqotlar va innovatsion ishlanmalarni kuchaytirish, yosh tadqiqotchilarni qo'llab-quvvatlash va ilmiy kadrlar salohiyatini oshirish, innovatsion faoliyatni joriy etish va qo'llab-quvvatlashni tashkil etadi[11].

Xulosa. Yangi O'zbekiston sharoitida oliy ta'lim tizimida bosqichma-bosqich islohotlar amalga oshirilib, xorijiy davlatlar bilan hamkorlikda qo'shma dasturlar, xalqaro akkreditatsiyalash, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish va raqamlashtirish jarayonlari kengaydi. Oliy ta'limning huquqiy bazasi ham shunga mos tarzda takomillashib bordi. Shunday qilib, O'zbekiston oliy ta'lim tizimi huquqiy asoslarining shakllanishi, tarixiy bosqichlar asosida izchil rivojlanib, bugungi kunga kelib xalqaro standartlar o'rganilmoqda. Bu esa mamlakatning global ta'lim makoniga integratsiyalashuvini ta'minlab, inson kapitalini rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati (References):

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: Ўзбекистон, 2021.
2. Мирзиёев Ш. Нияти улуг' халқнинг иши ҳам улуг', ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. – Т.: Ўзбекистон, 2019.
3. Каримов И. "Илм-фан имкониятларидан тўлароқ фойдаланайлик", Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Т.: Ўзбекистон, 2012.
4. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
5. Тоғаев Ш. Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш зарурияти ва аҳамияти // "Yangi O'zbekiston: barqaror rivojlanishning ijtimoiy-falsafiy, iqtisodiy-siyosiy va huquqiy masalalari" VOLUME 2 | SPECIAL ISSUE 23 ISSN 2181-1784 SJIF 2022: 5.947 | ASI Factor = 1.7.
6. Саифназаров И. Ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитишни нега кучайтиришимиз керак?/ www.adolat.uz веб-сайти. 29.10.2021.
7. Ochilova D. O'zbekistonda ijtimoiy-gumanitar fanlarning rivojlanishida ijodiy ziyolilarning o'rni (1985-20021yy). PhD. ...diss. – T., 2023.
8. <https://lex.uz/docs/-6445145>.
9. <https://lex.uz/docs/3171590>
10. <http://lex.uz/en/docs/4320700>
11. <https://lex.uz/ru/docs/-6600413>

BEGONALASHUV FENOMENI: INSON VA JAMIYAT O'RTASIDAGI INQIROZNING FALSAFIY TAHLILI

*Eshmurodov Nabillo Ibodullo o'g'li,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
psixologiya va ijtimoiy-siyosiy fanlar fakulteti "Sotsiologiya
va ijtimoiy ish" kafedrası o'qituvchisi*

THE PHENOMENON OF ALIENATION: A PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CRISIS BETWEEN MAN AND SOCIETY

*Eshmurodov Nabillo Ibodullo o'g'li, Sharof Rashidov
Samarkand State University Faculty of Psychology and Socio-
Political Sciences Department of Sociology and Social Work*

ЯВЛЕНИЕ ОТЧУЖДЕНИЯ: ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ КРИЗИСА МЕЖДУ ЧЕЛОВЕКОМ И ОБЩЕСТВОМ

*Эшмуродов Набилло Ибодулло оглы, Самаркандский
государственный университет имени Шарофа Рашидова
Факультет психологии и социально-политических наук*

nabillo.eshmurodov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5303-2987>

Annotatsiya: Mazkur maqolada begonalashuv fenomeni inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar inqirozini ifodalovchi muhim ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqotda begonalashuvning mohiyati, uning ijtimoiy manbalari hamda inson ongida namoyon bo'lish shakllari falsafiy yondashuv asosida yoritiladi. Shuningdek, begonalashuvning shaxsning ma'naviy dunyosi, ijtimoiy faolligi va jamiyatdagi o'rniga ko'rsatayotgan salbiy ta'siri ochib beriladi.

Kalit so'zlar: begonalashuv, ijtimoiy inqiroz, ijtimoiy ong, ma'naviy bo'shliq, ijtimoiy befarqlik, yolg'izlik hissi, identiklik muammosi, ijtimoiy me'yorlar, ijtimoiy qadriyatlar, ijtimoiy tengsizlik, ma'naviy inqiroz, ekzistensial muammolar.

Abstract: This article analyzes alienation as an important socio-philosophical phenomenon expressing a crisis in the relationship between the individual and society. This philosophically based study sheds light on the essence of alienation, its social sources, and its manifestations in human consciousness. It also reveals the negative impact of alienation on an individual's spiritual world, social activity, and place in society.

Key words: alienation, social crisis, social consciousness, spiritual emptiness, social indifference, loneliness, identity issues, social norms, social values, social inequality, spiritual crisis, existential problems.

Аннотация: В данной статье анализируется феномен отчуждения как важный социально-философский феномен, выражающий кризис отношений между человеком и обществом. Исследование, основанное на философском подходе, проливает свет на сущность отчуждения, его социальные источники и формы проявления в человеческом сознании. Оно также выявляет негативное влияние отчуждения на духовный мир индивида, социальную активность и место в обществе.

Ключевые слова: отчуждение, социальный кризис, социальное сознание, духовная пустота, социальное безразличие, чувство одиночества, проблема идентичности, социальные нормы, социальные ценности, социальное неравенство, духовный кризис, экзистенциальные проблемы.

KIRISH. Begonalashuv ijtimoiy-falsafiy tushuncha sifatida inson va jamiyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ifodalovchi fundamental kategoriya hisoblanadi. U insonning jamiyatdan, o'z mehnati natijalaridan, o'zi yaratgan ijtimoiy munosabatlar va obyektivlashgan tizimlardan ma'naviy hamda ijtimoiy jihatdan chetlashuvini anglatadigan jarayondir. Begonalashuv shaxsning faol subyekt sifatida jamiyat hayotida to'laqonli ishtirok etish qobiliyatining susayishi bilan namoyon bo'ladi.

Mazkur fenomenning ildizlari, avvalo, ijtimoiy muhitga xos omillar bilan bog'liq. Ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi, mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, byurokratik tizimlar va institutsional mexanizmlarning shaxs ustidan ustuvorlik kasb etishi insonni o'zi yaratgan tizimlarga tobe holatga solib qo'yadi. Natijada inson o'z faoliyatining mazmuni va natijalarini nazorat qilish imkoniyatini yo'qotadi va ular unga begona kuch sifatida namoyon bo'ladi.

Falsafiy nuqtayi nazardan begonalashuv insonning o'z mohiyatidan uzoqlashuvi sifatida talqin etiladi. Inson o'zligini anglash, o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish va hayot faoliyatiga ma'no baxsh etish qobiliyatidan mahrum bo'lgan holatga tushadi. Bu esa o'z navbatida shaxsning ichki inqiroziga, ma'naviy bo'shliqqa va hayot mazmunini yo'qotishga olib keladi. Ayrim hollarda inson bu holatni anglay olmaydi yoki anglagan taqdirda ham uni tan olishdan bosh tortadi.

Begonalashuv jarayonida inson va uning jamiyatdagi o'rnini, maqomi, mavqei hamda bajarayotgan ijtimoiy vazifalari o'rtasida jiddiy uzilishlar yuzaga keladi. Shaxs o'z ijtimoiy rollarini ma'naviy ehtiyoj sifatida emas, balki majburiyat yoki og'ir yuk sifatida qabul qila boshlaydi. Bu holat nafaqat kasbiy faoliyatda, balki oilaviy va shaxsiy munosabatlarda ham aks etadi. Ota-ona, farzand yoki yaqinlarga nisbatan g'amxo'rlik qilish, ular haqida qayg'urish inson uchun ma'naviy qadriyat emas, balki ruhiy bosim manbaiga aylanishi mumkin. E'tiborga molik jihati shundaki, begonalashuv muayyan yosh yoki jins bilan cheklanib qolmaydi. U jamiyat

taraqqiyotining muayyan bosqichida deyarli barcha ijtimoiy qatlam va guruhlariga xos umumiy ijtimoiy muammo sifatida namoyon bo'ladi. Zamonaviy globallashtirish va tezkor ijtimoiy o'zgarishlar sharoitida begonalashuv fenomeni yanada chuqurlashib, insonning ma'naviy barqarorligi va ijtimoiy uyg'unligiga jiddiy tahdid solmoqda. Shu bilan birga insonning insoniylikdan yiroqlashishi ham o'z ortidan salbiy illatlarni boshlab keladi [1. B. 47]. Shu bois begonalashuvni falsafiy tahlil qilish nafaqat nazariy ahamiyatga, balki amaliy jihatdan ham muhim bo'lib, inson va jamiyat o'rtasidagi uyg'un munosabatlarni tiklash, shaxsning o'zligini anglash va ijtimoiy faolligini oshirish masalalarini hal etishda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Insonning o'ziga xosligini yo'qotishi, haqiqiy mavjudlik bilan potentsial mavjudlik o'rtasidagi ziddiyat, mehnat mahsulotlari ustidan nazoratning susayishi, ijtimoiy munosabatlarning yemirilishi kabi tobora kuchayib borayotgan muammolar begonalashuv hodisasining faylasuflar, sotsiologlar va psixologlar e'tiborini tortishiga sabab bo'ldi. Begonalashuv natijasida yuzaga keladigan ijtimoiy-psixologik jarayonlar va holatlarni yetarlicha anglamasdan turib, ularni tushuntirishga qodir bo'lgan falsafiy paradigmani ishlab chiqish mumkin emas. Begonalashuv universal va ko'p qirrali kategoriya bo'lib, insonning dunyo bilan munosabatlarini tavsiflovchi keng ko'lamlı ijtimoiy hamda ijtimoiy-falsafiy jarayon va holatlarni qamrab oladi.

Antik yunon falsafasida "begonalashuv" atamasi mustaqil ijtimoiy-falsafiy kategoriya sifatida shakllanmagan bo'lsa-da, insonning o'z mohiyatidan, aqldan va haqiqatdan uzoqlashuvi bilan bog'liq g'oyalar muhim o'rin tutgan. Suqrot falsafasida insonning o'zini anglamasligi ma'naviy inqirozning asosiy sababi sifatida talqin etiladi. Uning "O'zingni bil" tamoyili insonning o'z aqliy va axloqiy mohiyatidan begonalashuvini eng xavfli holat deb baholaydi [2. B.34]. Platon asarlarida begonalashuv g'oyasi ruhning haqiqiy borliq — g'oyalar olamidan uzoqlashuvi orqali ifodalanadi.

“Davlat” asaridagi gʻor timsoli insonlarning soyalarni haqiqat deb bilishi, yaʼni haqiqiy bilimdan begonalashgan holatini ramziy tarzda ochib beradi[3. B. 19]. Aristotel insonni “ijtimoiy mavjudot” deb taʼriflab, uning tabiiy maqsadini amalga oshirmasligi insonning oʻz mohiyatidan uzoqlashuviga olib kelishini taʼkidlaydi. Bu holat begonalashuvning falsafiy ildizlariga yaqin tushuncha sifatida talqin qilinishi mumkin[4. B. 31]. Stoik falsafada insonning tabiat qonunlariga zid yashashi, ehtirolarga berilgan holda ichki erkinligini yoʻqotishi ruhiy begonalashuv sifatida baholanadi. Stoiklar uchun haqiqiy begonalashuv — insonning oʻz aqli va ichki uygʻunligidan uzoqlashishidir[5. B. 47].

Mazkur hodisani tadqiq etgan Gʻarb faylasuflari, sotsiologlari va psixologlari begonalashuvning tashqi, ijtimoiy-iqtisodiy omillariga alohida urgʻu beradilar. Ushbu omillarni umumiy qilib sivilizatsiya jarayonlari deb atash mumkin: sanoatlashtirish, byurokratizatsiya va depersonalizatsiya, ehtiyojlarni manipulyatsiya qilish, obyektiv dunyoning kengayishi, xususiy mulkning mavjudligi yoki, aksincha, shaxsning xususiy mulkdan mahrum etilishi.

Begonalashuv konsepsiyasining falsafiy ildizlari T. Gobbs va J. J. Russo qarashlarida jamiyat va inson oʻrtasidagi ziddiyatlar tahlilida oʻz aksini topgan [6. B. 183]. Keyinchalik Gegel tomonidan ushbu tushuncha falsafiy tizim darajasiga koʻtarilib, inson ruhining obyektivlashuvi va oʻz-oʻziga qarshi chiqishi jarayoni sifatida asoslab berilgan. XX asrda esa begonalashuv muammosi falsafa, sotsiologiya va ijtimoiy psixologiyada yangi mazmun kasb etib, shaxsning ijtimoiy identikligi, maʼnaviy inqirozi va zamonaviy jamiyatdagi oʻrni bilan bogʻliq holda keng tadqiq etilmoqda.

NATIJALAR: Begonalashuv — inson faoliyati va uning natijalari mustaqil kuchga aylanib, inson ustidan hukmronlik va unga yovuzlik qiladigan holatga kirishishini ifodalaydigan ijtimoiy jarayon [6. B. 183].

Begonalashuv ijtimoiy jarayon sifatida inson faoliyati va uning natijalarining insonning oʻziga nisbatan mustaqil, hatto unga qarshi turuvchi kuchga aylanishini ifodalaydi. Bu holatda inson oʻz faoliyatining subyekt boʻlish oʻrniga, oʻzi yaratgan ijtimoiy munosabatlar, institutlar va mexanizmlarning obyektiga aylanib qoladi.

Natijada mazkur tizimlar inson ustidan hukmronlik qila boshlab, uning erkinligi, qadr-qimmatini va ijtimoiy faolligini cheklaydi. Begonalashuv, avvalo, mehnat sohasida yaqqol namoyon boʻladi. Mehnat shart-sharoitlari, vositalari va mahsuli ustidan ijtimoiy nazoratning mavjud emasligi insonni oʻz mehnatidan maʼnaviy va ijtimoiy jihatdan uzoqlashtiradi. Inson mehnat natijasini oʻzini roʻyobga chiqarish vositasi sifatida emas, balki unga begona, hatto bosim qiluvchi omil sifatida qabul qila boshlaydi. Bu esa shaxsning ijtimoiy faolligini pasaytiradi hamda uning ijodiy salohiyatini cheklaydi. Ijtimoiy tuzilma doirasida begonalashuv shaxsning hukmron ijtimoiy guruhlar tomonidan aldov, manipulyatsiya va mafkuraviy taʼsir orqali boshqarish obyektiga aylantirilishida ham namoyon boʻladi. Bunday sharoitda inson mustaqil qaror qabul qiluvchi subyekt sifatida emas, balki tashqi kuchlar irodasiga boʻysunuvchi vosita sifatida shakllanadi. Bu holat ijtimoiy adolatsizlik, tengsizlik va hokimiyat munosabatlarining chuqurlashuviga xizmat qiladi.

MUHOKAMA: Begonalashuv faqat obyektiv ijtimoiy munosabatlar doirasida kechadigan jarayon sifatida emas, balki inson ongida muayyan psixologik va maʼnaviy holatlar orqali namoyon boʻladigan murakkab ijtimoiy-falsafiy fenomen sifatida ham namoyon boʻladi. Ijtimoiy muhitda shakllangan qonun-qoidalar, meʼyorlar va qadriyatlar shaxs tomonidan ichki ehtiyoj va maqsadlar bilan uygʻunlashmagan taqdirda, ular inson ongida yot, begona va hatto dushmanona tizim sifatida idrok etiladi.

Bunday idrok etish jarayonida inson oʻzini jamiyat hayotining faol subyekt sifatida emas, balki tashqi kuchlar tomonidan belgilangan talablarga moslashishga majbur boʻlgan obyekt sifatida his qila boshlaydi. Natijada jamiyat qonun-qoidalari inson uchun maʼnaviy yoʻl-yoʻriq vazifasini bajarish oʻrniga, uning shaxsiy ehtiyoj va manfaatlariga zid keluvchi cheklovlar sifatida qabul qilinadi. Bu holat inson ongida ichki qarshilik, ishonchsizlik va ijtimoiy muhitga nisbatan befarqlikni shakllantiradi.

Inson ongida begonalashuvning yana bir muhim koʻrinishi yolgʻizlik hissi bilan bogʻliq. Jamiyat aʼzolari bilan formal munosabatlarning ustuvorligi, haqiqiy muloqot va hamdardlikning kamayishi shaxsni ijtimoiy jihatdan yakka

qo'yadi. Bu esa insonning o'zini jamiyatdan chetlashgan, qo'llab-quvvatlanmagan mavjudot sifatida qabul qilishiga olib keladi. Shu bilan birga, loqaydlik va ijtimoiy befarqlik holatlari kuchayib, shaxs ijtimoiy mas'uliyatni o'z zimmasiga olishdan qocha boshlaydi.

Mazkur jarayon insonning ma'naviy dunyosida bo'shliq paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Hayot mazmuni, maqsad va qadriyatlar o'z ahamiyatini yo'qotib, inson o'z faoliyatining ma'naviy asoslarini anglashda qiynaladi. Bu holat ayrim vaziyatlarda depressiya, ijtimoiy passivlik va hayotga nisbatan befarq munosabat kabi psixologik oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Natijada inson jamiyat hayotida faol ishtirok etmaydi, ijtimoiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatish imkoniyatidan mahrum bo'ladi. Insonning ijtimoiy faolligi pasayishi esa jamiyatda fuqarolik ongi, ijtimoiy hamkorlik va jamoaviy mas'uliyatning zaiflashuviga olib keladi. Bu holat inson va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ishonch va uyg'unlikning buzilishiga xizmat qilib, mavjud ijtimoiy inqirozni yanada chuqurlashtiradi.

Shu ma'noda, inson ongida begonalashuvning namoyon bo'lishini ilmiy-falsafiy tahlil qilish jamiyatda ma'naviy barqarorlikni ta'minlash, shaxsning ijtimoiy faolligini oshirish va inson hamda jamiyat o'rtasidagi uyg'un munosabatlarni qayta tiklash uchun muhim nazariy asos hisoblanadi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, begonalashuv inson ongida namoyon bo'ladigan murakkab ijtimoiy-falsafiy hodisa bo'lib, u shaxsning jamiyat bilan bo'lgan munosabatlarida chuqur ichki uzilishlarni keltirib chiqaradi.

Ijtimoiy me'yor va qadriyatlarning insonning ichki ehtiyojlari bilan mos kelmasligi natijasida shaxs o'zini jamiyat hayotining faol subyekti sifatida emas, balki tashqi kuchlar ta'sirida shakllanadigan obyekt sifatida his qila boshlaydi.

Begonalashuv insonda yolg'izlik, loqaydlik va ijtimoiy befarqlik kabi holatlarni kuchaytirib, uning ma'naviy dunyosida bo'shliq paydo bo'lishiga olib keladi. Bu holat nafaqat alohida shaxsning ruhiy barqarorligiga, balki jamiyatda ijtimoiy faollik, fuqarolik mas'uliyati va o'zaro ishonchning susayishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shu bois, begonalashuv fenomenini ilmiy-falsafiy jihatdan chuqur tahlil qilish inson va jamiyat o'rtasidagi uyg'unlikni tiklash, shaxsning o'zligini anglashini kuchaytirish hamda jamiyatda ma'naviy barqarorlik va ijtimoiy hamkorlikni ta'minlash yo'llarini ishlab chiqishda muhim nazariy va metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Назаров К., Фалсафа комусий лугат. - Тошкент: Ўзбекистан файласуфлари миллий жамияти нашрети, 2004. - 494 б.
2. Platon. **Sokrat haqida xotiralar.** — Toshkent, 1980.
3. Platon. **Davlat.** — Toshkent: Fan, 1995.
4. Aristotel. **Nikomax etikasi.** — Toshkent: Fan, 1990.
5. Seneka. **Axloqiy maktublar.** — Moskva, 1977.
6. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. — Toshkent: "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2005.

ОККАЗИОНАЛЬНОЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЕ В ПОЭЗИИ Е. ЕВТУШЕНКО

*Отаева Ойсулув, магистрант 2-курса факультета
филологии и искусства УрГУ, Ургенч, Узбекистан*

YEUGENIY YEVTUSHENKO SHE'RIYATIDA

OKKAZIONAL SO'Z YASALISHI

*Otaeva Oysuluv, Filologiya va san'at fakulteti 2-bosqich magistranti
Urganch davlat universiteti, O'zbekiston*

OCCASIONAL WORD FORMATION IN THE POETRY
OF YEUGENY YEVTUSHENKO

*Otaeva Oysuluv, 2nd-year Master's student, Faculty of Philology and
Arts Urgench State University, Uzbekistan*

[https://orcid.org/
0009-0007-7975-
8904](https://orcid.org/0009-0007-7975-8904)

e-mail:
otayeva98@bk.ru

Annotatsiya: Maqolada Yevgeniy Yevtushenko she'riyatida okkazional so'z yasalishi badiiy ifodalilik vositasi sifatida tahlil qilinadi. Okkazional so'zlarning asosiy so'z yasalish modellari, ularning semantik va stilistik funksiyalari hamda til normasi bilan o'zaro munosabati ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: okkazional so'z yasalishi, okkazional birliklar, poetik matn, individual-mualliflik uslubi, til normasi, badiiy ifodalilik, poetik tafakkur, ekspressivlik.

Abstract: The article examines occasional word formation in the poetry of Yevgeny Yevtushenko as a means of artistic expressiveness. The main word-formation models of occasionalisms, their semantic and stylistic functions, as well as their correlation with the language norm are analyzed.

Key words: occasional word formation, occasionalisms, poetic text, individual authorial style, language norm, artistic expressiveness, poetic thinking, expressiveness.

Аннотация: В статье рассматривается окказиональное словообразование в поэзии Е. Евтушенко как средство художественной выразительности. Анализируются основные словообразовательные модели окказионализмов, их семантические и стилистические функции, а также соотношение с языковой нормой.

Ключевые слова: окказиональное словообразование, окказионализмы, поэтический текст, индивидуально-авторский стиль, языковая норма, художественная выразительность, поэтическое мышление, экспрессивность.

Введение. В условиях активного развития современной лингвистики особое внимание уделяется изучению индивидуально-авторских средств языковой выразительности, среди которых значимое место занимает окказиональное словообразование. Окказионализмы как результат речевого творчества автора позволяют выявить глубинные механизмы взаимодействия языковой нормы и художественного сознания. В поэтическом тексте данные образования приобретают особую функциональную нагрузку, поскольку поэзия ориентирована на максимальную семантическую концентрацию и экспрессивность слова.

Поэтическое наследие Е. Евтушенко представляет собой богатый материал для

исследования окказионального словообразования. Поэт активно использует нестандартные словообразовательные модели, создавая новые лексические единицы, которые не только усиливают эмоционально-оценочную окраску текста, но и отражают социальные, философские и гражданские мотивы его творчества.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью системного анализа окказионального словообразования как лингвистического феномена, функционирующего в художественном тексте и обладающего высокой стилистической значимостью. Несмотря на наличие работ, посвящённых окказионализму, специфика его функционирования в поэзии Е. Евтушенко требует дальнейшего осмысления.

Цель статьи заключается в выявлении основных словообразовательных моделей окказионализмов в поэзии Е. Евтушенко и определении их семантических и стилистических функций. В соответствии с поставленной целью в статье решаются задачи анализа типов окказиональных образований, их функций и роли в формировании индивидуально-авторского стиля поэта.

Литературный обзор и методология исследования. Проблема окказионального словообразования получила широкое освещение в трудах отечественных лингвистов. В работах Э. И. Ханпиры окказионализмы рассматриваются как речевые новообразования, отличающиеся контекстуальной обусловленностью и экспрессивной направленностью [1]. А. Г. Лыков подчёркивает их одноразовый характер и функциональную зависимость от художественного контекста [2]. В исследованиях Т. В. Короля окказиональное словообразование анализируется как средство языковой игры и художественного эксперимента [3].

В контексте поэтической речи окказионализмы рассматриваются как важный компонент идиостиля автора, что отражено в работах, посвящённых индивидуально-авторскому словотворчеству и поэтической деривации [4]. Отдельные аспекты функционирования окказиональных образований в поэзии второй половины XX века затрагиваются в исследованиях, опубликованных на платформе «КиберЛенинка» [5].

Методологической основой настоящего исследования послужили структурно-словообразовательный, функционально-семантический и контекстуальный методы анализа. В работе также используются элементы стилистического анализа, позволяющие выявить экспрессивно-оценочную нагрузку окказиональных единиц. Материалом исследования являются поэтические тексты Е. Евтушенко различных периодов творчества.

Обсуждение: типы и особенности окказионального словообразования. Окказиональное словообразование в поэзии Е. Евтушенко характеризуется разнообразием моделей и способов деривации. Наиболее продуктивными являются аффиксальные и сложно-составные образования, а также семантические

трансформации общеязыковых слов. Создаваемые поэтом окказионализмы нередко нарушают привычные словообразовательные нормы, что усиливает эффект новизны и экспрессии.

Суффиксальные окказионализмы часто несут ярко выраженную оценочную семантику. С помощью суффиксов поэт придаёт словам ироническое, саркастическое или, напротив, лирическое звучание [6]. Такие образования позволяют автору субъективно интерпретировать изображаемую реальность и передавать собственное отношение к ней.

Сложные слова, образованные путём соединения нескольких основ, создают эффект смыслового уплотнения. В одном лексическом образовании концентрируются различные семантические компоненты, что характерно для поэтического мышления Е. Евтушенко [7]. Подобные окказионализмы часто выполняют метафорическую функцию и служат средством художественного обобщения.

Особый интерес представляет использование окказиональных образований, имитирующих разговорную или просторечную речь. Такие слова сближают поэтический текст с живым языковым сознанием, подчёркивая социальную направленность поэзии Е. Евтушенко и её ориентированность на современного читателя.

Окказиональное словообразование и языковая норма. Одним из принципиальных вопросов при изучении окказионального словообразования является соотношение индивидуально-авторских новообразований и языковой нормы. В лингвистике неоднократно подчёркивалось, что окказионализмы не разрушают систему языка, а, напротив, демонстрируют её потенциальные возможности и скрытые ресурсы. Они возникают на стыке нормы и отклонения от неё, что делает их особенно значимыми для анализа художественного текста.

В поэзии Е. Евтушенко окказиональные образования функционируют как временные, контекстуально обусловленные единицы, не претендующие на закрепление в языке, однако обладающие высокой семантической ёмкостью. Поэт сознательно использует нарушение словообразовательных ожиданий читателя, тем самым активизируя процесс интерпретации и

усиливая эстетическое воздействие текста [8]. Подобные языковые новообразования позволяют говорить о расширении границ поэтической нормы и формировании авторского языкового пространства.

Окказиональное словообразование в поэзии Е. Евтушенко тесно связано с особенностями поэтического мышления, которое характеризуется ассоциативностью, образной сгущённостью и стремлением к смысловой компрессии. Новые слова нередко возникают как результат соединения разнородных смысловых компонентов, что отражает динамику авторского сознания и сложность воспринимаемой реальности.

Поэтическое слово у Е. Евтушенко нередко выполняет функцию смыслового узла, объединяющего эмоциональные, социальные и философские значения. Окказионализмы в этом контексте становятся своеобразными маркерами авторского взгляда на мир, позволяя передать сложные идеи в компактной языковой форме. Это особенно важно для поэзии второй половины XX века, ориентированной на активное взаимодействие с читателем и на актуальные общественные проблемы.

Результаты исследования. Проведённый анализ позволяет установить, что окказиональное словообразование в поэзии Е. Евтушенко выполняет комплекс функций. Прежде всего, оно служит средством экспрессивно-оценочного воздействия, позволяя поэту передавать эмоциональные состояния и авторскую позицию. Окказионализмы усиливают образность поэтического текста и способствуют созданию ярких, запоминающихся образов.

Кроме того, окказиональные образования выполняют текстообразующую функцию, формируя смысловые доминанты и обеспечивая связность поэтического высказывания. Повторяемость определённых словообразовательных приёмов способствует формированию индивидуального стиля поэта и делает его поэзию легко узнаваемой.

Результаты исследования подтверждают, что окказиональное словообразование является не случайным элементом поэтической речи, а

осознанным художественным приёмом, отражающим специфику авторского мировосприятия и языкового эксперимента.

Заключение. Таким образом, окказиональное словообразование занимает важное место в поэзии Е. Евтушенко, выступая значимым средством художественной выразительности и индивидуализации поэтического текста. Создаваемые поэтом окказионализмы отличаются разнообразием словообразовательных моделей, высокой степенью экспрессивности и функциональной многозначностью.

Окказиональные образования позволяют автору расширять выразительные возможности языка, нарушать привычные языковые стереотипы и создавать новые смысловые пространства. Исследование данного феномена подтверждает, что окказиональное словообразование является продуктивным направлением лингвистического анализа и важным элементом изучения индивидуально-авторского стиля.

Список литературы:

1. Ханпира Э. И. Окказиональные слова в современной речи // Филологические науки. - 1983. - № 2. - С. 52-58.
2. Лыков А. Г. Окказиональное слово и его статус в языке // Вопросы языкознания. - 1985. - № 4. - С. 15-23.
3. Король Т. В. Окказиональное словообразование как средство языковой игры // Филологические науки. - 2007. - № 3. - С. 61-67.
4. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. - М.: Наука, 1987. - 263 с.
5. Иванова Н. А. Окказионализмы в поэзии второй половины XX века // Вестник гуманитарных наук. - 2014. - № 2. - С. 88-93. (КиберЛенинка).
6. Лыков А. Г. Современная русская лексикология (русское окказиональное слово). М.: Высшая школа, 1976. 120 с.
7. Ханпира Эр. Окказиональные элементы в современной речи // Стилистические исследования (на материале современного русского языка). М., 1972. С. 245-317.
8. Хроленко А. Т. Проблемы окказионализма в устно-поэтической речи // Научные труды. Том 175. Проблемы ономазиологии. IV. Курск, 1977. С. 131-132.

GENDER IDENTIFIKATSIYASINING NAZARIY ASPEKTLARINING AHAMIYATI VA UNING IJTIMOIIY, MADANIY HAMDA PSIXOLOGIK JIHATLARI

Razzoqova Mahliyo Qosimjonovna, Xalqaro Nordik Universiteti katta o'qituvchisi, mustaqil tadqiqotchisi (PhD)

THE IMPORTANCE OF THE THEORETICAL ASPECTS OF GENDER IDENTIFICATION AND ITS SOCIAL, CULTURAL AND PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS

Razzoqova Mahliyo Qosimjonovna, senior lecturer, International Nordic University Independent researcher (PhD)

ЗНАЧЕНИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ ГЕНДЕРНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ И ЕЁ СОЦИАЛЬНЫЕ, КУЛЬТУРНЫЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Раззакова Махлиё Касимжоновна, старший преподаватель Международного Нордического университета, независимый исследователь (PhD)

mahliyoqosimjonovna06@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-3361-600X>

Annotatsiya: Ushbu maqola gender identifikatsiyasining nazariy aspektlarini va uning ijtimoiy, madaniy hamda psixologik jihatlarini chuqur tahlil qiladi. Maqolada gender identifikatsiyasining biologik jinsdan farqlanishi, genderni shakllantiruvchi ijtimoiy normativlar va madaniy omillar yoritiladi. Gender identifikatsiyasining psixologik rivojlanishdagi o'rni, bolalarning o'zini jinsga qarab qanday anglashlari, ijtimoiy rollarni qanday qabul qilishlari haqida ilmiy nuqtai nazardan taqdim etilgan tahlil ushbu mavzuni yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi. Shuningdek, maqolada gender identifikatsiyasining performativlik nazariyasi, genderfluid, non-binary kabi zamonaviy tushunchalar ham ko'rib chiqilgan. Bolalarda gender identifikatsiyasining ixtiyoriy va ijtimoiy konstrukt sifatida shakllanishi, shuningdek, gender rollarini o'zgaruvchan va dinamik tarzda tushunish muhimligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: gender identifikatsiyasi, biologik jins, gender rolini o'rganish, performativlik, gender fluidligi, gender stereotiplari, psixologik rivojlanish, maktabgacha ta'lim.

Abstract: This article examines the theoretical foundations of gender identity and analyzes its social, cultural, and psychological dimensions. The study focuses on the conceptual distinction between biological sex and gender identity, emphasizing the role of social norms and cultural contexts in the formation of gender. From a psychological perspective, the article explores the significance of gender identity in individual development, particularly how children perceive their gender affiliation and internalize socially constructed gender roles. The research also addresses contemporary theoretical approaches, including gender performativity, gender fluidity, and non-binary identities. Gender identity is conceptualized as a dynamic and socially constructed phenomenon that develops through the interaction of individual agency and social influence. The findings highlight the importance of understanding gender roles as flexible and evolving constructs within modern educational and social environments.

Key words: gender identification, biological sex, gender role learning, performativity, gender fluidity, gender stereotypes, psychological development, preschool education.

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические основы гендерной идентификации и анализируются её социальные, культурные и психологические аспекты. Основное внимание уделяется разграничению понятий биологического пола и гендерной идентичности, а также роли социальных норм и культурных факторов в процессе формирования гендера. С психологической точки зрения анализируется значение гендерной идентичности в развитии личности, в частности особенности осознания детьми своей гендерной принадлежности и усвоения социальных ролей. В статье также рассматриваются современные теоретические подходы, включая концепцию перформативности гендера, гендерфлюидность и небинарные идентичности. Гендерная идентичность трактуется как динамичный и социально сконструированный процесс, формирующийся во взаимодействии индивидуального выбора и социального воздействия. Полученные выводы подчёркивают необходимость понимания гендерных ролей как изменяемых и гибких социальных конструкций в условиях современного общества и образовательной среды.

Ключевые слова: гендерная идентификация, биологический пол, усвоение гендерных ролей, перформативность, гендерная флюидность, гендерные стереотипы, психологическое развитие, дошкольное образование.

KIRISH (ВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION).

Gender identifikatsiyasi – bu shaxsning o‘zini jins bilan bog‘lab, jamiyatda gender rolini qanday qabul qilishini va bu jarayon paytida mazkur rolga oid bilim, tushuncha va stereotiplar shakllanishini anglatuvchi murakkab ijtimoiy–psixologik hodisadir. Gender tushunchasi biologik jinsdan farqli ravishda ijtimoiy va madaniy sharoitlarda mustaqil tarzda shakllanadi, shuningdek, shaxsning o‘zini anglashi hamda jamiyatdagi genderga oid me‘yorlar bilan uzviy bog‘liqdir.

Bugungi kunda gender identifikatsiyasini o‘rganish nafaqat psixologiya, balki pedagogika, sotsiologiya va madaniyatshunoslik kabi fanlarda ham dolzarb tadqiqot obyekti hisoblanadi, chunki gender rolini anglash bolalarning ijtimoiy hayotga integratsiyasida, teng huquqlilik tamoyillarini mustahkamlashda va har bir jins vakili o‘z rollarini aniq, tushunarli shaklda anglashlarida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, ijtimoiy va madaniy me‘yorlar jamiyat a‘zolarining genderga qarshi bo‘lgan stereotiplarini kuchaytirishi yoki yumshatishi mumkin, bu esa gender identifikatsiyasining shakllanish jarayoniga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi.

Shuningdek, gender identifikatsiyasining nazariy yondashuvlarini tadqiq etish orqali, bolalarning shaxsiy “men” ini anglash, gender stereotiplarini qabul qilish va ularga munosabat bildirish kabi psixologik jarayonlar chuqurroq tushuniladi. Bu borada maktabgacha yoshdagi bolalar bilan olib borilgan tadqiqotlarda gender identifikatsiyasi muammolarini chuqur o‘rganish va ularni pedagogik jarayonga integratsiya qilish

muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda, chunki maktabgacha yoshdagi bolalarda gender ta‘limini tizimli tashkil etish, ularning jamiyatda muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvini ta‘minlash uchun asosiy omillardan biri hisoblanadi[5].

MUHOKAMA

(ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION). Gender identifikatsiyasining nazariy aspektlari: Gender va biologik jins o‘rtasidagi farq. **Biologik jins** va **gender** tushunchalari ko‘p hollarda bir-biri bilan aralashtirib yuboriladi, ammo ular orasida sezilarli farqlar mavjud. Biologik jins, tabiiy belgilar asosida, shaxsning erkak yoki ayol sifatida tasniflanishini anglatadi. Bu jinsiy xususiyatlar, odatda, **genetik**, **anatomik** va **fiziologik** omillarga asoslanadi. Erkaklarda odatda **XY xromosomalar**, ayollarda esa **XX xromosomalar** mavjud. Bundan tashqari, erkak va ayollarning reproduktiv tizimlari, gormonlar i va sekundar jinsiy belgilar (masalan, yuzdagi soqol, ko‘krakning o‘sishi) ham biologik jinsni aniqlovchi omillar sifatida qaraladi. Bu tushuncha biologik jinsni biologik tizimlarga asoslangan, tashqi va ichki belgilarga asoslangan shakllanishini ta’kidlaydi. **Gender** esa biologik jinsdan farqlanadi, chunki u **ijtimoiy, madaniy, va psixologik** faktorlar orqali shakllanadi.

Biologik jins va shaxsning o‘zini jinsga qarab qanday anglashini, jamiyatdagi kutishlarga qanday javob berishini bildiradi. Gender tushunchasini biologik jinsdan ajratish, uni aniq va zamonaviy ijtimoiy kontekstdan tushunishga yordam beradi. Gender va biologik jins o‘rtasidagi farqni anglash, nafaqat gender tengligini tushunishda, balki gender stereotiplarini yengishda

ham muhimdir. Bu insonning fiziologik xususiyatlari orqali belgilangan va tabiat tomonidan yaratilgan omillardir.

Shu bilan birga, ijtimoiy jinsiy identifikatsiya, odamlarning jinsiy orientatsiyalarini anglash va ifodalashdagi o'zgarishlarni ko'rsatadi. So'nggi yillarda, genderga oid qo'shimcha tushunchalar (masalan, non-binary (ikki jinsli emas), genderfluid (genderi o'zgaruvchan)) ijtimoiy normativlarning o'zgarishiga olib keldi va bu yangi yondashuvlar genderni yanada muayyan va noaniq bo'lmagan kategoriyalar sifatida ko'rsatishga imkon yaratdi.

Judith Butler o'zining mashhur asari *Gender Trouble: "Feminism and the Subversion of Identity"* da genderni performativlik sifatida tushuntirgan. Butlerga ko'ra, gender — bu nafaqat biologik jinsga asoslangan aniq identifikatsiya, balki ijtimoiy va madaniy konstrukt sifatida shakllanadi. Genderni performativlik deb atash orqali, u genderni harakatlar, ifodalar va ijtimoiy aloqalarda doimiy amalga oshiriladigan jarayon sifatida ko'rsatadi. U bu fikrni shunday izohlaydi:

"Gender, bu nafaqat ichki identifikatsiya, balki ijtimoiy kontekstdagi o'zini amalga oshirish jarayonidir. Genderning shakllanishi, faqatgina shaxsning o'zini jinsga qarab tasavvur qilishiga bog'liq emas, balki ijtimoiy aloqalarda doimiy ifodalash va harakat orqali amalga oshiriladi"[1].

J.Money gender identifikatsiyasini biologik va ijtimoiy konstrukt sifatida tushuntirgan. U o'zining *"Sexual Signatures: On Being a Person"* asarida genderni nafaqat biologik jins bilan, balki ijtimoiy va madaniy normativlar orqali shakllanadigan bir holat sifatida ko'rsatadi.

J.Money, genderni biologik jinsdan farq qiladigan ijtimoiy ro'l sifatida qarab, gender ro'llari va ularni qanday amalga oshirishni jamiyat va madaniy ta'lim jarayonlarida shakllanishini izohlaydi. Uning fikriga ko'ra, gender identifikatsiyasi nafaqat biologik jinsga, balki jamiyatning ijtimoiy kutishlari va madaniy normativlarga ham bog'liqdir.

J.Money genderni shunday tasvirlaydi: "Gender rollari faqat biologik jins bilan bog'liq bo'lmaydi, ular ijtimoiy ta'lim jarayonida shakllanadi. Har bir shaxs o'zining jinsini qanday qabul qilishini va jamiyatda qanday rollarni bajarishini o'rganadi"[2]. Bu yondoshuvda J.Money genderni ijtimoiy rol sifatida tushunib,

shaxsning gender identifikatsiyasini ijtimoiy sharoitlar va tarbiya orqali shakllantirishini ta'kidlaydi.

Madaniy jihat. Madaniyatning gender identifikatsiyasiga ta'siri keng qamrovli bo'lib, har bir jamiyat o'zining o'zgacha gender normativlarini yaratadi. Masalan, ba'zi jamiyatlarda gender rollari aniq ajratilgan bo'lsa, boshqalarda gender ro'llari o'rtasidagi chegaralar yumshoqroq va o'zgaruvchanroq. O'zbekiston kabi ko'plab jamiyatlarda, an'anaviy yondashuvlar ayollarga va erkaklarga o'zgaruvchan rollarni yuklaydi. Madaniy qadriyatlar va urf-odatlar, gender rollarining jamiyatdagi shakllanishiga va shaxsning gender identifikatsiyasini qanday qabul qilishiga ta'sir qiladi.

Shu bilan birga, globalizatsiya va ijtimoiy tarmoqlarning tarqalishi, madaniy normativlarga yangi oqimlarni olib kelmoqda va bu gender identifikatsiyasiga kengroq, ko'p qirrali qarashlarni yuzaga keltirmoqda. Yangi madaniy va texnologik o'zgarishlar, gender identifikatsiyasining shakllanishida ijtimoiy va madaniy ta'sirlarni o'zgartirishi ehtimoli juda yuqori hisoblanadi[6].

Psixologik jihatlar. Gender identifikatsiyasining psixologik jihatlari shaxsning o'zini qanday his qilishi va o'z jinsini qanday qabul qilishi bilan bog'liq. Psixologik nuqtai nazardan, gender identifikatsiyasi shaxsning o'zligini qabul qilish jarayonida muhim o'rin tutadi. Psixologik tahlilga ko'ra, bir shaxsning gender identifikatsiyasi, ularning o'ziga bo'lgan ishonchiga, o'zini boshqa jins bilan solishtirishga va o'zining ijtimoiy o'rni haqida fikr yuritishga bog'liqdir. Bu jarayon, ayniqsa, o'sish va rivojlanish davrida muhim rol o'ynaydi. Erikson o'zining "o'zlikni tanish va rolni adashtirish" nazariyasida, bolalar va yoshlarning o'zini anglashda genderning o'rni haqida gapiradi. Uning fikriga ko'ra, genderni qabul qilish va uni shaxsiy identifikatsiyaga qo'shish, shaxsning ijtimoiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

Shaxsning gender identifikatsiyasining rivojlanishida ota-onalar, maktab, bog'cha va umumiy ijtimoiy muhitning roli katta. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ba'zi shaxslar o'zlarining gender identifikatsiyasini aniq shakllantirishi mumkin, boshqalari esa ko'proq muammolarga duch keladi. Gender

identifikatsiyasidagi o'zgarishlar, o'zini tanish va qabul qilish jarayonida, jinsiy stereotiplar va ijtimoiy bosimlar kabi psixologik faktorlar ta'sirida yuzaga keladi.

Bugungi kunda maktabgacha ta'limda katta yoshdagi bolalar uchun gender identifikatsiyasini shakllantirish juda muhim. Bu jarayonning ilmiy va ijtimoiy jihatlari bolalar shaxsiyatining rivojlanishi, ijtimoiy ro'llarni qabul qilish va jamiyatda o'z o'rnini haqida tasavvurga ega bo'lishlarini ta'minlashda asosiy omil hisoblanadi[5].

XULOSA

(ЗАКЛЮЧЕНИЕ\CONCLUSION). Gender identifikatsiyasi faqat biologik jinsga bog'liq emas, balki ijtimoiy va madaniy normativlarga asoslanadi degan fikrni yuqorida ta'kidlab o'tdik. Bolalar genderni o'rganishda o'zlarining jinsiga oid aniq tasavvurlarni shakllantiradilar, ammo bu tasavvurlar faqat biologik belgilar bilan cheklanmaydi. Jamiyatda erkaklar va ayollar o'rtasidagi farqlar ko'pincha ijtimoiy ro'llar va kutishlarga asoslanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun bu farqlarni tushunish, ular uchun genderga oid to'g'ri tushunchalarni shakllantirishda muhimdir.

Ta'lim jarayonida gender rollarini o'rganish nafaqat an'anaviy rollarni qabul qilishni anglatadi, balki bolalarni **gender stereotiplariga** qarshi kurashishga o'rgatishni ham anglatadi. Gender stereotiplari odatda jamiyatda erkaklar va ayollarga qo'yilgan aniq kutishlarga asoslanadi, masalan, erkaklar kuchli, ayollar esa mehribon va uy bekasi bo'lishi kerak degan qarashlar mavjud. Bunday stereotiplar bolalarda gender ro'llarini noto'g'ri anglashiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun, maktabgacha ta'limda tarbiyalanuvchilar genderni to'g'ri tushunish, hurmat va o'zaro tenglikni o'rgatish orqali bu stereotiplarga to'g'ri yondashuv va xatoliklarni ajratishni shakllantirish zarur[7].

Gender identifikatsiyasining nazariy aspektlari, uning ijtimoiy, madaniy va psixologik jihatlari bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Gender identifikatsiyasi faqatgina biologik jinsdan farq qiladigan, balki shaxsning ijtimoiy va madaniy ro'llarini qabul qilish jarayonida shakllanadi. Bu jarayon psixologik va ijtimoiy me'yorlarga ham ta'sir qiladi va o'zgaruvchi ijtimoiy, madaniy va

psixologik omillar tomonidan shakllanadi. Gender identifikatsiyasining rivojlanishiga yordam berish uchun, jamiyatda gender rollari, stereotiplari va normativlarini qayta ko'rib chiqish va to'g'ri talqin qilish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge.
2. Money, J. (1972). *Sexual Signatures: On Being a Person*. Johns Hopkins University Press.
3. Erikson, E. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. Norton & Company.
4. Bem, S. L. (1981). *Gender Schema Theory: A Cognitive Account of Sex Typing*. *Psychological Review*, 88(4), 354-364.
5. Razzoqova, M. (2025). Maktabgacha yoshdagi bolalarda gender identifikatsiyasi muammosini o'rganish nazariyasi. *Nordic_Press*, 7(0007).
6. Razzoqova, M. (2024). Maktabgacha yosh davrida gender identifikatsiyasini rivojlantirish. *Tamaddun nuri jurnali*, 11(62), 179-181.
7. Razzokova, M. (2025). Pedagogical aspects of gender identification formation in preschool-age children. *Science*, 4(2-2-2), 23539.
8. Mirshadmanovna, X. Z., & Qizi, Q. M. M. (2023). Boshlang'ich sinf o'quvchilariga predmetlararo integratsiya vositasida metapredmet tushunchalarini o'rgatish. *Science and innovation*, 2(Special Issue 14), 658-663.
9. Vokhidova, N. K., Khalikova, Z. M., Islamova, F. S., & Abdulkhayeva, M. B. (2024). Organization Of The Educational Process In Primary Education With The Participation Of Artificial Intelligence. *Educational Administration: Theory and Practice*, 30(4), 1906-1909.
10. Axmedova, N. E., & Nuriddinova, M. M. Q. (2023). BOLALARNI IJODIY QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHNING MAQSAD VA VAZIFALARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3), 755-760.
11. 14. Kurbonova, B., & Ahmedova, N. (2022). THE CONCEPT OF ARTISTIC THINKING IN THE FINE ARTS. *International Journal of Early Childhood Special Education*, 14(6).

METAKOGNITIV MONITORING – O‘QUV MUVAFFAQIYATINING KUCHLI PREDIKTORI

Xalikova Zaxro Mirshadmonovna,
Xalqaro Nordik universiteti
mustaqil izlanuvchi

METACOGNITIVE MONITORING – A POWERFUL PREDICTOR OF ACADEMIC SUCCESS

Zakhro Mirshadmonovna Khalikova,
Independent Researcher, International Nordic University

МЕТАКОГНИТИВНЫЙ МОНИТОРИНГ – МОЩНЫЙ ИНСТРУМЕНТ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ АКАДЕМИЧЕСКОЙ УСПЕВАЕМОСТИ

Захро Мириадоновна Халикова,
Независимый исследователь, Международный скандинавский
университет

<https://orcid.org/0009-0002-5498-0094>
zhalikova1208@gmail.com

REZYUME: Ushbu matnda metakognitivlik va uning asosiy tarkibiy qismi bo‘lgan bilimni monitoring qilish jarayoni yoritilgan. Sigmund Tobias va Howard Thomas Eversoning “Assessing Metacognitive Knowledge Monitoring” hisobotiga asoslanib, Knowledge Monitoring Assessment (KMA) metodikasi ishlab chiqilishi, uning afzalliklari va amaliy qo‘llanilishi tushuntiriladi. KMA o‘quvchining o‘z bilimini baholash aniqligini o‘lchashga, ortiqcha ishonch va o‘zini past baholash kabi xususiyatlarni diagnostika qilishga imkon beradi. Ushbu metodika o‘qish tushunishi, strategik o‘qish, o‘z-o‘zini nazorat qilish va akademik muvaffaqiyat bilan bog‘liq ekanligi ko‘rsatib o‘tiladi. KMA ob‘ektiv, turli fanlarga mos va ta‘lim jarayonini individuallashtirishda samarali vosita sifatida tavsiya etiladi.

Tayanch so‘zlar: metakognitivlik, bilimni monitoring qilish, Knowledge Monitoring Assessment (KMA), o‘z-o‘zini baholash, o‘quvchi muvaffaqiyati, ortiqcha ishonch, o‘zini past baholash, strategik o‘qish, ta‘lim diagnostikasi, akademik rivojlanish.

РЕЗЮМЕ: В тексте рассматривается метакогнитивность и ключевой её компонент — мониторинг знаний. На основе отчета Сигмунда Тобиаса и Говарда Томаса Эверсона “Assessing Metacognitive Knowledge Monitoring” описывается разработка методики Knowledge Monitoring Assessment (KMA), её преимущества и практическое применение. KMA позволяет оценивать точность самооценки учащихся, диагностировать чрезмерную уверенность и заниженную самооценку. Методика напрямую связана с пониманием текста, стратегическим обучением, саморегуляцией и академической успеваемостью. KMA является объективным, универсальным и эффективным инструментом для индивидуализации образовательного процесса.

Key words: metacognition, knowledge monitoring, Knowledge Monitoring Assessment (KMA), self-assessment, student achievement, overconfidence, underestimation, strategic learning, educational diagnostics, academic development.

SUMMARY: The text explores metacognition and its key component, knowledge monitoring. Based on Sigmund Tobias and Howard Thomas Everson’s report “Assessing Metacognitive Knowledge Monitoring,” the development, advantages, and practical application of the Knowledge Monitoring Assessment (KMA) methodology are described. KMA measures the accuracy of students’ self-assessment and allows diagnosing overconfidence and underestimation. The methodology is closely linked to reading comprehension, strategic learning, self-regulation, and academic achievement. KMA is an objective, adaptable, and effective tool for individualizing the educational process.

Ключевые слова: метакогнитивность, мониторинг знаний, Knowledge Monitoring Assessment (KMA), самооценка, успехи учащихся, чрезмерная уверенность, заниженная самооценка, стратегическое обучение, образовательная диагностика, академическое развитие.

KIRISH. Metakognitivlik — o‘z fikrlash jarayonlarini tushunish va boshqarish. Uning eng asosiy tarkibiy qismi: bilimni monitoring qilish — ya’ni o‘quvchi nimani bilishini va bilmasligini aniqlay olishi. [1]

Sigmund Tobias va Howard Thomas Everson tomonidan chop etilgan “Assessing Metacognitive Knowledge Monitoring” hisoboti metakognitiv bilimni monitoring qilish (ya’ni o‘quvchi o‘z bilimi qanchalik to‘g‘ri ekanini baholay olishi) mavzusiga bag‘ishlangan. Mualliflar fikricha, o‘quvchining o‘qishdagi muvaffaqiyati ko‘p jihatdan bilimni to‘g‘ri baholashiga bog‘liq. Hujjatda 12 ta tadqiqot tahlil qilingan. Ulardan **10 tasi** – til, so‘z boyligi, o‘qish kabi verbal sohalarida, 2 tasi – matematika bo‘yicha o‘tkazilgan edi. Avvalgi tadqiqotlarda ko‘pincha o‘quvchilar o‘z bilimi haqidagi **subyektiv baholarga** tayanilgan, ammo ular har doim ham aniq bo‘lmaydi. Shu sababli mualliflar **Knowledge Monitoring Assessment (KMA)** deb nomlangan **obyektivlashtirilgan baholash usulini** taklif qiladi. [4]

Metakognitsiyaning ta’limdagi ahamiyati va uni baholash metodlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Muallif ta’limda o‘quvchilarning metakognitsiyasini rivojlantirish muhimligini ta’kidlaydi, va buning uchun avvalo uni o‘lchash lozimligini bildiradi.[10]

Tahlil uchun eng so‘nggi 10 ta tadqiqotga e’tibor qaratiladi, va ularda metakognitsiyaning ikkita asosiy komponenti — **bilim (knowledge) va regulyatsiya (regulation)** — qanday baholanganligi ko‘rib chiqiladi.

-Bilim haqida (knowledge) baholashda odatda faqat “offline” usullar (anketalar, intervyular) qo‘llaniladi.

-Regulyatsiya (rejalashtirish, monitoring, nazorat) baholashda esa oflayn va **onlayn** usullar birgalikda ishlatiladi — masalan, “think-aloud” protokollari, xatolarni aniqlash paradigmaları, uko‘rish paytida o‘z fikrlarini ovozda ifodalash.

Muallifa shuningdek amalda qo‘llaniladigan baholash usullarining cheklavlari haqida gapiradi:

-Anketalar yoki intervyular o‘quvchilar o‘z xatti-harakatlarini va fikr jarayonlarini to‘liq yoki ishonchli tarzda ifodalay olmasligi mumkin.

-“Think-aloud” protokollari verbal qobiliyatga bog‘liq va o‘quvchilarning real fikrlash jarayonlarining hammasini yozib bera olmasligi ehtimoli mavjud.

-“Xato aniqlash” (error detection) vazifalarining ekologik haqqoniyligi cheklangan, chunki real hayotda odamlar har doim matnlarda xato borligidan xabardor bo‘lmaydi.

-Sistematik kuzatuvlar (observatsiya) ham ijobiy, lekin ular har doim metakognitiv niyat yoki ichki nazoratni aniq ko‘rsata olmaydi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, so‘nggi yillarda metakognitsiyani baholashda “domain-specific” (maxsus fan) yoki “real hayot” vazifalari ishlatishga tendensiya paydo bo‘lganligi aniqlangan.

Muallif o‘z izlanishi asosida kelajakdagi tadqiqotlar va o‘qitish amaliyoti uchun bir qator tavsiyalar beradi — xususan, metakognitsiyani baholashda va uning o‘qitilishini rejalashtirishda diagnostika jihatdan puxta yondashuv zarurligi ta’kidlanadi.

Tadqiqot mualliflari bu jarayonni metakognitsiyaning eng muhim qismi deb hisoblaganlar, chunki o‘quvchi nimani bilishini yoki bilmasligini aniq baholay olmasa, o‘z o‘qishini to‘g‘ri rejalashtira olmaydilar. Mazkur hisobotda Knowledge Monitoring Assessment (KMA) ishlab chiqilgan. **KMA** — bu o‘quvchilarning **metakognitiv monitoring** darajasini, ya’ni o‘z bilimlarini **to‘g‘ri baholash qobiliyatini** o‘lchaydigan baholash vositasidir. KMA o‘quvchi quyidagi savolga qanchalik to‘g‘ri javob berishini o‘lchaydi: **“Men ushbu savolga to‘g‘ri javob bera olishimni oldindan bilamanmi?”** Ya’ni, o‘quvchi **haqiqatan biladimi**, va u **bilaman deb o‘ylaydimi** — shu ikki narsa o‘zaro taqqoslaydi.

Tadqiqotlar KMA vositasida yaxshi validlikka ega ekani, turli fan va turli yosh guruhlarida ishonchli ishlashi, metakognitiv

monitoring o'qish tushunishi bilan bevosita bog'liq ekani isbotlandi

KMA ning ishlash tamoyili quyidagicha:

1-bosqich. O'quvchiga test savoli beriladi.

2- bosqich. O'quvchi testga javob berishdan oldin baho beradi: "Bilaman" yoki "Bilmayman"

3- bosqich. O'quvchi testga javob beradi (to'g'ri yoki noto'g'ri).

4- bosqich. Baho + javob natijalari birlashtiriladi.

Natijada har bir savol to'rtta kategoriyadan biriga taalluqli bo'ladi:

O'z bahosi	Haqiqiy natija	Belgilanishi	Ma'nosi
Bilaman	To'g'ri	++	O'z bilimini to'g'ri baholagan
Bilaman	Xato	+-	O'ta ishonchlilik, ortiqcha ishonish
Bilmayman	To'g'ri	-+	O'zini past baholash
Bilmayman	Xato	--	Bilmasligini to'g'ri his qilgan

KMA yordamida quyidagilarni aniqlash mumkin:

O'quvchining metakognitiv aniqligi. Bilim haqida oldindan bergan taxmin qanchalik haqiqiy natijaga mos keladi.

O'quvchining o'ziga ishonch darajasini Ortiqcha ishonish — +; O'zini past baholash — -

O'quvchi qaysi sohalarda o'zini noto'g'ri baholaydi. Masalan, matematikada o'zini past baholashi, lekin muvaffaqiyatli javob berishi mumkin.

Diagnostik maqsadlar. LD, ADHD, yoki o'qish qiyinchiliklariga ega o'quvchilarda monitoring ko'nikmalari boshqacha bo'lishi mumkin.

KMA da kuzatiladigan tipik profililar

Aniqlik yuqori (++ ko'p). Bilimini yaxshi baholaydi. Mustaqil o'qishga qobiliyatli;

O'ta ishonchli (+- ko'p). "Bilaman" deydi, lekin ko'p xato qiladi. Xatolarni tan olish qiyin. Ko'proq refleksiya zarur;

O'zini past baholovchi (-+ ko'p). Biladi, lekin ishonmaydi. Tashvishi baland bo'lishi mumkin. Rag'bat va qo'llab-quvvatlash kerak;

Past bilim + to'g'ri monitoring (-- ko'p). Bilmaydi, lekin bilmasligini aniq sezadi. O'qitish yaxshi yo'naltirilsa tez rivojlanadi.

KMAning ahamiyati nimada? KMA orqali o'qish tushunishi bilan kuchli bog'liqligi isbotlandi. Strategik o'qishni rivojlantiradi. O'z-o'zini nazorat qilishni kuchaytiradi. Testlarda baland natija ko'rsatishga yordam beradi. Xatolarni tahlil qilishni o'rgatadi. Yaxshi

monitoring qiladigan o'quvchi qaysi joyda yordam kerakligini biladi va samarali o'qiydi.

KMA ning afzalliklari: Obyektiv baholash imkoniyati mavjud (o'quvchi taxmini + haqiqiy natija solishtiriladi). **KMA ni har qanday fan uchun moslashtirish mumkin. Sonli ko'rsatkichlar berilishi tufayli xulosa chiqarishni osonlashtiradi. O'zlashtirishni o'quvchining ruhiy holati** (ishonch, tashvish) bilan bog'liqligini aniqlashni osonlashtiradi. **KMA dars jarayonida qo'llashga qulay**

KMA dan qanday foydalaniladi? O'qituvchilar o'quvchilarning metakognitiv xatolarini aniqlaydilar. Ta'lim jarayonini individuallashtiradilar. Bilim bo'shliqlarini aniqlaydilar va tuzatadilar.

O'quvchilar "Men bilamanmi yoki yo'qmi?" degan savolni shakllantiradi. O'z-o'zini baholashni o'rgatadi. O'qishdan oldin taxmin qilish odatini rivojlantiradi

Tadqiqotchilar o'qish psixologiyasi. Metakognitiv rivojlanishni kuzatadilar. Akademik muvaffaqiyatni bashorat qilishni

XULOSA

KMA — o'quvchining bilimini emas, balki u o'z bilimini qanchalik to'g'ri tushunishini o'lchaydigan noyob va kuchli vosita. Bu test yordamida o'qituvchi va o'quvchi xatolarni aniq ko'ra oladi, metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantiradi, va o'zlashtirishni sezilarli darajada oshiradi. KMA o'quvchilarning metakognitiv darajasini aniq baholashi mumkin bo'lgan samarali vosita.

O'quvchilarning o'z bilimini baholashi o'quv jarayonining muhim qismi bo'lgani uchun, bunday vositalar ta'limda katta ahamiyatga ega.

Monitoringni yaxshilash o'quvchining umumiy o'qish strategiyasi, rejalashtirishi va o'z-o'zini boshqarishiga yordam beradi.

Kelgusida bu vositadan o'quvchilarning metakognitiv rivojlanishini kuzatish, intervensiya dasturlari yaratish va o'qitish metodikalarini takomillashtirish uchun foydalanish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Schiefele, U. (1990). The influence of topic interest, prior knowledge, and cognitive capabilities on text comprehension. In J. M. Pieters, K. Breuer, & P. R. J. Simons (Eds.), *Learning environments* (pp. 323-337). Berlin: Springer.
2. Schiefele, U. (1991). Interest, learning, and motivation. *Educational Psychologist*, 26, 299-323.
3. Schiefele, U. (1992a). Topic interest and levels of text comprehension. In K. A. Renninger, S. Hidi, and A. Krapp (Eds.), *The role of interest in learning and development* (pp. 151-182). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
4. Schiefele, U. (1992b, April). *Content related motivation and learning from text*. Paper presented at the annual convention of the American Educational Research Association, San Francisco, CA.
5. Schoenfeld, A. (1992). Learning to think mathematically: Problem solving, metacognition, and sense making in mathematics. In D. Grouws (Ed.), *Handbook of research on mathematics teaching and learning* (pp. 34-370). New York: Macmillan.
6. Schraw, G., & Dennison, R. S. (1994). Assessing metacognitive awareness. *Contemporary Educational Psychology*, 19, 460-475.
7. Schraw, G., Dunkle, M. E., Bendixen, L. D., & Roedel, T. D. (1995). Does a general monitoring skill exist? *Journal of Educational Psychology*, 87, 433-444.
8. Nesrin OZTURK. (2017) Assessing Metacognition: Theory and Practices
9. Xabibullayevna, V. N., Mirakbarovna, F. D., Mirshadmanovna, X. Z., Shamsuddinovna, I. F., Saydullayevich, N. M. B. R., & Sayfutdinqizi, F. K. (2025). APPLICATION OF GAME TECHNOLOGIES IN EDUCATION: IN THE CONTEXT OF UZBEKISTAN. *Lex Localis: Journal of Local Self-Government*, 23.
10. Vokhidova, N. K., Khalikova, Z. M., Islamova, F. S., & Abdulkhayeva, M. B. (2024). Organization Of The Educational Process In Primary Education With The Participation Of Artificial Intelligence. *Educational Administration: Theory and Practice*, 30(4), 1906-1909.
11. Axmedova, N. E., & Nuriddinova, M. M. Q. (2023). BOLALARNI IJODIY QOBILYATINI RIVOJLANTIRISHNING MAQSAD VA VAZIFALARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3), 755-760.
12. Kurbonova, B., & Ahmedova, N. (2022). THE CONCEPT OF ARTISTIC THINKING IN THE FINE ARTS. *International Journal of Early Childhood Special Education*, 14(6).

STABILITY OF THE CULTURE OF FAMILY RELATIONS IN CIVIL SOCIETY

*Dehkanov Maxmud, PhD., Associate Professor, of the
Department "History of Uzbekistan" State Technical University,
Islam Karimov*

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИДА ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАРИ МАДАНИЯТИНИНГ БАРҚАРОРЛИГИ

*Дехқонов Махмуд, т.ф.н., Ислам Каримов номидаги Давлат
техника университети "Ўзбекистон тарихи"
кафедраси доценти*

СТАБИЛЬНОСТЬ КУЛЬТУРЫ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ГРАЖДАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

*Дехканов Махмуд, кандидат наук, доцент кафедры
"История Узбекистана" Государственного технического
университета им. Ислама Каримова*

<https://orcid.org/0009-0003-3705-5240>

Annotation: The topic of this article is one of the most pressing issues of revival and renewal in the era of globalization. Because it is explained that during the period of building any democratic and civil society, morals, mutual attitude of parents and love for children are important factors in the stability of the family.

Key words: affection, love, citizen, generation, right, blessing, maturity, heir, kindness, patience, tolerance, modesty.

Аннотация: Мазкур мақола мавзуси ҳозирги энг долзарб глобаллашув давридаги уйғониш ва янгиланиш масалаларидан бири. Зероки, ҳар бир демократик ва фуқаролик жамият бунёд этилаётган даврда оила барқарор бўлишида ота-онанинг ахлоқи, одоби, ўзаро муносабати, фарзандларга бўлган меҳр-муҳаббати муҳим омил эканлиги ёритилган.

Таянч сўзлар: меҳр, муҳаббат, фуқаро, авлод, ҳуқуқ, неъмат, камолот, ворис, мурувват, сабр, тоқат, ҳаё.

Аннотация: Тема данной статьи — один из самых актуальных вопросов возрождения и обновления в эпоху глобализации. Потому что объясняется, что в период построения всякого демократического и гражданского общества мораль, нравы, взаимное отношение родителей и любовь к детям являются важным фактором стабильности семьи.

Ключевые слова: привязанность, любовь, гражданин, поколение, право, благословение, зрелость, наследник, доброта, терпение, терпимость, скромность.

INTRODUCTION. In the current process of building a legal, democratic and civil society in our country during the period of revival and renewal, the stability of the culture of family relations, morals, manners, mutual attitude of parents and love for their children are of great importance. After all, building a legal, democratic, civil society in Uzbekistan, where the current

renewal is developing, is in the hands of future youth and righteous children. And the young generation receives primary education and matures in the family. "Every sane person understands that as long as there is life in this bright world, there is a family. As long as there is a family, there is a priceless blessing called a child. As long as there is a child, people always live with good dreams and

aspirations"¹. Therefore, children are a blessing, parents' responsibility in their upbringing is extremely high. At the same time, it is important that children please their parents. "Whoever pleases his parents, he will be blessed with Tubo (a tree in Paradise) and Allah will prolong his life"². In the family, the mother is considered a blessing, she is the beginning of life, the main creator of the child's spirituality. There is no more responsible task for parents than the duty of raising their children. And the child is the heir of today, the future of independent Uzbekistan. In the family, the mother endures any difficulties for her children, she overcomes them with patience. It is not easy to imagine how difficult it is to raise a mature person from a piece of meat, to bring him to maturity. Mothers are busy raising their children day and night and sometimes forget about themselves. A woman, first of all, shows kindness to her child. It is the sacred duty of children to please mothers.

It is not for nothing that in the decrees and laws adopted in our republic, great attention is paid to the issue of women and their appreciation. A lot of work has been done in this regard. When we talk about women, first of all, we need to recognize that a woman is a teacher who ensures the eternity of life, continuity of generations, preserves our sacred traditions, and at the same time influences the future generations to become human beings. The great poet Alisher Navoi in his work "Hayrat-ul-Abror" taught how important father and mother are for a person and taught that as "one is the moon, the other is the sun." In "Arbain" he emphasizes that the mother's value should be kept very high and writes as follows: "Garden of paradise is under the feet of mothers, if you wish, be the soil of mother's feet".³. A woman's ideal life, in which moral qualities are great, and she avoids any sensual vices. A woman's modesty is an ornament of human life. A woman with modesty, faith, and a beautiful character is the spiritual symbol of the family. Chastity is in faith, and faith leads to heaven. Chastity is a pure flower that adorns the flower of wisdom, which is manifested in the heart,

feelings and appearance of a woman, increases chastity and femininity. According to the narration, "There was a woman among those sentenced to death. When they were being taken to death, she asked to be given a thread and a needle on the way. What are you going to do with a rope?" the executioners asked.

"There is a stitch near my knee. Let me sew it up," said the woman. - After all, you will die now! said the guards. - I am a woman, save my shame. Even if I'm going to die, I have to appear like a woman in front of the people "⁴, - said the woman.

A well-bred woman is the honor of the family, the well-being of her husband, the love of her children, the precious jewel of people, the prosperity of the house. After all, she understands the family members, she works calmly. She endures the bitterness of the family and lives with love and trust. Our people consider such women as well-bred and loyal. They are valued with respect. It is not for nothing that men say that women should be treated like their biological sisters. The concepts of "family" and "woman" cannot be imagined separately from each other. The life of society cannot be imagined without women. It is a woman who makes a perfect family. An honorable woman is also a force that brings blessings to the society and the family. Women were likened to angels in the East. Mothers live in society following our national, Islamic values and traditions, and raise children. She teaches them the secrets of life. This is the main bud of a child's spirituality. A mother's love does not end when a child stands on its own feet, but lasts a lifetime. Fakhr-ul-Banot Sibgatullah's daughter says: "It is known that if a woman is a spendthrift in her administration, she will offend her husband, and she will suffer hardships. Even when the husband is a spendthrift, the wife should learn how to treat him well, plan gifts and other things, and not leave things behind. the place should be locked "⁵. In fact, a good, intelligent wife, apart from her children, also brings up her husband with her upbringing, honesty, and livelihood. Since a man is

¹ Karimov I. A. Great spirituality— invincible power. - Tashkent: Manaviyat, 2008. -p.56.

² Muhammad ibn Ismoil Al-Bukhari. Al-adab Al-mufrad. (Hadiths about behaviours). -Tashkent: Tashkent Islam University, 2008. -p.5.

³ Look: Alisher Navoi. Nazmul-Javohir, Arbain. -Tashkent: Publishing of Gafur Gulam. 1968. T.15. – p.6.

⁴ Haydarov N. A woman is a symbol of chastity. // Marifat. 29 september, 1993.

⁵ Fakhr-ul-Banot Sibgatullohi kizi. Family guidances. - Tashkent: Writer, 1993. -B.65.

the head of the family, he is more likely to be at work. A healthy spiritual environment in the family is mainly created by women. This idea is also mentioned in hadiths: "Unhappiness is in the wife, house and horse",⁶ is called.

Mother's love is reflected not only in the image of a child, but also in the development of society. A mature spiritual mother raises a physically healthy and spiritually mature person. A mother's love is endless, selfless and incomparable. A mother may forget herself in difficult times, but she never forgets her child. The folk saying "Even when the world is narrow, a mother's love is wide" is a great wisdom related to the deep knowledge of the inner world of women. Comparing a mother to a gardener represents the meaning of life. Just as a gardener cares for fruit trees day and night, so does a mother nurture her child. He glorifies the human personality and his qualities, considers him the highest among the creatures on earth. As written, in the hadith - "A sweet word is charity."⁷

It would not be wrong to say that the son's respect for his mother in the family environment forms the spiritual core of the relationship that is formed in his heart towards his future partner. A child who does not respect his mother will not be able to respect his spouse. A woman gets spiritual satisfaction when she feels that her husband has helped her in what she needs to do. This satisfaction is one of the main factors of a woman's health and good mood. Helping women and trying to ease their burden is one of the ancient traditions of the Uzbek nation. When women carry a heavy load, men take it from their hands, boys dig the ground, and girls water the plants, which is a manifestation of moral and moral culture and sense of duty.

During the Mustabid regime, women were declared to have equal rights with men. But this equality was a weakness inherent in women, a complete denial of their place and duty in the family.

In the family, the kindness, honesty, and integrity of the mother towards the children is the reputation

of her husband, her children, and the entire Uzbek people.

It is also an important moral virtue for women to pay attention to themselves in the family. In order to look good to her husband and be an example to her children, if a woman adorns herself modestly within the framework of morals, manners, and attitude, then this is certainly considered spiritual beauty.

If the mother is happy in the family, this is also a sign of family joy, happiness and harmony. As the wise say, mother's laughter is the laughter of the whole household. An example of mother's love is the source of spirituality, it is a great feeling that is passed from generation to generation. Mother's love, loyalty, care, modesty, consistency are also moral virtues formed in the process of upbringing in the family.

There is a wise saying in our nation: "Do not seek the crown of honor, seek the approval of your mother." According to the hadith, a man came to Rasulullah (s.a.w.) and said: "Oh, Rasulullah, who has the right to treat me well?" asked, Mr. Rasulullah said: "Your mother!" He asked, "Who else?" Mr. Rasulullah said: "Your mother!" He said, "Who else?" The Messenger of God (this time) replied: "Your father!"⁸. So, replacing respect for parents has always been glorified in national, Islamic and universal values. In the conditions of independence, special attention was paid to this issue, the legal bases of honoring parents and assistance in case of exhaustion were developed, and it was expressed in special laws, in particular, in the Family Codex.

CONCLUSION. Sages did not say for nothing that a child's respect for parents is the first basis of morality. This is not a family-specific virtue, but a duty common to all families and children. In the culture of family relationships, only a person who respects his parents can respect other people. Such traditions are inherited from our ancestors. According to the narration, "Hakim Termizi's two students decided to travel with a scholar friend for the purpose of learning. He had a

⁶ Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Bukhari. Sahih al-Bukhari. Al-Jomi as-Sahih (reliable collection). II book/ Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Bukhari -Tashkent: Editor -in-main of dictionaries, 1995. -p.393.

⁷ Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Bukhari. Sahih al-Bukhari. Al-Jomi as-Sahih (reliable collection): II book. -

Tashkent: National encyclopedia of Uzbekistan 2008, -p. 379.

⁸ Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al Bukhari. Sahih al-Bukhari. V4. Al Jome as -Sahih.-Tashkent: National encyclopedia of Uzbekistan, 2008. -p.373.

mother. He said: "Oh, my dear son, I am alone, weak and debilitated, you are my only support, to whom do you want to leave me?" From these words of the mother, fire fell into the heart of the boy and he left the trip. As Hakim Termizi said, "I got to this state because of my mother's approval"⁹. These words convey how important parental consent is.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I. A. Great spirituality– invincible power. -Tashkent: Manaviyat, 2008. –p.56.
2. Muhammad ibn Ismoil Al-Bukhari. Al-adab Al-mufrad. (Hadiths about behaviours). – Tashkent: Tashkent Islam University, 2008. –p.5.
3. *Look*: Alisher Navoi. Nazmul-Javohir, Arbain. -Tashkent: Publishing of Gafur Gulam. 1968. T.15. – p.6.
4. Haydarov N. A woman is a symbol of chastity. // Marifat. 29 september, 1993.
5. Fakhr-ul-Banot Sibgatulloh kizi. Family guidances. -Tashkent: Writer, 1993. –Б.65.
6. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Bukhari. Sahih al-Bukhari. Al-Jomi as-Sahih (reliable collection). II book/ Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Bukhari -Tashkent: Editor –in-main of dictionaries, 1995. –p.393.
7. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Bukhari. Sahih al-Bukhari. Al-Jomi as-Sahih (reliable collection): II book. –Tashkent: National encyclopedia of Uzbekistan 2008, -p. 379.
8. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Bukhari. Sahih al-Bukhari. V4. Al Jome as -Sahih.- Tashkent: National encyclopedia of Uzbekistan, 2008. –p.373.
9. Omonturdiyev Jabbor. Principles of Al-Hakim at -Termiziy. –Tashkent: University, 2000. –p.76.

⁹ Omonturdiyev Jabbor. Principles of Al-Hakim at -Termiziy. –Tashkent: University, 2000. –p.76.

YEVROPA XALQLARI MADANIY TARAQQIYOTINING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Xashimova Gulchehra, Alfraganus universiteti katta o'qituvchisi

FEATURES OF THE CULTURAL DEVELOPMENT OF THE PEOPLES OF EUROPE

*Khashimova Gulchekhra, Senior Lecturer
Alfraganus University*

ОСОБЕННОСТИ КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ НАРОДОВ ЕВРОПЫ

*Хашимова Гулчехра, старший преподаватель
Университета Альфраганус*

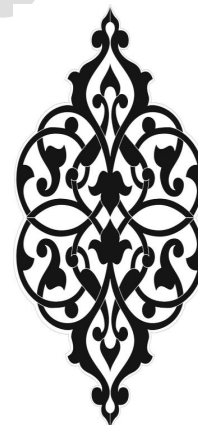

<https://orcid.org/0009-0003-7248-3224>

9-0003-7248-3224

e-mail:

gulchekhra.hash@gmail.com

Annotatsiya: XX asr atom asri deb atalsa-da, uning ikkinchi yarmi insoniyatshunoslik sohasidagi gumanitar izlanishlar va kashfiyotlar, ijtimoiy, pedagogik, madaniy, dam olish texnologiyalarini ishlab chiqish; madaniyat va axborot sohasidagi diniy-ma'naviy qidirishlar hamda integratsiya jarayonlari bilan ajralib turadi. Butunjahon aloqasining noyob kommunikativ tizimi –Internet yaratildi. Yangi global axloqni shakllantirishda muhim o'rin tutadigan xalqaro tashkilotlar vujudga kelmoqda: BMT qoshidagi YUNESKO, Yevropa Ittifoqi qoshidagi Madaniy aloqalar qo'mitasi, Madaniyat, sayyohlik va sport xodimlari xalqaro ittifoqi, Jahon axborot markazi, Bo'sh vaqt xodimlari jahon uyushmasi.

Kalit so'zlar: Yevropa xalqlari, qadriyatlar, Yevropa Ittifoqi, G'arb olimlari, integratsiya, globallashtiruv, reklama agentlari, zamonaviy tendensiyalar.

Abstract: Although the 20th century is called the atomic age, its second half is characterized by humanitarian research and discoveries in the field of humanitarian sciences, the development of social, pedagogical, cultural, and recreational technologies; religious-spiritual searches, and integration processes in the field of culture and information. A unique global communication system - the Internet - has been created. International organizations are emerging that play an important role in the formation of a new global ethic: UNESCO under the UN, the Committee on Cultural Relations under the European Union, the International Union of Cultural, Tourism and Sports Workers, the World Information Center, the World Association of Leisure Workers.

Key words: European peoples, values, European Union, Western scientists, integration, globalization, advertising agents, modern trends.

Аннотация: Хотя XX век называется атомным веком, его вторая половина характеризуется гуманитарными исследованиями и открытиями в области гуманитарных наук, разработкой социальных, педагогических, культурных и рекреационных технологий; религиозно-духовными исканиями и интеграционными процессами в области культуры и информации. Создана уникальная коммуникативная система всемирной связи – Интернет. Возникают международные организации, играющие важную роль в формировании новой глобальной этики: ЮНЕСКО при ООН,

Комитет по культурным связям при Европейском Союзе, Международный союз работников культуры, туризма и спорта, Всемирный информационный центр, Всемирная ассоциация работников досуга.

Ключевые слова: народы Европы, ценности, Европейский Союз, западные ученые, интеграция, глобализация, рекламные агенты, современные тенденции.

Kirish. Yevropa madaniyati jahon sivilizatsiyasi rivojida alohida o'rin tutib, o'ziga xos va shu bilan birga xilma-xil xususiyatlarga ega bo'lgan murakkab tizim sifatida namoyon bo'ladi. Tarixiy taraqqiyot jarayonida Yevropa mamlakatlarida shakllangan demokratik qadriyatlar, inson huquqlari, shaxs erkinligi va diniy bag'rikenglik kabi tushunchalar nafaqat mintaqa doirasida, balki global miqyosda ham keng tarqaldi[1]. Madaniyat jamiyat a'zosi sifatida insonning bilimlari, san'ati, urf-odatlar va ijtimoiy me'yorlarini o'zida mujassamlashtirib, shaxs va jamiyatning o'zini anglashida muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yevropa madaniyati va madaniy siyosati masalalari ko'plab g'arb olimlari tomonidan sotsiologiya, madaniyatshunoslik va falsafa fanlari doirasida keng o'rganilgan. Ilmiy adabiyotlarda Yevropa qadriyatlarining shakllanishi ingliz burjua inqilobi, Buyuk fransuz inqilobi kabi tarixiy jarayonlar bilan bevosita bog'lanadi. Shuningdek, globallashtirish sharoitida madaniy o'ziga xoslikning o'zgaruvchan tabiati, ommaviy madaniyatning kengayishi va madaniy iste'molning birxillashuvi masalalari muhim tadqiqot obyekti aylangan.

Yevropa Ittifoqi doirasida o'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar, madaniy turizm va bo'sh vaqt infratuzilmasiga oid statistik ma'lumotlar zamonaviy Yevropa madaniyatining real holatini yoritib beradi. Adabiyotlarda, shuningdek, globallashtirish va integratsiya jarayonlari Yevropa madaniyatining asosiy zamonaviy yo'nalishlari sifatida talqin etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tarixiy, tizimli va qiyosiy-tahliliy metodlardan foydalanildi. Tarixiy metod Yevropa madaniyatining antik davrdan boshlab shakllanish jarayonlarini o'rganishga xizmat qildi. Tizimli yondashuv orqali madaniyatning ijtimoiy, iqtisodiy va texnologik omillar bilan o'zaro bog'liqligi tahlil qilindi.

Qiyosiy tahlil yordamida Yevropa madaniyatidagi globallashtirish va mahalliylik

jarayonlari, shuningdek, madaniy integratsiya va milliy o'ziga xoslikni saqlash o'rtasidagi munosabatlar aniqlab berildi. Tadqiqot jarayonida sotsiologik tadqiqotlar natijalari va statistik ma'lumotlardan ham foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Yevropa o'ziga xos va xilma-xil madaniyatga ega bo'lgan mintaqadir. Har bir Yevropa mamlakati o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lsa-da, ularda umumiy xarakterdagi unsurlar ham mavjud. Madaniyat tushunchasi jamiyat a'zosi sifatida insonning bilimlari, san'ati, qonunlari va urf-odatlar kabi elementlar majmuasini o'z ichiga olishini ta'kidlash lozim[2]. Madaniyatning asosiy maqsadi shaxs, xalq, millat va sivilizatsiyaning dunyodagi o'z o'rnini aniqlash hamda o'zini ma'lum bir jamiyat bilan aynanlashtirish imkonini beruvchi yo'nalishlar tizimini shakllantirishdir. Hozirgi kunda Yevropa qadriyatlarining universal va hatto ideal timsolida tasvirlash keng tarqalgan. Bu qadriyatlar ingliz burjua inqilobi, Buyuk fransuz inqilobi va boshqa tarixiy voqealar natijasida Yevropa gumanitar fanida shakllangan turli demokratik huquq va erkinliklarni o'z ichiga oladi. Shaxs erkinligi, individualizm, inson huquqlarini himoya qilish, fuqarolik erkinliklari, diniy bag'rikenglik va o'zini erkin ifoda etish kabi qadriyatlar butun dunyoga yoyildi.

Madaniy o'ziga xoslikni saqlash muammosi zamonaviy dam olishni rivojlantirish masalasi bilan chambarchas bog'liq. Bugungi kunda dam olish aholining keng ijtimoiy qatlamlari va guruhlariga yanada qulayroq bo'lib bormoqda va "madaniy bozor"ga yo'naltirilmoqda. Bu bozorda iste'molchining manfaatlari madaniy taklifni belgilaydi. G'arbiy Yevropa aholisining 70-yillarda boshlangan bo'sh vaqtini uyda o'tkazish tendensiyasi rivojlanishda davom etmoqda. Bu asosan, ish vaqtining qisqarishi va bo'sh vaqtning ko'payishi bilan izohlanadi. Turli mamlakatlarda bir xil filmlar ko'rilishi, bir xil musiqalar tinglanishi kabi madaniy iste'molning bir xillashuvini ham e'tiborga olish lozim. Umuman olganda, hayot darajasi ko'tarilishi bilan

oila budjetida sog'liqni saqlash va madaniy hordiq chiqarish xarajatlari oshishi hisobiga eng zarur narsalar (oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy to'lovi) xarajatlari qisqarmoqda. Masalan, 1994-yilda fransuzlar bo'sh vaqtni o'tkazish uchun sarflagan 170 milliard frankning 75 foizi raqamli texnologiyalar bilan bog'liq yangi texnika xaridiga to'g'ri kelgan.

G'arbiy Yevropa mamlakatlarining barchasida bo'sh vaqtni o'tkazishning eng mashhur turi teleko'rsatuvlarni tomosha qilish bo'lib qolmoqda. Raqamli texnologiyalardan foydalanish nafaqat uzatish kanallari sonini ko'paytirish, balki tasvirning yuqori sifatini ta'minlash imkonini beradi. Yevropa Ittifoqining 1995-yilda G'arbiy Yevropa mamlakatlari o'rtasida o'tkazgan sotsiologik tadqiqotlari natijalariga ko'ra, Germaniya yil davomida namoyish etilgan nemis va chet el ishlab chiqarilgan televizion badiiy filmlar soni bo'yicha peshqadamga aylandi. Bo'sh vaqtni o'tkazishning ustuvor mashg'ulotlari reytingida ikkinchi o'rinni axborot va musiqiy (uyda, avtomobilda, jamoat transportida va boshqa joylarda) radio eshittirishlarni tinglash egalladi[3].

Yevropa madaniyatining zamonaviy tendensiyalari haqida so'z yuritganda, Yevropa davlatlari uni asrab-avaylash bo'yicha faol ish olib borayotganini ko'rish mumkin: festivallar, ko'rgazmalar, anjumanlar o'tkazilmoqda, ular tufayli millatlarning o'zlari madaniy jihatdan boyib, madaniy qadriyatlar ularning chegaralaridan tashqariga yoyilmoqda. Bugungi kunda Yevropa madaniyatidagi asosiy yo'nalishlarni alohida ta'kidlab o'tish lozim.

Birinchi yo'nalish, globallashtirish (madaniyatning globallasuvi va mahalliylashuvining bir vaqtdagi jarayonlari) – bu barcha tizimlarga, xususan madaniyatga global va mahalliy ta'sirning o'zaro aloqasidir. Bu tendensiyani har bir madaniyatning ko'p madaniyatli dunyoda o'z "o'ziga xosligi"ni namoyon etishga intilishi sifatida ta'riflash mumkin. Bir tomondan, Yevropada ommaviy

madaniyatning barcha ko'rinishlarini kuzatamiz: globallasuv madaniyatning xalqaro xususiyat kasb etishiga va madaniy muloqotning jadal jarayonlariga asoslanishiga olib keldi. Boshqa tomondan, mahalliy madaniyat alohida ahamiyat kasb etmoqda. Mahalliy jamoalar rolini kuchaytirish va ko'p millatli Yevropa xalqlari madaniyatining o'ziga xosligini saqlab qolish eng muhim vazifaga aylanmoqda.

Ikkinchi yo'nalish – integratsiya, ya'ni chegaralarning yo'qolishi va Yevropa madaniyati me'yorlari hamda standartlarining umumlashuvi. Yevropa Ittifoqi tashkil etilgandan so'ng yagona axborot makoni vujudga keldi va barcha omillar o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri aloqalar tobora kuchayib bormoqda. Yevropa integratsiyasi umumyevropa madaniyatini tushunish va saqlab qolishga hamda umumiy Yevropa taraqqiyot yo'lini shakllantirishga olib keldi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Yevropa madaniyati tarixiy jihatdan shakllangan boy merosga ega bo'lib, bugungi kunda ham jahon madaniy jarayonlariga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Globallasuv va integratsiya sharoitida Yevropa madaniyati bir tomondan umumiy madaniy makonni shakllantirsa, ikkinchi tomondan milliy va mahalliy madaniy o'ziga xoslikni saqlashga intilmoqda. Madaniy hordiq, bo'sh vaqtni tashkil etish va madaniy turizm sohalarining rivojlanishi madaniyatning keng ommaga yetib borishiga xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Bekhabib S. Madaniyat da'volari. Global davrda tenglik va xilma-xillik / ingliz tilidan tarjima, muharrir V.I.Inozemtsev. Moskva, 2003.
2. Habibul H. Glokalizatsiya globallasuv sifatida: sotsiologik tushunchaning evolyutsiyasi // Bangladesh e-Journal of Sociology, 2004. 1-jild, № 2. 1–9-betlar.
3. Huntington S. Sivilizatsiyalar to'qnashuvi va jahon tartibining qayta shakllanishi. — Toshkent: Sharq, 2004.

XORAZM VOHASIDA O'TKAZILGAN XALQ SAYILLARI

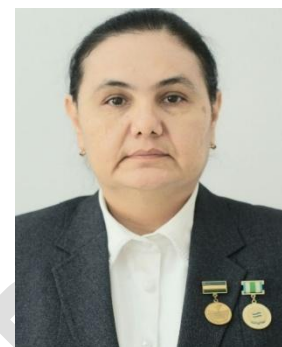
Gapparova Baxtigul Razzaqovna, Urganch davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

FOLK TOURS HELD IN THE KHOREZM OASIS

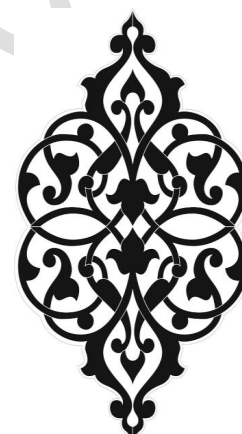
Gapparova Baxtigul Razzaqovna, Independent Researcher, Urgench State Pedagogical Institute

НАРОДНЫЕ ПРАЗДНИКИ, ПРОВОДИМЫЕ В ХОРЕЗМСКОМ РЕГИОНЕ

Ганпарова Бахтигуль Раззаковна, независимый исследователь, Ургенчский государственный педагогический институт

e-mail:
gaffarovabaxtigul@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Xorazm vohasida o'tkazilgan xalq sayillari, sayillarning qanday tartibda o'tishi va o'ziga xos xususiyatlari haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: sayil, Aliqambar, Norim-norim, Orazibon, amiri, allaka, bosvoldi, mullasapo, aknovvot.

Аннотация: В статье представлена информация о народных праздниках, проводимых в Хорезмском оазисе, порядке их проведения, а также об их своеобразных особенностях.

Ключевые слова: сайил, Аликамбар, Норим-норим, Оразибон, амирий, аллака, Хоразм акноввоти, босволди, мулласапо, акноввот.

Abstract: The article provides information about folk festivals held in the Khorezm oasis, the procedure of their celebration, and their distinctive features.

Keywords: sayil, Aliqambar, Norim-norim, Orazibon, amiri, allaka, khorezm aknovvot, bosvoldi, mullasapo, aknovvot.

KIRISH. “Sayil” so’zi “sayr qilmoq”, “kezib, tomosha ko’rmoq” ma’nolariga ega bo’lib, odatda, sayli deganda, katta va tantanali tomoshalar bilan bog’liq turli xil marosimlar tushuniladi. Sayli har yili ma’lum fasllar bilan bog’liq bo’lib, kishilarning sayliga chiqishi, soya-salqin joylarda to’planib, ochiq maydonda tomosha va istirohat tashkil qilish bilan boshlanib, uch kundan bir haftagacha, ba’zan bir oy davom etgan (masalan, sumalak sayli).

O’rta Osiyo aholisining an’anaviy xalq sayillari va hayit bayramlari ikki xil bo’lgan:

1. Tabiiy voqealarga bag’ishlanganlari – yil boshi bayrami (Navro’z), ochilish bayrami, gulxanda isinish bayrami, “Mina” kechasi va boshqalar.

2. Diniy marosimlar (islomgacha bo’lgan davrda) arvohlar uchun o’tkazilgan. Bu haqda Abu Rayhon Beruniyning “**Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar**” asarida qadimiy eronliklar, xorazmiylar, so’g’diylar, rumliklar, yahudiylar, suriyaliklar, xristianlar, hindlar va boshqa xalqlar kalendaridagi mashhur kunlar, hayitlar, odatlar hamda ularda tanovul qilinadigan taomlar haqida ma’lumotlar keltiriladi [1.216].

Sayillar shaharlar, maydonlar, chorsu va rastalar, shahar tashqarisidagi sayilgohlarda hamda muqaddas qadamjolarida o’tkazilib, bir-ikki hafta davom etgan. Sayilgohlarda maxsus oshxona, choyxona va nonvoyxonalar qurilgan, meva-cheva, attorlik hamda baqqollik do’konlari ochilgan. Poyga, uloq, ko’pkari, kurash, chavgon musobaqalari, dorboz, hofiz, sozanda, raqqos,

masxaraboz, qiziqchilarning chiqishlari, ayiq va ilon o'yinlari, tuya, qo'chqor, xo'roz va it urushtirish, mushakbozlik tomoshalari ko'rsatilgan [2.44].

ADABIYOTLAR TAHLILI. Xorazmda Navro'z sayli, Sumalak sayli, Qizil gul bayrami, Qovun sayli, Tut sayli kabi sayillar keng nishonlanib, ular asosan bozorlar va shahar tashqarisidagi sayilgohlarda o'tkazilgan. Sayli kuni o'g'il bolalar ijrosida Aliqambar, Norim-norim, Orazibon, Aravadagi o'yin kabi ommaviy xalq o'yinlari o'ynalgan, sozanda-go'yanda hamda masxarabozlar san'ati namoyish qilingan, qiz va yigitlar ishtirokida Qiz quvish o'yini tashkil etilgan. Katta sayillarda G.P. Snesevning yozishicha, odamlar orasida echki terisini kiyib, boshiga shoh qadab, sayliga chiqqanlar ham bo'lgan [3.80–85].

Sayillarning har yili dehqonchilikni boshlash va hosil bayrami sifatida nishonlanishi, qizil gulga muqaddas deb qarash bilan bog'liq tantanalar, sehr-jodu yordamida yovuz kuchlarni bo'ysundirishga intilish, totemlar hamda o'lgan kishilar ruhiga sig'inish ibtidoiy jamoa davridan xorazmliklarda traditsiya sifatida o'tgan asrgacha saqlanib kelgan va hozir ham qisman saqlanmoqda [7.63].

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Mazkur tadqiqotda etnografik va tarixiy-lisoniy yondashuvlar asos qilib olindi. Xorazm vohasida o'tkazilgan xalq sayillarini o'rganishda tarixiy manbalar, ilmiy adabiyotlar, arxiv materiallari hamda dala etnografik tadqiqotlari natijalari tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida tavsifiy, tarixiy-qiyosiy va tizimli tahlil metodlaridan foydalanildi. Xalq sayillarining shakllanishi, o'tkazilish tartibi va marosim xususiyatlarini aniqlashda yozma manbalar bilan bir qatorda axborotchilar xotiralari, og'zaki rivoyatlar va dala yozuvlari muhim manba sifatida jalb etildi.

Shuningdek, sayillarning ijtimoiy-madaniy ahamiyatini ochib berishda madaniyatshunoslik va folklorshunoslik metodlari qo'llanilib, marosimlarning zamonaviy festival shakllariga transformatsiyasi tahlil qilindi. Olingan ma'lumotlar umumlashtirish va ilmiy xulosa chiqarish usullari orqali tizimlashtirildi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. Xalq saylida har kim o'ziga yoqqan tomosha, ko'rik, musobaqa va qiziqarli o'yinlarda qatnashishi mumkin bo'lgan. Bir joyda bayram ko'rgazmalari va ko'rik-tanlovlar, boshqa joyda dor o'yini va

polvonlar musobaqalari, uchinchi joyda askiyachi va qiziqchilarning chiqishlari, teatr tomoshalari, to'rtinchi joyda badiiy havaskorlik jamoalari va folklor-etnografik ansambllar konsertlari, beshinchi joyda sport musobaqalari (kurash, poyga, chavandozlik) kabi tadbirlarni uyushtirish mumkin.

O'zbek xalqi xilma-xil saylilarga boydir. Jumladan, bahorgi – Sumalak sayli, Gul sayli, yozgi – Suv sayli, kuzgi – Qovun sayli, Uzum sayli, Anor sayli, Anjir sayli kabilar [4.107–108]. Quyida ularning ba'zilariga to'xtalamiz.

Xorazmda uch kun davomida nishonlanadigan bayramlardan biri Qizil gul bayrami hisoblanadi. “Qizil gul” bayrami yoshlik, sevgi, shodlik va bahor ramzi sifatida erta tongda yigit va qizlarning yangi ochilgan qizil gullardan guldasta tayyorlashi bilan boshlangan. Ushbu bayramda yigitlar o'zlari sevgan qizlari, unashtirilganlar esa bo'lajak kelinchaklarga gul va olma otganlar. Saylida karnay, surnay va doira chalingan, xonandalar qo'shiq aytib, raqqosalar raqs tushgan. Chavandozlar poygasi, polvonlar kurashi, baxshilar aytishuvi, dorboz va masxarabozlarning tomoshalari avjiga chiqqan [5.167].

Qabriston yaqinida erkaklar yig'ilib, ularning biri guruch, biri yog', biri go'sht olib kelib, shu joyda palov tayyorlagan [6.202–202]. Sayil tamom bo'lishi bilan qizlar yosh kelinlar boshchiligida saf-saf bo'lib, yaqin joylardagi qabrlarni ziyorat qilish uchun borganlar. Bayramning uchinchi kuni qizlar dugonalaridan birining hovlisida Chiqon o'yini – sarinjoq-arg'imchoq o'yini uyushtirilgan [7.22–25]. Yosh yigitlar ham shu o'yin tashkil qilingan joyga kelib, arg'imchoq uchayotgan qizlar bilan olma otishgan [6.75–76].

“Arg'imchoqlarda uchish ham oddiy ko'ngil otishdan iborat emas”, – deb ta'rif beradi G.P. Snesev [8.12,84,131]. Boshqa xorijlik tadqiqotchilar ham, turli xalqlar orasida yaxshi ma'lum bo'lgan bu odat hosildorlik inonchlariga intiluvchi taqlidiy xarakterga ega bo'lgan sehrli usullardan biri deb ta'riflagan [6.212–214].

Bayram boshlangan kundan to bayram oxirigacha bo'lgan davrda yigit va qizlar “taxiya (do'ppi)”siga qizil gul g'unchasidan qadab qo'yishi odat bo'lganligi sababli ham ushbu bayram shu nom bilan atalgan.

Voha aholisi asosan sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullangani bois, Xorazmda dehqonchilik

bilan bog'liq marosimlar o'tkazilgan. Unga ko'ra, yer haydash va ekishda eski udum bo'yicha ishni boshlash mas'uliyati katta yoshdagi oqsoqollar zimmasida bo'lgan. Ushbu jarayonda oqsoqolning uzoq umr ko'rganligi, dehqonchilik sohasidagi ko'p yillik tajribasi, serfarzandligi va oilaparvarligi, shuningdek, oriq va kuchsiz emasligi inobatga olingan. Marosimni boshlagan kishi dastlab bir-ikki egat surgan, bir-ikki tuvak urug' sepib, ishni ramziy tarzda yo'lga qo'ygan. Mazkur jarayonda bo'g'irsoq pishirilgan va yetti avlod qatorida Bobodehqon ham yodga olingan [9.145].

Qadimdan o'simlik va mevalar xalq mifologik qarashlarida hosildorlik kultlari bilan bog'lanib keladi. Odatda, pishgan meva balog'at belgisi hisoblanadi. Xususan, O'rta Osiyo xalqlari orasida tut mevasi nihoyatda qadrlanib, muqaddas ne'mat sifatida e'zozlanadi. Tut daraxti va mevasi o'sgan hovli fayzli, barakali va omadli sanalgan. Mevalar orasida birinchi pishadigan tut to'qchilik ramzi va pishiqchilik boshi sifatida qadrlangan. Shu sababli tut daraxti va mevasini qadrlashga bag'ishlangan eng yirik tadbir **Tut sayli** deb ataladi. **Tut sayli** umumxalq bayrami bo'lmay, asosan katta tutzorlar bor hududlarda o'tkazilgan sayillardan biridir.

Tut pishganda kishilar tutzorlarga borib, avval mevalarni terib yegan, so'ngra soya-salqin joylarda musobaqa, o'yin-kulgi va tomoshalar uyushtirib, tabiat qo'ynida dam olgan. "Bizlar yoshlik paytimizda tut pishishi va Tut sayliga borishni intizorlik bilan kutardik. Chunki tut mevasini juda yaxshi ko'rardik va sayilda dugonalarimiz bilan maza qilib o'ynab, she'rlar aytib, dam olib qaytardik", – deya eslaydi axborotchilarimiz [10.98–99].

Tut saylini o'tkazishning barcha joyda bir xil qat'iy an'analari mavjud emas. Kishilarning o'z bog'i yoki hovlisidagi tut mevasini terib yeyishi oddiy odat bo'lsa, tevarak-atrofdagi tutzorlarga ommaviy chiqish esa **Tut sayli**, ya'ni katta bayram hisoblanadi. Bundan kelib chiqib, shartli ravishda **Tut sayli** ikki xil tarzda o'tkaziladi:

1. **Kichik oilaviy Tut sayli.** Hovli yoki shaxsiy bog'da tut pishganida ota-onalar ko'rsatmasiga binoan bolalar daraxtga chiqib, tut mevalarini pastga to'shalgan chodirlar ustiga qoqishgan. Terib olingan mevalardan bir tovoq mahalladagi qariyalar va qo'shnilarga tarqatilgan,

qolganlari oila a'zolari jam bo'lib yeyilgan, ortgani quritib, mayiz va shirinliklar tayyorlangan.

2. **Katta ommaviy Tut sayli.** Vohada katta tutzorlar mavjud bo'lgan hududlarda sayl quyidagicha o'tgan: Tut mevasi pisha boshlaganda qishloq aholisi oldindan kelishib, tut yig'ish va sayl qilish vaqtini belgilagan. Tut mevasini terish va sayl qilishga alohida tayyorgarlik ko'rilgan. Ba'zi joylarda tut ekan ajdodlar yodiga bag'ishlab is chiqarilgan va qurbonliklar ham qilinib, sayl maxsus e'lon qilingan. Qishloqdagi yosh va qari (har biri o'ziga kerakli asbob-anjomlarini olib) tutzor tomon yo'l olgan. Ayollar bir to'da bo'lib, erkaklardan keyinroq yurgan, bu esa o'ziga xos bayramona namoyishni vujudga keltirgan.

Tut sayli o'tkaziladigan joylarda yosh bolalar bayramni aks ettiruvchi o'yinlarni o'tkazgan, yosh yigit va qizlar oq chodirlar yozib, tut qoqishga kirishgan (chodir – katta bo'z mato bo'lib, yigitlar tut tagida ushlab turgan). O'spirinlarning biri tutning ustiga chiqib, maxsus to'qmoq bilan shohlarni urib, pishgan mevalarni chodir ustiga to'kkan. O'rta yoshdagi kishilar tut mevasini quritish uchun chig'lar tayyorlagan, ayollar esa shinni pishirish uchun o'choqlarni yoqgan. Qariyalar dasturxon atrofida o'tirgan.

Tut mevalarini qoqish va terish jarayonida o'yin-kulgi ham uyushtirilgan. Yigitlar dam olish bahonasida turli o'yinlar o'ynagan. Shinni qaynayotgan vaqtda ayollar qo'shiq aytib, raqs tushgan. O'rta yoshlilar va qariyalar tutga oid suhbatlar qilgan. Davralarda tut bilan bog'liq afsona va rivoyatlar so'zlangan.

Tut saylida albatta uning mevasidan tayyorlangan shirinliklar iste'mol qilingan. Shuningdek, qo'y, qo'zi yoki uloq so'yilib, go'shti bilan qovurdoqlar tayyorlangan. Tadbir davomida odamlar zarur ozuqalarni hozirlagan, o'yin-kulgi bilan dam olgan va tomoshalar hamda musobaqalarni uyushtirgan. Oqsoqollarning aytishicha, qadimda tut sayli vaqtida "Bosh urushtirish", "To'qmoq urush" va "Olishish" kabi musobaqalar bo'lgan. Xullas, tut sayli kishilarga moddiy va ma'naviy foyda keltirgan.

Xulosa o'rinda shuni ta'kidlash mumkinki, etnografik va tarixiy manbalarda, shuningdek, axborotchilarning ma'lumotlarida ham xotin-qizlar gul sayillarida erkin qatnashgan. Qabrlarni ziyorat qilish qadimdan gul sayillarining tarkibiy qismi bo'lgan. Qizil gullarning paydo bo'lishi to'g'risidagi

tasavvurlar muqaddas zamin va ona tabiat vujudga keltiradigan barcha narsalarni sevish va qadrlashga undaydi.

Qovun sayli – Xorazm vohasi eng qadimiy va mashhur dehqonchilik mintaqalaridan biri bo‘lib, asosan qayir yerlarda yetishtirib, bahorgacha saqlanadi. Bu hudud aholisi qovunni odatiy ovqat sifatida qadrli bilgan va uni juda sevib iste‘mol qilgan. Shu sababli uzoq safarga chiqqanlarida ham iloji boricha ko‘proq qovun olib ketishga harakat qilgan.

Xorazm qayir qovunlari qadimda uzoq mamlakatlarda ham mashhur bo‘lgan. Arab sayyohi XIV asrda yozganidek, “Sharqda ham, G‘arbda ham Xorazm qovuniga teng keladigani yo‘q” [12.538]. U oftobda quritilgan qovun bo‘laklarini Hindiston va Xitoyning uzoq shaharlariga olib borib sotilganini ham qayd etgan [13.62]. Bunday qovunlar zardan ishlangan maxsus qog‘ozlarga o‘ralib, Bag‘dodga va arab xalifalari saroyiga ham yetkazilgan [14.247]. Antoni Jenkinson (XVI acp) Xorazmning qovun-tarvuzlarini qiziqish bilan tasvirlagan [15]. Xorazm vohasida qovunning turli navlari o‘sadi va hozirda ularning 125 turi mavjud. Bular: Zamcha (Xandalaki): Zamcha, Duinak, Mahalliy sariq xandalak, Sari zamcha, Oq zamcha, Ola zamcha, Go‘k zamcha, Qora zamcha, Qizil zamcha, Urganji. Yumshoq pulpali yoz navlari: Amiri, Allaka, Xorazm aknovvoti, Oq gurvak, Ola gurvak, Ko‘k gurvak, Qora gurvak, Bosvoldi, Mullasapo. Yozgi zich pulpali navlari: Aknovvot, Ola kurtak, Ko‘ktarnay, Garvuz qovun, Oksut, Olageke, Ko‘kcha, Jiydagul, Jiyda bargi, Nong‘osht, Torlama, Shakarpara, Shirinpo‘choq. Kuzgi-qishki navlari: Karrikiz, Qishki Bo‘rikalla, Amudaryo, Oq atirgul, Olma guli, Olmurti atirgul, Zarg‘aldoq atirgul, Yashil go‘sht, Xorazm atirgul, Zar atirgul, Qora atirgul, Qizil atirgul va boshqalar [16.23–26]. Xorazm vohasi aholisi allaqachon poliz ekinlarining barcha urug‘larini saqlab qolgan va keyingi yil ularni yana ekib, yig‘ib olgan. Voha aholisi bir-biriga urug‘ almashgan (Xorazmda qovunning urug‘ini tuxum deyishadi): “Menga qovunlaringizning urug‘ini bering, uyingizda yegan qovunning sharbati hali og‘zimdan ketmadi”. Bundan tashqari, vohada qovun urug‘idan barak tayyorlanadi. Buning uchun qovun urug‘lari yaxshilab yuviladi, quritiladi va xavonchaga tuyiladi. Keyin uni elakdan o‘tkaziladi va tuxum qo‘shiladi. Vohada azaldan qovun-tarvuzlar g‘arq pishgan paytda (asad oyida – 23.07 –

23.08) sayillarda barcha aholi qatnashadi va mevasabzavotlarning eng yaxshi navlarini arzon narxda sotib oladi. Avlod-dan-avlodga o‘tib kelayotgan va xalq turmushiga singib ketgan “Qovun sayli”, “Qovoq sayli”, “Xirmon to‘yi” kabi an‘anaviy bayramlar zamirida tabiatni e‘zozlash, mehnatni ulug‘lash bo‘lgani uchun ham u yangi zamon talabiga to‘la javob bera olgan va sovet davrida ham yo‘qolib ketmadi. Mustaqillikdan keyin bu kabi an‘anaviy bayramlar katta tantana bilan o‘tkaziladigan bo‘ldi. Qovun saylining o‘tkazilish usullari ham boshqa hosil bayramlarga o‘xshaydi. Unda ham qovun-tarvuzlarning eng yaxshi navlari namoyish etilib, ko‘rgazmali tanlovlar, ko‘riklar o‘tkaziladi. Eng yaxshi qovun navlarini yetishtirgan mirishkorlar maxsus mukofotlar bilan taqdirlanadi. Qovun saylining diqqatga sazovor jihati unda qovun-tarvuz va poliz ekinlari mahsulotlari yarmakalari tashkil etilishidir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 27-yanvardagi PQ-1271-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Barkamol avlod yili” Davlat dasturi ijrosini ta‘minlash maqsadida Madaniyat va istirohat bog‘larida “Gul sayli”, “Uzum sayli”, “Qovoq sayli”, “Non sayli”, “Palov sayli”, “Qovun sayli” singari sayillarni o‘tkazish yuzasidan Vazirlar Mahkamasining 2010-yil 29-dekabrda 322-sonli qarori e‘lon qilingan. Dastur va qarorga asosan, 2014-yil 9-avgust, 2015-yil 13-avgustda Xivada “Gurvak – Xorazm qovunlari ramzi” nomli katta tadbir o‘tkazilgan bo‘lsa, 2017–2018-yillarning 15-avgust, 2019-yil 11–13-avgust kunlari Xivadagi Ichan qal‘a muzey qo‘riqxonasida “Qovun sayli” katta bayram sifatida o‘tkazildi. Antiplagiatga tayyorlab, originallashtirib qayta yoz. Imlo xatolarini to‘g‘irla, tinish belgilarini to‘g‘ri qo‘y, matn hajmi va mazmunini saqla. Matndagi asar nomlari, asarlardan olingan parchalar, snoskalarni ko‘rsatuvchi raqamlar, ma‘lumotlardagi raqamlar o‘zgarishsiz qolishi kerak. Snoskalarni ko‘rsatuvchi raqamlar to‘rtburchak qavsda bo‘lishi va talab etiladigan tinish belgilari undan so‘ng qo‘yilishi kerak.

Shuningdek, festival doirasida konsert dasturlari, tasviriy san‘at asarlari namoyishi, qo‘g‘irchoq teatri tomoshalari, an‘anaviy taomlar va Xorazm nonini tayyorlash bo‘yicha mahorat darslari, milliy liboslar ko‘rgazmasi, jonli ijrodagi sahna ko‘rinishlari va boshqa madaniy tadbirlar o‘tkazildi. Shovotlik Darmonjon ayaning so‘zlari ham fikrimizni tasdiqlaydi: “Yoshligimizda oilamiz

yoki dugonalarimiz bilan qovun sayliga borardik. U yerda turli konsert-tomoshalarni ko'rib, yoqtirgan xaridlarimizni qilardik" [17].

Umuman olganda, Xorazm qovunchiligini keng targ'ib qilish va shu orqali mahalliy hamda xorijiy sayyohlar e'tiborini jalb etish maqsadida, Xiva shahridagi Ichanqal'a muzey qo'riqxonasida har yili ayni qovun pishig'ida an'anaviy tarzda qovun sayli tashkil etiladi. Ushbu festival hududga sayyohlar oqimini oshirish, vohaning qadimiy polizchilik tajribasini namoyish qilish va poliz hamda bog'dorchilik mahsulotlarining noyob tur va navlarini keng ommalashtirishga xizmat qiladi [18].

XULOSA. Xulosa qilib shuni qayd etish mumkinki, o'zbek xalqining milliy bayram va sayillari uzoq davom etgan ijtimoiy-madaniy evolyutsiyaning natijasi bo'lib, ular mehnat jarayoni, tabiat ritmlari, diniy tasavvurlar va mahalliy xo'jalik an'analari bilan uzviy bog'liq holda shakllangan. Bayramlarning tarkibida qadimgi agrar marosimlar, zardushtiylikka oid tasavvurlar va keyinchalik islomiy qadriyatlar sinkretik tarzda mujassam bo'lganligi ularning tarixiy qatlamliligini ko'rsatadi.

Qovun sayli, tut sayli kabi mavsumiy marosimlarning Xorazm vohasida alohida shakllanishi hududning agroekologik sharoiti va lokal iqtisodiy modelining madaniy aks-sadosi sifatida namoyon bo'ladi. Ularning yozma manbalarda qayd etilishi bayram an'analari chuqur tarixiy ildizlarga egaligini ilmiy tasdiqlaydi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, milliy bayramlar va sayillar jamiyatda ijtimoiy integratsiya, jamoaviy identitet, ma'naviy xotira va axloqiy normalarni mustahkamlovchi barqaror madaniy institut sifatida faoliyat ko'rsatadi. Ularning bugungi kunda festival va madaniy tadbirlar ko'rinishida qayta tiklanishi milliy merosning dolzarb funksional qiymatini oshirib, turizm va madaniy siyosatning rivojiga xizmat qilmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Matkarimova S.M. Xorazm vohasi aholisining an'anaviy ovqatlanishi. Tarix fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. – Urganch, 2021.
2. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2004. 7-jild.
3. Снесарев Г.П. Под небом Хорезма (Этнографические очерки). – М., 1973. О'sha

muallif: Хоразм осмони остида (ўзбек тилига таржимаси С.Маткаримова ва Н.Маткаримова). – Урганч, 2020.

4. Qoraboyev U. Madaniy tadbirlar. – Toshkent, 2003.

5. Matkarimova S.M. Xorazm taomlari va tanovul madaniyati. – Buxoro, 2024.

6. Снесарев Г.П. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. – Урганч, 2018.

7. Қиличев Т. Хоразм халқ театри...; Navro'z kuni arg'imchoq uchsa, kishining ag'rami (og'irligi) to'kiladi, ba'zilar bir yillik gunohlari to'kiladi deb arg'imchoq uchishni odat qilganlar.

8. Фрезер Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – М.: Политическая литература, 1983. Штеренберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. – Л., 1936.

9. Токарев С. А., Филимонова Г. Д. Обряды и обычаи, связанные с растительностью / Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы. – М., 1983. Мусакулов А. Ўзбек халқ қўшиқларининг тарихий асослари. – Тошкент, 1984.

10. Dala yozuvlari. Xorazm viloyati Bog'ot tumani. 2024-yil.

11. Қорабоев У.Х. Ўзбек халқ байрамлари.

12. Каульбарс А.В. Низовья Аму Дарьи описанные по собственным исследованиям в 1873 г. Кн. IX. – М., 1984.

13. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. – Тошкент, 1993.

14. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – М., 1963. Ч. II.

15. Allayeva N. Xiva xonligining diplomatiyasi.

16. Matqurbonov T., Sa'dullayev S., Saporboyev Z., Xo'jayev N. Xorazm vohasida qovun va tarvuz yetishtirish. –Urganch, 2020.

17. Dala yozuvlari. Xorazm viloyati Shovot tumani Bo'yrachi qishlog'i. 2024-yil.

18. Gapparova B. R. Xorazmda o'tkazilgan qovun sayli / Conference of natural and applied sciences in scientific innovative research. Issue 7. July 2024.

1990–2025-YILLARDA O‘ZBEKISTONDAN GERMANIYAGA BO‘LGAN MIGRATSIYA JARAYONLARI: TARIXIY-ETNOGRAFIK JIHATLAR

*Abdullaev Timur Pulatovich, Ma'mun universiteti dotsenti,
mustaqil izlanuvchi*

MIGRATION PROCESSES FROM UZBEKISTAN TO GERMANY IN 1990–2025: HISTORICAL- ETHNOGRAPHIC ASPECTS

*Abdullaev Timur Pulatovich, Associate Professor of Mamun
University, Independent researcher*

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ ИЗ УЗБЕКИСТАНА В ГЕРМАНИЮ В 1990–2025 ГОДАХ: ИСТОРИЧЕСКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

*Абдуллаев Тимур Пулатович, доцент университета
Мамун, независимый исследователь*

<https://orcid.org/0000>

-0003-4037-7876

e-mail:

timurabdullaev4466

@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada 1990–2025-yillarda O‘zbekiston Respublikasidan Germaniyaga bo‘lgan migratsiya jarayonlari tarixiy va etnografik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Unda mehnat, oilaviy va akademik migratsiya omillari hamda o‘zbek diasporasining Germaniyadagi integratsiyasi va madaniy identifikatsiyasi masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: migratsiya, mehnat migratsiyasi, oilaviy migratsiya, akademik migratsiya, o‘zbek diasporasi, integratsiya, madaniy identifikatsiya, O‘zbekiston, Germaniya.

Abstract: The article analyzes the migration processes from Uzbekistan to Germany during 1990–2025 from a historical and ethnographic perspective. It covers aspects of labor, family and academic migration, as well as the integration and cultural identification of the Uzbek diaspora.

Key words: migration, labor migration, family migration, academic migration, Uzbek diaspora, integration, cultural identification, Uzbekistan, Germany.

Аннотация: В статье анализируются процессы миграции из Узбекистана в Германию в 1990–2025 годах с историко-этнографической точки зрения. Рассматриваются вопросы трудовой, семейной и академической миграции, а также интеграции и культурной идентификации узбекской диаспоры.

Ключевые слова: миграция, трудовая миграция, семейная миграция, академическая миграция, узбекская диаспора, интеграция, культурная идентификация, Узбекистан, Германия.

KIRISH. O‘zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi bilan xorijga, jumladan Germaniyaga migratsiya jarayonlari yangi bosqichga ko‘tarildi. 1991 yildan keyin yuzaga kelgan iqtisodiy va ijtimoiy o‘zgarishlar natijasida

chet elga ko‘chib ketish holatlari sezilarli darajada ortdi. Garchi o‘zbekistonlik migrantlarning asosiy qismi Rossiya va MDH davlatlariga yo‘nalgani kuzatilgan bo‘lsa-da, Germaniya yo‘nalishi alohida ahamiyat kasb etdi. 1990-yillar boshida sobiq

Sovet Ittifoqi parchalanishi oqibatida O'zbekistondagi nemis millatiga mansub aholi vakillarining Germaniyaga ko'chib ketishi ushbu migratsiya oqimining muhim tarkibiy qismi bo'ldi. Natijada dastlab soni qariyb 40 ming kishiga yetgan o'zbek-german diasporasi shakllandi. Keyingi yillarda esa tabiiy integratsiya va avlodlar almashinuvi natijasida diaspora a'zolari soni taxminan 8 ming kishigacha qisqardi [1]. O'zbekistonliklarning Germaniyaga migratsiyasi nafaqat demografik, balki tarixiy va madaniy jarayon sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu jarayonni o'rganish mustaqillikdan keyingi davrda shakllangan diaspora hamjamiyatining ijtimoiy hayotdagi o'rni hamda madaniy qadriyatlarni saqlashdagi faoliyatini yoritishga xizmat qiladi. Shu bois, maqolaning dolzarbligi O'zbekiston–Germaniya migratsion aloqalarining tarixiy dinamikasini va xalqaro migratsiyaning etnografik jihatlarini chuqur tahlil qilishda namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Migratsiya va diaspora masalalari bo'yicha jahon ilmiy adabiyotida turli nazariy yondashuvlar shakllangan. Xususan, V.A. Iontsev xalqaro migratsiyaning nazariy asoslari va tadqiqotlar tarixini yoritgan [2]. Diaspora tushunchasini o'rganishda esa R. Koen, U. Safran [3], Kh. Tölölyan [4] va Y. Shain [5] kabi olimlar diasporalarning madaniy identifikatsiyasi, qabul qiluvchi jamiyat bilan munosabatlari hamda "diaspora diplomatiyasi" masalalariga e'tibor qaratgan. Jumladan, R. Koen tomonidan ilgari surilgan "madaniy diasporizm" konsepsiyasi tarqalgan jamiyatlarning o'z madaniy o'zligini saqlab qolish muammolarini ochib beradi.

O'zbekiston kontekstida migratsiya va diaspora masalalarini o'rganish endigina rivojlanmoqda. Mavjud tadqiqotlarda asosan mehnat migratsiyasi muammolariga urg'u berilib, jumladan, Z.A. Tolametova [6] xalqaro mehnat migratsiyasining ayrim xususiyatlarini tahlil qilgan. Biroq Markaziy Osiyodan tashqarida shakllangan o'zbek diasporalari bo'yicha kompleks tadqiqotlar kam uchraydi [7]. Xususan, O'zbekiston–Germaniya migratsiya aloqalarida etnik nemislarning repatriatsiyasi yoki yoshlarning chet elda ta'lim olishi masalalari yoritilgan bo'lsa-da, Germaniyadagi o'zbekistonliklar diasporasini madaniy integratsiya va identifikatsiya jarayonlari

bilan bog'liq holda yaxlit o'rgangan tadqiqotlar deyarli mavjud emas.

Mazkur maqolada tarixiy-taqqoslama va etnografik tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqotda O'zbekiston va Germaniyaning rasmiy statistik ma'lumotlari, xalqaro tashkilotlar (BMT, XMT) hisobotlari hamda ilmiy manbalar asosiy axborot manbai bo'ldi. Migratsiya jarayonlarining dinamikasi 1990–2000-yillar statistik ko'rsatkichlari asosida qiyosiy tahlil qilindi, diaspora hayotining etnografik jihatleri esa OAV materiallari va diaspora tashkilotlari faoliyatiga oid hujjatlar orqali yoritildi. Bu yondashuv migratsiyani nafaqat statistik jarayon, balki madaniy moslashuv va insoniy tajriba sifatida tahlil qilish imkonini berdi.

NATIJALAR. 1990-yillar boshida O'zbekistondan Germaniyaga migratsiya asosan etnik nemislarning tarixiy vatanga qaytishi bilan bog'liq bo'ldi. Sovet davrida Markaziy Osiyoga ko'chirib yuborilgan nemis diasporasi vakillari Germaniya Federativ Respublikasi tomonidan "Spätaussiedler" maqomida qabul qilindi. 1990–1995 yillar davomida O'zbekistondan Germaniyaga minglab kishilar ko'chib o'tib, muayyan diaspora hamjamiyatining shakllanishiga zamin yaratdi. Keyinchalik ushbu hamjamiyat sonining kamayishi tabiiy demografik jarayonlar, integratsiya hamda yangi migratsiya oqimlarining cheklanganligi bilan izohlanadi.

2000–2010-yillarda Germaniya yo'nalishidagi migratsiya sezilarli darajada sekinlashdi, chunki o'zbekistonlik migrantlarning asosiy oqimi Rossiya, Qozog'iston va Janubiy Koreyaga yo'naltirildi. Bu davrda Germaniyaga ko'chib borgan o'zbekistonliklar asosan oilaviy va akademik migratsiya doirasida shakllandi. Oilaviy migratsiya nikoh asosida yoki oila a'zolari bilan birlashish orqali amalga oshib, son jihatdan katta bo'lmasa-da, diaspora tarkibining etnik va ijtimoiy jihatdan xilma-xillashuviga olib keldi. Akademik migratsiya ham muhim yo'nalishlardan biri bo'ldi. Germaniya oliy ta'lim muassasalarining ilmiy salohiyati va grant dasturlari ayrim o'zbekistonlik talabalar va yosh tadqiqotchilarni jalb etdi. Biroq 2025 yil holatiga ko'ra, Germaniyada tahsil olayotgan O'zbekiston fuqarolari soni 285 nafarni tashkil etib, bu ko'rsatkich Rossiya, Qozog'iston va Janubiy Koreyadagi ko'rsatkichlardan ancha pastdir [6]. Bunga til to'sig'i, ta'lim xarajatlarining

yuqoriligi va mintaqaviy davlatlarda o'qish imkoniyatlarining nisbatan qulayligi sabab bo'lmoqda. Shunga qaramay, Germaniyada ta'lim olib, keyinchalik ilmiy yoki kasbiy faoliyatini davom ettirayotgan o'zbekistonlik mutaxassislar ushbu jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashib bormoqda.

MUHOKAMA. Mehnat migratsiyasi va yangi tendensiyalar. O'zbekistonliklarning Germaniyaga mehnat migratsiyasi uzoq yillar davomida cheklangan bo'lib kelgan. Bunga Germaniya mehnat bozorining yuqori talablar qo'yishi, til va malaka to'siqlari hamda o'zbekistonlik migrantlar uchun an'anaviy yo'nalishlar — Rossiya va Qozog'istonning ustuvorligi sabab bo'lgan. Hozirgi kunda Germaniyada taxminan 13,7 ming nafar O'zbekiston fuqarosi yashab, bu ko'rsatkich mamlakatdagi umumiy immigrantlar sonining 0,1 foizidan ham kamini tashkil etadi. Noqonuniy maqomda istiqomat qilayotgan o'zbekistonliklar soni esa juda kam – 200 kishi atrofida bo'lib [8], migratsiyaning asosan qonuniy kanallar orqali amalga oshayotganini ko'rsatadi.

So'nggi yillarda Germaniyada malakali ishchi kuchi tanqisligi kuchayishi Markaziy Osiyo davlatlari bilan mehnat migratsiyasi sohasidagi hamkorlikni faollashtirdi. Xususan, 2024 yil sentabr oyida O'zbekiston va Germaniya o'rtasida malakali kadrlarni jalb qilish hamda noqonuniy migrantlarni qaytarish tartibini soddalashtirishga doir bitim imzolandi. Ushbu kelishuv Germaniyaga o'zbekistonlik mutaxassislarni tashkillashtirilgan tarzda yuborishni nazarda tutib, qishloq xo'jaligi, keksalarga parvarish va qurilish sohalarini ustuvor yo'nalish sifatida belgiladi.

Mazkur bitim Germaniyaga mehnat migratsiyasi oqimida muayyan o'zgarishlar keltirib chiqarishi kutilmoqda. Biroq mutaxassislar yaqin istiqbolda bu o'zgarishlar katta miqyosga yetmasligini ta'kidlashadi. Shunga qaramay, ikki davlat o'rtasidagi huquqiy kelishuvlar kelgusida minglab o'zbekistonlik mutaxassislarning Germaniyada qonuniy asosda ishlashi uchun zamin yaratishi mumkin.

Mehnat migratsiyasining faollashuvi O'zbekiston iqtisodiyoti uchun ijobiy ta'sir ko'rsatishi, xususan, valyuta transfertlari hajmini oshirishi va kadrlarning xorijda tajriba orttirishiga xizmat qilishi mumkin. Shu bilan birga,

migrantlarning ijtimoiy moslashuvi, til o'rganish, begona jamiyatga integratsiya va ksenofobiya xavfi kabi muammolar ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Shu bois O'zbekiston hukumati va diaspora tashkilotlari migrantlarni Germaniyadagi hayot sharoitlari hamda huquqiy me'yorlar bilan tanishtirish orqali ularning moslashuvini qo'llab-quvvatlash choralari ko'rmoqda.

Diasporaning integratsiyasi va madaniy identifikatsiyasi. Germaniyadagi o'zbek diasporasi son jihatdan katta bo'lmasa-da, uning ijtimoiy hayotdagi o'rni va faolligi e'tiborga loyiqdir. Diaspora vakillari bir tomondan Germaniya jamiyatiga muvaffaqiyatli integratsiyalashgan holda siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotda ishtirok etayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan milliy madaniy o'zlikni saqlash va uni keyingi avlodlarga yetkazishga intilmoqda. Tarixiy-etnografik jihatdan qaralganda, integratsiya va identifikatsiya masalalari diasporaning barqaror rivojida muhim o'rin tutadi.

Integratsiya jarayoni. Germaniyadagi o'zbek diasporasi vakillarining aksariyati nemis jamiyatida o'z o'rnini topgan. Yosh avlod nemis ta'lim tizimida tahsil olib, tilni puxta egallagan holda shifokor, muhandis, tadbirkor, san'atkor va davlat xizmatchisi kabi sohalarda faoliyat yuritmoqda. Bunday muvaffaqiyat asosan shaxsiy intilish va mehnatsevarlik bilan birga Germaniyada mavjud teng imkoniyatlar tizimi bilan bog'liqdir. Shu bilan birga, integratsiya jarayonida ayrim qiyinchiliklar ham kuzatilgan. Xususan, birinchi avlod muhojirlar uchun tilni o'zlashtirish va mehnat bozoriga kirish murakkab kechgan. Biroq ikkinchi va uchinchi avlod o'zbekistonlik kelib chiqishli yoshlar o'zlarini Germaniya jamiyatining ajralmas qismi sifatida anglab, nemis madaniyatiga chuqur moslashgan holda O'zbekiston bilan tarixiy va madaniy aloqalarni saqlashga intilmoqda.

Madaniy identifikatsiya. Germaniyadagi o'zbek diasporasi milliy madaniyatni saqlash va targ'ib qilish yo'lida turli tashabbuslarni amalga oshirmoqda. Xususan, "Humo" kabi o'zbek madaniy jamiyatlari vatandoshlarni birlashtirish va milliy qadriyatlarni targ'ib etishga xizmat qilmoqda [9]. Frankfurt-Mayn shahrida faoliyat yuritayotgan "Humo" o'zbek-nemis madaniy jamiyati Navro'z, Mustaqillik kuni kabi milliy bayramlarni muntazam nishonlab keladi. Jumladan, 2022 yilda Frankfurt shahrida

o'tkazilgan Navro'z tadbirida o'zbek xalqining boy madaniy merosi — milliy qo'shiq va raqslar, an'anaviy taomlar orqali Germaniya jamoatchiligiga namoyish etildi. Ushbu tadbirlar mahalliy aholi tomonidan iliq kutib olinib, o'zbek diasporasining ijobiy qiyofasini shakllantirish va xalqlararo madaniy muloqotni rivojlantirishga xizmat qildi.

Shuningdek, diaspora tashkilotlari huzurida ona tili va madaniyatga oid dasturlar yo'lga qo'yilgan. "Wiedergeburt" madaniy markazi tashabbusi bilan o'zbek tili va madaniyatini o'rgatuvchi to'garaklar tashkil etilib, ular yosh avlodda milliy o'zlikni anglash tuyg'usini mustahkamlashga qaratilgan. Ushbu mashg'ulotlarda O'zbekiston tarixi, adabiyoti va san'ati targ'ib qilinib, bolalar va yoshlar milliy raqs, qo'shiq hamda ona tilida muloqot ko'nikmalarini rivojlantirmoqda. Mazkur faoliyatlar diaspora doirasida madaniy identifikatsiya jarayonining uzluksiz davom etishiga xizmat qiladi.

O'zbekiston bilan aloqalar.

Germaniyadagi o'zbek diasporasi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohot va yangiliklardan xabardor bo'lib, imkon qadar ularga hissa qo'shishga intilmoqda. So'nggi yillarda "Vatandoshlar" jamg'armasining tashkil etilishi xorijdagi diasporalar bilan aloqalarni jonlantirdi. Natijada diaspora vakillari sarmoyaviy forumlar, madaniy tadbirlar va turizmni rivojlantirish loyihalariga jalb etilmoqda. Jumladan, 2021 yilda Berlinda o'tkazilgan "O'zbekiston madaniyat kunlari" hamda 2023 yilda Frankfurt-Mayn shahrida bo'lib o'tgan o'zbek-turk ishbilarmonlari forumida diaspora vakillarining faol ishtiroki O'zbekiston va Germaniya o'rtasidagi aloqalarda diasporaning vositachi rolini yaqqol namoyon etdi.

Diaspora madaniy hayotida diniy omil ham muhim ahamiyatga ega. O'zbekistonliklarning aksariyati musulmon bo'lgani bois, Germaniyadagi musulmon jamoalari bilan aloqalar rivojlangan. Ramazon va Qurbon hayiti kabi diniy bayramlarni birgalikda nishonlash, jamoat namozlarida ishtirok etish turli millat vakillarini birlashtiruvchi integratsion omil sifatida xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, ikkinchi avlod yoshlari orasida diniy qarashlarning xilma-xilligi kuzatilib, bu hol diaspora ichida bag'rikenglik va madaniy rang-baranglik muhitini shakllantirmoqda.

Umuman olganda, Germaniyadagi o'zbek diasporasi mustaqillikdan keyingi davrda bosqichma-bosqich shakllanib, bugungi kunda son jihatdan kichik, biroq faol hamjamiyat sifatida namoyon bo'lmoqda. Diaspora vakillari Germaniya jamiyatining faol a'zolari bo'lish bilan birga, milliy o'zlikni saqlashga intilmoqda. Bu borada asosiy vazifa — keyingi avlodlarda "o'zbeklik" tuyg'usini asrab-avaylash va madaniy meros uzviyligini ta'minlashdir. Madaniy markazlar, til kurslari va bayram tadbirlari hajman kichik bo'lsa-da, diasporaning birligi va barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA. 1990–2025-yillar davomida O'zbekistondan Germaniyaga migratsiya jarayonlari bir necha bosqichni bosib o'tdi. Dastlab, 1990-yillar boshida sobiq SSSR parchalanishi natijasida etnik nemislarning ommaviy repatriatsiyasi kuzatildi. 2000–2010-yillarda migratsiya asosan oilaviy va akademik yo'nalishda sust kechdi. 2020-yillar o'rtalariga kelib esa O'zbekiston va Germaniya o'rtasida yangi mehnat migratsiyasi yo'laging shakllanishi ushbu jarayonlarga yangi mazmun bag'ishlamoqda.

Germaniyadagi o'zbek diasporasi son jihatdan katta bo'lmasa-da (taxminan 10–15 ming kishi), faol va mazmunan boy hamjamiyat sifatida shakllangan. Diaspora vakillari Germaniya jamiyatiga muvaffaqiyatli integratsiyalashib, turli sohalarda o'z o'rnini topgan holda, milliy madaniyat, til va an'analarni saqlash hamda targ'ib etishga intilmoqda. Bu holat globalizatsiya sharoitida milliy identifikatsiyani saqlab qolish imkoniyatlari va integratsiya jarayonining murakkab, ammo samarali jihatlarini yaqqol namoyon etadi.

Shuningdek, Germaniyadagi o'zbek diasporasi ikki mamlakat o'rtasida madaniy va ijtimoiy ko'prik vazifasini o'tamoqda. Vatandoshlarimiz o'z an'ana va qadriyatlarini namoyish etib, O'zbekistonning madaniy elchilari sifatida e'tirof etilmoqda. Kelgusida ikki davlat o'rtasida imzolangan yangi bitimlar mehnat migratsiyasining kengayishiga xizmat qilishi mumkin, biroq bu jarayonda integratsiya masalalariga, ksenofobiya va ijtimoiy moslashuv muammolariga alohida e'tibor qaratish zarur bo'lib qoladi.

Xulosa qilib aytganda, 1990–2025-yillardagi O‘zbekiston–Germaniya migratsiya jarayonlari tarixiy, ijtimoiy va madaniy omillar uyg‘unligida shakllanib, Germaniyada kichik, ammo barqaror va faol o‘zbek diasporasining vujudga kelishiga olib keldi. Ushbu tajriba diasporalar fenomenini chuqurroq o‘rganish va kelgusida yangi ilmiy izlanishlar olib borish zarurligini tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Rasulov Ikhtiyor, Ha Jin-I, Dhaneswara Nindya, Zhumagulova Aidana. Uzbek Diaspora in Germany: Navigating Cultural Identity, Migration Policies, and Economic Cooperation. *Cognizance Journal of Multidisciplinary Studies*, Vol. 4, No. 2, 2024 [pp. 226–231].
2. Ионцев, В.А. Международная миграция населения: теория и история изучения. Москва: Диалог-МГУ, 1999.
3. Safran, W. 2004. Deconstructing and comparing diasporas. In *Diaspora, Identity and Religion: New Directions in Theory and Research*, pp. 9–29.
4. Tölölyan, K. 2018. Diaspora studies: Past, present and promise. In *Routledge Handbook of Diaspora Studies*, pp. 22–30. Routledge.
5. Shain, Y. 2002. Jewish kinship at a crossroads: Lessons for homelands and diasporas. *Political Science Quarterly*, 117(2), 279–309.
6. Толаметова, З.А. Халқаро меҳнат миграцияси ва унинг ўзига хос хусусиятлари. *Иқтисод ва молия журнали*, 2016, № 3.
7. Darieva, Tsypylma 2005. Recruiting for the Nation: Transnational Migrants in Germany and Kazakhstan. In E. Kasten (ed.), *Rebuilding Identities: Pathways to Reform Post-Soviet Siberia*, Berlin: Dietrich Reimer Verlag, pp. 153–172.
8. K. Shuhratovna. O‘zbekistonlik talabalar qayerda o‘qishni afzal ko‘rmoqda? 15.10.2025. *Zamin.uz*. <https://zamin.uz/uz/ozbekiston/163733-ozbekistonlik-talabalar-qayerda-oqishni-afzal-kormoqda.html>.
9. *gk-uzbekistan.de, rferl.org, reuters.com, invest-in-uzbekistan.org, worldmapper.org.*

A COMPARATIVE ANALYSIS OF STATIVE VERBS IN ENGLISH AND UZBEK

*Khudoyberganov Sirojiddin Meylibayevich, senior teacher
of Mamun University*

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI TURG'UN FE'LLARNING QIYOSIY TAHLILI

*Xudoyberganov Sirojiddin Meylibayevich, Ma'mun universiteti
katta o'qituvchisi*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ УСТОЙЧИВЫХ ГЛАГОЛОВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

*Худойберганов Сирожиддин Мейлибаевич, старший
преподаватель университета Мамун*

<https://orcid.org/0000-0001-1087-9122>

e-mail:
sirojiddinx34@gmail.com

Abstract: This article offers a comprehensive contrastive analysis of stative verbs in English and Uzbek. Drawing on established frameworks in grammatical theory and semantic classification, the study investigates the functional behavior of stative verbs in both languages, with particular emphasis on tense, aspect, syntactic patterns, and stylistic usage. A thesaurus-based semantic categorization is employed to identify similarities and divergences in meaning relations, while tabular representations are used to systematically illustrate cross-linguistic contrasts.

Key words: stative verbs, state verbs, aspect, contrastive linguistics, English, Uzbek, semantics.

Annotatsiya: Maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi **holat fe'llarining qiyosiy tahlilini** taqdim etadi. Grammatika nazariyasi va semantik tasnifga oid yetuk ilmiy yondashuvlarga tayangan holda, tadqiqot holat fe'llarining har ikki tildagi funksional xususiyatlarini, xususan, zamon, aspekt, sintaktik tuzilma va uslubiy qo'llanish jihatlarini o'rganadi. Ma'no munosabatlaridagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash maqsadida tezaurusga asoslangan semantik guruhlash usuli qo'llanilgan, tillararo farqlar esa jadval shaklida tizimlashtirilgan.

Kalit so'zlar: holat fe'llari, aspekt, qiyosiy tilshunoslik, ingliz tili, o'zbek tili, semantika.

Аннотация: В данной статье представлен всесторонний сопоставительный анализ **глаголов состояния** в английском и узбекском языках. Опираясь на современные положения грамматической теории и семантической классификации, исследование рассматривает функциональные особенности глаголов состояния в обоих языках с особым вниманием к категориям времени, аспекта, синтаксической организации и стилистического употребления. Для выявления сходств и различий в семантических отношениях используется тезаурусный подход к семантической группировке, а межъязыковые контрасты систематизируются с помощью таблиц.

Ключевые слова: глаголы состояния, аспект, сопоставительное языкознание, английский язык, узбекский язык, семантика.

INTRODUCTION. In linguistic theory, verbs represent one of the core grammatical categories through which actions, processes, and

states are expressed. Among them, stative verbs occupy a distinctive position because they describe static situations rather than dynamic events. While

stative verbs have been extensively studied in English linguistics, their treatment in Uzbek grammar has received comparatively less systematic attention, particularly from a contrastive perspective.

The present study aims to compare stative verbs in English and Uzbek by analyzing their semantic properties, grammatical behavior, and syntactic realization. A thesaurus-based approach is adopted to group stative verbs according to shared semantic domains such as cognition, emotion, perception, possession, and existence. This approach allows for a clearer identification of cross-linguistic correspondences and divergences.

MAIN PART. In English, stative verbs are defined as verbs that denote states rather than actions or processes [1]. Typical stative verbs include *know*, *believe*, *love*, *own*, *see*, and *seem*. One of their most salient grammatical features is their limited compatibility with progressive (continuous) aspect.

For example:

I know the answer.

She loves classical music.

The use of progressive forms with stative verbs is generally ungrammatical unless the verb undergoes a meaning shift:

He is being rude today (temporary behavior, not a permanent state).

In Uzbek linguistics, stative verbs are not always treated as a separate grammatical class. Instead, they are often discussed under broader semantic categories such as “**holatni bildiruvchi fe’llar**” (verbs expressing state or condition). Examples include *bilmoq* (to know), *tushunmoq* (to understand), *yoqtirmoq* (to like), and *ega bo’lmoq* (to possess).

Unlike English, Uzbek does not impose strict grammatical restrictions on the use of progressive or durative forms with such verbs. The expression of state versus action is largely determined by lexical meaning and contextual interpretation rather than by aspectual constraints.

A thesaurus-based approach groups stative verbs according to shared semantic fields. Table 1 illustrates major semantic domains of stative verbs in English and their Uzbek equivalents.

Table 1. Semantic Domains of Stative Verbs in English and Uzbek

Semantic Domain	English Stative Verbs	Uzbek Equivalents
Cognition	know, believe, understand	bilmoq, ishonmoq, tushunmoq
Emotion	love, hate, prefer	sevmoq, yomon ko’rmoq, afzal ko’rmoq
Perception	see, hear, smell	ko’rmoq, eshitmoq, hid sezmoq
Possession	have, own, belong	ega bo’lmoq, tegishli bo’lmoq
Existence/State	be, seem, exist	bo’lmoq, tuyulmoq, mavjud bo’lmoq

This semantic overlap indicates that both languages conceptualize states in similar ways, despite differences in grammatical realization.

English is an aspect-sensitive language, where the distinction between simple and

progressive forms is grammatically encoded. Stative verbs typically occur in **Simple tenses**, as they denote non-dynamic situations.

Table 2. Aspectual Behavior of Stative Verbs in English

Verb	Simple Aspect	Progressive Aspect
Know	Acceptable	unacceptable (<i>I am knowing</i>)
Love	Acceptable	stylistically marked (<i>I’m loving it</i>)
See	Acceptable	meaning shift (<i>I am seeing a doctor</i>)

The table demonstrates that progressive usage is either restricted or accompanied by semantic change.

Uzbek lacks a grammaticalized aspect system comparable to English. As a result, stative meaning does not prevent the use of analytical forms expressing duration or process:

U muammoni tushunadi (state).

U muammoni tushunib boryapti (gradual development of understanding).

This flexibility reflects a fundamental typological difference between the two languages.

Language	Common Structure	Example
English	Subject + have	She has a car.
Uzbek	Possessor + object+bor	Uning mashinasi bor.

Such syntactic differences are crucial in translation and second language acquisition.

From a translation perspective, errors frequently arise when Uzbek learners of English overgeneralize progressive forms:

I am knowing English (Wrong).

I know English (Correct).

In language teaching, a contrastive approach that explicitly highlights these differences has been shown to reduce persistent learner errors. Incorporating semantic (thesaurus-based) groupings further aids learners in conceptualizing stative meaning across languages. The analysis demonstrates that although stative verbs in English and Uzbek are largely equivalent at the semantic level, they exhibit substantial differences in grammatical constraints, especially with regard to aspectual distinctions and the use of progressive forms. These findings have significant implications for translation studies, contrastive linguistics, and the methodology of foreign language teaching.

CONCLUSION. The comparative analysis demonstrates that stative verbs in English

In English, possession is frequently expressed through stative verbs such as *have* and *own*:

She has a house.

In Uzbek, possession is more commonly expressed through existential constructions using *bor*:

Uning uyi bor.

Table 3. Expression of Possession in English and Uzbek

and Uzbek share broad semantic equivalence but differ substantially in grammatical behavior. English stative verbs are tightly constrained by aspectual rules, whereas Uzbek stative verbs are governed primarily by lexical semantics and context. These findings underscore the importance of contrastive linguistic analysis for effective translation, pedagogy, and further typological research.

REFERENCES:

1. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. A comprehensive grammar of the English language. London: 1985, Longman.
2. Huddleston, R., & Pullum, G. K. The Cambridge grammar of the English language. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
3. Comrie B. *Aspect*. Cambridge: Cambridge University Press. 1976
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili grammatikasi. -Toshkent: 2006, Fan.
5. Karimov B. Qiyosiy tilshunoslik asoslari. Toshkent: 2015, Universitet nashriyoti.

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ ЭМОЦИЙ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ КАК ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО МЕНТАЛИТЕТА (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ)

*Норова Малика Дилшод кызы, ассистент-преподаватель
кафедры филологии Каршинского международного
университета*

BADIIY MATNDA EMOTSIYALARNI VERBALIZATSIYA QILISH MILLIY MENTALITETNING AKS ETISHI SIFATIDA (RUS VA O'ZBEK ADABIYOTI MATERIALI ASOSIDA)

*Norova Malika Dilshod qizi, Qarshi xalqaro universiteti
"Filologiya" kafedrasida assistent o'qituvchisi*

VERBALIZATION OF EMOTIONS IN ARTISTIC TEXT AS A REFLECTION OF NATIONAL MENTALITY (BASED ON RUSSIAN AND UZBEK LITERATURE)

*Norova Malika Dilshod qizi, Assistant Lecturer, Department of
Philology, Qarshi International University*

Аннотация: В статье проводится сравнительный анализ вербализации эмоций в русской и узбекской художественной литературе. Рассматриваются способы их выражения, отражающие национальный менталитет и влияющие на формирование культурной идентичности.

Ключевые слова: вербализация эмоций, художественный текст, национальный менталитет, метафора, культурные стереотипы.

Annotatsiya: Maqolada rus va o'zbek badiiy adabiyotida emotsiyalarni verbalizatsiya qilish tahlil qilinadi. Ularning ifodalanish usullari milliy mentalitet va madaniy identifikatsiyaga ta'siri bilan ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: emotsiyalarni verbalizatsiya qilish, badiiy matn, milliy mentalitet, metafora, madaniy stereotiplar.

Abstract: The article provides a comparative analysis of emotion verbalization in Russian and Uzbek literature. Methods of expression reflecting national mentality and shaping cultural identity are examined.

Keywords: verbalization of emotions, artistic text, national mentality, metaphor, cultural stereotypes.

Введение. Художественный текст следует рассматривать не только как эстетический феномен, но и как многослойное отражение национального менталитета, в котором эмоции получают вербальное выражение посредством своеобразных языковых и художественных средств. По справедливому замечанию В. И. Шаховского, «эмоции в языке — это отражение культурного опыта народа» (11, с. 45). В русской и узбекской литературных традициях способы вербализации эмоций демонстрируют глубинные культурные различия: в русской литературе преобладают мотивы внутреннего конфликта, интроспекции и меланхолического осмысления действительности, тогда как узбекская литература ориентирована на гармонию с природой, коллективные ценности и эстетическую целостность восприятия мира. Несмотря на универсальный характер эмоций как неотъемлемой части человеческого опыта, формы их художественного выражения в тексте напрямую обусловлены национальным менталитетом. В русской литературе эмоциональные состояния часто раскрываются через философскую

<https://orcid.org/0009-0005-1582-746X>

-0005-1582-746X

e-mail: malikanorova
294@gmail.com

насыщенность, внутренний диалог и углублённый психологический анализ, в то время как в узбекской литературе они передаются посредством поэтической образности, фольклорных мотивов и коллективного эмоционального переживания. Исследование данных различий позволяет выявить, каким образом вербализация эмоций участвует в формировании культурной идентичности и способствует осмыслению национальной специфики через систему художественных образов.

Литература и методология. Настоящее исследование базируется на сравнительно-типологическом подходе, который позволяет выявить как общие закономерности, так и специфические особенности вербализации эмоций в русской и узбекской литературе. Сопоставительный анализ способствует более глубокому пониманию того, каким образом национальный менталитет воздействует на формы эмоциональной экспрессии и художественного воплощения чувств в литературном тексте. Эмпирической базой исследования послужили произведения, наиболее полно и ярко репрезентирующие эмоциональный мир соответствующих национальных литератур: в русской литературе — Л. Н. Толстой «*Война и мир*», Ф. М. Достоевский «*Преступление и наказание*», А. С. Пушкин «*Евгений Онегин*» (10, 12); в узбекской литературе — Чулпан «*Стихотворения*», Гафур Гулям «*Озорник*» (“*Shum bola*”), Пиримул Кадыров «*Звёзды горят*» (“*Yulduzlar yonadilar*”) (5,7). Для анализа вербализации эмоций в художественных текстах русской и узбекской литературы были использованы три взаимодополняющих метода, обеспечивающих комплексное рассмотрение изучаемого феномена. Лингвокультурологический метод применяется с целью выявления эмоционально маркированной лексики, метафорических образов и символов, отражающих национально-культурную специфику (2,с.78). Литературоведческий метод позволяет проанализировать композиционные особенности произведений, художественные приёмы и способы вербализации эмоций, а также определить их роль в формировании художественного образа. Психолингвистический метод направлен на установление влияния эмоций на формирование национального менталитета и особенности восприятия художественного текста читателем (8, с. 112).

Использование комплексного методологического подхода дало возможность рассмотреть вербализацию эмоций как многомерный феномен национальной культуры, в рамках которого русский менталитет проявляется через индивидуализм, внутренние противоречия и рефлексивность, тогда как узбекский менталитет характеризуется акцентом на коллективные ценности, гармонию с обществом и природой.

Обсуждение. В русской литературе вербализация эмоций преимущественно осуществляется посредством внутреннего монолога, философской рефлексии и углублённого психологического анализа, что отражает традиционное представление о так называемой «русской душе», характеризующейся склонностью к меланхолии, поиску жизненного смысла и интенсивным нравственным переживаниям. В романе Ф. М. Достоевского «*Преступление и наказание*» эмоциональное состояние Раскольникова передаётся через лексику страдания и внутреннего разлада: «Я хотел Наполеоном сделаться... оттого и убил» (12, с. 456), что свидетельствует о том, что эмоции выступают катализатором глубоких моральных и философских дилемм. В эпопее Л. Н. Толстого «*Война и мир*» переживания Пьера Безухова репрезентируются через метафоры внутреннего поиска и духовных сомнений: «Душа моя полна противоречий» (10,с.321), подчёркивая характерную для русской культуры склонность к интроспекции и самоанализу. А. С. Пушкин в романе в стихах «*Евгений Онегин*» использует лирическое начало для выражения чувств любви, тоски и эстетической гармонии: «Я помню чудное мгновенье...» (9,с.78), где эмоции функционируют как средство художественной выразительности и духовного осмысления бытия.

В узбекской литературе вербализация эмоций чаще осуществляется через фольклорные образы, символику и апелляцию к коллективным ценностям, что отражает менталитет гармоничного сосуществования с природой и обществом. В поэзии Чулпана эмоции национального пробуждения и стремления к свободе выражаются посредством образных метафор: «Yuragimda o't yonadi, ozodlikka intilaman» («В сердце моём горит огонь, стремлюсь к свободе») (5,с.89), что подчёркивает коллективный характер эмоционального переживания и его социальную направленность. В повести Гафура Гуляма «*Озорник*» радость и гнев героя передаются через

народно-разговорные выражения: «Qalbim to'lib, shodlikdan yig'lauman» («Сердце полно, плачу от радости») (7, с. 145), демонстрируя открытую эмоциональность и тесную связь личности с сообществом. В романе Пиримкула Кадырова «Звёзды горят» эмоции исторической памяти и преемственности поколений репрезентируются через символические образы: «Otamning ko'zlarida o't yonadi» («В глазах отца горит огонь») (6, с. 210), что подчёркивает прочную связь человека с предками и национальными культурными традициями. Как справедливо отмечал Ю. М. Лотман, «эмоции в тексте – культурный код» (4, с. 112). Анализ показывает, что в русской литературе эмоциональные проявления носят индивидуальный и конфликтный характер, тогда как в узбекской литературе они формируются через коллективные и гармоничные переживания, отражая фундаментальные различия национального менталитета и обеспечивая уникальные пути эмоциональной идентификации посредством художественного текста.

Результаты исследования.

Сравнительный анализ вербализации эмоций выявил несколько ключевых закономерностей: 1. *Универсальные черты.* Эмоции в обеих литературных традициях выражаются через базовую лексику (радость, страдание, любовь) и метафоры (огонь, свет, полнота сердца), что подчёркивает гуманистический идеал в русской и узбекской литературе (Достоевский, Толстой; Чулпан, G'afur Gulyam). 2. *Национальная специфика.* В русской литературе эмоции передаются через интроспекцию, внутренние конфликты и меланхолию, включая поиск смысла и противоречивые переживания; в узбекской – через гармонию с природой, коллективизм и фольклорные образы, например: «Yuragim to'lib, shodlikdan yig'lauman» («Сердце полно, плачу от радости») (7, с. 145). 3. *Синтаксис и форма.* Русские тексты используют сложные синтаксические конструкции для выражения рефлексии, узбекские – ритмичные, афористичные формы, способствующие эмоциональной открытости. 4. *Роль в культурной идентичности.* Эмоции укрепляют культурный код: индивидуальный поиск и самоанализ в русской литературе и коллективная гармония в узбекской литературе.

В целом, вербализация эмоций выступает индикатором национального менталитета: конфликтность и индивидуализм – для русской

традиции, гармония и коллективизм – для узбекской. Это обогащает художественную эстетику и способствует межкультурному диалогу.

Заключение. Творчество русских и узбекских авторов наглядно демонстрирует, как вербализация эмоций отражает особенности национального менталитета. В русской литературе эмоции чаще выражаются через внутренние конфликты, глубокую рефлексия и меланхолию, подчёркивая индивидуальный путь к самопознанию. В узбекской литературе основной акцент делается на гармонию, коллективные ценности и связь человека с природой и обществом, формируя этику совместного сосуществования. Русские писатели, такие как Достоевский и Толстой, создают эстетику рефлексии, где эмоциональные переживания служат средством осмысления себя и окружающего мира. Узбекские авторы, например Чулпан и G'afur Gulyam, развивают этику гармонии, где эмоции становятся связующим мостом между человеком, обществом и культурной традицией. Оба направления показывают, что литература функционирует как зеркало национального менталитета, объединяя культуры и способствуя пониманию общечеловеческих эмоциональных переживаний через призму национальной специфики.

Использованная литература:

1. Баранов А.Н. *Эмоции в языке и речи.* – Москва, 2010. – 256 с.
2. Вежбицкая А. *Язык. Культура. Познание.* – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
3. G'ulom G'. *Shum bola.* – Toshkent: Sharq, 1958. – 192 b.
4. Лотман Ю.М. *Структура художественного текста.* – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
5. Cho'lpon. *She'rlar (Стихотворения).* – Toshkent: Ma'naviyat, 1995. – 240b.
6. Qodirov P. *Yulduzlar yonadilar.* – Toshkent: O'qituvchi, 1980. – 368 b.
7. Гулям Г. *Избранные произведения.* – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2005. – 512 с.
8. Шаховский В.И. *Лингвистическая теория эмоций.* – Волгоград: Перемена, 2008. – 352 с.
9. Пушкин А.С. *Евгений Онегин.* – М.: Художественная литература, 1985. – 224 с.
10. Толстой Л.Н. *Война и мир.* – М.: Детская литература, 1960. – Т. 1–4. – 1328 с.
11. Шаховский В.И. *Эмоциональность в языке и речи.* – Волгоград, 2009. – 296 с.
12. Достоевский Ф.М. *Преступление и наказание.* – М.: Художественная литература, 1982. – 384 с.

VIRTUAL 3D MUHITLARDA INGLIZ TILI KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH

Buzrukova Maxina Muxamadxonovna, (DSc) Professor, TDIUSF

DEVELOPING ENGLISH COMMUNICATIVE COMPETENCE IN VIRTUAL 3D ENVIRONMENTS

Buzrukova Makhina Mukhamadkhonovna, (DSc) professor, SBTSUE

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В ВИРТУАЛЬНЫХ 3D-СРЕДАХ

Бузрукова Махина Мухамадхоновна, (DSc) профессор, СФТГЭУ

Annotatsiya: Maqolada virtual 3D muhitlarga asoslangan elektron ta'limning oliy ta'limda ingliz tili kommunikativ kompetentligini rivojlantirishdagi pedagogik, didaktik va motivatsion imkoniyatlari yoritiladi hamda talabalar nutqiy faolligi, interaktivlik va immersivlikning ta'limiy ahamiyati asoslanadi.

Kalit so'zlar: virtual 3D muhitlar, elektron ta'lim, kommunikativ kompetentlik, immersiv ta'lim, motivatsiya, kommunikativ yondashuv.

Abstract: The article examines the pedagogical, didactic, and motivational potential of virtual 3D-based e-learning in developing English communicative competence in higher education, highlighting the educational value of student engagement, interactivity, and immersive learning.

Keywords: virtual 3D environments, e-learning, communicative competence, e-learning methodology, immersive learning, motivation, communicative approach.

Аннотация: В статье рассматриваются педагогические, дидактические и мотивационные возможности электронного обучения на основе виртуальных 3D-сред в развитии коммуникативной компетентности по английскому языку в высшем образовании, а также обосновывается образовательная значимость речевой активности студентов, интерактивности и эффекта погружения.

Ключевые слова: виртуальные 3D-среды, электронное обучение, коммуникативная компетентность, иммерсивное обучение, мотивация, коммуникативный подход.

Kirish. So'nggi yillarda raqamli ta'lim texnologiyalarining jadal rivojlanishi xorijiy tillarni, xususan ingliz tilini o'qitish jarayonida elektron ta'lim yondashuvlarining pedagogik imkoniyatlarini kengaytirdi. Zamonaviy tadqiqotlarda elektron ta'lim nafaqat texnik vositalar majmui, balki o'quv jarayonini kommunikativ, interaktiv va shaxsga

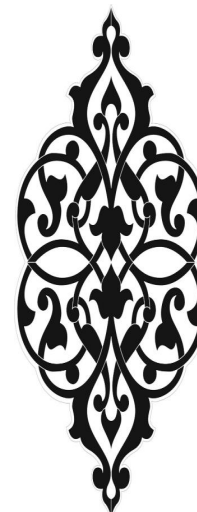
yo'naltirilgan tarzda qayta tashkil etuvchi pedagogik innovatsiya sifatida talqin etilmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metod. Anderson va Dron tomonidan ilgari surilgan elektron ta'lim rivojlanishining uch avlod modeli texnologiyaning o'rganish jarayoniga bosqichma-bosqich chuqur integratsiyalashuvini asoslab beradi. Ushbu yondashuv ingliz tili ta'limida kommunikativ

<https://orcid.org/0000-0003-2525-3699>

e-mail:
buzrukovam@rambler.ru

faoliyatni virtual muhitlar orqali tashkil etish, ya'ni tilni sun'iy emas, balki real muloqotga yaqin sharoitlarda o'rgatish imkonini yaratadi. Ayniqsa, virtual 3D muhitlar talabalarining nutqiy faolligini oshirishda va kommunikativ kompetentlikning shakllanishida samarali vosita sifatida namoyon bo'lmoqda¹.

Martin va Kumar tomonidan ishlab chiqilgan elektron ta'lim kurslarini baholash va tahlil qilish modellarida sifat, samaradorlik va ta'limiy natijalarning aniqligi muhim mezon sifatida belgilanadi. Ushbu mezonlar ingliz tilini o'qitishda virtual 3D muhitlarga asoslangan kommunikativ topshiriqlarni loyihalash va ularning didaktik qiymatini baholashda metodik asos bo'lib xizmat qiladi². Hrastinski esa aralash ta'lim (blended learning) konsepsiyasini rivojlantirib, onlayn va an'anaviy mashg'ulotlarning uyg'unligi xorijiy til o'rganishda muloqotga kirishish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirishini ta'kidlaydi³.

Ingliz tili ta'limi kontekstida elektron ta'lim tushunchasini yagona va aniq talqin qilish zarurati alohida dolzarblik kasb etadi. Chunki virtual 3D muhitlarga asoslangan motivatsion elektron ta'lim metodikasining samaradorligi elektron ta'limning qaysi pedagogik paradigma doirasida talqin qilinishiga bevosita bog'liq. Shu nuqtayi nazardan, elektron ta'limni oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilini o'qitishga integratsiya qilishda uni ta'limiy innovatsiya sifatida chuqur anglash va metodik jihatdan asoslash muhimdir.

Mazkur tadqiqotda elektron ta'lim tushunchasini aniqlashda Sangrà va hammualliflar tomonidan amalga oshirilgan fundamental tadqiqot natijalariga tayanildi. Ular elektron ta'lim ta'riflarini tizimlashtirib, akademik hamjamiyat tomonidan qabul qilinadigan umumlashtirilgan yondashuvni taklif etganlar. Ushbu tadqiqot

natijalariga ko'ra, elektron ta'lim ta'riflari to'rtta asosiy toifaga ajratilib, ularning har biri ingliz tili kommunikativ kompetentligini rivojlantirishda muayyan pedagogik ahamiyat kasb etadi⁴.

Texnologiyaga yo'naltirilgan yondashuvda elektron ta'lim ingliz tilini o'rganishda raqamli va virtual vositalar orqali nutqiy faoliyatni faollashtirish imkonini beradi. Virtual 3D muhitlarda til materialining vizual, interaktiv va multimodal shaklda taqdim etilishi talabalarining tinglab tushunish va og'zaki nutq ko'nikmalarini samarali rivojlantiradi. Ta'lim mazmunini yetkazish tizimlariga asoslangan yondashuvda esa elektron ta'lim ingliz tili bo'yicha kommunikativ topshiriqlarni virtual muhitda tizimli va bosqichma-bosqich tashkil etish vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Kommunikatsiyaga yo'naltirilgan yondashuvlar elektron ta'limning ingliz tili ta'limidagi eng muhim jihatini — muloqotni markazga qo'yadi. Virtual 3D muhitlarda avatarlar orqali amalga oshiriladigan dialoglar, rolli o'yinlar va jamoaviy vazifalar talabalarining nutqiy faolligini oshirib, ularni real muloqotga yaqin sharoitda til vositalaridan foydalanishga undaydi. Bu o'z navbatida kommunikativ kompetentlikning lingvistik, sotsiomadaniy va pragmatik komponentlarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi. O'zbekiston tilshunos va metodist olimlari ingliz tilini o'qitishda kommunikativ kompetentlikni shakllantirish masalasiga alohida e'tibor qaratganlar. Xususan, J.Jalolov kommunikativ kompetentlikni xorijiy til ta'limining asosiy natijasi sifatida baholab, uni real muloqot sharoitida til birliklaridan ongli va maqsadga muvofiq foydalanish qobiliyati sifatida talqin etadi. Olimning fikricha, kommunikativ yondashuv talabalarining nutqiy faolligini oshirish

¹ Anderson, T., Dron, J. Three generations of distance education pedagogy. In: The International Review of Research in Open and Distributed Learning [online]. 2011, 12(3), 80-97 ISSN 1492-3831. [citat 22.03.2023]. Disponibil: <https://doi.org/10.19173/irrodl.v12i3.890>.

² Martin, F., Kumar, S. Frameworks for Assessing and Evaluating e-Learning Courses and Programs. In: Piña, A., Lowell, V., & Harris, B. (eds) Leading and Managing eLearning. Educational Communications and Technology: Issues and Innovations. Springer, Cham. 2018. [citat

03.07.2020]. Disponibil: https://doi.org/10.1007/978-3-319-61780-0_19.

³ Hrastinski, S. What Do We Mean by Blended Learning? In: TechTrends [online]. 2019, 63, 564-569. ISSN 8756-3894. [citat 03.08.2022]. Disponibil: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11528-019-00375-5>.

⁴ Sangrà, A., Vlachopoulos, D., Cabrera, N. Building an Inclusive Definition of Conceptual e-learning: An Approach to the Conceptual Framework. In: International Review of Research in Open and Distributed Learning [online]. 2012, 13(2), 145-159. [citat 12.03. 2021]. Disponibil: <https://doi.org/10.19173/irrodl.v13i2.1161>.

va ularni real muloqotga tayyorlashda muhim metodik asos bo'lib xizmat qiladi⁵.

Pedagogik paradigmalariga yo'naltirilgan yondashuvda esa elektron ta'lim ingliz tili kommunikativ kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan yangi ta'lim modeli sifatida qaraladi. Ushbu modelda virtual 3D muhitlar motivatsion elektron ta'lim metodikasining markaziy elementi bo'lib, talabalarni mustaqil, faol va ongli o'rganishga yo'naltiradi. Delphi usuli asosida olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, aynan ushbu yondashuv ingliz tili ta'limida virtual 3D muhitlarga asoslangan elektron ta'lim metodikasining nazariy va metodologik asoslarini eng to'liq ifodalaydi.

Muhokama. Virtual 3D muhitlar asosida tashkil etilgan elektron ta'lim jarayoni talabalarining o'quv faoliyatini autentik kommunikativ vaziyatlarga yaqinlashtirib, ularning ichki motivatsiyasini kuchaytiradi. Bunday muhitlarda talabalar tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish ko'nikmalarini integrativ tarzda rivojlantirib, ingliz tilida erkin va ongli muloqot qilishga tayyorlanadilar. Kognitiv va affektiv yondashuvlarning uyg'unligi bu jarayonda alohida ahamiyat kasb etib, talabalarining nafaqat bilimlarini, balki ijobiy munosabat va qiziqishini ham shakllantiradi.

Zamonaviy oliy ta'lim tizimida ingliz tilini o'qitish jarayoni faqat grammatik bilimlarni o'zlashtirish yoki lug'at boyligini kengaytirish bilan cheklanib qolmasdan, balki talabalarining real muloqotga tayyor bo'lishini ta'minlashga qaratilgan kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishni asosiy maqsad sifatida belgilamoqda. D.Karimova xorijiy til o'rganishda motivatsiya muhim psixologik-pedagogik omil ekanini ta'kidlab, interaktiv va innovatsion ta'lim muhitlari talabalarining ichki motivatsiyasini kuchaytirishini asoslaydi. Uning tadqiqotlarida texnologiyaga asoslangan ta'lim shakllari talabalarining o'quv jarayonidagi faolligini oshirishda samarali vosita sifatida baholanadi⁶.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, virtual 3D muhitlar ingliz tili

ta'limida o'quv jarayonini autentik kommunikativ vaziyatlarga yaqinlashtiruvchi, talabalarining nutqiy faolligini oshiruvchi va ularni faol muloqotga jalb etuvchi muhim didaktik vosita hisoblanadi. Bunday muhitlar orqali tashkil etilgan elektron ta'lim jarayonida talabalar ingliz tilidan sun'iy mashqlar doirasida emas, balki real hayotga yaqin vaziyatlarda foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Natijada til o'rganish jarayoni mazmunan boyib, kommunikativ kompetentlikning shakllanishi uchun qulay pedagogik shart-sharoitlar yaratiladi.

Virtual 3D muhitlarga asoslangan elektron ta'lim yondashuvlarining muhim ustunliklaridan biri ularning interaktiv va immersiv xususiyatga egaligidir. Immersiv ta'lim muhiti talabalarda real ishtirok hissini yuzaga keltirib, ularni ingliz tilida muloqot qilishga psixologik jihatdan tayyorlaydi. Avatarlar orqali olib boriladigan dialoglar, rolli o'yinlar, virtual muhokamalar va simulyatsiyalar talabalarining nutqiy faolligini oshiradi, ularning kommunikativ to'siqlarini kamaytiradi hamda erkin fikr bildirish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Tadqiqot davomida elektron ta'limning virtual 3D muhitlar bilan integratsiyasi talabalarining o'quv motivatsiyasini sezilarli darajada oshirishi aniqlandi. An'anaviy o'qitish jarayonida ko'pincha kuzatiladigan passivlik, muloqotdan chekinish va nutqiy ishtirokning sustligi virtual muhitlarda interaktiv topshiriqlar, vizual stimullar va o'yin elementlari orqali bartaraf etiladi. Bu holat talabalarining ingliz tilini o'rganishga bo'lgan ichki ehtiyojini kuchaytirib, ularni faol, mustaqil va ongli o'rganishga undaydi. Ayniqsa, affektiv omillarning faollashuvi ingliz tilida muloqot qilishga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Virtual 3D muhitlarga asoslangan elektron ta'lim yondashuvlari ingliz tili ta'limida o'qituvchi rolini qayta talqin etishni talab etadi. O'qituvchi bu jarayonda bilim beruvchi emas, balki fasilitator, yo'naltiruvchi va motivator sifatida namoyon bo'ladi. U talabalar o'rtasidagi muloqotni tashkil etadi, kommunikativ faoliyatni

⁵ J.Jalolov. (2012). Chet tili o'qitish metodikasi. T.: O'qituvchi, 434.

⁶ Karimova A.O., Zhumataeva E. (2020). *Increasing Students' Motivation by Creating an English Language*

Learning Environment. Vestnik Kazakhskogo nacional'nogo zhenskogo pedagogicheskogo universiteta, 2020.

rag'batlantiradi va refleksiyani qo'llab-quvvatlaydi. Bunday yondashuv talabaga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillarining amaliyotda samarali joriy etilishiga xizmat qiladi hamda ingliz tili o'qitish jarayonini yanada moslashuvchan va samarali qiladi.

So'nggi yillarda Badarch Dendev elektron ta'limning oliy ta'lim tizimidagi ahamiyatini tahlil qilib, raqamli muhitlarda tashkil etilgan o'quv jarayonlari talabalarni mustaqil va faol o'rganishga yo'naltirishini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, elektron ta'lim texnologiyalari o'quv jarayonini shaxsga yo'naltirish va individual yondashuvni ta'minlash imkonini beradi⁷.

Shuningdek, virtual 3D muhitlarga asoslangan elektron ta'lim individual va differensial yondashuvni amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Talabalar o'z qobiliyati, tayyorgarlik darajasi va o'rganish sur'atiga mos ravishda o'quv faoliyatini tashkil etishlari mumkin. Bu holat har bir talabaning ingliz tilida kommunikativ kompetentligini rivojlantirish jarayonida o'z imkoniyatlarini to'liq namoyon etishiga zamin yaratadi. Natijada ta'lim jarayonida individual yondashuv kuchayib, o'rganish samaradorligi oshadi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, virtual 3D muhitlarga asoslangan elektron ta'lim yondashuvlarini samarali joriy etish uchun bir qator pedagogik va tashkiliy shart-sharoitlarni ta'minlash zarur. Jumladan, o'quv mazmunining kommunikativ yo'naltirilganligi, topshiriqlarning real nutqiy vaziyatlarga mosligi, texnologik infratuzilmaning barqarorligi hamda o'qituvchilarning raqamli-pedagogik kompetentligini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu omillar e'tiborga olingan holda tashkil etilgan virtual 3D muhitlar ingliz tili ta'limida yuqori samaradorlikni ta'minlaydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, virtual 3D muhitlarga asoslangan elektron ta'lim yondashuvlari ingliz tili kommunikativ kompetentligini rivojlantirishda zamonaviy oliy ta'lim talablari bilan uyg'unlashgan, innovatsion

va samarali pedagogik tizim sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu yondashuv til o'rganish jarayonini muloqotga yo'naltirilgan, motivatsion va interaktiv faoliyatga aylantirib, talabalarning ingliz tilida erkin va ongli muloqot qilishga tayyorligini oshiradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Anderson, T., Dron, J. Three generations of distance education pedagogy. In: The International Review of Research in Open and Distributed Learning [online]. 2011, 12(3), 80-97 ISSN 1492-3831. [citat 22.03.2023]. Disponibil: <https://doi.org/10.19173/irrodl.v12i3.890>.

2. Badarch Dendev Information and Communication Technologies in Education: Monograph – M.: UNESCO IITE, 2013. – p. 9.

3. Hrastinski, S. What Do We Mean by Blended Learning? In: TechTrends [online]. 2019, 63, 564-569. ISSN 8756-3894. [citat 03.08.2022]. Disponibil: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11528-019-00375-5>.

4. J.Jalolov. (2012). Chet tili o'qitish metodikasi. T.: O'qituvchi, 434.

5. **Karimova A.O., Zhumataeva E. (2020).** *Increasing Students' Motivation by Creating an English Language Learning Environment.* Vestnik Kazakhskogo nacional'nogo zhenskogo pedagogicheskogo universiteta, 2020.

6. Martin, F., Kumar, S. Frameworks for Assessing and Evaluating e-Learning Courses and Programs. In: Piña, A., Lowell, V., și Harris, B. (eds) *Leading and Managing eLearning. Educational Communications and Technology: Issues and Innovations.* Springer, Cham. 2018. [citat 03.07.2020]. Disponibil: https://doi.org/10.1007/978-3-319-61780-0_19.

7. Sangrà, A., Vlachopoulos, D., Cabrera, N. Building an Inclusive Definition of Conceptual e-learning: An Approach to the Conceptual Framework. In: International Review of Research in Open and Distributed Learning [online]. 2012, 13(2), 145-159. [citat 12.03. 2021]. Disponibil: <https://doi.org/10.19173/irrodl.v13i2.1161>.

⁷ Badarch Dendev Information and Communication Technologies in Education: Monograph – M.: UNESCO IITE, 2013. – p. 9.

IKKINCHI JAHON URUSHI DAVRIDA O'ZBEKISTONDA SOG'LIQNI SAQLASH VA TIBBIY TA'LIM SIYOSATINING XUSUSIYATLARI

*Turayev Murodulla Tura o'g'li, Axborot texnologiyalari va menejment
universiteti katta o'qituvchisi*

FEATURES OF HEALTH CARE AND MEDICAL EDUCATION POLICY IN UZBEKISTAN DURING WORLD WAR II

*Turayev Murodulla Tura oglu, Senior Lecturer, University of
Information Technologies and Management*

ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИКИ В ОБЛАСТИ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ И МЕДИЦИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

*Тураев Муродулла Тура оглы, старший преподаватель
Университета информационных технологий и менеджмента*

<https://orcid.org/0009>

-0001-0051-7881

e-mail:

murodullaturayev@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur ishda Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimi va tibbiy ta'lim sohasida olib borilgan siyosatning asosiy xususiyatlari yoritiladi. Urush sharoitida front va front orti ehtiyojlarini ta'minlash maqsadida tibbiyot muassasalari faoliyatini qayta tashkil etish, evakuatsiya qilingan shifoxonalar va ilmiy-tibbiy muassasalarning O'zbekistonga joylashtirilishi tahlil qilinadi. Shuningdek, vrachlar, hamshiralar va feldsherlar tayyorlash tizimining jadallashtirilishi, qisqa muddatli kurslar va tibbiy oliy hamda o'rta maxsus ta'lim muassasalarining faoliyati ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Qishloq aholisi, sog'liqni saqlash tizimi, huquqiy asoslar, qishloq tibbiyoti, normativ-huquqiy hujjatlar, moddiy-texnik baza, tibbiyot muassasalari, islohotlar, ijtimoiy himoya, profilaktika.

Annotation: In this work, the main features of the policy carried out in the field of health care system and medical education in Uzbekistan during the years of World War II are highlighted. In order to ensure the needs of the front and the rear of the front in the conditions of war, the reorganization of the activities of medical institutions, the placement of evacuated hospitals and scientific and medical institutions in Uzbekistan is analyzed. The acceleration of the training system of doctors, nurses and paramedics, short-term courses and the activities of medical higher and secondary special educational institutions are also considered.

Keywords: rural population, health system, legal framework, rural medicine, regulatory legal documents, material and technical base, Medical Institutions, Reforms, social protection, prevention.

Аннотация: В данной работе будут освещены основные особенности проводимой в Узбекистане в годы Второй мировой войны политики в области здравоохранения и медицинского образования. В целях обеспечения потребностей фронта и прифронтовой полосы в условиях войны будет проанализирована реорганизация деятельности медицинских учреждений, размещение в Узбекистане эвакуированных больниц и научно-медицинских учреждений. Также будет рассмотрена интенсификация системы подготовки врачей, медсестер и фельдшеров, краткосрочные курсы и деятельность медицинских высших и средних специальных учебных заведений.

Ключевые слова: сельское население, система здравоохранения, правовые основы, сельская медицина, нормативно-правовые акты, материально-техническая база, медицинские учреждения, реформы, социальная защита, профилактика.

Kirish. Ikkinchi jahon urushi insoniyat ta'lim tizimiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatdi. 1941–1945-tarixidagi eng dahshatli va keng ko'lamli urushlardan yillarda Sovet Ittifoqi tarkibida bo'lgan O'zbekiston biri bo'lib, u barcha sohalar qatori sog'liqni saqlash va front ortining muhim hududlaridan biriga aylanishi

natijasida respublika zimmasiga katta ijtimoiy va tashkiliy mas'uliyat yuklandi. Millionlab evakuatsiya qilingan aholi, yarador askarlar, sanoat va ilmiy muassasalarning ko'chirilishi sog'liqni saqlash tizimini tubdan qayta tashkil etishni taqozo etdi.

Adabiyot tahlili. Urush yillarida O'zbekistonda tibbiy muassasalar tarmog'i kengaytirildi, harbiy gosпитallar tashkil etildi hamda mavjud shifoxonalar front ehtiyojlariga moslashtirildi. Shu bilan birga, malakali tibbiy kadrlar yetishmasligi muammosi keskinlashib, tibbiy ta'lim siyosatini jadallashtirish va soddalashtirilgan shakllarda kadrlar tayyorlash zaruratini yuzaga keltirdi. Tibbiyot oliy o'quv yurtlari, texnikumlar va qisqa muddatli kurslar orqali vrachlar, hamshiralar va boshqa tibbiy xodimlar tayyorlashga alohida e'tibor qaratildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida Turkistonning Toshkent, Samarqand, Farg'ona, Qo'qon kabi shaharlarida o'rta va kichik tibbiy kadrlarni tayyorlovchi maktablar ochildi. 1918-yil Turkiston ASSR Sog'liqni saqlash xalq komissarligi davolash muassasalarini tibbiy hamshiralar bilan ta'minlash maqsadida P.F.Borovskiy rahbarligida A.M.Kollontay nomidagi tibbiyot hamshiralar maktabini tashkil etdi. Bu maktabda ta'lim 2 yillik qilib belgilanib, o'quv binosi sifatida Qizil yarimoy jamiyatining xirurgiya shifoxonasi binosidan foydalanildi va talabalar uchun jami 7 ta xona ajratildi. Maktabda Izmaylova, Svelinskaya, V.N.Robinzon, Topolskiy, Likoshin, Yakovlev kabi o'qituvchilar talabalarga turli fanlardan ta'lim-tarbiya berdi, maktabda 1920 – 1921-o'quv yilida jami 20ta o'quvchi tibbiyotdan ta'lim oldi[1].

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Mahalliy aholi uchun mo'ljallangan tibbiyot maktablarida ona tilidagi darsliklar hamda o'zbek tilida dars beruvchi o'qituvchilar yetishmadi. Shuning uchun o'quv mashg'ulotlari rus tilida olib borildi, bu esa ish sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Natijada ko'plab o'quvchilar o'qishni tashlashga majbur bo'ldi. Masalan, mahalliy xotin-qizlar akusherlik maktabiga birinchi o'quv yilida qabul qilingan 15 nafar o'quvchidan 5 tasi o'qishni tashlab ketib, 1922-yili bu maktabni faqat 7 kishi tugallashga muvaffaq boldi[2].

Turkistonda oliy tibbiyot ta'limini yo'lga qo'yishda 1918-yil aprelida Turkiston Xalq universiteti ochilib, uning tarkibida tibbiyot fakultetining tashkil etilishi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Tibbiyot fakultetini tashkil etish bo'yicha 12 kishidan iborat maxsus komissiya tuzilib, tayyorgarlik ishlari Moskva va Toshkentda boshlab yuborildi. Moskva universiteti professor-o'qituvchilaridan

P.P.Sitkovskiy, K.T.Xrushev, A.N.Kryukov, M.N.Zaxarchenko, A.V.Martinov, A.I.Abrikosov, L.A.Tarasevichlar tayyorgarlik ishlarida faol ishtirok etdilar. Shuningdek, oliy ma'lumotli tibbiyot kadrlarini tayyorlash maqsadida 1919-yil 15-avgustda Toshkent shahridagi "Buff" kafesi binosida Oliy tibbiyot maktabi ochilib, birinchi direktori lavozimiga G.N.Broverman tayinlandi[3]. Shu vaqtda Toshkentda farmatsevtika maktabi ham ochildi. Oliy tibbiyot maktabi I kursiga 550 nafar tinglovchi qabul qilindi[4]. 1941-yili ToshMida kafedra va klinikalarda 320 nafar professor-o'qituvchi va xodim, 124 nafar vrach-ordinator faoliyat olib bordi. Urush yillarida tibbiyot institutlariga talabalar qabul qilish ko'paytirilib borildi. Masalan, 1940-yilda ToshMida 2283 talaba tahsil olgan bo'lsa, 1944-yilda 3168 nafar talaba ta'lim oldi. 1942-yili Toshkent Davlat tibbiyot institutini 649 nafar talaba tamomlab, shundan 420 nafari frontga, 229 nafari respublika davolash muassasalariga yuborildi[5]. Urush yillarida tibbiyot institutlari ham o'z faoliyatini tinchlik davriga moslashtirib yo'lga qo'ya boshladi. Xalq xo'jaligining ko'p tarmoqlari izdan chiqqan, aholiga oddiy oziq-ovqat mahsulotlari yetkazib berish jiddiy muammoga aylangan, moddiy ta'minotining nihoyatda tanqisligi sharoitida institut jamoasi qaytadan o'quv mashg'ulotlarini tashkillashtirdi. Qiyin sharoit hisobga olinib, O'zbekiston SSR Ministrlar Sovetining 1945-yil 30-iyuldagi qarori bilan Toshkent Davlat tibbiyot institutiga 2346 ming rubl ajratildi.

1941–1945-yillar davomida Toshkent tibbiyot institutida 3224 nafar tibbiyot kadrlari tayyorlandi. Tibbiyot o'quv yurtlari bitiruvchilari orasida mahalliy millat vakillari juda kamchilikni tashkil etdi. Masalan, 1945-yili Toshkent Davlat tibbiyot instituti bitiruvchilarining faqat 20,3 foizini, Samarqand tibbiyot instituti bitiruvchilarining 17,7 foizini, Y.Oxunboboyev nomidagi tibbiyot maktabi bitiruvchilarining 35,8 foizini mahalliy millat vakillari tashkil etdi[6]. Tibbiyot institutlariga o'qishga qabul qilingan talabalar asosan Toshkent, Samarqand kabi yirik shaharlar hisobiga to'g'ri keldi. Masalan, 1944–1945-o'quv yilida Toshkent tibbiyot institutiga qabul qilingan 649 ta talabaning 284 tasi Toshkent shahridan edi. Joriy o'quv yilida Surxondaryo, Qashqadaryo, Buxoro viloyatidan jami 12 nafar talaba ToshMI ga qabul qilindi[7]. Yoki joriy yilda Toshkent farmatsevtika institutiga qabul qilingan 100 talabadan 42 tasi Toshkent shahridan edi. Andijon, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlaridan 1945-yili birona ham talaba farmatsevtika institutiga qabul qilinmagan. Bunday holat keyingi o'quv yillarida ham deyarli

o'zgarishsiz holda qoldi. Sog'liqni saqlash tizimini dorishunoslar bilan ta'minlash ishlarini yo'lga qo'yish maqsadida 1937-yili O'rta Osiyoda yagona bo'lgan Toshkent farmatsevtika instituti tashkil etildi. Institut 1940-yildan boshlab respublikani yuqori malakali farmatsevtlar–provizorlar bilan ta'minlay boshladi. 1954-yilda institutda sirtqi bo'lim ochildi. 1940-yilda O'zbekistonda 72 nafar oliy ma'lumotli farmatsevtlar bo'lsa, 1945-yilga kelib, ularning soni 1278 taga etdi[8].

1945-1946-yillari Andijon tibbiyot instituti kutubxonasiga 75 ming rubllik adabiyotlar ajratildi. Institutni darslik bilan ta'minlashga Toshkent, Samarqand tibbiyot instituti va 1945-yili Andijon tibbiyot institutini 265 nafar mutaxassis tamomlab, davolash muassasalariga ishga yuborildi. Ammo ko'p hollarda kadrlar yo'llanma bilan yuborilgan joylarga emas, boshqa joyga borib ishladilar. Masalan, Namangan shahar shifoxonasi bosh vrachi Muhammedov Andijon tibbiyot institutini tugatgan I.S.Tadayevni ishga qabul qiladi. I.S.Tadayev esa yo'llanma bo'yicha QQ ASSR ga borib ishlashi lozim edi.

1945-yili Samarqand tibbiyot institutida pediatriya fakulteti ochildi. Tibbiyot instituti talabalari soni ham ko'paytirildi. 1943-yil Toshkent tibbiyot institutida 5168 nafar talaba tahsil olgan bo'lsa, 1945-yili ularning soni 8481 kishiga yetdi[9]. 1945-yil janubiy viloyatlardagi eng dastlabki tibbiyot bilim yurti Termiz shahrida tashkil etildi. Qarshi tibbiyot bilim yurti 1946-yil 21-fevralda feldsher-akusherlik maktabi sifatida ish boshladi. Maktab tashkil etilgan birinchi yillarda o'quv xonalari, talabalar uchun yotoqxonalar, yumshoq va qattiq inventarlar yetishmasligi sababli anchagina qiyinchiliklarga duch kelindi. 1947-yilda Qarshi tibbiyot bilim yurti qurilishiga 270 ming so'm ajratilgan bo'lib, bino qurilishi ayrim tashkilot rahbarlarining aybi bilan bir necha yilga kechiktirildi. Faqat 1954-yilga kelib Qarshi tibbiyot bilim yurti birmuncha talabalar javob beradigan yangi o'quv binosiga ko'chib o'tdi. 1945-yilga kelib respublikada jami 17ta tibbiyot bilim yurtlari faoliyat ko'rsatdi. O'zbekistonda tibbiyot yo'nalishidagi bilim yurtlarida 1945-yil 4553 nafar o'quvchi ta'lim oldi[10]. Respublika tibbiyot bilim yurtlarida har yili 2ming o'rta tibbiyot xodimlari tayyorlab chiqarildi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, respublikada o'rta tibbiyot xodimlarini tayyorlash, ularni ishga taqsimlash bo'yicha boshqaruv va muvofiqlashtirish ishlari olib borilmagan. Bundan tashqari o'rta tibbiyot

xodimlari malakasini oshirish va ularni attestatsiyadan o'tkazish ishlarida ham qat'iy rejalar mavjud emas edi. Masalan, 1945-yillarda O'zbekistondagi o'rta tibbiyot xodimlarining faqat 7,1 foizi toifaga ega edi[11].

Xulosa. O'zbekistonda tibbiy ta'lim ishining yo'lga qo'yilishi juda og'ir sharoitlarga to'g'ri keldi. Dastlab o'lkada tibbiyot hamshiralari, feldsherlik va akusherlik maktablari ochilib, ular davolash muassasalariga o'rta tibbiyot xodimlarini tayyorlab berdi. Toshkent va Samarqand tibbiyot institutlari moddiy-texnika bazasi o'tgan asrning 40-yillarida shakllantirilib, urush yillarida tibbiyot institutiga talabalar qabuli ko'paytirildi. Urushdan keyingi og'ir tiklash yillarida tibbiyot instituti ham boshqa sohalar qatori o'z faoliyatini qiyinchilik davriga moslashtirib yo'lga qo'ydi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Агзамов Б. С., Бакиев А.Б. Из истории подготовки медицинских кадров в Узбекистане // Советское здравоохранение, 1965-№ 3. – С. 54.
2. Агзамов Б. С., Бакиев А. Б. Из истории подготовки медицинских кадров в Узбекистане // Советское здравоохранение. – 1965-№ 3. – С. 78-80.
3. Бакиев А.Б. История и современное состояние подготовки врачебных кадров в Узбекской ССР.: Автореф. дисс. канд. мед. наук. – Ташкент, 1968. – С. 6.
4. Бакиев А.Б. У истоков современного врачебного образования в Средней Азии // Вопросы организации здравоохранения и истории медицины Узбекистана. – Ташкент, 1968. – С. 85.
5. ЎЗР МДА, Р-837-фонд, 32-рўйхат, 3709-йиғма жилд, 67-68-варақлар.
6. ЎЗР МДА, Р-837-фонд, 32-рўйхат, 7247-йиғма жилд, 1-3-варақлар.
7. ЎЗР ИТТХМДА, 1-фонд, 3-рўйхат, 1334-йиғма жилд, 125-варақ.
8. Ўзбекистонда 40 йил ичида дорихона ишларини уюштириш ва фармацевт кадрлар тайёрлаш. – Ташкент: Медицина, 1964. – Б. 6.
9. Советское здравоохранение. 1980-№ 6. – С. 58.
10. Здравоохранение в Узбекской ССР (Справочные материалы для делегатов I съезда врачей Узбекистана). 1990. – С. 50.
11. Менликулов П.Р., Мухамедияров Р.Г. Совершенствование работы среднего медицинского персонала в республике // Медицинский журнал Узбекистана. – 1991.– № 8. – С. 68 – 69.

EVFEMIZATSIYALASHGAN MAQOL BIRLIKLARINI KONSEPTUALLASHTIRISH VA KATEGORIYALASHTIRISH ASOSIDA GURUHLASH

*Yusupova Muntoza Baxtiyor qizi, Farg'ona davlat universiteti
katta o'qituvchisi*

GROUPING EUPHEMIZED PROVERB UNITS BASED ON THEIR CONCEPTUALIZATION AND CATEGORIZATION

*Yusupova Muntoza Bakhtiyor kizi, senior lecturer at Fergana
State University*

ГРУППИРОВКА ЭВФЕМИЗИРОВАННЫХ ПОСЛОВИЧНЫХ ЕДИНИЦ НА ОСНОВЕ ИХ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ И КАТЕГОРИЗАЦИИ

*Юсупова Мунтоза Бахтиёр кызы, старший преподаватель
Ферганского государственного университета*

<https://orcid.org/0009-0002-9693-6251>
e-mail:
mumtoza9292@mail.ru

Annotatsiya: Har qaysi til olamni o'zgacha qismlarga ajratadi, ya'ni har qaysi til o'z xususiyatidan kelib chiqib, olamni konseptuallashtirib, kategoriyalarga bo'ladi. Maqol va matallarda evfemizatsiyalashish jarayoni milliy olam manzarasini namoyon etib, xalqning tafakkurini va mentalitetini ko'rsatib beradi. Evfemizatsiyalashish jarayoni xalq tafakkuri bilan bevosita bog'liq.

Kalit so'zlar: evfemizm, disfemizm, kategoriya, parmeologiya, evfemizatsiya, madaniyat, konsept, ma'joziy ma'no, ekvivalent.

Abstract: Each language divides the world into parts in its own way; that is, every language, based on its specific features, conceptualizes the world and categorizes it. The process of euphemization in proverbs and sayings reveals the national worldview and demonstrates the people's way of thinking and mentality. The process of euphemization is directly connected with the collective cognition of a people.

Keywords: euphemism, dysphemism, category, paremiology, euphemization, culture, concept, figurative meaning, equivalent.

Аннотация: Каждый язык по-своему членит мир, то есть, исходя из своих особенностей, концептуализирует действительность и распределяет её по категориям. Процесс эвфемизации в пословицах и поговорках проявляет национальную картину мира и раскрывает образ мышления и менталитет народа. Процесс эвфемизации непосредственно связан с народным мышлением.

Ключевые слова: эвфемизм, дисфемизм, категория, паремиология, эвфемизация, культура, концепт, переносное значение, эквивалент.

KIRISH. Inson tafakkurida mavjud bo'lgan har bir predmet va hodisa ma'lum guruhlariga ajratilib, ongda tizimli ravishda mustahkamlanadi. Til birliklarini kategoriyalarga ajratish hamda ularning majoziy ma'nolarini tadqiq etish masalasini D. Lakoff olamning metaforik va metonimik modeli asosida o'rganishni taklif etadi [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Mazkur tadqiqotda ham D. Lakoff tomonidan ilgari

surilgan ushbu nazariy yondashuvga tayangan holda, tilni o'rganishda uning semantik jihatlariga alohida e'tibor qaratildi hamda kategoriyalash va konseptuallashtirish jarayonlari ikki madaniyatning paremiologik tizimi doirasida tahlil qilindi. Maqol va matallar tarkibida kuzatiladigan evfemizatsiyalashish hodisasining semasiologik va onomasiologik yondashuvlarida, avvalo, lingvomadaniyatshunoslikka oid jihatlar yaqqol namoyon bo'ladi, ikki xalqning milliy o'ziga

xosligi esa metaforik model orqali ifodalanadi. Evfemizatsiya jarayoni maqol va matallarda, asosan, parafrastik ko'chim vositasida faollashadi. Parafrastik ko'chim metafora orqali yuzaga kelib, turli madaniyatlarda farqlanishi bilan birga, umumiy xususiyatlarga ham ega bo'ladi. Olamning majoziy tasviri har bir madaniyatga xos bo'lib, majoziy ma'nosiz til mavjud bo'lishi mumkin emas, degan fikrni ilgari surish o'rinlidir. Maqol va matallarda evfemizatsiyalashish hodisasining semasiologik yondashuvi orqali mazkur jarayonning ichki mazmuniy tuzilmalari tahlil qilinsa, onomasiologik yondashuvda ularning konnotativ qirralari hamda ko'chma ma'no yuzaga keltiruvchi pragmatik xususiyatlari aniqlanadi. Natijada evfemizatsiyalashish jarayoni muayyan kategoriyalar doirasida aks etib, ingliz va o'zbek xalqlari paremiologiyasining ichki semantik qatlamlari ochib beriladi.

MUHOKAMA. Maqol va matallarda uchraydigan evfemizmlarni turli tematik doiralar asosida, ularni yanada mayda bo'linmalarga ajratgan holda o'rganish mumkin. Ushbu kichik guruhlarini tahlil qilishda kategoriyalashtirish tamoyiliga tayaniladi. Ya'ni maqol va matallar tabulashish xususiyatiga ko'ra muayyan guruhlariga ajratilib, ushbu guruhlar ifodalagan tushunchalar asosida kategorial mikroguruhlar shakllantiriladi. Jumladan, maqol va matallarda evfemizatsiyalashish jarayonida eng yirik guruh sifatida manmanlik, maqtanchoqlik, qiyinchilik, haromlik va yomonlik kabi tushunchalar tabulashishi asosida tadqiq etiladi. Mazkur tushunchalar salbiy mazmuni tufayli har ikki jamiyatda ham ma'lum darajada taqiqlangan hisoblanadi. Shu bois bu guruhlariga mansub maqol va matallar nafaqat taqiqlangan mavzular haqida so'zlash, balki odob-axloq me'yorlariga ko'ra aytishga noqulay bo'lgan holatlarni, yoqimsiz vaziyatlarni bilvosita, pardali ifodalash orqali kategorial guruhlariga ajratiladi.

Maqol birliklarining shakllanishi millat tarixi, urf-odatlar, an'analari hamda yashash tarzi bilan uzviy bog'liqdir. Maqol va matallarning aksariyati uzoq tarixiy davrlardan buyon ajdodlardan avlodlarga og'zaki tarzda yetib kelgan. Shu sababli ayrim maqol va matallarning ma'no-mazmunini anglash qiyinlashadi, ayniqsa, ular majoziy ma'no kasb etgan hollarda. Aynan shu jihat maqol va matallardagi evfemizatsiya

jarayonini izohlashda kategorial guruhlarini ajratish zaruratini yuzaga keltiradi. Bunda maqol va matallarda ifodalangan konseptlarning majoziy mazmuni asosida ularni muayyan kategoriyalarga taqsimlash ko'zda tutiladi. Har bir tematik guruh kichik kategorial bo'linmalarga ajratilar ekan, ular ingliz va o'zbek madaniyatining o'ziga xos jihatlari nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi.

Qo'rquv tushunchasi tabulashtirilgan konseptlardan biri bo'lib, ushbu tushuncha har ikki tilda ham majoziy ma'nolar asosida evfemizatsiyaning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Shu jihatdan o'zbek tilida quyidagi kategorial guruhlar ajratildi:

1. Qo'rqinchli shaxs: *Bo'rida Azroilning tuki bor; Bo'ji keldi, bo'ji keldi, Chingiz bilan Jo'ji keldi.*
2. Qo'rqoq inson: *Bo'ridan qo'rqoq to'qayga kirmas; Sherning o'ligi ham otni qo'rqitadi.*
3. Qo'rquvni yengish: *Bir savat tuxumga bir tepki kifoya; Bir gala qarg'aga bir kesak kifoya.*

Ingliz tilida qo'rquvni yengish mazmuni quyidagi maqolda ifodalanadi: *Better to live one day as a tiger, than a thousand years as a sheep* (Ming yil qo'yday yashashdan ko'ra bir kun yo'lbars kabi yashash yaxshiroqdir).

“Qo'rquv” tematik guruhi ingliz va o'zbek tillarida o'xshashlik nuqtayi nazaridan faqat bitta, ya'ni “qo'rquvni yengish” kategorial guruhini shakllantiradi. Qolgan kategorial guruhlar esa lakunar, ya'ni ekvivalentsiz birliklar holatini yuzaga keltiradi. Boshqacha aytganda, evfemizatsiyalashgan ayrim maqol va matallarga ingliz tilida mos ekvivalentlar aniqlanmadi. Ta'kidlash joizki, ushbu mazmunga yaqin maqol va matallar ingliz tilida mavjud bo'lsa-da, ular ko'pincha to'g'ri ma'noda qo'llanib, evfemizatsiyaning hosil qilmaydi. Demak, “qo'rquv” konsepti aynan shu kategorial guruhlarining shakllanishiga asos bo'ladi. Qo'rqinchli shaxs va qo'rqoq inson tushunchalari ingliz madaniyatida majoziy ifoda kasb etmaydi hamda maqol va matallarda bevosita, to'g'ridan-to'g'ri ma'noda qo'llanadi.

“Maqtanchoqlik” tematik guruhi ham bir nechta kichik bo'linmalarga ajratilib, ikki madaniyat o'rtasidagi farqlarni aniqlash imkonini beradi. O'zbek tilidagi maqol va matallarda evfemizatsiyalashish jarayoni quyidagi xususiyatlar asosida namoyon bo'ladi:

- 1) vaqtinchalik muvaffaqiyatdan kerilib yuruvchi, manman insonlar;
- 2) oson ishda erishilgan yutuqlari bilan maqtanib, qiyin vaziyatda bardosh ko'rsata olmaydigan shaxslar;
- 3) yolg'on gaplar orqali o'zini ulug'lovchi insonlar;
- 4) katta ishlarni bajarishga qodir bo'lmagan holda mayda yutuqlari bilan maqtanuvchilar;
- 5) arzimagan narsani kattalashtirib ko'rsatish orqali maqtanish holatlari;
- 6) o'z imkoniyatidan yuqori mavqeni egallashga urinish hamda o'ziga yarashmaydigan yo'l tutish holatlarining evfemizatsiyalashuvi.

Ingliz tilidagi maqol va matallarning evfemizatsiyalashishi.

Ingliz tilida "maqtanchoqlik" tematik guruhiga mansub evfemizatsiyalashgan maqol va matallar quyidagi kichik kategorial guruhlar asosida tasniflanadi:

- 1) qo'lidan hech qanday ish kelmasa-da, o'zini maqtaydigan insonlar;
- 2) o'z uyida yoki tanish muhitda haddan tashqari maqtanadigan shaxslar;
- 3) o'ziga bino qo'ygan, manmanlik qiluvchi insonlar;
- 4) o'ziga yarashmaydigan ish tutish, o'z imkoniyatidan yuqoriroq mavqeni egallashga urish holatlarining evfemizatsiyalashuvi.

Maqol va matallarda "maqtanchoqlik" tematik guruhida evfemizatsiyalashish jarayoni o'zbek xalqida, asosan, vaqtinchalik va arzimagan yutuqlar bilan maqtanish tushunchalari asosida yuzaga keladi. Ingliz tilida esa qo'lidan hech bir ish kelmaydigan hamda faqat o'ziga qulay muhitda maqtanishga moyil shaxslarni ifodalovchi nominatsiyalar ajralib turadi. Ushbu tematik guruhlariga mansub maqol va matallarning aksariyati kinoyaviy usulda ifodalanib, har ikki xalq madaniyatida ham noxush va yoqimsiz xislat sifatida baholanadigan insoniy xususiyatlarni ifodalaydi.

"Maqtanchoqlik" tematik guruhida shakllangan evfemizatsiyalashgan maqol va matallar tahlili shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek xalqlarida maqtanish tushunchasi bilan bog'liq paremiologik birliklar orqali insonlarning salbiy sifatleri hamda jamiyatda beo'xshov deb qaraladigan holatlar yashirin, bilvosita tarzda yetkaziladi. Shu bilan birga, o'ziga yarashmagan ish tutish, o'z imkoniyatlaridan yuqoriroq

ko'rinishga intilish bilan bog'liq evfemizatsiyalashgan maqollar har ikki tilda ham uchraydi: *Laylakning yurishini qilaman deb, chumchuqning chatanog'i yirtilibdi; Turna bo'laman deb, tovuqning pati yirtilibdi; Olatug'anoq olg'ir bo'lsa ham, qarchig'ay bo'lmas; Qarg'a lochin bo'lmas, lochin – qarg'a; O'rdak o'ziga oro bersa ham, oqqush bo'la olmas.*

O'zbek tilida mazkur kategorial guruhga oid maqol va matallar metaforik parafrasa orqali faollashib, turli qush va parrandalar obrazi yordamida maqtanayotgan insonlar ko'chim asosida tasvirlanadi. Ayrim hollarda yuqorida keltirilgan misollarning ba'zilar evfemizmas, balki disfemizmas sifatida qabul qilinishi mumkin. Jumladan: *Laylakning yurishini qilaman deb, chumchuqning chatanog'i yirtilibdi; Turna bo'laman deb, tovuqning pati yirtilibdi.* Biroq J. Omonturdiyev ushbu maqollarni parafrastik evfemalar sifatida talqin qiladi [2]. U. Xolnazarov ham mazkur maqollarda evfemizmas ifodalanganini ta'kidlaydi [3]. Ushbu fikrlarga qo'shilgan holda aytish mumkinki, keltirilgan maqollarda disfemizmas emas, balki evfemizmas voqelanmoqda. Chunki disfemizmsning asosiy funksiyalariga haqorat qilish, suhbatdoshni kamsitish kabi holatlar kiradi. Y.F. Bex esa disfemizmsning asosiy vazifasini yoqimsiz predmet, hodisa yoki vaziyatni ommaga ochiq yetkazish bilan izohlaydi [4].

Mazkur maqolda esa aynan evfemizmas voqelanganini kontekstdan kuzatish mumkin: *"Laylakning yurishini qilaman deb, chumchuqning pati yirtilgan ekan! – deya o'yladi Bo'ri polvon"* (Tog'ay Murod, *"Yulduzlar mangu yonadi"*, 368-bet). Ushbu parchada Bo'ri polvon o'z raqibini mensimay, o'z imkoniyatini undan ustun qo'yayotgani majoziy tarzda ifodalanib, axborot adresatga implitsit usulda yetkaziladi. Ya'ni qahramon raqibini to'g'ridan-to'g'ri haqorat qilmaydi, balki metaforik ko'chim orqali fikrini yumshatib ifodalaydi.

Ayrim talqinlarga ko'ra, mazkur holatda disevfemiya yuz bergandek tuyulishi mumkin. Biroq maqolda raqib bevosita emas, balki laylak va chumchuq obrazlari orqali ifodalangan bo'lib, bu holat "Sen kim bo'libsan, men bilan tenglashadigan" mazmunini yashirin, pardali tarzda yetkazadi. Odob-axloq me'yorlariga muvofiq, qahramon fikrini to'g'ridan-to'g'ri ifodalashdan tiyiladi. Disfemizmlarda esa bunday

yumshatish funksiyasi mavjud emasligi inobatga olinsa, mazkur maqolni evfemizatsiyalashgan birlik sifatida baholash mumkin. Evfemizmining muhim funksiyalaridan biri ham xushmuomalalikni saqlash, muloqotni janjal va nizoga olib bormaslikdan iboratdir. Shu sababli evfemizatsiyalashgan maqol va matallar fikrni majoziy ifodalab, nutqni yumshatadi hamda haqoratli birliklardan qochishga xizmat qiladi.

Aytishga noqulay bo'lgan predmet yoki vaziyatni "niqoblash" va "pardalash" evfemizmining asosiy vazifasi hisoblanadi. Uning qarama-qarshi funksiyasi, ya'ni noqulay holatni ochiq va keskin tarzda ommaga yetkazish disfemizmgga xosdir. Ayrin holatlarda evfemizim va disfemizim matnda qarama-qarshi emas, balki o'zaro yaqin funksiyalarda qo'llanadi. Shu bois ularning chegarasini aniqlash nisbatan murakkab hisoblanadi. M.G. Cheporuxina evfemizim va disfemizim o'rtasidagi chegara aniq bo'lmagan holatlarda ularni sof evfemizim, sof disfemizim, yashirin evfemizim va yashirin disfemizim turlariga ajratishni taklif qiladi [6].

NATIJALAR. Sof evfemizmlar deganda ma'lum kontekstda faollashgan neytral yoki meliorativ ma'noga ega leksik birliklar tushuniladi. Sof disfemizmlar esa muayyan kontekstda eksplitsit tarzda voqelangan salbiy semali birliklar hisoblanadi. Yashirin disfemizim ijobiy yoki neytral ma'noga ega bo'lgan, biroq muloqot jarayonida salbiy subyektiv konnotatsiyani yuzaga chiqaradigan leksik birliklardir. Yashirin evfemizim esa salbiy semali birliklarning ma'lum kontekstda neytrallashuvi bilan tavsiflanadi. Ko'rinib turibdiki, yashirin evfemizim va yashirin disfemizim funksional jihatdan bir-biriga yaqin bo'lib, ularni farqlash murakkabdir. E'tiborlisi shundaki, o'zbek tilida mazkur kichik guruhga mansub evfemizatsiyalashgan maqol va matallar faqat qushlar obrazi orqali ifodalangan.

XULOSA. Ingliz tilida insonning o'z imkoniyatidan yuqori bo'lmasligi lozimligi nasihatimiz mazmundagi quyidagi maqolda ifodalanadi: *Don't bite off more than you can chew* (Chaynab oladigan bo'lakdan ko'proq tishlama). Mazkur maqol majoziy ma'noga ega bo'lib, turli kontekstlarda qo'llanishi jarayonida evfemizatsiyalashuvi bilan ajralib turadi. Ushbu birlik orqali insonning haddan oshmasligi, o'z

imkoniyatlarini to'g'ri baholashi bilvosita, yumshatilgan tarzda ifodalanadi.

Mazkur holat yuzasidan K. Allan va K. Burrij yashirin evfemizim va yashirin disfemizim hodisalarini *disfemik evfemizim* atamasi bilan izohlashni taklif etadilar [7]. Tadqiqot natijalariga tayanib aytish mumkinki, bunday maqol va matallar evfemizatsiyalashgan birliklar sifatida baholanishi hamda lug'at tarkibiga kiritilishi maqsadga muvofiqdir. Chunki ular nutqda xushmuomalalikni ta'minlab, salbiy mazmunni ochiq ifodalamasdan, majoziy va pardali shaklda yetkazishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Lakoff R. Language and Women's Place. Text and commentaries. Revised and expanded edition. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 309 p.
2. Омонтурдиев А.Ж. Профессионал нутк эвфемикаси (Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари чорвадорлари нутқи асосида). Монография. – Тошкент: Фан, 2006; Омонтурдиев А. Чорвачиликка оид сўз ва атамаларнинг қисқача тематик эвфемик луғати. – Тошкент, 2015.
3. Холназаров У.Э. Метафорик эвфемизмларнинг когнитив-семантик табиати // Талкин ва тадқиқотлар, 2022. – №1. – Б.46-51.
4. Бех Е.Ф. Особенности функционирования дисфемизмов на основе их отношения с эвфемизмами англоязычной литературы // Научный результат. Вопросы теоретической и прикладной лингвистики, 2017. – Т.3. – №2. – С.3-8.
5. Бех Е.Ф. Особенности функционирования дисфемизмов на основе их отношения с эвфемизмами англоязычной литературы // Научный результат. Вопросы теоретической и прикладной лингвистики. – Т.3. – №2, 2017. – С.3-8.
6. Чепорухина М.Г. Эвфемизмы и дисфемизмы в новостной интернет-статье и комментариях к ней // Политическая лингвистика, 2021. – №1 (85). – С.95-102.
7. Allan K. Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon / K. Allan, K.Burridge. – New York, Oxford: Oxford University Press, 1991. – 263 p.

ZOONIMLER HÁM OLARDIŇ BELGILERI: INGLIS HÁM QARAQALPAQ XALIQ AWIZEKI

DÓRETPELERINEN ALINGAN MAĖLIWMATLAR

*Jadigerova Aygul Makhsetovna, Nókis mámleketlik pedagogikalıq
institute 1-kurs tayanış doktoranti*

ZOONIMLAR VA ULARNING RAMZIYLIĞI: INGLIZ VA QORAQALPOQ FOLKLORI NUQTAYI NAZARIDAN

*Jadigerova Aygul Maksetovna, Nukus davlat pedagogika instituti
1-kurs tayanch doktoranti*

ZOONYMS AND THEIR SYMBOLISM: INSIGHTS FROM ENGLISH AND KARAKALPAK FOLKLORE

*Jadigerova Aygul Maksetovna, 1st year doctoral student at nukus state
pedagogical institute*

[https://orcid.org/0009](https://orcid.org/0009-0000-6404-7017)

-0000-6404-7017

e-pochta:

aygulumaksetovna@gmail.com

Annotaciya: *Bul izertlewde inglis hám qaraqalpaq folklorındaǵı zoonimlerdiń simvolikası, olardıń haywanlardı súwretlewdegi semantikalıq, ádep-ıkramlılıq hám mifologiyalıq táreplerine itibar qaratıladi. Ertekler, dástanlar, naqıl-maqallar, frazeologizmlerdi salıstırmalı sapalıq talqılaw arqalı ulıwmalıq hám mádeniy belgiler anıqlanadı. Izertlew nátiyjelerinen belgili bolıwınsha, qasqır, at hám iyt sıyaqlı haywanlar eki mádeniyatta da uqsas ruwxıy yamasa minez-qulıq mánislerine iye bolsa, túye, búrkit hám tülki sıyaqlı basqa haywanlar ózine tán ekologiyalıq hám mádeniy mánislerdi sáwlelendiredi.*

Tayanış sózler: *zoonim, simvolizm, folklor, Inglis folklorı, Qaraqalpaq folklorı, salıstırmalı analiz.*

Annotatsiya: *Ushbu tadqiqot ingliz va qoraqalpoq folkloridagi zoonimlarning ramziyligiga qaratilgan bo'lib, ularning hayvonlar tasvirlaridagi semantik, axloqiy va mifologik jihatlarini o'rganadi. Umumiy va madaniy xususiyatlar ertaklar, dostonlar, maqol va matallar hamda frazeologik birliklarning qiyosiy sifat tahlili orqali aniqlanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bo'rilar, otlar va itlar kabi hayvonlar ikkala madaniyatda ham o'xshash ma'naviy yoki xulq-atvor qadriyatlariga ega, tuyalar, burgutlar va tulkilar kabi boshqa hayvonlar esa noyob ekologik va madaniy qadriyatlarni aks ettiradi.*

Kalit so'zlar: *zoonim, ramziylik, folklor, ingliz folklori, qoraqalpoq folklori.*

Abstract. *This study focuses on the symbolism of zoonyms in English and Karakalpak folklore, their semantic, moral, and mythological aspects in depicting animals. By conducting a comparative qualitative analysis of fairy tales, epics, proverbs, and idioms, common and cultural characteristics are identified. According to research results, animals like wolves, horses, and dogs share similar spiritual and behavioral values in both cultures, while other animals like camels, eagles, and foxes reflect unique ecological and cultural values.*

Keywords: *zoonym, symbolism, folklore, English folklore, Karakalpak folklore, comparative analysis.*

Kirisiw. *Zoonimler – lingvistikalıq, mádeniy hám simvolikalıq sistemalarǵa kirgizilgen haywanat tiykarındaǵı leksikalıq birlikler kópshilik jámiyetler dúnyaqarasında oraylıq orındı iyeleydi. Haywanlar barlıq waqıtta da tirishilik deregi, ruwxıy maqluqat, baqlaw obekti sıpatında adamnıń ómiri menen*

baylanısıp júrgenlikten, olar folklordaǵı kúshli semiotikalıq tásir etiwshilerge aylanıwı óz-ózinen belgili. Sonlıqtan, zoonimler simvolikasın úyreniw tek ǵana mádeniy qıyal haqqında emes, al hár qıylı jámáátler quratuǵın ádep-ıkramlılıq, ekologiyalıq

hám sociallıq ramkalar haqqında da ayrıqsha túsiniqler beredi.

Ásirese, jáhán mádeniyatı konteksinde inglis hám qaraqalpaq folklorı salıstırıw ushın oǵada qızıqlı materialdı usınadı. Bir tárepten, inglis folklorı agrar, keyinirek feodallıq hám xristianlasqan ortalıqta rawajlandı, onda haywanlar kóbinese ádep-ikramlılıq allegoriyası, iyerarxiyalıq jámiyetlik tártip, padashılıq turmısı kózqarasları arqalı qabıl etildi. Bunnan tısqarı, qaraqalpaq folklorı Evraziya dalasınıń kóshpeli hám yarım kóshpeli dúnyasında rawajlangan, bul dúnyada haywanlar tek simvolikalıq figuralar emes, al kúndelikli turmıstaǵı ajıralmas joldaslar bolǵan. Sonlıqtan qaraqalpaq dástúrinde haywanlarǵa belgilengen simvolikalıq júk tábiyat penen tıǵız ekologiyalıq hám ruwxıy baylanıslılıqtıń sáwleleniwi bolıp, onda úylesimlilik, qorǵaw hám ekzistencial tayanıshqa ayrıqsha dıqqat awdarılǵan.

Bunnan tısqarı, zoonimlerdi tallaw kognitiv lingvistika, simvolikalıq antropologiya, mádeniyatlararalıq kommunikaciya sıyaqlı keńirek tarawlarǵa óz úlesin qosadı. Zoonimlerge tiykarlangan metafora hám idiomalar házirgi zaman inglis hám qaraqalpaq tillerinde de aktiv bolıp qalǵanlıqtan, olardıń folklorlıq negizin biliw házirgi zaman lingvistikalıq qollanıwı hám mádeniy stereotiplerin túsindiriwge járdem beredi.

Sonlıqtan bul izertlewde tiykarǵı zoonimlerdiń tolıq salıstırmalı tallawı, olardıń mánilik kategoriyaları, simvolikalıq wazıypaları hám folklorındaǵı mádeniy ózgesheliklerine ayrıqsha itibar qaratıw arqalı usı boslıqtı tolıqtırıw maqset etilgen. Sonlıqtan, bul izertlew hár eki dástúrde de haywanlardıń qanday konceptuallastırılıwı, ideallastırılıwı yamasa demonizaciyanıwın úyreniw arqalı til, mádeniyat hám insan bilimi arasındǵı quramalı qatnastı kórsetiwge qaratılǵan.

Metodologiya. Bul izertlewdiń metodologiyalıq quramı salıstırmalı sıpatlıq qatnasqa tiykarlangan, sebebi bul metod hár qıylı mádeniy dástúrlerde payda bolatuǵın simvolikalıq mánilerdi úyreniwde ayrıqsha nátiyje beredi. Teoriyalıq jaqtan tiykarlangan tallawdı támiyinlew maqsetinde ádebiyatlardıń keń kólemli analizi ótkerildi. Bárinen burnı, V.Propp, A.Dundes hám J.Kempbelldiń folklor ilimindegi tiykarǵı miynetleri kórip shıǵıldı [3;5;9]. Bunnan tısqarı, kognitiv lingvistika hám semiotika tarawındaǵı izertlewler ádebiyattanıwıń

jáne bir tiykarǵı qatlamın qalıplestirdi. G.Lakoff, M.Djonson, E.Kassirer sıyaqlı alımlardıń pikirinshe, metaforalıq pikirlew insannıń dúnya haqqındaǵı kózqarasın qalıplestiredi, demek, zoonimler adamlardıń abstrakt ideyalardı konceptuallastırılıwına járdem beretuǵın simvolikalıq hám kognitivlik qural sıpatında xızmet etedi [4; 7]. Bunnan tısqarı, A.Verzbickanıń lingvistikalıq izertlewinde mádeniy tájiriye haywanlarǵa baylanıslı bolǵan simvolikalıq mánislerge qanday tásir etetuǵınlıǵı kórsetilgen bolıp, bul inglis hám qaraqalpaq dástúrleri arasındǵı kross-mádeniy ayırmashılıqlardı túsiniw ushın oǵada aktual bolıp esaplanadı [12].

Sonıń menen bir qatarda regionallıq hám etnografiyalıq izertlewlerge de itibar qaratıldı. Inglis folklorı ushın K.Briggs, J.Simpson, J.Jeykobs shıǵarmaları Britaniya ańızları, ertekleri hám awıl úrp-ádetlerinde qaytalanıp turatuǵın haywanlar motivleri haqqında túsiniqler berdi [2;6;11]. Sonday-aq, qaraqalpaq folklorı ushın Bekberganova, Paxratdinovlardıń ilimiy shıǵarmaları, Alpamıs, Qırıq qız, Qoblan sıyaqlı dástannıń haqıyqıy tekstleri xalıqqa tán haywanlar simvolikasın talqılawǵa bay tiykar boldı [1;8]. Solay etip, Batis hám Oraylıq Aziya ilim-pánin birlestiriw teń salmaqlı hám mádeniy jaqtan anıq qatnas jasawdı támiyinledi.

Analiz bir neshe basqıstıan ótti. Birinshiden, simvolikalıq mánilerdegi úlgiilderdi anıqlaw ushın semantikalıq kartalastırıw texnikasınan paydalanıldı. Ekinshiden, mádeniyatlararalıq salıstırmalı analizden paydalanıldı. Bir tárepten, uqsas simvolikalıq úlgiiler, mäselen, argımaq at yamasa qáwipli qasqır anıqlandı hám úyrenildi. Ekinshi tárepten, dúnyaǵa kózqaras, ekologiya hám mádeniyat tariyxındaǵı ayırmashılıqlardı sáwlelendiriw maqsetinde mádeniy ózine tán kórinisler - qaraqalpaq folklorındaǵı túye yamasa inglis mifologiyasındaǵı payǵambarlıq qarǵa sıyaqlılar kórsetip ótildi.

Nátiyjeler. Inglis hám qaraqalpaq folklorınıń salıstırmalı analizi zoonimlerdiń simvolikalıq qollanıwına baylanıslı bir qansha salmaqlı ózgesheliklerdi ashıp berdi. Nátiyjeler inglis hám qaraqalpaq folklorında ayırım haywanlardıń derlik birdey simvolikalıq assosiciyalardı ózinde jamlegenligin kórsetedi.

Hár eki xalıq mádeniyatında da qasqır qáwip-qáter, agressivlik hám aldınnan aytıp bolmaytuǵınlıq timsalı. Inglis tili úlgiisi: Qızıl shapkasha erteginde

qasqır aldawshılıq, basqınshılıq qáwpi hám ruwxıy qáwip-qáter belgisi sıpatında sáwlelenedi. Qaraqalpaq mısalı: Ash qasqır erteginde qasqır awılğa qáwip salıp, tábiyattıń qattılıgın ańlatadı. Solay etip, qasqır barlıq waqıtta adamlardıń qorqınıshların sáwlelendiriwshi, sergeklikti talap etetuǵın qúdiretli kúsh sıpatında súwretlenedi.

At hár eki dástúrde de mártlik, kúsh hám sadıqlıqtıń tımsalı. Inglis tili mısalı: Orta ásir erteklerinde Ser Gouen hám Jasıl ricar sıyaqlı erteklerde at ricarlardıń sadıq joldası, abıray hám mártebeniń simvolı sıpatında súwretlenedi. Qaraqalpaqsha mısalı: Alpamıs dástanında batırdıń Bayshubar atı tek joldası ǵana emes, al tap ruwxıy basshı sıpatında mártliktiń, táǵdırdıń, ruw qádir-qımbatınıń tımsalı. Sonıń ushında at hár eki xalıqta da qaharmanlıq hám qádirli tımsal sıpatında xızmet etedi, al qaraqalpaqlarda ol tereńrek ekzistenciallıq máni-mazmunǵa iye.

Ayırım simvolikalıq úlgiler bir-birine sáykes kelse, basqaları mádeniy ortalıq hám tariyxıy tájiriybelardıń qarama-qarsılıǵı sebepli bir-birinen keskin parıq qıladı. “Túlki” divergenciyalıq simvolizmniń ayqın mısalıń beredi. Inglis tili mısalı: Túlki aqıllı hám dilbar, Reynard túlki sıyaqlı erteklerde hiyleker. Ol kóbinese ózinen kúshli haywanlardı, hátte adamdı da aldap ketedi. Qaraqalpaqsha mısalı: Túlki aldawshılıq, hiylekerlik, ruwxıy eskertiw belgisi. Shontıq túlki erteginde túlki aqıl astında jasırınǵan qáwip-qáterdi ańlatadı. Sonıń ushında hár eki xalıqta da aqıllılıq payda bolǵanı menen, inglis folklorında onı oyın túrinde súwretlenedi, al qaraqalpaq dástúrine kúshlirek ádepi-ikramlılıq qarama-qarsılıq baylanısadı.

Túye inglis folklorında haqıyqiy simvolikalıq orınǵa iye emes, al qaraqalpaq mádeniyatında zárúrli orınǵa iye. Qaraqalpaq úlgisi: Dástanlarda, xalıq qosıqlarında túye - shıdamlılıq, sabır-taqat, analıq sadıqlıq tımsalı. Dástúriy ráwiyatlarda óziniń joǵaltqan baspaǵın joqlap zar jılaǵan ana túye tereń sezim hám shıdamlılıqtıń belgisi bolıp tabıladı. Demek, túye tek ǵana dala ortalıǵına tán mádeniy belgige aylanadı.

Inglis ráwiyatlarında quzǵın da, bayıwlı da sırlılıqtıń, boljawshılıqtıń, ruwxıy eskertiwdiń tımsalı. Inglis tili mısalı: Shekspirdiń "Makbet" shıǵarmasında quzǵın ólim hám baxıtsızlıqtan derek beredi. Úki - Britaniya xurofotında ruwxlar

dúnyasınıń xabarshısı. Qaraqalpaqsha mısalı: Úki tiykarınan baxıtsızlıqtıń tımsalı, al búrkit ruwxıy qorǵawshı rolin atqaradı. Solay etip, ruwxıy quslar simvolikası hár qıylı mifologiyalıq sistemalardı sáwlelendirip, bir-birinen keskin ajıralıp ketedi.

Talqılaw. Izertlew nátiyjeleri inglis hám qaraqalpaq folklorındaǵı zoonimlik simvolika mádeniy dúnyaqaras, ekologiyalıq sharayat hám tariyxıy tájiriybeniń quramalı óz-ara baylanısın sáwlelendiretuǵının kórsetedi. Demek, bul simvolikalıq mánilerdi talqılaw sırtqı dárejedege lingvistikalıq salıstırıwdan shıǵıwdı hám jámiyetler tábiyat dúnyası menen óz ara qatnası arqalı mánisti qalay dúzetuǵının bir qansha tutas túsiniwdi talap etedi.

Ásirese, qasqır, at, iyt sıyaqlı universal haywanlardıń kórinisinde uqsas simvolikalıq úlgilerdiń bar ekenligi eń itibarlı nátiyjelerden biri bolıp tabıladı. Bul uqsaslıq ayırım haywanat tiykarındaǵı metaforalar ulıwma insanıyılıq tájiriybelerge tiykarlanǵan bolıwı múmkinligin kórsetedi. Mısalı, qasqır qáwip-qáter menen baylanıstırıw kóplegen dúnya mádeniyatlarında payda boladı. Sonıń ushın ulıwmalıq simvolizm mádeniy ózlestiriwdi emes, al insanlardıń tábiyatqa parallel múnásibetlerin sáwlelendiredi.

Sunday-aq, at hár eki xalıqta da ullı mártebelilik hám joldaslıq tımsalı. Biraq, sonı ayırıqsha atap ótiw kerek, qaraqalpaq dástúrinde at júdá úlken mádeniy mazmunǵa iye boladı. Bul ayırmashılıqtı kóshpeliler turmısında attıń tutqan ornı menen túsindiriw múmkin, bul jerde ol tek ǵana transport quralı sıpatında emes, al ruwxıy ózlik hám sociallıq status elementi sıpatında xızmet etken. Solay etip, simvolikalıq ramka bir-birin qaplasa da, mádeniy intensivlik hár qıylı bolıp, qorshaǵan ortalıqqa baylanıshılıq simvolikalıq mánisti qalay qalıplestiretuǵının kórsetedi.

Qarama-qarsı túrde bir qansha zoonimler anıq mádeniy ayırmashılıqtı kórsetedi, ásirese belgili bir ortalıqqa tiyisli haywanlar menen baylanıslı. Mısalı, túye túri qaraqalpaq folklorında tereń emocionallıq-ruwxıy simvolikaǵa iye, al inglis folklorında derlik joq. Bul ayırmashılıqtı ekologiyalıq faktorlar menen baylanıstırıw múmkin, sebebi Orta Aziya dalasında tüyeler ekonomikalıq hám sociallıq turmıstıń orayında bolǵan, al orta ásirlerdegi inglis jámiyetinde tüyeler bolmaǵan.

Juwmaqlap aytqanda, tabılǵan nátiyjeler zoonimlerdiń eki mádeniyatta da ayrıqsha sociallıq hám aǵartıwshılıq xızmet atqaratuǵının kórsetedi. Inglis ertekleri, ádette, haywanlar obrazları arqalı aqıl-násiyat úyretiwge qaratılǵan bolıp, bul Ezop tiykarındaǵı dástúrlerde kórsetilgen. Al, qaraqalpaq naqıl-maqallarında, dástanlarında jámiyetlik ádep-ikramlılıqtı, batırılıqtı, shıdamlılıqtı, jámiyetlik tatıwlıqtı bekkemlew ushın haywanlardan paydalanıladı.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, inglis hám qaraqalpaq folklorındaǵı zoonimlik simvolizmlerdi salıstırmalı úyreniw hár bir jámiyettiń qádiriyatları, qorqınıshları hám dúnyaǵa kózqarasların sáwlelendiretuǵın kúshli mádeniy ayna sıpatında haywanat tiykarındaǵı obrazlar xızmet etetuǵının kórsetedi. Ulıwma alǵanda, tabılǵan nátiyjeler belgili bir simvolikalıq úlğiler, mäselen, qasqır, at hám iyt penen baylanıslı úlğiler mádeniyatlararalıq túrde payda bolıwına qaramastan, bul belgilerdiń tereńligi hám ruwxıy kórinisi bir-birinen keskin parıqlanıwın kórsetedi. Solay etip, ulıwmalıq mániler kóbinese insannıń haywanlar menen ulıwma insanıyılıq tájiriýbelerinen kelip shıǵadı, ózgeshelikler bolsa ayrıqsha ekologiyalıq hám tariyxıy sharayatlardı sáwlelendiredi.

Bunnan tısqari, izertlewde, ásirese, túlki, túye, búrkit hám bayıwlı sıyaqlı haywanlarǵa baylanıslı divergent simvolizm ekologiyalıq kontekst hám mádeniy tiykarlar menen tıǵız baylanısh ekenligi atap ótilgen. Usıǵan baylanıslı inglis folklorında xristianlıq hám orta ásir Evropa dástúrleri tiykarında qalıplesken toǵay haywanları hám morallıq allegoriyaǵa, qaraqalpaq folklorında bolsa kóshpeli turmıs tárizine tiykarlangan dala haywanları hám jámiyetlik ádep-ikramlılıqqa ayrıqsha itibar qaratıladı.

Sonday-aq, izertlewler sonı kórsetedi, hár eki mádeniyattaǵı haywanlar zárúrli didaktikalıq hám sociallıq funkciyalardı atqaradı, biraq olar jetkerip beretuǵın ádep-ikramlılıq sabaqları hár qıylı. Inglis ráwiyatlarında aqıllıq, kishiıeyillik, haqıyqatlıq sıyaqlı jeke pazıyletler úgit-násiyatlanısa, qaraqalpaq erteklerinde shıdamlılıq, batırılıq, sadıqlıq sıyaqlı jámaátlik pazıyletler úgit-násiyatlanadı. Sonıń ushın

zoonimler simvolikası mádeniy ózlikti sáwlelendirip ǵana qoymastan, jámiyetlik normalardı da áwladtan-áwladqa jetkeriwge járdem beredi.

Nátiyjede, bul izertlew til, mádeniyat hám ortalıqtıń simvolikalıq mánisti qalıplestiriw ushın ózara tásir etisiwin tereńirek túsiniwge xızmet etedi. Bul túsiniqler pánleraralıq izertlewlerdi, ásirese, simvolizmniń waqıt ótiwi menen qalay rawajlanıp atırǵanı, zamanagóy jámiyetler dástúriy zoonimlerdi qalay qayta talqılap atırǵanı hám global mádeniy almasıw keleshektegi simvolikalıq ramkalarǵa qanday tásir kórsetiwi haqqındaǵı máselelerdi tereń úyreniwge xızmet etiwı múmkin.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Bekberganova, M.D. (2025). Sources of Epic Genre. International Journal Of Literature And Languages, 5(06), 7-9.
2. Briggs, K.M. (1965). A Dictionary of British Folktales in the English Language. Journal of the Folklore Institute, 2(3), 272-275.
3. Campbell, J. (2008). The hero with a thousand faces (Vol. 17). New World Library.
4. Cassirer, E. (1952). Philosophy of Symbolic Forms, transl. W. Hendel. 3 vols.
5. Dundes, A. (1969). Folklore as a Mirror of Culture. Elementary English, 46(4), 471-482.
6. Jacobs, J.O.S.E.P.H. (1894). More English Fairy Tales London.
7. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. Chicago: Univ. Press, Chicago/IL.
8. Pakhratdinov A. Meaningful sayings and folk tales. -Nukus,:Karakalpakstan, 1989. -P.15.
9. Propp, V. (1968). Morphology of the Folktale, trans. Laurence Scott (Austin: University of Texas Press, 1968), 21.
10. Rayeva, A., & Eker, S. (2024). Linguoculturalogical semantic aspects of zoophraseological units in Turkic Languages. Вестник КазНУ. Серия филологическая, 195(3).
11. Simpson, J., & Roud, S. (2000). A dictionary of English folklore. Oxford University Press.
12. Wierzbicka, A. (1992). Semantics, culture, and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations. oxford university Press.

PAREMIOLOGIK DISKURSDAGI “LABOUR/MEHNAT” KONSEPTINING LINGVOMADANIY TAHLILI

Kutlimuratova Aysuluw, QDU doktoranti

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТА “LABOUR/ТРУД” В ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Кутлимуратова Айсулу, докторант КГУ

LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF THE CONCEPT “LABOUR/MIYNET” IN PAREMIOLOGICAL DISCOURSE

Kutlimuratova Aysuluw, Doctoral student of KSU

e-mail:
amarushakur@
mail.ru

Annotatsiya: Maqolada paremiyalardagi “mehnat” konseptining lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi, mehnatga oid qadriyatlar va milliy mentalitet aks etishi ko‘rsatiladi hamda konseptning semantik-pragmatik jihatlarini yoritiladi. Turli madaniy ko‘rinishlar qiyosiy nuqtayi nazardan baholanadi, paremiologik materiallar asosida tushunchaning mazmuni yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Mehnat konsepti, paremiologik diskurs, lingvomadaniyat, maqol, qiyosiy tahlil, frazeologiya, madaniy semantika.

Abstract: The article analyzes the linguistic and cultural features of the concept of “labor” in proverbs, shows the reflection of labor-related values and national mentality, and highlights the semantic and pragmatic aspects of the concept. Different cultural manifestations are evaluated from a comparative point of view, the content of the concept is illuminated based on paremiological materials.

Keywords: Labour concept, paremiological discourse, linguoculture, proverbs, comparative analysis, phraseology, cultural semantics.

Аннотация: В статье анализируются лингвокультурологические особенности концепта “труд” в поговорках, показывается отражение трудовых ценностей и национального менталитета, а также освещаются семантико-прагматические аспекты концепта. Различные культурные проявления оцениваются с точки зрения сравнения, содержание понятия освещается на основе паремииологических материалов.

Ключевые слова: Концепт труд, паремииологический дискурс, лингвокультурология, пословицы, сопоставительный анализ, фразеология, культурная семантика.

Kirish. Til – adamlar ortasida qarim-qatnas jasawdın eń áhmiyetli quralı bolıp, ol jámiyette úsh túrli xızmet atqaradı. Tildin jámiyetlik xızmetleri sóylesiw, xabarlaw hám tásir etiwden ibarat. Mine, usı úsh túrli xızmettin birliginen turatugin hám usı arqalı bir pütün sistemani payda etetugin til óziniń pútkil rawajlanıwı dawamında zárúr xızmetlerdi atqarıw ushın óziniń fonetika-leksikalıq, grammatikalıq

ózgeshelikleri menen ajıralıp turatugin til birliklerin qalıplestiredi.

Hárbir xalıqtın sóz baylıgın kórsetetugin eń baslı belgilerinen biri bul - ásirler dawamında qásterlep jıynağan hasıl dóretpeleri naqıl-maqallar bolıp esaplanadı. Sebebi, folklorlıq shıǵarmalardıń avtorı belgisiz bolǵanlıqtan, shıǵarma tiliniń ózi ulıwma tildin quramında úlken orındı iyelese, al geypara jazıwshı hám shayırlar ana tilindegi

sózlerdi qollanıw hám dóretiw uqıplılıǵı jáne sheberligi menen milliy tildin rawajlanıwına úlken úles qosadı.

Naqıl-maqallar óziniń keń mashshtablıǵı menen ajıralıp turadı. Hár bir etnosta óziniń jeke ózgesheliklerin sáwlelendiriwshi xalıq baylıqları bar. Olar hár xalıqtın ózine tın ózgesheliklerin ózinde ayqın sáwlelendiredi. Bul máseleniń tiykarǵı áhmiyetli táreplerinen biri sıpatında inglis hám qaraqalpaq naqıl-maqalları tiliniń semantikalıq-stilistikalıq ózgesheliklerine, olardıń quramında qollanılǵan sanlıqlardıń qollanıw ózgesheliklerin anıqlaw ayrıqsha áhmiyetli.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Naqıl-maqallar — xalıq awızeki dóretpeleriniń ishinde kishi janr bolıwına qaramastan, turmısımızdın barlıq tarawların óz mazmunında qamtıydı. Ol — xalıqtın ruwxıy gáziynesi. Naqıl-maqallar xalqımızdın ruwxıy kúsh-qúdiretin arttırıw, úrp-ádet, dástúrlerimizge, milliy qádiriyatlarımızǵa jańasha názer taslap jas áwladtı el-jurtqa pıdayı perzent sıpatında tárbiyalawda úlken xızmet atqaradı [6;37]. Sonlıqtan da, olardı hártárepleme úyreniw ilimniń eń áhmiyetli máseleleriniń birinen sanaladı.

Folklorlıq shıǵarmalar ásirler dawamında xalıqtın jıynaǵan hám saqlap kelgen milliy baylıqları. Xalıq awızeki dóretpelerinde xalıqtın ásirlik ármanları, jaqsı ómirdi, ádalat ushın gúresken háreketleri hám oy-qıyalları saqlanadı. Xalıq awızeki ádebiyatı hár túrli janrlarda qalıplesken hám rawajlangan. Sol janrlardıń biri – naqıl-maqallar. Naqıl-maqallar az sóz benen tereń mazmundı berip, xalıqtın tariyxı, jıllar boyı jıynaǵan tájiriyesin iqshtamlastırıp keyingi áwladqa túsindiredi. Naqıl-maqallar – xalıq psixologiyasınıń da aynası. Sebebi, naqıl-maqallar arqalı sol xalıqtın jasaw jaǵdayı, turmısı, salt-dástúri hám milliyliǵı sáwlelenedi.

Barlıq kórinisinde tildi antropocentristlik paradigmadı úyreniw barısında naqıl-maqallardı hám onıń quramındaǵı sanlıqlardı, tillik ózgesheliklerin izertlew ayrıqsha aktuallıqqa iye. Sebebi, sanlıqlar tilde tek tuwra mániste ǵana qollanılıp qoymastan, al naqıl-maqallar quramında awıspalı mánide de qollanıladı [2]. Olar sózlik qorımızdın baylıǵı bolǵan frazeologizmler quramında da, naqıl-maqallar quramında da keń túrde qollanıladı.

Inglis hám qaraqalpaq folklorınıń bay gáziynelerinen bolǵan naqıl-maqallar hám olardıń quramındaǵı qollanılǵan “Labour/Miynet” koncepti verbalizatorların leksika-semantika, grammatikalıq ózgeshelikleri haqqında aytıp ótiw orınlı. Sońǵı waqıtlarda naqıl-maqallardı til iliminde paremiologiya ataması menen ataw da jiyi bayqaladı. Paremiologiya tildegi bekkem mádeniy stereotiplerdi de anılatadı.

Muhokama. Ulıwma naqıl-maqallar – aytayın degen oydıń mánisin tolıqtıratuǵın, sonday-aq, pikirdi iqshtamlastıratuǵın forma. Naqıl-maqallardıń mánisi tereń, sózi iqshtam, yadta saqlawǵa qolaylı bolǵanlıqtan oqıtıw isinde de, tárbiya barısında da belgili áhmiyetke iye. Miynet iskerligi: Miynet qábileti, miynet iskerligi, miynetke qızıǵıwshılıq sıyaqlı sıpatlar qaraqalpaq tilinde «miynet», «jumis», «is», «eńbek», «háreket», inglis tilinde bolsa «job», «work», «try», «labour» birlikleri arqalı hám dominant táriyp qurallarınan biri esaplanadı, al konceptual maydan shegaralarında «jan, jigit, qatın, g'arri, hand, Jack, anyone, workman, chick, hen» birlikler hám insannıń miynet iskerligin anılatadı: **Miynettiń kózin tapqan, baxıttıń ózin tabadı; Jol boyınıń jumısın, jolǵa shıqsan kórerseń; Hárekette – bereket bar; Eńbek etseń emerseń; Kóp jegin kelse, Kóp islewge erinbe; A man can work from sun to sun, but a woman's work is never done; If a job is worth doing it is worth doing well; If at first you don't succeed try, try and try again; Copper begets copper? And not the labour of men's bones** [3].

Naqıl-maqal tekstlerin awdarmanıń lingvomádeniy qásiyetleri kózqarasınan analiz etemiz: Tekste miynet iskerligine tiyisli tiykarǵı koncept birlikleriniń qaraqalpaq hám inglis tillerindegi ekvivalentleri kórsetilgen:

- Qaraqalpaq tilinde: *miynet, jumıs, is, eńbek, háreket*
- Inglis tilinde: *job, work, try, labour.*

Qaraqalpaq tilinde miynetti anılatıw ushın hár túrli sózlerden paydalanıladı, olardıń ayırımlarında qosımsha mániler ushraydı: *Miynet* - kóbirek mashaqatlı, qatań jumıs penen baylanıslı; *Jumis* - ulıwma mánide islew; *Eńbek* - háreket, dóretiwshilik penen baylanıslı jumıs; *Háreket* - iskerlik, háreket, belsendilik.

Inglis tilinde: *Job* - arnawlı bir jumıs, lawazım; *Work* - ulıwma mániste islew; *Labour* - fizikalıq, mashaqatlı miynet; *Try* - háreket,

qıyınshılıq sıyaqlı birlikler bul inglis tilinde sóylesiwshi mádeniyat mentalitetine tán bolıp, qaysarlıq hám qatañlıqqa qaratılğan.

Naqıl-maqallar hám olardıń mádeniy mazmunın anıqlawda tómendegi eki mısál miynet hám áwmet sıyaqlı mánilerdi ashıp beredi: *Miynettiń kózin tapqan, baxıttıń ózin tabadı; If a job is worth doing it is worth doing well.*

Eki naqılda da sapalı jumıs zárúrligi tusindirilgen bolsa, qaraqalpaq tilinde jumıstıń isleniw tártibin tabıw, sáykes iskerlikti tańla ideyası (kózin tapqan), inglis tilinde bolsa tiykarınan, jumıs sapası aytıp ótilgen.

Keyingi juplıq “miynet hám barabarlıq” túsiniqlerin ańlatadı: *A man can work from sun to sun, but a woman's work is never done; Hárekette – bereket bar.*

Birinshi inglis naqılında hayal-qızlar miynetiniń sheksizligin, qaraqalpaq naqılında bolsa, hárekette nátiyjelilik (bereket) bar ekenligi ańlatılğan.

Natıjalar. Lingvomádeniy ayırmashılıqlar qatarına, qaraqalpaq tilinde miynet kóbinese, párawanlıq, hasıldarlıq hám tábiyat hádiyseleri (bereket, eńbek etsen emiw) menen baylanısadı. Al, inglis tilinde jumısqa qatañlıq hám tártip prizması arqalı qaraladı (*try, try and try again*). Sonıń menen, qaraqalpaq tilinde tábiyat penen baylanıslı metaforaǵa (hárekette - bereket bar) ústinlik beriledi, inglis tilinde bolsa, racional qatnas (*If a job is worth doing it is worth doing well*).

Sonday-aq, qaraqalpaq mádeniyatında miynet - tábiyiy sáykeslik, párawanlıq hám rawajlanıw menen berilse, inglis mádeniyatında bolsa shıdamlılıq hám atqarıw sapası menen baylanıslılıǵı ańlatıladı. Naqıllardı awdarmalawda mádeniy mánilerdi saqlap qalıw ushın joqarıdaǵı ózgeshelikler ayırıqsha áhmiyetli.

Altın otta belli, Adam miynette belli; Adamdı sharshatqan zattıń – Bári miynet; Adamdı isinen bileseń, Maldı tisinen bileseń; Jan qıynamay jumıs pitpes, Talap qılmaı muratqa jetpes; Erte turg'an jigittiń ırısqa artıq, Erte turg'an qatınnıń bir isi artıq; Jigit kelse iske, G'arrı kelse asqa; Many hands make light work; All work and no play makes Jack a dull boy; Hard work never did anyone any harm; Only fools and horses work; The work shows the workman; One chick keeps a hen busy [7]

Qaraqalpaq tilinde “adam” kóbirek insannıń miynetke qatnası arqalı onıń jeke pazıyetlerin aytıp otedi:

*Joqlıq miynette belli;
Adamdı isinen bileseń,
Maldı tisinen bileseń.*

Bunda tiykarǵı itibar shaxstıń miynette kórinetuǵın bolǵan etikalıq hám etnikalıq pazıyetlerine qaratıladı.

Inglis tilinde “man” sózi kemirek ayıladı, biraq ádette miynetti turmıstıń zárúrli bólegi retinde kórsetedi: *Hard work never did anyone any harm; The work shows the workman* [4]. Inglis naqılları kóbirek professionallıq hám pragmatizmǵa qaratılğan, jumıs sapası insannıń abırayın qalıplestiredi.

Naqıl-maqallar qatarında jámaátlik hám individual jumıs haqqında inglis mádeniyatında individual miynetke baǵdarlanıp ámelgi asırılsa, qaraqalpaq tilinde toparlıq miynettiń áhmiyetin óz aldına atap óiletuǵın sóz dizbekleri verballasadı, mısalı, *Many hands make light work* (Kóp qol jumıstı ańsatlastıradı). Bul naqılda ingliz mádeniyatınıń toparlıq miynetke, qaraqalpaq naqıllarında bolsa, individual hárekette dıqqat qaratılğan: *Jan qıynamay jumıs pitpes.*

Eki mádeniyatta hám jumıs iskerliginde gender rolin sáwlelendiriwshi ózgeshelikler beriledi, qaraqalpaq tilinde “Erte turgan jigittiń ırısqsı artıq, Erte turgan qatınnıń bir isi artıq. Bunda miynet bólistiriwi kórinedi: er adamlar áwmet hám tabıs penen, hayal-qızlar bolsa, kóp juwapkershilik penen baylanıslı. Inglis tilinde “All work and no play makes Jack a dull boy” naqılında anıq gender bóliniwi joq, biraq jumıs hám oyın arasındǵı teń salmaqlılıq zárúrligi haqqında pikir bar.

Sonday-aq, qaraqalpaq naqıl-maqallarında miynet tabısqa erisiwdiń zárúriyatı hám tiykarǵı jolı retinde sáwlelense (Talap qılmaı muratqa jetpes), inglis naqıl-maqallarında kóbirek pragmatikalıq hám mısqıllı máni (*Only fools and horses work*) basım boladı.

Inglis naqıl-maqallarında miynet iskeligi “do, make, try, help, exercise” feyilleri menen beriledi, qaraqalpaq tilinde bolsa “miynet, jumıs, is, eńbek, hareket” atlıq sózleriniń feyillesiwi arqalı ańlatıladı. Qaraqalpaq mádeniyatında insannıń miynet iskerligine ayırıqsha húrmet penen qaraladı. Mısalı: *Miynet súygen hesh waqıtta kem bolmas,*

Miynetten qashqandı adam dep bolmas; Harma degen hálge quwat, Bar bol degen bárinen ziyat; Erte jatta erte tur, Bir piskekti artıq ur.

Miynet iskerligine baylanıslı naqıl-maqallardıń eki tilde de implicit mánilerde kóp ańlatılıwı anıqlandı: “*Harma degen hálge quwat, Bar bol degen bárinen ziyat*” naqılında “miynet islep atırǵan insandı xoshametlew, jumıstıń sapasın asıradı” degen máni ańlatılıp, “*Erte jatta erte tur, Bir piskekti artıq ur*” naqılında bolsa, “erte turǵan insan barqulla isine úlgeredi, kóp jumıs islep úlgeredi” mánisin beredi. Al, inglis tilindegi naqıllarda bolsa “*One chick keeps a hen busy*/bir shóje bir tawıqtı bánt etedi” mánisinde ańlatılǵan hám bul inglis naqılına ekvivalent sıpatında qaraqalpaq tilindegi “Bir bala bir kempirdi sharshatadı” naqılın mısıl keltirsek boladı.

Xulosa. Demek, qaraqalpaq hám inglis tillerinde “miynet” koncepti tek ǵana miynet mánisin ańlatıp qoymastan, bálki insannıń basqa qásiyetleri hám sıpatları menen de baylanısadı. Bul hárбір mádeniyat qádiriyatları hám mentalitetin sáwlelendiriwshi qosımsha mánilerdi jaratadı.

Solay etip, qaraqalpaq mádeniyatı miynetke baxıt, qorgaw, aqıl, háreket deregi retinde qaraydı. Al, inglis mádeniyatı miynetti qurbanlıq, tańlaw hám tártip-intizamdı talap etiwshi maqsetlerge

erisiw quralı retinde qabıl etedi. Olar túrli faktorlar menen baylanıslı bolıp, qaraqalpaq tilindegi miynet tábiyiy zárúriyat, párawanlıq, qorganıw hám húrmet deregi retinde qaraladı. Inglis tilinde bolsa, miynet kóbinese, tabısqa erisiw ushın minnet, zárúriyat retinde qabıl etiledi, biraq pragmatikalıq jaqtan hám geyde mısqıllı qatnas penen de qaraladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Jarimbetov Q, Genjemuratov B Adebıyat teoriyası . –Tashkent, “Sano-Standart”, 2018.
2. Апресян, Я.Д. (1995). Общая теория лингвокультурологии. -Москва: Наука.
3. Пахратдинов А. XIX асырдын ақыры — XX асырдын басындағы қарақалпақ әдебияты тарихы, -Ноқис, Билим, 1996.
4. Taylor A. (1931) The Proverbs. Cambridge, MA: Harvard University Press.
5. Wolfson N. (1989). Perspectives: Sociolinguistics and TESOL. New YORK: Newbury House.
6. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. — Ноқис, Билим, 1996.
7. [www/hallofpeople.com/en/proverbs/ph p.](http://www/hallofpeople.com/en/proverbs.php)

PEDAGOGIKA YO'NALISHI TALABALARINING NUTQIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

¹Toshov Muxiddin, Oriental universiteti "Uzluksiz ta'lim" pedagogikasi
kafedrasi dotsenti

²Jabbarova Kamola Djurakulovna, Oriental universiteti magistranti

PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF DEVELOPING SPEECH COMPETENCES OF STUDENTS OF PEDAGOGY

¹Toshov Muhiddin, Associate Professor of the Department of
"Continuous Education" Pedagogy, Oriental University

²Jabbarova Kamola Dzhurakulovna, Master's student, Oriental
University

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ РЕЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

¹Тошов Мухиддин, доцент кафедры педагогики "Непрерывного
образования", университета Oriental

²Джаббаровва Камола Джуракуловна, магистрант университета
Oriental

Annotatsiya: Ushbu maqolada pedagogika yo'nalishi talabalari nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish jarayonida pedagogik va psixologik yondashuvlarning uyg'unligi, individual yondashuv, interaktiv metodlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ahamiyatini ko'rsatadi. Shuningdek, maqolada nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirishning samarali usullari, yuzaga keladigan muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari talabalarning kasbiy tayyorgarligi va shaxsiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: pedagogika, nutqiy kompetensiya, psixologik xususiyatlar, pedagogik yondashuv, individual yondashuv, interaktiv metodlar, kasbiy tayyorgarlik, emotsional intellekt, motivatsiya, o'quv jarayoni.

Abstract: This article analyzes the pedagogical and psychological features of developing speech competencies among students in the field of pedagogy. The research results highlight the importance of integrating pedagogical and psychological approaches, individualization, interactive methods, and modern pedagogical technologies in the process of forming speech competencies. The article also discusses effective methods for developing speech competencies, common challenges, and ways to overcome them. The findings directly impact students' professional preparedness and personal development.

<https://orcid.org/0009-0005-9101-0136>

e-

mail: muhiddin_toshov@19736.mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-9815-190X>

e-mail:

kamola.bexruz@gmail.com

Key words: pedagogy, speech competence, psychological characteristics, pedagogical approach, individual approach, interactive methods, professional preparedness, emotional intelligence, motivation, learning process.

Аннотация: В данной статье анализируются педагогические и психологические особенности развития речевых компетенций студентов педагогического направления. Результаты исследования показывают важность интеграции педагогических и психологических подходов, индивидуального подхода, интерактивных методов и современных педагогических технологий в процессе формирования речевых компетенций. Кроме того, обсуждаются эффективные методы развития речевых компетенций, возникающие трудности и пути их преодоления. Результаты исследования оказывают прямое влияние на профессиональную подготовку и личностное развитие студентов.

Ключевые слова: педагогика, речевая компетенция, психологические особенности, педагогический подход, индивидуальный подход, интерактивные методы, профессиональная подготовка, эмоциональный интеллект, мотивация, учебный процесс.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim jarayoni nafaqat bilim berish bilan cheklanmay, balki talabalarning shaxsiy va professional kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilgan kompleks yondashuvlarni talab qiladi. Pedagogika yo'nalishi talabalari uchun nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirish ayniqsa muhimdir, chunki ular kelajakda ta'lim-tarbiya jarayonini samarali boshqarish, talabalarga ilmiy asoslangan bilimlarni tushuntirish va pedagogik vaziyatlarda o'z fikrini aniq va ishonchli ifoda etish mahoratiga ega bo'lishi kerak. Nutqiy kompetensiyalar faqat til va nutq texnikasini bilish bilan cheklanmay, balki psixologik, ijtimoiy va madaniy jihatlarni ham o'z ichiga oladi. Shu bois, ularni shakllantirish jarayoni talabaning shaxsiy rivojlanishi va professional tayyorgarligida markaziy o'rin tutadi. Nutqiy kompetensiya – bu so'zlashuv, tinglash, tushuntirish, baholash, muloqot madaniyati va o'z fikrini aniq ifoda etish kabi ko'nikmalarni o'z ichiga olgan kompleks tushuncha hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarida keng tadqiq etilgan mavzudur. Ilmiy adabiyotlarda nutqiy kompetensiyalar talabaning kasbiy va shaxsiy rivojlanishidagi markaziy komponent sifatida ko'riladi. Masalan, G'.M. Akramova (2019) nutqiy kompetensiyani nafaqat til bilimi va muloqot qobiliyati, balki psixologik xususiyatlar – ijtimoiy moslashuv, stressni boshqarish va emotsional intellekt bilan bog'liq kompleks ko'nikmalar sifatida ta'riflaydi. Shu nuqtayi nazardan, pedagogika yo'nalishi talabalari uchun nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish ularning

kelajakdagi pedagogik faoliyatida samarali muloqot qilish va dars jarayonini boshqarish imkonini beradi.

Xalqaro tadqiqotlarda ham nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirishning ahamiyati keng yoritilgan. Masalan, R.Hall (2020) va J.Smith (2021) o'z tadqiqotlarida nutqiy ko'nikmalarni o'qituvchilarning professional tayyorgarligida asosiy indikator sifatida ko'rsatgan. Ularning ta'kidlashicha, pedagogning nutqiy kompetensiyasi o'quv jarayonida interaktiv usullarni qo'llash, auditoriya bilan samarali muloqot va talabalarning motivatsiyasini oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shu bilan birga, nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish psixologik barqarorlikni rivojlantirishga, stressga chidamlilik va ijtimoiy muloqot qobiliyatini oshirishga yordam beradi.

Mahalliy tadqiqotlarda ham nutqiy kompetensiyalar masalasi alohida e'tibor qaratilgan. Masalan, O'zbekiston olimlari S.Qodirov va N.Mirzayeva (2022) nutqiy kompetensiyani pedagogika yo'nalishi talabalari kasbiy tayyorgarligining ajralmas qismi sifatida ko'rib chiqadi. Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, talabalarning nutqiy ko'nikmalari qanchalik rivojlangan bo'lsa, ular auditoriya bilan samarali interaktiv ishlash, darsni mazmunli tashkil etish va pedagogik vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu bilan birga, lokal tadqiqotlarda nutqiy kompetensiyalarni shakllantirishda treninglar, rol o'yinlar, ma'ruza va seminar mashg'ulotlari samarali ekanligi ta'kidlangan. Shuningdek, psixologik tadqiqotlar nutqiy kompetensiyalarni

rivojlantirish jarayonida motivatsiya va shaxsiy xususiyatlarning ahamiyatini ko'rsatadi. Masalan, E.Venger (2018) va L.Karavayeva (2020) nutqiy kompetensiya o'quv jarayonida o'z-o'zini boshqarish, o'z fikrini konstruktiv ifoda etish va kommunikativ vaziyatlarda moslashuvchanlikni rivojlantirish bilan bog'liqligini aniqlagan. Bu tadqiqotlar pedagogika yo'nalishi talabalari uchun nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirishning psixologik asoslarini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Shu tarzda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish jarayoni nafaqat pedagogik, balki psixologik asoslarni ham talab qiladi. Ilmiy manbalar nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirishning samarali metodik usullarini belgilashga, talabalarining individual psixologik xususiyatlarini hisobga olishga va pedagogik jarayonda interaktiv, ijodiy va amaliy yondashuvlarni qo'llashga imkon yaratadi. Shu bilan birga, xalqaro va mahalliy tadqiqotlar pedagogika yo'nalishi talabalari nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirishning zamonaviy tendensiyalari va metodologik asoslarini aniqlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot muhokamasi. Pedagogika yo'nalishi talabalari nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatadiki, nutqiy kompetensiyalar talabaning kasbiy va shaxsiy rivojlanishida markaziy o'rin tutadi. Nutqiy kompetensiya nafaqat til va muloqot qobiliyatini, balki psixologik, ijtimoiy va madaniy jihatlarini o'z ichiga olgan murakkab struktura sifatida qaraladi. Shu bois, uni shakllantirish jarayoni talabaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda, tizimli va uzluksiz amalga oshirilishi lozim. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirishda pedagogik va psixologik yondashuvlarning uyg'unligi muhim ahamiyatga ega.

Birinchidan, pedagogik yondashuvlar nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonida asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Dars jarayonida interaktiv usullarni qo'llash, seminar va trening mashg'ulotlarini tashkil etish, rol o'yinlar va guruhli muhokamalar orqali talabaning nutqiy faoliyatini rag'batlantirish pedagogik

samaradorlikni oshiradi. Misol uchun, talabaning auditoriya oldida ma'ruza qilish yoki o'z fikrini qisqa va lo'nda ifoda etish ko'nikmalarini rivojlantirish unga kelajakdagi pedagogik faoliyatida muhim ko'mak beradi. Shu bilan birga, pedagogik yondashuvlar nafaqat texnik ko'nikmalarni shakllantirishga, balki talabaning ijodiy fikrlashini, mantiqiy tahlil qilish qobiliyatini va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Ikkinchidan, psixologik yondashuvlar nutqiy kompetensiyalarni shakllantirishning ajralmas qismi hisoblanadi. Nutqiy faoliyatning samaradorligi talabaning emotsional holati, motivatsiyasi, stressga chidamliligi va o'z-o'zini boshqarish qobiliyatiga bog'liq. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, talabaning o'z fikrini aniq va ishonchli ifoda etishi, auditoriya bilan samarali muloqot qilishi va pedagogik vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishi uning psixologik barqarorligiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq. Shu bois, pedagoglar nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirishda motivatsiya va ijobiy emotsional muhitni yaratishga katta e'tibor qaratishi lozim.

Uchinchidan, nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonida individual yondashuv muhim rol o'ynaydi. Har bir talabaning psixologik xususiyatlari, bilim darajasi, kommunikativ tajribasi va ijtimoiy malakalari farq qiladi. Shu sababli pedagoglar talabaning nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirishda individual yondashuvni qo'llashlari lozim. Masalan, ba'zi talabalarda auditoriya oldida so'zlashishdan qo'rquv mavjud bo'lsa, ularda treninglar, kichik guruh mashg'ulotlari va bosqichma-bosqich interaktiv metodlarni qo'llash samarali bo'ladi. Shu bilan birga, talabaning nutqiy faoliyatini baholash va individual rivojlanish rejalarini ishlab chiqish muhimdir.

Natijada, muhokama qilingan ilmiy manbalar va tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, pedagogika yo'nalishi talabalari nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish murakkab va ko'p qirralik jarayon bo'lib, unda pedagogik, psixologik va metodik yondashuvlarning uyg'unligi, individual yondashuv va interaktiv muhitning roli muhim ahamiyatga ega. Nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish talabaning shaxsiy va professional rivojlanishini ta'minlashda, dars jarayonini samarali tashkil

etishda va pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli bajarishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Xulosa. Mazkur maqolada pedagogika yo'nalishi talabalari nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, nutqiy kompetensiyalar nafaqat til va kommunikativ ko'nikmalarni, balki psixologik barqarorlik, emotsional intellekt, motivatsiya va ijtimoiy moslashuv qobiliyatini ham o'z ichiga olgan murakkab tizim hisoblanadi. Shu bois, pedagogika yo'nalishi talabalari nutqiy kompetensiyalarini shakllantirish jarayoni pedagogik va psixologik yondashuvlarning uyg'unligi, individual yondashuv va interaktiv metodlarning samarali qo'llanilishini talab qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Akramova, G'.M. (2019). Nutqiy kompetensiya va pedagogik faoliyatda uning ahamiyati. Toshkent: O'zbekiston pedagogika universiteti.
2. Akhmedova, D. (2021). Pedagogik faoliyatda nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirish usullari. Toshkent: Universitet nashriyoti.
3. Qodirov, S., & Mirzaeva, N. (2022). Pedagogika yo'nalishi talabalari nutqiy kompetensiyalarini shakllantirish metodikasi. Toshkent: Fan va ta'lim.
4. Hall, R. (2020). Developing Speech Competence in Teacher Education. New York: Routledge.
5. Smith, J. (2021). Interactive Methods for Enhancing Communication Skills in Pedagogy Students. London: Springer.
6. Venger, E. (2018). Psychological Foundations of Speech Competence. Moscow: Psychology Press.
7. Karavaeva, L. (2020). Speech Competence and Emotional Intelligence in Pedagogical Training. St. Petersburg: Academic Publishing.
8. Brown, H.D. (2014). Principles of Language Learning and Teaching. New York: Pearson.
9. Richards, J.C., & Rodgers, T.S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Zokirov, F. (2020). Pedagogika yo'nalishi talabalari bilan ishlashda interaktiv texnologiyalarning ahamiyati. Samarqand: Ilm-fan nashriyoti.

TALABALARNING KASBIY-HUQUQIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS MUAMMOLARI

*Bozorov Ulug'bek Sayidmurodovich, Alfraganus universiteti
"Ijtimoiy fanlar" kafedrasining dotsenti v.b., pedagogika fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

SPECIFIC PROBLEMS OF DEVELOPING STUDENTS' PROFESSIONAL-LEGAL COMPETENCES

*Bozorov Ulugbek Saidmurodovich, Associate Professor of the
Department of "Social Sciences" of Alfaraghanus University,
Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences*

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПРАВОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

*Бозоров Улугбек Саидмуродович, доцент кафедры
"Социальные науки" Университета Альфараганус, доктор
философии (PhD) в области педагогических наук*

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada oliy ta'lim muassasalarida talabalarining kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirish jarayonida uchraydigan asosiy muammolar tahlil qilinadi. Shuningdek, kompetentlikka asoslangan yondashuvning nazariy va amaliy jihatlarini ochib berilib, mavjud muammolarni bartaraf etish bo'yicha ilmiy xulosalar va takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: kasbiy kompetensiya, huquqiy kompetensiya, kasbiy-huquqiy kompetensiya, oliy ta'lim, kompetentlikka asoslangan yondashuv, huquqiy ong, ta'lim integratsiyasi.

Abstract: This scientific article analyzes the main problems encountered in the process of forming and developing professional and legal competencies of students in higher educational institutions. In addition, the theoretical and practical aspects of the competency-based approach are revealed, and scientific conclusions and proposals are put forward to eliminate existing problems.

Keywords: professional competence, legal competence, professional-legal competence, higher education, competency-based approach, legal awareness, educational integration.

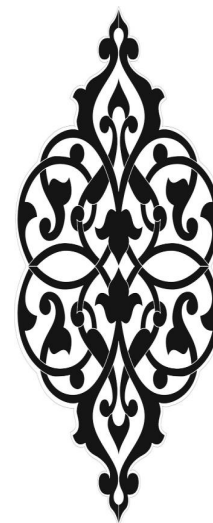
Аннотация: В данной научной статье анализируются основные проблемы, возникающие в процессе формирования и развития профессионально-правовых компетенций студентов высших учебных заведений. Кроме того, раскрываются теоретические и практические аспекты компетентностного подхода, выдвигаются научные выводы и предложения по устранению существующих проблем.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, правовая компетентность, профессионально-правовая компетентность, высшее образование, компетентностный подход, правовая осведомленность, интеграция образования.

<https://orcid.org/0009-0008-1212-6651>

e-mail:
ulugbek.bozorov197603@gmail.com

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti sharoitida raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlash jarayonida talabalar nafaqat kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarga, balki huquqiy bilimlarga ham ega bo'lishi zarur. Ayniqsa, talabalarda kasbiy-huquqiy kompetensiyalarni shakllantirish ularning kelgusidagi mehnat faoliyatida qonuniylik, mas'uliyat va ijtimoiy faollikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi [3,56-b].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / MATERIALS AND METHODS).

Kasbiy-huquqiy kompetensiya shaxsning o'z kasbiy faoliyatini amaldagi huquqiy me'yorlar asosida tashkil etish, o'z huquq va majburiyatlarini anglash hamda huquqiy vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatini ifodalaydi [4,126-b]. Biroq oliy ta'lim amaliyotida mazkur kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonida bir qator muammolar mavjud.

Birinchidan, o'quv rejalari va fan dasturlarida huquqiy fanlarning kasbiy fanlar bilan yetarli darajada uzviy bog'lanmaganligi talabalar bilimlarining nazariy darajada qolib ketishiga sabab bo'lmoqda [5,87-b].

Ikkinchidan, ta'lim jarayonida interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar (case-study) va amaliy mashg'ulotlarning yetarli darajada qo'llanilmasligi talabalar huquqiy tafakkurini rivojlantirishni cheklamoqda.

Uchinchidan, professor-o'qituvchilarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarni shakllantirish bo'yicha metodik va huquqiy tayyorgarlik darajasi har doim ham yetarli emas⁴. Shuningdek, ta'lim va tarbiya jarayonlari o'rtasidagi uzviylikning yetarli ta'minlanmaganligi talabalar huquqiy madaniyatini rivojlantirishga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Talabalarining kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirish oliy ta'lim tizimining dolzarb vazifalaridan biri bo'lib, ushbu jarayonda o'quv dasturlarini modernizatsiya qilish, kasbiy va huquqiy fanlarni integratsiyalash, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish hamda pedagog kadrlarning huquqiy-pedagogik salohiyatini oshirish muhim ahamiyatga ega. Bu esa huquqiy ongli, mas'uliyatli va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

MUHOAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION).

Jadal sur'atlar bilan

rivojlanayotgan hozirgi zamonda, yoshlarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishni, hal etilishi o'ta muhim bo'lgan talablardan biriga aylanmoqda. O'rganilayotgan muammoning o'ta dolzarbligini hisobga olib, fanning mos tarmog'ida, uning nazariyasi va uslubiyatining nechog'liq hal etilganlik darajasini, uni yechimini aniqlashtirib beruvchi yo'nalishlarini qidirishni, muammoning hozirgi holatini aniqlashtirib olish, uni samarali echishga olib keladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida "Biz barpo etayotgan yangi jamiyat ma'naviy-axloqiy qadriyatlarga tayanadi va ularni rivojlantirishga katta e'tibor qaratadi. Bu jarayon milliy istiqloq mafkurasiga, o'sib kelatgan yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga asoslanadi"[1], - deb ta'kidlagan.

Talaba yoshlarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalari rivojlanishida, talaba yoshlarning kasbiy-huquqiy kompetensiya tushunchasining mohiyatini anglash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Talaba yoshlar o'zlarini kasbiy-huquqiy jihatdan shakllantirish jarayonining subyektiga aylangandagina, ularning kasbiy-huquqiy kompetensiyalari rivojlana boshlaydi. Talabalar kasbiy-huquqiy hamda ma'naviy sifatlarining rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan yana bir hujjat, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi[2] qarorida yoshlar tarbiyasida shaxsga yo'naltirilgan ta'lim nuqtayi nazaridan yondashish g'oyasi yoshlarni har tomonlama mukammal shakllantirishni taqozo etadi. Buning uchun "tarbiya jarayonida eng avvalo yoshlarning ehtiyojlari va imkoniyatlarini alohida hisobga olish zarur. Tarbiya jarayonida asosiy e'tibor yoshlarning tafakkuri, fikrlash jarayoni va mustaqilligini rivojlantirishga qaratilishi zarur," deb ta'kidlab o'tgan.

NATIJAAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy-uslubiy muammolarini va kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini

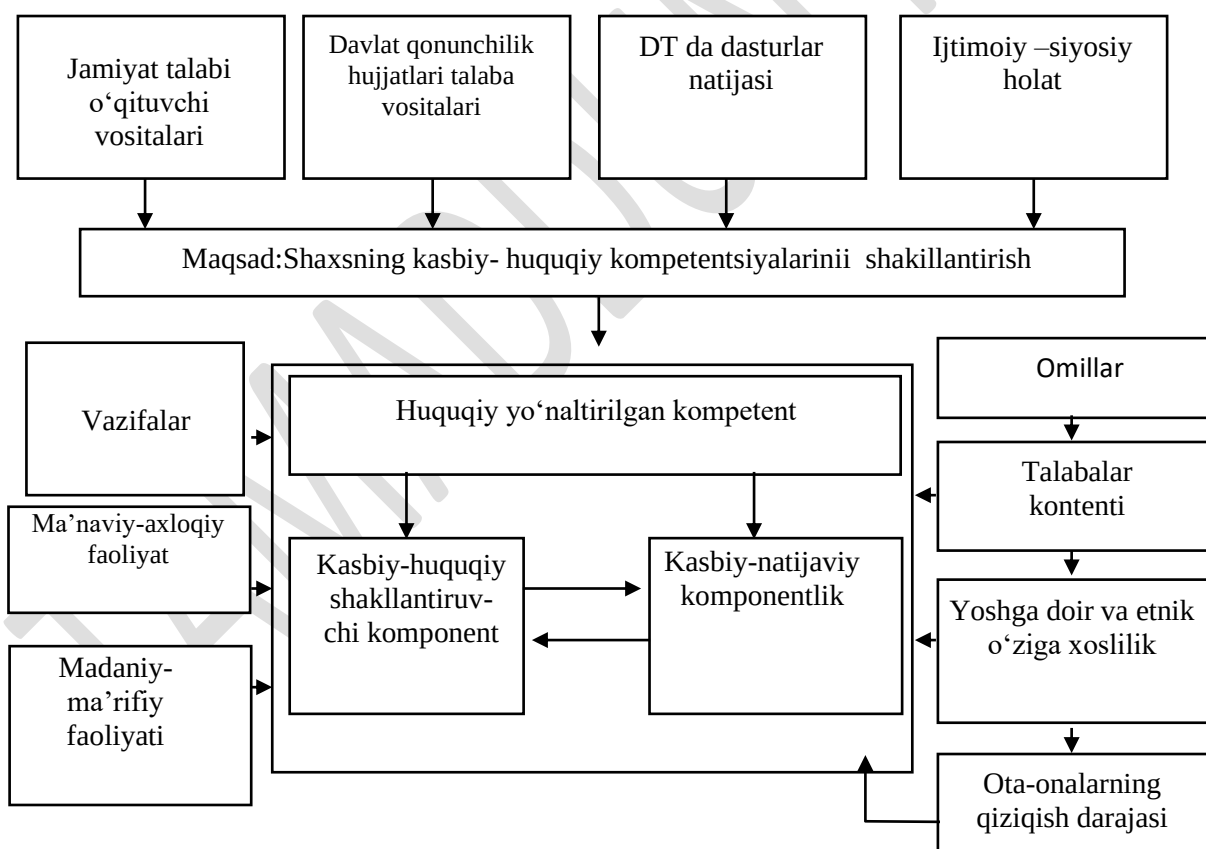
rivojlantirishga zamonaviy talablarning tahlili, bu sohada kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlanishiga ta'sir etuvchi bir qator asosiy omillarni ajratib tahlil qilish imkoniyatini ochib berdi: dars davomida talabalarning o'quv jarayoni subyekti sifatida shakllanishlarini ta'minlash, talaba shaxsiga yo'naltirilgan o'zaro munosabat vaziyatini vujudga keltirish, talabalarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini faollashtirishda fanlar integrasiyasini ta'minlash, talabalarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirish maqsadida, talabalarni qiziqarli vaziyatlarga jalb etish kabildir [6,90-b].

Talabalarda kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishda etnopedagogik omillardan foydalanish sifatida indikativ (vositachi) modellardan foydalanish muhim bo'lib

hisoblanadi (1-sxema). 1-sxema ta'lim muassasalari talabalarida kasbiy-huquqiy kompetensiyalarni shakllantirish modelining tashqi omillar bilan aloqalari axloqiy kategoriyalarni chuqur tahlil etish lozimligini bildiradi. Shu jihatdan olganda, biz indikativ modelning bu qismida talabalarda ma'naviy-axloqiy sifatlarni rivojlantirishni deontologik munosabatlarga mo'ljallagan komponentlarni o'rganish vazifalarini amalga oshirishni maqsad qildik: "talaba - shaxs" bog'liqligidagi mazmunli tushunchani tanlash, motivatsiyali-talabalar qiziqishini oshirish o'quv-tarbiyaviy jarayon ishtirokchilari orasida shaxslararo munosabatlarni tartibga solish, maqsadni shakllantiruvchi-birgalikdagi faoliyat imkoniyatlarini kengroq miqyosda ochib berish.

1-sxema

Talabalarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini shakllantirishning indikativ (vositachi) modeli

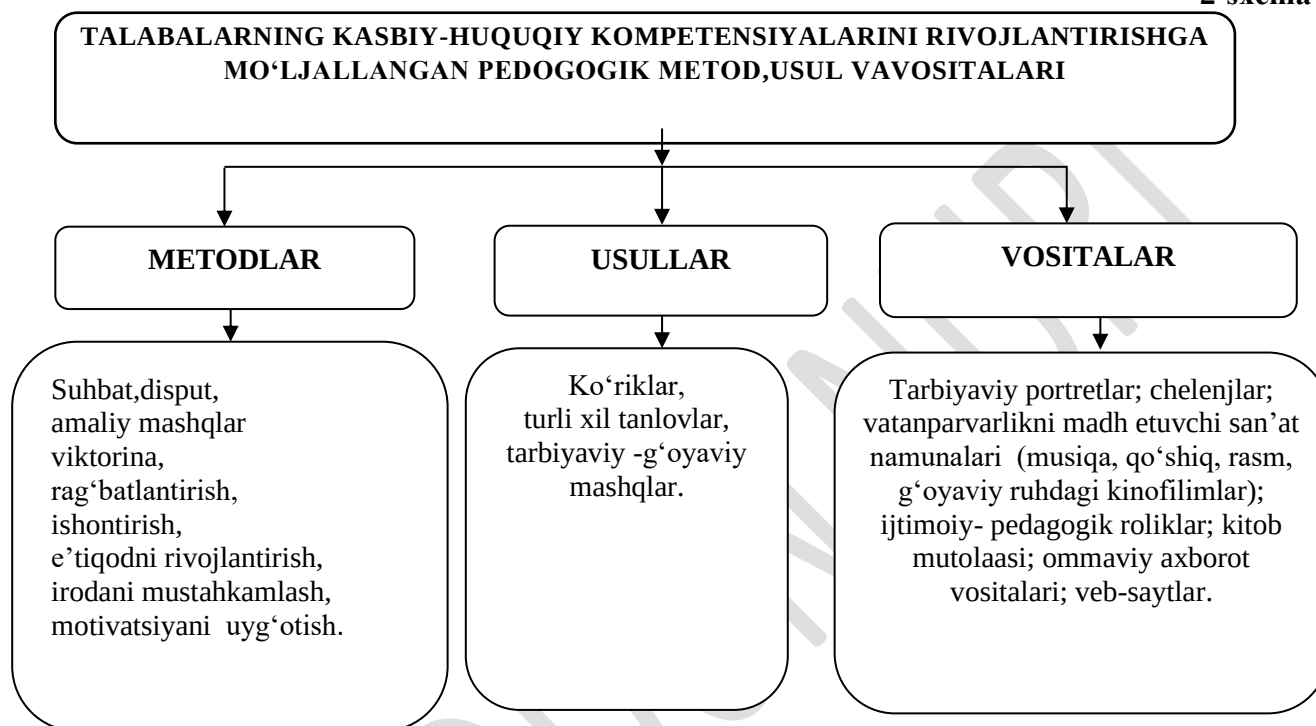
Talabalarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun didaktik metodlardan tashqari, tarbiyaviy metodlardan ham foydalanish samarali natija berishi, kuzatuvlarimizdan aniqlandi.

Bularga quyidagilarni kiritishimiz mumkin bo'ladi: ishonitirish, mashq qildirish va mustaqil ishlash, kuzatish; rag'batlantirish, o'rnak ko'rsatish va shaxsiy namuna. Biz bularga qo'shilgan holatda, oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarning kasbiy-huquqiy

kompetensiyalarini rivojlantirishda bir qator pedagogik metod, usul, vositalarni quyidagi turkumlash asosida foydalanilganda samarali metodik natijalarga olib kelishini ta'kidlamogchimiz (2-sxema). Talabalarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini

rivojlantirishda didaktik jarayonlardagi o'quv materiallarini tushunish, tushuntira olish, tasvirlash, aniqlash, muhokama qilish, shakllantirish, namoyish qilish, illyustratsiya kabi kategoriyalar yordamida muvaffaq bo'linadi.

2-sxema

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION).

Talabalarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirish zamonaviy oliy ta'lim tizimining muhim va dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Mazkur jarayonda ta'lim mazmunining amaliy faoliyat bilan uyg'unlashuvi, kasbiy va huquqiy fanlarning integratsiyasi hamda innovatsion pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, pedagog kadrlarning huquqiy-pedagogik tayyorgarligini oshirish, talabalarda huquqiy ong, huquqiy madaniyat va mas'uliyatni shakllantirish kasbiy faoliyat samaradorligini ta'minlovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Ta'lim jarayonini kompetentlikka asoslangan yondashuv asosida tashkil etish huquqiy ongli, ijtimoiy mas'uliyatli va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-martdagi PQ-5040-sonli Ma'naviy-

ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 4-avgustdagi PQ-3907-sonli Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risidagi qarori.
3. Зимняя И.А. Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании. – Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004.
4. Хуторской А.В. Компетентный подход в образовании. – Москва: Эйдос, 2003.
5. Безрукова В.С. Педагогика. – Екатеринбург: Деловая книга, 1996.
6. Ibragimov X.I., Yuldashev U.Q. Pedagogika va ta'lim texnologiyalari. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2016.

QARAQALPAQSTANDAĞI BASPAXANALAR TARIYXI ("QARAQALPAQSTAN", "BILIM" HÂM JEKE BASPALAR MISALINDA)

*Nzanova Seregül, Qaraqalpaq mámleketlik universiteti úlken
oqıtıwshısı*

HISTORY OF PUBLISHING HOUSES IN KARAKALPAKSTAN (ON THE EXAMPLE OF THE PUBLISHING HOUSES "KARAKALPAKSTAN", "BILIM" AND PERSONAL PUBLISHING HOUSES)

Nzanova Seregul, Senior lecturer of Karakalpak State University

ИСТОРИЯ ИЗДАТЕЛЬСТВ В КАРАКАЛПАКСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ ИЗДАТЕЛЬСТВ "КАРАКАЛПАКСТАН", "БИЛИМ" И ЧАСТНЫХ ИЗДАТЕЛЬСТВ)

Нзанова Серегуль, Старший преподаватель

Каракалпакского государственного университета

Annotaciya: Maqalada Qaraqalpaqstandağı baspaxanalar tariyxı, olardıń qalıplesiw hám rawajlanıw basqışları izbe-izlikte úyrenilgen. Avtor dáslepki poligrafiya sanaatınıń payda bolıwınan baslap, "Qaraqalpaqstan" hám "Bilim" mámleketlik baspalarınń iskerligine toqtalıp ótedi. Sonday-aq, gárezsizlik jıllarındağı jeke menshik baspalar ("Avangard", "Darxan Print" hám t.b.) hám zamanagóy poligrafiya texnologiyalarınń rawajlanıwı, kitap basıw isindegi sapalıq ózgerisler analizlengen.

Tayanış sózler: Baspaxana, poligrafiya, "Qaraqalpaqstan" baspası, "Bilim" baspası, jeke menshik baspalar, Nókis, kitap basıw tariyxı, "Avangard", "Darxan Print", ofset baspa.

Abstract: The article examines the history and development of publishing houses in Karakalpakstan. The author traces the formation of the printing industry starting from the 1930s and details the activities of state publishing houses such as "Karakalpakstan" and "Bilim." Furthermore, the article analyzes the emergence of private publishing sectors ("Avangard," "Darkhan Print," etc.) during the independence years, the introduction of modern printing technologies, and their impact on the quality of book production and educational literature.

Key words: Publishing house, printing industry, "Karakalpakstan" publishing house, "Bilim" publishing house, private publishers, Nukus, history of book publishing, "Avangard," "Darkhan Print," offset printing.

Аннотация: В статье рассматривается история становления и развития издательского дела в Каракалпакстане. Автор анализирует этапы формирования полиграфической промышленности, начиная с 1930-х годов, и подробно освещает деятельность государственных издательств «Каракалпакстан» и «Билим». Также уделяется внимание возникновению частных типографий («Авангард», «Дархан Принт» и др.) в годы независимости, внедрению современных технологий и их роли в удовлетворении духовных и образовательных потребностей населения.

Ключевые слова: Издательство, полиграфия, издательство «Каракалпакстан», издательство «Билим», частные издательства, Нукус, история книгоиздания, «Авангард», «Дархан Принт», офсетная печать.

seregulnzanova393@
gmail.com

KIRISIW

Hár qanday xalıqtıń mádeniy hám ruwxıy rawajlanıw dárejesi onıń kitap basıw isi hám poligrafiya sanaatınıń jaǵdayı menen tikkeley baylanıslı. Kitap — bilim bulaǵı, al baspaxanalar bul bilimdi xalıqqa jetkerip beriwshi tiykarǵı oshaq esaplanadı. Búgingi globalasıw dáwirinde Qaraqalpaqstan baspasóz tariyxın úyreniw, dáslepki qıyınshılıqlardan baslap házirgi zamanagóy jeke baspalardı shekemgi basqıstı analizlew milliy mádeniyatımızdıń qalıplesiw tariyxın túsiniwde úlken áhmiyetke iye.

Metodologiya. Maqalanı jazıwda tariyxıylıq, izbe-izlik, arxiv maǵlıwmatların salıstırıw hám statistik analiz usıllarınan paydalanıldı. Atap aytqanda, 1930-jıllardan baslap házirgi kúnge shekemgi rásmiy hújjetler, partiyalıq qararlar hám baspa ónimleriniń sanı boyınsha maǵlıwmatlar qısqaqa tallandı.

Nátiyjeler hám Dodalaw

1932-jılı Qaraqalpaqstan ASSRı dúzilip, paytaxt Nókis qalasında iri poligrafiya sanaatın rawajlandırıw jobalastırıldı. 1930-1931-jılları Tórtkúldegi baspaxana hám gazeta shıǵaratuǵın redakciyalar birigip jumıs islegen edi. Bular «Капаклапакское Госиздательство», “Qızıl Qaraqalpaqstan” (КК.Г.И.3) dep atalǵan. Bunday bolıp atalıwınıń sebebi “Qızıl Qaraqalpaqstan” atamasında jurnal shıqqan, bul latinlasıw dáwirine sáykes keldi. [1, 17] 1932-jılı Moskvada baspadan shıǵarılǵan N.Moskovskinniń “Капаклапакская АССР” kitabında Tórtkúldegi baspaxananı keńeytiw, Nókiste jańa baspaxana qurıwdı qolǵa alıw kerekligi ayıldı hám Nókistegi poligrafiya sanaatı ushın 250 mıń manat qarǵı zárúrligi kórsetildi. [2, 33]

1933-jıl yanvar ayınan baslap Qaraqalpaq mámleketlik baspası óz aldına mákeme retinde jumıs basladı [3]. Dáslepki jılları kadrlar, qaǵaz hám latinsha shriftler jetispewshiligi sebepli qıyınshılıqlar boldı, biraq mámleket tárepinen ajratılǵan qosımsha qarǵılar hám Rossiyadan keltirilgen zamanagóy baspa stanokları (“Pioner”, “Iskra” h.t.b.) nátiyjesinde kitap shıǵarıw isi jandandı.

1936-jıldan baslap rayonlarda da baspaxanalar ashıla basladı. 1964-jılı mákeme “Qaraqalpaqstan” baspası bolıp qayta ataldı hám bul dáwirde kitap shıǵarıw kólemi keskin arttı (jılına 1 million nusqadan artıq). Baspa Moskva,

Tashkent sıyaqlı iri qalalar menen sherikleslik ornatıp, sapalı kitaplar shıǵarıwdı jolǵa qoydı.

1965-1970-jılları baspada A.Dabilov, T.Qayıpbergenov, I.Yusupov sıyaqlı kórnekleli jazıwshılardıń Berdaq sıylıǵına ılayıq kórilgen eń saylandı dóretpeleri jaryalandı.

1980-jıllardıń aqırlarında “Qaraqalpaqstan” baspasınan tısqarı jańa baspa ashıwǵa urınıqlar bolıp, 1989-jıl avgust ayında QQASSR Mámleketlik baspası komiteti baslıǵı K.Bekjanovtıń buyırǵı menen bas injener J.Nzamatdinov Nókiste gazeta-jurnal baspası qurılısın sheshiw hám jańa “Mektep” baspasın ashıw ushın Tashkentke bardı. Biraq jańa baspanı ashıw máselesi tek 1990-jıllardıń baslarında óz sheshimin taptı. Respublika keń jámiyetshiligi respublikanıń baspa tarawın keńeytiw zárúrligi haqqında múrajaat ete basladı, nátiyjede 1990-jılı 26-fevralda Ózbekstan SSR mámleketlik baspasóz komiteti baslıǵı U.Abdurazzaqov “Mámleket baspasóz komiteti janındaǵı “Bilim” baspasın shólkemlestiriw haqqında”ǵı 30-sanlı buyırǵın imzaladı.

Solay etip, 1990-jıl 19-martta QQASSR Mámleketlik baspası poligrafiya hám kitap sawdası mámleketlik komiteti oqıw-pedagogikalıq ádebiyatlardıń Bas redakciyası tiykarında 1990-jıl 1-iyuldan baslap “Bilim” baspasın shólkemlestiriw haqqında 32-sanlı buyırq shıǵardı. Awez Turdımuratov baspanıń birinshi direktorı, Quwat Esemuratov bolsa bas redaktor etip tayınlandı. “Bilim” baspası oqıw hám oqıw-metodikalıq ádebiyatlardı islep shıǵarıw menen shuǵıllana baslaǵanın, tek 1995-jıllarǵa kelip zamanagóy mashinalar hám basqarıwdıń jańa túrleri menen qayta úskenelengenin kórsetedi.

Ǵárezsizligimizdiń dáslepki jıllarında “Qaraqalpaqstan” baspası tematikalıq jobasında tariyxqa baylanıslı kitaplardı kóbirek shıǵarıwǵa háreket etedi. Proffesional tariyxshı ilimpazlardıń miynetlerin baspaǵa tayarlap shıǵaradı. Mısalı, prof. Sh.Babashevtiń, prof.B.Shamambetovtiń, A.Otemisov, K.Palwanıyazov, P.Muratova, K.Nayimov, A.Tóreev, M.Sh.Qıdırnıyazov hám M.Tórebekovtiń ilimiy miynetleri 1990-1992-jılları jariq kórgen.

Tábiiy túrde, bazar qatnasıqlarına ótiw dáwiri Ózbekstan xalqınıń aldına úlken mashqalalardı, ádewir dárejede qıyınshılıqlardı payda etti. Buringi awqamlas respublikalar menen

baylanislardıń buzılıwı ekonimikalıq daǵdarıstı payda etti.

Óz gezeginde bazar ekonomikası qıyınshılıqları “Qaraqalpaqstan” baspasın da shette qaldırmadı. Qaǵaz qıtshılıǵı, poligrafiyalıq tólemlerdiń tez pát penen ósip ketiwi, kitap ónimlerin shıǵarıwdı qıyınlastırıp jiberdi, olardıń bahası ósip ketti. Nátiyjede kitap ónimlerin satıw, oqıwshılardıń kitap satıp alıw inkaniyatların sheklep qoydı.

1991-1992-jılları “Qaraqalpaqstan” baspasında Ózbekstan Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Til hám Ádebiyat institutı alımalrı tárepinen tayarlanǵan “Qaraqalpaq tili túsindirme sózligi”niń tórt tomlıǵı baspadan shıǵarıldı. Qıyınshılıqlarǵa qaramastan usı institut alımlarınıń kóp jıllıq miynetleriniń jemisi bolǵan “Qaraqalpaq folklorı” atamasındaǵı kóp tomlıǵınıń keyingi tomları jariq kórdi. Bunnan basqa da bul baspada tariyxıy waqıyalar, tariyxıy tulǵalar haqqında kitaplar, respublika jazıwshı shayırlarınıń jańa kitapları baspadan shıǵarıldı. Birneshe jıl el basqarǵan el basshısı Qállibek Kamalovtıń “El xızmetinde” atlı kitabı oqıwshılarda úlken qızıǵıwshılıq oyattı. Sonday-aq, Ózbekstan Respublikasınıń birinshi prezidenti I.A.Karimovtıń miynetleriniń barlıǵı qaraqalpaq tiline awdarmalanıp, basıp shıǵarıldı.

Bunnan tısqari Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarı Keńesi nızamlarınıń 10 tomıǵı basıp shıǵarıldı. Sonıń menen birge Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Konstituciyası qaraqalpaq, ózbek, rus hám inglis tillerinde 21500 nusqada jariq kórdi.

Respublikamız paytaxtı Nókis qalasında qaraqalpaq dástanı “Qırqız”ǵa arnalıp xalıq aralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya bolıp ótti. Oǵan dúnyanıń kópshilik jerlerinen ilimpazlar qatnastı. Konferenciya materialları, birqansha kitaplar “Qaraqalpaqstan” baspasında jariq kórdi.

Ózleriniń dóretiwshilik miynetleri menen “Qaraqalpaqstan” baspasınıń ekonimikalıq hám materiallıq-texnikalıq jaǵdayın jetilistiriw, kitaplardıń ideyalıq-kórkemlik sapasın arttırıp, kadrlardı tayarlaw hám ózleriniń tájiriybesin jetkerip beriw boyınsha respublika baspa isiniń rawajlanıwına úleslerin qosqan baspaxana xızmetkerlerinen B.Ismaylov, Sh.Axmadiyev, X.Galikeev, Á.Murtazaev, M.Matnazarov, K.Berdimuratov, K.Saǵiytov, S.Abbazov,

T.Seytnazarov, R.Qayıpnazarov, G.Izimbetovlardı atap ótiw orınlı. Sonday-aq, olar menen birge islesip, keyingi áwlaqa óz tájiriybesin úyretip kelgen xızmetkerlerden B.Qayıpnazarov, B.Nurniyazov, G.Qaniev, K.Maxsudov, M.Ábdreymov, K.Qalbaeva, G.Turımovlar bar edi.

Sonıń menen birge úlken juwapkreshilik penen jumıs alıp barıp atırǵan dóretiwshilik topar, yaǵnıy, redaktorlar, xudojnikler, texredaktorlar, korrektorlar, jobalastırıp, óndirislik bólimleri xızmetkerleri jumıslardı belsendilik penen alıp bardı. Jámaát aǵzalarınń kópshiligi uzaq jıllardan beri baspa tarawında xızmet atqarıp kiyatırǵan óz kásibiniń mamanları bolıp, olar arasına Qaraqalpaqstan Respublikasına miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri, grafikalıq bólimniń baslıǵı Isamyıl Qıdırov, balalar hám jas óspirimler redakciyası baslıǵı, Qaraqalpaqstan Respublikasına miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri Zubayda Ishmanova, jámiyetlik-siyasiy redakciyanıń bólim baslıǵı Abat Koshanov, kompyuter bólimi baslıǵı Baxıt Nurıllaev, redaktorlardan, Gúlsara Murtazaeva, Tursın Seydanova, texnik redaktor Kenesbay Bekniyazov, korrektor Arzıxan Atasheva, mashinistkalardan Zerxan Nıshanbaeva, Gúljamal Aqnazarovalar piákerlik penen jumıs isledi.

“Bilim” baspası respublikamızdıń mektep oqıwshıları ushın, sonday-aq, orta hám joqarı oqıw orınlarınń talabaları ushın sabaqlıqlar hám oqıw-metodikalıq ádebiyatlardı absıp shıǵarıwǵa qanıgelesken baspa bolıp esapalanadı.

Usı dáwirde Qaraqalpaqstanda baspa isindegi jańa texnologiyalar hám baspa usıllarınan paydalana basladı. Házirgi kitaplar oqıwshılardıń talabı ham estetikalıq talabına qaray arnawlı formaǵa iye. Kitap betlerge ajratılıp, ortasınan tigiledi hám qaplanadı. Qaptıń kitap betleri menen biriktirilgen bólimi forzac delinedi. Ayırım jaǵdaylarda qaptı saqlaw hám bezewshi sıpatında qapqa sırtqı qap (superoblojka) kiygiziledi. Kitaptıń bas bóliminde titul bet boladı. Onda avtordıń atı, familiyası, kitaptıń atı, baspadan shıqqan jeri, baspaxana atı, jılı jazıladı. Titul beti eki betten ibarat bolıwı múmkin. Buna ol kitaptıń ekinshi hám úshinshi betlerin iyelewi múmkin. Titul bettiń arqa tárepine kitap belgisi qoyıladı.

Sonday-aq, kitapta mazmunı, kirisiw, annotaciya, qosımsha, kórsetpe, túrli kórsetkishler, bibliografiyalıq dizimler de bolıwı múmkin.

Kitaplar qanday oqıwshılardıǵa mólsherlengenligi, maqseti hám mazmunıan qaray túrlerge bólinedi. Maqsetine qaray ilimiy, ilimiy-publicistikalıq, sabaqlıq, ádebiy, maǵlıwmatnama (spravochnik), reklama hám basqa da kitap túrlerine bólinedi. Ilimiy kitaplar arasında monografiyalar keń tarqalǵan. Oqıw kitapları sabaqlıq, oqıw qollanbası, oqıw-metodikalıq qollanba hám basqa túrlerge ajıraladı. Maǵlıwmatnamalar bolsa, enciklopediya, sózlik, kalendar, jol kórsetkishler sıyaqlı bolıp bólinedi.

Qaraqalpaqstanda “Qaraqalpaqstan” hám “Bilim” atındaǵı iri baspalar bolıp, sońǵı jıllarda ÓZR IA Qaraqalpaqstan bólimi qasında “Ilim” baspası shólkemlestirildi. Joqarı oqıw orınları bolǵan Berdaq atındaǵı QMU da “Xabarshı” hám Ájiniyaz atındaǵı MNPI de “Ilim hám jámiyet” gazetası jumıs alıp barmaqta. Tarawdıń materiallıq-texnikalıq bazası ádewir jaqsılandı. 1997-jılı Nókis poligrafkombinatı kompyuterlestirilgen ofset baspa usılına ótti hám bul baspadan shıǵarılatuǵın ónimlerdiń sıpatın jaqsılawǵa imkanı berdi.

Qaraqalpaqstanda mámleketlik baspalar menen bir qatarda “Avangard”, “Darxan Print”, “Master Print”, “Nur Turan”, “Jeti ıqlım”, “Jayxun Print” dep atalǵan jeke menshik baspalar da jumıs alıp baradı. Olar erkin tárizde iskerlik júritedi. Bunday baspaxanalar jeke adamǵa tiyisli boladı, óz ǵárezjeti esabınan isleydi hám bazar talabına qarap ónim shıǵaradı.

Qaraqalpaqstanda jeke menshik baspalar ǵárezsizlikten soń payda bola basladı. Óytkeni, 1991-jılǵa shekem jeke baspa ashıwǵa ruqsat bolmaǵan. 2000-jıllarda ofset hám sanlı baspa texnologiyalarınń rawajlanıwı menen jeke baspalar sanı kóbeydi.

“Darxan Print” jeke menshik baspası 2018-jılı 4-oktyabrde dúzilgen. Baspaxananıń direktorı A.A.Aytmuratov bolıp, tiykarınan keń formatlı

banner, plakat, reklamalıq materiallar, kitap, oqıw qollanbalar hám basqa da baspa ónimlerin basıp shıǵarıw menen shuǵıllanadı.

2018-jıldan beri poligrafiya tarawında islegen Q.Jalgasov 2024-jılǵa kelip, poligrafiya xızmetin jáne de keńeytip, “Logo Print” atamasında jeke menshik baspasın ashadı.

“Avangard” juwapkershiligi sheklengen baspa 2021-jılı 15-fevral kúni mámleketlik dizimnen ótken bolıp, direktorı hám bas redaktorı I.I.Serjanov esaplanadı. Statistikalıq maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda baspaxanada jılına 50-60 atamada kitaplar, tiykarınan sabaqlıqlar, metodikalıq oqıw qollanbalar basılıp shıǵarıladı.

“Avangard” baspası kitap basıp shıǵarıw menen birge 2024-jıldıń yanvar aynan balalar hám jası úlkenlerge arnalǵan “Ziya nuri” dep atalǵan jurnaldı baspadan shıǵarǵan. Tilekke qarsı, 2025-jılda bul jurnaldıń basılıp shıǵarılıwı toqtatılǵan.

Juwmmaq

Solay etip, Qaraqalpaqstanda jumıs alıp barıp atırǵan jeke menshik baspaxanalar ádebiy hám sabaqlıq kitaplar, ilimiy monografiyalar, oqıw qollanbalar, gazeta-jurnallar basıp shıǵarıw menen birge dápterler, zaman talabına say reklama ónimleri (bannerler, buklet, vizitka hám basqa), mirátnama, diplom hám sertifikatlar shıǵarıladı.

Ádebiyatlar:

1. Досымбетов Г. Печать Каракалпакстана: (История становления и развития) / Генжебай Досымбетов, Онгарбай Юсупов; Ин-т истории, яз. и лит. им. Н. Давкараева, О-во архивистов Каракалпакстана. - Нукус: Каракалпакстан, 1991.
2. Московкин Н. Каракалпакская АССР / Н. Московкин; Под ред. Н. Нурмакова. — Москва: Власть советов, 193-233-6
3. QQR OMA Fond 229. On. 1. delo 73. l. 157

INGLIZ, O'ZBEK VA RUS TILLARIDA ANTONIM KOMPONENTLI FRAZEOLOGIK BIRIKLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Samadova Visola Baxtiyor qizi,

Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С АНТОНИМИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ В АНГЛИЙСКОМ, УЗБЕКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Самадова Висола Бахтиёр кизи,

*преподаватель Термезского государственного педагогического
института*

LINGUOCULTURAL FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH ANTONYMIC COMPONENTS IN ENGLISH, UZBEK, AND RUSSIAN

Samadova Visola Bakhtiyor qizi,

Lecturer at Termez State Pedagogical Institute

*samadovavisola172@g
mail.com*

*[https://orcid.org/0009-
0005-2117-491X](https://orcid.org/0009-0005-2117-491X)*

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz, o'zbek va rus tillarida antonim komponentli frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari haqida so'z yuritiladi. Maqolada ushbu turga mansub frazeologik birliklarning lingvomadaniy va tarixiy xususiyatlari tadqiq qilinadi.

Kalit so'zlar: lingvomadaniy ma'no, sinxron, diaxron, qiyosiy lingvokulturologiya.

Аннотация: В этой статье речь пойдет о лингвистических особенностях фразеологизмов с компонентами-антонимами в английском, узбекском и русском языках. В статье будут изучены лингвистические и исторические особенности фразеологизмов, относящихся к этому виду.

Ключевые слова: лингвокультурный смысл, синхронный, диахронный, сравнительная лингвокультурология.

Abstract: This article will talk about the linguistic features of phraseological units with antonym components in English, Uzbek and Russian. The article will study the linguistic and historical characteristics of phraseological units belonging to this species.

Key words: lingvomadanic meaning, synchronous, diachronic, comparative linguoculturology.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Lingvomadaniyat o'tgan asrning 90-yillarida o'z rivojlanish yo'liga kirgan bo'lib, bugunga kelib zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb yo'nalishlaridan biriga aylandi. Lingvokulturologiya til va madaniyat hamda til va xalq mentaliteti, milliy o'ziga xosligining o'zaro munosabati va ta'sirini tadqiq etadi [1]. Bu jihatdan u madaniyat hamda til haqidagi fan bilan o'zaro bog'lanadi.

Lingvokulturologiya sohasiga XIX asrda V.Fon Gumboldt o'zining "Tilning tuzilishi va insoniyat ma'naviy rivojiga ta'siri" nomli asari bilan tamal toshini qo'ygan bo'lib, til va millat xususiyatlarining munosabatlari haqida qayd etgan edi [5]. Tadqiqotchi o'z ilmiy tadqiqotlarida til va madaniyatni chambarchas bog'liqligi haqida alohida to'xtalib, ma'lum bir etnosning madaniyati uning tilida namoyon bo'lmasdan qolmasligini izohlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS).

Lingvokulturologiyaning tadqiqot yo'nalishlari keng tarmoqli bo'lib, ular quyidagicha guruhlanadi:

1. **Sinxron lingvokulturologiya.** Mazkur yo'nalishda lingvokulturologiya muayyan xalq; yoki millat tilida nutq jarayonida namoyon bo'ladigan milliy va madaniy xususiyatlarini o'rganadi.

2. **Diaxron lingvokulturologiya.** Bunda til birliklarida saqlanib qolgan qadimiy urf-odat, an'ana, hayot tarziga xos barcha xususiyatlar tadqiq etiladi. Ularning bugungi avlod vakillariga qanchalar tanish ekanligi kuzatiladi. Tilning statistik va dinamik holati qiyoslanadi. Xalq og'zaki ijodi namunalarining shakllanish asoslari o'rganiladi.

3. **Qiyosiy lingvokulturologiya.** Bir til oilasiga mansub bo'lgan tillarga xos lisoniy-madaniy xususiyatlar tadqiq qilinadi. Chunonchi, turkiy tillar oilasiga mansub o'zbek, qozoq, tatar kabilar. Tillarda mavjud lisoniy-madaniy xususiyatlarning integral va differensial jihatlari o'rganilishi mumkin.

4. **Chog'ishtirma lingvokulturologiya.** Bunda turli til oilalariga mansub tillarning lingvokulturologik xususiyatlari kuzatiladi. Turli tillardagi matnlarning mazmunan moslik darajasi aniqlanadi, mos keluvchi variantlar belgilanadi.

Lingvokulturologiya yo'nalishida bajarilgan tadqiqotlarni mavzusi va mazmuniga ko'ra guruhlariga ajratib o'rganish nazariy va amaliy ma'lumotlar tahlilida ilmiy manba sifatida xizmat qiladi. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida lingvokulturologiya doirasida yozilgan yuzga yaqin dissertatsiyalar o'rganildi.

V.A.Maslovaga ko'ra, "til, madaniyat, inson va etnos munosabati, yani lingvokulturologiya fanining tilshunoslikning boshqa yo'nalishlari bilan paradigmatic munosabati, madaniyatning til hamda jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq jihatlari tahliliga bag'ishlangan" [6]. Shuningdek, u qimmatli manbada fanning nazariy asoslari, tadqiqot metodlari, obyekti, predmeti, til va madaniyatning o'zaro munosabati, olamning lisoniy manzarasi, stereotip, metafora, timsol, xalq og'zaki ijodi namunalarida inson obrazi, ayol va erkakning jamiyatdagi o'rni, ularning tili va madaniyati, qiyosiy va chog'ishtirma tahlil metodlarining

lingvokulturologiyadagi ahamiyati kabi masalalar ham yoritilgan.

N.F.Alefirenko tilga ta'rif berar ekan, uni xalq madaniyati, psixologiyasi, falsafasi va tarixini aks ettiruvchi oynaga o'xshatadi [4]. O'zbekistonlik olimi Sh.T.Maxmaraimova "Lingvokulturologiya – tildagi madaniy faktlar va ularning mahsuli bo'lmish lingvomadaniyatni o'rganuvchi fandir" [2], – deb ta'rif beradi. Tadqiqotchi yana bir ilmiy manbada "frazeologizmlar – millatning olamni anglashdagi o'ziga xos tamoyili, sog'lom fikri, axloqiy qonuniyatlarining qisqa va lo'nda obrazli ifodasi. Frazeologizmlar – olam milliy manzarasining lavhalaridir" [2] deb qayd etadi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ingliz, o'zbek va rus tillaridagi antonimik komponentlarga ega frazeologik birliklarning qiyosiy lingvistik va madaniy tahlili bizga ushbu tillarga xos va umumiy madaniy xususiyatlarni aniqlash va milliy mentalitetdagi o'xshashlik hamda farqlarni aniqlash imkonini beradi. Har bir lingvistik tizimda shakllangan frazeologik birliklar bu xalqlarning tarixiy rivojlanishi, ijtimoiy hayoti, diniy e'tiqodlari va estetik didi bilan chambarchas bog'liq. Shuning uchun antonimik komponentlarga ega frazeologik birliklarni o'rganish nafaqat lingvistik, balki madaniy nuqtai nazardan ham katta ilmiy ahamiyatga ega.

D.S.Xudayberganovanning doktorlik dissertatsiyasida o'zbek tilidagi matnlarning lingvokulturologik xususiyatlari tadqiq etilgan. Lingvokulturologik yondashuvlarga ko'ra, matn muayyan xalqning madaniy qadriyatlarini, milliy-mental fikrlash tarzini namoyon etuvchi lingvomadaniy birlik sifatida o'rganilgan. Tarkibida o'xshatishlar, metaforalar, maqol va frazeologik birliklar, nutqiy etiketlar bo'lgan matnlar o'zida milliy-madaniy qadriyatlarni mujassam etgan lisoniy-madaniy fenomen sifatida qayd etilgan [3]. Ishda pretsedent birliklarning matn yaratilishidagi o'rni, o'rganilish tarixiga ahamiyat berilgan.

Bu haqda V.N.Teliya esa tilning frazeologik tarkibi – oynadir. Unda milliy-madaniy umumiylik o'z aksini topadi, milliy o'zlikni anglash namoyon bo'ladi. Aynan frazeologizmlar til vakillariga olamni idrok qilishga va anglashga undaydi [9], deb qayd etadi. Yuqoridagi sharhlarga asoslangan holda frazeologik tadqiqiga bizning munosabatimiz: Har qanday lingvomadaniy tadqiq negizida milliy

tilning xos belgilari e'tiborga olinar ekan, etnos uchun ahamiyatli bo'lgan, madaniy axborotni tashuvchi frazeologizmlarning tadqiqiga keng o'rin beriladi. Chunki, frazeologizmlar millat ruhiyatini eng ko'p va ravshan ifoda etuvchi, avloddan-avlodga hech bir o'zgarishsiz olib o'tuvchi, milliy til imkonyatlarini eng ko'p namoyon qiluvchi birlikdir.

Frazeolog tilshunos L.I.Royzenzon "fazeologiya insonning til faoliyatidagi o'zligini ifodalovchi, murakkab va komplikativ voqelikdir" [7], – deb ta'rif beradi.

V.N. Teliya esa "tilning frazeologik tarkibi – oynadir. Unda milliy-madaniy umumiylik o'z aksini topadi, milliy o'zlikni anglash namoyon bo'ladi. Aynan frazeologizmlar til vakillariga olamni idrok qilishga va anglashga undaydi [10], – deydi. Yana bir ilmiy manbada frazeologiya xalqning kundalik hayoti bilan bog'liq madaniy qadriyatlarining asrlar davomida an'anaviy tarzda ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan manba hisoblanadi [8]. Yuqorida ham tadqiqotchi tomonidan frazeologik birliklar tilning oynasi deb, e'tirof etilganligi bejizga emas. Biz shuni qo'shimcha qilmoqchimiz-ki, tilning frazeologik qatlami nafaqat tilning oynasi, balki u tilning qadriyatlarini, urf-odatlarini zamondan zamondan-zamonga olib o'tuvchi tilning mo'jizasidir.

NATIJALAR(РЕЗУЛЬТАТЫ/RESULTS).

Ingliz olimlarining lingvomadaniy tadqiqotlariga oid qarashlari turli davrlarda rivojlangan va o'zgarib borgan. Ular til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganish orqali turli nazariyalarni ilgari surganlar. Quyida ushbu sohadagi ba'zi olimlar va ularning asosiy qarashlari keltirilgan:

Edvard Sapirning nazariyasiga ko'ra, til faqat aloqa vositasi emas, balki u madaniy qiyofani ham shakllantiradi. Benjamin Lee Whorf esa Sapirning izdoshi bo'lgan unga ko'ra til va madaniyat o'rtasidagi aloqani o'rganib, "lingvistik nisbiylik" nazariyasini taklif qilgan.

Keyingi tadqiqotchi esa Deborah Tannen lingvistik pragmatika va gender lingvistikasi sohasida tadqiqot olib borgan. U til va madaniyatning insonlar o'rtasidagi muloqotdagi roli, xususan, jinsi va ijtimoiy kontekstga asoslangan til uslublarini o'rganadi. Uning tadqiqotlari madaniyatning til orqali qanday ifodalanishini ko'rsatadi. U madaniyatning tilda

qanday aks etishini va til orqali ijtimoiy hokimiyatni qanday boshqarilishini tahlil qiladi. Uning ishlarida tilning ijtimoiy va madaniy nuqtayi nazardan qanday shakllanishi keng yoritilgan [6]. Bu olimlarning qarashlari til va madaniyatni uzviy bog'liq holda o'rganish zarurligini ko'rsatadi va bu masala lingvistik va madaniy tadqiqotlar uchun asosiy ilmiy manba hisoblanadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, lingvokulturologiya til va madaniyatshunoslikning kesishishidan shakllangan fan bo'lib, ma'lum bir xalqning madaniyatini tilida aks etishini tadqiq etuvchi fandir. Frazeologik va paremiologik birliklar esa xalqning madaniyatini, qadriyatini o'zida aks ettiruvchi tilning ko'zgasidir. Shu boisdan ham frazeologik birliklarni konseptual-lingvomadaniy tahlil etish frazemalarning milliy-madaniy mohiyatini aniqlashda muhim sanaladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Mamatov A.E. O'zbek tili frazeologiyasi. – Toshkent: Navro'z nashriyoti, 2019.
2. Maxmaraimova Sh.T. Lingvokulturologiya [matn] o'quv qo'llanmasi. – Toshkent Cho'lpon nomidagi NMIU, 2017.
3. Xudayberganova D.S. O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antroposentrik talqini: Filol. fanlari d-ri ... diss. – Toshkent, 2015. – 240 b.
4. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: Учебное пособие. – Москва: Academia, 2001. – 208 с.
5. Гумбольдт В.Ф. Язык и философия культуры. – Москва: Прогресс, Москва, 1985.
6. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. – Москва: Academia, 2001.
7. Ройзензон Л.И. Русская фразеология: Учебное пособие. – Самарканд: 1977. – 122 с.
8. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школы "Языки русской культуры", 1996.
9. Телия В.Н. Что такое фразеология. – Москва, 1966.
10. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – Москва, Наука, 1992. – 143 с.

**QO‘QON HUDUDLARIDA QADIMGI BINOKORLIK VA
ME‘MORCHILIK MADANIYATINING SHAKLLANISHI
HAMDA TARIXIY RIVOJLANISH BOSQICHLARI**

Yo‘ldashev Ikromjon Tursunovich,

Qo‘qon davlat universiteti “Tarix” kafedrasida katta o‘qituvchisi, t.f.n.

**THE FORMATION AND HISTORICAL DEVELOPMENT
STAGES OF ANCIENT CONSTRUCTION AND
ARCHITECTURAL CULTURE IN THE KOKAND REGION**

*Yuldashev Ikromjon Tursunovich, Senior Lecturer at the Department
of History of Kokand State University, Candidate
of Historical Sciences*

**ФОРМИРОВАНИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ
ДРЕВНЕЙ СТРОИТЕЛЬНОЙ И АРХИТЕКТУРНОЙ
КУЛЬТУРЫ В КОКАНДСКОМ РЕГИОНЕ**

*Юлдашев Икромджон Турсунович, старший преподаватель
кафедры Истории Кокандского государственного университета,
кандидат исторических наук*

yuldashev.ikromjon@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-0868-8720>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qo‘qon shahri va unga tutash hududlarda shakllangan qadimiy me‘morchilik san‘ati hamda madaniyatining tarixiy rivojlanish jarayoni keng qamrovda tahlil qilinadi. Xususan, Qo‘qon tarixiy-me‘moriy yodgorliklariga xos bo‘lgan o‘ziga xos jihatlar turli yozma manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida tizimli ravishda yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon, yerto‘lalar, me‘morchilik san‘ati, yodgorliklar, Chust madaniyati, uy-joylar.

Аннотация: В статье всесторонне анализируется исторический процесс формирования и развития древнего архитектурного искусства и культуры города Коканда и прилегающих к нему территорий. В частности, на основе различных письменных источников и научной литературы системно освещаются характерные особенности историко-архитектурных памятников Коканда.

Ключевые слова: Коканд, подземные помещения, архитектурное искусство, памятники, Чустская культура, жилые сооружения.

Abstract: This article offers a comprehensive analysis of the historical development of ancient architectural art and culture formed in the city of Kokand and its surrounding territories. In particular, the distinctive characteristics of Kokand’s historical and architectural monuments are systematically examined on the basis of various written sources and scholarly literature.

Key words: Kokand, underground structures (cellars), architectural art, monuments, Chust culture, residential buildings.

KIRISH. Mustaqillik yillarida O‘zbekiston tarixidagi urba-nizatsiya jarayonlari muammolarini ilmiy jihatdan xolis, yangi konseptual-uslubiy asoslarda tahlil qilish dolzarb masalaga aylandi. Xiva, Buxoro, Termiz, Shahrisabz, Qarshi, Marg‘ilon, Samarqand shaharlarining tarixiy sanalari bilan bog‘liq yubileylarining o‘tkazilishi O‘zbekistonning qadimgi shaharlari tarixini o‘rganish muhim masalalalardan biri ekanligining isbotidir.

**ADABIYOTLAR TAHLILI VA
METODLAR.** Chust madaniyatining turli yodgorliklarida (Dalvarzin, Chust, O‘sh, Xojambog‘, Bo‘ztepa, Sassiqluqa, Koshoqtepa va b.) uy-joy qoldiqlari o‘rganilgan. Ushbu uy-joy qoldiqlari me‘moriy yechimiga ko‘ra to‘rt xilga bo‘linadi [1].

1. Yengil qora uylar (kapa shaklida). Bu xil uy-joylar Chust va Dalvarzinda topilgan. Ular faqat o‘lchamlari va bajargan vazifasiga ko‘ra bir-biridan

farqlanishi mumkin. V.I.Sprishevskiy bunday kapa uylarni yodgorlikning dastlabki davriga oid deb hisoblaydi. Bunday turar-joylardan hozirgidagi kabi vaqtinchalik, ya'ni iqlim issiq paytlarda foydalanilgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

2. Sinchkori uylar – Dalvarzin, Chust, O'sh kabi yodgorliklarda qayd qilingan. Ular oldingi uylardan farq qilib, “karkas” – yog'och sinch ustiga devor tiklangan. Bu ikkala birinchi va ikkinchi ko'rinishdagi turar-joylar bir biriga yaqin va o'zaro bog'langan. Yengil uylar va sinchkori uylar an'anasi uzoq davom etib, to hozirga qadar Farg'ona vodiysi va Toshkent viloyatlarida amal qilib kelmoqda. Chunki, bunday uylar foydalanish uchun qulay, arzon va tezda qurib bitkazish mumkin. Shuningdek, “Karkas” usulida tiklangan uylar bugunga qadar Buxoro viloyatida hamda Xitoyning Sharqiy Turkiston hududida ham saqlangan[2].

3. Yarim yerto'laga o'xshash uylar Dalvarzin, Chust va O'shda aniqlangan. Mazkur uchala yodgorlikdagi yarim yerto'lalar bir-birlaridan qisman farqlanadi. Xususan, Chustda ular shaklan yumaloqqa yaqin, o'rtada tayanch ustuni yo'q, Dalvarzinda to'rtburchak shaklda hamda yon devorlari g'isht bilan ko'tarilgan, o'rtada tayanch ustunlari mavjud. Ular sathida maishiy chiqit qoldiqlari, o'choqlar, shuningdek, o'rta asrlarga oid dasturxonlarni eslatadigan dasturxon qayd etilgan. O'sh qarorgohida mayda va katta diametrli ustunlar tizimi aniqlangan bo'lib, ular qurilish texnikasini aniqlashda muhim manba vazifasini o'taydi. Albatta, ustunlar saqlanmagan, faqat ularning o'rni chuqurchalar ko'rinishida aniqlangan. Katta diametrdagilar markaziy ustunlar bo'lib, qolganlari atrof devorlarni ushlab uchun xizmat qilgan. Yu.A.Zadneprovskiyning ta'kidlashicha, bu hududdan eng ko'p yarim yerto'lalar topilgan. O'shda ularning ikki xili uchraydi: 1. Uy-joylar. 2. Xo'jalikda yordamchi vazifalarni bajargan yerto'lalar. O'z navbatida, birinchi xil yerto'lalar rejasiga ko'ra ikkiga bo'linadi: 1) To'rtburchak rejali; 2) Yumaloqqa yaqin rejali yarim yerto'lalar [3].

MUHOKAMA. Arxeologlar fikriga ko'ra, bu shakldagi uy-joylarning barchasi yodgorliklarning ilk davriga to'g'ri keladi. Ikkinchi ko'rinishdagi yerto'lalar Kavkaz hududidagi yerto'lalarga o'xshab ketadi. Ammo ular bir oz oldingi – eneolit va bronza davrlariga oiddir.

4. G'isht va paxsadan tiklangan uylar. Ularning soni kamchilikni tashkil etadi. Chustda

aniqlangan bunday uylar yuqoridan qaralganda to'rtburchak shaklida bo'lib, devorlarining uzunligi bir xil bo'lmagan. Ular paxsa va xom g'ishtdan tiklangan. Dalvarzindagi buning singari uy-joylar alohida uylar yoki bir necha xonali majmualardan iborat. Har bir majmua uch yoki to'rt xonali uy-joylardan iborat bo'lib, umumiy maydoni 140 kv metrgacha boradi. Yana arkda uchta majmuaga birlashtirilgan xonalar aniqlangan bo'lib, ular ichida to'rt xonali majmua o'rtasidagi zal ajralib turadi[4].

Ushbu uy-joylar atrofida yoki ular tarkibida ko'plab o'ralar aniqlangan. Ularning soni juda ko'p va shakllari ham xilma-xil. Shu boisdan ko'plab tadqiqotchilar bunday inshootlarni o'rganishga harakat qilganlar. Albatta, mazkur o'ralar Chust yodgorliklarida ma'lum vazifani bajargan bo'lishi shubhasiz. O'ralar yumaloq, ovalsimon va to'rtburchak rejalarga ega. Mutaxassislar e'tirofiga ko'ra, dastlabki yillari ularning joylashuvidagi xatolik oqibatida o'ralar eng quyi qatlamlar bilan bog'lab talqin etilgan [5].

Chust davri tadqiqotchisi B.X.Matboboevning fikricha, buning sababi shundaki, madaniy qatlamlardagi o'ralarning boshlanish nuqtasini aniqlashda yo'l qo'yilgan xatolik natijasida o'ralar barchasi materik – sof tuproqda qazilgan va ularning barchasi yodgorlikning ilk davriga taalluqli deb qaralgan [6]. B.X.Matboboev tadqiqotlari natijasida o'ralarning har bir davriy bosqichlarini aniqlashga erishildi. Natijada ularning bajargan vazifasi va davriga jiddiy tuzatish va aniqlik kiritildi. Ulardan ayrimlarining ichida loydan ishlangan har xil shakldagi inshootlar ham qayd etilgan bo'lib, V.I.Sprishevskiy ularni xumdon deya gumon qilib, noto'g'ri xulosaga kelgan.

Ma'lum bo'lishicha, o'ralar asosan xo'jalik ehtiyojlari uchun ishlatilgan va birinchi navbatda g'alla hamda don mahsulotlarini saqlashda qo'llangan. Ayrim o'ralar tubidan qamishdan to'qilgan buyra bilan birga don qoldiqlari topilishi bu fikrni tasdiqlaydi. Qadimshunos M.P.Gryaznovning Chust madaniyati o'ralari haqidagi fikrlari ham dolzarbdir: olim o'ralar soni va hajmini tahlil qilgan holda u yerda 400–1000 kg g'alla saqlanishini aniqlagan, bu esa qadimgi chustliklarda ayirbosh yoki savdo maqsadida g'alla mavjudligini ko'rsatadi.

Shuningdek, O'rta Osiyo xalqlari xo'jaligida g'alla va boshqa oziq-ovqat mahsulotlarini o'ralarda saqlash an'anasi yaqin vaqtgacha davom etgan. Bu

usul amaliy qulayligi va soddaligi bilan ajralib turgan. Zarurat paytida yangi o'ralar qurilgan, ba'zilarida chiqindilarni yo'qotish yoki sopol idishlarni pishirish uchun ham foydalanilgan. Etnografik manbalarga ko'ra, jumladan E.M.Pesherova ma'lumotiga binoan, sopol pishirish bu usul orqali ba'zi tog'li hududlarda keng tarqalgan. Demak, o'ralarni o'rganish natijasida ularning quyidagi turlarini ajratish imkoniyati paydo bo'ldi: 1. G'alla saqlaydigan maxsus o'ralar. 2. Ishlab chiqarishda (sopol pishirish yoki boshqa maqsadlarda) ishlatiladigan o'ralar. 3. Chiqindi tashlanadigan o'ralar.

NATIJALAR. Chust madaniyati yodgorliklaridan maishiy o'choqlarning bir necha turlari aniqlangan. Turar-joylarning muhim belgisi bo'lmish bunday o'choqlardan xo'jalikda kundalik zarur ehtiyoj sifatida foydalanilgan. Ularning bajargan vazifasi deyarli bir xil bo'lsa-da, foydalanish usuli va joylashgan o'rniga qarab o'choqlarni bir necha xillari qayd etilgan: 1. Oddiy toshlardan terilgan o'choqlar (Chust, Dalvarzin, O'sh yodgorliklari). 2. Sof tuproq bag'rida ovalsimon yoki to'rtburchak shaklda kovlangan o'choqlar (Chust, Dalvarzin). 3. Yon tomonlari loydan tiklangan o'choqlar (Chust). 4. Ko'chma o'choqlar, ular ko'proq yirik manqaldonlarni eslatadi (Chust, Dalvarzin). 5. To'g'ri to'rtburchak rejali, pishirilgan loydan yasalgan o'choqlar (Chust, Dalvarzin). 6. Uy devorlarida yasalgan (devorlarda qurilgan hozirdagi va etnografik) o'choqlar (Dalvarzin). Bulardan tashqari, Chust madaniyati yodgorliklarida silindrsimon rejali, kulrang loydan yasalgan qurilmalar ham aniqlangan. Ularni mutaxassislar xonalarni isitishda foydalanilgan qurilmalar deb hisoblaydilar. Maishiy o'choqlardan tashqari, ishlab chiqarish bilan bog'liq maxsus o'choqlar – xumdonlar ham mavjud bo'lgan, ammo ular hozirgacha o'rganilayotgan yodgorliklarda topilmagan. Ushbu xumdonlar sopol pishirish va metall eritishda ishlatilgan bo'lib, sifatli sopol idishlar, metall buyumlar uchun tosh qoliplar va bronza toshqollar ularning keng qo'llanilganligini tasdiqlaydi. Topilmaganligi esa ehtimol ular yashash joylaridan uzoqda joylashganidan darak beradi. Farg'ona vodiysi inshootlarida, butun Markaziy Osiyoda bo'lgani kabi, qurilishda tabiiy sharoit va mahalliy materiallardan foydalanilgan: tosh, yog'och, tuproq (paxsa), xom g'isht va guvala. Uylar va mudofaa devorlarini qurishda asosan paxsa

ishlatilgan; u loydan tayyorlanib, ba'zida g'isht bilan aralashtirilgan. G'isht esa uy-joylar va mudofaa devorlarida qo'llangan. Farg'ona vodiysi me'morchiligida guvala qadimgi va o'ziga xos qurilish materiali hisoblanadi. Sug'ddagi Ko'ktepa topilmalari "yassi-qavariq" shaklida bo'lib, osti yassi va to'rtburchak, usti biroz qavariqdir. Biroq ularni Farg'onadagi bronza va ilk temir davri guvalalari bilan taqqoslaganda g'isht deb atash to'g'riroqdir. Vodiy hududida guvaladan cheklangan holda foydalanilgan; u uy-joylar va mudofaa devorlarini qurishda ishlatilgan. Qurilishda shuningdek yog'ochdan uy-joylarda va toshdan esa yo'laklar va poydevor ostida keng qo'llanilgan.

XULOSA. Chust madaniyati yodgorliklarida yerto'la va kapa shakllaridagi uy-joylar qoldiqlarining mavjudligi, mazkur yodgorliklar aynan chorvador madaniyatlarga mansub bo'lganligini tasdiqlaydi. O'troq qishloqlar vujudga kelishi bilan uy-joylar paxsa va g'ishtlardan qurila boshlagan, ammo yerto'la va yarim yerto'lalardan foydalanish an'anasi ham davom etgan. Yuqorida keltirilgan ilmiy tadqiqotlarga tayansak, Qo'qon va uning atrof hududlarida qadimgi davrdan boshlab yuksak madaniyatga ega bo'lgan xalqlar va elatlar yashaganiga guvoh bo'lamiz.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Матбабаев Б.Х., Иванов Г.П. Новое о типах жилищ на поселениях чустской культуры в связи с раскопами Дальварзина // Археологические исследования в Узбекистане 2003 год. – Ташкент, 2004. Вып. 4. – С. 101-108.
2. Матбабаев Б.Х., Иванов Г.П. Новое о типах жилищ ... – С. 105.
3. Заднепровский Ю.А. Ошское поселение ... – С. 34-43.
4. Заднепровский Ю.А. Укрепления чустских поселений... – С.7; Ёша муаллиф. Чустская культура Ферганы... – С. 13-14.
5. Спришевский В.И. Чустское поселение (к истории Ферганы в эпоху бронзы): Автореф. дисс....канд. истор. наук. – Ташкент, 1963. – С. 7.
6. Матбабаев Б.Х. Локальные варианты ... – С.12; Заднепровский Ю.А., Матбабаев Б.Х. Основные итоги изучения Чустского поселения в Фергане (1950 – 1952 гг.) // ИМКУ. – Ташкент, 1984. Вып. 19. – С. 50-51.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA TASVIRIY FAOLIYAT JARAYONIDA IDROK ETISH QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASOSLARI

Axmedova Nazokat Erkinovna,
Xalqaro Nordik universiteti katta o'qituvchisi,
mustaqil izlanuvchisi (PhD)

PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL BASIS OF THE DEVELOPMENT OF PERCEPTIVE ABILITIES IN THE PROCESS OF ILLUSTRATIVE ACTIVITY IN PRESCHOOL CHILDREN

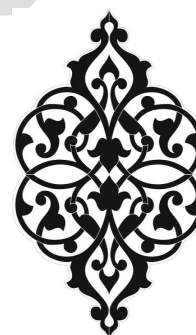
Akhmedova Nazokat Erkinovna, Senior lecturer,
independent researcher (PhD) at the International Nordic University

ПСИХОЛОГИЧЕСКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПЕРЦЕПТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ В ПРОЦЕССЕ ИЛЛЮСТРАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Ахмедова Назокат Эркиновна, Старший преподаватель,
независимый исследователь (кандидат наук) в Международном
Северном университете

<https://orcid.org/0000-0002-3775-9243>
e-mail:
nazokataxmedova1986@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning tasviriy faoliyat jarayonida idrok etish qobiliyatlarini rivojlantirish masalalari psixologik va pedagogik nuqtai nazardan tahlil etilgan. Unda tasviriy faoliyatning badiiy, estetik va tarbiyaviy ahamiyati, bolalarda shakl, rang, hajm, fazoviy munosabatlar hamda simmetriya tushunchalarini shakllantirish jarayonlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, tasviriy faoliyat, idrok etish, badiiy idrok, vizual tasavvur, simmetriya, shakl va hajm, rang idroki, fazoviy tafakkur, estetik tarbiya, ijodiy qobiliyat, psixologik-pedagogik tahlil.

Аннотация: В данной статье с психологической и педагогической точек зрения анализируются вопросы развития способностей восприятия у детей дошкольного возраста в процессе изобразительной деятельности. Освещается художественное, эстетическое и воспитательное значение изобразительной деятельности, а также процессы формирования у детей представлений о форме, цвете, объёме, пространственных отношениях и симметрии.

Ключевые слова: дошкольное образование, изобразительная деятельность, восприятие, художественное восприятие, визуальное воображение, симметрия, форма и объём, цветовосприятие, пространственное мышление, эстетическое воспитание, творческие способности, психолого-педагогический анализ.

Abstract: This article analyzes the issues of developing perceptual abilities of preschool children in the process of visual artistic activities from psychological and pedagogical perspectives. It highlights the artistic, aesthetic, and educational significance of visual activities, as well as the processes of forming children's understanding of shape, color, volume, spatial relationships, and symmetry

Key words: preschool education, visual artistic activity, perception, artistic perception, visual

KIRISH

(ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION). “Milliy madaniyatimiz, xalq ma’anaviy boyligining ildizlariga e’tibor berish zarur. Bu xazina asrlar davomida misqolab to’plangan, tarixning ne-ne sinovlaridan o’tgan, insonlarga og’ir damlarda madad bo’lgan. Bizning vazifamiz – shu xazinani ko’z qorachig’idek asrash va yanada boyitish”[4] yurtboshimiz ta’kidlaganidek, boy ma’naviy va intellektual salohiyatni umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan holda rivojlantirmasdan, o’tmish va tarixni bilmay turib kelajakka yo’l topib bo’lmaydi. Har qanday madaniyat, kasb-hunar, urf-odatlar hayotiy tajribalar asosida yuzaga keladi va avloddan-avlodga o’tib boradi.

Tasviriy faoliyat va bolalar badiiy ijodi har doim psixolog, pedagog rassom va boshqa san’at vakillarini e’tiborini tortib kelgan, ushbu tadqiqotlarda san’atning ilk debochasi bo’lgan tasviriy faoliyat borasida so’z boradi. Tasviriy faoliyat haqida buyuk mutafakkirlar va pedagoglar o’z qarashlarini ilgari surganlar. Aristotel san’atni “taqlid” deb atagan va uni insonning go’zallikka intilishi hamda borliqni anglash vositasi sifatida ko’rgan. Uning fikricha, san’at insonning axloqiy fazilatlarini tarbiyalaydi va his-tuyg’ularini uyg’otadi. Deni Didro san’atni haqiqatni aks ettirish vositasi sifatida baholab, realizm va inson ruhiyatini ochib berishni muhim deb hisoblagan. Jan-Jak Russo, Yan Amos Komenskiy va Pestalotsti tasviriy faoliyatni bolalarning badiiy rivoji, kuzatuvchanligi va ijodiy fikrlashini shakllantiruvchi muhim tarbiyaviy vosita sifatida e’tirof etganlar. Tadqiqotlar 6–7 yoshli bolalarda naturadan ishlash va rangni idrok etish asosida realistik rasm chizish ko’nikmalari shakllanishini ko’rsatadi. Realistik tasvir buyumning nisbatlari, hajmi va fazoviy joylashuvini anglash orqali his-tuyg’ularni ifodalash va badiiy tasvir imkoniyatlarini kengaytiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ/MATERIALS AND METHODS). Buyumni qog’oz yuzasida tasvirlashda idrokning aniqligi, ya’ni aniq qarash nuqtasi, ko’z nuqtasi va yorug’likdan oqilona

foydalanish haqiqiylikni his qilish imkonini yaratadi. Faqat shu holatdagi tasvir, uning badiiy xususiyatlariga boy ekanligini ko’rsatadi. Tasvirlanishi lozim bo’lgan obyekt va buyum sifatiga kelsak, biz uning bo’yi, eni yoki balandligini emas, balki perspektivaviy o’zgarishlarini, rakursdagi holatlarini va bizning ko’zimizdan qanday his-tuyg’ular bilan ko’rayotganimizni tasvirlaymiz. Bu esa tasvirga o’ziga xos bir hajm va ruh kiritadi. Hajmli buyumlar tekislik yuzasida tasvirlanar ekan, ular yagona perspektiva va konstruktiv qurilish asosiga bo’ysundiriladi. Agar bu qonuniyatlarga rioya qilinmasa, tasvirdagi hajm va nisbatlar buziladi. Misol tariqasida, agar biror manzarani tasvirlayotgan bo’lsak, undagi obektlar va buyumlar perspektiva qoidalariga bo’ysundirilmay tasvirlansa, havo perspektivasining tonal va rang elementlari yordamida makonni tasvirlashda kam yordam beradi.

Predmet va obyektlarning yiroq va yaqin joylashuviga qarab, kuzatuvlar asosida tasvirlanishi lozim. Bu tasvirlarning haqiqatga yaqin bo’lishi uchun zarur. Shuningdek, buyumlarni naturadan ishlash amaliyotiga o’rgatishdan oldin, ularning bizning ko’zimizga qanday ko’rinayotganligini aniqlab olish juda muhimdir. Ko’pchilik o’ylaydiki, tasviriy san’atda predmetlarning shakli, proportsiyasi, yorug’ va soyasini, rangini qanday ko’rgan bo’lsa, shunday tasvirlash zarur. Ammo bu haqiqatdan yiroqdir.

Naturadan ishlashning ahamiyati shundaki, nafaqat obyektning tashqi ko’rinishida, balki uning ichki xususiyatlarida ham chuqur idrok qilishga o’rgatishi kerak. Bu jarayon san’atni yaratishda muhim qadamdir, chunki san’atkor faqat tashqi ko’rinishni emas, balki tasvirlangan buyumni qanday his-tuyg’ular bilan qabul qilayotganini ham aks ettirishi lozim. Shunday qilib, naturadan ishlashda, bolalar faqat tasvirning tashqi ko’rinishini emas, balki uning barcha detal va xususiyatlarini chuqur idrok qilishni o’rganadilar. Bu esa san’atga yanada boy va jonli ko’rinish beradi.

Tasvirning sifatli bo’lishi uchun shuningdek, yorug’lik, soya, ranglar va makonning

ahamiyatini ham chuqur tushunish zarur. Bu barcha elementlar tasviriy san'atda buyumning haqiqiy va emotsional qiyofasini yaratishda muhim rol o'ynaydi. Bu borada "Bolalarning badiiy ijodining rivojlanishi unga ta'lim beruvchining ijodkorligi va mahorati bilan dialektik bog'liqdir"[5] hamda maktabgacha katta yoshdagi bolalar naturadan tasvirlashda obyektning o'ziga xos xususiyatlarini – shakli, rangi va nisbatini aniqroq ifodalaydi. Qo'l harakati yanada ishonchli va muvofiqlashtiriladi, bu esa bolaga chizish texnikasidan erkin foydalanish imkonini beradi. Ushbu yosh bosqichida bolaning chizmalarida kompozitsiya yanada takomillashadi: perspektiva qoidalarini ya'ni obyektlarni yaqinroq va uzoqroq tasvirlash, asosiy narsalarni ajratib ko'rsatish, harakat joylashuvini aniqlash kabi jihatlar namoyon bo'lib, rang tanlashda ham yanada aniqroq, ranglar gammasini ongli ravishda qo'llay boshlaydi. Bu bosqichda xarakterli xususiyatlarni aks ettirish, obektlarning shakli, o'lchami va joylashuvini idrok qilish ham rivojlanadi.

Idrokning tasviriy faoliyat bilan bog'liq jihatlarini insonning atrof-muhitni qanday ko'rib chiqishi va tasavvur qilishi bilan chambarchas bog'liqdir. Tasviriy faoliyat, ayniqsa san'at, dizayn, va arxitektura, amaliy san'at kabi sohalarida, idrokning muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. Bu yerda idrok faqat tashqi dunyoni qabul qilish jarayoni emas, balki u dunyoni tasavvur qilish, o'zgartirish va estetik jihatdan qayta shakllantirish bilan bog'liqdir. Tasavvur idrokning eng muhim jihatlaridan biridir, chunki idrokni faqat tashqi ma'lumotni qabul qilish deb ko'rishning o'zi yetarli emas. Tasavvur jarayoni orqali inson o'z idrokini yangi va o'zgacha shakllarda ko'rib chiqadi. Masalan, rassom yoki dizayner, ko'rgan narsalarini faqat idrok qilmaydi, balki ularni o'zining tasavvuri orqali yaratadi, transformatsiya qiladi. Bu jarayonni tushunishda Stenbergning kognitiv psixologiyasi o'zining foydali nazariyalarini taqdim etadi, chunki u inson tafakkuri va tasavvurining qanday ishlashini izohlashga yordam beradi. Tasviriy faoliyatda, idrokning shakl va formani qanday qabul qilishni tushunish zarur. Masalan, rassomning ishlari yoki dizaynerning loyiha ishlab chiqishi shakllar va tuzilmalarni qanday qabul qilishga asoslanadi. Rassomlar yoki boshqa tasviriy faoliyat bilan shug'ullanuvchilar ko'pincha shakllarni

sezgilariga asoslangan holda o'zgartiradilar. Bu esa idrokning subyektiv va dinamik jarayon ekanligini ko'rsatadi. Tasviriy faoliyatda ranglar ham katta rol o'ynaydi. Ranglarni qabul qilish va ulardan estetik maqsadlarda foydalanish idrokning muhim jihatidir. Masalan, rassomlar yoki grafik dizaynerlar ranglarni idrok qilganda, ular nafaqat fizik ranglar, balki ularning his-tuyg'ularni qanday uyg'otishini ham hisobga olishadi. Ranglarni idrok qilish psixologik va madaniy omillarga asoslanadi, bu esa tasviriy faoliyatda yirik rol o'ynaydi. Idrok tasviriy faoliyatda simmetriya, nisbat va balansni qanday qabul qilishni o'rganadi. Tasviriy faoliyatda simmetriya va proporsiyalarni idrok qilish estetik qoniqish va go'zallikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Masalan, arxitektura yoki rasmda nisbatan simmetrik shakllar ko'proq estetik jihatdan jozibador bo'lishi mumkin. Idrokning ushbu jihati insonning tasviriy faoliyatda obyektlarning tuzilishini qanday tushunishi va qanday talqin qilishi bilan bog'liqdir.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Tasviriy faoliyat bilan bog'liq idrok jarayonlari, insonning tashqi dunyoni qanday qabul qilishini va uni qanday estetik, kreativ va funksional tarzda qayta shakllantirishini Robert Stenbergning idrok (perception) haqidagi ta'rif kognitiv psixologiyaning bir qismi sifatida, insonlarning tashqi dunyoni qanday qabul qilishlarini, ma'lumotlarni qanday qayta ishlashlarini va bu jarayonda yuzaga keladigan xatolarni tushunishga qaratilgan. Stenberg idrokni, tashqi dunyodan kelayotgan ma'lumotlarni miyamiz orqali sezish va ular haqida fikr yuritish jarayoni sifatida ta'riflaydi.

Idrok jarayonida miya, sezgir organlardan olingan ma'lumotlarni tahlil qiladi va bu ma'lumotlar asosida atrof-muhit haqidagi xulosalarni chiqaradi. Bu jarayon nafaqat sezgilarni (ko'rish, eshitish, hidlash va h.k.) balki, o'z tajribamiz, bilimimiz va kutganimizga asoslangan intellektual faoliyatni ham o'z ichiga oladi.

Vilgelm Vundt, psixologiyaning asoschisi hisoblangan olim, idrokni sezgi (sensation) va sezgi-tushuncha (perception) jarayonlarining o'zaro aloqasi sifatida tasvirlagan. U idrokni, tashqi dunyodan kelayotgan ma'lumotlarni miya tomonidan ongli ravishda tashkil etish jarayoni deb ta'riflagan. Vundtning nazariyasiga ko'ra, idrok

faqat passiv bir qabul qilish jarayoni emas, balki insonning hissiyotlari va tafakkuri idrokni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Vigotskiyning fikricha, bolalarda ijodiy faoliyat va san'at qobiliyati ijtimoiy muhit va madaniy tajribaga asoslanadi. Bola kattalar va tengdoshlari bilan muloqot qilish orqali ijodiy faoliyatni o'zlashtiradi. San'at qobiliyati ijtimoiy va psixologik omillar ta'sirida rivojlanadi, bola atrof-muhitdan o'rganib, ijodiy qayta ishlaydi. V.P. Kiriyeenko tasviriy faoliyatga bo'lgan qobiliyatlarni o'rgangan olimlardan biridir. Uning tadqiqotlari tasviriy san'at sohasidagi qobiliyatlarni aniqlash va rivojlantirishga qaratilgan. Kiriyeenko shaxsning ijodiy imkoniyatlarini aniqlash va rivojlantirish usullarini ishlab chiqishga hissa qo'shgan. Bu tadqiqotlar san'at qobiliyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

NATIJALAR(РЕЗУЛЬТАТЫ/ RESULTS). Inson ko'zi — juda nozik a'zo bo'lib, faqat haqiqiy obyektlar va tabiiy hodisalarni qabul qilish qobiliyatiga ega. Rang, shakl va hajm ko'rish uchun faqat ma'lum bir obyektga tegishli bo'lganda ahamiyatga ega bo'ladi. Rang va shakl, obyektning vizual xarakteristikalarini sifatida, ko'z orqali anglanadi va ular faqatgina o'zaro bog'langan holda, ma'lum bir obyektning mavjudligini tushunishga yordam beradi. Shuningdek, hajm ham obyektning ko'rishda muhim rol o'ynaydi, chunki u obyektning fazodagi o'rnini va uning boshqa obyektlarga nisbatan kattaligi yoki kichikligini anglashga yordam beradi. Obektlar tasvirning mavjudligi rang, shakl va hajmni to'g'ri anglash va tushunish uchun mezon yaratadi. Har bir inson obektlar haqida ma'lumotga ega bo'lib, ko'rish tajribasiga ega. Aynan shu tajriba san'atning mavjud bo'lishini ta'minlaydi, chunki rang, shakl va hajmni to'g'ri tasvirlash san'atkorning ko'z o'ngidagi real dunyoni aks ettirish imkonini beradi. Tasviriy san'at vakillari esa idrokning o'ziga xosligini tasviriy faoliyatda "ko'rish qobiliyati" deya atashadi. G.Shegalning ta'kidlashicha, "ko'rish qobiliyati" va "ko'zning pozitsiyasi" chuqur hayotiy haqiqatni, inson kechinmalarini, tabiatning ko'z ilg'amas, nozik holatlarni badiiy idrok etish uchun zarurdir"[6]

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Maktabgacha yoshdagi bolalarda tasviriy faoliyat orqali idrok etish qobiliyatlarini rivojlantirish psixologik va

pedagogik jihatdan muhim ahamiyatga ega bo'lib, u bolalarda shakl, rang, hajm, fazoviy munosabatlar va simmetriya tushunchalarini chuqur idrok etishni, estetik did va ijodiy fikrlashni shakllantirishga xizmat qiladi; bu jarayon orqali bolalar obyektlarni haqiqiy va emotsional jihatdan qabul qilishni o'rganadi, san'at va badiiy qadriyatlarni qadrlash, shuningdek, vizual va kognitiv ko'nikmalarini mustahkamlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sternberg R.J., Sternberg K. Cognitive Psychology. — 7th ed. — Boston: Cengage Learning, 2016. — 688 p.
2. Казакова, Т. Г. (2006). *Теория и методика развития детского изобразительного творчества: учебное пособие для студентов вузов*. Москва: Владос. — 255 с. : ил. — (Педагогика и воспитание). — Библиогр.: с. 252-253
3. Sabirova D.T. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda tasviriy savodxonlik elementlarini shakllantirish mavzusidagi ilmiy tadqiqot ishi. Toshkent. 2007 y. 175
4. <https://president.uz>
5. Чаброва Л.Т. Педагогические условия формирования духовно-эстетических качеств у детей 3-7 лет в семье (на материалах освоения навыков рисования) Министерство народного образования РУз, Узб. НИИ пед. наук им. Т. Н. Кари Ниязий дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 : утв. 28.05.2009
6. Шегал Г. Колорит в живописи. Заметки художника М., 1957. с.14
7. Axmedova, N. E., & Nuriddinova, M. M. Q. (2023). Bolalarni ijodiy qobiliyatini rivojlantirishning maqsad va vazifalari. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3), 755-760.
8. Kurbonova, B., & Ahmedova, N. (2022). The concept of artistic thinking in the fine arts. *International Journal of Early Childhood Special Education*, 14(6).
9. <http://research.nordicuniversity.org/index.php/nordic/article/view/2609/2132>
10. Mirshadmanovna, X. Z., & Qizi, Q. M. M. (2023). Boshlang 'ich sinf o 'quvchilariga predmetlararo integratsiya vositasida metapredmet tushunchalarini o 'rgatish. *Science and innovation*, 2(Special Issue 14), 658-663.

11. Vokhidova, N. K., Khalikova, Z. M., Islamova, F. S., & Abdulkhayeva, M. B. (2024). Organization Of The Educational Process In Primary Education With The Participation Of Artificial Intelligence. *Educational Administration: Theory and Practice*, 30(4), 1906-1909.
12. Xabibullayevna, V. N., Mirakbarovna, F. D., Mirshadmanovna, X. Z., Shamsuddinovna, I. F., Saydullayevich, N. M. B. R., & Sayfutdinqizi, F. K. (2025). Application of game technologies in education: in the context of Uzbekistan. *Lex Localis: Journal of Local Self-Government*, 23.
13. Razzoqova, M. (2025). Maktabgacha yoshdagi bolalarda gender Identifikatsiyasi Muammosini O‘Rganish Nazariyasi. *Nordic_Press*, 7(0007).
14. Razzokova, M. (2025). Pedagogical Aspects Of Gender Identification Formation In Preschool-Age Children. *Science*, 4(2-2-2), 23539.
15. Razzoqova, M. (2025). Maktabgacha yoshdagi bolalarda gender identifikatsiyasi muammosini o‘rganish nazariyasi. *Nordic_Press*, 7(0007).
16. Razzokova, m. (2025). Pedagogical aspects of gender identification formation in preschool-age children. *SCIENCE*, 4(2-2-2), 23539.

TARJIMA ASARLARDA QO'LLANGAN FRAZELOGIK BIRLIKLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Babadjanov Mansurbek Qurbanbayevich, Qoraqalpoq davlat universiteti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

LINGUOCULTURAL CHARACTERISTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS USED IN TRANSLATED WORKS

Babadjanov Mansurbek Qurbanbayevich, Karakalpak State University, Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences

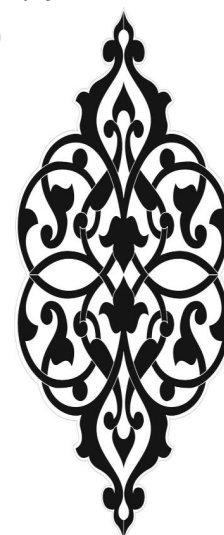
ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ИСПОЛЗУЕМЫХ В ПЕРЕВОДНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Бабаджанов Мансурбек Курбанбаевич, Каракалпакский государственный университет, доктор философии (PhD) по филологическим наукам

<https://orcid.org/0000-0001-5383-818X?lang=en>

e-mail:
mansurbek788@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada o'zbekcha-qoraqalpoqcha badiiy tarjimalarda qo'llanilgan frazemalarning lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: frazeologizm, frazema, ibora, qiyosiy tahlil, muqobil variant, semantik umumiylik.

Annotation: The article analyzes the linguistic and cultural features of regional phrases in the Uzbek-Karakalpak literary translations.

Key words: phraseologism, phrasem, phrase, expression, comparative analysis, alternative variant, semantic association.

Аннотация: В статье анализируются лингвокультурные особенности региональных фраз в узбекско-каракалпакских литературных переводах.

Ключевые слова: фразеологизм, фразема, выражение, сравнительный анализ, альтернативный вариант, семантическая ассоциация.

KIRISH. Lingvomadaniy belgilar birinchi navbatda tilning frazeologiya sathida namoyon bo'ladi. Chunki leksik birliklar davr o'tishi bilan yangilanib, o'zgarib borishi mumkin. Biroq frazemalar til egalari ongida asrlar davomida o'zgarmas shaklda saqlanadi. Ibora paydo bo'lgan davr va til egasi bo'lgan xalqning turmush tarzi bilan bog'liq bo'ladi. Ularda xalq tarixi, madaniyati, etnografiyasi, qadriyatlari kabi

unsurlar aks etadi. Shu bois iboralar tarjimasi ancha murakkab jarayondir.

Qardosh tillar frazemalarida bir xil ma'noni anglatib, lekin leksik tarkibi boshqa-boshqa komponentlardan tuzilgan o'ziga xos muqobillari mavjud bo'ladi. Ularni tarjimada to'g'ri topib qo'llash ko'zlangan maqsadga erishish uchun ijobiy natija beradi. Bunday frazemalarning hosil bo'lishida xalqlarning maishiy turmush tarzi,

ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ongi, madaniyati va adabiyoti muhim omillardan biri sanaladi. Shu bois, bu guruh frazemalarda o'xshash jihatlariga nisbatan farqli tomonlar yaqqol ko'zga tashlanadi. Biroq ular uchun umumiy xususiyat ma'no muvofiqligidir. Fikrimizni asoslash uchun misollar tahliliga murojaat qilamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Tarjima asarlarda qo'llanilgan frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlarini o'rganish tilshunoslikning frazeologiya, tarjimashunoslik va lingvokulturologiya sohaları bilan uzviy bog'liq holda olib boriladigan dolzarb ilmiy muammolardan biridir. Ushbu yo'nalishda o'zbek va qoraqalpoq tillari materiallari asosida amalga oshirilgan tadqiqotlar qardosh tillar o'rtasidagi semantik umumiylik va milliy-madaniy tafovutlarni aniqlash imkonini beradi.

Sh.Abdullayevning tarjima asarlarda frazeologizmlar semantikasi haqidagi tadqiqoti frazemalarning badiiy tarjimada berilishi, ularning mazmuniy mosligi va muqobil variantlar tanlash masalalarini yoritishga bag'ishlangan. Ushbu ish tarjima jarayonida frazemalarning lingvomadaniy yukini saqlab qolish muammolarini ochib beradi.

Sh.Rahmatullayev tomonidan yaratilgan **“O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati”** hamda **“O'zbek tilining frazeologik lug'ati”** o'zbek tilidagi frazemalarning ma'nosi, semantik qatlamlari va qo'llanish doirasini aniqlashda asosiy manbalardan biri hisoblanadi. Ushbu lug'atlar maqolada tahlil qilingan frazemalarning ma'nosini izohlash va ularni qoraqalpoq tilidagi muqobillari bilan qiyoslashda muhim ilmiy asos vazifasini bajargan.

M.Sadikova, M.Abduraximov va boshqa olimlar tomonidan tuzilgan o'zbekcha-ruscha frazeologik lug'atlar frazemalarning ko'p tilli talqinini ochib berib, tarjimada semantik moslikni ta'minlash imkoniyatlarini ko'rsatadi.

V.N.Teliya tomonidan ishlab chiqilgan lingvokulturologik yondashuv frazeologik birliklarni xalq mentaliteti, madaniy xotira va milliy dunyoqarash bilan bog'liq holda tahlil qilishga xizmat qiladi. Ushbu nazariy qarashlar maqolada frazemalarning lingvomadaniy xususiyatlarini ochib berishda metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

Qoraqalpoq tilidagi frazeologik birliklar bo'yicha J.Eshbayev hamda Q.Paxratdinov va

Q.Bekniyazovlarning lug'atlari qoraqalpoq frazemalarining mazmuni, tuzilishi va qo'llanish xususiyatlarini aniqlashda muhim manba hisoblanadi. Shuningdek, P.Qodirov va R.Fayziy asarlari hamda ularning tarjimalari qiyosiy tahlil uchun asosiy badiiy material vazifasini bajargan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Mazkur tadqiqotda lingvokulturologik va qiyosiy-tahliliy yondashuvlar asosida bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Jumladan, **qiyosiy metod** orqali o'zbek va qoraqalpoq tillarida qo'llanilgan frazeologik birliklarning shakliy va semantik o'xshash hamda farqli jihatlarini aniqlanib, ularning muqobillik darajasi belgilandi.

Deskriptiv (tasviriy) metod yordamida frazemalarning badiiy matndagi vazifasi, obrazlilik va hissiy-ta'sirchanlik xususiyatlari tahlil qilindi. **Leksik-semantik tahlil** metodi orqali frazeologik birliklarning ma'no ko'lami va kontekstual talqini ochib berildi.

Shuningdek, **tarjimashunoslik metodi** asosida asl matn va tarjima matnlar qiyoslab o'rganilib, tarjimon tomonidan tanlangan strategiyalar, muqobil frazemalardan foydalanish holatlari tahlil qilindi. Tadqiqot davomida ilmiy lug'atlar, nazariy manbalar va badiiy asarlarga tayanilib, frazemalarning lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlashga alohida e'tibor qaratildi.

Ushbu metodologik yondashuvlar maqolada qo'yilgan ilmiy maqsad va vazifalarning izchil hamda asosli tarzda yoritilishiga xizmat qildi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR.

Quyidagi matnda **yostig'ini quritmoq** frazemasi ta'sirchanlikni, hissiy-bo'yoqdorlikni oshirish maqsadida obrazli til vositasi sifatida qo'llangan: **Qanchadan-qanchaning yostig'ini quritvotti** [12.100]. **Yostig'ini quritmoq** frazemasi anglatgan ma'noni matn mazmunidan kelib chiqib, shunday deyish mumkin: **Butun oilasi bilan qirib yubormoq**. Ushbu matn qoraqalpoq tiliga quyidagicha tarjima qilingan: **Qanshadan-qansha shaqaraqtyñ tytini oshiti** [13.85]. Ko'rinadiki, frazemalar ikki tilda shaklan farq qilsa-da, mazmunan muvofiq keladi. Demak, o'zbekcha **yostig'ini quritmoq** va qoraqalpoqcha **shaqaraqtyñ tytini oshio'** frazemalari o'zaro muqobil. **Shaqaraq** so'zi qoraqalpoq tilida qora uyning ustki (tom) qismi nomi bo'lib, metaforik usulda ma'no ko'chishi orqali oila ma'nosini ham ifodalaydi. Agar bu

frazeologik birikmani o'zbek tiliga so'zma-so'z tarjima qilsak, *oilasining tutunini o'chirish* ma'nosi anglashiladi. Xullas, tarjimon yozuvchining frazemadan ko'zlagan maqsadini qoraqalpoq kitobxonlariga tushunarli tarzda etkazib bera olgan.

“O'zbek tilining frazeologik lug'ati”da **chuchvarani xom sanamoq** iborasi xom xayol qilib yurmoq, xomtama bo'lmoq ma'nolarida izohlanishi ko'rsatib o'tilgan. Ammo muallif asarda bu iboraning *chuchvarani* komponenti o'rnida shevaga xos **barak** so'zini ishlatgan. *Barak* so'zi Xorazm va Qoraqalpog'istonning ba'zi tumanlarida *chuchvara* so'zi ma'nosida ovqatga nisbatan qo'llaniladi. Xorazm viloyatida *barak* so'zi bilan bog'liq boshqa ovqat turi (tuxum barak) ham mavjud. Ammo muallif asardagi frazeologik birikma tarkibidagi *barak* so'zini *chuchvara* ma'nosida quyidagicha shakllantirgan: – *Mirzolaring barakni xom sanabdir!* [10.237]

Mutarjim bu jumladagi iborani ham o'ta topqirlik bilan qoraqalpoq tilining o'ziga xos frazemasini bilan shunday tarjima qiladi: – *Мырзаларыңыз санамай сегиз депти!* [11.203]. Bu frazeologik birikma qoraqalpoq tilining frazeologik lug'atlarida ko'rsatib o'tilmagan bo'lsa-da, o'zbek tilining frazeologik lug'atida *aniq bilmay turib gapirmoq* ma'nosida keltirib o'tilgan. **Sanamay sakkiz demoq** iborasi qoraqalpoq tilining og'zaki nutqida aynan o'zbek tilidagi ma'nosida tez-tez qo'llaniladi. Demak, mazkur asl nusxada qo'llanilgan ibora qoraqalpoq tilining o'ziga xos frazemasini bilan to'g'ri talqin qilingan va ko'zlangan maqsadga erishilgan.

O'zbek tilida yana **podadan oldin chang chiqarmoq** frazemasini ishlatiladi. Frazema *ro'yobga chiqishi aniq bo'lmagan narsa haqida hovliqmalik bilan vaqtidan ilgari gapirib yurmoq* ma'nosini bildiradi [4.233]. **Podadan oldin chang ko'tarish** yaramaydi [12.103]. Matndan ko'rinadiki, frazemalar *sabrsizlik*, *hovliqmalik* yaxshilikka olib kelmasligi ma'nosini ifodalaydi. **Podadan oldin chang chiqarmoq** frazemasini tarjimon qoraqalpoq tiliga *toydan buryn nag'ara shalyo'* muqobili bilan o'g'irgan. Bu frazema o'zbek tilining frazeologik lug'atida **podadan oldin chang chiqarmoq** frazemasining sinonimi sifatida qayd etilgan [4.272].

Mutarjim tarjimada bu jumlaning shunday beradi: *Toydan buryn nag'ara shalyo'dyn ne*

keregi bar [13.88]. Ko'rinib turibdiki, qoraqalpoqchada ham o'zbekcha frazemadan anglashilgan ma'no to'la va yorqin aks etgan hamda ko'zlangan maqsadga erishilgan.

Asarning yana bir o'rnida **changini chiqarmoq** frazemasini uchraydi. Frazema “*bir zumda yeb tamom qilmoq*” ma'nosini aks ettiradi [4.290]. Yozuvchi bu frazemaning asarda quyidagicha qo'llagan: *Orif ota ham, Abduhafiz ham ovqat qo'yilsa, nimaligini surishtirib o'tirmay, changini chiqarib* yeguday och edilar [12.76]. Tarjimon originaldan keltirilgan parchani quyidagicha o'g'irgan: *Biraq, Qandalatbiybinih ao'qatyma kyler edi dep otyrg'an Arif atasы hэм, Abduxafiz hэм tamaqtan otetug'ындаy bir nərse bolsa eki jalmap bir jutatug'ын halda edi, tap usы payытта, Arif atag'a salsa otyrajaq ta edi, biraq Abduxafiz bar bolg'ыrdan aybyнды* [13.50]. **Eki jalmap bir jutatug'ын** frazeologik birikmasini qoraqalpoq tilining frazeologik lug'atlarida kuzatilmaydi. Ammo, bu ibora qoraqalpoq tili xalq og'zaki ijodi namunalarida (ertaklarda) o'zbekchadagi ma'nosida qo'llanadi.

Changini chiqarmoq frazemasini qoraqalpoqcha *eki jalmap bir jutyo'* muqobili ma'nosiga muvofiq keladi. Frazemalarda semantik umumiylik kasb etgan. Shu nuqtayi nazardan, tarjima jarayonida ulardan foydalanish kutilgan natijani beradi. Demak, shularni hisobga olsak, bu frazemalarni muqobil frazemalar deyishga asos bo'ladi.

Bir xil ma'noni ifodalaydigan frazemalar shakli aynan muvofiq kelsa-da, birikmaning asosini tashkil etuvchi so'zlar boshqacha bo'ladi. Shunday bo'lsa ham asos voqelikka mos keladi. Bunday frazemalarning semantikasi bir xil yoki bir-biriga yaqin bo'ladi. Demak, ulardan birining o'rnida ikkinchisini qo'llash yoki tarjimada berish imkoniyati tug'iladi. Bunday frazemalar bir-birining o'rnini bosa oladigan muqobillardir.

Yana bir misol tahliliga nazar tashlasak: Shularni **ko'nglidan o'tkaza turib**, *eshik ochgan Soliya xola tong pallasida ikki yoshning sirli, totli damlariga duch kelganidan ko'ngli yorishib ketdi* [12.120]. O'zbek tilida bu frazema *ma'lum muddat fikrlamoq* ma'nosini anglatadi. *Ko'nglidan o'tkazmoq* frazemasining *dilidan o'tmoq*, *dilidan o'tkazmoq*, *dilidan kechmoq*, *ko'nglidan kechmoq*, *ko'nglidan kechirmoq*, *ko'ngildan kechirmoq*, *ko'ngildan o'tkazmoq* variantlari hamda boshidan

kechirmoq, boshidan kechmoq, xayoldan o'tmoq, xayolidan o'tkazmoq, fikridan o'tkazmoq sinonimlari ham mavjud[4.155]. Tarjimon bu frazemani quyidagicha tarjima qilgan: *Solardy yadyna tysirip esik ashqan Saliya apa tan payutyndag'yi eki jastan syrly, tatlby demlerine dus kelgenine quo'anyip ketti* [13.116]. Tarjimada qo'llangan frazema qoraqalpoq tilining lug'atlarida qayd etilmagan. O'zbek tilining frazeologik lug'atida bu frazema *yodiga tushirmoq* shaklida qayd etilgan bo'lib, *esiga tushmoq* ma'nosida izohlangan[4.86]. Tarjimada o'zbek tilidagi frazema shaklan o'zgargan tarzda qo'llangan bo'lsa-da, undagi ma'no saqlangan. O'zbek tilidagi frazema ma'nosi ma'lum darajada ochib berilgan.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda tarjima jarayonida matn mazmunini o'zga tilga o'girish, jumladagi so'zlar va ularning ma'nolarini to'g'ri berish tarjimondan katta mehnat talab qiladi. Ayniqsa, frazemalarni noto'g'ri tarjima qilish matnga har tomonlama zarar yetkazishi mumkin. Natijada fikrda noaniqlik, tushunmovchilik yuzaga kelishi tabiiy.

O'zbek va qoraqalpoq xalqlari bir hududda yashashi, dini, madaniyati, urf-odatlari, milliy-mental xususiyatlari yaqinligi ularning tillarida, xususan, frazemalarning qo'llanilishida ham o'z aksini topadi va mintaqaviy frazemalarning shakllanishi uchun asosiy omil hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullayev Sh. Tarjima asarlarda frazeologizmlar semantikasi (T.Qayipbergenov

asarlarning o'zbekcha tarjimasi asosida). NDA. – Toshkent: 2006.

2. Абдурахимов М. Краткий узбекско-русский фразеологический словарь. – Toshkent: O'qituvchi. 1976.

3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: 1978.

4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent. 1992.

5. Садикова М. Краткий узбекско-русский фразеологический словарь. Тошкент: 1989.

6. Содикова М. Краткий узбекско-русский словарь устойчивых выражений. Қисқача русча-ўзбекча барқарор иборалар луғати. – Тошкент: 1994.

7. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школа Языки русской культуры, 1996.

8. Eshbayev J. Qaraqalpaq tilinin qysqasha frazeologiyalyq sozligi. –Nukus. 1985.

9. Paxratdinov Q, Bekniyazov Q. Qaraqalpaq tilinin frazeologizmler sozligi. –Nekis: Qaraqalpaqstan. 2018.

10. Qodirov P. Yulduzli tunlar. – Toshkent: Sharq. 2012.

11. Qodirov P. Juldyzly tynler. – Nekis: Qaraqalpaqstan. 2012.

12. Fayziy, R. Hazrati inson. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1978.

13. Fayziy,R. Hazireti insan. – Nekis: Qaraqalpaqstan. 1983.

ADABIYOT FANI TA'LIMIDA VIRTUAL TOPSHIRIQLARNI QO'LLASHNING NAZARIY ASOSLARI

*Davlatboyeva Dildora, Ajiniyoz nomidagi NukusDPI O'zbek
tili va adabiyoti mutaxassisligi 2-kurs magistranti*

THEORETICAL FOUNDATIONS OF USING VIRTUAL ASSIGNMENTS IN LITERATURE EDUCATION

*Davlatboyeva Dildora, 2nd-year Master's student in Uzbek
Language and Literature, Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРИМЕНЕНИЯ ВИРТУАЛЬНЫХ ЗАДАНИЙ В ОБУЧЕНИИ ЛИТЕРАТУРЕ

*Давлатбоева Дилдора, магистрант 2-курса по
специальности “Узбекский язык и литература”, Нукусский
государственный педагогический институт имени Ажунияза*

Annotatsiya: Mazkur maqolada jahon adabiyotini o'qitishda virtual ta'lim imkoniyatlaridan foydalanish, xususan, virtual adabiy topshiriqlar yaratishning ilmiy-metodik asoslari, texnologik modeli, didaktik tamoyillari, o'quvchilarda tahliliy va ijodiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: jahon adabiyoti, virtual topshiriq, raqamli pedagogika, interaktiv ta'lim, adabiy tahlil, metodika.

Abstract: This article discusses the use of virtual educational opportunities in teaching world literature, in particular, the scientific methodological foundations, technological model, didactic principles of creating virtual literary assignments, and their importance in developing analytical and creative competencies in students.

Keywords: world literature, virtual assignment, digital pedagogy, interactive education, literary analysis, methodology.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы использования возможностей виртуального образования в преподавании мировой литературы, в частности, научно-методические основы, технологическая модель, дидактические принципы создания виртуальных литературных заданий, их значение в развитии аналитических и творческих компетенций учащихся.

Ключевые слова: мировая литература, виртуальное задание, цифровая педагогика, интерактивное образование, литературный анализ, методология.

Kirish. XXI asr ta'lim tizimida raqamlashtirish jarayoni jadallashgani sayin adabiyot darslarining mazmuni va shakllari ham tubdan o'zgarib bormoqda. O'quvchilarni jahon adabiyoti durdonalari bilan tanishtirish, murakkab badiiy matnlarni tahlil qilish, badiiy tafakkurni shakllantirish jarayonida virtual ta'lim vositalari va interaktiv topshiriqlarning o'rni tobora ortib bormoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda adabiyot ta'limida virtual topshiriqlardan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlarini yoritish

maqsadida tavsifiy-tahliliy, qiyosiy, kuzatuv, pedagogik tajriba hamda umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Adabiyotlar tahlili. Virtual adabiy topshiriqlar — bu adabiyot darslari uchun raqamli, multimediya, interaktiv va onlayn elementlarga asoslangan topshiriqlardir. Ular o'quvchini faqat matnni o'qishga emas, balki uni qayta ishlashga, talqin qilishga, tahlil qilishga, keng konseptual doirada o'rganishga undaydi. Adabiyot darslarining asosiy maqsadi — estetik tafakkurni, badiiy didni

<https://orcid.org/0009-0003-2862-3883>

e-mail:
dildoradavlatboyeva4@gmail.com

shakllantirish, matnni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish, adabiy merosga hurmat tuyg'usini kuchaytirishdir. Asar qanchalik yaxshi yozilgan bo'lsin, uni o'quvchiga yetkazib berish talabga javob bermasa, bu asarning bir uyum qog'ozdan farqi yo'q[1].

Virtual topshiriqlardan foydalanish ushbu maqsadlarni samarali tarzda amalga oshirishga xizmat qiladi. Maqolaning dolzarbligi jahon adabiyotini o'qitishda an'anaviy metodlar bilan zamonaviy raqamli metodlarning uyg'unlashuvi orqali yangi samarali ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish zaruratidan kelib chiqadi. Virtual topshiriqlar o'quvchi fikrining mustaqilligini oshiradi, matnlararo bog'lanishlarni izohlashga imkon beradi, adabiy tahlil jarayonida ijodkorlikni rivojlantiradi. Shu bois virtual topshiriqlarni yaratishning ilmiy-metodik asoslarini chuqur o'rganish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi. Mamlakatimizda multimediya dasturiy vositalaridan foydalanish, virtual laboratoriyalar tashkil etish masalalariga alohida e'tibor qaratilayotgan bo'lib, bu borada M.Lutfillayev, M.Fayziyev, R.Djurayev, A.Ibraymov, M.Fayziyeva, Sh.Ergashev, U.Nasritdinova, Z.Sherdonov, K.Tursunmetov, S.Muhamedova, Z.Sangirova, B.Zohidova, N.Kamolova kabi ko'plab olim va tadqiqotchilar ilmiy izlanishlar olib bormoqda.

Tahlil va natijalar. Raqamli pedagogika o'quv jarayonida texnologik vositalardan maqsadli foydalanishni nazarda tutadi. Jahon adabiyotini o'qitishda bu tamoyil mazmunning ko'pkanalli idrokini ta'minlaydi: matn, audio, video, grafik modellar, xaritalar, muallif hayotiga oid virtual ekskursiyalar o'quv jarayonini integratsion tusga keltiradi. Virtual topshiriqqa asoslangan o'qitishda o'quvchilar faol subyekt sifatida bilim hosil qiladi, mustaqil izlanishga intiladi. Shuningdek, asar mazmunini o'z tajribasi bilan bog'lashga harakat qiladi, ijodiy yondashuvga ega bo'ladi. Bu jarayon konstruktivizm, muammoli o'qitish, kompetensiyalar yondashuvi kabi zamonaviy pedagogik konsepsiyalar bilan uyg'unlashgan holda olib boriladi. Ta'limda virtual ta'lim texnologiyalarining afzalliklarini tadqiq qilgan M.Fayziyeva va D.Sayfurovlarning fikricha, virtual borliq: "inson real borliqda harakat qilayotgan illyuziyasini kompyuterda yaratish imkonini beruvchi interfaol texnologiya. Bunda obyektiv borliqni tabiiy sezgi organlari yordamida idrok etish o'rnini maxsus interfeys, kompyuter grafikasi va ovoz vositasida sun'iy yaratilgan kompyuter axboroti egallaydi"[2].

Bugun adabiyot darsida o'quvchilar matnni tahlil qila olishi, muallif g'oyasini anglay olishi,

ijtimoiy-falsafiy mazmunni aniqlashi lozim. Shu bilan birga obrazlar o'rtasidagi murakkab munosabatlarni tasniflay olish, asarlarning jahon madaniyati bilan bog'liqligini ko'ra olish kabi malakalar ham adabiyot darslarida bevosita shakllanib boradi. Obraz voqelikning kitobxon orzusidagi ko'rinishidir. U faqat hayotiy voqelik ko'rinishlari asosida emas, nafosat qonuniyatlari jihatidan ham tasvirlanadi. U ijtimoiy jihatdan ham, jismoniy jihatdan ham misli ko'rilmagan qahramonliklar ko'rsatadi. Kitobxon go'yo asar voqealarini u bilan birga boshdan kechiradi: ideal duch kelgan qiyinchilik va sinovlarda kitobxon ham qayg'uradi, yaxshi kunlarida sevinadi[3]. Virtual topshiriqlar aynan shu kompetensiyalarni rivojlantirishda eng samarali vositalarning biri hisoblanadi. Virtual topshiriqlar ta'lim jarayonini qulay, moslashuvchan va samarali qilish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Ta'limda virtual topshiriqlar interfaollik, o'zlashtirishning yaxshilanishi, ko'pkanallilikka asoslangan ta'lim usullari va real vaqt rejimida ma'lumotni kuzatish va baholash kabi imkoniyatlarni beradi.

Virtual muhitning ijobiy ta'sirlaridan biri shundaki, u insonlarning yangi bilimlarni tezroq va samaraliroq o'zlashtirishlariga yordam beradi[4]. Virtual topshiriqlarning asosiy afzalliklaridan biri ta'limning shaxsga yo'naltirilganligidadir. Boisi, virtual topshiriqlar o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi. Bu esa ta'lim sifatiga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Tahlil jarayoniga vizual yondashuv olib kirish esa an'anaviy darslardagi cheklovlarini birmuncha bartaraf qiladi. Bundan tashqari virtual topshiriqlar orqali o'quvchilarning raqamli savodxonligi ham rivojlanib boradi. Virtual texnologiyalar o'ziga xos xususiyatlarga ega. Xususan, ko'p marotaba foydalanishga mo'ljallangan o'quv materiallarini yaratish, mazmunni tushunarli qiluvchi multimediali materiallarni tayyorlash, o'quvchilarning bilim samaradorligini qayd qilish, zo'riqishsiz o'quv tizimini ta'minlash shular jumlasidandir. Bu jarayonda gamifikatsiya, multimediya, interaktivlik kabi elementlar muhim rol o'ynaydi.

Yozuvchi ijodiy laboratoriyasini o'rganishga oid virtual xaritalar yaratish, badiiy asarlarni janri va mavzusiga ko'ra tahlil qilish, adabiy-nazariy tushunchalarni o'zlashtirishlarida virtual laboratoriyalar, virtual sayohatlar uyushtirish inson va kompyuterning interaktiv muloqotiga asoslanadi. Bunda o'quvchilarning sezgi, idrok, tafakkur, nutq, xayol va diqqat kabi bilish jarayonlarini rivojlantirishga qaratilgan dasturiy ta'minot modellashtirilishi maqsadga muvofiq. Savol va

topshiriqlar muayyan fikr-mulohazalarga turlicha yondashuvlarni taqozo etib, shu orqali biror nuqtayi nazarining to'g'ri yoki aksinchaligini mantiqiy asoslashga zamin yaratadi. Shuningdek, yozuvchi uslubi va asarning asosiy xususiyatlarini o'zlashtirish, muammoni shakllantirishga oid ichki va tashqi sabablarni o'rganish, taxminlarni ilgari surish va asoslash, fikrni emas, fikrlashni singdirish, masalani yechishda yangi bilimlarni o'zlashtirish maqsadiga xizmat qiladi [5]. Asar voqeligini virtual muhitda idrok etish murakkab jarayon bo'lib, bu o'quvchining bilish jarayonlari va virtual borliq vositalariga bog'liq.

Virtual topshiriqlarni tayyorlashning metodik modelini quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin. Birinchi navbatda maqsadni belgilash, ya'ni topshiriq qanday kompetensiyani shakllantirishini aniqlab olish. Undan keyin adabiy matnni tahlil qilish lozim. Asarning syujeti, kompozitsiyasi, g'oyasi, konfliktlar va obrazlarga alohida to'xtalib o'tish lozim. Keyingi bosqich mavzuga mos topshiriq turini tanlashdan iborat. Bu turli xil test, kvest, grafik xarita, video-esse ko'rinishida bo'lishi mumkin. Shu kabi topshiriqlarni Quizizz, Padlet, Canva, Genially, Wordwall kabi dasturlar orqali ishlab chiqish mumkin. Baholash tizimini yaratish ham muhim bosqichlardan biri sanaladi. Sababi o'quvchilarni motivatsiyalashning eng samarali usuli bu shaffof baholashdir. Mezonlar oldindan ishlab chiqilishi va o'quvchilarga tushuntirilgan bo'lishi lozim. Umuman olganda, metodik asoslar topshiriqni nafaqat bajarish uchun, balki anglash va tahlil qilish uchun ham faol ruhda tashkil etishni talab qiladi.

Virtual ta'lim topshiriqlaridan samarali foydalanish uchun zarur infratuzilma, internetga ulanish imkoniyatlari, kompyuterlar, projektorlar va boshqa texnik qurilmalarga ega bo'lish muhim. Bu o'quvchilarga va o'qituvchilarga texnologik muammolarsiz darslarni o'tish imkonini beradi. O'quvchilarga internetga ulanish imkoniyati, kompyuterlar yoki planshetlar taqdim etilishi kerak. Misol uchun, Google Classroom yoki Moodle kabi onlayn platformalarda darslar tashkil etilgan bo'lsa, har bir o'quvchiga kerakli qurilma va internet aloqasi ta'minlanishi zarur. Kahoot! yoki Quizizz kabi platformalar yordamida o'quvchilar bilan interaktiv testlar o'tkazish. Multimedia vositalari – bu apparat va dasturlar to'plami bo'lib, u insonga o'zi uchun tabiiy bo'lgan turli-tuman muhitlarni: tovush, video, grafika, matnlar, animatsiya va boshqalarni ishlatgan holda kompyuter bilan muloqot qilish imkonini beradi[2]. Adabiyot darslarida, masalan, o'qilgan asar haqida

savol-javoblar tashkil etish orqali o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshirish mumkin. Kahoot! yoki Quizizz kabi platformalar yordamida o'quvchilar bilan interaktiv testlar o'tkazish. Adabiyot darslarida, masalan, o'qilgan asar haqida savol-javoblar tashkil etish orqali o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshirish mumkin. Virtual ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanish uchun axborot xavfsizligini ta'minlash muhimdir. O'quvchilarning shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish, onlayn platformalarda xavfsiz ishlash va axborotlarni noto'g'ri foydalanishdan saqlanish lozim.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, adabiyot ta'limida virtual topshiriqlarni qo'llash ta'lim jarayonini modernizatsiya qilish, o'quvchilarning fikrlash doirasini kengaytirish, matnni chuqur tahlil qilishga undashda muhim o'rin tutadi. Ularning nazariy asoslari pedagogikaning zamonaviy tamoyillariga tayanadi va ular orqali o'qitish samaradorligi oshadi. Kelajakda raqamli texnologiyalar yanada rivojlanishi virtual topshiriqlarning yanada takomillashishiga olib keladi. Virtual topshiriqlar yordamida adabiy asarlarni interaktiv tarzda o'rgatish, tarixiy va madaniy kontekstni vizual shaklda namoyish etish, shuningdek, murakkab mavzularni tushuntirishni osonlashtiradi. Adabiyot darslarida virtual texnologiyalarni muvaffaqiyatli qo'llash uchun o'qituvchilarning texnologiyalarni qo'llash bo'yicha tayyorgarligi ham muhim sanaladi. O'qituvchilar muntazam ravishda malakasini oshirib borishi va texnologik infratuzilma ham talab darajasida bo'lishi lozim. Jumladan, virtual texnologiyalarni dars mazmuniga to'g'ri integratsiya qilish va ularni adabiy tahlil uchun vosita sifatida ishlatish tavsiya etiladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
2. Файзиева М., Сайфуров Д. Барча таълим йўналишлари учун Виртуал таълим технологияси модули бўйича ўқув-услугий мажмуа. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2016.
3. Hakimov M. Badiiy asarda qahramon, mazmun va shakl. Mavzu hamda g'oya, Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent.:2015.
4. Ismoilova, N. Zamonaviy texnologiyalar va inson salomatligi. Samarqand: Ilmiy Asos, 2021.
5. Kambarova, S. O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi, uslubiy qo'llanma – Toshkent.: Mahalla va oila, 2022. - 128b.

KINOYANING TURLARI, ROLI, VAZIFALARI VA TASNIFI

*Bobokulova Irodaxon, Alfraganus universiteti, Xorijiy filologiya
fakulteti tillar o'qitish markazi o'qituvchisi*

TYPES, ROLE, FUNCTIONS AND CLASSIFICATION OF SARCASM

*Bobokulova Irodaxon, teacher of the Language Teaching Center,
Faculty of Foreign Philology, Alfraganus University*

ТИПЫ, РОЛЬ, ФУНКЦИИ И КЛАССИФИКАЦИЯ ИРОНИИ

*Бобокулова Иродахон, преподаватель Центра преподавания
языков факультета зарубежной филологии Университета
Альфраганус*

Annotatsiya: Maqolada kinoyaning turli shakllari va ularning badiiy matnlardagi funksiyalari o'rganiladi. Tadqiqotda kinoyaning og'zaki, yozma va kontekstual turlari alohida tahlil qilinib, har birining lingvistik, stilistik va kommunikativ xususiyatlari aniqlanadi. Shuningdek, kinoyaning syujet rivojlanishidagi roli, qahramon xarakterlarini ochish va o'quvchi ongida tasvir yaratishdagi ahamiyati misollar bilan tasvirlanadi. Tadqiqot natijalari kinoyani adabiy tahlil va tarjimada qo'llash metodikasini yoritadi.

Kalit so'zlar: kinoya, shakllari, og'zaki kinoya, yozma kinoya, kontekstual kinoya, badiiy matn, stilistika, adabiy tahlil, tarjima.

Аннотация: В статье рассматриваются различные формы иронии и их функции в литературных текстах. Исследование отдельно анализирует устную, письменную и контекстуальную иронию, выявляя их лингвистические, стилистические и коммуникативные особенности. Кроме того, рассматривается роль иронии в развитии сюжета, раскрытии характера персонажей и воздействии на читателя. Результаты исследования освещают методические подходы к анализу и переводу иронии в литературе.

Ключевые слова: ирония, формы иронии, устная ирония, письменная ирония, контекстуальная ирония, литературный текст, стилестика, литературный анализ, перевод.

Abstract: The article explores various forms of irony and their functions in literary texts. The study separately analyzes oral, written, and contextual types of irony, highlighting their linguistic, stylistic, and communicative features. Moreover, it examines the role of irony in plot development, character depiction, and creating an impact on the reader. The results of the research shed light on methodological approaches to the analysis and translation of irony in literature.

Key words: irony, forms of irony, oral irony, written irony, contextual irony, literary text, stylistics, literary analysis, translation.

KIRISH. Antik davrda yunon va rim notiqchilari kinoyani ta'sirchan nutq vositasi sifatida qo'llashgan. Keyinchalik, u adabiyot shu bilan birga san'atda keng rivojlanib, turli tillarda o'z ifoda shakllariga ega bo'ldi. Bundan tashqari, kinoyaning ta'rifi turli ilmiy manbalarda farqlanishi mumkin. Umuman olganda, u ikki asosiy ma'noga ega: biri oddiy kinoya – yashirin kulgi yoki ziddiyatni ifodalasa, ikkinchisi kesatq – ko'proq achchiq va

hajviy tusga ega bo'ladi. Shu bilan birga, kinoyaning turlari ham turlicha talqin qilinadi. Kinoyaning turlari:

–so'z kinoyasi – so'zlar yordamida o'ziga xos ziddiyat yaratish;

–holat kinoyasi – voqealar kutilganidan mutlaqo boshqacha tarzda rivojlanishi;

<https://orcid.org/0009-0009-5186-2640>

e-mail:

Irodabobokulova8@gmail.com

-dramaturgik kinoya – asar qahramonlari bilmagan, ammo o‘quvchi yoki tomoshabin biladigan ma’lumotlarga asoslangan kinoyaviy uslub.

ADABIYOTLAR TAHLILI. “The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics”da kinoyaning quyidagi turlari ajratib ko‘rsatilgan[1]:

1. Klassik kinoya (Classical irony). Bunda qadimgi asarlarda, masalan, mumtoz yunon komediyasida, o‘rta asr ritoriklari tomonidan qo‘llangan kinoya nazarda tutilgan.

2. Romantik kinoya (Romantic irony) badiiy adabiyotning tanqidiy shakllaridan biri. Romantik kinoya tushunchasi ilk bor nemis romantic yozuvchisi va tanqidchisi Karl Vilgelm Fridrix Shlegel tomonidan qo‘llanilgan.

3. Kosmik kinoya (Cosmic irony). O‘zida mutlaqlik va nisbiylik, umumiylik va individuallik o‘rtasidagi qarama-qarshilikni namoyon etadi. Uni V.Gegel “dunyoning umumiy kinoyasi” iborasi bilan ifodalagan. U taqdir kinoyasi, vaziyatli kinoya bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, voqelik va insoniy ideallar o‘rtasidagi yoki inson niyatlari va haqiqiy natijalar o‘rtasidagi keskin qarama-qarshiliklardan kelib chiqadi. Natijada yuzaga kelgan vaziyat kutilgan yoki mo‘ljallangan narsaga mutlaqo zid bo‘ladi. Kosmik ironiya ko‘pincha adabiyotda kulgili effekt yaratish uchun ishlatiladi.

4. So‘z kinoya (Verbal irony). Bayon qilingan, aytilgan fikrning o‘zi va undan anglashilgan ma’no o‘rtasidagi ziddiyatda aks etadi.

5. Meta kinoya (Meta irony). Kinoyali yoki istehzoli hazil istehzoli obyekt vositasida taqdim etiladi. Kinoyali fikrlar istehzo bilan bayon etiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Mazkur tadqiqotda **tasviriy-tahliliy, qiyosiy, kontekstual va stilistik tahlil** metodlaridan foydalanildi. Tasviriy-tahliliy metod orqali kinoyaning asosiy turlari va ularning xususiyatlari o‘rganildi. Qiyosiy metod yordamida kinoyaning turli shakllari o‘zaro solishtirildi hamda kinoya va sarkazm o‘rtasidagi farqlar aniqlandi. Kontekstual tahlil badiiy matnlarda kinoyaning yashirin ma’nosini ochib berishga xizmat qildi. Stilistik tahlil esa kinoyaning badiiy-estetik vazifalarini aniqlash imkonini berdi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR.

Kinoyaning og‘zaki, vaziyatli, dramatik, fojiali, sokratik, klassik, romantik, kosmik, tarixiy, verbal turlariga egaligi, ular faol yoki nafaol bo‘lishi, insonga, jonivor, predmet va o‘rin-joy yoki makonga yo‘naltirilishi aniqlangan. Agar kishi o‘zi aytmoqchi bo‘lgan fikrga umuman qarama-qarshi fikrni

talaffuzda muloyimlik bilan aytsa, og‘zaki kinoya paydo bo‘ladi. U ko‘proq dialog jarayonida yuzaga keladi. Og‘zaki kinoya, odatda, ikki xil holatda qo‘llanadi:

- Ortiqcha baholash uchun, ya’ni kishi biror narsaning mohiyatini bo‘rttirib ko‘rsatmoqchi bo‘lsa;

- Tushunmovchilik tufayli, ya’ni kishi biror narsaning xususiyatiga putur yetkazganda;

- Vaziyatli kinoya (Situational irony) niyat va natijaning nomutanosibligi, harakatning natijasi istalgan yoki kutilgan natijaga zid bo‘lishini anglatadi. Masalan, kimdir o‘zini himoya qilish uchun qurol sotib olsa-yu, ammo o‘sha qurol uning boshiga balo keltirsa, buning natijasida qurol xavfsizlik ta’minotchisi emas, jarohat yetkazuvchiga aylanib, vaziyatli kinoya manbasiga aylanadi. Biroq, vaziyatli kinoya va tasodif yoki omadsizlik o‘rtasida farq bor.

- Dramatik kinoya – tomoshabinlar nima yuz berayotganini aniq bilib tursalar-da, qahramonlardan biri o‘zini go‘yo atrofida sodir bo‘layotgan voqealardan bexabarday tutadi. Dramatik kinoya badiiy filmlar, nasriy, she’riy va drama asarlaridan o‘rin oladi.

- Fojiali kinoya (“Tragic irony”) – dramatik kinoyaning maxsus bir turidir. U dramaturgik harakatlarda qahramon bilmagan holda duch keladigan paradoksal holat deb ataladi.

Sokratik kinoya yoki sokratik ironiya – Suqrot o‘z suhbatdoshi bilan dialog uyushtirar ekan, dialektik usulda u bilan kinoya formulasi asosida so‘zlashgan. Bunda Suqrot o‘zini go‘yo muhokama qilinayotgan mavzudan bexabar qilib ko‘rsatgan, shu orqali suhbatdoshlarini ko‘proq gapirtirishga, dalillar keltirishiga erishgan. Sokratik kinoya “raqibni chalg‘itish vositasi” sifatida qo‘llaniladi.

Kinoyaning maqsadi odatda biror gapni yoki holatni g‘alati yoki ta’sirli tarzda taqdim etishdir. Nutqda, kinoyani ishlatishda, uning maqsadini aniqlab olish kerak. Kinoya tinglovchiga xabarnoma, tanqid yoki hazil taqdim etish maqsadida bo‘lishi mumkin. Masalan: Agar kinoya tanqid qilish uchun ishlatilsa, bu sarkazm bo‘lishi mumkin. Agar maqsad hazil qilish bo‘lsa, bu yuzaki kinoya bo‘lishi mumkin. Agar jamiyatni yoki ijtimoiy tuzumni tanqid qilsa, satira bo‘lishi mumkin.

So‘zli kinoya bu kinoya turi so‘zlar orqali ifodalanadi, lekin ular asl ma’noda emas, balki qarama-qarshi ma’noda ishlatiladi. Misol uchun, kimdir noxush holatni boshidan kechirayotganda, “Ajoyib kun!” deb aytishi, aslida uning noxushligini

bildiradi. Masalan: “Mana, yana yomg‘ir yog‘di, men buni kutgandim”, aslida yomg‘irni yoqtirmayotganini ifodalash.

Aforizm yoki maqollar orqali kinoya bu usulda asosan o‘xshash yoki qarama-qarshi so‘zlar orqali kinoya taqdim etiladi. Yodda qoladigan qisqa gaplar yoki maqollar yordamida keng qamrovli kinoya ifodalanadi. Masalan: “O‘limdan qochib bo‘lmaydi, lekin ba‘zan uni ko‘proq kutish kerak” – umrning o‘tishini hazil bilan ta‘riflash[2].

Absurd – bu mantiqan yoki hissiy jihatdan izohlanmagan, ma‘no anglatmaydigan yoki noqulay, g‘ayrioddiy holatlarni yoki vaziyatlarni ifodalash uchun ishlatiladigan tushuncha. Adabiyotda absurd, odatda, jamiyatning muammolarini yoki inson hayotining befarqligini, kulgili yoki qo‘rqinchli tarzda ko‘rsatish uchun ishlatiladi.

Absurdning ba‘zi xususiyatlari[4]:

1. Mantiqsiz va g‘ayrioddiy holatlar – absurd holatlar odatda tushunarsiz yoki ziddiyatli bo‘ladi.

2. O‘yin bilan hazil – absurd ko‘pincha kulgili yoki tuyg‘ularni qo‘zg‘atuvchi tarzda tasvirlanadi.

3. Insonning hayotdagi ma‘no izlashining befoyda ekanligi – absurdizm, insonning o‘z hayotida ma‘no izlashda qandaydir maqsadga erisha olmasligini ta‘kidlaydi.

Ritorik savollar orqali kinoya bu usulda savollarni ishlatish orqali kinoya ifodalanadi. Savolning javobi oldindan ma‘lum emas, ammo u o‘quvchini yoki tinglovchini ma‘lum bir holatga qo‘yib, tasavvur qilishga undaydi. Masalan: “Nega bu ishni amalga oshirdingiz?” aslida savol orqali xatoni tanqid qilish[5].

Tahrir etilgan qarama-qarshi tushunchalar bu usulda biror narsa haqidagi fikr va qarashlar bir-biriga ziddiyatli yoki qarama-qarshi tarzda ifodalanadi, bu orqali kinoya ko‘rsatiladi. Masalan: “U juda ajoyib ishlarni amalga oshirdi, lekin menimcha, u hali ham ularni to‘g‘ri bajarmadi”, o‘zgacha fikr orqali kinoya.

Dramatik kinoya asosan adabiyotda, teatrdagi yoki filmlarda uchraydi. Bu kinoya turida o‘quvchi yoki tomoshabin, qahramonlardan ko‘proq ma‘lumotga ega bo‘ladi, shuning uchun voqea yoki qahramonning qarorlari o‘ziga xos kinoya yaratadi.

Masalan: Filmda, tomoshabin biror voqeaning qanday tugashini biladi, ammo qahramonlar buni bilmaydilar. Misol uchun, biror qahramon “Men hech qachon xato qilmayman!” deb aytishi mumkin, ammo tomoshabin uning qaysi xatoni qilayotganini allaqachon biladi.

Ko‘rsatkich kinoya insonning omad yoki baxtga intilishiga qaramay, uning hayoti va taqdiri ba‘zan kutilgan yoki adolatli bo‘lmagan tarzda rivojlanishini ta‘kidlaydi. Bu turdagi kinoya ko‘pincha taqdirning insondan yuqori kuch ekanligini anglatadi. Masalan: “Birov biror narsani o‘zgartirishga urinsa, butun dunyo unga qarshi chiqadi”, ya‘ni, insonning o‘z taqdiriga qarshi kurashi, aslida, befoyda ekanligi ko‘rsatilmoqda.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, kinoya va sarkazm ikkalasi ham istehzoli, tanqidiy usullar bo‘lib, adabiy asarlarda va kundalik muloqotda keng qo‘llaniladi. Biroq, ular orasida ba‘zi muhim farqlar mavjud. Kinoya odatda biror narsani to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytmasdan, uning qarama-qarshiligini yoki qo‘llanishni bildirishga asoslanadi. Sarkazm esa aniq va to‘g‘ridan-to‘g‘ri tanqidni o‘z ichiga oladi, ba‘zan qo‘shni maqsadga ega bo‘lgan ijtimoiy masxara sifatida ishlatiladi.

Tarjima qilishda kinoya o‘zbek va ingliz tillaridagi madaniy kontekstga qarab o‘zgaradi. Masalan, ingliz tilidagi kinoya ko‘pincha ijtimoiy holatlarni yoki siyosiy tanqidni ifodalashda ishlatiladi, o‘zbek tilida esa kinoya odatda an‘anaviy hayot va xalq urf-odatlarini ko‘rsatishda ishlatiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti. 2020.
2. The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics
3. Epictetus. (1925). *Discourses* (Vol. 1, Book I, Ch. 4, pp. 30–35). Translated by W. A. Oldfather. Harvard University Press.
4. Nagel, T. (1971). The absurd. *The Journal of Philosophy*, 68(20), 716–727.
5. Camus, A. (1955). *The Myth of Sisyphus and Other Essays*. Translated by Justin O’Brien. Vintage Books.

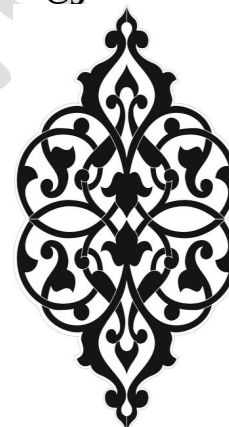

ERKIN A'ZAM NASRIDA KINOYAVIY TALQIN*Mahmudova Shoxista Abdusalomovna, Alfraganus universiteti**“Sharq filologiyasi” kafedrasida katta o‘qituvchisi***CINEMATIC INTERPRETATION IN THE PROSE****OF ERKIN A'ZAM***Mahmudova Shokhista Abdusalomovna, Alfraganus University**Senior Lecturer, Department of Oriental Philology***КИНЕМАТОГРАФИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В ПРОЗЕ****ЭРКИНА АЪЗАМА***Махмудова Шохиста Абдусаломовна, старший преподаватель кафедры восточной филологии университета Альфраганус*

<https://orcid.org/0009-0003-1095-1723>

e-mail:

shohistaxon.mahmudova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek adabiyotida badiiy-kinoyaviy uslubning o‘ziga xos xususiyatlari tahliliga bag‘ishlangan. Maqolada Erkin A‘zam hikoyalaridagi yozuvchi tasavvurining, uning ichki dunyosining, shaxsiy tajribalari va ruhiy holatlarining aks etishi va badiiy tafakkur orqali kinoyaviy talqinning badiiy matnda berilishi o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: ijodkor, badiiy obraz, kinoya, tafakkur, iqtidor, badiiy talqin.

Annotation: This article is devoted to the analysis of the features of the artistic and ironic style in modern Uzbek literature. The article explores the reflection of the writer's imagination, his inner world, personal experiences and mental states in stories about free agency, as well as the transmission of ironic interpretation through artistic thinking in a literary text.

Keyword: creative, artistic image, irony, thinking, talent, artistic interpretation.

Аннотация: Данная статья посвящена анализу особенностей художественно-иронического стиля в современной узбекской литературе. В статье исследуется отражение воображения писателя, его внутреннего мира, личных переживаний и душевных состояний в рассказах о Эркине Аземе, а также передача иронической интерпретации через художественное мышление в художественном тексте.

Ключевые слова: творческий, художественный образ, ирония, мышление, талант, художественная интерпретация.

Kirish. Hayotda kinoyaga insonning o‘z kamchiliklari ustidan ochiq ko‘z bilan hukm yuritishga, uni o‘z-o‘zini taftish qilishga undovchi, turtkilab qo‘yuvchi kuch sifatida qarash mumkin. Adabiyotshunoslik ilmida ham bu tushuncha inkor etish bilan bog‘liq usullardan biri sanaladi, badiiy adabiyotda biror shaxs, narsa yoxud hodisa ustidan yashirin kulish, gapning hamisha ikki tomoni, ma‘nosi mavjudligini nazarda tutish bilan izohlanadi. O‘zbek adabiyoti xazinasiga xalq og‘zaki ijodi orqali kirib kelgan, o‘zbek mumtoz

she‘riyatimizda Alisher Navoiy, Mashrab kabi shoirlar ijodi orqali takomillashtirilgan, keyinchalik Gulxaniy, Maxmur, Muqimiy, Zavqiy kabi ijodkorlar tomonidan rivojlantirilgan va ular merosidagi hayotbaxsh an‘analar XX asrda Abdulla Qodiriy, Fitrat, Abdulla Avloniy, Hamza, G‘afur G‘ulom, Abdulla Qahhor asarlarida ijodiy davom ettirilgan badiiy-kinoyaviy uslub izlanishlari hozirgi adabiy jarayonda ham o‘ziga xos ifodasini topmoqda. Iste’dodli yozuvchi,

dramaturg, senarist va publitsist sifatida tanilgan Erkin A'zam ijodi bunga yorqin dalildir.

Asosiy qism. Erkin A'zam adabiyotga XX asrning 70-yillarida kirib kelgan adabiy avlodga mansub. Erkin A'zam ijodi o'zbek adabiyotida o'zining aniq ifodasini topgan izchil realistik oqimga mansub. Adib asarlarida hayot, uning muammolari, insonning butun murakkabliklari bilan ro'yi rost tasvirlanadi. Ijtimoiy-tarixiy jarayon, muhitning muayyan bosqichidagi hayotga xos og'riqli muammolari e'tiborni talab etadigan jihatlar bor, drammatizmi bilan fojeiy tarzda ifoda topadi. Romantik bo'yoqdorlik, ko'tarinkilikka yo'l qo'yilmaydi. Adib asarlarida zamonaviy hayotning realistik-etnik manzaralarini jonli va haqqoniy yuzaga keltirish, badiiy matn pafosini shakllantirishda badiiy tasvirning kinoyaviy ifodalash usuli o'ziga xos xizmat qilgan.

Erkin A'zam asarlarida kinoyaning ushbu har ikkala maqsadi ham birdek ko'zlanganligining guvohi bo'lish mumkin. Adib kinoya vositasida muhim shaxsiy, axloqiy, ijtimoiy va umumbashariyat muammolarini o'rta qo'yadi, shu orqali hayot haqiqati to'g'risida kitobxonni teranroq fikr yuritishga undaydi. Ushbu xarakterli xususiyat adibning adabiyot olamiga kirib kelgan dastlabki davrlaridanoq ko'zga tashlangan bo'lib, to hozirga qadar yuz ko'rsatmoqda va aytish mumkinki, kinoya yozuvchi uslubining o'ziga xos bir qirrasini namoyon etadi.

Yozuvchining ilk hikoyalaridan tortib to mustaqillikdan keyingi davrlarda yaratilgan asarlariga qadar bosib o'tgan ijodiy yo'lini kuzatadigan bo'lsak ham, kinoyaviy ifoda tarzi adibning individual uslubiga asoslanib ketganligining guvohi bo'lamiz. Yozuvchining badiiy mahorati eng avvalo, uning asarlarida tez-tez va o'rnida ko'zga tashlanadigan yengil kinoya, hajv bilan xarakterlanadi. Kinoya asarga hayotbaxsh ruh berishga, kitobxonga badiiy-estetik zavq bag'ishlashga ayni paytda uni tarbiyalashga, shuningdek, hayot qusurlari haqida obyektiv so'zlashishga imkon beradigan asarga milliy ruh bag'ishlaydigan usullardandir. Kinoyaviy ifoda tarzi yozuvchidan so'zamollik, adabiy va jonli hamda badiiy tillarni mukammal bilish, uning imkoniyatlaridan o'rni bilan foydalana olish malakasini talab etadi. Ayni paytda asar xalqchilligini ta'minlaydigan belgi sifatida

yozuvchining hayot, millat, inson uchun mas'ullik darajasini namoyon etadi.

Erkin A'zam ijodida kinoya turli ko'rinishlarda namoyon bo'lgan, ba'zida muallifning o'z tilidan keltirilgan so'z, ibora hamda maqol va matallarda, boshqa paytlarda esa personajlarning o'zaro muomala-munosabatlarida, yana ba'zan ularning turq-tarovati, xatti-harakatlarida, yana ayrim paytlarda esa qahramonlarning atrofidagi boshqa kimsalarga bergan baholarida zohir bo'ladi. Shuningdek, adib asarlarida kinoyaviy tasvir vositalari orqali jamiyatimizda, xususan, ijodkorlik xususiyatlariga ega shaxslarning muammolari, iqtidorli ijodkorlar o'rnini havaskorlar egallashi, ularning ijod borasidagi bilimlari xususida ma'lumotlar beruvchi asarlari mavjud. Mana shunday asarlardan biri adibning "Yozuvchi" hikoyasidir.

Adib "Yozuvchi" hikoyasida qahramonlarning qismati, dardi-dunyosi, turmush muammolari ustida bahs yuritadi. Asar zamondoshlarimiz e'tiboriga tushgan, ijobiy ma'noda shov-shuvlarga sabab bo'lgan asarlar sirasiga kiradi. Hikoyada voqea-hodisalarni yoritishda kinoya asosiy vosita sanaladi. "Yozuvchi" hikoyasini o'qir ekansiz, unda hayotimiz davomida ro'y bergan va berayotgan voqea-hodisalar shunday chiziladiki, uni rad etish mumkin emas. Ularning barchasi ko'z o'ngimizda, atrofimizda bo'layotgan voqealardir. Adib ularga badiiy bezak berib, qahramonlarning o'y-kechinmalarini zo'r mahorat bilan chizadi, xalqona ohangda tasvirlaydi. Shu bilan bir qatorda adibning dilbar lirik talqinlari, latif yumori, kinoya – kesatqlari esa avvagilariga ko'ra kengroq, teranroq badiiy, ijtimoiy-falsafiy ko'lam kasb etadi.

Hikoyadagi "Yozuvchi" qahramoni o'rtamiyona qalamkash bo'lsa-da, adabiyot olamining sodiq, jafokash, halol, andishali fuqarosi edi. Asar qahramoni Domla "O'lgudek tortinchoq, xokisorligi tufayli ko'zga ko'rinmaydi. Butun umri o'z asarlarini, o'zligini namoyon etolmay, o'zgalar xizmati, o'zgalarni yuzaga chiqarish bilan o'tadi." - deya ta'riflanadi.

Mana shunday adabiyotning jafokash, mehnatsevar insonlari mehnati evaziga nom taratgan, o'zi yozuvchi yoki shoir maqomiga ega bo'lsa-da, adabiyotning sir-asrorlari, olamidan umuman begona, ularni hatto yetarlicha tushunib

yetmagan mansabparast, shuhratparast kimsalar ustidan ochiq kinoya qilinadi. “Yopiray, yozuvchilig-u kitob chiqarib, nom taratishga ishqibozlik buncha ko‘p ekan! Lekin ayonki, adib atalmoq uchun avvalo kitob bitmoq, kitob chiqarmoq uchun eng avvalo uni yozmoq lozim bo‘ladi. Masalaning shu tomoni ishkali edi. Talabgorlar orasida hali yozilmagan kitobni ko‘rish orzusida yurganlari ham topilardi. Rais rahmatli baharnav insofiroq ekan – o‘z qo‘li bilan ul-bul qoralardi. Bularga endi boshdan-adoq yozib berish kerak. Ajib zamon bo‘ldi-da: olimi chetda qolib, zolimlari olimlik da‘vosi bilan chiqa boshladi... bundaylarning ba‘zisi daftar-qalamini momosidan qolgan sandiqqa tashlab, tirikchilik izmiga tushib ketadi. Ammo shu orada bir toifaga uquvi haminqadar bo‘lsa-da, qo‘li qichib, yozolmasdan turolmaydigan chaqqonlarga xudo berdi. Ular “ob-havoga mos”, bozorbop asarlarini qatorlashtirib tashlayveradi – haligi qo‘lidan ish keladiganlar turli sabab bilan chetga chiqib ketganda; bos, davring keldi, bosib qol” (A‘zam E. Jannat o‘zi qaydadir. – Toshkent: Sharq, 2007, 17-18 betlar). O‘tish davrida bozor iqtisodiyotidagi o‘zgarishlar ijod olamiga ham o‘z ta‘sirini ko‘rsatdi. Xususan, yengil-yelpi asarlarning paydo bo‘lishi, bozorbop asarlar yaratilishiga bozor iqtisodiyoti sabab, deya bahonalar qilindi. Yoxud bu kabi asarlarga kitobxonning ehtiyoji borligini ta‘kidlashdi. Munaqqid Erkin A‘zam qalamiga mansub “Yozuvchi” hikoyasi ham mana shunday davrda yaratilgan asarlarga o‘z munosabatini bildirib, qo‘shirnoq ichidagi “yozuvchilar”ga o‘zgalar mehnati evaziga qurilgan imorat bir kun kelib sarobga aylanishini bashorat qiladi. “Yozuvchi” hikoyasidagi “... olimi chetda qolib, zolimlari olimlik da‘vosi bilan chiqa boshladi... Bundaylarning ba‘zisi daftar-qalamini momosidan qolgan sandiqqa tashlab, tirikchilik izmiga tushib ketdi” yoki “ob-havoga mos”, bozorbop asarlarini qatorlashtirib tashlayveradi”, “bos, davring keldi, bosib qol” kabi o‘rinlarida o‘zi asar yozolmasa-da, yozuvchilikni da‘vo qiluvchilarga kinoya qiladi. Asarning voqealar tizimida shunga amin bo‘lasizki, o‘zgalar mehnati evaziga qurilgan, barpo etilgan, umuman yaratilgan soxta obro‘-e‘tibor, martaba, mansab oxir-oqibat sarobga aylanishi, hammasi bekor ekanligi ta‘kidlanib o‘tiladi.

Har bir davrda, zamon va makonda doimo iqtidorlilar ulug‘langan, e‘zozlangan va e‘tirof

qilingan. Ular tomonidan yaratilgan asarlar esa nafaqat o‘z davrining, balki yillar silsilasiga bardosh bera olgan, zabardast asarlar qatoridan joy olgan. Adib qalbini o‘rtayotgan masala ham shu, iqtidorli ijodkorlarni ulug‘lash, ularga munosib sharoit yaratish, mehnatini qadrlashga masalalariga alohida e‘tibor qaratgan. Hikoyada ham mana shunday og‘riqli nuqtalar kinoyaviy tasvir vositalarida o‘quvchiga yetkazishga harakat qilingan. Aslida adib asarlarini anglash, tushunish uchun kitobxondan dilgiriklikni, aql, farosatni talab etadi. Adib asar mazmun-mohiyatini ochiq-oydin fosh qilmaydi. Voqelikka yashirin tus berib, kitobxonni mulohaza qilishga undaydi. Xulosani ham kitobxonga qo‘yib beradi. Bugungi kun yoshlariga esa iqtidor, izlanish, ilm insonni yuksak marralar sari olib chiqishini isbotlab beradi. Doimo o‘z bilim va malakasiga, bilim va salohiyatiga tayanish lozimligini uqtiriladi. O‘zgalar iqtidori, iste‘dodi evaziga qurilgan imoratda doimo yashab bo‘lmasligini ta‘kidlab o‘tadi. Aslida iqtidor, iste‘dod Olloh tomonidan yuqtirilgan bo‘ladi. Har bir insonda esa o‘ziga xos iqtidor, iste‘dod mavjud. Uni faqat ilm nuri bilan yuksaklikka olib chiqish mumkin. Haqiqiy iste‘dod har doim ulug‘langan, yaxshi sifatleri bilan yodga olingan, kitob javonidan esa asl, nodir asarlar o‘rin egallagan.

Xulosa. Adib yozuvchi (domla) obrazini yaratish asnosida turli toifa insonlar xarakterlarini aks ettirishga ham intiladi. Ma‘lumki, yozuvchi qanday obraz yaratishidan qat‘i nazar, ularning hayoti bilan yashashi, nafas olishi, xarakterini chuqur bilishi va o‘y-xayollari bilan tanish bo‘lishi lozim. Mana shu jihatni yaxshi anglagan Erkin A‘zam hikoyasi zo‘r mahorat bilan yozilganligiga va asar qahramonlarining xarakterini chuqur o‘rganilganligiga yana bir bor amin bo‘lamiz.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Fitrat. Tanlangan asarlar. 4-jild. -Toshkent: Ma‘naviyat, 2006.
2. Qo‘shjonov M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq, 2019.
3. Umurov H. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: Sharq, 2002.
4. Eshonqul N. Tun panjaralari // Yalpiz hidi. – Toshkent: Sharq, 2008.
5. A‘zam E. Pakananing oshiq ko‘ngli. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2001.
6. Xolmirzayev Sh. Saylanma. 4-jild. – Toshkent: Sharq, 2005.

“MU’JAMU-L-UDABO” ASARINING TILI VA USLUBI

Fatilloev Madiyor Bahriddinovich, Alfraganus universiteti o‘qituvchisi

THE LANGUAGE AND STYLE OF THE WORK

“MUJAMU-L-UDABA”

Fatilloev Madiyor Bahriddinovich, Lecturer at
Alfraganus University

ЯЗЫК И СТИЛЬ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

“МУДЖАМУ-Л-УДАБО”

Фатиллоев Мадияр Бахриддинович, преподаватель университета
“Альфраганус”

Annotatsiya: Ushbu maqolada Yoqut al-Hamaviyning “Mu’jamu-l-udabo” asari til va uslub xususiyatlari, asarga xos bo‘lgan lisoniy, bayoniy jihatlar ochib berilgan. Shuningdek, “Mu’jamu-l-udabo” asarida kelgan Qur’on oyatlari, hadislar, iqtiboslar, ajamiy istilohlar, kasblarga oid terminlar tahlili keltirilgan va tarjimaiy hollar tasvirida fe‘llar tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: oyatlar, hadislar, ajamiy terminlar, Zamaxshariy, moziy, muzore, amr.

Annotation: This article examines the linguistic and stylistic features of Yaquq al-Hamawi’s “Mu’jamu-l-udaba”, revealing the work’s characteristic linguistic and discursive aspects. In addition, the article analyzes the Qur’anic verses, hadiths, quotations, non-Arab (Ajam) terms, and profession-related terminology found in “Mu’jamu-l-udaba”, and provides an analysis of verb usage in the depiction of biographical entries.

Keywords: Qur’anic verses, hadiths, non-Arab (Ajam) terms, al-Zamakhshari, the past tense, the present (imperfect) tense, and the imperative form.

Аннотация: В данной статье раскрываются языковые и стилистические особенности произведения Якута аль-Хамави “Муджаму-л-удабо”, а также его лингвистические и повествовательные аспекты. Кроме того, в статье представлен анализ коранических аятов, хадисов, цитат, иранских (аджамийских) терминов и профессиональной лексики, встречающихся в произведении “Муджаму-л-удабо”, а также проведен анализ глаголов, используемых в описании биографий.

Ключевые слова: аяты, хадисы, аджамийские термины, Замахшари, прошедшее время (мази), настоящее-будущее время (музоре), повелительное наклонение (амр).

KIRISH. Yoqut al-Hamaviyning “Mu’jamu-l-udabo” asari til va uslub jihatdan o‘ziga xos xarakterga ega asar hisoblanadi. Asarning hajmi, uning qamrovi va unda keltirilgan ma’lumotlarning ilmiy ahamiyatidan tashqari, til va uslubi ham uni adabiy manba sifatida qadrlil qilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Mazkur asarni yozishda olim o‘ziga xos til mezonlaridan foydalangan. Bunga dastlab “Mu’jamu-l-udabo” kabi yirik asarni yaratishda unga o‘ziga xos qiziqarlilik va takrordan qochishni ta’minlovchi so‘z boyligi va turli grammatik

strukturadan foydalanishni misol qilish mumkin. Asar tilida arab tilining boyligi yaqqol o‘z ifodasini topgan. Olim “Mu’jamu-l-udabo”ni yaratish jarayonida o‘zidan oldin yozilgan qator tazkiralardan ma’lumotlarni kirgizgan. Shu o‘rinda har bir yozuvchidan keltirilgan iqtibosni turli so‘zlar va grammatik strukturalar bilan bayon qilgan. Masalan, Ibrohim bin Abdulloh an-Najirimiyy(87) biografiyasida, Yoqut shu olimning o‘zi haqida keltirilgan iqtiboslarni quyidagi turli so‘zlar va grammatik birliklar orqali bayon qilgan:

Abu Sa’d as-Sam’oniyy aytdi...	قال أبو سعد السمعاني، ¹
Muallif aytdi...	قال المؤلف، ²

¹ إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. - بيروت، 1993. - ص. 87.

² O‘sha joyda.

Ularning yonidaligimda ba'zi Misrliliklar menga aytib berdi...	حدثني بعض أهل مصر عند كوني بها، ³
Abu Is'hoq aytdi...	فقال أبو إسحاق، ⁴
Abu-l-Javaiz al-Vositiy rivoyat qilgan xabarlarida aytilishicha...	و حدث في أخبار رواها أبو الجواز الواسطي قال، ⁵
Najirimi yozgan kitoblardan birida o'qidim. Uning kitobida bunday deyilgan...	قرأت في كتاب من إملاء النيجيري، قال كتابه، ⁶
Ularga ham aytib berdi...	و أنشد هم أيضا، ⁷

MUHOKAMA. Har bir iqtibos o'zgacha so'zlar va strukturalar bilan berilgan. Olimning qaytariqlardan qochgani asarni o'qilishi qiziqarli asarlar qatoriga qo'shgan.

“Mu'jamu-l-udabo” asarining o'ziga xos til xususiyatlaridan biri uning har bir adib haqida ma'lumot berayotib, uning qanday kishi ekanligini tasvirlab berishida ham namoyon bo'lgan. Masalan:

Ibrohim bin al-Abbos as-Savliy haqida	Ibrohim mohir kotib, balog'at va fasohatli yozuvchi edi	"كان إبراهيم كاتباً حاذقاً بليغاً فصيحاً منشئاً" ¹
Ahmad bin Ibrohim bin Abu Xolid at-Toyyib haqida	Mohir va o'qimishli tabib edi	"كان طبيباً حاذقاً دارساً" ²
Al-Hasan bin Abdulloh al-Isfahoni haqida	Adabiyot san'atini yaxshi biladigan, qiyos ilmining ustasi, so'zi va amali bir-biriga mos, til va nahv ilmining imomi edi	"و كان جيد المعرفة بفنون الأدب، حسن القيام بالقياس، موقفاً في كلامه. و كان إماماً في النحو و اللغة" ³
Hamron bin A'yon haqida	Nahvchi, Qori, chiroyli ovoz sohibi va shialikka moyil kishi edi	"نحوي، قارئ، حسن الصوت و كان ينشئ" ⁴
Ali bin Hilol al-Katib haqida	Chiroyli va yuqori darajadagi qiymatga ega husnixat egasi edi	"صاحب الخط المليح والأذهاب الفائق" ⁵

kabi xususiyatlar va sifatlarni keltirib o'tgan. Bir ilmiy maqolada barcha turdagi til bayoni uslublari va lug'at boyliklarini keltirib berish imkonsiz. Shunday bo'lsa-da, mazkur bir necha misollarning o'zidayoq muallifning nafaqat keng so'z boyligidan, balki, bayonning turli struktur ko'rinishlaridan foydalangani namoyon bo'ldi.

“Mu'jamu-l-udabo” asari tilida norasmiy so'zlashuvga oid xususiyatlar ham ko'zga tashlandi. Bu kabi holatlar turli ilmiy majlislardan yozib olingan asarlar sahifalaridan topib ko'chirilgan holatlarda ko'proq uchradi. Masalan, Yoqut al-Hamaviy Ibrohim bin Sufyon az-Ziyodiy hayoti va

ijodi haqida yozganda Marzuboniy asaridan ko'chirib, Ziyodiy va bir mug'anniy suhbatini yozib qoldirgan¹. Shu o'rinda mug'anniyning arab tilining so'zlashuviga xos bo'lgan "أيش عليك من ذا سيدي"² jumlasini keltiriladi. Jumladagi "أيش" iborasi aslida rasmiy nutqda "أي شيء" birikmasining so'zlashuviga xos shaklidir. Bu kabi qisqartirilgan ko'rinishning asarga kirishi, uning o'zgartirilmasligi bir tomondan avvalo Marzuboniy va uning davomchilaridan bo'lgan Yoqutning ma'lumotni qabul qilgan ko'rinishida o'zgartirmay, aniq holatda keltirib berganligiga dalolat qiladi.

³ O'sha joyda.

⁴ O'sha joyda.

⁵ O'sha kitob. – B. 88.

⁶ O'sha joyda.

⁷ O'sha joyda.

² O'sha kitob. – B. 187.

¹ إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. – بيروت، 1993. – ص. 71.

³ إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. – بيروت، 1993. – ص. 873.

⁴ إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. – بيروت، 1993. – ص. 1213.

⁵ إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. – بيروت، 1993. – ص. 1996.

¹ إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. – بيروت، 1993. – ص. 68 – 67.

² O'sha kitob. – B. 68.

Asar tili o'zining ta'sirchanligi bilan ham o'ziga xos xarakterga ega. Garchi, boshqa tazkiralarda ham bu xususiyat bo'lsa-da, "Mu'jamu-l-udabo" o'zidagi badiiylilik va ifoda xususiyatiga ko'ra bir daraja yuqorida turadi. Asarda har bir adib hayoti va ijodi haqida to'xtalar ekan, Yoqut ularning she'riy ijod namunalardan misol keltirishga uringan. Hamma ijodkor hayoti ham keng yoritilmagan albatta. Ba'zi olimlar haqida bir necha qator ma'lumot keltirilgan va ular haqida asosan nima kitoblar yozgani, qayerda tug'ilib, vafot etgani to'g'risida ensiklopedik xususiyatdagi ma'lumotlar berilgan xolos. Lekin, boshqa yozuvchilar asarlarida kengroq ma'lumoti kelgan, o'zi ko'rib,

وَدَّعْتُهُ حِينَ لَا تُؤَدُّهُ	نَفْسِي وَلَكِنَّا تَسِيرُ مَعَهُ
ثُمَّ اقْتَرَقْنَا فِي الْقُلُوبِ لَهُ	ضَيْقُ مَكَانٍ وَفِي الدَّمُوعِ سَعَةً ¹

Mazmuni: *U bilan vidolashdim-u, qalbim unga rozi bo'lmay, nafsım u bilan qoldi.*

So'ng qalbdā torlik ila ajralishdik. Lek, ko'zyoshlar uni keng qildi.

NATIJALAR. Ayrim o'rinlarda asarda abbreviaturalar va ularning sharhlari kuzatilishi ham arab tilida yozilgan kitoblar ichida kuzatilishi nodir holatlardan biridir. Masalan, Abu Bakr al-Xorazmiy haqida keltirilgan ma'lumotlarda uning "الطبرخز" laqabi ham bo'lgani va at-Tabarxaziy lafzi Tabariston va Xorazmga ishora ekanligi ko'rsatib o'tilgan¹. Bu kabi ma'lumotlar Yoqutning o'zi ham so'zlarning etimologiyasiga qiziqqaniga dalolat qiladi.

XULOSA. Qur'oni Karim oyatlari keltirilgan asar borki, undan Payg'ambar hadislarini ham topish mumkin. "Mu'jamu-l-udabo" asarining dastlabki ikki

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. - بيروت، 1993. - ص. 87.
2. إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. - بيروت، 1993. - ص. 71.
3. إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. - بيروت، 1993. - ص. 873.
4. إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. - بيروت، 1993. - ص. 1213.
5. إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. - بيروت، 1993. - ص. 1996.
6. إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. - بيروت، 1993. - ص. 67 - 68.
7. إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. - بيروت، 1993. - ص. 2543.
8. إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. - بيروت، 1993. - ص. 116.
9. إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. - بيروت، 1993. - ص. 751 - 756.
10. إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. - بيروت، 1993. - ص. 1199.

Asar turli badiiy birliklar, ayniqsa poetik birliklar bilan boyitilgan.

Suhbatlashgan ijodkorlarning albatta lirik ijod namunalaridan keltirib o'tgan.

Yana bir qiziq holat shundaki, hatto ayrim ijodkorlar haqida bir necha qatorlik ma'lumotlar yozilgan bo'lsa-da, ularning ijod namunalaridan bir yo bir necha bayt keltirib o'tilmay qolmagan. Masalan, Ibrohim bin al-Fazl bin al-Hoshimiy al-lug'aviy (92) ijodi haqida uch qatorga yetar-yetmas ma'lumot bor¹. Lekin, unda ham ikki bayt she'riy parcha keltirilgan va u quyidagicha:

faslida keltirilgan hadislar olimning fikrlarini asoslash maqsadida berilgan bo'lsa, boshqa o'rinlarda olimlar hayotida hadislar tahlili va sharhi borasidagi masalalar yoritilishida uchrashini kuzatish mumkin. Masalan, Ibrohim bin Muhammad Niftaviy holidagi bir hadis², Abu Bakr ibn Iyosh tarjimayi holidagi ikkita hadis³, Hamad bin Salma al-Basriy tarjimayi holidagi bir hadis kelgan⁴. Albatta mazkur holat ko'p olimlar biografiyasida uchraydi. Ularning o'zini alohida dissertatsiya tadqiqotiga tortsa bo'ladi. Shu sababdan bir necha misol bilan cheklanib qolgan afzal.

¹ O'sha kitob. - B. 92.

² O'sha joyda.

³ إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. - بيروت، 1993. - ص. 2543.

⁴ إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. - بيروت، 1993. - ص. 116.

³ إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. - بيروت، 1993. - ص. 751 - 756.

⁴ إحسان عباس. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. - بيروت، 1993. - ص. 1199.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA LINGVOPOETIKA UMUMFILOLOGIK YO'NALISH SIFATIDA

*Zaynutdinova Gulnoza Anvarjon qizi, Alfraganus universiteti
filologiya fakulteti "Sharq filologiyasi" kafedrası o'qituvchisi*

ЛИНГВОПОЭТИКА КАК ОБЩЕФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В УЗБЕКСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

*Зайнутдинова Гульноза Анваржон кызы, преподаватель
кафедры "Восточная филология" факультета филологии
Университета "Альфраганус"*

LINGUOPOETICS AS A GENERAL PHILOLOGICAL DIRECTION IN UZBEK LINGUISTICS

*Zaynutdinova Gulnoza Anvarjon qizi, Lecturer at the
Department of Oriental Philology Faculty of Philology,
Alfraganus University*

<https://orcid.org/0009-0006-7973-00023>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida lingvopoetik tadqiqotlarning tadrijiy rivoji haqida so'z yuritiladi. O'zbek filologiyasida lingvopoetikaning umumfilologik yo'nalish sifatidagi o'rni va ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, badiiy til, lingvopoetik tadqiqot, lingvistik poetika, lisoniy tahlil, N.Mahmudov, S.Karimov.

Аннотация: В данной статье говорится о постепенном развитии лингвопоэтических исследований в узбекском языкознании. Раскрыты роль и значение лингвопоэтики как общефилологического направления в узбекской филологии.

Ключевые слова: языкознание, художественный язык, лингвопоэтические исследования, лингвопоэтика, лингвистический анализ, Н.Махмудов, С.Каримов.

Abstract: This article talks about the gradual development of linguopoetic research in Uzbek linguistics. The role and importance of linguopoetics as a general philological direction in Uzbek philology is revealed.

Key words: linguistics, artistic language, linguopoetic research, linguistic poetics, linguistic analysis, N.Mahmudov, S.Karimov.

KIRISH. O'zbek filologiyasida lingvopoetikaning ilmiy-nazariy asoslari to'laqonli shakllangan bo'lib, o'zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligida badiiy asarning obrazli nutqni, badiiy tilning cheksiz imkoniyatlarini yuzaga chiqaruvchi eng muhim vosita sifatida o'rganilishiga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. O'zbek filologiyasi tarixida badiiy asar tilini o'rganish, til masalalariga alohida e'tibor qaratish masalalari alohida o'rin egallagan. Birgina Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asari bu borada nodir namuna sifatida baholanadi. Tilshunos M.Qodirovning "Muhokamat ul-lug'atayn"ning biz tilshunos va adabiyotshunoslarga o'rnak bo'ladigan bir xislati

bor. Navoiy asarda til masalalarini adabiyotdan – badiiyatdan ajratib alohida holda tekshirmaydi, tildagi xususiyatlarni badiiy nutq talabiga evirgan holda ko'radi. Agar bu asarni chuqurroq o'rganib chiqsak, hozirgi til va adabiyot ilmidagi kemtiklikning sabablarini seza boshlaymiz"[9.27]degan mulohazasi ayni haqiqatdir.

**ADABIYOTLAR TAHLILI VA
METODLAR.** O'zbek tilshunosligida I.Qo'chqortoyev, R.Qo'ng'urov, A.Shomaqsudov, Sh.Shoabdurahmonov, Q.Samadov, N.Mahmudov, B.Yo'ldoshev, S.Karimov, B.Umurqulov kabi olimlar badiiy asar tili va uning lingvistik va poetik

tahlili masalalariga alohida e'tibor qaratishgan. So'nggi yillarda o'zbek tilshunosligida olib borilgan izlanishlar badiiy asar tilini tadqiq etishda lingvopoetik yondashuvning alohida ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. "Tadqiqotlarning ba'zilar masalaning umumiy tomonlariga, ayrimlari tanlab olingan ijodkor asarlari tiliga, ayrimlari esa badiiy nutq stilistikasi masalalariga bag'ishlangani bilan xarakterlanadi"[11.22].

O'zbek filologiyasida lingvopoetikaning takomillashuvi badiiy til va badiiy nutqni tadqiq etadigan lingvistik poetika yo'nalishiga oid tadqiqotlarning yaratilishi bilan bevosita bog'liq, bu orqali lingvistik poetikaning o'rganish obekti va mundarijasining oydinlashishiga xizmat qildi. O'zbek tilshunosligida lingvopoetik aspektidagi ko'plab tadqiqotlar[7] mavjudki, ularda muayyan bir ijodkorning tildan foydalanish mahorati, yozuvchining u yoki bu til sathi birliklarini qo'llashdagi o'ziga xosliklari aniqlashtirilgan.

Badiiy nutqning lingvopoetik xususiyatlarini tadqiq etishda N.Mahmudov va S.Karimovlarning tadqiqotlari alohida o'rin tutadi[5]. O'zbek tilshunosligida lingvopoetika yo'nalishining nazariy asoslarini yaratishda M.Yo'ldoshev badiiy matnning lisoniy tahlili borasidagi tadqiqotlari [17] muhim o'rin tutadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Sir emaski, mamlakatimizda istiqloqlarning dastlabki yillaridan boshlab til va adabiyot, san'at, madaniyatni rivojlantirish asnosida xalqimizning boy adabiy-badiiy xazinasini til nuqtayi nazaridan tadqiq qilishning yetakchi tamoyillari ishlab chiqildi. "Hozirgi kunda o'zbek tili hayotimizning barcha jabhalarida – davlat va jamiyat boshqaruvi, davlatlararo munosabatlar, ilm-fan, ta'lim-tarbiya, tibbiyot, madaniyat va san'at sohalarida faol qo'llanilmoqda, xalqaro minbarlardan baralla yangramoqda"[1]. Shu jihatdan olib qaraganda, yurtimizdagi shoir va yozuvchilar ijodining badiiy lisoniy qirralarini lingvopoetik aspektida tizimli tadqiq qilish o'zbek tilshunosligi oldidagi muhim vazifalardan biri sifatida e'tirof etildi. So'nggi yillarda badiiy matnning lingvistik tahliliga bag'ishlangan ilmiy izlanishlar ko'lamining sezilarli darajada kengayib borayotgani e'tiborga molikdir.

"G.Keldiyorovning "O'zbek badiiy nutqida antiteza" (2000), O.Mamaziyayevning "O'zbek poetik nutqida xiazm va gradatsiya" (2004), D.Shodiyevaning "Muhammad Yusuf she'riyati

lingvopoetikasi" (2007), A.Xaydarovning "Badiiy tasvirning fonostilistik vositalari" (2008), "Konnotativ ma'noning fonetik vositalarda ifodalanishi" (2009), F.Ibragimovning "Badiiy matnda ellipsis va antiellipsis" (2011), S.Maksudovning "Erkin Vohidov asarlarida konnotativlikning ifodalanishi" (2012), O.Tursunovning "O'zbek badiiy nutqining fonopoetik tadqiqi" (2018) singari tadqiqotlarida lingvistik poetika masalalari keng yoritib berilgan. Bu esa so'nggi yillarda tilshunoslikning lingvopoetika yo'nalishi o'zining rivojlanish maqomini olgani va mazkur yo'nalishda salmoqli ishlar yuzaga kelganini ko'rsatadi"[11]. Xycycan, I.Mirzayev, Z.Hamidov, M.Yoqubbekova, S.Karimov, M.Yo'ldoshev, G.Yaxshiyeva, A.Abdullayev, I.Hojaliyev, D.Shodiyeva, O.Mamaziyayev, M.Abdupattayev, G.Muhammadjonova, M.Akbarova, A.Shofqorovlarning ilmiy ishlari o'zbek tilshunosligida badiiy asarlarning, ayniqsa, she'riy matnlarning lingvopoetik imkoniyatlarini ochib berishga xizmat qildi. Masalan, "ularda, asosan, poetik nutqning fonetik, leksik va ayrim morfologik xususiyatlari, shuningdek, badiiy tasvir vositalari sifatida troplar va stilistik figuralarning o'ziga xos belgilariga urg'u berilgan. Jumladan, she'riy matnlarning lingvistik interpretatsiyasi (I.Mirzayev), badiiy matnning lingvopoetik xususiyatlari (M.Yo'ldoshev), o'zbek xalq qo'shiqlarining lingvopoetik belgi-xususiyatlari Mustaqilligimizning dastlabki yillaridanoq ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan, bebaho ma'naviy va madaniy merosni qayta tiklash va o'rganishga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratildi. Buning natijasi o'laroq, sho'ro tuzumi yillarida ma'lum sabablarga ko'ra faqat bir tomonlama talqin qilib kelingan barcha mumtoz adabiyotimiz namoyandalari ijodi ilmiy tahlil qilinmoqda.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlari adabiy manbalarining o'zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligida tadqiq etilishi o'sha davr ijodkorlari poetik merosining til va uslub imkoniyatlari, asarlarining leksikasi, badiiy qimmatini kashf etish va baholash barobarida adabiyot namoyandalarining o'ziga xos mahoratini ham ochib berishga xizmat qilgan.

M.Yo'ldoshev "Badiiy matn lingvopoetikasi" nomli monografiyasida badiiy

matnni lingvopoetik tahlil etishning ilmiy-nazariy asoslarini atroflicha bayon etar ekan, uning asosiy tamoyillari sifatida quyidagilarni belgilaydi: Shakl va mazmun birligi; Makon va zamon birligi; Matn tilining umumxalq tili, uning turli ko'rinishlari va adabiy tilga munosabati; Badiiy-estetik yaxlitlik, butunlik sifatida. M.Qosimova tadqiqotida muayyan yozuvchining tildan foydalanish mahoratini tahlil qilish vazifasi qaysi yo'nalishga taalluqli: adabiyotshunoslik yoki tilshunoslikka, degan so'roqqa qaratilgan mulohazalar o'rganilgan. Qayd etiladiki, "Tadqiqotchi istaydimi-istamaydimi, yozuvchining badiiy til mahoratini tekshirayotganda lingvistik tamoyillarga ham yondashishga majbur bo'ladi"[10.10].

O'zbek filologiyasida muayyan ijodkor asarlari poetika va badiiy mahorat qirralari nuqtayi nazaridan o'rganilgan salmoqli ishlar mavjudki, ular orasida M.Qo'shjonov, N.Rahimjonov, B.Norboyev, A.Sabirdinov, Sh.Hasanov, I.Yakubov G.Ashurova, H.Nusratova, M.Xolova, H.G'aipova, A.Nosirov, A.Qayumov, A.Abdurahmon, B.Hasanova, M.Davronova kabi olimlarning tadqiqotlari muhim ilmiy manbalar hisoblanadi.

XULOSA qilib aytganda, mustaqillik davri barcha soha va yo'nalishlar qatori o'zbek she'riyati tarixida ham yangi bosqichni, yangi taraqqiyot odimlarini boshlab berdi. Aytish mumkinki, "Mustaqillik davri insonlarning psixologiyasi, ruhiy kechinmalarini, yangilanish epkinlari bilan bog'liq orzu-armonlarini o'zida mujassamlashtirdi va bundagi har bir satr, har bir so'z, uning ma'nosida, she'rdagi har bir element, ohangdorlik vositasida erk, mustaqillik, mustaqil fikrlash, vijdon erkinligi, ruhiy tozarish kabi masalalar goh ramziy, goh shundayicha ro'y-rost namoyon bo'ldi"[6.20]. Ayni shu jihat bugungi o'zbek tilshunosligidagi yangi ilmiy tadqiqotlarga keng yo'l ochdi va istiqloq davri o'zbek she'riyati, ayniqsa, bugungi zamonaviy o'zbek poeziyasining turli yondashuvlar asosida o'rganilishiga zamin yaratildi.

Ustoz Maqsud Shayxzoda "Nasr – og'ir karvon, she'r esa yugurik" deb ta'kidlagan edi. Chindan ham jamiyatda ro'y berayotgan o'zgarishlar, yangilanishlar tilda, xususan, badiiy nutqda yaqqol namoyon bo'lganidek, hozirjavob she'riyatda to'laligicha aks etadi. Bu esa o'z navbatida aynan zamonaviy o'zbek she'riyatining lingvistik va poetik tadqiqi masalasiga alohida

e'tibor qaratish lozimligini ko'rsatadi. Yuqorida qayd etilgan tadqiqotlar bu borada qo'yilgan salmoqli qadamlar bo'lsa-da, she'riy matn, ayniqsa, zamonaviy o'zbek she'riyati tadqiqiga doir dissertatsion ishlarga ehtiyoj katta, deb ayta olamiz.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасининг Давлат тили ҳақидаги Қонун қабул қилинганлигининг ўттиз йиллигини нишонлаш тўғрисидаги ПҚ-4479-сон Қарори. Lex.uzинтернет нашри. – 2019 йил, 5 октябрь.
2. Абдупаттоев М. Ўзбек тилининг поэтик синтаксиси: Филол.фан.д-ри (DsC). ... дисс.автореф. – Фарғона, 2021. – Б.8.
3. Аҳмедов Х. Ўзбек адабиётида насрий шеър: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. - Т., 1995.
4. Эгамов Х. Шеърый асар тилини ўрганиш. – Т.,1973.
5. Каримов С. Ўзбек тилининг бадий услуби: Филол.фанлари д. дисс.автореф. – Тошкент, 1993.
6. Мухаммаджонова Г. 80-йиллар охири ва 90-йиллар бошлари ўзбек шеърятининг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 2004.
7. Мирзаев И. Шеърый матнни лингвопоэтик талқин қилиш муаммолари. – Тошкент, 1992;
8. Мирзаев И. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста. – Тошкент, 1992.
9. Қодиров М. Навойнинг тилшуносликдаги маҳорати // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. – Тошкент: Фан, 1977.
10. Қосимова М. Бадий нутқ индивидуалигининг лингвистик хусусиятлари (Тоғай Мурод асарлари асосида): НД, Т., 2007.
11. Қо'ldasheva D. Furqat g'azallarining lingvopoetik tadqiqi. Filol.fanl.b-cha fals.d-ri diss.avtoref. –Farg'ona, 2023.
12. Рихсиева Г. Шеърятдаги гапларнинг актуал бўлинишида анафоралар ўрни: Филол. фан. номзоди ... дисс. - Т., 1999.
13. Тўланова Н. Тўқсонинчи йиллар ўзбек шеърят тилидаги бадий санъатларнинг лисоний-услубий таҳлили: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2008.

IMKONIYAT TO'LIQLOVCHISI ISHTIROKIDAGI XITOYCHA TURG'UN BIRIKMALARLAR HAQIDA

*Badalbayev Dilshod Farxod o'g'li, Toshkent davlat sharqshunoslik
universiteti 2-kurs tayanch doktoranti*

ON CHINESE SET EXPRESSIONS INVOLVING THE POTENTIAL COMPLEMENT

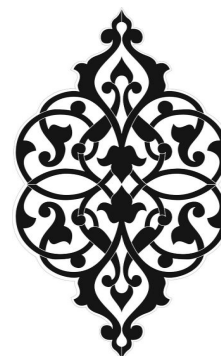
*Badalbayev Dilshod Farxod o'g'li, Tashkent State University of Oriental
Studies 2nd-year PhD (DSc) doctoral student*

О КИТАЙСКИХ УСТОЙЧИВЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЯХ С УЧАСТИЕМ ДОПОЛНЕНИЯ ВОЗМОЖНОСТИ

*Бадалбаев Дильшод Фарход оглы, Ташкентский государственный
университет востоковедения, базовый докторант 2-курса*

[https://orcid.org/
0000-0002-8120-
2960](https://orcid.org/0000-0002-8120-2960)
e-mail:
dilixiade@gmail.
com

Annotatsiya: Mazkur maqolada xitoy tilidagi 可能补语 (imkoniyat to'liqllovchisi) ning grammatik va semantik xususiyatlari tahlil etilgan. Avvalo, bu to'liqllovchining struktur shakli — fe'l + 得/不 + natija — orqali harakatning amalga oshish yoki oshmaslik ehtimolini qanday ifodalashi yoritiladi. Muallif, 可能补语 ning boshqa to'liqllovchi turlaridan sintaktik va pragmatik jihatdan farqini yetuk tilshunoslar — 陆俭明, 朱德熙, 王力, 黄伯荣 va 廖序东 — asarlari asosida izohlaydi.

Kalit so'zlar: 可能补语, 得/不 konstruksiyasi, xitoy grammatikasi, to'liqllovchi turlari, sintaktik tahlil, semantik funktsiya, pragmatika, 动结式, 陆俭明, 王力, 语法理论

Abstract: This article analyzes the grammatical and semantic features of the potential complement (可能补语) in the Chinese language. First, it explains how this complement expresses the possibility or impossibility of an action through its structural pattern — verb + 得/不 + result. The author clarifies the syntactic and pragmatic differences between the potential complement and other types of complements based on the works of prominent linguists such as Lu Jianming (陆俭明), Zhu Dexi (朱德熙), Wang Li (王力), Huang Borong (黄伯荣), and Liao Xudong (廖序东).

Key words: potential complement (可能补语), 得/不 construction, Chinese grammar, types of complements, syntactic analysis, semantic function, pragmatics, resultative construction (动结式), Lu Jianming, Wang Li, grammatical theory.

Аннотация: В данной статье анализируются грамматические и семантические особенности дополнения возможности (可能补语) в китайском языке. Прежде всего рассматривается структурная модель глагол + 得/不 + результат, посредством которой выражается возможность или невозможность осуществления действия. Автор объясняет синтаксические и прагматические различия дополнения возможности по сравнению с другими видами дополнений, опираясь на труды известных лингвистов — Лу Цзяньмина (陆俭明), Чжу Дэси (朱德熙), Ван Ли (王力), Хуан Боронга (黄伯荣) и Ляо Сюйдуна (廖序东).

Ключевые слова: дополнение возможности (可能补语), конструкция 得/不, грамматика китайского языка, виды дополнений, синтаксический анализ, семантическая функция, прагматика, результативная конструкция (动结式), Лу Цзяньмин, Ван Ли, теория грамматики.

Kirish. 可能补语 — bu harakatning amalga oshishi yoki oshmasligi ehtimolini bildiruvchi to'liqllovchi bo'lib, odatda 动词 (fe'l) + 得/不 + 补语 shaklida qo'llanadi.

Bu grammatik birlik harakatning imkoniyat xususiyatini (能否) ifodalaydi, ya'ni:

Maqsad	Misol	Tarjima
Harakat bajarilishi mumkinligi	他写得出来。	U yozib bera oladi.
Harakat bajarilishi mumkin emasligi	他写不出来。	U yozib bera olmaydi.

Morfosintaktik xususiyatlari:

- 可能补语 grammatik jihatdan to'liqllovchi bo'lib, fe'lning natijasiga ta'sir qiladi.
- U doim aspekt zarrachalari bilan bog'liq bo'lgan 结果补语 yoki 趋向补语 bilan ishlaydi.
- 可能补语 gapda komplement pozitsiyasida turadi va turkumlashuv xarakteriga ega.

Xitoy tilshunosligida 可能补语 (imkoniyat to'liqllovchisi)ning sintaktik va pragmatik xususiyatlarini chuqur o'rganishga bag'ishlangan bir qator ilmiy tadqiqotlar mavjud. Bu sohada yetuk tilshunoslarning asarlari alohida o'rin tutadi. Masalan, 陆俭明 o'zining mashhur asari 《现代汉语八百词》da 可能补语 ni boshqa turdagi to'liqllovchilar bilan taqqoslaydi. U ayniqsa bu to'liqllovchining sintaktik joylashuvi va pragmatik funksiyalarini tahlil qilishga e'tibor qaratadi. Shuningdek, 朱德熙 ning 《语法讲义》 nomli asarida esa 得/不 shakllari doirasida “mo'ljal – imkoniyat – natija” zanjiri doirasida 可能补语 ning ishlatilishi chuqur tahlil etilgan. Bu yondashuv orqali grammatika birliklarining o'zaro semantik bog'liqligi yoritiladi. 王力 esa o'zining nufuzli asari 《汉语语法理论》da xitoy tilidagi to'liqllovchi birliklarning tarixiy taraqqiyotini o'rganadi. U 可能补语 ni aynan “qobiliyat ifodasi” va uning “sintaktik pozitsiyasi” asosida nazariy jihatdan izohlaydi, bu esa til birliklarining rivojlanish yo'nalishini ochib beradi.

Asosiy qism. Biz quyida imkoniyat to'liqllovchisi yordamida yasalgan imkoniyat to'liqllovchilarini ko'rib chiqamiz.

【吃得/不开】chī de/bù kāi

- 动词 + 得 + 补语 → mumkin;

- 动词 + 不 + 补语 → mumkin emas.

可能补语 yordamida gapda quyidagilar ifodalanadi[1]:

【错得/不了】cuò de/buliǎo

Bu ifoda haqiqatda to'g'ri, maqbul va ishonchli ekanligini bildiradi hamda boshqalarda ishonch uyg'otish ma'nosini anglatadi.

1. 小刘，你这结算结果核实了吗，我可要填写报表了。”“您放心往上填，这还错得了！我用计算机算了三遍哪！”

Xiǎo Liú, nǐ zhè jiésuàn jiéguǒ héshí le ma, wǒ kě yào tiánxiě bàobiǎo le. “nín fàngxīn wǎng shàng tián, zhè hái cuò de liǎo! wǒ yòng jìsuànjī suàn le sān biàn ne!”

Xiao Lyuy, bu hisob-kitob natijasini tekshirdingmi? Men hisobotni to'ldirmoqchiman. — Xavotir olmang, bema'lol to'ldiravering, bu adashadimi! Men kompyuterda uch marta hisoblab chiqdim!

2. 那些事都是咱家的？”“错不了！”

“.....nàxiē shì dōu shì zán jiā de?” “cuò bù liǎo!”

...U ishlarning hammasi bizning oilamizga tegishli ekanmi? — Shubhasiz! (xatolik bo'lishi mumkin emas!) (Serialdan)

3. 张毕生为祖国奉献，一灵美，永远错不了。”您将被导将永远铭刻在人们的心中。

Zhāng bìshēng wèi zǔguó fèngxiàn, yī líng měi, yǒngyuǎn cuò bù liǎo. nín jiāng bèi dǎo jiāng yǒngyuǎn míngkè zài rénmen de xīnzhōng.

Jan butun umrini Vatanga bag'ishladi, uning ruhi go'zal va abadiy adashmaydi. Sizning nomingiz xalq qalbida mangu muhrlanadi (Beijing gazetasi. 1990.3.12).

4. 爷爷，我要上大学呀！”“错不了！爷爷给你相中的那个书包，和他的一样。他背着窗外那个戴太阳帽的孩子。”

Yéye, wǒ yào shàng dàxué ya! “cuò bù liǎo! yéye gěi nǐ xiàngzhōng de nàgè shūbāo, hé tā de yíyàng. tā bēizhe chuāngwài nàgè dài tàiyáng mào de háizi”.

Bobo, men universitetga o‘qishga kirmoqchiman! — Shubhasiz kirasan! Bobong senga tanlab bergan o‘sha xalta u bolanikidek — deraza ortida quyosh shlyapasi kiygan bola olib yurganidek (Yan Chen “Oq uy”).

5. 住店吗？里请吧！上屋正房，干净敞亮，吃住方便，何俊周到，八十年的老字号哪！错不了您哪！

Zhù diàn ma? lǐ qǐng ba! shàng wū zhèngfáng, gānjìng chǎngliàng, chī zhù fāngbiàn, héjùn zhōudào, bāshí nián de lǎo zìhào na! cuò bù liǎo nín na!

Mehmonxonada qolmoqchimisiz? Marhamat, ichkariga! Tepadagi xonalar toza va yorug‘, ovqatlanish va yashash qulay, xizmat ko‘rsatish mukammal — 80 yillik eski brend! Xato bo‘lishi mumkin emas, marhamat! (Meng lie “Uning o‘n uchinchi singlisi”).

Taxmin qilish, to‘g‘ri deb hisoblash va istiqboli yorqin bo‘lishini ifodalaydi.

6. 当时，杨隆寿就给发班哲打算说：“好好操持墙地，以后准错不了。”

Dāngshí, Yáng Lóngshòu jiù gěi Fā Bānzhe dǎsuàn shuō: “hǎohǎo cāochí qiángdì, yǐhòu zhǔn cuò bù liǎo”.

“错得了 / 错不了” birikmalari kesim vazifasida qo‘llanib, muloqot davomida yakka javob sifatida ham ishlatilishi mumkin (2 va 4-misollarga qarang). Bundan tashqari, bu konstruksiyalarning oldida tasdiq ma’nosini

kuchaytiruvchi ravishlar kelishi ham mumkin (6 va 7-misollarga qarang) [4].

Xulosa. Xitoy tili grammatikasida to‘liqllovchi konstruksiyalar orasida 可能补语 (imkoniyat to‘liqllovchisi) alohida grammatik birlik sifatida ajralib turadi. Ushbu maqolada 可能补语 ning shakllanish strukturasi, sintaktik joylashuvi va semantik yuklamasi tizimli tarzda tahlil qilindi. Muallif, birinchi navbatda, 可能补语 ning “fe’l + 得/不 + natija” shaklida harakatning amalga oshish ehtimolini bildiruvchi birlik ekanini asoslab beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. 陆俭明. 《现代汉语八百词》. 北京: 商务印书馆, 1990.
2. 朱德熙. 《语法讲义》. 北京: 商务印书馆, 1982.
3. 王力. 《汉语语法理论》. 北京: 中华书局, 1985.
4. 黄伯荣, 廖序东. 《现代汉语 (增订五版)》. 北京: 高等教育出版社, 2011.
5. 中华人民共和国教育部. 《普通高等学校汉语言文学专业教学大纲》. 北京: 高教社, 2007.
6. 张天翼. 《张天翼小说选集》. 上海: 上海文艺出版社, 1992.
7. 甘铁生. 《风雪杏黄驿》. 北京: 作家出版社, 1987.
8. 罗旋. 《红线记》. 广州: 岭南美术出版社, 1993.
9. 《北京晚报》. 1990年10月-1991年3月各期.

JADIDCHILIK VA LINGVOKULTUROLOGIK MODERNIZATSIYA: DRAMATURGIYADA TIL, MADANIY XOTIRA VA IJTIMOIIY O'ZGARISHLAR

Rustamov Doniyorbek Avazbekovich, Toshkent amaliy fanlar universiteti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

MODERNIZATION: LANGUAGE, CULTURAL MEMORY AND SOCIAL CHANGES IN DRAMATURGY

Rustamov Doniyorbek Avazbekovich, Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Tashkent University of Applied Sciences

МОДЕРНИЗАЦИЯ: ЯЗЫК, КУЛЬТУРНАЯ ПАМЯТЬ И СОЦИАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ДРАМАТУРГИИ

Рустамов Дониёрбек Авазбекович, доктор философии (PhD) по филологическим наукам, Ташкентский университет прикладных наук

<https://orcid.org/0009-0000-0038-5324>

-0000-0038-5324

e-mail:

doniyorbekrustamov

@utas.uz

Annotatsiya: Maqola jadidchilik oqimining ma'rifatparvarlikdan kuchli siyosiy-sotsial harakat darajasigacha bo'lgan evolyutsiyasi va bu jarayonning til hamda madaniyatga ta'siri tahlil qiladi. Jadid dramalarida milliy koloritni belgilovchi etnoleksika (so'ri, peshayvon, hovli, obdasta va b.), xushmuomalalik formulalari, vulgarizmlar, paralingvistik–noverbal priyomlar (imo-ishora, sahnaviy rekvizit), qarindoshlik va ijtimoiy yaqinlik leksemi tizimli tasniflanadi.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, etnoleksika, madaniy xotira, leksik innovatsiya, ijtimoiy tabaqalanish.

Abstract: The article analyzes the evolution of the Jadid movement from enlightenment to the level of a strong socio-political movement and the impact of this process on language and culture. In Jadid dramas, ethnolexicon (surahs, porch courtyard, obdasta, etc.), formulas of politeness, vulgarisms, paralinguistic and nonverbal devices (gestures, stage props), lexemes of kinship and social closeness, defining national color, are systematically classified.

Keywords: linguoculturology, ethnolexicon, cultural memory, lexical innovation, social stratification.

Аннотация: В статье анализируется эволюция джадидского движения от просвещения до уровня сильного социально-политического движения и влияние этого процесса на язык и культуру. В джадидских драмах систематически классифицируются этнолексика (сури, пешайвон ховли, обдаста и др.), формулы вежливости, вульгаризмы, паралингвистические и невербальные приемы (жесты, сценический реквизит), лексемы родства и социальной близости, определяющие национальный колорит.

Ключевые слова: лингвокультурология, этнолексика, культурная память, лексическая инновация, социальное расслоение.

KIRISH. Jadidchilik oqimi ma'rifatparvarlik bosqichidan boshlab, qudratli siyosiy-sotsial harakat maqomigacha boradigan murakkab evolyutsion marralarni bosib o'tdi. Jadid arboblari xorijiy safarlar davomida turli mamlakatlardagi madaniy va ta'limiy taraqqiyot holatini bevosita kuzatishdi, solishtirishdi va ko'rgan yangiliklarini Turkiston zaminiga olib kirish istagini shakllantirishdi. Ularning nazarida, mavjud ijtimoiy-ruhiy va ma'rifiy muammolarga samara beruvchi yagona strategik yechim – ilm va

ma'rifat edi. Shu bois yangi usuldagi maktablar, kutubxonalar hamda o'quv zallari tashkil etildi, darsliklar yaratildi va shu yo'sinda g'oyalarini hayotga tatbiq etishga qat'iy kirishildi. Dastlabki jadid maktablari 1898-yilda Qo'qonda (Salohiddin domla), 1899-yilda Toshkentda (Mannon Qori) va o'sha yili Andijonda (Shamsiddin domla) ochilgan bo'lib, XX asr boshlarida bu ta'limiy harakat yuksak sur'at bilan kengaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Zamonaviy jahon tilshunosligida til taraqqiyotini ilmiy–nazariy asosda o‘rganishda moddiy va ma’naviy madaniyat omilining roli markaziy muammo sifatida talqin qilinmoqda. Shu sababdan ham ko‘plab xalqlar milliy madaniyati – qadimiy e’tiqod, din, to‘y marosimlari, folklor, kiyim-kechak, milliy taomlar, an’anaviy turmush tarzi bilan bog‘liq kasb-hunar va boshqa sohalarga oid etnografik birliklarni saqlash uchun amaliy hamda nazariy tadqiqotlarni faol olib bormoqda.

Boshqa janrlarga nisbatan dramatik asarlarda madaniy fenomenlarni aniqlash ko‘proq murakkab tus oladi; biroq sahnaviy xatti-harakat, nutq va faoliyat turlari muayyan madaniy belgilarning identifikatsiyasiga imkon yaratadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Mazkur tadqiqot lingvokulturologik, diskursiv va funksional-uslubiy yondashuvlar asosida amalga oshirildi. Jadid dramaturgiyasidagi til birliklari til–madaniyat–jamiyat o‘zaro aloqalari kontekstida tahlil qilinib, etnoleksika, xushmuomalalik formulalari, vulgarizmlar, qarindoshlik va ijtimoiy yaqinlik leksemasi madaniy xotira indikatorlari sifatida tasniflandi. Pragmalingvistik va semiotik metodlar yordamida dramatik nutqda paralingvistik hamda noverbal vositalarning kommunikativ va madaniy funksiyalari aniqlashtirildi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. Tadqiqot maydoni bo‘lgan XIX asr oxiri – XX asr boshlarida jamiyatda yirik siyosiy, ijtimoiy, madaniy va tarixiy o‘zgarishlar vujudga keldi; tabiiyki, bu siljishlar til tizimida ham o‘z ifodasini topdi. Natijada adabiy til yangi so‘z–birikmalar bilan boyidi, mavjud birliklar esa ma’no nozikliklari bilan kengaydi; morfologik va sintaktik qurilishda takomillashuv jarayoni jadallashdi. Tilshunos Suyun Karimov o‘zbek tili va adabiyotining boshlanishi qariyb ming yillik davrni qamrab olishini inobatga olib, XI asrdan boshlab jarayonning murakkab yo‘nalishlarda kechganiga urg‘u beradi. U XIX asr ikkinchi yarmigacha bo‘lgan davrni birinchi, undan keyingi davrni ikkinchi bosqich sifatida ajratishni taklif etadi: birinchi bosqichda o‘zbek badiiy uslubiga Sharq adabiyotining bevosita, ikkinchi bosqichda esa Yevropa adabiyotining bilvosita ta’siri kuchli bo‘lganini til birliklari orqali ko‘rish mumkin.

Jadid dramalarida milliy madaniy qiyofani aks ettiruvchi leksik birliklar quyidagi bloklarga ajratilishi mumkin:

1) Xushmuomalalik–iltifot semantikasidagi birliklar: *tasadduq* (mas., “Shirin tillaringga jonim

tasadduq, Oyxon” – [Niyoziy, Burungi qozilar yoki Maysaraning ishi, 2-bet]), *quling o‘rgulsun, qulluq, tasadduqi bo‘lay, yuklaringizning tuyasi bo‘lay, sadaqalari ketay, tilingdan akang–ayang o‘rgulsun, qadam yetdi – balo yetmasin* va h.k.

2) Vulgarizmlar va qo‘pol uslub unsurlari: *jigari ezilmoq* (variant: “jigarlaring ezulsun”), *badkor* (“...badkor” – [Zaharli hayot yoki ishq qurbonlari, Niyoziy]), *ajab ish qipti, qurumsoq* (“...qurumsoq, mana endi advokatlik qanday bo‘lishini ko‘rasiz” – [Advokatlik osonmi, A.Avloniy]), *to‘mtoq, sarqit, ko‘rnamak, arvohi ursin, gumroh, oq qilmoq*, va b. Dramada ular ko‘pincha ijtimoiy keskinlik, tanbeh va konfliktni kuchaytiruvchi priyom sifatida ishlaydi.

3) Noverbal komponentlar va paralingvistik ko‘rsatkichlar. Insonning imo-ishora, yuz ifodasi, harakat, nigoh va boshqa signallari axborotning hissiy-pragmatik yukini tashuvchi muhim vositalardir. Tahlil qilingan dramalarda ayrim imo-ishoralar ko‘p maqsadli[2]:

– Eshikka tez-tez ko‘z tashlash: (1) kimnidir kutish, hayajon; (2) uchinchi shaxs tinglayotgan–tinglamayotganidan xavfsirash. Masalan, Yorqinoy – “tez-tez eshikka qarar” (Cho‘lpon, Yorqinoy), Tursunoy – “eshikka qarab qo‘yur” (A.Badriy, Juvonmarg), Xolisxon – “tez qarab qo‘yur” (Hamza, Paranjli sirlari).

– Rang o‘zgarishi: (1) hayrat; (2) qo‘rquv, tobi qochish. Masalan, Yorqin – “birdan rangi o‘zgarib” (Cho‘lpon), Xon – “birdan rangi o‘zgarib” (Fitrat, Abulfayzxon).

4) Qarindoshlik va ijtimoiy yaqinlik: *yo‘ldoshim, xoja, qalliq, urug‘aymoq, ji‘ra, qayin ota, og‘a, qayin ona, boyvuchcha, zohid, qaynag‘a, aya, pochcha, murid, oyim (eshon xotini), boybachcha (boy xotini), hamshira (qizlar), yazna*.

5) Iboralar: *yostig‘ini quritmoq; murod–maqsadiga ko‘z tugal yetmoq; ko‘ngli botmoq (urinmoq ma‘nosida: “ko‘nglim bitkan ish bo‘lmay qolmas”); soqol oqarmoq; ko‘p ko‘rmoq* va b.

6) Ta’lim sohasiga oid leksika: *maktab, kitob, muallim (domla), madrasa, imtihon, qalam, kotib, da‘vat, tolib, talab, talabalik, tartibdor, malaka, ma‘rifat, mudarris, muloqot, savol–javob, murabbiy, tahsil, qiroat* va h.k. Leksik-semantik jihatdan arabcha qatlam quyidagilarni qamrab oladi:

– Faol so‘zlar (ta’lim tarmog‘ida keng tirajlangan, ~35%): *ariza, bayonnoma, dalolatnoma, vazir, vakil, vakolat, vasiy, yetim, yetimxona, jadal, jadval, zahira, imzo, isloh, islohot, iste‘fo, ifoda, istisno, istiqbol, istiqloq, martaba...* (jami 107).

– Shaxs nomlari: *domla, muallim, mudir, murabbiy, mutaxassis* (jami 14).

– Jarayon va faoliyat: *ta'lim, tarbiya, ma'orif, intizom, nozir, saboq, savod* (jami 67).

– Muassasa nomlari: *dorilfunun, maktab, madrasa* (jami 9).

– Asbob–jihozlar: *kitob, daftar, qalam, minbar* (jami 22).

7) Ijtimoiy–siyosiy va maishiy qatlam tematikasi (mavzuviy guruhlar):

– ta'lim–tarbiyaga doir: *eski maktab, usuli savtiya maktabi, qizlar maktabi, kaltak, alif, o'quv–yozuv, axloqi funun, rusiya zaboni, dvuxklassnoy shkola*;

– matbuot nomlari: *gazet, jarida, risola, maqola, tuzemniy gazet, nomerlik*;

– diniy terminologiya va birikmalar: *olami islom, imom, mullabacha, mufti, zaruriyoti diniy, shariat, mehrob, ahkomi shariat, axloqi islomiya*;

– ot-ulov, yo'l–transport, texnika: *otash aroba, foytun aroba, kalaska aroba, paroxod, poyezd, ko'nka elektriya, istansiya, temir yo'l*;

– narsa–buyum: *gugurt, lamfa, elektriy lamfa, elektriya chiroq, ustalovoy lamfa, samovar, telegrom, kerosin, kalosh, Ovrupo libosi, gazlama, lenta, mushak*;

– urf–odat va o'yinlar: *uloq, poyga, gapxona, yong'oq, oshuq, safsata, azkiya*;

– ijtimoiy–iqtisodiy: *bonk, firusent, rosxud, ishtarof, sarf-xarajat*.

Ijtimoiy va madaniy muhitni aks ettiruvchi leksika mazmuniy-funksional jihatdan quyidagicha guruhlanadi:

1) Ijtimoiy tabaqa va kasb–hunar leksikasi. Dramalarda uch asosiy qatlam chiziladi: Boy–zodagonlar: *sulton, xon, bek, to'ra, qozikalon, guber, oqsoqol*; O'rta qatlam: *do'konchi, zakunchi, bog'bon, dehqon, eshon, mulla*; Quyi qatlam: *oddiy xalq, xizmatchi*.

2) Ma'rifat–jaholat oppozitsiyasi

Ma'rifat: *maktab, madrasa, ustoz, talaba, qalam, kitob, gazeta, maktub, xat, saboq, abjaddaron, qur'ondaron, kitobdaron, usuli jadid*. Ziyoli obrazlari (Ziyoli – “Padarkush”; Mahmudxon – “Zaharli hayot”; Maysara – “Burungi qozilar”; Mirzo – “To'y”; Komil – “Biz va Siz”; Davron – “Advokatlik osonmi”; Komilboy – “Eski maktab,

yangi maktab”) ma'rifatparvar pozitsiyani ifodalaydi.

Jaholat: *xurofot, nodonlik, johillik, taassub, nafsoniyat, ko'rsavod*. Masalan, Mulla Ochildining xatti-harakat va nutq etiketi orqali jaholatning sahnaviy ko'rinishi yorqin beriladi.

3) Diniy–axloqiy leksika: Diniy terminlar: *imon, taqvo, duo, savob, gunoh, shariat, qazoyi qadar, taqdir, Haq taolo, Qur'on, taqdir, aqoid, tajvid, basiratlik*; Axloqiy qadriyatlar: *halollik, insofilik, itoat, vijdon, sharm–hayo, sabr, diyonat*; Axloqsizlik: *juvonbozlik, bachchabozlik, ichkilik, mayxo'rlik, noshar'iy* va b. Din vakillarining bir qismi shariatga sodiq ma'rifatli, bir qismi esa boy–manfaatdorlar xizmatida “fatvo” beruvchi mutaassib sifatida tasvirlanadi.

4) Oila va gender munosabatlari. Erkak mavqei: *ota, aka, er, to'ra, amaki, bek*; ayol mavqei: *ona, opa, xotin, beva, kanizak*; nikoh: *fotiha, hijob, mehr, sadaqa, xiyonat, majburiy nikoh*. Asarlarda erkakning huquqiy ustunligi, ayolning uy-ro'zg'or doirasida qolishi tasvirlangan bo'lsa-da, jadid dramalarida ayollar ta'limi va huquqlari masalasi alohida e'tibor qozonadi.

XULOSA. Dramalarda etno–madaniy ko'rsatkichlar – xushmuomalalik formulalari, vulgarizmlar, noverbal priyomlar, paralingvistika, qarindoshlik leksemasi, urf–odatlar – milliy madaniy xotiraning tirik indeksleri sifatida namoyon bo'ladi. Pyesalardagi ijtimoiy qatlamlar, ma'rifat–jaholat oppozitsiyasi, diniy–axloqiy diskurslar, oila–gender munosabatlari tizimi jamiyatning o'zgaruvchan qiyofasini ko'zgudek aks ettiradi. Shunday qilib, jadid dramaturgiyasi nafaqat badiiy–estetik maydon, balki lingvokulturologik ma'lumotlar ombori hamdir: unda til–madaniyat–jamiyat o'rtasidagi chatishtirilgan aloqalar konseptual darajada ko'rinadi va bugungi ilmiy tahlil uchun yuksak empirik asosni taqdim etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rommes, E. (2006). Gender Sensitive Design Practices. In Trauth, E. (Ed.), *Encyclopedia of Gender and Information Technology*. Hershey: Idea Group Publishing.
2. Ko'chiboyev A. 2015. Matn pragmatikasi. – Samarqand.
3. Saidxonov M. Aloqa–aralashuv va imo–ishoralar. – Toshkent: Fan, 2008.

LATENT JINOYATCHILIKNI SHAKLLANTIRUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR

*Narbaeva Nodira Jumanazarovna, Berdaq nomidagi Qoraqalpoq
davlat universiteti*

PSYCHOLOGICAL FACTORS FORMING LATENT CRIME

*Narbaeva Nodira Jumanazarovna, Karakalpak State University
named after Berdakh*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ФОРМИРУЮЩИЕ ЛАТЕНТНУЮ ПРЕСТУПНОСТЬ

*Нарбаева Нодира Жуманазаровна, Каракалпакский
государственный университет имени Бердаха*

<https://orcid.org/0009-0007-9468-2661>

e-mail:
[narbaevanodira431@
gmail.com](mailto:narbaevanodira431@gmail.com)

Annotatsiya: Mazkur maqolada latent jinoyatchilikni shakllantiruvchi asosiy psixologik omillar tahlil qilinadi. Shuningdek, jabrlanuvchi va guvohlarning individual ruhiy kechinmalari latent jinoyatchilikning saqlanib qolishida muhim omil ekanligi ilmiy asosda ochib beriladi.

Kalit soʻzlar: latent jinoyatchilik, psixologik omillar, psixologik determinantlar, aggressivlik, empatiya darajasi, kognitivlik omili, emotsional barqarorlik, ijtimoiy befarqlik.

Abstract: This article analyzes the main psychological factors that contribute to the formation of latent crime. It also scientifically substantiates that the individual psychological experiences of victims and witnesses play a significant role in the persistence of latent crime.

Keywords: latent crime, psychological factors, psychological determinants, aggressiveness, level of empathy, cognitive factor, emotional stability, social indifference.

Аннотация: В данной статье анализируются основные психологические факторы, формирующие латентную преступность. Также на научной основе раскрывается, что индивидуальные психоэмоциональные переживания потерпевших и свидетелей являются важным фактором сохранения латентной преступности.

Ключевые слова: латентная преступность, психологические факторы, психологические детерминанты, агрессивность, уровень эмпатии, когнитивный фактор, эмоциональная устойчивость, социальная апатия.

Kirish. Latent jinoyatchilik (ya'ni yashirin jinoyatlar)ning kelib chiqish sabablari ko'p qirrali bo'lib, u faqat ijtimoiy-iqtisodiy yoki huquqiy omillar bilan emas, balki inson psixikasining chuqur qatlamlari bilan ham bevosita bog'liqdir. Shaxsning ruhiy holati, temperament turi, hissiy barqarorligi, o'zini nazorat qilish qobiliyati va ijtimoiy muhitga moslashuv darajasi — bularning

barchasi jinoyatga moyillikni shakllantiruvchi psixologik determinantlar sifatida namoyon bo'ladi. Mashhur kriminolog H.J.Eysenck (1916–1997) o'zining “Jinoyat va shaxs” asarida jinoyatchilikning ildizi insonning shaxsiy tuzilmasida, ayniqsa, impulsivlik va nevrotiklik kabi psixologik xususiyatlarida ekanini ta'kidlaydi[1,47]. Shu jihatdan, yashirin

jinoyatchilikni tushunish uchun inson ruhiy jarayonlarini tahlil qilish zarur bo'ladi.

Shaxsning psixologik xususiyatlari nafaqat jinoyat sodir etish qaroriga, balki uni yashirish mexanizmlariga ham ta'sir ko'rsatadi. A.G.Filippov ta'kidlaganidek, jinoyatning yashirin shakllari "Inson ruhiyatidagi ichki ziddiyatlar va ijtimoiy tajribadagi jarohatlar bilan uyg'unlashgan holda yuzaga chiqadi"[2,91]. Demak, psixologik omillar nafaqat jinoyat sodir etish jarayonini, balki uning ijtimoiy-madaniy kontekstda qanday "yashirilishini" ham belgilaydi.

Kriminolog V.N.Kudryavtsevning fikricha, jinoyatni sodir etish qarori — bu ijtimoiy sharoitlarning inson psixikasida aks etgan natijasi bo'lib, "inson ruhiyatining individual xususiyatlarini e'tiborga olmasdan jinoyatchilikning yashirin shakllarini tahlil qilib bo'lmaydi"[3,156]. Shu bois latent jinoyatchilikni chuqur tushunish uchun psixologik tahlil usullaridan foydalanish zamonaviy kriminologiyaning ustuvor yo'nalishlaridan biridir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotni amalga oshirishda tizimlilik, qiyosiy va mantiqiy tahlil usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Psixologik omillar orasida eng muhimlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1. Impulsivlik va o'zini nazorat qila olmaslik omili. "Impulsivlik" — bu shaxsning oldindan fikrlamasdan yoki natijalarini baholamasdan, qisqa muddatli istak yoki hissiyotga berilib amalga oshiradigan xatti-harakatidir. Psixologik nuqtayi nazardan u shaxsning o'zini nazorat qilish imkoniyatining chegaraliligi va oqibatlarini oldindan tahlil qilmaslik holati bilan belgilanadi.

Kriminologik o'rganishlar esa shuni ko'rsatadiki, impulsivlik va o'zini nazorat qila olmaslik omillari latent jinoyatchilikni shakllantiruvchi muhim psixologik determinantlar sanaladi. Masalan, shaxs impulsiv ravishda qaror qabul qilsa, qonuniy chegaralar, axloqiy mezonlar yoki jamiyat nazorati kabi tashqi bosqichlarni hisobga olmasdan harakat qiladi. Bu esa turli shakllardagi yashirin jinoyatlar (mayda o'g'irliklar, firibgarliklar, mol-mulkka nisbatan huquqbuzarliklar) uchun zamin yaratadi.

2. Aggressivlik va zo'ravonlikka moyillik omili. Aggressivlik — bu shaxsning boshqa

odamga yoki jamiyat qoidalariga nisbatan tajovuzkor, dushmanona yoki zarar yetkazishga yo'naltirilgan xulq-atvori bilan tavsiflanadigan psixologik holatdir. Lug'aviy jihatdan "aggressiya" lotincha aggressio — "hujum qilish", "tajovuz" ma'nolarini anglatadi. Psixologiyada esa u nafaqat jismoniy, balki og'zaki, hissiy yoki ijtimoiy shakllarda namoyon bo'lishi mumkin.

Latent jinoyatchilik kontekstida aggressivlik va zo'ravonlikka moyillik shaxsning ichki psixologik mexanizmlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Bunday shaxslar ko'pincha o'z his-tuyg'ularini boshqara olmaydi, ularning g'azab, rashk, alam yoki adolatsizlik hissi tezda tajovuzkor harakatlarga aylanadi. Ular o'z xatti-harakatining oqibatlarini chuqur tahlil qilmasdan, impulsiv tarzda zo'ravonlik yoki hujumkorlik yo'liga kirishadi.

3. Hissiy sezgirlik va empatiya darajasi omili. Empatiya (yunoncha "empathia" — "hissiy hamdardlik", "boshqaning tuyg'usini his etish") — bu shaxsning boshqa odamlarning his-tuyg'ularini anglash, ularga hamdardlik bildirish va ularning ichki holatini o'z tajribasi orqali sezish qobiliyatidir. Hissiy sezgirlik esa insonning o'z hissiy holatini va boshqalar hissiyotini idrok etish, ularga nisbatan mos reaksiya bildirish layoqatini anglatadi. Latent jinoyatchilik kontekstida empatiya darajasining pastligi shaxsning huquqbuzarlik va axloqiy me'yorlarni buzishga nisbatan befarqligini kuchaytiradi. Bunday shaxslar boshqalar dardini his qilmaslik, jabrlanuvchining og'rig'ini anglamaslik yoki o'z harakatining oqibatlarini tasavvur qilmaslik tufayli yashirin jinoyatlarni sodir etishga moyil bo'lishadi. Empatiya yetishmasligi natijasida inson o'z xatti-harakatining axloqiy qiymatini pasaytiradi va ijtimoiy javobgarlik hissidan uzoqlashadi.

Kriminologik tahlillar ham shuni ko'rsatadiki, empatiya yetishmasligi — zo'ravonlik, firibgarlik, jinsiy tajovuz kabi yashirin jinoyatlarda kuzatiladigan umumiy psixologik xususiyatlardan biridir. Empatiyasi past shaxslar o'z harakatlarini oqlash uchun "boshqalar ham shunday qiladi" yoki "zarur edi" kabi psixologik himoya mexanizmlaridan foydalanadilar.

4. Tajriba asosidagi xulq omili. Tajriba asosidagi xulq — bu shaxsning o'z hayotiy tajribasi, kuzatuvlari va o'tmishdagi vaziyatlar asosida shakllangan xatti-harakat modeli bo'lib, u

kelajakdagi qarorlar va ijtimoiy munosabatlarda muhim rol o'ynaydi. Psixologik nuqtayi nazardan, insonning ilgari boshdan kechirgan ijobiy yoki salbiy holatlari uning xulq-atvorini avtomatik tarzda shakllantiradi va bu holat ko'pincha ong osti darajasida yuz beradi. Latent jinoyatchilik kontekstida tajriba asosidagi xulq, ayniqsa, ijtimoiy muhit va oila omillari bilan chambarchas bog'liqdir. Bolalik davrida jinoyat, zo'ravonlik yoki axloqiy buzilishlarga guvoh bo'lgan shaxslar kattalikka yetgach, bu holatlarni "norma" sifatida qabul qilishi mumkin. Natijada, ular yashirin jinoyatlarni ongli emas, balki o'rgangan xatti-harakat sifatida takrorlaydilar. Bu holat shuni ko'rsatadiki, jinoyatchilikning bir qismi ijtimoiy o'rganish mexanizmlari orqali meros bo'lib o'tadi.

5. Kognitivlik omili. "Kognitiv" atamasi lotincha "cognoscere" — "bilmoq, anglamoq, idrok etmoq" so'zidan olingan bo'lib, insonning bilish, o'ylash, xotira, e'tibor, qaror qabul qilish va voqelikni tahlil qilish kabi aqliy jarayonlarini ifodalaydi. Psixologiyada bu tushuncha shaxsning dunyoni qanday idrok etishi, voqealarni qanday tushunishi va ularga qanday munosabat bildirishini tavsiflaydi.

Latent jinoyatchilikni shakllantiruvchi omillar orasida kognitiv omil alohida o'rin tutadi. Chunki jinoyat sodir etish jarayonida inson o'z xatti-harakatini asoslash, oqibatini baholash va xavfni tahlil qilish kabi kognitiv funksiyalarga tayangan holda qaror qabul qiladi. Agar shaxsning kognitiv qobiliyatlari yetarli darajada rivojlanmagan bo'lsa yoki u noto'g'ri axborot asosida qaror chiqarsa, qonunbuzarlik sodir etish ehtimoli ortadi. Z.Freyd ta'kidlaganidek, inson harakatining muhim qismi ongsiz kognitiv mexanizmlar orqali boshqariladi va bu

mexanizmlar noto'g'ri yo'nalishda shakllanganda, u yashirin jinoyatlarni anglamagan holda sodir etadi.

6. Emotsional barqarorlik omili. "Emotsional barqarorlik" tushunchasi lotincha "emovere" — "hayajonga keltirmoq" so'zidan olingan emotsiya va barqarorlik (stabillik) so'zlarining birikmasidan tashkil topgan bo'lib, insonning hissiy holatini muvozanatda ushlash, stress, qo'rquv yoki ziddiyatli vaziyatlarda o'zini nazorat qilish qobiliyatini bildiradi. Psixologiyada bu omil shaxsning tashqi ta'sirlarga qanday javob berishini, ruhiy holatining mustahkamligini va hissiy tebranishlarga qarshi turish darajasini ifodalaydi.

Xulosa. Demak, emotsional barqarorlik omili latent jinoyatchilikni shakllantiruvchi muhim psixologik mexanizmlardan biridir. U shaxsning stress, g'azab yoki hissiy bosim ostida o'zini tutish qobiliyatiga, shuningdek, ijtimoiy me'yorlarga sodiqligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, jinoyatchilikka qarshi kurashda psixologik barqarorlikni mustahkamlovchi profilaktik dasturlar, stressni boshqarish treninglari va emotsional savodxonlikni oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Eysenck.H.J. Crime and Personality. London: Routledge, 1986, p. 47.
2. Filippov.A.G. Criminology: Theory, Methodology, Practice. Moskva: Norma, 2019, p. 91.
3. Кудрявцев.Н. Общая теория преступления. — Москва: Юридическая литература, 1982. — С. 156.

SHAKL VA MA'NO UYG'UNLIGINING TARJIMASHUNOSLIKDAGI AHAMIYATI

Ataboyeva Noila Masharipovna, Ma'mun universiteti "G'arb tillari va adabiyoti" kafedrası o'qituvchisi

THE IMPORTANCE OF FORM AND MEANING IN TRANSLATION STUDIES

Ataboyeva Noila Masharipovna, Lecturer at the Department of Western Languages and Literature, Ma'mun University

ВАЖНОСТЬ ФОРМЫ И СМЫСЛА В ПЕРЕВОДОВЕДЕНИИ

Атабоева Ноила Машариповна, преподаватель кафедры западных языков и литературы университета Мамун

Annotatsiya: Mazkur maqolada tarjimashunoslikning eng dolzarb masalalaridan biri bo'lgan shakl va ma'no uyg'unligi lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tarjima jarayonida semantik mazmunni saqlash va shakliy vositalarni moslashtirish muammosi turli nazariy yondashuvlar asosida yoritiladi. Tadqiqotda leksik, grammatik, sintaktik va pragmatik darajalarda shakl va ma'no o'rtasidagi munosabatlar ochib beriladi hamda badiiy, ilmiy va og'zaki tarjima misolida ularning o'ziga xos jihatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: tarjimashunoslik, shakl, ma'no, uyg'unlik, ekvivalentlik, lingvistik tahlil, pragmatika.

Abstract: This article provides a linguistic analysis of one of the most pressing issues in translation studies - the harmony of form and meaning. The study examines the problem of preserving semantic content and adapting formal means in the translation process based on various theoretical approaches. It explores the relationships between form and meaning at lexical, grammatical, syntactic, and pragmatic levels, and analyzes their specific features through examples of literary, scientific, and oral translation.

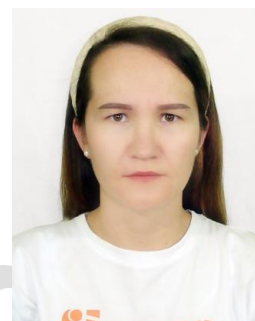
Keywords: translation studies, form, meaning, harmony, equivalence, linguistic analysis, pragmatics.

Аннотация: В данной статье с лингвистической точки зрения анализируется одна из наиболее актуальных проблем переводоведения – гармония формы и содержания. В работе рассматривается проблема сохранения семантического значения и адаптации формальных средств в процессе перевода на основе различных теоретических подходов. В ходе исследования раскрываются взаимоотношения формы и содержания на лексическом, грамматическом, синтаксическом и прагматическом уровнях, а также анализируются их специфические особенности на примере художественного, научного и устного перевода.

Ключевые слова: переводоведение, форма, содержание, гармония, эквивалентность, лингвистический анализ, прагматика.

Kirish. Tarjima insoniyat madaniyati va ilm-fani taraqqiyotida muhim o'rin egallagan murakkab lingvistik faoliyatdir. Har bir tarjima jarayonida tarjimon ikki til tizimi, ikki madaniyat va ikki kommunikativ muhit o'rtasida vositachilik qiladi. Bu jarayonda eng muhim masala – ma'no va

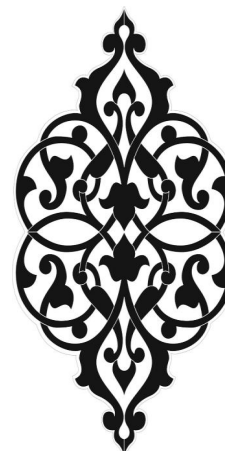
shakl o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashdir. Til birliklarining ma'nosi va ularning shakliy ifodasi har bir tilda o'ziga xos bo'lgani sababli, tarjimada to'liq shakliy moslikka erishish deyarli imkonsiz. Shu bois zamonaviy tarjimashunoslikda shakl emas, balki kommunikativ ma'no ustuvor

<https://orcid.org/0009-0005-6248-4789>

e-mail:

noinozimuha@mail.ru

hisoblanadi. Tarjimashunoslik sohasida – “Tarjimashunoslikda ikki tilni mukammal bilish bu mukammal tarjima va tarjimon degani emas”[1]. Biroq bu shakl butunlay inkor etiladi, degani emas. Ayniqsa, badiiy tarjimada shakl estetik qiymatga ega bo‘lib, mazmun bilan birgalikda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Ushbu maqolada Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo‘nalishlari. – Toshkent: Ta’lim, 2009; Shoniyozov K.Sh. O‘zbek xalqining shakllanish jarayoni. – T.: 2001; Karimova, D. Sun’iy intellektning tarjima amaliyotiga ta’siri. Filologiya masalalari ilmiy jurnali. 2023; Yuldasheva, S. (2021). Zamonaviy texnologiyalar va tarjimonlik jarayoni. O‘zbek tili va adabiyoti ta’limi jurnalidagi maqolasi va Karimov A. Problems of Linguistic Translation. Samarkand: SamDU nashriyoti, 2018 – yildagi maqolalaridan va internet materiallaridan foydalanilgan.

Asosiy qism. Tarjima turli tillar va madaniyatlar o‘rtasida muloqotni ta’minlovchi murakkab lingvistik jarayon hisoblanadi. Har qanday tarjima faoliyatining markazida shakl va ma’no o‘rtasidagi uyg‘unlik masalasi turadi. Chunki bir til birliklarining shakli ifodasi va semantik mazmuni boshqa tilda aynan bir xil ko‘rinishda takrorlanmaydi. Zamonaviy tarjimashunoslikda tarjimaning sifati shakli moslik bilan emas, balki ma’noviy, funksional va pragmatik moslik bilan belgilanadi. Biroq shaklni butunlay inkor etish ham mumkin emas. Ayniqsa, badiiy tarjimada shakl estetik ahamiyat kasb etib, mazmun bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Shu bois tarjimashunoslikda shakl va ma’no uyg‘unligini o‘rganish muhim ilmiy vazifa hisoblanadi. Mazkur maqolaning maqsadi tarjimada shakl va ma’no uyg‘unligini lingvistik jihatdan tahlil qilish va ularning o‘zaro munosabatini turli darajalarda yoritishdan iborat.

Tarjimada ma’no va shakl tushunchalarining lingvistik mohiyati shundan iboratki, lingvistikada ma’no til birliklarining semantik mazmunini, ya’ni voqelikni aks ettirish xususiyatini ifodalaydi. Shakl esa ushbu ma’noni ifodalovchi fonetik, leksik, grammatik va sintaktik vositalar yig‘indisidir. Tarjima jarayonida ma’no va shakl o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lsa-da, ular doimo bir xil nisbatda saqlanmaydi. Bir tilga xos shakl ikkinchi tilda mavjud bo‘lmashligi yoki boshqa vosita orqali

ifodalanishi mumkin. Shu sababli tarjimon ko‘pincha shakliy emas, funksional moslikka intiladi[2].

Lingvistikada ma’no til birliklari orqali ifodalanadigan semantik mazmunni bildirsa, shakl ushbu ma’noni ifodalovchi fonetik, morfologik, leksik va sintaktik vositalar majmuasidir. Har bir tilda ma’no va shakl o‘ziga xos tizim asosida bog‘langan bo‘lib, bu bog‘liqlik boshqa tillarda farqli ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Tarjima jarayonida ushbu farqlilik tarjimondan ijodiy yondashuvni talab qiladi. Chunki shaklni to‘liq saqlash ko‘pincha ma’no yo‘qolishiga, ma’noni ustuvor qo‘yish esa shakliy o‘zgarishlarga olib keladi. Shu sababli tarjimada shakl va ma’no uyg‘unligi muvozanat asosida ta’minlanadi.

Tarjimashunoslikda shakl va ma’no uyg‘unligiga doir nazariy yondashuvlar mavjud bo‘lib, shakl va ma’no munosabati tarjimashunoslikda bir qator nazariyalar orqali izohlanadi. J.Kettfordning lingvistik ekvivalentlik nazariyasida tarjima til tizimlari o‘rtasidagi moslik sifatida talqin qilinadi. E.Nida ilgari surgan dinamik ekvivalentlik nazariyasida esa tarjima qabul qiluvchiga ko‘rsatadigan ta’siri asosiy mezon sifatida qaraladi.

Shuningdek, funksional yondashuv va skopos nazariyasi tarjimoni uning vazifasi va kommunikativ maqsadi asosida baholaydi. Ushbu yondashuvlarda shakl ikkilamchi, ma’no va funksional moslik esa yetakchi omil sifatida e’tirof etiladi.

Ma’no va shakl munosabatini izohlovchi nazariy yondashuvlar asosan tarjimashunoslikda ma’no va shakl munosabati bir qator nazariyalar orqali tushuntiriladi:

- Lingvistik ekvivalentlik nazariyasi tarjimoni til tizimlari o‘rtasidagi moslik sifatida talqin qiladi;

- Dinamik ekvivalentlik tarjimaning o‘quvchiga ta’siri bir xil bo‘lishini asosiy mezon deb biladi;

- Funksional va skopos nazariyasi esa tarjimaning maqsadi va vazifasini ustuvor qo‘yadi. Bu yondashuvlarning barchasida shakl ikkilamchi, ma’no esa yetakchi omil sifatida qaraladi.

Yana shuni ham ta’kidlash joizki, leksik darajada ma’no va shakl munosabati tarjimashunoslikda muhim sanaladi. Leksik darajada tarjimada ko‘pincha sinonim tanlash,

umumlashtirish, aniqlashtirish yoki izohlash kabi usullar qo'llanadi. Bir tilga xos so'z ikkinchi tilda to'g'ridan-to'g'ri mos kelmasligi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi "privacy" tushunchasi o'zbek tilida turli kontekstga qarab "shaxsiy hayot", "yolg'izlik", "maxfiylik" shaklida beriladi. Bu holatda shakl o'zgaradi, ammo asosiy ma'no saqlanadi.

Tarjima va tarjimashunoslikda grammatik va sintaktik transformatsiyalar muhim leksik jarayon bo'lib, grammatik darajada tarjima jarayonida zamon, nisbat, son va kelishik kategoriyalari o'zgarishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi passiv konstruktsiyalar o'zbek tilida ko'pincha faol shaklda beriladi.

Sintaktik jihatdan esa gaplarni bo'lish, birlashtirish, tartibini o'zgartirish kabi transformatsiyalar qo'llanadi. Bularning barchasi ma'noning tabiiy va tushunarli yetkazilishiga xizmat qiladi[3].

Tarjima jarayonida frazeologik birliklar va obrazli ifodalar tarjimada aniq ifodalanishi kerak. Frazeologik birliklar tarjimada ma'no va shakl o'rtasidagi eng murakkab muammolardan biridir. Ko'pincha bunday birliklarning shaklini saqlash imkonsiz bo'ladi. Masalan, ingliz tilidagi "to kick the bucket" iborasi so'zma-so'z tarjima qilinmaydi, balki "vafot etmoq" shaklida ma'nodosh variant tanlanadi. Bu holatda shakl qurbon qilinadi, ma'no esa to'liq saqlanadi.

Ammo neyron tarmoqlarga asoslangan tarjima texnologik tizimi (Neural Machine Translation – NMT) – 2016-yildan boshlab joriy etilgan bo'lib sun'iy intellekt va chuqur o'rganish texnologiyalariga tayanadi va ko'plab xatoliklarni bartaraf etib bormoqda[5]. Shuni yana alohida ta'kidlash joizki, Texnologiyalar va inson omili o'rtasidagi muvozanat – texnologiyalar tarjima jarayonini yengillashtirgan bo'lsa-da, ular to'liq inson tafakkurini almashtira olmaydi. Tarjima jarayonida madaniy kontekst, so'z o'yinlari, idiomatik ifodalar va emotsional ohang kabi jihatlar faqat inson tafakkuri orqali to'g'ri talqin qilinadi[4].

Pragmatik va madaniy omillar tarjima jarayonida o'z ma'nosini yo'qotmasligi zarur. Tarjima jarayonida pragmatik ma'no – ya'ni

gapiruvchining niyati, kontekst va adresat omili muhim ahamiyatga ega. Bir xil shakl turli vaziyatlarda turlicha ma'no kasb etishi mumkin. Madaniy realiyalar tarjimasida esa ko'pincha izoh, moslashtirish yoki muqobil birliklardan foydalaniladi. Bu holatda ham shakldan ko'ra ma'no va tushunarlilik ustuvor bo'ladi.

Tarjima turlarida ma'no va shakl nisbatlari quyidagicha ko'rinish kasb etadi: Badiiy tarjimada ma'no va shakl o'rtasida muvozanat muhim bo'lib, estetik ta'sir saqlanishi lozim; Ilmiy va texnik tarjimada ma'no mutlaq ustuvor bo'lib, shakl standartlashtirilgan bo'ladi; Og'zaki tarjimada esa vaqt cheklovi sabab shakl soddalashtiriladi va asosiy ma'no tez yetkaziladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, tarjima jarayonida ma'no va shakl o'rtasidagi munosabat murakkab va ko'p qirrali hodisa hisoblanadi. Lingvistik tahlil shuni ko'rsatadiki, tarjimada shakl hech qachon maqsad emas, balki ma'noni uzatish vositasidir. Turli matn turlarida bu nisbat turlicha namoyon bo'ladi, biroq har qanday holatda ham tarjimaning asosiy vazifasi – kommunikativ samaradorlikni ta'minlashdir. Tarjimashunoslikda shakl va ma'no uyg'unligi tarjima sifatini belgilovchi asosiy mezonlardan biridir. Lingvistik tahlil shuni ko'rsatadiki, tarjimada shakl va ma'no o'rtasidagi munosabat doimo muvozanat asosida hal etiladi. Turli matn turlarida ushbu nisbat turlicha namoyon bo'lsa-da, tarjimaning asosiy vazifasi ma'noning to'liq, aniq va tushunarli yetkazilishidan iborat. Tarjimonning kasbiy mahorati aynan ma'no va shakl o'rtasida optimal muvozanat topa olishida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo'nalishlari. – Toshkent: Ta'lim, 2009. – 160 b.
2. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т.: 2001. – 464 б.
3. Karimova, D. Sun'iy intellektning tarjima amaliyotiga ta'siri. Filologiya masalalari ilmiy jurnali. 2023. – b. 45-50.
4. Yuldasheva, S. (2021). Zamonaviy texnologiyalar va tarjimonlik jarayoni. O'zbek tili va adabiyoti ta'limi jurnali, – b. 62-68.
5. Karimov A. Problems of Linguistic Translation. Samarkand: SamDU nashriyoti, 2018.

Q'YIN TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA MUSTAQILLIK VA IJODIY TASHABBUSNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY MODEL

*Xolmirzayeva Shahnoza Majidovna, Surxondaryo viloyati pedagogik
mahorat markazi o'qituvchisi*

A THEORETICAL MODEL FOR DEVELOPING INDEPENDENCE AND CREATIVE INITIATIVE IN PRESCHOOL CHILDREN BASED ON GAME TECHNOLOGIES

*Kholmirzayeva Shahnoza Majidovna, Teacher of the Surkhandarya
Regional Pedagogical Skills Center*

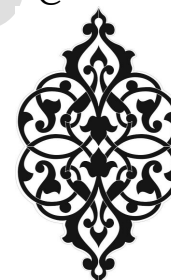
ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ И ТВОРЧЕСКОЙ ИНИЦИАТИВЫ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА НА ОСНОВЕ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

*Холмирзаева Шахноза Меджидовна, преподаватель
Сурхандарьинского областного центра педагогического
мастерства*

<https://orcid.org/0009-0007-9757-4477>

e-mail:
shahnoza_majid80
@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda mustaqillik va ijodiy tashabbusni rivojlantirishning tizimli vositasi sifatida o'yin texnologiyalaridan foydalanishni asoslovchi nazariy model keltirilgan. Modelda faol, proaktiv va mustaqil subyektlarni rivojlantirish kabi umumiy maqsad bilan birlashtirilgan metodologik, mazmunli, diagnostik va ijtimoiy–madaniy komponentlar mavjud.

Kalit so'z va iboralar: o'yin texnologiyalari, maktabgacha ta'lim, mustaqillik, ijodiy tashabbus, o'yin muhiti, innovatsion yondashuvlar.

Annotation: The article presents a theoretical model that justifies the use of game technologies as a systematic means of developing independence and creative initiative in preschool children. The model includes methodological, substantive, diagnostic and socio–cultural components, united by a common goal of developing active, proactive and independent subjects.

Keywords and phrases: game technologies, preschool education, independence, creative initiative, game environment, innovative approaches.

Аннотация: В статье представлена теоретическая модель, обосновывающая использование игровых технологий как систематического средства развития самостоятельности и творческой инициативы у детей дошкольного возраста. Модель включает методологические, содержательные, диагностические и социокультурные компоненты, объединенные общей целью развития активных, инициативных и самостоятельных субъектов.

Ключевые слова и фразы: игровые технологии, дошкольное образование, самостоятельность, творческая инициатива, игровая среда, инновационные подходы.

KIRISH. Maktabgacha yoshdagi bolalarda mustaqillik va ijodiy tashabbuskorlikni rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimida alohida o'rin tutadi, chunki aynan shu yosh davrida asosiy shaxsiy va

tartibga soluvchi fazilatlar shakllanadi, bu esa kelajakda o'zini anglash, ijodkorlik va ijtimoiy moslashuv imkoniyatlarini belgilaydi. Jamiyatning intensiv texnologik va ijtimoiy–madaniy o'zgarishi

sharoitida pedagogika nafaqat bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish, balki bolalarning ichki faolligini, qaror qabul qilishga va innovatsion yechimlarni izlashga tayyorligini rag'batlantirish vazifasiga duch keladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda mustaqillik va ijodiy tashabbusni rivojlantirishning tizimli vositasi sifatida o'yin texnologiyalaridan foydalanishni asoslovchi nazariy model keltirilgan. Tadqiqot metodologiyasi sifatida statistik tadqiqot, adabiyotlar qiyosiy tahlili va farazni asoslash usullaridan foydalanilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI.

N.V.Davidovning ishi o'yin texnologiyasiga ko'ngilochar element sifatida emas, balki "mustaqil harakatlarni rivojlantirish uchun ichki mantiqqa ega bo'lgan maxsus pedagogik tizim"[1,47-bet] sifatida qarash kerakligini ta'kidlaydi. E.N.Knyazeva va A.V.Smironova o'yin muhitini tashkil etish sifati va maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxsiy tashabbus darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatdilar [2,65-bet]. N.Muslimov va hammaulliflarning ta'kidlaganidek, zamonaviy ta'lim jarayoni kontekstida "Har bir shaxsning ijodiy salohiyatini hisobga olish va uni amalga oshirish uchun sharoit yaratish pedagogik kompetentsiyaning asosidir"[3, 28-bet].

TAHLIL VA NATIJALAR. O'yin, maktabgacha yoshdagi bolalar uchun yetakchi faoliyat shakli sifatida, tabiiyki, o'zini ifoda etish, tanlash, birgalikda yaratish va tajriba o'tkazish imkoniyatlarini o'z ichiga oladi. Bu nafaqat hissiy ishtirokni ta'minlaydi, balki o'zini o'zi boshqarish va faollik mexanizmlarini ham faollashtiradi. Aynan o'yin orqali bolalar normalarni o'rganadilar, turli rollarni sinab ko'rishadi va boshqalar bilan o'zaro munosabatda bo'lishni va tashqi ko'rsatmalarga emas, balki ichki motivatsiyalarga asoslanib tanlov qilishni o'rganadilar. Zamonaviy tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, innovatsion o'yin texnologiyalaridan – masalan, rol o'ynash simulyatsiyalari, kvestlar va dizayn elementlari bilan didaktik va ijodiy o'yinlardan foydalanish nafaqat kognitiv qiziqishni uyg'otadi, balki tashabbuskorlik va qaror qabul qilishni rivojlantirish uchun sharoit yaratadi[1;2]. Bu nazorat, maqsad qo'yish, o'zini o'zi baholash va fikr-mulohaza elementlarini o'yin jarayoniga integratsiya qilishni o'z ichiga oladi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida o'tkazilgan kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, ochiq ta'lim o'yinlarida muntazam ishtirok etadigan bolalar an'anaviy dasturlar bo'yicha o'qiyotganlarga

qaraganda mustaqil faoliyat va ijodkorlikning yuqori darajasini namoyish etadilar. Metodologik nuqtayi nazardan, model ijtimoiy makonni faol o'zgartirish orqali rivojlanishni o'z ichiga olgan madaniy-faoliyat yondashuvi va bolaning tashabbuskorligi va ichki motivatsiyasini ta'kidlaydigan subyektiv yondashuvga asoslangan bo'lishi kerak.

Olib borilgan tadqiqotlar o'yin va loyiha texnologiyalarini birlashtirgan dasturlarni o'rganayotgan maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodiy va tartibga soluvchi komponentlarning rivojlanishida ijobiy dinamikani namoyon etdi. Binobarin, o'yin texnologiyalarini tizimli qo'llashga asoslangan nazariy modelni ishlab chiqish va amalga oshirish metodologik, psixologik, pedagogik, madaniy va tashkiliy parametrlarni har tomonlama ko'rib chiqishni talab qiladi, deb ta'kidlash mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolalarda mustaqillik va ijodiy tashabbusni rivojlantirishga qaratilgan nazariy modelning tuzilishini aniqlash uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi ichki bog'liqlikni aniqlashtirishni va pedagogik aralashuvlarning samaradorligini ta'minlaydigan mexanizmlarni aniqlashni talab qiladi. Shu maqsadda mustaqillik hodisasini alohida xususiyat sifatida emas, balki o'zini o'zi tashkil etish, qat'iyatlilik, hissiy barqarorlik va ichki nazorat kabi namoyon bo'lishlar bilan bog'liq bo'lgan ajralmas shaxsiyat xususiyati sifatida ko'rib chiqish kerak. Mahalliy va xalqaro amaliyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'yin texnologiyasining pedagogik usul sifatida samaradorligi uning ta'lim dasturining umumiy kontekstiga integratsiyalashuv darajasiga bog'liq. Bolalarda tashabbuskorlikni rivojlantirish modelini amalga oshirishda pedagogik pozitsiyaning aynan shu o'zgarishi – "bilim tashuvchisi"dan "atrof-muhit moderatori"ga o'tishi muhim rol o'ynaydi.

Qo'llaniladigan o'yinga asoslangan usullarning samaradorligi nafaqat rasmiy mezonlar (vazifalarni bajarish, o'yinda ishtirok etish), balki bolaning individual faolligining o'sishi ko'rsatkichlari bilan ham baholanishi kerak:

- maqsadlarni belgilash;
- strategiya tanlash;
- umidsizlikni yengish;
- boshqa bolalar bilan o'zaro aloqada tashabbus ko'rsatish qobiliyati.

Taklif qilingan model bir nechta asosiy o'lchovlarni qamrab oladi:

- metodologik (madaniy-faoliyat paradigmasiga asoslangan);

- mazmun–texnologik (o‘yinlar tipologiyasi, stsensariy loyihasi);
- diagnostika (sotsialistik tushunchalar);
- madaniy–faoliyatga asoslangan diagnostika (an‘analar, milliy qadriyatlar);
- kasbiy tayyorgarlik (o‘qituvchi kompetensiyalari).

O‘yinga asoslangan texnologiyalardan foydalanish o‘qituvchidan yuqori darajadagi professional tayyorgarlikni talab qiladi. Oldindan belgilangan senariyning yo‘qligi, spontanlik va noaniqlikka ochiqlik va pedagogik aralashuvlarni tezda moslashtirish qobiliyati taklif qilingan modelni amalda qo‘llash uchun zaruriy fazilatlaridir.

Taklif etilayotgan model doirasida o‘yin texnologiyalari tashabbuskorlik va mustaqillikni rivojlantirishga yo‘naltirilganligiga qarab tasniflanadi: tashabbuskorlik minimal bo‘lgan, ammo qoidalar va rol o‘ynash funksiyalarini o‘zlashtirish uchun ishlatilishi mumkin bo‘lgan qat‘iy senariyli o‘yinlar; qisman ochiq yakunli o‘yinlar, bunda boladan bir nechta mumkin bo‘lgan natijalardan birini tanlash so‘raladi, tanlash va baholash qobiliyatini rivojlantiradi; bolalarga syujet chizig‘ini mustaqil ravishda shakllantirish va harakatlarni tuzish imkonini beruvchi ochiq o‘yinlar; rejalashtirish, o‘zini o‘zi tashkil etish, mulohaza yuritish va samarali faoliyat elementlarini o‘z ichiga olgan loyihaga asoslangan o‘yinlar.

Ishlab chiqilgan model o‘yin texnologiyalari nafaqat o‘rganish vositasi, balki shaxsiy avtonomiya, tashabbuskorlik va o‘zaro ta‘sir qilishga tayyorlikni rivojlantirishning asosiy mexanizmi sifatida ham xizmat qiladigan ko‘p komponentli tizimni ifodalaydi. Modelning keng qamrovli tabiati turli komponentlarni yagona pedagogik makonga integratsiyalash imkonini beradi, bunda o‘yin nafaqat shakl, balki bolaning shaxsiy o‘shishini faollashtirish vositasi va mexanizmi sifatida ham xizmat qiladi. U metodologik asoslarni (madaniy–faoliyat, subyektiv va tizimli yondashuvlar), tashkiliy shakllarni (loyihaga asoslangan o‘yin, topshiriqlar va o‘ynoqi teatrlashtirish), diagnostika vositalarini (kuzatuv, rol o‘ynash xatti–harakatlarini tahlil qilish va baholash) va ota–onalar va o‘qituvchilar bilan o‘zaro ta‘sir strategiyasini o‘z ichiga oladi.

Modelning ilmiy yangiligi shundaki, u tashabbusni tashqi tomondan emas, balki o‘ynoqi

o‘zaro ta‘sir vositachiligidagi ichki motivatsiya natijasida rivojlangan mustaqil pedagogik sifat sifatida ta‘kidlaydi. Empirik tadqiqotlar[1;2;4;5] tahlili o‘yinga asoslangan texnologiyalarning tashabbusning asosiy komponentlarini rivojlantirishdagi samaradorligini tasdiqlaydi: kognitiv faollik, harakatlar uchun mas‘uliyat; tanlov qilish qobiliyati; xatolarga chidamlilik; hamkorlik qilishga tayyorlik.

Modelni tizimli ravishda amalga oshirish institutsional yordamni talab qiladi: bolalar bog‘chalari uchun metodologik yordam, tashabbuskorlikni rivojlantirishga qaratilgan o‘yin senariylari bankini ishlab chiqish, mustaqillik va ijodkorlikni baholash uchun diagnostika vositalarini ishlab chiqish, o‘yinga asoslangan pedagogika va subyektiv yondashuvga urg‘u bergan holda o‘qituvchilar uchun o‘quv va kasbiy rivojlanish dasturlarini yaratish, ta‘lim organlarining maktabgacha ta‘limning proaktiv shakllarini qo‘llab–quvvatlovchi me‘yoriy–huquqiy bazani ishlab chiqishda ishtiroki.

Ta‘kidlash kerakki, modelni muvaffaqiyatli amalga oshirish faqat o‘qituvchilarning professional ongida o‘zgarish bilan mumkin.

XULOSA. Taqdim etilgan nazariy model maktabgacha ta‘lim muassasalarida ta‘lim jarayonini modernizatsiya qilish uchun asos bo‘lib xizmat qilishi bilan birga nafaqat amaldagi standartlar va o‘quv dasturlariga muvofiqligini ta‘minlaydi, balki bolalarda tez o‘zgarib borayotgan jamiyatda muvaffaqiyatli va uyg‘un hayot uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan fazilatlarini tarbiyalaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Давыдова Н.В. Инновационные игровые технологии в дошкольном образовании как средство развития личности // Современные исследования социальных проблем. – 2022. – № 2 (28). – С. 45–49.
2. Князева Е.Н., Смирнова А.В. Психолого–педагогические аспекты развития творческих способностей детей в условиях дошкольной образовательной организации//Вестник практической психологии образования. – 2023. – № 3. – С. 62–67.
3. Muslimov,N., Usmonboeva,M., Saifurov, D. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari, T.: Sano Standart, 2015, 128-bet.

XVIII–XIX ASRLAR XORAZM MUTAFAKKIRLARI QARASHLARIDA INSON MASALASI

Musayev Umidjon Saidkamolovich, Ma'mun universiteti "Umumkasbiy fanlar" kafedrasi dotsenti, f.f.d., (PhD)

THE HUMAN PROBLEM IN THE VIEWS OF KHOREZM THINKERS OF THE 18TH–19TH CENTURIES

Musayev Umidjon Saidkamolovich, Mamun University "General professional subjects" associate professor of the department, f.f.d., (PhD)

ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ФАКТОРА ВО ВЗГЛЯДАХ ХОРЕЗМСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ XVIII– XIX ВЕКОВ

Мусаев Умиджон Саидкамолович, доцент кафедры "Общепрофессиональные науки" Университета Мамун, д.ф.н., (PhD)

<https://orcid.org/0009-0000-3398-8674>

e-mail:

musayev_umidjon@mamunedu.uz

Annotatsiya: Mazkur maqolada XVIII–XIX asrlarda Xorazm hududida yashab ijod qilgan yirik mutafakkirlar – Muhammadniyoz Nishotiy, Odina Eshon, Munis Xorazmiy va Ogahiyning inson kamoloti haqidagi qarashlari tahlil qilinadi. Insonning axloqiy kamoloti, ijtimoiy mas'uliyati, ilm va ma'rifatga munosabati, adolat va komillik g'oyalari manbalar asosida yoritiladi. Ushbu mutafakkirlar qarashlarida inson masalasi diniy-falsafiy, axloqiy va ijtimoiy tamondan beriladi.

Kalit so'zlar: Xorazm mutafakkirlari, inson masalasi, komil inson, axloq, ma'rifat, adolat, jamiyat, ta'lim, tarbiya.

Abstract: This article analyzes the views on human perfection presented by prominent thinkers who lived and worked in the Khorezm region during the 18th–19th centuries, including Muhammadniyoz Nishotiy, Odina Eshon, Munis Khorezmi, and Ogahiy. Based on primary sources, the study explores issues of moral development, social responsibility, attitudes toward knowledge and enlightenment, as well as the ideals of justice and spiritual integrity. In the works of these thinkers, the concept of humanity is examined from religious-philosophical, ethical, and social perspectives.

Key words: Khorezm thinkers, human issue, perfect human, morality, enlightenment, justice, society, education, upbringing.

Аннотация: В данной статье анализируются взгляды на проблему человеческого совершенства крупных мыслителей, живших и творивших на территории Хорезма в XVIII–XIX веках, таких как Мухаммадниёз Нишотий, Одина Эшон, Мунис Хорезмий и Огахий. На основе источников раскрываются вопросы нравственного совершенствования человека, его социальной ответственности, отношения к науке и просвещению, а также идеи справедливости и духовной целостности. В трудах этих мыслителей проблема человека рассматривается с религиозно-философской, нравственной и социальной точек зрения.

Ключевые слова: Хорезмские мыслители, проблема человека, совершенный человек, нравственность, просвещение, справедливость, общество, образование, воспитание.

KIRISH. XVIII–XIX asrlar Xorazm jamiyatni isloh qiluvchi asosiy kuch sifatida talqin madaniy-ma'rifiy hayotida alohida bosqich qildilar. Inson kamoloti masalasi ularning hisoblanib, bu davrda siyosiy murakkabliklar va asarlarida faqat diniy tushuncha sifatida emas, ijtimoiy notenglik sharoitida mutafakkirlar insonni,

balki axloqiy, ijtimoiy va ma'rifiy masala sifatida keng yoritildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Maqolada Hasanov S. Xorazm mutafakkirlari ta'lim-tarbiya to'g'risida. Toshkent. "O'qituvchi" nashriyoti, 1985; N.Komilov. Tasavvuf va Sharq falsafasi. "Sharq mash'ali", 1998, 1-2-son.; M.Yunusov, "Shoirni tushunishning zamonaviy yo'llari", Guliston jurnali, 1978, 12-son; V.Abdullayev, O'zbek adabiyoti tarixi, Ikkinchi kitob, Toshkent, 1980; Munis, Saylanma, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent, 1980, kabi adabiyotlardan hamda internet saytlardan foydalanilgan. Foydalanilgan materiallar maqolaning ilmiyligini oshirish uchun xizmat qiladi. Maqolada tarixiylik, mantiqiylik va tizimli tahlil, sotsiologik tahlil usullaridan foydalanilgan.

MUHOKAMA. Nishotiy, Odina Eshon, Munis Xorazmiy va Ogahiy asarlarida inson kamoloti masalasi ilmiy jihatdan ochib beriladi. XVIII–XIX asrlar Xorazm vohasi Markaziy Osiyodagi muhim ilmiy-adabiy va falsafiy markazlardan biri bo'lib, bu hududdan yetishib chiqqan mutafakkirlar jamiyat, inson kamoloti masalalariga chuqur falsafiy yondashganlar. Ushbu davrda ijtimoiy hayotda murakkab siyosiy va madaniy jarayonlar kechgan bo'lib, ular mutafakkirlar dunyoqarashida o'z aksini topgan.

Xorazm mutafakkirlari olamni faqat moddiy borliq sifatida emas, balki ma'naviy-axloqiy mazmunga ega yaxlit tizim sifatida talqin qilganlar. Inson esa bu tizimning markazida turuvchi, mas'uliyatli va ongli mavjudot sifatida qaralgan. Shu sababli olam va odam munosabatlarini tahlil qilish Xorazm falsafiy tafakkurining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Xorazm mutafakkirlari dunyoqarashining tarixiy-falsafiy asoslari muhim, ahamiyatli hisoblanib, XVIII–XIX asrlar Xorazm mutafakkirlarining dunyoqarashi islom falsafasi, tasavvuf, Sharq ma'rifatparvarligi va xalq og'zaki ijodi an'analari bilan uzviy bog'liq holda shakllangan. Bu davrda olam Alloh tomonidan yaratilgan mukammal tartib sifatida tushunilib, inson ushbu tartibni anglash va unga mos yashashga mas'ul mavjudot deb qaralgan. Mutafakkirlar dunyoni faqat tashqi borliq sifatida emas, balki axloqiy va ma'naviy sinov maydoni sifatida talqin qiladilar. Insonning vazifasi esa

olamdagi uyg'unlikni buzmasdan, adolat va ezigulik asosida yashashdan iborat deb qaraladi.

NATIJALAR. Muhammadniyoz Nishotiy insonni ma'naviy kamolotga intiluvchi mavjudot sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, insonning eng katta fazilati – ilm va halollikdir. Nishotiy uchun inson o'z nafsini tarbiya qilish orqali jamiyatda adolat va tartibni mustahkamlaydi. U insonning ichki dunyosini poklashni tashqi islohotlardan ustun qo'yadi. Nishotiy kishilarni har qanday og'ir vaziyatda ham chidam va sabot bilan ijodiy mehnat qilishga da'vat etarkan, mehnat yoshlarni axloqiy tarbiyalash vositasi ham ekanligini ta'kidlaydi. Shoirning ma'rifiy-gumanistik pozitsiyasi shundaki, u halol mehnat qiluvchi jamiyatdagi moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratuvchilarni ulug'lab ehtirom bilan tilga oladi va birovlarning manglay teri hisobiga kun ko'ruvchilardan esa nafratlanadi:

*Zulmat aro chekmasa zahri mamot,
Topmog'usi ul kishi obi hayot.*

*Mehnat aro bo'lmasa kimga qaror,
Davlat ichra bermagusi e'tibor[1].*

Xullas, Mavlono Nishotiy o'z davrida go'zal odob-axloq va so'z san'ati uchun fidoyilik bilan kurashib, eng yaxshi axloqiy va ma'rifiy prinsiplarni targ'ib qildi. Mutafakkir jamiyatning taraqqiyoti uchun ilm-fanning rivoji eng zarur omil deb tushundi va jamiyatda ijtimoiy-pedagogik fikrning o'sishiga, mehnatning engillashishiga, nihoyat kishilarning baxtli bo'lishiga olib keladi, degan xulosaga kelgan.

Odina Eshon qarashlarida inson masalasi tasavvufiy-falsafiy yo'nalishda yoritiladi. Ular insonni Alloh bilan ruhiy bog'liqlikda ko'radilar. Insonning haqiqiy qadri - uning iymoni, sabri va taqvosi bilan belgilanadi. Bu mutafakkirlar uchun inson jamiyatdagi mavqei bilan emas, balki ma'naviy darajasi bilan ulug'dir. Shayx Odina Eshon tasavvuf ta'limotida insonning ruhiy sayrini, nafs ustidan g'alaba qozonishni, Allohga chin muhabbatni va komil inson konsepsiyasini markaziy g'oya sifatida ilgari surdi. Uning merosi Xorazm tasavvuf maktabining uzviy qismi bo'lib, bugungi kunda ham yoshlar tarbiyasi, ma'naviy-ma'rifiy hayotni boyitishda katta ahamiyat kasb etadi. Tasavvuf ahllari asarlarida odob-axloq masalasi alohida o'rin tutadi. Bu borada Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostonida tasavvuf kishilarni

jamiyatga zo'rlik, inqilob yo'li bilan emas, har bir insonni axloqiy tarbiyalash orqali yetish mumkin,[2] degan fikrlarini keltirishning o'zi kifoyadir.

Yana bir alloma Munis Xorazmiy insonni tarixiy jarayonlarning faol subyekti sifatida talqin qiladi. Uning asarlarida inson ijtimoiy adolat, xalq farovonligi va ilm-ma'rifat bilan chambarchas bog'liq holda ko'rsatiladi. Munis insonni faqat o'z manfaatini emas, balki xalq taqdirini o'ylashga da'vat etadi. Munis Xorazmiy ma'rifatparvar shoir sifatida g'oyalarini ilgari surdi, xalqni ongli, bilimli bo'lishga da'vat etdi va xalqni jaholatdan yiroq turishga chaqirdi:

*Aqli donish birla har dam aylangiz bazmi kitob,
Jami nodonlar bila izhori ulfat qilmangiz[3].*

Ilm-hunar bilan kamol topishning eng muhim fursati "fasli shabob" – yoshlik davridir, Munis ilm o'rganishda, bu g'animat fursatni qo'ldan bermaslikni ta'kidlaydi:

*Kamol kasbida, Munis, shitob qilki, erur
Hayot fursatikim bedarang fasli shabob[4].*

Munis "Savodi ta'lim" yoki "Risoi savod" risolasining bosh qismida kishilik jamiyati taraqqiyoti va madaniyatida xat-savodning g'oyat zo'r ahamiyat kasb etishini uqtirib, ilm-donishmandlik xat orqali qog'oz sahifalariga ko'chirilishini va yo'qolib ketmasligini ta'kidlaydi:

*Har so'zki ko'nglidan o'ldi mavjud,
Xat bo'lmasa, bo'lg'ay erdi nobud...
Bu nav' buyrdi shohi abror,
Kim ilm yori xatdur, ey yor.
Bas mundoq esa xat e'tibori,
Izzat davrin och xat ahli sori...[5]*

Haqiqatan ham, Munis ta'kidlaganidek, agar xat, yozuv bo'lmasa, kishilik jamiyati qo'lga kiritgan muvaffaqiyatlar, kishilik jamiyati erishgan bilim boyliklaridan kelajak avlod bahramand bo'lolmas edi.

Yana bir buyuk mutafakkir Ogahiy inson masalasini axloqiy va ijtimoiy nuqtayi nazardan yoritadi. U insonning eng muhim vazifasi adolatli bo'lish, ilm egallash va xalq dardiga befarq bo'lmaslik deb hisoblaydi. Ogahiy nazarida inson

jamiyatdagi illatlarning sababi ham, davosi ham bo'la oladi. Ogahiy insonning bekam-u ko'st kamolga yetishi uchun yoshlikdan ta'lim-tarbiya, kasb-hunar egallash masalalariga to'xtalib, shu yo'sinda shoir ilm-ma'rifat insonning ma'naviy kamolotida va jamiyatning taraqqiyotida ham kuchli vosita ekanligini alohida ta'kidlaydi:

*Ilm andoq ganji nofe'dur bani odamg'akim,
Kimda ul bo'lsa, ikki olam bo'lur obod anga.
Kasbi ilm etmay kishi gar qolsa mahzi jahl ila,
Ikki olam obro'yi bo'lg'usi barbod anga.
Ilmdan bebahra el holini bilmoq istasang,
Ogahiyning zor holin bilgil istishhod anga[1].*

O'z zamonasining taraqqiyparvar mutafakkiri Ogahiy inson kamolida tarbiyaning muhim omil ekanligiga jiddiy e'tibor berish bilan birga, yoshlarning qanday odam bo'lib yetishishi asosiy malalardan biri ekanligini ta'kidlagan.

XULOSA sifatida shuni aytish mumkinki, XVIII–XIX asrlar Xorazm mutafakkirlari qarashlarida inson masalasi markaziy o'rinni egallaydi. Ular insonni ma'naviy-axloqiy kamolotga yetaklovchi, jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida talqin qiladilar. Insonning ilmga intilishi, axloqiy pokligi va ijtimoiy mas'uliyati ushbu davr mutafakkirlarining umumiy g'oyaviy qarashlarini tashkil etadi. Ushbu qarashlar bugungi kunda ham yosh avlodni tarbiyalashda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. С.Хасанов. Хоразм мутафаккирлари таълим-тарбия тўғрисида. Тошкент. Ўқитувчи нашриёти, 1985. – Б. 27.
2. Н.Комилов. Тасаввуф ва Шарқ фалсафаси. Шарқ машъали, 1998, 1-2-сон. 49-бет.
3. М. Юнусов, Шоирни тушунишнинг замонавий йўллари, Гулистон журналы, 1978, 12-сон.
4. В.Абдуллаев, Ўзбек адабиёти тарихи, иккинчи китоб. Тошкент, 1980. – Б. 235.
5. Мунис. Сайланма. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1980. – Б. 334.

ABDURAUF FITRAT HAYOTI VA IJODINING TURKIYADA O'RGANILISHI

Madaliyeva Zuxraxon Odiljon qizi, Biznes va fan universiteti "Til va adabiyot ta'limi kafedrası" dotsenti v.b, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

STUDY OF THE LIFE AND WORK OF ABDURAUF FITRAT IN TURKEY

Madaliyeva Zuhrahon Odiljon kizi, Acting Associate Professor of the Department of Language and Literature Education, University of Business and Science, Doctor of Philosophy (PhD) in Philology

ИССЛЕДОВАНИЕ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА АБДУРАУФА ФИТРАТА В ТУРЦИИ

Мадалиева Зухрахон Одилжон кызы, исполняющая обязанности доцента кафедры образования языка и литературы Университета бизнеса и науки, доктор философии (PhD) по филологическим наукам

Annotatsiya: Maqolada jadid adabiyotining yirik vakili Abdurauf Fitrat ijodining o'zbek va xorijiy adabiyotshunoslikda o'rganilishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda Fitrat she'riy asarlarining turli nashrlari qiyosiy o'rganilib, matnlararo tafovutlar, ayrim band va misralarning tahrir qilinishi hamda tushirib qoldirilishining mafkuraviy omillari aniqlanadi. "Qor" she'ri misolida matnshunoslik muammolari yoritilib, sovet davri va istiqlof arafasida jadid merosiga bo'lgan munosabat ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Abdurauf Fitrat, jadid adabiyoti, matnshunoslik, she'riy nashrlar, mafkuraviy bosim, senzura, xorijiy tadqiqotlar.

Abstract: The article examines the study of Abdurauf Fitrat's literary heritage in Uzbek and foreign scholarship. Through a comparative analysis of different editions of his poetic works, the research identifies textual discrepancies, editorial omissions, and ideologically motivated alterations. Using the poem "Qor" as a case study, the paper highlights issues of censorship during the Soviet period and the pre-independence years.

Keywords: Abdurauf Fitrat, Jadid literature, textual studies, poetic editions, ideological revision, censorship, foreign scholarship.

Аннотация: В статье анализируется изучение творческого наследия Абдурауфа Фитрата в узбекском и зарубежном литературоведении. Путём сопоставительного анализа различных изданий поэтических произведений выявляются текстологические расхождения, случаи редакторских сокращений и идеологически обусловленных изменений. На примере стихотворения "Қор" раскрываются проблемы цензурного вмешательства в советский период и в годы, предшествующие обретению независимости.

Ключевые слова: Абдурауф Фитрат, джадидская литература, текстология, поэтические издания, идеологическая редакция, цензура, зарубежные исследования.

KIRISH. XX asr boshlarida shakllangan adabiyotshunosligida ham tadqiq etilgan bo'lsa-da, jadidchilik harakati o'zbek milliy adabiyoti va ijtimoiy tafakkurining yangilanishida muhim o'rin tutadi. Ushbu harakatning yetuk namoyandalardan biri Abdurauf Fitrat bo'lib, uning badiiy, ilmiy va publitsistik merosi bugungi adabiyotshunoslikda turli yo'nalishlarda o'rganib kelinmoqda. Fitrat ijodi nafaqat o'zbek, balki xorijiy, xususan, turk adabiyotshunosligida ham tadqiq etilgan bo'lsa-da, uning asarlarining turli nashrlardagi matnshunoslik muammolari, mafkuraviy tahrirlar va qisqartirishlar masalasi yetarli darajada tizimli o'rganilmagan. Mazkur maqolaning maqsadi –Abdurauf Fitrat ijodining o'zbek va xorijiy tadqiqotlardagi talqinini tahlil qilish, she'riy matnlarning nashrlararo farqlarini aniqlash hamda ushbu tafovutlarning ijtimoiy-siyosiy

<https://orcid.org/0009-0002-8863-3592>

e-mail:

zuxraxonmadaliyeva1995@gmail.com

va mafkuraviy sabablarini ochib berishdan iborat. Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy va matnshunoslik metodlaridan foydalanilib, Fitratning “Qor” she’ri misolida senzura va tahrir muammolari yoritiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. O’rta Osiyo jadidchilik harakatining mashhur vakillaridan yana biri Abdurauf Abdurahim o’g’li Fitrat edi. O’zbek adabiyotshunosligida u haqida ko’plab tadqiqotlar amalga oshirilgan: H.Boltaboyev jadid yetakchilaridan biri bo’lgan Fitrat to’g’risida qimmatli ma’lumotlar keltiradi, ijodkorning hayoti va ijod yo’li, siyosiy-ijtimoiy faoliyatidan tashqari uning turli yo’nalishlar bo’yicha e’lon qilingan va nashrga tayyorlangan asarlari ro’yxatini tuzadi; [1,34-39] N.Karimov Abdurauf Fitratning hayoti va ijodi sahifalarini, Fitrat va Botuning ustoz-shogirdlik aloqalarini hamda Fitrat dramaturgiyasini chuqur tadqiq etib, o’zbek xalqiga, kitobxonlariga ulug’ ma’rifatparvar adibni chuqurroq tanitadi [1,34-39]. Abdurauf Fitratday ulug’ insonni tanish baxtini bergani uchun taqdiridan minnatdor

:

Kuchsiz, titroq, oppoq, kichik tomchilar,	Kuchsiz, titrak, oppoq, kichik tomchilar,
Turmay, tinmay tuproq uza yog’adir.	Turmay, tinmay tuproq uzra yog’adir.
Yel bizlarni , bilmam, nechun qamchilar?!	Yel bunlarni bilmam nechun qamchilar
Ko’klarda ham ayozlikdan oqarg’an	Ko’klarda ham ayriliqdan oqargan
Bir ko’z bormikim, Yoshi	Bir ko’z im bor kim: yosh
Bizning alam, o’lim bilan sug’orilgan	Bizni alam, o’lim bilan sug’organ
Yerimizning ko’chigiga oqadir[2,43].	Yerimizning quchog’iga oqadir[3,47].

She’rning oxirgi bandida ham misralardagi ayrim so’zlar farqlidir. Bundan tashqari, oxirgi to’rt misra ham butunlay tushirib qoldirilgan. Olimaning ushbu tadqiqoti tilshunoslik yo’nalishiga doirligini nazarda tutib, farqli o’rinlarni keltirish bilan cheklandik. Oxirgi misralarning tushirib qoldirilishi esa uning mazmuni sabablidir. She’rning “Sharq yulduzi” jurnali 1991-yil 6-sonida nashrida ham oxirgi to’rt misra keltirilmaydi.

Yana bir kun ko’k ko’kragini ochib,	Yana bir kun, kun siynasini ochib
Kula-kula bunlar sari boqq’anda,	Kula, kula bular sari boqqanda
...	...
Sho’r suvlardan chiqib kelgan bu maymun,	-
Tulki, ilon, shayton, aldovchi mal’un	-
Anglizlar!..	-
Hamda uning quyrug’ini tugkanlar!	-

Bizningcha, olima yuqoridagi she’rlarni keltirishda o’zbek tilidagi manbalarga tayangan emas, bunday deyishimizga sabab asarda Cho’lpon, Fitrat va Elbek she’rlari ham tilga olinar ekan, Elbek she’ridan avval muallif Berlinda nashr etiladigan “Milliy adabiyot” jurnali 1943-yil 5-soni deb keltiradi. Bu jihatdan olib qaraganda, Cho’lpon va Fitrat she’rlarini keltirishda ham ayni shu yoki shunday boshqa bir chet el nashriga tayangan bo’lishi mumkin. Turkiyalik mashhur olim Temur Xo’ja o’g’li ishlarida ham Fitrat haqida fikrlar uchraydi. Temur Xo’ja o’g’li yozuvchi, mutafakkir va siyosatchi Abdurauf Fitrat o’z yozganlarini buxorolik deb imzolagan.

bo’lgan bastakor Mutavakkil Burxonov ham uning buyuk shoir ekanini aytgan edi[11]. Yuqorida to’xtalganlarimizdan tashqari, o’zbek adabiyotshunosligida yana B.Qosimov, E.Karimov, Sh.Turdiyev, A.Aliyev, I.G’aniyev, M.Qurbonova, M.Ergasheva, S.Erkinovlar tadqiqotlarida ham Fitratning hayot va ijod yo’li turli jihatlardan o’rganilgan bo’lsa, xalqaro maydonda ham Abdurauf Fitrat shaxsiyati, qarashlari, asarlari to’g’risida bir qancha ishlar amalga oshirilgan.

TADDIQOT METODOLOGIYASI. 1972-yil Anqara universiteti bosmaxonasida Saodat Chig’atoyning “Turk lahjalari namunalarini” 2-kitobi nashrdan chiqdi. Jonli turk lahjalari va shevalarini tanishtirishni maqsad qilgan muallif unda Oybekning “Navoiy”, Fitratning “Qor”, Cho’lponning “Suhbat”, “Ey go’zal Farg’ona”, Elbekning “Til” she’rlarini keltiradi. Fitratning “Qor” she’ri birinchi va so’nggi bandlari ayrim o’zgarishlar bilan keltiriladi. 1-banddagi farqlar quyidagicha

“Munozara”ning Istanbulda nashr qilingan nusxasida “Fitrat-i Buxoroyi” imzosidan foydalangan bo’lsa, boshqa ishlarida “buxorolik Fitrat” nomi bilan imzo qo’yadi [6,152], deb ta’kidlaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Bogazici unuversiteti professori Halim Kara esa Fitratning o’zbek adabiyoti, tili va milliy ongining rivojlanishidagi xizmatlarini e’tirof etadi. “Mirrix yulduziga” she’rida pessimizm va g’amginlikni, o’z ona zaminida sovetlar hukmronligini tugatish istagini ifodalayotganini aytadi. Muallifning tadqiqoti

istiqlolning yaqin yillarida yaratilganini hisobga olsak, unda o'tmishning qora kunlarida Fitrat va Cho'lponga bo'lgan salbiy munosabatlar eslanadi[4,123-142]. Halim Karaning o'rganilayotgan tadqiqotdan maqsadi buyuk ma'rifatparvarlarning oqlanishi va bunga qadar bo'lgan jarayonni ommaga yetkazishdan iborat edi. Muallif bu tarixiy jarayon haqida so'z yuritir ekan, garchi o'tgan asrning 50-yillarida ma'rifatparvar jadidlar oqlanganiga qaramay, ular haqidagi salbiy fikrlar davom etganini aytadi. 1968-yilda Ozod Sharafiddinov Cho'lponning 23 she'rini o'z ichiga olgan zamonaviy o'zbek she'riyati antologiyasini nashrga tayyorlagani, lekin u chop etilmaganini yodga oladi. Biroq, tadqiqotchi nazarda tutgan to'plam "Tirik satrlar" nomi bilan 1968-yilda 5000 nusxa chop etilgan bo'lib, nashrdan chiqishi bilan ta'qibga uchraydi, uni tarqatish ta'qiqlanib, yo'q qilish tadbirlari o'tkaziladi[7]. Bizningcha, Halim Kara shuning uchun ham to'plamni nashr etilmagan deb hisoblaydi. O'zbek yozuvchisi Temur Po'latov 1986-yil oktabr oyida O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi yig'ilishida Fitrat va Cho'lpon asarlarini o'rganish bo'yicha komissiya tuzilishini aytdi. Komissiya bu jarayon uch bosqichdan iborat bo'lishi kerak, degan qarorga keldi: birinchidan, bu adiblarning bir qancha asarlari 1987-yilda o'zbek adabiy matbuotida qayta nashr etilishi; ikkinchidan, 1988-1989-yillarda ularning eng yaxshi g'oyaviy-badiiy asarlari nashr etish uchun tanlab olinadi; nihoyat, so'nggi bosqichda "ijobiy" va "bahsli unsurlar" sinchiklab o'rganilgandan so'ng, yozuvchilarning asarlari mafkura bilan bog'lanadi. Aytilgan amaliyotlarning barchasi bajarildi. Har bir asar nashridan avval adabiyotshunos olim yoki tanqidchilar tomonidan ko'rib chiqilgan, g'oyaviy jihatdan nozik, ruslarga qarshi bo'lgan parchalar olib tashlangan. Xususan, "Sharq yulduzi" jurnalining 1988-yilgi sonlarida Cho'lponning "Kecha va kunduz" romani qayta nashr etilganida, mustamlakachilik va ruslarga qarshi qismlar muharrir tomonidan tahrir qilingan. (Misol uchun: 1936-yilgi nashrdagi "Kofir bilan itning farqi yo'q. Itdan qochmaysizmi? Shunday bo'lsa, kofirdan ham qochmasangiz bo'ladi. Bu joiz"[10,280] qismi 1988-yil "Sharq yulduzi"dagi nashrda " – Bular g'ayridin. G'ayridinlardan qochmasangiz ham bo'ladi. Bu joiz!" [9,135] tarzida keltiriladi.) Bu orada adabiy komissiya guruhi ham ikkiga bo'linadi, birinchi guruh ijodkorlarning jiddiy mafkuraviy xatolarini ta'kidlashda davom etib, faqat "g'oyaviy jihatdan maqbul asarlarni" nashr etishni ma'qullovchi konservatorlar guruhi bo'lsa, ikkinchi guruh ularning o'zbek milliy adabiyoti va tarixi uchun

ahamiyatini ta'kidlab, mualliflar shaxsiyati va ijodini to'liq qayta tiklash, nashr etishni so'radi. Halim Kara istiqlol arafasi va keyingi davrda jadidlar ijodini o'rgangan olimlardan O.Sharafiddinov, N.Karimov ishlarini alohida e'tirof etadi.

XULOSA. Abdurauf Fitrat ijodi o'zbek va xorijiy adabiyotshunoslikda faol o'rganilgan bo'lsa-da, uning asarlarining turli nashrlardagi matni bir xil emasligi ilmiy muammo sifatida dolzarbligicha qolmoqda. "Qor" she'rining turli nashrlari qiyosi shuni ko'rsatadiki, ayrim band va misralarning tushirib qoldirilishi yoki o'zgartirilishi badiiy emas, balki mafkuraviy omillar bilan bog'liq. Turkiya ilmiy muhitida Fitrat asarlarining nashr etilishi va talqini o'zbek manbalariga to'liq tayanmagan holatlarni ham ko'rsatadi, bu esa matnshunoslikda ehtiyotkor yondashuv zarurligini taqozo etadi. Sovet davri va istiqlol arafasida jadid adabiyotiga bo'lgan munosabat Fitrat ijodining to'liq va xolis nashr etilishiga to'sqinlik qilgan. Fitrat merosini zamonaviy adabiyotshunoslik talablari asosida qayta ko'rib chiqish, asl matnlarni tiklash va ilmiy muomalaga to'liq kiritish zarur.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Болтабоев Х. Номаълум Фитрат//Ёшлик. – Тошкент, 1990, 4 сон.
2. Фитрат А.Қор. Танланган асарлар. I Жилд. Шеърлар, насрий асарлар, драмалар. –Тошкент: Маънавият, 2000.
3. Fitrat A.Qor. Çag'atay S. Turk lehjeleri örnekleri II. Yaşayan agiz ve lehçeler. Ankara. 1972.
4. Kara H. Reclaiming national literary heritage: the rehabilitation of Abdurauf Fitrat and Abdulhamid Sulaymon Cholpan in Uzbekistan. Europa-Asia studies. Vol.54, No 1, 2002, 123-142.
5. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. – Toshkent: O'zbekiston, 2008.
6. Kocaoglu T. The existence of a Bukharan nationality in the recent past. –P.152.
7. Sharafiddinov O. Millatni uyg'otgan adib. <https://khdavron.uz>
8. Шарафиддинова М. Таржимада ҳам устоз//Жаҳон адабиёти.-Тошкент: 2007, № 10.
9. Шарқ юлдузи. 1988. № 3.
10. Cho'lpon. Asarlar. II jild. Nashrga tayyorlovchi Quronov D.-Toshkent: Akademnashr, 2016.
11. <https://khdavron.uz/kutubxona/multimedia/mu-tavakkil-burhonov-fitrat-va-cholpon-haqida-xotiralar.html>

YANGI O'ZBEKISTONDA FUQAROLIK JAMIYATI VA SIYOSIY PARTIYALARNING DEMOKRATIK TARAQQIYOTDAGI O'RNI

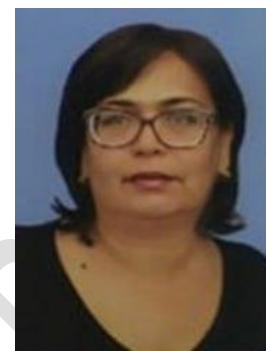
Umarova Gulbahor Berdiyevna, Alfraganus universiteti "Xalqaro munosabatlar va tarix" kafedrasi dotsenti v.b.

THE ROLE OF CIVIL SOCIETY AND POLITICAL PARTIES IN DEMOCRATIC DEVELOPMENT IN NEW UZBEKISTAN

Umarova Gulbahor Berdiyevna, Acting Associate Professor of the Department of "International Relations and History" of Alfraganus University

РОЛЬ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В ДЕМОКРАТИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА

Умарова Гульбахор Бердиевна, исполняющая обязанности доцента кафедры "Международные отношения и история" Университета Альфраганус

<https://orcid.org/0000-0002-4784-5057>

e-mail:
umarovagulbahor@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Yangi O'zbekiston sharoitida fuqarolik jamiyati institutlari va siyosiy partiyalarning demokratik taraqqiyotni ta'minlashdagi o'rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda davlat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro hamkorlik, jamoatchilik nazorati, siyosiy plyuralizm va fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Yangi O'zbekiston, fuqarolik jamiyati, siyosiy partiyalar, demokratiya, jamoatchilik nazorati, siyosiy ishtirok, ijtimoiy faollik.

Kalit so'zlar: Yangi O'zbekiston, fuqarolik jamiyati, siyosiy partiyalar, demokratiya, jamoatchilik nazorati, siyosiy ishtirok, ijtimoiy faollik.

Annotation: This article provides a scientific and theoretical analysis of the role of civil society institutions and political parties in ensuring democratic development in the context of the New Uzbekistan. The study examines the interaction between the state and society, public oversight, political pluralism, and the enhancement of citizens' socio-political participation.

Keywords: New Uzbekistan, civil society, political parties, democracy, public oversight, political participation, social activity.

Аннотация: В статье с научно-теоретических позиций анализируется роль институтов гражданского общества и политических партий в обеспечении демократического развития в условиях Нового Узбекистана. Рассматриваются вопросы взаимодействия государства и общества, общественного контроля, политического плюрализма и повышения социально-политической активности граждан.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, гражданское общество, политические партии, демократия, общественный контроль, политическое участие, социальная активность.

Kirish. Yangi O'zbekistonni barpo etish Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev jarayonida demokratik islohotlarni chuqurlashtirish, fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish va siyosiy partiyalarning jamiyat hayotidagi rolini oshirish qiladigan boshqaruv tizimidir". Shu ma'noda, ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. O'zbekiston fuqarolik jamiyati va siyosiy partiyalar demokratik

davlat qurishning muhim tayanchi sifatida namoyon bo'lmoqda. Bugungi kunda mamlakatimizda jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, siyosiy plyuralizmi ta'minlash, aholining ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu jarayonlarda siyosiy partiyalar turli ijtimoiy qatlamlar manfaatlarini ifoda etib, davlat va jamiyat o'rtasida muhim ko'priq vazifasini bajarmoqda.

"O'zbekiston – 2030" strategiyasida ham fuqarolik jamiyatini rivojlantirish, ochiq va adolatli siyosiy raqobatni ta'minlash, inson huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish demokratik taraqqiyotning asosiy yo'nalishlari sifatida belgilab berilgan. Mazkur strategiyada belgilangan maqsadlar Yangi O'zbekistonda demokratik institutlarni mustahkamlash, fuqarolarning davlat boshqaruvidagi ishtirokini kengaytirish va siyosiy partiyalarning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan, Yangi O'zbekistonda fuqarolik jamiyati va siyosiy partiyalarning demokratik taraqqiyotdagi o'rnini o'rganish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot Yangi O'zbekistonda fuqarolik jamiyati va siyosiy partiyalarning demokratik taraqqiyotdagi o'rnini kompleks va tizimli tarzda o'rganishga yo'naltirilgan bo'lib, unda zamonaviy ijtimoiy-falsafiy, siyosiy-huquqiy hamda empirik tadqiqot metodlaridan keng foydalaniladi. Tadqiqot metodologiyasi demokratik rivojlanish jarayonlarining nazariy asoslari hamda ularning amaliy namoyon bo'lish shakllarini uyg'un holda tahlil qilishga qaratilgan [1]. Avvalo, tadqiqotda dialektik metod qo'llanilib, fuqarolik jamiyati va siyosiy partiyalarning shakllanishi, rivojlanishi hamda transformatsiyasi uzluksiz va o'zaro bog'liq jarayon sifatida talqin etiladi. Ushbu metod orqali jamiyatdagi siyosiy islohotlar, davlat va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi munosabatlarning dinamikasi hamda demokratik taraqqiyotning ichki ziddiyatlari ochib beriladi.

Tadqiqot jarayonida tarixiylik va mantiqiylik metodlari uyg'un holda qo'llanilib, O'zbekistonda fuqarolik jamiyati va ko'ppartiyaviylik tizimining shakllanish bosqichlari, ularning Yangi O'zbekiston davridagi rivojlanish xususiyatlari tahlil etiladi. Bu orqali mavjud tajriba va zamonaviy islohotlar o'rtasidagi uzviylik va vorisiylik ochib beriladi [2]. Bundan tashqari, taqqoslash metodi yordamida O'zbekiston tajribasi rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlardagi fuqarolik jamiyati hamda siyosiy partiyalar faoliyati bilan qiyosiy o'rganiladi. Ushbu

metod milliy demokratik modelning o'ziga xos jihatlarini aniqlash va ilg'or xorijiy tajribadan samarali foydalanish imkonini yaratadi [3].

Muhokama. Empirik darajada hujjatlar tahlili, xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, qonunlari, Prezident farmon va qarorlari, siyosiy partiyalar dasturlari hamda fuqarolik jamiyati institutlariga oid normativ-huquqiy hujjatlar o'rganiladi. Shuningdek, rasmiy statistik ma'lumotlar, ijtimoiy so'rovlar natijalari va tahliliy hisobotlardan foydalanish orqali tadqiqotning amaliy asoslari mustahkamlanadi. Umuman olganda, mazkur metodologik yondashuvlar Yangi O'zbekistonda fuqarolik jamiyati va siyosiy partiyalarning demokratik taraqqiyotdagi o'rnini va ahamiyatini chuqur, xolis va ilmiy asosda yoritishga, shuningdek, mavjud muammolar va istiqbolli yo'nalishlarni aniqlashga xizmat qiladi [4].

Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi doirasida fuqarolik jamiyati va siyosiy partiyalarning roli demokratik davlat qurish jarayonining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. So'nggi yillarda mamlakatda amalga oshirilayotgan siyosiy-huquqiy islohotlar davlat hokimiyati va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqib, fuqarolarning siyosiy faolligi va ijtimoiy mas'uliyatini oshirishga xizmat qilmoqda. Fuqarolik jamiyati institutlari – nodavlat notijorat tashkilotlari, ommaviy axborot vositalari, jamoatchilik kengashlari, mahalla tizimi hamda turli ijtimoiy tashabbuskor tuzilmalar Yangi O'zbekiston sharoitida jamiyat manfaatlarini ifodalovchi va himoya qiluvchi muhim demokratik mexanizm sifatida faoliyat yuritmoqda. Ushbu institutlar aholining ijtimoiy-siyosiy jarayonlardagi ishtirokini faollashtirib, davlat va jamiyat o'rtasida mustahkam muloqot maydonini shakllantirishga xizmat qilmoqda [5].

Natijalar. Fuqarolik jamiyati institutlari orqali fuqarolarning davlat boshqaruvidagi ishtiroki nafaqat kengaymoqda, balki mazmunan chuqurlashib bormoqda. Jumladan, jamoatchilik eshituvlari, ijtimoiy monitoring, fuqarolik tashabbuslari va ochiq muloqot platformalari orqali aholining muammolari, taklif va talablarining bevosita qarorlar qabul qilish jarayoniga ta'siri kuchaymoqda. Bu holat boshqaruv tizimida jamoatchilik nazorati institutining real ishlashini ta'minlab, davlat organlari faoliyatining samaradorligi va mas'uliyatini oshirmoqda.

Ommaviy axborot vositalarining erkinligi va mustaqilligi fuqarolik jamiyatining muhim tayanchi sifatida ochiqlik va shaffoflik tamoyillarini mustahkamlashda alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Axborotning erkin aylanishi va tanqidiy tahlilning rivojlanishi davlat organlarining hisobdorligini kuchaytirib, jamiyatda huquqiy madaniyat va siyosiy ongning yuksalishiga zamin yaratmoqda. Shu bilan birga, raqamli platformalar va ijtimoiy tarmoqlarning kengayishi fuqarolik faolligini yangi bosqichga olib chiqib, jamoatchilik fikrining tezkor shakllanishiga xizmat qilmoqda [6].

Mahalla instituti esa fuqarolik jamiyatining o'ziga xos milliy modeli sifatida ijtimoiy birdamlik, o'zaro mas'uliyat va jamoaviy qaror qabul qilish madaniyatini rivojlantirmoqda. Mahalla orqali aholining ijtimoiy himoyasi, yoshlar va xotin-qizlar bilan ishlash, profilaktika va tarbiyaviy faoliyat amalga oshirilib, demokratik qadriyatlarning kundalik hayotda qaror topishiga erishilmoqda. Umuman olganda, fuqarolik jamiyati institutlarining izchil rivoji demokratiyaning muhim belgilaridan biri bo'lgan hisobdorlik, shaffoflik va ochiqlik tamoyillarini mustahkamlashga, fuqarolarning o'z huquq va manfaatlarini anglash hamda himoya qilish madaniyatini yuksaltirishga xizmat qilmoqda. Bu jarayon Yangi O'zbekistonda inson qadriini yuksaltirishga qaratilgan demokratik islohotlarning amaliy samaradorligini ta'minlovchi muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda [7]. Siyosiy partiyalar Yangi O'zbekistonda siyosiy plyuralizmni qaror toptirish, turli ijtimoiy qatlamlarning manfaatlarini ifodalash va ularni qonun ijodkorligi jarayoniga jalb etishda muhim siyosiy institut hisoblanadi. Partiyalar o'rtasidagi raqobat siyosiy tizimning rivojlanishiga, saylov jarayonlarining ochiq va adolatli o'tishiga, fuqarolarning siyosiy madaniyatini yuksaltirishga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Yangi O'zbekiston sharoitida siyosiy partiyalarning parlament va mahalliy vakillik organlaridagi faolligi qonunlarning hayotiyliigi va jamiyat ehtiyojlariga mosligini ta'minlashga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, partiyalarning elektorat bilan ishlash mexanizmlarining takomillashuvi aholining siyosiy ongini rivojlantirish va demokratik qadriyatlarga sodiqligini mustahkamlashda muhim omil bo'lib bormoqda. Fuqarolik jamiyati va siyosiy partiyalar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik Yangi O'zbekistonda "inson qadri uchun" tamoyilining amaliy ifodasiga aylanmoqda. Ushbu hamkorlik jamiyatda ijtimoiy adolat, huquqiy madaniyat va fuqarolik mas'uliyatini yuksaltirish orqali barqaror demokratik taraqqiyotga mustahkam zamin yaratmoqda.

Xulosa. Yangi O'zbekiston sharoitida fuqarolik jamiyati va siyosiy partiyalar demokratik

taraqqiyotning muhim tayanchi sifatida jamiyatda ochiqlik, qonun ustuvorligi va ijtimoiy adolatni ta'minlashda hal qiluvchi o'rin tutmoqda. Amalga oshirilayotgan keng ko'lami siyosiy-huquqiy islohotlar fuqarolarning davlat boshqaruvidagi ishtirokini kengaytirish, jamoatchilik nazoratini kuchaytirish hamda jamiyat manfaatlarini ifodalovchi institutlarning faoliyatini yanada faollashtirishga xizmat qilmoqda. Yangi O'zbekiston konsepsiyasi doirasida fuqarolik jamiyati va siyosiy partiyalarning o'zaro hamkorligi davlat va jamiyat o'rtasida samarali muloqot mexanizmlarini shakllantirmoqda. Jamoatchilik muhokamalari, ochiq muloqotlar va ijtimoiy tashabbuslarning qo'llab-quvvatlanishi fuqarolarning siyosiy faolligini oshirib, demokratik madaniyatning yuksalishiga zamin yaratmoqda. Yangi O'zbekistonda fuqarolik jamiyati va siyosiy partiyalarning izchil rivoji demokratik davlat va kuchli fuqarolik jamiyatini barpo etishning asosiy sharti hisoblanadi. Ushbu jarayonlarni yanada takomillashtirish, ularning institutsional salohiyatini mustahkamlash va siyosiy mas'uliyatini oshirish mamlakatda barqaror taraqqiyot, inson huquqlari va erkinliklarini to'liq ta'minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2016.
2. Mirziyoyev Sh.M. Inson qadri – oliy qadriyat. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022.
3. Saidov A.X. Demokratik islohotlar va fuqarolik jamiyati. – Toshkent: Adolat, 2019.
4. Qosimov B. Fuqarolik jamiyati: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
5. Xolmatov R. Siyosiy partiyalar va demokratik jarayonlar. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2017.
6. Jurakulovich S.J. (2023). The role of the national idea in increase of human values. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(10), 1160-1164.
7. Ma'naviyat va ma'rifat markazi nashrlari. Fuqarolik jamiyati va ma'naviy taraqqiyot masalalari. – Toshkent, 2022–2024.
8. Kurbanbayeva, M. (2024). Fuqarolik jamiyati g'oyalarining milliy davlatchiligimizdagi o'rni. Tamaddun nuri jurnali, 7(58), 247-250.
9. Kurbanbayeva, M. (2024). Fuqarolar vatanparvarligi – fuqarolik jamiyati institutlari shakllanishida muhim omil. Tamaddun nuri jurnali, 9 (60), 23-25.

Q'UV-BILISH FAOLIYATINI FAOLLASHTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH USULLARI

Ashirov Abdirashid Ravshanovich,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

METHODS OF IMPROVING THE METHODOLOGY OF ACTIVATING LEARNING AND LEARNING ACTIVITY

Ashirov Abdirashid Ravshanovich,

Senior Teacher, Shakhrisabz State Pedagogical Institute

МЕТОДЫ УЛУЧШЕНИЯ МЕТОДОЛОГИИ АКТИВАЦИИ ОБУЧЕНИЯ И УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аширов Абдирашид Равшанович,

*старший преподаватель, Шахрисабзский государственный
педагогический институт*

*aburashidashirov20@
gmail.com*

*Orcid:0009-0000-
3912-1318*

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'lim jarayonida o'quv-bilish faoliyatini faollashtirishning zamonaviy metodik yondashuvlari, ularni takomillashtirish yo'llari hamda o'quvchining mustaqil fikrlashi, izlanishi va kreativ salohiyatini rivojlantirish masalalari yoritiladi. Shuningdek, interfaol metodlar, raqamli texnologiyalar va motivatsion yondashuvlarning o'quv jarayonidagi o'rni tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ta'limiy faoliyat, o'quv-bilish faoliyati, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, integrativ yondashuv, pedagogik mahorat, raqamli pedagogika, refleksiya, individual o'quv trayektoriyalari.

Abstract: This article discusses modern methodological approaches to activating learning and cognitive activity in the educational process, ways to improve them, and issues of developing independent thinking, research and creative potential of students. The role of interactive methods, digital technologies and motivational approaches in the educational process is also analyzed.

Key words: educational activity, learning and cognitive activity, person-centered education, integrative approach, pedagogical skills, digital pedagogy, reflection, individual learning trajectories

Аннотация: В статье рассматриваются современные методические подходы к активизации учебно-познавательной деятельности в образовательном процессе, пути их совершенствования, а также вопросы развития самостоятельного мышления, исследовательского и творческого потенциала обучающихся. Анализируется роль интерактивных методов, цифровых технологий и мотивационных подходов в образовательном процессе.

Ключевые слова: образовательная деятельность, учебно-познавательная деятельность, личностно-ориентированное образование, интегративный подход, педагогические навыки, цифровая педагогика, рефлексия, индивидуальные образовательные траектории.

Kirish (Introduction). Bugungi globallashuv davrida ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifa – shaxsning mustaqil fikrlaydigan, bilimlarni faol egallaydigan, yangilikka intiluvchi kompetent kadrlar tayyorlashdir. Bu esa o'quv jarayonini faollashtirishni, o'quvchining bilishga bo'lgan qiziqishini kuchaytirishni, ularda faol o'rganish strategiyalarini shakllantirishni talab etadi. Shuning uchun o'quv-bilish faoliyatini

faollashtirish usullari mavzusi dolzarb ilmiy-amaliy masaladir. O'quv-bilish faoliyati va uni faollashtirish tushunchasining mohiyatini quyidagicha izohlash bizningcha to'g'ri bo'ladi. O'quv-bilish faoliyati — bu o'quvchining yangi bilimlarni egallash, tahlil qilish, solishtirish, qo'llash hamda xulosa chiqarishga qaratilgan faol intellektual jarayonidir. O'quv-bilish faoliyati va uni faollashtirish quyidagilarni anglatadi:

- ta'lim o'quvchilarning bilimga bo'lgan ichki ehtiyojni asoslash;

- o'quv jarayonini faol, interfaol shakllar orqali tashkil etish;

- mustaqil izlanish, muammo yechish, tahlil qilish kabi kognitiv jarayonlarni kuchaytirish;

- o'quvchini subyekt sifatida ta'lim markaziga qo'yish.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology)

Pedagogika kollejlari o'quvchilarining "O'quv-bilish faoliyatini faollashtirish" mavzusida quyidagi yondashuv va bosqichlardan foydalanish mumkin: Bu bosqichlar nazariy, empirik, tahliliy, taklif va tavsiyalar kabi bosqichlar mavjud va ularning mazmuni quyidagicha izohlanadi.

Nazariy tadqiqot bosqichi: muammo mavzusiga oid pedagogika, psixologiya va metodologik manbalarni (kitoblar, maqolalar, dissertatsiyalar) o'rganish va uning konseptual modelini yaratish — "faollashtirish", "bilish faoliyati" kabi tushunchalarni aniqlash va ular orasidagi o'zaro bog'liqlikni belgilash.

Empirik tadqiqot bosqichi: muammo mavzusiga oid jarayonni **kuzatish** - dars jarayonida o'quvchilarning bilish faoliyati qanday kechayotganini qayd etish bilan birga ulardan **so'rovnom**a va **intervyu** - o'quvchilarning faolligi, motivatsiyasi, o'z tajribalari va muammolari haqida ma'lumot to'plab borish hamda **testlash** - bilish darajasini, fikrlash ko'nikmalarini o'lchash uchun testlar tuzish va ulardan keng foydalanish bilan birga **eksperimental tadqiqot** - yangi metodik usullar (modellashtirish, muammoli ta'lim, interaktiv darslar) joriy etilib, natijalar solishtirib natijalarni olish.

Tahliliy bosqichda: muammo mavzusiga oid yig'ilgan ma'lumotlarni statistik usullar bilan tahlil qilish (masalan, o'rtacha, dispersiya, korrelyatsiya) qilish va analiz qilishda - intervyu va kuzatish natijalarini mavzular bo'yicha guruhlash va interpretatsiya qilib borish.

Muammo mavzusiga oid **taklif va tavsiyalar ishlab chiqish**da tadqiqot natijalariga asoslanib, o'quv-bilish faoliyatini faollashtirish bo'yicha metodik takliflar ishlab va bu takliflarni amaliy sinovdan o'tkazish va darslarda qo'llashdan iboratdir.

Tahlil va natijalar (Analysis and results)

O'quv-bilish faoliyati va uni faollashtirishda va uni pedagogika kolleji o'quvchilarida qo'llashning ahamiyati alohida bo'lib uni amalga oshirishda motivatsiyaning o'rni ahamiyatlidir. Motivatsiya - bu insonning biror faoliyatni bajarishga undovchi ichki yoki tashqi sabablar **majmuidir**. Ya'ni, odamni o'qishga, ishlashga, o'rganishga, harakat qilishga majbur qiladigan psixologik kuch motivatsiya deb ataladi. Motivatsiya - bu insonning maqsad sari harakat qilishini ta'minlovchi ichki va tashqi omillar yig'indisi. Ichki motivatsiya-insonning o'z qiziqishi, zavqi, ichki ehtiyoji bilan sodir bo'ladigan harakat. Tashqi motivatsiya- mukofot, rag'bat, baho yoki jazodan qochish sababli bajariladigan faoliyat. Ta'limda o'quvchilar uchun motivatsiya nima uchun kerakligini quyidagilar bilan izohlash mumkin.

- O'quvchiga har qanday faoliyatni boshlashga yordam beradi.

- O'quvchiga har qanday faoliyatni to'g'ri davom ettirishga kuch beradi.

- O'quvchida har qanday maqsadga erishish mumkinligiga bo'lgan ishonch uchun rag'bat beradi.

- O'quvchining har qanday fanni oson o'qish samaradorlik beradi.

- O'quvchiga har qanday maqsadning aniq qo'yilish imkoniyatini beradi.

- O'quvchiga har qanday faoliyatni rag'batlanish (maqtov, baholash, gamifikatsiya) beradi.

- O'quvchining har qanday fanni oson amaliy hayotiy misollar bilan bog'lash imkonini beradi.

Pedagogika kolleji talabalarida o'quv-bilish faoliyatini faollashtirish metodikasini rivojlantirish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

- Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim asosida metodlarni qayta ko'rib chiqish.

- Integrativ yondashuvni kuchaytirish (fanlararo bog'liqlik).

- O'qituvchilar tomonidan pedagogik mahoratini oshirishning, yangi metodikalarni o'zlashtirishi.

- Raqamli pedagogikaning yangi tamoyillarini keng joriy etish.

- Dars jarayonini refleksiya asosida tahlil qilib, ta'lim samaradorligini muntazam baholab borish.

- O'quvchilarning mustaqil ishlash malakasini rivojlantirish uchun individual o'quv trajektoriyalarini yaratish.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review)

M.Karimova, Sh.Aripov tomonidan - “Talabalar o‘quv faolligini oshirishning nazariy asoslari” mavzusiagi maqolasi mazmunida talabalar o‘quv faolligining bilish (kognitiv) faoliyati bilan bog‘liqligi tahlil qilingan. Mualliflar “o‘quv vaziyatlarini loyihalashtirishda” muammolilik (problemlilik), o‘zaro hamkorlik, mustaqil o‘qish kabi tamoyillarni qo‘llash zarurligini ta’kidlashadi. Bu manba o‘quv-bilish faoliyatini faollashtirish metodikasi uchun nazariy poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Ruziev Sh. I. tomonidan - “Pedagogik ta’limda talabalar o‘quv-bilish faoliyatini faollashtirish metodikasini takomillashtirish” mavzusida yozilgan va PhD dissertatsiyasida pedagogik ta’limda talabalar bilish faoliyatini faollashtirish metodikasi chuqur ilmiy tadqiq qilingan, nazariy va amaliy takomillashtirish yo‘llari ko‘rib chiqilgan. Bu manba metodologik va ilmiy jihatdan kuchli, shuning uchun maqola yoki tadqiqot uchun asos bo‘lishi mumkin.

N.A.Nabiyevning “Texnika ta’lim yo‘nalishlari bo‘yicha o‘quv aabiyotlari yangi avlodini yaratishga modulli texnologiyani tatbiq etish” – **ilmiy** maqolasida modulli ta’lim texnologiyasi orqali raqamli va interfaol metodlarni qo‘llash muhokama qilinadi. Maqolada “motivatsiya” va “o‘quv-bilish maqsadida” kabi tushunchalar doirasida pedagogik yondashuvlarning roli haqida ilmiy tahlil beradi. Ushbu manba o‘quv-bilish faoliyatini faollashtirishda texnologik (modulli) yondashuvlarni o‘rganishda foydali.

Xulosa va takliflar (Conclusion, recommendations)

O‘quv-bilish faoliyatini faollashtirish ta’lim jarayonining sifat va samaradorligini oshirishda muhim omildir. Zamonaviy interfaol metodlar, raqamli texnologiyalar, muammoli ta’lim hamda motivatsion yondashuvlardan foydalanish o‘quvchilarni bilim olish subyekti sifatida shakllantiradi. Metodikaning yanada takomillashuvi esa innovatsion yondashuvlar va pedagogik mahoratning uzluksiz rivoji bilan chambarchas bog‘liq. O‘quv-bilish faoliyatini faollashtirish bugungi ta’lim tizimining asosiy talablaridan biridir. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchining bilimni egallash jarayonida faolli

oshsa, o‘qitish samaradorligi sezilarli ravishda ko‘tariladi. Faollashtirilgan o‘quv-bilish jarayoni o‘quvchining tafakkuri, izlanish faolliigi, mustaqil fikrlashi va amaliyotga yo‘naltirilgan qobiliyatlarini rivojlantiradi. Ta’lim jarayoni an’anaviy, passiv shakldan faol, interfaol, izlanishga asoslangan jarayonga o‘tganda, o‘quvchilar bilish jarayonining asosiy subyekti sifatida namoyon bo‘ladi. Interfaol metodlar, muammoli ta’lim, raqamli pedagogika, loyihaviy yondashuv va motivatsiyani oshiruvchi usullar o‘quvchilarning o‘quv-bilish faoliyatini faollashtirishning eng samarali mexanizmlaridir.

Shuningdek, o‘quv-bilish faoliyati faqat bilimni egallash jarayoni emas, balki o‘quvchining ichki ehtiyoji, qiziqishi va shaxsiy rivojlanishiga turtki beruvchi psixologik-pedagogik jarayondir. Shu sababli ta’lim jarayoni shaxsga yo‘naltirilgan, individual imkoniyatlarni hisobga olgan holda tashkil etilishi talab qilinadi. Umuman olganda, tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, o‘quv-bilish faoliyatini yuksaltirish ta’lim sifatini oshirishning muhim sharti bo‘lib, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning to‘g‘ri tanlanishi va tizimli qo‘llanilishi orqali yuqori natijalarga erishish mumkin.

Fodalanilgan adabiyotlar (References)

1. M. M. Axmetjanov, U. A. Urinov, Sh. S. Sharipova “Kasbiy ta’lim metodikasi” darslik Buxoro “Durdona”, 2020-yil, 496 bet.
2. G. O. Ochilova «Kasbiy kompetentlik» o‘quv qo‘llanma T.: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi. 2021-yil 228 bet
3. M. M. Axmetjanov, U. A. Urinov, Sh. S. Sharipova “Kasbiy ta’lim metodikasi” darslik Buxoro “Durdona” 2020-yil, 496-bet.
4. I. M. Sirojiddinova “Kasbiy ta’lim metodikasi” o‘quv qo‘llanma. Andijon “Noshirlik” 2021-yil 220 bet.
5. M. T. Axmedova “Pedagogik kompetentlik” uslubiy qo‘llanma -T.: Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti, 2018-yil.
6. D. Elmuratova, N. Misirova. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. O‘quv qo‘llanma. “Guliston” 2021-yil 161 bet.
7. M. H. Muslimov, N. A. Usmonboyev, D. M. Sayfurov, A. B. To‘rayev. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. T.: 2015-yil. 120 bet.

O'G'IL BOLALARNING OILAVIY ROLINI ZAMONAVIY TALQIN QILISH: GENDER XUSUSIYATLARI

Islamova Fotima Shamsiddinovna, Xalqaro Nordik
universiteti "Pedagogika" kafedrasida katta o'qituvchisi

MODERN INTERPRETATION OF THE FAMILY ROLE OF BOYS: GENDER CHARACTERISTICS

Islamova Fatima Shamsiddinovna, Senior Lecturer, Department of
Pedagogy, International Nordic University

СОВРЕМЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СЕМЕЙНОЙ РОЛИ МАЛЬЧИКОВ: ГЕНДЕРНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Исламова Фатима Шамсиддиновна, старший преподаватель
кафедры педагогики, Международный Нордический
университет

<https://orcid.org/0009-0005-3087-4766>

Islamovaf2022@gmail.
com

Annotatsiya: Ushbu maqola O'zbekiston sharoitida o'g'il bolalarning oilaviy rolini zamonaviy talqin qilishning gender xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda aralash metodologiya qo'llanilib, 15-17 yoshli 350 nafar o'g'il bola, 100 nafar ota-ona va 50 nafar pedagog bilan so'rovnomalar, intervyu va kuzatuvlar o'tkazildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, zamonaviy oilaviy rolda hissiy intellekt, hamkorlik va moslashuvchanlik kabi gender-neytral fazilatlar an'anaviy gender stereotiplardan ustun kelmoqda. Maqolada "o'zbekcha zamonaviy ota" modelini shakllantirish, madaniy o'ziga xoslikni saqlagan holda gender tenglik tamoyillarini joriy etish va pedagogik amaliyotni takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: oilaviy rol, gender xususiyatlari, erkaklik qiyofasi, zamonaviy oila, hissiy intellekt, O'zbekiston, an'anaviy qadriyatlar, gender tenglik.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению гендерных особенностей современной интерпретации семейной роли мальчиков в условиях Узбекистана. В исследовании использовалась смешанная методология, были проведены опросы, интервью и наблюдения с участием 3500 мальчиков 15-17 лет, 100 родителей и 50 педагогов. Результаты показали, что в современной семейной роли гендерно-нейтральные качества, такие как эмоциональный интеллект, сотрудничество и гибкость, преобладают над традиционными гендерными стереотипами. В статье разработаны предложения по формированию модели "узбекского современного отца", внедрению принципов гендерного равенства при сохранении культурной идентичности и совершенствованию педагогической практики.

Ключевые слова: семейная роль, гендерные особенности, маскулинность, современная семья, эмоциональный интеллект, Узбекистан, традиционные ценности, гендерное равенство.

Abstract: This article is devoted to the study of gender characteristics of the modern interpretation of the family role of boys in the context of Uzbekistan. The study used a mixed methodology, conducting surveys, interviews and observations with 350 boys aged 15-17, 100 parents and 50 teachers. The results showed that in the modern family role, gender-neutral qualities such as emotional intelligence, cooperation and flexibility prevail over traditional gender stereotypes. The article develops proposals for the formation of the "Uzbek modern father" model, the introduction of gender equality principles while preserving cultural identity, and the improvement of pedagogical practice.

Key words: family role, gender characteristics, masculinity, modern family, emotional intelligence, Uzbekistan, traditional values, gender equality.

Kirish. Oila jamiyatning tayanch instituti bo'lib, unda shakllanadigan qadriyatlar, munosabatlar va ijtimoiy rollar kelajak avlodning dunyoqarashiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. O'zbekiston sharoitida oila masalasi har doim asosiy e'tiborda bo'lgan bo'lsa-da, zamonaviy hayotning tez o'zgarishi oilaviy rollar talqinini qayta ko'rib chiqishni talab qilmoqda. Xususan, o'g'il bolalarning oilaviy mas'uliyatga tayyorlanishi, ularda erkaklik modeli, ota rolga nisbatan tasavvurlar, iqtisodiy va maishiy ko'nikmalarning shakllanishi dolzarb masalaga aylanmoqda. Bu jarayon gender nuqtai nazardan ham, milliy qadriyatlar tizimi nuqtai nazardan ham chuqur ilmiy tahlilni taqozo qiladi.

Zamonaviy jamiyatlarda oila institutining tubdan o'zgarishi, gender rollarining qayta ta'riflanishi va oilaviy mas'uliyatlarning qayta taqsimlanishi dolzarb ijtimoiy-pedagogik muammolardan biridir. O'zbekiston jamiyatida an'anaviy oila tuzilmasi va gender rollari uzoq tarixiy an'analarga ega bo'lsa-da, globallashuv, urbanizatsiya va axborot texnologiyalari rivojining ta'siri bilan o'g'il bolalarning kelajakdagi oilaviy rollarini anglash va shakllantirish jarayonida sezilarli o'zgarishlar kuzatilmoqda. Shu nuqtai nazardan O'zbekiston sharoitida o'g'il bolalarning oilaviy rolini zamonaviy talqin qilishning gender xususiyatlarini o'rganish, an'anaviy va zamonaviy qarashlar o'rtasidagi dinamikani tahlil qilish va pedagogik amaliyot uchun zaruriy tavsiyalar ishlab chiqish bugungi kunning muhim zaruriyati hisoblanmoqda.

Zamonaviy pedagogik va psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, erkaklik kategoriyasi tug'ma sifat emas, balki ijtimoiy-madaniy jihatlar hisoblanadi. O'g'il bola oilada, maktabda, mahalla va kengroq ijtimoiy muhitda kuzatayotgan erkak obraziga qarab o'z o'rnini anglaydi. O'zbekistonning xalq pedagogikasi esa erkaklikni mehnatsevarlik, mas'uliyat, ota-bobolar an'anasini davom ettirish, oilaning himoyachisi bo'lish kabi

fazilatlar bilan bog'laydi. Shu jihatdan, milliy qadriyatlar barkamol shaxsni tarbiyalashning kuchli poydevori bo'lib qolmoqda.

Biroq globallashuv, internet makonining ta'siri, gender tengligi haqidagi yangi tasavvurlar va ijtimoiy rolning o'zgarishi erkaklik modelini qayta shakllantirmoqda. Bugungi o'g'il bola avvalgidek faqat iqtisodiy ta'minotchilik bilan cheklanmaydi; undan emotsional yetuklik, kommunikativ madaniyat, farzand tarbiyasida ishtirokchi, uy boshqaruviga hissa qo'shish kabi ko'nikmalar ham talab etilmoqda. Ana shu talablar asosida an'anaviy va zamonaviy yondashuvlarni integratsiya qilgan pedagogik modelni shakllantirish zarurati paydo bo'lmoqda.

O'g'il bolalarning oilaviy rolini zamonaviy talqin qilishning gender xususiyatlarini o'rganishning dolzarbligi shundaki, an'anaviy gender stereotiplar o'g'il bolalarni faqat "moddiy ta'minlovchi" va "qat'iy qaror qabul qiluvchi" sifatida ko'rishni davom ettirmoqda, ammo zamonaviy oila hayoti hissiy intellekt, kommunikativ qobiliyat, hamkorlik va moslashuvchanlikni talab qiladi. O'zbekiston oilalarida ajralishlar sonining ortishi, yosh oilalarning psixologik tayyorgarliksizligi va gender qarama-qarshiliklarning kuchayishi ushbu mavzuni o'rganish zaruratini ta'kidlamokda.

Gender rollarining evolyutsiyasi xalqaro miqyosda keng o'rganiladi. Taniqli britaniyalik sotsiolog va zamonaviy ijtimoiy nazariyachi Anthony Giddens 1992-yilda fanga "zamonaviy oila" tushunchasini kiritib, u o'zining nazarida an'anaviy oila tuzilmalarining individualistik munosabatlarga o'tishini alohida ta'kidlaydi ¹. O'zbekiston olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarida oilaviy munosabatlar va gender rollari bir qator mahalliy tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. I.A. Egamberdiyeva o'zbek oilasida erkak va ayolning muomala madaniyati va gender tengligini mustahkamlash masalalarini tahlil qilgan ². H.Norqulov esa yoshlarni oilaga tayyorlashda

¹ Giddens, A. (1992). *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Stanford, CA: Stanford University Press. -212.

² Egamberdiyeva, I. (2024). O'zbek oilasida erkak va ayolning muomala madaniyati va gender tengligini mustahkamlash masalalari. *Наука и инновация*, 2(22), 32–35. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/scin/article/view/46553>

sharqona gender tengligining o'ziga xos xususiyatlarini singdirish masalalariga e'tibor qaratgan³.

Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, rivojlangan mamlakatlarda o'g'il bolalarning oilaviy roli sezilarli o'zgarishlarga uchragan. Dunyoga mashhur avstraliyalik sotsiolog, gender tadqiqotchisi va professor Raewyn Connell o'zining "Erkaklikning ko'p shakllari" konsepsiyasini taklif qilib, erkaklikning yagona emas, balki ijtimoiy va madaniy jihatdan tashkil topgan ko'p qirrali hodisa ekanligini ta'kidlagan⁴. O'zbekiston uchun bu nazariy yondashuv ayniqsa dolzarb. Chunki bu yerda an'anaviy, diniy va zamonaviy ta'sirlar murakkab kombinatsiyasini kuzatish mumkin.

Nazariy manbalarda o'g'il bolalar rivojlanishiga oid turli qarashlar uchraydi. Ingliz olimi, psixolog E.Eriksonning psixosotsial nazariyasiga ko'ra, o'spirinlik insonning "men kimman?" degan savolga javob izlaydigan davr. Oila, jamiyat va rollar tizimi bu jarayonda muhim o'rin tutadi. Mashhur rus pedagogi A.Makarenko esa jamoaviy tarbiya orqali mas'uliyatni shakllantirishni asoslab bergan. Zamonaviy nazariyalardan J.Dyuining tajribaga asoslangan ta'lim yondashuvi, amerikalik feminist va pedagog N.Noddingsning g'amxo'rlik etikasi, yana bir amerikalik psixolog D.Goleman ta'kidlagan hissiy intellekt kompetensiyalari oilaviy rollarni o'rgatishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Milliy pedagogika ham o'g'il bolalar tarbiyasida o'ziga xos boy tajribaga ega. Avloniy, Behbudiy, Fitrat kabi ma'rifatparvarlar tarbiya jarayonida odob-axloq, halollik, mehnatsevarlikni erkaklik tarbiyasining markaziy qadriyati deb bilganlar. Ularning qarashlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan, faqat zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashtirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'g'il bolalarning oilaviy rolini zamonaviy talqin qilish: gender xususiyatlarini o'rganish va ilmiy-nazariy tahlil qilish o'tkazilgan amaliy tadqiqotlarga tayanadi. Ushbu tadqiqot 2022-2025-o'quv yilida O'zbekistonning

uchta viloyati (Toshkent viloyati, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari)da amalga oshirildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi o'g'il bolalarning oilaviy rolini anglashidagi gender xususiyatlarini o'rganish, shuningdek, an'anaviy va zamonaviy qarashlar o'rtasidagi dinamikani tahlil qilish edi.

Tadqiqot davomida o'g'il bolalarning oilaviy rolga tayyorgarligi uch asosiy komponent bo'yicha baholandi: kognitiv, qadriyat-motivatsion va faoliyat-amaliy. Kognitiv komponentga oilaviy huquq, munosabatlar psixologiyasi, maishiy iqtisod, sog'lom turmush tarzi haqidagi bilimlar kiradi. Qadriyat-motivatsion qatlam esa mas'uliyat hissi, nikohga ongli munosabat, otalik rolga tayyorlik, milliy qadriyatlarga sadoqatni o'z ichiga oladi. Faoliyat-amaliy komponentda esa uy boshqaruvi, moliyaviy rejalashtirish, kommunikativ va konfliktologik kompetensiyalar baholandi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, o'quv jarayonida an'anaviy tarbiya vositalaridan bobolar nasihati, xalq og'zaki ijodi, ma'naviy suhbatlar o'quvchilarda qadriyatlar tizimini mustahkamlaydi. Ammo ushbu an'anaviy komponentlar mustaqil o'g'il bolalarning amaliy hayotiy ko'nikmalarini to'liq rivojlantirishga yetarli bo'lmaydi. Treninglar, loyiha asosidagi o'qitish, interfaol metodlar, hayotiy vaziyatlar modellashirilgan mashg'ulotlar bilan uyg'unlashtirilganda sezilarli o'sishga sabab bo'ladi.

Tadqiqot natijasida maishiy ko'nikmalarda 50 foizgacha, moliyaviy savodxonlikda 60 foizgacha o'sish kuzatildi. Kommunikativ kompetensiyalar o'rtacha 42 foiz oshdi, mas'uliyat hissi esa 40 foizdan yuqori o'sdi. Baholashning psixometrik ko'rsatkichlari ham modelning ishonchliligini tasdiqladi. Qolaversa, intervyular shuni ko'rsatdiki, o'g'il bolalarda erkaklikni emotsional yetuklik va hamkorlik sifatida anglash tendensiyasi kuchaymoqda. Bu gender stereotiplarning zaiflashayotganidan dalolat beradi.

Tadqiqot natijalari asosida shakllangan integrativ model quyidagi pedagogik afzalliklarga ega: u milliy qadriyatlarni zamonaviy ta'lim strategiyalari bilan uyg'unlashtiradi; o'g'il bolalarni

³ Norqulov H. D. "Yoshlarni oilaga tayyorlashda sharqona gender tengligining o'ziga xos xususiyatlarini singdirish". O'zbekistonda gender tengligini ta'minlashning dolzarb masalalari: joriy holat va istiqboldagi vazifalar. Mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to'plami 26/11/2024.

⁴ Connell, R.W. (2005). Masculinities (2nd ed.). Berkeley: University of California Press.

kelajakdagi oila hayotiga tayyorlashda kompleks yondashuvni ta'minlaydi; jismoniy, ruhiy, aqliy, ijtimoiy va axloqiy rivojlanishni uyg'unlashtiradi. Bunday yondashuvning amaliy afzalligi shundaki, u nafaqat bilim beradi, balki hayotiy vaziyatlarda qaror qabul qilish, mas'uliyatni bo'lishish, o'z rolini anglashni o'rgatadi.

Amaliy jihatdan, mazkur model bo'yicha o'quv jarayonini tashkil etishda bir nechta samarali yo'l mavjud. "O'g'il bola-oila qo'rg'oni" to'garagi orqali o'spirin yoshdagi o'g'il bolalar maishiy boshqaruv, bolalar psixologiyasi, moliyaviy rejalashtirish bo'yicha saboqlar olishi mumkin. Mahalla bilan hamkorlikda o'tkaziladigan ustoz-shogird tizimi orqali an'anaviy tarbiya uyg'unlashadi. Raqamli pedagogik vositalar video darslar, onlayn platformalar, interfaol simulyatsiyalar yoshlarning mustaqil oilaviy hayotga tayyorgarlikka qiziqishini yanada oshiradi.

Yakuniy xulosaga ko'ra, o'g'il bolalarning oilaviy rolga tayyorlanishini modernizatsiya qilish bugungi kun talabi. Bu jarayon milliy identitetdan chekinishni emas, balki uni zamonaviy talqin bilan boyitishni anglatadi. Amaliy tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, integratsiyalashgan pedagogik model o'g'il bolalarning shaxsiy yetukligiga, ijtimoiy moslashuviga va kelajakdagi oilaviy hayot sifatiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Shunday ekan, oila, maktab va mahalla hamkorligi asosida bu yondashuvni keng tatbiq etish jamiyat barqarorligini mustahkamlaydi. Shuningdek, O'zbekistonda o'g'il bolalarning oilaviy rolini anglash jarayoni murakkab transformatsiyadan o'tmoqda, bu jarayonda an'anaviy qadriyatlar va zamonaviy tendensiyalar o'rtasida dinamik muvozanat izlanilmoqda. Zamonaviy oilaviy rolda gender-neytral ko'nikmalar (hissiy intellekt, kommunikativlik, hamkorlik) an'anaviy gender-stereotipli ko'nikmalardan (moddiy ta'minlash, qat'iy qarorlar qabul qilish) ustun kelmoqda. Shahar va qishloq, yosh va avlodlar o'rtasida sezilarli farqlar mavjud, bu esa differensial pedagogik yondashuvlarni talab qiladi.

O'g'il bolalarning oilaviy rolini zamonaviy talqin qilish gender tenglik, oilaviy barqarorlik va yosh avlodning sog'lom rivojlanishi uchun muhim shartdir. O'zbekiston uchun bu jarayon madaniy an'analarni hurmat qilgan holda, ammo gender stereotiplardan xoli bo'lgan yangi oilaviy modelni shakllantirish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oila va ayollarni qo'llab-quvvatlash sohasidagi siyosatni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni. PF-6078. 2022-yil 7-mart.
2. Giddens, A. (1992). *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Stanford, CA: Stanford University Press. -212.
3. Egamberdiyeva, I. (2024). O'zbek oilasida erkak va ayolning muomala madaniyati va gender tengligini mustahkamlash masalalari. *Наука и инновация*, 2(22), 32–35.
4. Islomova, F., & Fayozova, F. (2021). Family traditions in vocational guidance, a guarantee of preparing young people for independent living. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(10), 34-38.
5. Islamova, F. (2024). Ёшларни мустақил оилавий ҳаётга тайёрлашда инсоний фазилат ва сифатларнинг тарбиявий аҳамияти. *Nordic_Press*, 1(0001).
6. A. Avloniy. "Turkiy guliston yohud axloq". -Toshkent: O'qituvchi. 1915 y.
7. Norqulov H. D. "Yoshlarni oilaga tayyorlashda sharqona gender tengligining o'ziga xos xususiyatlarini singdirish". O'zbekistonda gender tengligini ta'minlashning dolzarb masalalari: joriy holat va istiqboldagi vazifalar. Mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to'plami 26/11/2024.
8. Connell, R.W. *Masculinities* (2nd ed.). Berkeley: University of California Press. 2005.
9. Sh, I. F., & Vaniyan, S. B. (2021). The role of parents in forming spiritual education on the basis of creative approaches. *current research journal of pedagogics*, 2(12), 162-165.
10. Вахидова, Н. Х., & Халикова, З. М. (2015). Воображение как фактор творчества личности. In *Личностное и профессиональное развитие будущего специалиста* (pp. 17-21).
11. Xalikova, Z. (2024). Pedagogika darslik. *Nordic_Press*, 2(0002).
12. Вохидова, Н. Х., & Халикова, З. М. (2016). Развитие системы образования в Республики Узбекистан. *Europaische Fachhochschule*, (4), 23-24.

13. Shamsiddinovna, I. F., & Alisherovna, A. G. (2025, June). Uzluksiz ta'lim tizimida ma'naviy tarbiyani shakllantirish va rivojlantirishning dolzarb vazifalari. In *International Conference on Economics, Finance, Banking and Management* (pp. 140-146).
14. Islamova, F. (2025). Bo'lajak maktabgacha ta'lim tarbiyachi-pedagoglari ijtimoiy-kasbiy rivojlanishining zamonaviy tendensiyalari. *Universal xalqaro ilmiy jurnal*, 2(4.1), 242-244.
15. Xabibullayevna, V. N., Mirakbarovna, F. D., Mirshadmanovna, X. Z., Shamsuddinovna, I. F., Saydullayevich, N. M. B. R., & Sayfutdinqizi, F. K. (2025). Application of game technologies in education: in the context of uzbekistan. *Lex Localis*, 23(S4), 3726-3735.
16. Нематов, Б. С. (2024). Цифровые технологии в формировании креативности. *Экономика и социум*, (6-2 (121)), 1253-1256.
17. Jurayevich, M. M. (2025). Bo'lajak o'qituvchilarni kompetensiyaviy yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlash. *konferensiya*, 1(1), 236-246.
18. Jurayevich, Mirzayev Mutalib. "Bo'lajak o'qituvchilarni kompetensiyaviy yondashuv asosida kasbiy faoliyatga tayyorlash." *Konferensiya 1.1* (2025): 236-246.

O'ZBEK OILALARIDA ER-XOTIN MUNOSABATLARI BARQARORLIGIGA TA'SIR ETUVCHI IJTIMOY-PSIXOLOGIK OMILLAR

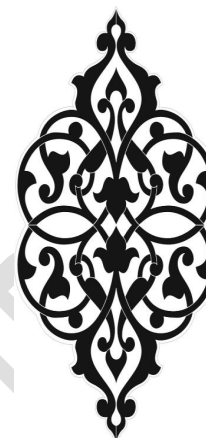
Komilova Zulfiyaxon Poziljonova,
University of economics and pedagogy, "Maktabgacha va
boshlang'ich ta'lim" kafedrasida assistenti

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS INFLUENCING THE STABILITY OF MARITAL RELATIONS IN UZBEK FAMILIES

Komilova Zulfiyakhon Poziljonovna, University of
Economics and Pedagogy Assistant Lecturer, Department of
Preschool and Primary Education

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА СТАБИЛЬНОСТЬ СУПРУЖЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В УЗБЕКСКИХ СЕМЬЯХ

Комилова Зульфийахон Позилжоновна, University of
Economics and Pedagogy Ассистент кафедры дошкольного и
начального образования

<https://orcid.org/0009-0001-2971-9428>

komilovazulfiya73@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada o'zbek oilalarida er-xotin munosabatlari va oilaviy qadriyatlar muvofiqligining ijtimoiy-psixologik omillari tahlil qilinadi. Oilaviy qadriyatlarning shakllanishi, er-xotin o'rtasidagi o'zaro hurmat, ishonch, rollar taqsimoti hamda nikoh barqarorligiga ta'sir etuvchi omillar empirik ma'lumotlar asosida yoritilgan. Nikoh-oila munosabatlarini mustahkamlashga qaratilgan psixoprofilaktik va ma'rifiy chora-tadbirlarni takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: nikoh, oila, oilaviy qadriyatlar, er-xotin munosabatlari, ijtimoiy-psixologik omillar, oila barqarorligi.

Abstract: This scientific article analyzes the socio-psychological factors of compatibility in spousal relationships and family values in Uzbek families. The formation of family values, mutual respect and trust between spouses, role distribution, and factors influencing marital stability are examined on the basis of empirical data. The findings have practical significance for improving psychoprophylactic and educational measures aimed at strengthening marriage and family relations.

Key words: marriage, family, family values, spousal relationships, socio-psychological factors, family stability.

Аннотация: В данной научной статье анализируются социально-психологические факторы совместимости супружеских отношений и семейных ценностей в узбекских семьях. На основе эмпирических данных рассматриваются особенности формирования семейных ценностей, взаимного уважения и доверия между супругами, распределения ролей, а также факторы, влияющие на стабильность брака. Полученные результаты имеют практическое значение для совершенствования психопрофилактических и просветительских мероприятий, направленных на укрепление брачно-семейных отношений.

Ключевые слова: брак, семья, семейные ценности, супружеские отношения, социально-психологические факторы, стабильность семьи.

KIRISH. Nikoh - oila munosabatlarining mustahkam va barqaror bo'lishi davlat hamda jamiyat barqarorligi, farovonligi va izchil rivojlanishining muhim omillaridan biridir. Shu bilan birga, ota-ona va bola munosabatlarini psixologik jihatdan barqarorlashtirish maqsadida psixoprofilaktik chora-tadbirlarni tizimli tashkil etish, konstruktiv muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish, ota-onalar bilan psixologik-ma'rifiy va konsultativ faoliyatni takomillashtirish zarurati tobora kuchayib bormoqda.

Respublikamizda so'nggi yillarda oila instituti bilan bog'liq masalalar o'ta dolzarb ijtimoiy muammo sifatida e'tirof etilib, ularni hal etishga qaratilgan mustahkam huquqiy-me'yoriy asoslar yaratildi. Jumladan, 2023-yil 30-aprel kuni referendum orqali qabul qilingan yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining «Oila, bolalar va yoshlar»ga bag'ishlangan bobidagi 76-moddasida davlat oilaning to'laqonli rivojlanishi uchun ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy va boshqa shart-sharoitlarni yaratishi belgilab qo'yildi[1]. Mazkur norma oilani jamiyatning asosiy bo'g'ini sifatida e'tirof etib, uning barqarorligini ta'minlashda davlat mas'uliyatini yanada kuchaytiradi.

Shuningdek, «2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi»da bolalar tarbiyasida oilani yakka lab qo'ymaslik, ta'lim muassasalari, mahalla va boshqa ijtimoiy institutlar bilan hamkorlikni kuchaytirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Ushbu strategik hujjatda oilani har tomonlama qo'llab-quvvatlash, unda sog'lom ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish, farzandlarning intellektual, ma'naviy va emotsional kamolotini ta'minlaydigan shart-sharoitlarni yaratish masalalari davlat va jamiyat e'tiborining markazida ekanligi ta'kidlanadi[2].

Bundan tashqari, so'nggi yillarda qabul qilingan oila va bolalarni himoya qilishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar, xususan, oilaviy zo'ravonlikning oldini olish, ayollar va bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ota-onalarning tarbiyaviy mas'uliyatini oshirishga doir qaror va dasturlar mazkur sohadagi ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirish uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qilmoqda. Mazkur hujjatlar oila munosabatlarini ijtimoiy-psixologik jihatdan tadqiq etish, mavjud muammolarga ilmiy asoslangan yechimlar ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish zaruratini yanada dolzarblashtiradi.

Shu bois, oila, ota-ona va bola munosabatlarini kompleks tarzda o'rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega bo'lib, jamiyatda sog'lom oilaviy muhitni shakllantirishga xizmat qiluvchi yangi ilmiy yondashuv va konsepsiyalarni ishlab chiqish uchun mustahkam asos yaratadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Nikoh-oila munosabatlari masalalariga oid ilmiy izlanishlar xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan tizimli ravishda olib borilgan bo'lib, ushbu tadqiqotlar mazkur sohaning nazariy va amaliy jihatlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, chet el olimlari S.V.Kovalev, N.N.Obozov hamda respublikamiz olimlari G'.B.Shoumarov, V.M.Karimova, M.Fayziyeva, M.G.Davletshin, N.A.Sog'inov, A. Shojalilov, T.M.Adizova, F.R.Ro'ziqulovlarining ilmiy tadqiqotlari nikoh va oila munosabatlarining psixologik, ijtimoiy hamda tarbiyaviy jihatlarini chuqur tahlil qilgani bilan e'tiborga loyiqdir.

N.N.Obozov o'z tadqiqotlarida oilaviy hayotdan qoniqmaslik, nikohning beqarorligi va buzilishiga olib keluvchi omillarni er-xotin o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy rollar va funksiyalarning muvozanati buzilishi bilan izohlaydi. Uning fikricha, oilaviy majburiyatlar va mas'uliyatning teng va adolatli taqsimlanmasligi nikoh munosabatlarida nizolarni kuchaytiruvchi asosiy sabablar qatoriga kiradi[3].

S.V.Kovalev esa yoshlarning oilaviy hayot va turmush tarziga oid tasavvurlari yetarli darajada shakllanmaganini ta'kidlaydi. Olimning yondashuviga ko'ra, nikohga kirishdan oldin oilaviy munosabatlar mohiyatini chuqur anglab yetmaslik keyinchalik er-xotin o'rtasida norozilik va qoniqmaslik holatlarining yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Shu jihatdan, yoshlarda nikoh va oila haqidagi real va ilmiy asoslangan qarashlarni shakllantirish oilaviy barqarorlikni ta'minlashning muhim sharti sifatida qaraladi[4].

Respublikamizning yetakchi psixolog olimlaridan biri G'.B.Shoumarov o'z ilmiy tadqiqotlari natijalariga tayangan holda oilaning mustahkamligi, er-xotinning baxtiyor va totuv hayot kechirishida ularning o'zaro qovushuvi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ta'kidlaydi. Olim mazkur qovushuv jarayonini uch asosiy turga ajratadi: biologik, psixologik va sotsial qovushuv. Tadqiqot natijalariga ko'ra, nikohdagi barqarorlikka salbiy

ta'sir ko'rsatuvchi omillar qatoriga er-xotinning kasbiy faoliyati va oila haqidagi tasavvurlarining nomuvofiqligi, xo'jalik ishlarini tashkil eta olmaslik, jinsiy tarbiya bo'yicha yetarli bilim va ko'nikmalarga ega emaslik, farzand tarbiyasiga oid kelishmovchiliklar, farzandsizlik, rashk hamda o'zaro ishonchsizlik kabi holatlar kiradi[5].

N.A.Sog'inov o'z tadqiqotida o'zbek oilalarida ajralish jarayonining etnopsixologik jihatlarini atroflicha o'rganib, ajralishga olib keluvchi yetakchi omillar, ularning motivlari hamda sabablarini ilmiy asosda tahlil qilgan. Muallif izlanishlari davomida o'zbek milliy-madaniy muhitida nizo va ajralish sabablarining qaysi tomonlari ko'proq namoyon bo'lishini qishloq va shahar oilalari kesimida, shuningdek erkaklar va ayollar qarashlari asosida aniqlab bergan[6].

V.M.Karimovanning ilmiy izlanishlarida oilaviy ijtimoiy tasavvurlar shakllanishida bolaning voyaga yetayotgan oilaviy muhiti va undagi o'zaro munosabatlar xarakteri muhim omil sifatida ko'rsatib o'tiladi. Olimaning fikricha, oiladagi psixologik muhit va tarbiya uslubi bolada nikoh va oila haqidagi qarashlarning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi[7].

M.Fayziyevaning tadqiqotlarida ko'rsatilishi-cha, o'zbek oilalarida shaxslararo munosabatlar barqarorligini belgilashda er-xotin munosabatlaridagi o'zaro hurmat va ishonch, bir-birini yaxshi tushunish, farzandlar, muomala odobi, ongliklik va ma'naviy axloqiy mavqe, uning moddiy ta'minlanganligi, uy-joy bilan ta'minlanganlik, rollar taqsimotining mosligi, jinsiy moslik muhim omillar hisoblanadi. Muallif, oilaviy nizolarning shakllanishi va ularning buzilib ketishida er-xotin fe'l-atvorining mos kelmasligi, farzandsizlik, sevgi va mehr-muhabbatning yetarli emasligi, uning budjetini oqilona boshqara olmaslik asosiy omillar bo'lib, ro'zg'or ishlarining saranjom-sarishta va orasta emasligi, iqtisodiy ta'minotdagi kamchiliklar, rashk va ishonchsizlik, ota-onalarning er-xotin munosabatlariga aralashuvi, dunyoqarash va maslaklarning nomuvofiqligi, jinsiy nomoslik kabi omillar ham oilaviy munosabatlarda ziddiyatlarni kelib chiqarishda muhim o'rin tutadi, deydi [8].

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Er-xotin munosabatlari shaxslararo munosabatlarning boshqa turlaridan ijtimoiy jihatdan tartibga solingani bilan ajralib turadi. Ushbu munosabatlar hissiy yaqinlik, individual jinsiy muhabbat, nasl

davomiyligini ta'minlash, kundalik turmush va bo'sh vaqtni tashkil etish, shuningdek, ma'naviy hamda emotsional qo'llab-quvvatlash ehtiyojlarini qondirish imkonini beradi. Shu bois, nikohdan qoniqish masalasi psixologiya fanida turli nazariy va metodologik yondashuvlar asosida tadqiq etib kelinmoqda. Zamonaviy ilmiy qarashlarga ko'ra, erkaklar va ayollarning nikohdan qoniqish darajasi bir xil omillar bilan emas, balki turli psixologik, ijtimoiy va madaniy determinantlar bilan belgilanadi.

Xususan, amerikalik psixologlar R.A. Lyuis va G.B. Spanier tomonidan 1979-yilda taklif etilgan "nikoh sifati" modeli turmush o'rtoqlarning shaxsiy xususiyatlari, o'zaro munosabatlari hamda oilaning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari nikohdan qoniqish bilan uzviy bog'liq ekanini ilmiy jihatdan asoslab berdi[9]. Mazkur model nikoh munosabatlarini ko'p omilli tizim sifatida talqin qilish imkonini yaratdi. Tadqiqotchilar nikoh sifatini dinamik tizim sifatida talqin qilib, unda turmush o'rtoqlarning individual xususiyatlari, o'zaro muloqot va moslashuv darajasi, shuningdek, tashqi ijtimoiy sharoitlar bir-birini to'ldiruvchi va kuchaytiruvchi omillar sifatida namoyon bo'lishini ta'kidlaydilar. Ushbu yondashuv nikoh munosabatlarini kompleks tarzda o'rganish, nikoh barqarorligi va undan qoniqish darajasini chuqurroq tahlil qilish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Er-xotin munosabatlari, ota-ona va farzand munosabatlari bilan bir qatorda, oilaning poydevorini tashkil etadi. O.A. Karabanova o'z tadqiqotlarida er-xotin tizimi va ota-ona-farzand tizimi o'rtasida o'zaro aloqadorlik mavjudligini ta'kidlab, shu bilan birga, oilaning shakllanishi va rivojlanishida aynan er-xotin munosabatlari yetakchi ahamiyatga ega ekanini asoslab beradi [10]. Muallif oilaviy xususiyatlarni obyektiv, subyektiv va integral omillarga ajratib, ularning oilaviy hayot sifatiga ta'sirini ko'rsatib o'tadi. Shuningdek, tadqiqotlarda sevgi va hissiy yaqinlik er-xotin munosabatlarining markaziy komponenti sifatida talqin qilinadi. O'zaro sevgi, ijobiy his-tuyg'ularni qadrlash hamda bir-birini emotsional jihatdan qo'llab-quvvatlash ehtiyoji mavjud bo'lgan sharoitdagina sog'lom va barqaror nikoh munosabatlarini saqlab qolish mumkinligi ta'kidlanadi.

Turmush o'rtoqlar o'rtasidagi his-tuyg'ular nikoh davomida o'zgarib borishi tabiiy jarayon

bo'lib, bu jarayonda emotsional qo'llab-quvvatlash va oilaviy hayotga ta'sir ko'rsatuvchi tashqi omillar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik muhim ahamiyat kasb etadi. G.I.Zaxarovaning fikricha, er-xotin munosabatlari yosh oilaning ota-ona oilasidan ajralishi bilan yangi bosqichga o'tadi va aynan shu davrda oilani shakllantirish jarayoni boshlanadi. Ushbu bosqichda turmush o'rtoqlar o'rtasidagi farqlar nafaqat ularning o'zaro munosabatlariga, balki keyinchalik ota-ona va farzand o'rtasidagi munosabatlar tizimiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi[11].

Har bir turmush o'rtog'ining oilaviy qadriyatlari, an'analari va tajribasi turlicha bo'lib, bu farqlar tarbiya uslubi, ta'lim darajasi, qadriyatlar tizimi, milliy mansublik, ijtimoiy mavqe, yosh hamda oila tarkibi bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Ayrim hollarda turmush o'rtoqlarning ota-onaga nisbatan moddiy yoki emotsional qaramligi ham nikoh munosabatlariga ta'sir etuvchi omil sifatida qaraladi. Er-xotinlarning o'zaro yaqin, bir vaqtning o'zida mustaqil munosabatlarni qurish qobiliyati ularning har biri ota-ona oilasida qanchalik darajada avtonom shaxs sifatida shakllanganiga bevosita bog'liqdir.

Bugungi kunda er-xotin munosabatlari masalasi tobora muhim ijtimoiy-psixologik ahamiyat kasb etib, ushbu yo'nalishda yanada chuqur va tizimli ilmiy izlanishlar e'lon qilinib borishni taqozo etmoqda. Bunga sabab, O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda oilaviy ajrimlar sonining keskin ortib borayotgani bilan izohlanadi. Xususan, 2023-yil statistika ma'lumotlariga ko'ra, er-xotin o'rtasidagi ajrimlar ulushi yuqori ko'rsatkichni tashkil etgani oilaviy munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarni ilmiy asosda tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi. Ajrimlarning mutlaq ko'pchiligi — 54 foizi er-xotinning fe'l-atvori mos kelmasligi tufayli yuz bergan. Bu raqam ko'plab juftliklar rasmiy nikohdan keyin ham yengib bo'lmas ruhiy va maishiy tafovutlarga duch kelishlarini ko'rsatmoqda. Mazkur holat er-xotin munosabatlarining mohiyatini, ularning barqarorligiga ta'sir etuvchi real psixologik, ijtimoiy va shaxsiy omillarni aniqlashni dolzarb masalaga aylantiradi. Xarakterlarning mos kelmasligidan tashqari, oilalarning buzilishining boshqa keng tarqalgan sabablari ham keltirilgan:

Er-xotinlarning 6 foizi er yoki xotindan biri boshqa sherik topgani uchun ajrashgan, 4 foizi oila qurish va uning mas'uliyatini his qilishga tayyor emasligini bildirgan, 3 foizi o'zaro ishonchsizlikni sabab qilib ko'rsatgan.

Bundan tashqari, tinch yo'l bilan hal etilmagan oilaviy nizolar oqibatida 7,5 mingga yaqin oila ajrashgan.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2024-yilda O'zbekistonda 271,8 mingta nikoh qayd etilgan, ajrimlar soni esa 45 mingdan oshgan. Bu o'tgan yili tuzilgan nikohlarning taxminan har oltinchisi buzilganini anglatadi.

Ajralishlarning yosh tarkibi alohida tashvish uyg'otmoqda: ajralishlarning deyarli uchdan bir qismi (28,5%) 30 yoshgacha bo'lgan shaxslarga to'g'ri keladi. Bu yosh er-xotinlar ko'pincha jiddiy majburiyatlarga tayyor emasligini, muloqot qilish va muammolarni birgalikda hal qilish uchun yetarli tajribaga ega emasligini ko'rsatmoqda[12].

Shu nuqtayi nazardan, avvalo, er-xotin munosabatlari muammosi psixologiya fanida olimlar tomonidan qay darajada va qaysi yo'nalishlarda o'rganib kelinayotganiga e'tibor qaratish muhimdir.

Olimlar izlanishlarida ta'kidlanganidek, er-xotin munosabatlarining barqarorligi ko'p jihatdan turmush o'rtoqlarning bir-biridan kutgan umidlari, o'zaro moslashuvi va individual pozitsiyalariga bog'liqdir. Ushbu jihatlarning har biri nikoh munosabatlariga bevosita ta'sir ko'rsatib, oilaviy hayot sifatini belgilab beradi. Mazkur ilmiy tahlillar er-xotin munosabatlarini o'rganishda e'tiborga molik asosiy yo'nalishlarni chuqurroq anglash va ushbu sohada yanada samarali tadqiqotlar olib borish imkonini yaratadi. O'zbek oilalarida nikoh va oila barqarorligini ta'minlashda er-xotin o'rtasidagi o'zaro hurmat va ishonch, bir-birini anglash va tushunish, farzandlarning mavjudligi, muomala madaniyati, ongli yondashuv, yuksak ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, moddiy ta'minlanganlik darajasi, uy-joy sharoitining barqarorligi, oilaviy rollarning mos taqsimlanishi hamda jinsiy moslik muhim mezonlar sifatida namoyon bo'ladi.

XULOSA VA TAVSIYALAR. Oilaviy munosabatlarda yuzaga keladigan beqarorlik holatlari odatda yagona omil bilan emas, balki bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan psixologik, ijtimoiy va maishiy omillar majmuasi ta'siri ostida shakllanadi. Eng avvalo, er-xotinning ota-onalik va

oilaviy mas'uliyatga yetarli darajada tayyor bo'lmashligi farzand tarbiyasi, vazifalar taqsimoti hamda javobgarlik masalalarida kelishmovchiliklarning paydo bo'lishiga olib keladi. Natijada, oilaviy hayotda o'zaro tushunmovchilik kuchayib, hissiy masofa ortadi.

Shuningdek, turmush o'rtoqlar o'rtasida e'tibor va g'amxo'rlikning yetishmasligi oiladagi psixologik muhitga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Hissiy yaqinlik va ochiq muloqotning sustligi o'zaro qo'llab-quvvatlash ehtiyojining qondirilmashligiga sabab bo'lib, munosabatlarning rasmiylashib borishiga olib keladi. Bunday sharoitda oilaviy nizolar kelib chiqish ehtimoli ortib, nikoh barqarorligi zaiflashadi.

Bundan tashqari, tashqi jozibadorlikka befarqlik, o'zaro qiziqishning pasayishi va kundalik hayotdagi bir xillik hissiy sovuqlikni kuchaytiruvchi omillar sifatida namoyon bo'ladi. Moddiy qiyinchiliklar, uy-ro'zg'or masalalaridagi kelishmovchiliklar, kundalik stress va maishiy muammolar ham oilaviy munosabatlardagi ziddiyatlarni chuqurlashtirib, ularning uzoq muddat davom etishiga zamin yaratadi.

Xulosa asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Oilaviy munosabatlarda shaxsiy qadr-qimmat va huquqlarni e'tirof etish muhim tamoyil sifatida qaralishi lozim. Har bir oila a'zosining daxlsizligi va mas'uliyat hissini mustahkamlash, oilani muqaddas ijtimoiy institut sifatida anglashga qaratilgan qarashlarni shakllantirish zarur.

2. Nikoh qurayotgan yoshlarda real va asosli oilaviy tasavvurlarni shakllantirish maqsadga muvofiqdir. Xususan, oiladagi rollar, o'zaro hamjihatlik, mas'uliyat va hurmat tamoyillarining ustuvor ahamiyatga ega ekanini tushuntirish psixologik tayyorgarlikni oshiradi.

3. Katta avlod vakillarining oilaviy munosabatlardagi rolini muvozanatlashtirish lozim. Bobo-buvi va ota-onalarda farzandlarning shaxsiy hayoti va mustaqil qarorlariga nisbatan bag'rikenglik, tushunish va hurmat munosabatini rivojlantirish oilaviy nizolarning oldini olishda muhim omil hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek oilalarida er-xotin munosabatlari barqarorligini ta'minlash kompleks yondashuvni talab etadi. Ushbu yondashuv psixologik tayyorgarlik, ijtimoiy

qo'llab-quvvatlash va ma'rifiy faoliyatni o'z ichiga olgan holda amalga oshirilgandagina sog'lom va mustahkam oilaviy muhitni shakllantirish imkoniyati yuzaga keladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - Toshkent: "O'zbekiston", 2023. - <https://lex.uz/acts/20596>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi PF-60-son Farmoni. - <https://lex.uz/ru/docs/5841063>

3. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. - Киев: изд-во Ун-та. 1990. -192 с.

4. Ковалев С.В. Психология современной семьи. - М.: Просвещение. 1988. -210 с.

5. Shoumarov G'.B. Oila psixologiyasi.: Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun. -T.: Sharq. - 140 b.

6. Софинов Н.А. Социально-психологические особенности удовлетворенности браком в узбекской семье. Автореф. дисс. канд. психолог. наук. - К.: 1990, -19 стр.

7. Karimova V.M. Oilaviy hayot psixologiyasi O'quv qo'llanma. - T.: "Sharq" 2006. - 142 b.

8. Fayziyeva M., Jabborov A. Oilaviy munosabatlar psixologiyasi. -T.: "Yangi asr avlodi", 2007, -144 b.

9. Мухамеджанова В. Ф. Социально-психологические особенности супружеских взаимоотношений в моно и полиэтнических семьях, проживающих в сельской местности : диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.05. - Самара, 2006. - 268 с

10. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования: Учебное пособие. - М.: Гардарики, 2005. - 84 с

11. Захарова Г.И. Психология семейных отношений: Учебное пособие. - Челябинск: Издво ЮУрГУ, 2009 - 47 с.

12. <https://caravan-info.uz/uz/obschestvo/322271-statistika-razvodov-pochemu-raspadayutsya-uzbexkie-semi-i-kakie-regiony-lidiruyut.html>

REPRESENTATION OF THE CONCEPT “CHILD/BALA” IN ENGLISH AND KARAKALPAK LANGUAGES

*Orazgalieva Ayjamal Marat qizi, Nukus state pedagogical
institute, doctoral student Scientific supervisor: Usenova
Gulmira Abillaevna, (PhD) Docent*

INGLIZ VA QORAQALPOQ TILLARIDA “CHILD/BALA” KONSEPTINING IFODALANISHI

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «CHILD/БАЛА» В АНГЛИЙСКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ

*Оразгалиева Айжамал Марат кызы, Нукусский
государственный педагогический институт, докторант*

Abstract: The given article examines the linguistic and cultural representation of the concept “child/bala” in the English and Karakalpak languages. Drawing upon lexicographic, semantic, and cognitive-linguistic methods, it investigates how each language encodes the notion of child through lexical, grammatical, and phraseological tools.

Key words: concept, child, bala, linguoculture, semantics, lexicography, cognitive linguistics, dictionary

Аннотация: В данной статье рассматривается языковое и культурное представление концепта «Child/Bala» в английском и каракалпакском языках. Используя лексикографические, семантические и когнитивно-лингвистические методы, исследуется, как каждая из языковых систем кодирует понятие ребёнка посредством лексических, грамматических и фразеологических средств.

Ключевые слова: концепт, ребёнок, бала, лингвокультура, семантика, лексикография, когнитивная лингвистика, словарь.

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz va qoraqalpoq tillarida “Child/Bala” konseptining lingvistik hamda madaniy jihatdan ifodalanishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda leksikografik, semantik va kognitiv-lingvistik usullar qo'llanilib, har bir til bola tushunchasini leksik, grammatik va frazeologik vositalar orqali qanday ifodalashi o'rganiladi.

Kalit so'zlar: konsept, bola, child, lingvomadaniyat, semantika, leksikografiya, kognitiv lingvistika, lug'at.

INTRODUCTION. The concept “child-bala” belongs to a set of universal notions possessing both linguistic and cultural significance. It reflects how societies perceive youth, family, and social self-awareness. In lexicography, this concept is revealed through dictionary definitions and usage examples, showing which semantic features dominate in the worldview represented by each language.

According to cognitive linguistics, a concept can be reconstructed through the linguistic means by

which it is verbalised [1,76]. The “child/bala” concept, as a mental and cultural construct, can therefore be analysed by examining the linguistic mechanisms through which it appears. This requires studying not only dictionary definitions but also metaphorical, idiomatic, and cultural expressions that embody the idea of *child* in English and *bala* in Karakalpak. The *bala* concept in Karakalpak is complex, representing ideas of youth, kinship, and affection. Meanwhile, in English, *child* represents

orazgalieva.ayjamal@mail.
ru
ORCID ID: 0009-0007-
1212-9740

both biological and social aspects of youth and often extends metaphorically to non-human entities or social phenomena (*child of nature*, *child of the 60s*).

METHODOLOGY. The article employs a comparative cognitive-linguistic approach based on lexicographic and semantic data from both languages. Dictionaries provide long-established and formalized definitions. It is interesting to analyze the evolution of the concepts based on the materials given in various lexicographical sources [2, 42]. The analysis follows these key steps: Data were drawn from the following dictionaries: *Noah Webster's American Dictionary*, *Oxford Advanced Learner's Dictionary*, *Cambridge Advanced Learner's Dictionary*, *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary*, *New Oxford Dictionary of English*, *Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi Tom I, II, III, VI* and *Русско-Каракалпакский словарь* (*Russian Karakalpak dictionary*). These sources provide definitions, examples, synonyms, antonyms, and etymological notes for both *child* and *bala*. In the given article is used: lexicographic analysis to extract dictionary entries and identify semantic fields, cognitive interpretation to reconstruct the conceptual structure of *child/bala* and cross-linguistic comparison to determine universal and culturally specific elements. The analysis focused on dictionary entries, derivational morphology, and phraseological expressions. In English, lexical units such as *childish*, *childlike*, *childbearing*, and *childcare* were examined from Cambridge online dictionary ; in Karakalpak, their equivalents *baladay*, *balalaw*, *balasız*, and *balalıq* were analyzed from *Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi Tom I*. Definitions and examples were extracted, categorized, and compared.

RESULTS AND DISCUSSION. In English: The lexeme *child* in the *Cambridge Advanced Learner's Dictionary* is defined as: *A boy or girl from the time of birth until he or she is an adult, or a son or daughter of any age* [8]. For example: *An eight-year-old child, as a child I didn't eat vegetables*. It also means: *An adult who behaves like a child: He's such a child if he doesn't get his own way; Someone influenced by a particular era: I'm a child of the 60s* [8].

Derived forms include:

Childhood – the time of being a child;

Childbirth – the act of giving birth;

Childbearing – the process of having babies;

Childcare – care for children;

Childish – immature;

Childlike – innocent;

Childless/Childlessness – without children [8].

In *Noah Webster's American Dictionary*, additional senses include *descendant*, *product*, *result*, and *one strongly influenced by a situation*. For instance: *Barbed wire ... is truly a child of the plains* (W. P. Webb) [9].

This demonstrates English's tendency to extend the *child* concept metaphorically to non-human phenomena.

In Karakalpak: *Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi Tom I*, *bala* is defined as: *Úlkeyip, erjetpegen, boyjetpegen, náreste, bópe, jas bóbek, ul qız*. For example: *Qolındaǵı emiziwli balasın qaptalına jatqızdı* (N. Dáwqaraev). *Suw ákeliw, ot jaǵıw, bala jubatıw* (N. Bórekeshov) [5, 184].

It also refers to: *Áwlad, tuqım, urpaq* – descendants or offspring. *Atadan balaǵa baxıt miyras bolıp qalatuǵın bayaǵı zaman emes* (K. Sultanov); *Bala-shaǵa* – family, wife and children. *Qaraǵısız elge, bala-shaǵaǵa adam etin jeytin haywan boldıń ba?* (I. Yusupov) [5, 189].

Additional forms:

Balalıq – childhood, youth, or immaturity.

Balalaw – to give birth or multiply.

Balasız/Balasızlıq – childless, infertility.

Baladay/Balasha – like a child, playfully [5, 186].

Hárdayım bir birewin kórgende baladay quwanısıp qalatuǵın edi (Ó. Ayjanov) [5]. In Karakalpak, *bala* also denotes affection, kinship, and moral characteristics rather than mere biological youth [3, 27].

The English lexeme *child* corresponds to a wide array of synonyms representing different age stages or stylistic registers: *boy, girl, son, daughter, baby, infant, toddler, youngster, juvenile, teenager, minor, kid, little one, brat, cherub, munchkin, poppet, sprog* [8]. The Karakalpak equivalents emphasize affection and family: *perzent, ul perzent, qız perzent, násil, áwlad, urpaq, zıryad, náreste, bópe, gódek, saǵıyra, ayda*.

Affectional forms like *Aynanayın aydası, Ay júzimniń aynası, Aq búwdaydıń nanı* express tenderness and love, showing emotional richness absent in English equivalents. Both languages employ morphological derivations to expand meaning: English: *childish, childlike, childbearing*,

childless, childhood. Karakalpak: *baladay, balasha, balalaw, balalıq, balasız, balasızlıq*.

However, in Karakalpak, such forms often carry moral and relational significance, while in English they indicate descriptive or evaluative qualities.

English idioms (e.g., *child of nature, child of fortune, child of the 60s*) show metaphorical creativity, extending the concept to abstract and non-human entities. In contrast, Karakalpak proverbs and idioms emphasize morality and social values: *Ash bala, toq bala menen oynamaydı* – “A hungry child does not play with a full one.” *Bay balası bayğa uqsar, baylanbağan tayğa uqsar* – “A rich man’s son resembles his father as a tethered colt resembles its

stable.” *Adam balası* – humankind, “child of man.” Thus, the Karakalpak language embeds the “*bala*” concept in ethical and relational frameworks, connecting childhood to social harmony and morality.

In English, *child* symbolizes individuality, development, and creativity, often applied metaphorically to products or movements (*child of invention, child of war*). In Karakalpak, *bala* symbolizes collectivity, moral upbringing, and family continuity. It is culturally sacred and used to denote human lineage (*Adam balası*). Therefore, English views *child* as a metaphor of creation, while Karakalpak views *bala* as a metaphor of moral and generational continuity.

Semantic Components of “Child/Bala”

Component	English (Child)	Karakalpak (Bala)
Biological Youth	Young person	Úlkeyip, erjetpegen, náreste
Kinship	Son/daughter, descendant	Áwlad, urpaq, tuqım
Behavior	Childish, immature	Baladay, balasha
Emotional Value	Limited affection	Strong affection, moral tone
Metaphorical Scope	Creativity, product	Humanity, collectivity

Both languages share the first three universal features but diverge in emotional and metaphorical domains.

CONCLUSION. The comparative analysis of English *child* and Karakalpak *bala* demonstrates that while both represent universal human experience, they differ in cultural orientation and semantic scope. English conceptualizes *child* as a stage of life and extends it metaphorically to creative and abstract domains, reflecting an individualistic worldview. Karakalpak conceptualizes *bala* as a relational and moral entity, embodying affection, kinship, and collective identity, reflecting a communal worldview.

The *bala* concept encompasses not only youth and kinship but also humanity itself (*Adam balası*). English, however, uses *child* to denote both biological and metaphorical “offspring” of human action. The article concludes that language reflects worldview: the Karakalpak lexicon preserves emotional and spiritual values, while English lexicon emphasizes rationality and creativity. Understanding these linguistic reflections deepens our appreciation of how cultures encode human experience through their conceptual systems [4, 90].

REFERENCES

1. Пименова, М.В. Предисловие [Текст] / Введение в когнитивную лингвистику. Под ред. М.В. Пименовой. Вып. 4. - Кемерово, 2004. 208 с.
2. Usenova. G. A. «MOTHER/ANA» koncepti identifikatorlarınıń lingvomádeniy ózgeshelikleri (Inglis hám Qaraqalpaq tilleri misalında). Diss. ... PhD. Usenova. G. A. – Nókis, 2021
3. Бекмуратова А. Терминология родства у каракалпаков // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1978. – С. 27-40.
4. Бабушкин, А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка [Текст] / А.П. Бабушкин. - Воронеж: Изд-во Воронежского госуниверситета, 1996. - 102 с.
5. Каракалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. 1-т. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1982. – 287 б.
6. Каракалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. 2-т. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1984. – 288 б.
7. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. 3-т. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – 367 б.
8. Cambridge Advanced Learner’s Dictionary
9. Noah Webster’s American Dictionary
10. Oxford Advanced Learner’s Dictionary
11. Merriam-Webster’s Collegiate Dictionary
12. New Oxford Dictionary of English.

MULOQOT ETIKASINING RIVOJLANTIRILISHDA GERMENEVTIK FALSAFIY YONDASHUVLAR

Botirova Sevara Mamurovna,

NamDPI "Falsafiy va tarixiy fanlar" kafedrasi mudiri

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

HERMENEUTIC PHILOSOPHICAL APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATION ETHICS

Botirova Sevara Mamurovna,

*Head of the Department of Philosophical and Historical Sciences of
NamSPI Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences,*

Associate Professor

ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКИЕ ФИЛОСОФСКИЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ ЭТИКИ ОБЩЕНИЯ

Ботирова Севара Мамуровна,

Заведующая кафедрой философских и исторических наук

*НамГПИ, Доктор философии (PhD) по педагогическим
наукам, доцент*

<https://orcid.org/0009-0009-7479-7765>

sevarabotirova783@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada axloqning muomala madaniyati orqali namoyon bo'lishi bilan bog'liq jarayonlar germenevtik falsafada ilgari surilgan qarashlar yordamida tahlil qilingan. Aynan germenevtika mulohazalarni talqin etish va tushunishda optimal vositalarni qo'llashga yordam bergani uchun ham muomala axloqida nazariy asos bo'lishi bayon etilgan. Maqolada muoloqot odobida murakkab muammolar va ularning yechimida germenevtikaning o'rni haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: muloqot axloqi, ijtimoiy munosabatlar, axloqiy normalar, talqin etish, germenevtika, nazariy asoslar, zamonaviy germenevtika, muomala madaniyati.

Abstract: This article analyzes the processes associated with the manifestation of morality through management from the perspective of communication in the philosophy of hermeneutics. The theoretical foundations of communication for hermeneutics are emphasized, as it helps to translate arguments from their optimal use to interpretation and use. The article discusses the complex problems of communication ethics and the development of the role of hermeneutics in their solution.

Key words: communication ethics, social relations, moral norms, interpretation, hermeneutics, theoretical foundations, modern hermeneutics, communication culture.

Аннотация: В данной статье анализируются процессы, связанные с проявлением морали через управление, с точки зрения коммуникации в философии герменевтики. Особое внимание уделяется теоретическим основам коммуникации для герменевтики, поскольку это помогает перевести аргументы от их оптимального использования к интерпретации и применению. В статье рассматриваются сложные проблемы коммуникационной этики и развитие роли герменевтики в их решении.

Ключевые слова: коммуникационная этика, социальные отношения, моральные нормы, интерпретация, герменевтика, теоретические основы, современная герменевтика, коммуникационная культура.

KIRISH. Falsafaning germenevtika xizmat qiluvchi bayon etish, tushunish va talqin nazariyasi muomala etikasining yaxshilanishi uchun qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek,

muomala etikasi ijtimoiy munosabatlarda ijobiy rivojlanishi uchun va undagi bahs mavzularining yechimlarini aniqlash uchun hermenevtik qarashlarni o'rganishni talab etadi. Hermenevtika rivojlanish xususiyatlari va o'rganish sohalar bilan muomala etikasi bilan bog'liq bo'lib kelgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Hermenevtik qarashlar va muomala axloqining aloqadorlik jihatlari va rivojlanishi borasida xorijda F.Shleyermaxer, V. Diltey, M. Xaydegger, E. Gusserl, D. Vitgenshteyn, M. Baxtin, Y. Mann, K. Gempel kabi faylasuflarning ilmiy merosida o'rganishlar qilingan. Yurtimizda esa, bu boradagi tadqiqotlarni S.S. Tilloyev, B.E. Xusanov, Bahodir Karim, A. Utamurodov, N. Shermuxamedova, Q. Nazarov, A. Erkinovlarning ilmiy faoliyatida kuzatiladi.

Falsafaning turli tarmoqlari rivojlanishda va asoslanishda bir-birini taqozo etgan holda ilmiy o'rganishlarni taqozo qiladi. Ayni xususiyat matnlar va nutqlar mazmunini talqin qilish bilan shug'ullanuvchi hermenevtikaga ham xos xususiyatdir. J.Zimmermanning o'rganishlari natijasiga ko'ra, "Zarur bo'lganda, hermenevtika tushunish va muloqot san'atini ham o'z ichiga olishi mumkin. [1] Etikaning muhim namoyon bo'lish shakllaridan muloqot axloqi og'zaki yoki yozma bo'lishidan qat'iy nazar fikrlarni to'g'ri yetkazish, tushuntirish uslublarini o'zlashtirish kabi jihatlarida talqin qilish qonuniyatlarini o'zlashtirishi zarur bo'ladi.

Tarixiy rivojlanish va shakllanish jarayoniga e'tibor berilsa, hermenevtika aksariyat holatlarda teologik qarashlarni ommaga izohlash va osonroq tushuntirish uchun qo'llanilgan. O'z-o'zidan ruhoniylar va din xizmatchilari din targ'iboti va ta'limotini asoslanishida jamiyatni o'zlariga qaratishga intilganlar. Ular o'zlarida muloqotda insonlarni o'zlariga jalb etuvchi yuksak axloqiy madaniyatni, jumladan muloqot madaniyatini shakllantirishlari zarur edi. Nasroniy ilohiyotchilaridan Hippolik Avgustin "Xristian doktrinasini" asarida Injilni o'rganish va o'rgatishda kamtarlikning zarurligini e'tirof etadi. Avgustin diniy voizning muloqotidagi muhim fazilat bo'lgan axloqiy qoidasini ta'kidlagan edi.

Shuningdek, din targ'ibotchilari bo'lgan missionerlar o'z vazifalarini ado etishda insonlarga qulay va qiziqarli hamda jozibali nutqlar va ma'ruzalar bilan so'zlashni o'rganib borganlar.

Biroq hermenevtika nazariyasi diniy talqin bilangina cheklangani yo'q. Hermenevtika yozma, og'zaki va og'zaki bo'lmagan muloqotni o'z ichiga olgan kengroq fandır [2]. Muomalada izchil va mantiqiy jihatdan puxta fikrlash, muloqotga kirishayotga insonlarga nisbatan axloqiylikni saqlash, nutqiy muammolarni bartaraf etish asta-sekin qolgan sohalar vakillari tomonidan ham anglanib bordi.

Siyosatchilar, huquqshunolar, olimlar, san'atkorlar kabi keng jamoatchilik o'z nuqtayi nazarlarini yetkazishda hermenevtikaga tayana boshladi. Natijada falsafiy qarashlarda hermenevtikaga nisbatan qiziqish keskin ortib bordi. Mazkur ehtiyojga javoban falsafada muomala etikasi va hermenevtika nazariyalarining asosiy tushunchalari va tamoyillarini o'rganuvchi tadqiqotlar ko'payib bordi. L.Vitgenshteyn tafakkur, til, so'z xususiyatlarini tahlil etib, filologik hermenevtika maktabini yaratgan. [3] So'z va jumlar qo'llashda grammatik va uslubiy kamchiliklarni cheklash va to'g'ri muloqot qoidalarini o'rgatishda ushbu maktab muhim ahamiyatga ega.

G'arb faylasuflaridan F. Shleyermaxer jamiyatshunoslik hermenevtikasini asoslab berdi va unda ijtimoiy munosabatlarning muhim ko'rinishi bo'lgan muomala ahloqiga ham e'tibor qaratdi. Shleyermaxer va uning izdoshlari muloqotda ishlatiladigan jumalarni asl holida va muayyan kontekstdan ajratilmagan holda tushunish muloqot axloqida ziddiyatlarning oldini olishi va suhbatning ko'ngildagidek o'tishini tushuntiradilar.

MUHOKAMA. Sotsiologik hermenevtikaning otasi sifatida keng tanilgan Fridrix Shleyermaxer, tarjimon boshqa muallifning asarini tushunishi uchun muallif o'z fikrlarini nashr etgan tarixiy kontekst bilan tanishishi kerak, deb hisoblagan. [4] Shleyermaxer verbal muloqot bilangina cheklanib qolmasdan qarashlarini noverbal muloqotda ham ko'rsatadi. Misol tariqasida noverbal muloqotning tana tili vositasida qo'llanilishidagi misollar keltiradi. Aksariyat jamiyatlarda bosh barmoqni ko'tarish "yaxshi", "qoyilmaqom" ma'nosini bildirsa, muayyan jamiyatlarda haqorat sifatida tushuniladi.

Zamonaviy davrda ham mazkur taqiqotlar to'xtab qolgani yo'q. Yurtimizda ham hermenevtika borasida muhim ilmiy izlanish olib borilmoqda. Adabiyotshunos Bahodir Karim hermenevtikaning

muloqot axloqini yaxshilashiga yordam berishini va bu uning adabiyotda hermenevtikaning kuchli ta'siri mavjudligi bilan asolaydi. Ijodkorlar o'zlashtirgan hermenevtik talqin borasidagi bilimlarini o'z asarlarida ko'rsatadilar. Mutolaa qiluvchi kitobxon beixtiyor muomala madaniyatiga asta sekin moslashib boradi. Bahodir Karim hermenevtikani faqat badiiy ijod asarini o'rganish vositasi, deb hisoblaydi. [5]

Faylasuflardan B.Xusanov hermenevtika borasidagi o'rganishlaridan kelib chiqib uning nafosat falasafasiga bog'liq jihatlarini bayon qiladi. Ijtimoiy munosabatlarda insonning nutqiy muvozanatni saqlashi, so'zlashuv odobini tushunish va unga amal qilishi ijtimoiy hayotdagi munosabatlarning eng nafis jihatlaridan biri xisoblanadi. Tadqiqotchining izlanishlari hermenevtik nazariyani yaxshi o'zlashtirganda va hayotga tatbiq eta olganda insonning nutqi ta'sirli bo'lishi va ijobiy namoyon bo'lishini asoslaydi.

NATIJALAR. Muloqot etikasi, kommunikatsiyaning axloqiy jihatlarini o'rganadi va bu jarayonda hermenevtik yondashuvlar muhim rol o'ynaydi. Hermenevtika, asosan, matnlarni va ularning ma'nolarini talqin qilish san'ati sifatida tanilgan bo'lsa-da, u muloqot jarayonidagi kontekst va tushunishni ham hisobga oladi. Muloqot etikasi, odatda, samimiylik, hurmat, adolat va empatiya kabi asosiy tamoyillarga asoslanadi. Bu tamoyillar, insonlar o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash va ijtimoiy hayotni tartibga solishda muhimdir.

Muloqot etikasi, shuningdek, muloqot jarayonida yuzaga keladigan muammolarni hal etishga yordam beradi. Hermenevtika, asosan, matnlarni talqin qilish va ularning ma'nolarini aniqlash jarayonidir. Bu yondashuv, muloqot etikasida ham qo'llaniladi. N-Shermuxeamedova tushunish va tushuntirishning hermenevtik asoslarini falsafiy-megodologik jihatdan tahlil etadi va tushunishning muayyan hodisa ma'nosini anglashdagi muhim rolini ta'kidlaydi. [6] Hermenevtik yondashuvlar orqali muloqot jarayonida kontekstni hisobga olish va turli nuqtai nazarlarni inobatga olish mumkin. Bu esa, muloqotning axloqiy jihatlarini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Muloqot etikasi doirasida, insonlar o'rtasidagi tushunish va talqin jarayonlari juda

muhimdir. Hermenevtik yondashuvlar, bu jarayonlarni chuqurroq o'rganishga yordam beradi va muloqotda yuzaga keladigan noaniqliklarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Hermenevtika, dialogni rivojlantirish va empatiyani kuchaytirishga yordam beradi. Muloqot etikasi esa, o'zaro hurmat va tushunishni mustahkamlashda muhimdir.

Muloqot etikasining rivojlanishida hermenevtik yondashuvlar muhim ahamiyatga ega. Ular orqali muloqot jarayonining kontekstual jihatlarini, tushunish va talqin jarayonlari yanada chuqurroq o'rganiladi. Muloqot etikasini rivojlantirishda hermenevtik yondashuvlar insonlar o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash va ijtimoiy hayotni tartibga solishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Kelajakda bu sohada yanada chuqurroq tadqiqotlar o'tkazish zarurati mavjud bo'lib, bu esa insonlar o'rtasidagi muloqotni yanada samarali va axloqiy qilishga yordam beradi.

XULOSA. O'rganishlar insonning so'zlashuv va ijtimoiy munosabatga kirishishida fikrlarini ilgari surish, munosabatdagi axloqiy me'yorlarni anglash va ularga rioya qilish, to'g'ri tushunish va tushuntirish uchun hermenevtikaning muhim nazariy asos ekanligini ko'rsatdi. G'arb mutafakkirlari ayniqsa hermenevtikadan jamiyat a'zolarining ijtimoiy munosabatlarini ijobiy yo'naltirish va ilmiy izlanishlar namunalari yetkazishda faol qo'llaganlar va bunda hermenevtik qoidalarga asoslangan nutqiy axloq me'zonlari muhim o'rin tutgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Zimmermann, Jens (2015). Hermeneutics: A Very Short Introduction. Oxford University Press. p. 2.
2. The Routledge Companion to Philosophy in Organization Studies, Routledge, 2015, p. 113.
3. Витгенштейн Л. Tractatus Logico-Philosophicus. Философские достижения. -Киев: Основы, 1995. -344 с.
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Hermeneutics#cite_note-Routledge-8
5. Баходир Карим. Абдулла Кодирий. - Тошкент: Фан, 2006. -Б.7.
6. Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. -Тошкент: Университет, 2005. - Б. 313.

TURLI TARIXIY KONTEKSTLARDA INSON QADR-QIMMATI MASALASI

*A'zamova Kumush Salim qizi,
O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar
universiteti "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrasida o'qituvchisi*

THE ISSUE OF HUMAN DIGNITY IN VARIOUS HISTORICAL CONTEXTS

*Azamova Kumush Salimovna,
Uzbek University of Journalism and Mass Communications
Lecturer, Department of Social Sciences and Humanities*

ВОПРОС ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ДОСТОИНСТВА В РАЗЛИЧНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ КОНТЕКСТАХ

*Азамова Кумуш Салимовна,
Узбекский университет журналистики и массовых
коммуникаций, преподаватель кафедры "Социальные и
гуманитарные науки"*

Annotatsiya: Ushbu maqolamizda turli tarixiy kontekstlarda inson qadr-qimmat masalasining namoyon bo'lishi va XX asrda qabul qilingan xalqaro huquq normalari paydo bo'lishining bugungi kundagi ahamiyati borasida so'z boradi.

Kalit so'zlar: inson qadri, qaramlik, erkinlik, segratsiya, aparteid, plyuralizm, xalqaro pakt, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi.

Abstract: This article discusses the manifestation of the issue of human dignity in various historical contexts and the current significance of the emergence of international legal norms adopted in the 20th century.

Key words: human dignity, dependence, freedom, segregation, apartheid, pluralism, international covenant, "Universal Declaration of Human Rights".

Аннотация: В данной статье рассматривается проявление проблемы человеческого достоинства в различных исторических контекстах и современное значение появления международных правовых норм, принятых в XX веке.

Ключевые слова: человеческое достоинство, зависимость, свобода, сегрегация, апартеид, плюрализм, международный пакт, Всеобщая декларация прав человека.

<https://orcid.org/0009-0004-1769-5504>

azamovakumush@gmail.com

KIRISH. Insoniyat bosib o'tgan uzoq tarixiy davrga nazar tashlar ekanmiz, inson qadr-qimmatini uchun kurash juda uzoq va mashaqqatli kechganligining guvohi bo'lamiz. Inson qadrini yuksaltirish uchun uzoq vaqt davomida kurashib kelingan.

Mamlakatimida ham inson qadrini yuksaltirish borasida tizimli islohotlar amalga oshirilib kelinmoqda. Xususan, 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining qabul qilinishi va uni "Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturining qabul qilinishi mamlakatimizda bu borada tub demokratik islohatlar amalga oshirilayotganigidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI.

Tojikistonlik tadqiqotchilardan R.Z. Nazariyev islom dinida inson qadri masalasi bo'yicha; rus tadqiqotchilaridan I. A. Kugay inson qadri-qimmatining falsafiy jixatlari, M.G. Kravchenko nemis huquiy normalarida inson qadr-qimmatini masalasini tadqiq qilganlar.

Mahalli tadqiqotchilardan Z.U. Xaydarov turli davrlarda inson qadr-qimmatini masalasi, P.Qaxarov inson qadri tushunchasining falsafiy tahlili borasida ilmiy izlanishlar olib borgan.

Tadqiqot ishimizda tarixiylik, analiz va sintez metodlaridan foydalanildi.

MUHOKAMA. Garchi ibtidoiy davrlarda insonlar ijtimoiy jixatdan tabaqalanmagan, teng sanalgan bo'lsalarda, antik davrda qulchilik munosabatlarning paydo bo'lishi inson qadrining oyoqosti bo'lishiga sabab bo'ldi. Rim imperiyasida asirga tushgan qullar "gapiradigan qurollar" deyilgan bo'lsa, Misr davlatida "tirik murdalar" tarzida nomlangan. Bu davrlarda turli sabablar, xususan, qarzi evaziga, urush tufayli yoki boshqa turli vajlar bilan o'z erkini yo'qotgan kimsalarning hayvonchalik qadri bo'lmaganligi juda achinarli holat. O'rta asrlar davriga kelib dunyoning katta qismida qulchilik munosabatlari yemirilgan bo'lsada, ammo feodal munosabatlar negizida qaramlik, erkinlikning cheklanish holatlari davom etdi. Bu davrda Yevropada feodallar krepostnoylar to'laydigan obrok va barshchina (haftasiga 3-4 kun tekin ishlab berish) hisobiga shohona hayot kechirgan bo'lsalar, yangi davrga kelib ishchilar

korxona egalari tomonidan kuniga 14-16 soat davomida og'ir sharoitlarda ishlashga mahkum etilgan edi. 10-12 yoshli bolalar kon shaxtalarida, fabrika va zavodlarda og'ir sharoitlarda, hayot uchun xavfli sharoitlarda arzimagan ish haqi evaziga ishlagan bo'lsalar, ayollar erkaklar bilan teng mehnat qilsalar-da, ayol jinsiga mansubligi tufayli kam ish haqi olar edilar. Inson qadr-qimmatini oyoqosti qilinishiga turli davrlarda kechgan segratsiya va aparteid holatlarini yaqqol misol qilish mumkin. XVI asrdan XIX asr o'rtalarigacha Afrikadagi qora tanli negrlarni Yevropa bozorlarida mol savdosi kabi sotdilar. XX asrning o'rtalarigacha AQSHda segratsiya belgilari mavjud bo'lib keldi. Birinchi jahon urushi talofatlari natijasida dastlabki xalqaro huquq normalari qabul qilingan bo'lsa-da, ammo inson qadr-qimmatini yuksaltirish borasidagi huquqiy normalar Ikkinchi jahon urushidan keyin yuzaga keldi. Bizga ma'limki, Gitlerchilar Germaniyasi tomonidan 15 ta o'lim lagerlarida 5 mlndan ortiq asir saqlanib ular ustida turli dahshatli va qiynoqli tajribalar amalga oshirilgan edi. Zamonaviy ma'noda inson qadr-qimmatini g'oyasi Ikkinchi jahon urushidan keyin paydo bo'ldi. 1948 -yilda Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasining qabul qilinishi bu borada muhim qadamlardan bo'ldi. Xususan deklaratsiyaning 1-moddasida "Barcha odamlar erkin, qadr-qimmat va huquqlarda teng bo'lib tug'iladilar. Ular aql va vijdon sohibidirlar va birlariga birodarlarcha muomala qilishlari zarur",- deyilgan. [2] O'tmishdagi insonga yetkazilgan zararlardan qochish maqsadida xalqaro normalar paydo bo'ldi. Shundan buyon inson huquqlari qadr-qimmat toifasidan voz kecha olmadi. Qadr-qimmat tushunchasi turli axloqiy va siyosiy g'oyalarni birlashtiradi. Inson qadr-qimmatini va inson huquqlari o'rtasidagi munosabatlarga oid xalqaro konvensiyalarning qoidalarini taxminan to'rt toifaga bo'lish mumkin. Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt va Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktlar shular jumlasidandir. "Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risida"gi paktning 10-moddasida "Ozodlikdan mahrum etilgan barcha shaxslar insonlarcha muomala qilinish va inson shaxsiga xos bo'lgan qadr-qimmatini hurmat qilinishi huquqiga ega",- ekanligi belgilab qo'yilgan. [3] Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 23-moddasida esa har bir inson biror kamsitishlarsiz

teng mehnatga teng haq olish huquqiga ega ekanligi qayd qilingan. 1950-yilda imzolangan Inson huquqlari bo'yicha Yevropa konvensiyasi muqaddimasida inson qadr-qimmatini masalasi yuqori o'ringa qo'yilgan. Turli mamlakat konstitutsiyalarida inson qadr-qimmatiga bo'lgan huquqning mazmuni turli tarixiy, madaniy, siyosiy va huquqiy tuzilmalar tufayli turlicha izohlangan. Xususan, irqiy kamsitish tarixiga ega mamlakatlarda qadr-qimmatga bo'lgan huquq tenglikka qaratilgan bo'lishi mumkin. Bundan ko'rinib turibdiki, turli huquqiy tizimlarda qadr-qimmatga bo'lgan yagona huquqni ko'rish mumkin emas.

NATIJA. Huquqiy jihatdan olganda inson qadr qimmatini ham mutlaq konstitutsiyaviy qadriyat, ham konstitutsiyaviy huquqdir. Inson qadr-qimmatini tushunchasi turg'un o'zgarmas tushuncha emas, balki plyuralistik dunyoda yuzaga keladigan turli vaziyatlarga moslashuvchan tushuncha sifatida namoyon bo'ladi. [4]

Ba'zi tadqiqotchilar mazkur tushunchani juda mavhum tushuncha sifatida biladilar. Aslida inson qadr-qimmatini tushunchasi har bir insonning o'ziga xosligini tan olish hamdir. Bugungi kundagi turli qurolli mojarolar, urushlar, genosidlar, insoniyatga qarshi urushlar, global qochqinlar, migratsiya, odam savdosi kishilik jamiyatiga katta zarar yetkazmoqda. Inson qadr qimmatini nafaqat barcha insonlarga xos bo'lgan maqom, balki o'rganilishi, rivojlanishi va singdirilishi lozim bo'lgan maqom hamdir. Har bir davlat inson qadr-qimmatini saqlashga va yuksaltirishga katta e'tibor qaratishi lozim. Ammo qadr-qimmat tushunchasining mazmuni nihoyatda boyligi uni to'liq ta'riflashni

imkonsiz qiladi. Dunyo bo'ylab har bir insonning qadr-qimmatini hurmat qilish inson huquqlarini samarali himoya qilishga hissa qo'shadi.

Inson qadr qimmatining umuminsoniy tabiatini tan olish, ba'zilar uchun huquqlarini tan olishni, ba'zilar uchun esa uning yo'qligini da'vo qilish imkonini beradi. Bu esa inson huquqlari bilan bog'liq nizo va adovatlarni kamaytirishga yordam beradi.

XULOSA. Inson bu oliy qadriyatdir. Garchi turli davrlarda unga yondashuv har xil bo'lgan bo'lsa-da, ammo bugungi kunda butun dunyo mamlakatlari o'z huquqiy normalarida inson qadrini yuksaltirish borasida tizimli ishlarni amalga oshirib kelmoqda. Inson qadrini yuksaltirish butun insoniyatdan yakdil harakat qilishni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. 2022 - 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi// <https://www.lex.uz>
2. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. 1948.10-dekabr.[https:// www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/uzb.pdf](https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/uzb.pdf)
3. ¹“Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risida”gi xalqaro pakt. 28.12. 1995. <https://lex.uz/docs/-2640479>
4. О.Г. Клепикова.Юридические науки достоинство человека: основы права в зарубежных странах. file:///D:/Documents/Downloads/dostoinstv o-cheloveka-osnovy-prava-v-zarubezhnyh-stranah.pdf

KASHTACHILIKKA OID TERMINLARNING LUG'AVIY MANBALARDA IZOHLANISH XUSUSIYATLARI

*Bahodirova Gulruh Bahodirovna, Shahrizabz davlat
pedagogika instituti dotsenti v.b., filologiya fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD)*

CHARACTERISTICS OF THE INTERPRETATION OF EMBROIDERY-RELATED TERMS IN LEXICOGRAPHICAL SOURCES

*Bahodirova Gulruh Bahodirovna,
Associate Professor of Shakhrisabz State Pedagogical Institute,
Doctor of Philosophy (PhD) in Philology*

ОСОБЕННОСТИ ПОЯСНЕНИЯ ТЕРМИНОВ ВЫШИВКИ В СЛОВАРНЫХ ИСТОЧНИКАХ

*Баходирова Гульрух Баходировна,
исполняющая обязанности доцента Шахрисабзского
государственного педагогического института, доктор
философии по филологическим наукам (PhD)*

*bahodirova86@bk.ru
ORCID:0009-0004-
4898-3859*

Annotatsiya: Aksariyat kasb-hunar terminlari kabi kashtachilik terminlari ham milliy xarakterga ega. Kashtachilik terminlarini sohaviy lug'atlarda aks ettirish kashtachilik olamining umummilliy va milliy lisoniy tasvirini berish va sohaviy leksikani ilmiy tadqiq qilishda muhim rol o'ynaydi. Kashtachilik terminlarini sohaviy lug'atlarda leksikografik talqin qilish oldimizda qator vazifalarni qo'yadi.

Kalit so'zlar: lug'at, terminologiya, kashtachilik, termin, termin-vokabula.

Abstract: Like most professional terms, embroidery terms have a national character. Representation of embroidery terms in industry dictionaries plays an important role in providing a national and national linguistic image of the world of embroidery and scientific research of the industry lexicon. The lexicographical interpretation of embroidery terms in industry dictionaries presents us with a number of tasks.

Key words: dictionary, terminology, embroidery, term, term-vocabulary.

Аннотация: Как и большинство профессиональных терминов, термины вышивки также имеют национальный характер. Отражение терминов вышивки в специализированных словарях играет важную роль в обеспечении общенационального и национального языкового описания мира вышивки и в научном изучении специализированной лексики. Лексикографическая интерпретация терминов вышивки в специализированных словарях ставит ряд задач.

Ключевые слова: словарь, терминология, вышивка, термин, терминологический словарь.

Kirish (Introduction). Ma'lumki, til lug'at qatlamining muayyan aspekti ahamiyatini ochib berish asosiy leksikologik tushuncha va kategoriyalarni hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak. Jumladan:

- 1) leksikaning tizimlilik xususiyati;
- 2) so'zning leksik ma'nosi;
- 3) so'z ma'nosining semasiologik va onomasiologik aspekti;

4) ma'noning paradigmatic va syntagmatic tavsifi;

5) so'z ma'nosi va uning hissiy, ta'siriy, uslubiy tavsifi;

6) asosiy leksik kategoriyalar: ko'p ma'nolilik, sinonimlik, omonimlik, antonimlik va boshq[1, 45].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolaning xarakteridan kelib chiqib, areal, nominatsion-

motivatsion, distributiv va komponent tahlil usullaridan foydalanilgan.

Natijalar va muhokama. Aksariyat zamonaviy sohaviy lugʻatlar kabi kashtachilik terminlari lugʻati megaqurilmasi ham quyidagi qismlardan tashkil topadi:

- 1) kirish;
- 2) lugʻat bilan ishlash boʻyicha yoʻriqnoma;
- 3) lugʻat korpusi;
- 4) ilovalar.

Kashtachilik terminlari lugʻati uchun **soʻz tanlash va soʻzlikni shakllantirishda** quyidagi mezonlar yetakchilik qiladi:

1. Lugʻatda bosh soʻz – termin-orfogrammani belgilash. Ishning avvalgi boblarida koʻrib oʻtilganidek, soha terminologiyasida oʻzlashma terminlar koʻpchilikni tashkil qiladi. Oʻzbek tilining talaffuz imkoniyatlaridan kelib chiqib, oʻzlashma terminlarni, shuningdek, oʻz qatlamga mansub terminlarni ham yozishda koʻp hollarda fonetik yozuv yetakchilik qilgan. Natijada soha terminologiyasida variantlilik yuzaga kelgan. Oʻzlashma terminlarning ayrimlarini yozishda **shakliy-grafik yozuv** (*sherozi, foʻta, zardevor, kultapoʻshak, joyipartof, roʻyijoy, roʻyipartof, peshonaband*), oʻz qatlamga mansub terminlarning ayrimlarida **morfologik yozuv** (*jiyak, igna, boʻxchapech, boʻxchapoʻsh, kirpech*), aksariyatining yozilishida **fonetik yozuv** (*futa /fute/poʻta/pota, shirozi/cherizi, zaldevor/zoldivor/zaldevor, iyna/nina, kuloʻta/kulta-kulutapoʻshak/kultapechak /kultapushak, jahay/-jahak; roʻyijo/roʻjo, joyparto, roʻypatto, peshanavat, boʻxchapatto*) tamoyili yetakchilik qilgan.

Meʼyorshunos S.Karimovning ushbu fikrlari diqqatga molik: “Xususiy meʼyorlar sifatida qaraladigan kasb-hunarga oid til biriklari meʼyorlari haqida soʻz yuritish ham ahamiyatli. Bu til birliklari turli kasblar va hunarmandchilikka doir atamalarni qamrab olgan boʻlib, ular tilimizda ham yozma, ham ogʻzaki tarzda meʼyorlashgan. Ularning maʼlum qismi lahjaviy xarakterda ekanligini ham unutmasligimiz lozim”[8, 56].

2. Lugʻatda adabiy tilda uchramaydigan terminlarning qamrab olinishini taʼminlash. Mavjud lugʻatlarni koʻzdan kechirishdan maʼlum boʻladiki, ulardan oʻzbek xalqining ijtimoiy, madaniy hayoti, kasbi, hunarmandchiligi, jumladan,

kashtachilikka oid terminlarning maʼlum qismigina joy olgan.

Hudud aholisi nutqida faol ishlatiladigan **bika, toʻtaki, zaynovi, gulovi (gulobi), nilobi, shol, pushtigul, sovsan** kabi rang nomlari **adabiy tilda mavjud emas**. Rang nomlarining nisbatan koʻpligiga kashtadoʻzlik, qalpoqdoʻzlik, jiyakdoʻzlik bilan qadimdan shugʻullanib kelgan hudud doʻzandalarining ranglarni tanlash va ajratishga boʻlgan ehtiyoji sabab boʻlgan. Ular orasida *nilobi* (kavut, kabud)ning izohini “Amaliy sanʼat qisqacha lugʻati”da uchratdik:

Nilobi [nīlōbi] – och zangori rang. Naqshlarda gul va gʻunchani, shuningdek, naqsh zaminini boʻyashda foydalaniladi[9, 27].

Ushbu rang nomi oʻzbek nutqida ham baʼzan ishlatiladi: *Kechki sunʼiy yorugʻlik nurida narsalar rangi sargʻish-zargʻaldoq koʻrinadi. Ertalab tillasimon-binafsha tusda, kechqurun sariq-zargʻaldoq, bulutli kunda kumushsimon rangda koʻrinadi. Oydin kechada esa, yashilsimon, nilobi-kulrang koʻrinish kasb etadi.*

“Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da forscha savsan soʻzi keltiriladi. Ammo izohda u rang nomi emas, gul turi nomi sifatida talqin etiladi:

SAVSAN [f.] kt. ayn. gulsapsar. *Sabzalar uzra musalsal boʻldi sunbul turrasi, Bir tarafsavsan arosidin ravondur oblar.* Furqat.[6, 417]

Aksariyat rang nomlarining gul rangiga nisbat berib yasalganini ushbu rangning safsar guli rangiga oʻxshashligi bilan asoslash mumkin.

Umuman olganda, soha vakillari nutqida ishlatiladigan qizil rang guruhiga mansub binafsharangga moyil yorqin qizil turini bildiruvchi – **bika [bikā]**, toʻq binafsha-qizil turi nomi savsan, sariqqa oʻxshash yorqin qizil rang nomi – **shol [šol]**, gul suvi rangiga oʻxshash ochiq qizil rang nomi – **gulovi [gūlobi] (gulobi)**, jigarrangga yaqin oʻtkir qizil – **pushtigul [pūštīgūl]**, koʻk rangning yashilga moyil turini bildiruvchi **toʻtaki [tōtaki]**, yashil rangning sariqqa yaqin turi nomi – **zaynovi [zaynavi]** kabi rang nomlarining izohli lugʻatlarda berilishi adabiy tilda nomi mavjud boʻlmagan ranglarni oʻzlashma soʻzlar – rozoviy, aliy, fioletoy, salatoviy kabi nomlar bilan atashga barham beradi.

3. Lugʻatda eskirgan, arxaik terminlarni berish tartibini oydinlashtirish. Umumisteʼmol leksikada boʻlgani kabi kashtachilik leksikasida ham tarixiy yoki arxaik soʻzga aylanish kuzatiladi.

Masalan, “Devonu lug‘otit turk”da keltirilgan *kimsän* (do‘ppiga bezak sifatida tikiladigan yupqa metal), munchoq turlari *boz munchoq*, *sata marjon*, *burta* (kiyimlarga chatiladigan girdak shaklidagi yupqa zar), *chuz* (qizil rangli zar tikilgan ipak gazmol) kabilar bugungi kunda eskirgan va ularning o‘rnida mildiroq, pistoncha, pulakcha kabi yangi so‘zlar paydo bo‘lgan. Sohaviy lug‘atda bunday so‘zlarni keltirishga ehtiyoj yo‘q. Ammo termin-vokabulaning tarixiy shakli, tarixiy asarlar, jumladan, “Devonu lug‘otit turk”da uchragan variantiga urg‘u berish, masalan, do‘ppining *börk*, belbog‘, belqarsning *qur*, peshonabandning *bürynchäk*, choyshabning *körim*, nimchaning *artig‘*, *tärinchäk* kabi nomlarini keltirish lug‘atning amaliy ahamiyatini oshiradi.

Kashtachilik leksikasi lug‘atini tuzishda jiddiy e‘tibor talab etadigan komponent – bu **lug‘at mikroqurilmasi, ya’ni lug‘at maqola tarkibini aniqlab olish** bilan bog‘liq. Terminografiya, xususan, o‘zbek tilida tuzilgan aksariyat sohaviy lug‘atlar mikroqurilmasi, asosan, bosh so‘z (vokabula) va uning izohidan tashkil topadi [2, 56].

Kashtachilik terminlarini semantizatsiyalash bilan bog‘liq yana bir muammo termin-vokabulaning turdosh lug‘atlarda berilishi va talqinning ulardagi izoh bilan mosligi bilan bog‘liq. Ishning birinchi bobida aytib o‘tilganidek, kashtachilik leksikasi yondosh sohalar zardo‘zlik, do‘ppido‘zlik, gilamdo‘zlik, o‘tovsozlik va boshqa sohalar bilan tutashib ketgan. Lug‘at tuzishda umumiste‘moldagi semantik qayta o‘zgarish natijasida kasb-hunar terminiga aylangan boshqa terminologik tizimlarga mansub terminlar talqiniga ham diqqat bilan yondashish lozim. Masalan, T.Tursunovanning “O‘zbek tili amaliy leksikasi” asarida kashtachilikka aloqador *dorpech*, *jo‘ypush*, *zardevol* / *zardevor*, *zehdo‘zlik*, *yo‘rma*, *yo‘rmado‘zlik*, *kallapo‘sh*, *kashtado‘z*, *palak*, *peshonaband* / *peshonabog‘*, *popop*, *popopchilik*, *choyshab*, *o‘rmak*, *qatim*, *qo‘chqorshoxi* / *qo‘chqorak* kabi terminlar gilamchilik terminlari qatorida sanalishi kuzatiladi [7, 137].

Xulosa va takliflar. Umuman olganda, kashtachilik terminlari lug‘atida har bir terminga berilgan izoh funksional jihatdan qisqa, aniq

bo‘lishi, shu sohaga xos ilmiy tushunchani ifodalay olishi va turdosh soha terminlaridan ajralib turishi uchun xizmat qilishi kerak. Buning uchun kashtachilik terminlarining mavjud lug‘atlardagi talqinida ayrim terminlar izohining soha vakillari nutqida tushunilishiga mos emasligi, termin-orfogrammalarining ilmiy asosi ishlab chiqilmagani sababli variantdosh terminlarning yagona orfografik shakli belgilanmagani, bir tushunchani anglatuvchi sinonim terminlarni ikki xil tushuncha sifatida izohlashga urinish hollari uchrashi, muayyan bir terminning turdosh lug‘atlardagi izohida nomutanosiblik kuzatilishi, ko‘p ma’noli terminlar semantizatsiyasida bosh va hosila ma’nolarning farqlanmasligi kabi muammolar bartaraf etilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References)

1. Бахриддинова Б.М. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: филол. фан. д-ри (DSc) ...дисс. – Самарқанд, 2020., – Б. 65.
2. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб.пособие (для вузов) – Москва: Наука, Флинта, 2008. – С. 56
3. Мирханова Г.Р. Ўзбек тилининг синонимлар ўқув изоҳли луғатини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. бўй. фалс. д-ри (PhD)... дисс. – Қарши, 2022.– Б.81.
4. Ражабова З.И. Ўзбек ўқув фразеогрфиясининг лингвистик аспекти: филол. фан. бўй. фалс. д-ри (PhD)... дисс. – Қарши, 2022.– Б.84
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун кўлланма. С.Ф.Акобиров таҳрири остида –Т: Фан,1964. –Б.62; Ражабова З.И. Ўзбек ўқув фразеогрфиясининг лингвистик аспекти: Филол. фан. бўй. фалс. д-ри (PhD)... дисс.–Қарши,2022.–В87
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд.–Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2006. –Б. 295
7. Турсунова Т. Ўзбек тили амалий санъат лексикаси. Масъул муҳаррир М. А. Аскарова. – Тошкент: Фан, 1978. – Б.137
8. Каримов С.А. Тил таълими ва меъёр. Ўқув кўлланма. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б. 56
9. Булатов С.С., Аширова М.О. Амалий санъат қисқача луғати. –Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. – Б. 27

O'ZBEKISTON MUSTAQIL MAMLUKAT – SIVILIZATSIYA SIFATIDA

Turdiboyev Bozor Khudoyberdiyevich, Termiz davlat universiteti "Falsafa" kafedrası katta o'qituvchisi, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

УЗБЕКИСТАН – НЕЗАВИСИМОЕ ГОСУДАРСТВО КАК ЦИВИЛИЗАЦИЯ

Турдибоев Бозор Худойбердиевич, старший преподаватель кафедры философии, Термезского государственного университета, доктор философии по философским наукам (PhD)

UZBEKISTAN AS AN INDEPENDENT STATE: A CIVILIZATION

Turdiboyev Bozor Khudoyberdiyevich, Senior Lecturer, Department of Philosophy, Termez State University, Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical Sciences

**bozor.turdiboyev
@mail.ru**

**Orcid: 0005-
0001-2200-9874**

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekistonning mustaqil davlat sifatida shakllanishi va uning sivilizatsiya sifatidagi mohiyati falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Unda milliy davlatchilik, tarixiy meros, ma'naviy qadriyatlar hamda zamonaviy taraqqiyot omillari o'zaro uyg'unlikda ko'rib chiqiladi. Shuningdek, O'zbekiston sivilizatsiyasining jahon sivilizatsiyalari tizimidagi o'rni, mustaqillik davrida amalga oshirilgan islohotlarning falsafiy asoslari va ularning jamiyat taraqqiyotiga ta'siri yoritiladi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, mustaqillik, sivilizatsiya, milliy davlatchilik, falsafa, ma'naviy qadriyatlar, taraqqiyot.

Аннотация: В статье с философской точки зрения анализируется формирование Узбекистана как независимого государства и его сущность как цивилизации. Рассматриваются вопросы национальной государственности, исторического наследия, духовных ценностей и факторов современного развития в их взаимосвязи. Особое внимание уделяется месту узбекской цивилизации в системе мировых цивилизаций, а также философским основам реформ периода независимости и их влиянию на общественное развитие.

Ключевые слова: Узбекистан, независимость, цивилизация, национальная государственность, философия, духовные ценности, развитие.

Abstract: This article provides a philosophical analysis of the formation of Uzbekistan as an independent state and its essence as a civilization. The study examines national statehood, historical heritage, spiritual values, and factors of modern development in their interrelation. Particular attention is paid to the place of Uzbek civilization within the system of world civilizations, as well as to the philosophical foundations of the reforms implemented during the independence period and their impact on social development.

Key words: Uzbekistan, independence, civilization, national statehood, philosophy, spiritual values, development.

KIRISH(BВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligining yigirma sakkiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqida [1] ta'kidlaganidek, Insonning baxti saodati avvalo uning erkinligiga o'z taqdiriga o'zi belgilashida

kelajagi uchun kurashib yashashida. Mamlakatning taraqqiyoti, tinchligi, jahonda o'z o'rniga ega bo'lishi ozodligi, o'z qazilma boyliklari, yeru suvini o'zi tasarruf etishi, fuqarolarining ezgu maqsadlari, yuksak marralar yo'lida hamjihatligi va birdamligiga bog'liq. Shu ma'noda, O'zbekistondagi erkin, obod hamda farovon

hayotning asosiy manbai, xalqimizning barcha yutuq va muvaffaqiyatlari, shubhasiz, Vatanimiz mustaqilligi tufaylidir.

Har qanday sivilizatsiya o'z fuqarolari va davlatiga ega alohida mamlakat ekan, uning o'ziga xosligi, eng avvalo, kishilarning turmush tarzida namoyon bo'ladi. «Turmush tarzi ijtimoiy guruhlar, elat, xalq, millatning kundalik hayoti»dir [3]. Mamlakat aholisining turmush tarzi esa tarixan mavjud madaniy borliq va uning tomonlarining xarakteri va darajalari bilan belgilanadi. O'zbekiston aholisi, xususan o'zbek xalqi 1991-yil 31-avgustdan boshlab totalitar tuzumdan qutulib, o'z mustaqilligiga erishdi. Xuddi shu davr – avgustning oxiri – sentabr boshlarida sobiq SSSR hududidagi boshqa respublikalar ham suveren mamlakatlarga aylandi. Lekin har qaysi respublika – mamlakatlarda asosiy tub xalq va umuman fuqarolarning kundalik hayoti mavjud moddiy, jumladan, xo'jalik va ekomadaniyatlari, ma'naviy, siyosiy - huquqiy va ma'naviy madaniyatlari turlari negizida o'ziga xos holda rivojlana boshladi. Bu holat mamlakatlar o'rtasida integratsiya yuz bermaydi, degani emas. Aksincha, xalqlar o'rtasida doimiy yuz beradigan integratsiya jarayonlari mavjud milliy madaniy mavjudlik negizida yuz beradi. Bu madaniy mavjudlik har bir mamlakat asosiy xalqining etnogenezi bilan bog'liq ma'naviy madaniyati, jumladan, mentaliteti, aqliy salohiyati, tabiiy boyliklari va ulardan foydalanish darajalari, xo'jalik madaniyati – ishlab chiqarish imkoniyatlari, siyosiy va huquqiy madaniy birliklarining o'ziga xosliklari bilan xarakterlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (JIITEPATYPA II METOD / MATERIALS AND METHODS). O'zbekiston Respublikasining mustaqil sivilizatsiya ekanligini davriy jihatdan ham O'zbekiston hududidagi qadimgi, o'rta asrlar va yangi davr sivilizatsiyalari – mamlakatlari – Qadimgi Xorazm, Baqtriya, So'g'd mamlakatlari, mustamlaka sivilizatsiyalar – Ahamoniylar, Salavkiylar, Grek-Baqtriya mamlakatlari, Parfiya, Farg'ona (Davan), Kushonlar, Qang', Eftalitlar, Turk xoqonligi – mamlakatlari, mustamlaka mamlakat - Arab xalifaligi, Somoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar, mustamlaka mamlakat – Chig'atoy ulusi, Temuriylar, Shayboniylar, Ashtarxoniylar, Buxoro amirligi, Xorazm va Qo'qon xonliklari, mustamlaka mamlakatlar – Chor samoderjaviyasi,

jumladan, Turkiston general-gubernatorligi va SSSR, jumladan, uning tarkibiy qismi – O'zbekiston Sovet Sosialistik Respublikasi bilan qiyoslash mumkin. Ushbu holat bo'yicha F.Brodel Fransiya misolida shunday yozadi: «Agar Fransiya uning eng umumiy xronologik ramkasida nazar tashlasak, u holda u har xil va o'xshash, galma-gal goho zich, goho keng, goho birga, goho bo'lingan, goho ko'ngildagidek, goho uqubatli, goho muvaffaqiyatli, goho muvaffaqiyatsiz bir-birlari bilan izchil almashinadigan butun ketma-ketlikdagi Fransiya bo'lib gavdalanadi» [5]. Demak, har bir diyorda bo'lgani kabi, Fransiya yoki boshqa o'lkalar bo'lsin, bizning yurtimizda ham ketma-ket sivilizatsiyalar – mamlakatlar mavjud bo'lib kelgan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). O'zbekiston Respublikasining mustaqil sivilizatsiya – mustaqil mamlakat ekanligini ijtimoiy makon ramkasida ham sobiq SSSR hududida bir vaqtda mustaqillikka erishgan mamlakatlar – Turkmaniston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Ozarbayjon, Gruziya, Armaniston, Ukraina, Moldaviya, Belorussiya, Latviya, Litva, Estoniya va Rossiya Federativ respublikalari bilan ham qiyoslash mumkin. Ularning ijtimoiy hayot sohalaridagi umumiyliklari bilan birgalikda o'ziga xosliklari ham mavjuddir. Misol sifatida, davriy jihatlardan olganda, sobiq O'zbekiston SSR va O'zbekiston Respublikasining sotsial asoslari – o'zbek xalqi va O'zbekiston hududida yashayotgan xalqlar son jihatidan emas, sifat jihatidan deyarli bir xil edi. Ammo moddiy - madaniy birliklari, jumladan, xo'jalikka oid madaniy birliklari, siyosiy va huquqiy - madaniy birliklari o'rtasida katta farqlar bor edi. Sobiq O'zbekiston SSRda moddiy madaniyat, siyosiy va huquqiy madaniyatlar Ittifoq darajasida edi, ular sovet xalqi manfaatlari darajasida tashkil etilgan edi. Mustaqil O'zbekistonda esa moddiy madaniyat ham, siyosiy va huquqiy madaniyatlar ham O'zbekiston aholisi, jumladan, o'zbek xalqi manfaatlari doirasida amal qiladi. Sobiq O'zbekiston SSRda ma'naviy madaniyatda kommunistik mafkura hukmronlik qilgan bo'lsa, hozir milliy-ma'naviy madaniyatimiz qadriyatli yondashish asosida rivojlanayotganligi bilan farq qiladi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqil sivilizatsiya – mamlakat sifatida o'z tabiiy

zaminlariga ega. O'zbekiston hududi 448,97 ming.kv.km, undagi asosiy daryolari - Sirdaryo 2212 km, Amudaryo 1415 km, Zarafshon 877 km, Norin 578 km, Qashqadaryo 378 km, Sherobodaryo 177 km, Surxondaryo 175 km. dan iborat. O'zbekiston iqlimi asosan uzoq issiq va quruq, qishi esa yumshoq sovuq. O'zbekistonda bir yilda quyoshli kunlar 2700 soatdan 3130 soatgacha yetadi. Agar uni 100% deb olsak, G'arbiy Yevropada quyoshli kunlar 70-80% tashkil etadi. Yozda eng yuqori harorat +42°S darajadan oshadi. Shuning uchun O'zbekistonda issiqsevar ekin va mevalarni yetishtirish imkoniyatlari ham mavjud. Qishda havoning sovushi esa -35°S – -38°S darajaga ham yetadi. Yog'ingarchilikning asosiy qismi 30% dan 50%gacha bahorga, 25-40% qishga, 10-20% kuzga to'g'ri keladi. Iyul-sentyabr oylarida deyarli yomg'ir yog'maydi. O'zbekistonning sharqida oqar suvlar manbalari ko'p, ammo uchdan ikki qismini tashkil etgan g'arbiy tomondagi tekisliklarda suv manbalari kam. Shuning uchun ham qator suv omborlari qurilgan.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Jamiyat o'zagi madaniy borliq ekan, uning tarkibiy qismlaridan biri siyosiy va huquqiy madaniyatlardir. O'zbekiston Respublikasi mustaqil mamlakat sifatida o'z madaniy borlig'i, jumladan, siyosiy - madaniy borlig'i negizida rivojlanib bormoqda. U mustaqil sivilizatsiya – mamlakat sifatida 1991-yil 31-avgustda o'z mustaqil davlatchilik yo'lini boshladi. Mamlakatimizning siyosiy madaniy subyektini O'zbekiston aholisi, kelib chiqish motivini ularning davlatchilikka bo'lgan ehtiyojlari tashkil etadi. Ushbu ehtiyojlar asosida mamlakatimizda Prezidentlik Respublikasi o'rnatilgan va davlat boshqaruvida hokimiyatning uchga bo'linishi tamoyili ustuvorlik qiladi. Shuning uchun u millati tili, dini, irqi, jinsi, ijtimoiy kelib chiqishidan qat'iy nazar, barchaning davlatidir. O'zbekiston Respublikasining mustaqil sivilizatsiya – mamlakat sifatida sotsial asosi – subyektini 34 milliondan ziyod aholi tashkil etadi. Ularning 80% i o'zbeklar, 5.5% i ruslar, 5% i tojiklar, 3% i qozoqlar, 2.5% i qirg'izlar, 1.5% i tatarlar, 2.5 % i boshqa millat va elatlar vakillaridir [4].

U ma'muriy hududiy bo'linishi bo'yicha 12 ta viloyat, Qoraqalpog'iston Respublikasi, 159 ta qishloq tumanlari, 119 ta shahar, 12 shahar tumanlar, 1065 ta shahar tipidagi posyolkalar va 1477 ta qishloq fuqarolar yig'inlaridan iborat.

Milliy bayrami – 1-sentabr - Mustaqillik kunidir. Mamlakat siyosiy tizimida Xalq demokratik partiyasi, «Adolat» ijtimoiy – demokratik partiyasi, O'zbekiston Liberal -demokratik partiyasi, «Milliy tiklanish» partiyalari va O'zbekiston ekologik harakatlari faoliyat ko'rsatmoqdalar. Biz yurtimizda ko'ppartiyaviylik tizimini mustahkamlab, -deydi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev [2], - iqtisodiy – ijtimoiy jarayonlarda partiyalarning rolini oshirishga ko'maklashamiz.¹ Boshqaruvning quyi bo'g'inini mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari tashkil etadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). O'zbekiston mustaqil davlat sifatida o'ziga xos tarixiy, madaniy va ma'naviy merosga tayangan holda sivilizatsiya sifatida izchil shakllanib bormoqda. Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan keng ko'lamli siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-ma'rifiy islohotlar milliy davlatchilik asoslarini mustahkamlash, fuqarolik jamiyatini rivojlantirish hamda jamiyatda barqarorlik va taraqqiyotni ta'minlashga xizmat qildi. Falsafiy jihatdan yondashilganda, O'zbekiston sivilizatsiyasi an'anaviy qadriyatlar va zamonaviy taraqqiyot tamoyillarining uyg'unligiga asoslanib, milliy o'zlikni saqlagan holda global jarayonlarga moslashmoqda. Ushbu uyg'unlik mamlakatning jahon sivilizatsiyalari tizimidagi munosib o'rnini belgilash, xalqaro hamjamiyatdagi nufuzini mustahkamlash hamda kelajak avlodlar uchun barqaror va izchil rivojlanish yo'lini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro'yxati (Использованная литература / References)

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining yigirma sakkiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. // Xalq so'zi, 2019-yil 1-sentabr.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
3. Falsafa: Qomusiy lug'at. – Toshkent: Sharq, 2004.
4. Tulenov J. Hayot falsafasi. – Toshkent: O'zbekiston, 1993. – 319 b.
5. Бродель.Ф. Что такое Франция? Том I. Ч.1. – Москва. 1995.

“JIGSAW” TEXNOLOGIYASINING SIFATLI TA’LIMNI AMALGA OSHIRISHDAGI AHAMIYATI

Shomurodova Malohat,

Kattaqo‘rg‘on davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

THE IMPORTANCE OF THE “JIGSAW” TECHNOLOGY IN IMPLEMENTING QUALITY EDUCATION

Shomurodova Malohat,

Lecturer at Kattakurgan State Pedagogical Institute

ЗНАЧЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ «JIGSAW» ДЛЯ РЕАЛИЗАЦИИ КАЧЕСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Шомуродова Малохат,

*преподаватель Каттакурганского государственного
педагогического института*

malohat.shomurodova@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-2355-5679>

Annotatsiya: Maqola JIGSAW texnologiyasining mazmun-mohiyati, pedagogik samaradorligi va dars jarayonida qo‘llanilishi masalalariga bag‘ishlangan. Tadqiqotda JIGSAW usuli orqali talabalarning mustaqil fikrlash, hamkorlikda ishlash va bilimlarni samarali egallash imkoniyatlari tahlil qilingan. Maqolada texnologiyaning nazariy asoslari, amaliy qo‘llanilishi va o‘quv jarayonida yaratadigan interfaol muhit ta’riflangan. Tadqiqot natijalari zamonaviy ta’lim jarayonida JIGSAW texnologiyasining ahamiyatini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: JIGSAW texnologiyasi, pedagogik innovatsiya, interfaol ta’lim, hamkorlik, o‘quv jarayoni.

Abstract: The article is devoted to the essence and content of the JIGSAW technology, its pedagogical effectiveness, and its application in the educational process. The study analyzes the potential of the JIGSAW method to develop students’ independent thinking, collaboration skills, and effective knowledge acquisition. The article outlines the theoretical foundations of the technology, its practical implementation, and the creation of an interactive learning environment. The research results demonstrate the significance of JIGSAW technology in modern education.

Key words: JIGSAW technology, pedagogical innovation, interactive learning, collaboration, educational process.

Аннотация: Статья посвящена сущности и содержанию технологии «JIGSAW», её педагогической эффективности и применению в учебном процессе. В исследовании проанализированы возможности метода JIGSAW для развития у студентов самостоятельного мышления, сотрудничества и эффективного усвоения знаний. В статье рассматриваются теоретические основы технологии, её практическое применение и создание интерактивной среды в образовательном процессе. Результаты исследования показывают значимость технологии JIGSAW в современном обучении.

Ключевые слова: технология JIGSAW, педагогическая инновация, интерактивное обучение, сотрудничество, учебный процесс.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION).

Har bir davlatning yuksalishida eng muhim omillardan biri – bu uning ta’lim tizimidir. Bugungi tez o‘zgarayotgan zamonda raqobatbardosh jamiyatni shakllantirishda sifatli ta’lim hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Chunki har qanday

iqtisodiy, texnologik yoki madaniy taraqqiyot markazida fikrlay oladigan, bilimli va tashabbuskor inson turadi. Ta’lim sifati deganda o‘quvchi yoki talabani egallagan bilim, ko‘nikma va malakalarini amaliy hayotda qo‘llay olish darajasi tushuniladi. Sifatli ta’lim insonni

faqat ma'lumotli emas, balki mustaqil fikrlovchi, tahlil qiluvchi, muammolarga yechim topa oladigan shaxs sifatida shakllantiradi. Bu jarayonda o'qituvchining kasbiy mahorati, darslik va o'quv dasturlarining zamon talablariga mosligi, shuningdek, o'quv muhitining qulayligi muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (JITEPATYPA И МЕТОД/MATERIALS AND METHODS).

Buyuk yunon faylasufi Arastu aytganidek, sifat bu harakat emas, balki odatdir. Ana shu hikmatli fikr barcha sohani, xususan ta'lim tizimini ham qamrab olishi hamisha dolzarb va izchil masala sifatida e'tiborda bo'lishi bugungi kunning ham talabidir. Davlatimiz rahbari e'tirof etganlaridek, najot ta'limda, najot bilimda, najot ilmda. Bugungi kundagi ta'lim sohasidagi islohotlarning asosiy maqsadi yosh avlodga berilayotgan ta'lim-tarbiyaning sifatiga qaratilmoqda. Har qanday iqtisodiy, texnologik yoki madaniy taraqqiyot markazida fikrlay oladigan, bilimli va tashabbuskor inson turadi. Ta'lim sifati deganda o'quvchi yoki talabaning egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini amaliy hayotda qo'llay olish darajasi tushuniladi [1].

Sifatli ta'lim insonni faqat ma'lumotli emas, balki mustaqil fikrlovchi, tahlil qiluvchi, muammolarga yechim topa oladigan shaxs sifatida shakllantiradi. Bu jarayonda o'qituvchining kasbiy mahorati, darslik va o'quv dasturlarining zamon talablariga mosligi, shuningdek, o'quv muhitining qulayligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim sifatini ta'minlovchi asosiy omillari sifatida soha mutaxassisi nutqiy kompetensiyasini nazarda tutish lozim bo'ladi.

Yuqori salohiyatli mutaxassis nutqining kommunikativ sifatlarini ta'lim jarayonida qo'llay olmasligi ta'lim sifatiga eng yomon ta'sir qiluvchi omillardan biridir. Pedagog ta'lim jarayonining saradorligini ta'minlashda so'zni o'ziga asosiy qurol deb bilishi, uning imkoniyatlaridan unumli foydalana olish ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim. Zamonaviy o'qituvchi yangi pedagogik yondashuvlarni, axborot texnologiyalarini dars jarayonida samarali qo'llay olishi ta'lim sifatini ta'minlovchi asosiy omil ekanligi bugungi tajribadalar ko'rsatmoqda [2].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION). Innovatsion

metodlar – interaktiv ta'lim, raqamli platformalar va onlayn o'qish tizimlari o'quvchilarda o'rganishga bo'lgan qiziqishni kuchaytiradi. **Adolatli baholash tizimi** esa bilim darajasi faqat test yoki imtihon natijasiga qarab emas, balki o'quvchining fikrlash, tahlil qilish, amalda qo'llay bilish qobiliyati orqali aniqlanishi kerak bo'lgan jarayondir.

So'nggi yillarda O'zbekistonda ta'lim tizimini yangilash va sifatini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xalqaro tajriba asosida ishlab chiqilgan yangi o'quv dasturlari, kompetensiyaga asoslangan baholash tizimi va raqamli ta'lim resurslari buning yaqqol dalilidir. O'qituvchilarning ijtimoiy maqomini mustahkamlash, ularning malakasini oshirish bo'yicha ham qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Natijada, yoshlar zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega, jahon miqyosida raqobatlasha oladigan kadrlar sifatida voyaga yetmoqda. Hozirgi kunda dars samaradorligi oshirish maqsadida turli xil usul va vositalardan, texnologiyalardan foydalanilmoqda. Ular orasida o'tilgan mavzularni mustahkamlashda, talabalarining o'zaro fikr almashishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan "Jigsaw" texnologiyasi muhim ahamiyatga ega bo'lgan texnologiyalardan biridir [3].

Jigsaw texnikasi 1970-yillarning boshlarida Elliott Aronson va uning hamkasblari hamda AQShdagi talabalar tomonidan ishlab chiqilgan. Bu metod har bir talaba bilim sohasini o'zlashtirish uchun bir-birlari bilan hamkorlik qilishini talab qiladi, umuman aytganda Jigsaw texnikasi talabalarni jalb qilishning tizimli usulidir. Pigmentni to'ldirgandek, har bir talaba «jumboq guruhida» mavzuni o'rganish uchun mas'uldir. Ular buni vaqtinchalik «ekspert guruhida» o'zlarining uy-joy guruhiga qaytgunlaricha amalga oshiradilar, bu yerda jamoa a'zolari o'rgangan narsalarni o'rgatishadi, bu esa ularning barchasini barcha rasmni tushunishga imkon beradi [4].

Jigsaw texnikasi o'quvchilar o'rtasida hamkorlikni rag'batlantirish – o'quvchilarning ta'lim tajribasida raqobat va hamkorlik o'rtasida yanada yaxshi muvozanatga erishish uchun muhimdir. Shuningdek, ushbu texnologiya sinfda yanada g'amxo'r va samimiy iqlim yaratish orqali talabalar o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilaydi, bu esa o'z navbatida ko'p madaniyatli sinflarda

hamjihatlikka erishishda muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari Jigsaw texnikasi o'qish va tushunish qobiliyatlarini rivojlantiradi, teng ravishda o'qitish va o'rganishni osonlashtiradi, o'z-o'ziga hurmat va moslashuvchanlikni oshiradi, o'quvchilarni o'zlarining ta'lim olishlariga jalb qilish va sinfni boshqarishda yordam berish orqali yaxshi xulq-atvorni targ'ib qiladi, shaxsiy mas'uliyat, jamoaviy ish, o'zaro bog'liqlik va boshqa shaxsiy qobiliyatlarni talab qiladi [5].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ/RESULTS). Jigsaw texnikasini ta'lim jarayonida qo'llash uchun pedagog mavzuni boshqariladigan qismlarga yoki bo'laklarga bo'ladi, talabalarni jigsaw guruhiga kiritadi va guruh rahbarlarini aniqlaydi, talabalarni guruh rahbarlari bo'lishga o'rgatishadi.

Birinchi bosqich "Jigsaw guruhlariga kirish" deb nomlanib, unda muallim darsni taqdim etadi, tegishli yo'nalishlarga ega bo'ladi, kutilayotgan ta'lim natijalarini aniqlaydi va ularning oldingi ish faoliyatini tahlil qilish natijasida paydo bo'lgan narsalarni eslatadi, hamkorlikning asosiy qoidalarini o'rnatadi yoki tasdiqlaydi, masalan o'zaro hurmat, bir-birlarini tinglash, ijobiy xulosalar berish, boshqalarning vaqtini sarflamaslik kabilar [6].

Talabalar esa bu jarayonda, birinchi navbatda o'z guruhlariga kirib, o'zlarining ma'lumotlarini olishadi, keyinchalik o'zlari kabi axborotning bir paragrafiga ega bo'lgan va bir-birlariga bu ma'lumotni yaxshilab o'rganib, qaytib ketgan guruhdagi boshqalarga qanday ta'lim berishni o'ylaydigan boshqa talabalar bilan vaqtinchalik ekspert guruhlariga o'tishadi.

Ikkinchi bosqichda talabalar birinchisi bosqichdan boshlanadigan ma'lumotlarning paragraflari bir-biriga o'rgatadi, bir-birining mavzuni tushunganligini tekshirib ko'radi [7].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, Jigsaw texnologiyasi zamonaviy ta'lim jarayonida sifatli ta'limni ta'minlashga xizmat qiluvchi samarali pedagogik usullardan biri hisoblanadi. Ushbu texnologiya o'quvchilarning bilimlarni mustaqil egallashi, o'zaro hamkorlikda ishlashi hamda mas'uliyat hissini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb

etadi. Jigsaw usuli orqali ta'lim jarayonida har bir ishtirokchining faolligi ta'minlanib, jamoaviy o'rganish muhiti yuzaga keladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, jigsaw texnologiyasi o'quvchilarda tanqidiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi, muloqot madaniyatini yuksaltiradi hamda o'z bilimni boshqalarga yetkazish orqali o'rganish samaradorligini oshiradi. Mazkur texnologiya dars jarayonini interfaol tashkil etish, bilimlarni mustahkamlash va o'quvchilarning ta'limga bo'lgan motivatsiyasini kuchaytirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, jigsaw texnologiyasining qo'llanilishi ta'lim sifatini oshirish, ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan tarzda tashkil etish hamda zamonaviy pedagogik talablar asosida olib borishga imkon yaratadi. Shu bois, ushbu texnologiyani turli fanlarni o'qitishda keng joriy etish sifatli ta'limni ta'minlashda samarali natijalar berishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Aronson E. The Jigsaw Classroom. – Beverly Hills, CA: Sage Publications. 1978.
2. Jalolova M. Samarali o'qitish strategiyalari va hamkorlikda o'rganish metodlari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021.
3. Johnson D. W., & Johnson R. T. Learning Together and Alone: Cooperative, Competitive, and Individualistic Learning. – Boston: Allyn & Bacon. 1999.
4. Khamidova D. Jigsaw texnikasining o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirishdagi o'rni. Ta'lim va innovatsiya jurnali, №2, 2023.
5. Rahimova Z. Ta'lim sifati – raqobatbardosh kadrlar tayyorlash garovi. Oliy ta'lim muammolari jurnali, №4, 2022.
6. Slavin R. E. Cooperative Learning: Theory, Research, and Practice. – Boston: Allyn and Bacon, 1995.
7. Xodjieva N. Ta'lim sifati va innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2022.

NUTQ MADANIYATI — KASBIY MUVAFFAQIYATGA YO‘L

Ubaydullayeva Dilfuza Akmalovna,
Central Asian University qoshidagi “Ayol” loyihasi ekspert-o‘qituvchisi,
notiq, telejurnalist va teleboshlovchi

SPEECH CULTURE IS THE PATH TO PROFESSIONAL SUCCESS

Ubaydullayeva Dilfuza Akmalovna,
Expert lecturer of the Ayol project at Central Asian University,
speaker, TV journalist and TV presenter

КУЛЬТУРА ОБЩЕНИЯ — ЭТО ПУТЬ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ УСПЕХУ

Убайдуллаева Дильфуза Акмаловна,
Эксперт-преподаватель проекта “Ayol” при Central Asian University, спикер, тележурналист и телеведущий

dilfuza.15051991@
mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada nutq madaniyati kasbiy muvaffaqiyatni belgilovchi asosiy omil sifatida har tomonlama tahlil qilinadi. Asosiy e’tibor ijobiy professional imijni shakllantirishga, jamoa va hamkorlar bilan ishonchni mustahkamlashga, qolaversa, kommunikativ to’siqlarini yengish usullariga qaratiladi.

Kalit so‘zlar: nutq madaniyati, notiqlik, kasbiy muvaffaqiyat, ishbilarmonlik kommunikatsiyasi, munosabat etikasi, kommunikatsion to’siqlar.

Abstract: This article will provide a comprehensive analysis of speech culture as a key factor determining professional success. The main focus is on building a positive professional image, building trust in the team and partners, as well as methods to overcome communication barriers.

Key words: culture of speech, public speaking, professional success, business communication, ethics of relationships, communication barriers.

Аннотация: В данной статье будет проведен всесторонний анализ культуры речи как ключевого фактора, определяющего профессиональный успех. Основное внимание уделяется формированию положительного профессионального имиджа, укреплению доверия к команде и партнерам, а также методам преодоления коммуникативных барьеров.

Ключевые слова: культура речи, ораторство, профессиональный успех, деловое общение, этика взаимоотношений, коммуникационные барьеры.

Kirish.

Nutq insonlararo munosabatlarning eng muhim jihatlaridan biridir. Bu kishilarning muloqot qilish, ma’lumot uzatish va o‘z fikrlari va his-tuyg‘ularini ifodalash usullari jamlanmasi. Nutq madaniyati evolyutsiyasi chuqur tarixiy ildizlarga ega va asrlar davomida ko‘plab o‘zgarishlar va shakllanish jarayonlaridan o‘tgan.

Nutq madaniyati notiqlik bilan chambarchas holda shakllangan. Ochiq manbaalarda uning tarixi olis ming yilliklarga borib taqalishi ko‘p bora qayd

etiladi. Shuningdek, har bir davr, har bir xalq madaniyati uning rivojlanishiga hissa qo‘shgani ta’kidlanadi. Qadimgi davrlarda, yozuv ixtiro qilinishidan avval, nutq bilim va tarixni avlodlardan avlodga yetkazishning asosiy vositasi bo‘lgan. Og‘zaki muloqot kishilar hayotida hamisha asosiy o‘rinni egallagan bo‘lsa-da, keyinchalik nutq madaniyati shakllanishi an’analar va qadriyatlarni saqlash va yetkazishdagi muhim rolni o‘ynadi.

Nutq madaniyatining shakllanishi, uning o‘rganilishi uzoq davrga borib taqalishini

U. Lafasov shunday keltirib o'tadi. "Buyuk mutafakkir olim Aristotel nutq madaniyati va notiqlikka tegishli o'zining "Ritorika" asarini eramizdan avvalgi 335-yilda yaratgan. Uning mazkur asari uch asosiy qismdan iborat bo'lib, bular: 1. Nutq xizmat qilishi lozim bo'lgan asoslar tahlili. 2. Notiq uchun zarur bo'lgan shaxsiy xususiyat va qobiliyat. 3. Notiq nutqida qo'llanadigan nutq texnikasi va nutq usullari. Shuningdek ritorika – barcha notiqlar uchun (xususan, doimo tinglovchilarga, o'quvchilarga, talabalarga va'z aytuvchi o'qituvchilar uchun) juda foydalidir" [6, 5b.] deb qayd etgan.

Yozuv paydo bo'lishi bilan nutq madaniyati yangi shakllar va ifodali vositalarga ega bo'ldi. Yozma so'z og'zaki muloqotni to'ldirishni boshladi. Bu adabiyot, falsafa va fanning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Nutqni yozib olish va tahlil qilish tilshunoslar, filologlar va adabiyotshunoslar uchun tadqiqot sohasiga aylandi.

Vaqt o'tishi bilan nutq madaniyati xilma-xil bo'lib, butun dunyo bo'ylab madaniyatlar va tillarning xilma-xilligini aks ettirdi. Har bir davr nutq madaniyatiga o'ziga xos xususiyatlarni olib keldi. Masalan, Yevropada uyg'onish davri zamonaviy Yevropa adabiy an'analari uchun asos bo'lgan adabiyot va tilni rivojlantirishga e'tibor qaratdi. Osiyo davlatlarida nutqning rivojlanishi jarayonlari esa juda olis vaqtlar X-XI asrlardan jadal boshlanganini, XIII-XIV asrlarga kelib Sharq madaniyati Uyg'onish davrida til va nutq rivojlanishi darajasi juda yuqori cho'qqiga chiqqanini ham alohida ta'kidlash kerak.

Quyida maqolaning bosh mavzusi nutq madaniyatining insonning kasbiy muvaffaqiyatidagi o'rni haqida chuqurroq tahlil qilinadi. Chunki, nutq madaniyati jamiyat, texnologiya va madaniyatdagi o'zgarishlarni, shuningdek, tilning fikrlarimiz va o'zaro munosabatimizga ta'sirini aks ettiradi.

Nutq madaniyatining zamonaviy evolyutsiyasi ko'plab ta'sirlar va qiyinchiliklarga duch keladi. Globallashuv va ko'p tillilik tobora keng tarqalgani sayin turli tillar va dialektlarning aralashishi orqali nutqning rivojlanish bosqichlari kengaydi. Bu nutq madaniyatini boyitish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi, ammo lingvistik xilma-xillikni saqlashda muammolarga olib kelishi mumkin.

Shubhasiz, texnologik o'zgarishlar nutq madaniyatiga ham ta'sir qiladi. Mobil qurilmalar,

ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar va boshqa aloqa vositalari kommunikatsiya va ifoda etishning yangi usullarini yaratadi. Biroq, bu bizning nutqimiz sifatiga ham ta'sir qilishi mumkin, chunki aksariyat odamlar qisqa xabarlar va lo'ndalikni afzal ko'rishadi. Bu esa ba'zida yozma nutq me'yorlarini buzadi.

Nutq madaniyati nafaqat til bilan cheklanib qolmaydi, balki odob-axloq qoidalari, etika va kommunikatsiya me'yorlarini ham o'z ichiga oladi. Bugungi jamiyatda virtual munosabat madaniyatiga, shu jumladan raqamli tarmoq xavfsizligi masalalariga katta e'tibor qaratilmoqda.

Nutq madaniyati bir joyda turmasligini, hamisha bir qolipda bo'lmasligini va har bir avlod uning rivojlanishiga hissa qo'shishini ta'kidlash kerak. Bu jamiyatning turmush tarzidagi o'zgarishlarni aks ettiradi. Nutq madaniyatining tarixiy jihatlarini o'rganish va tushunish bizga zamonaviy masalalarga yanada samarali yechim topishga, muloqot boyligini saqlashga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, nutq madaniyati evolyutsiyasi til, jamiyat va texnologiyadagi o'zgarishlarni aks ettiruvchi doimiy jarayondir. Nutq madaniyatini o'rganish va tadqiq qilish bizga muloqot qilish, o'zaro tushunish shuningdek, dunyomizda til va madaniy xilma-xillikning boyligini saqlab qolish imkonini beradi.

1. Nutqning tarkibiy qismlari

Nutqning tarkibiy qismi haqida gap ketar ekan, e'tibor qaratilishi kerak bo'lgan omillardan biri bu **to'g'rilik** omilidir.

To'g'rilik: O'zingizni grammatika bilan cheklamang. Og'zaki nutqda ayniqsa muhim bo'lgan orfoepik me'yorlar: urg'u va talaffuzning ahamiyati katta.

Xususan rus lingvisti, filologiya fanlari doktori K. S. Gorbachevich nutqni to'g'ri ifodalash uchun eng avvalo to'g'rilik mezonini bo'lishi kerak deydi. So'zlarning talaffuzi to'g'ri bo'lishi muhim omil ekanini ta'kidlab, so'zni talaffuz qilishda eng avvalo, urg'u o'z joyida bo'lishi ularning yangiligi ma'no kelib chiqishini bartaraf etadi, deydi. Talaffuzi qiyinroq bo'lgan yoki xalqaro so'zlarni yig'ib chiqib, bir qancha misollar keltiradi. Masalan [3, 15b.]: "километр" so'zida urg'u "е" harfiga tushishi kerak. Ammo so'zlashuvda "километр" deya "о" harfiga urg'u berilishi holatlari ham uchraydi. Shuningdek:

“зубчАтый” to‘g‘ri “зУбчатый” noto‘g‘ri
 “инструмЕнт” to‘g‘ri “инстрУмент”
 noto‘g‘ri
 “инсУльт” to‘g‘ri “инсульт” noto‘g‘ri
 “картОн, картОнный” to‘g‘ri “кАртон,
 кардон, кардонный” noto‘g‘ri
 “каучУк” to‘g‘ri “кАучук” noto‘g‘ri
 “каталОг” to‘g‘ri “катАлог” noto‘g‘ri
 “квартАл” to‘g‘ri “кВАртал [3, 14b.]”
 noto‘g‘ri

O‘zbek tilida ham urg‘u noto‘g‘ri qo‘yilishi oqibatida ma’no tamoman o‘zgarib ketadigan, gap ma’nosini yangilash anglatadigan holatlar kam emas. Bu holat ayniqsa, turli tillardan kirib kelgan o‘zlashma so‘zlar yoki xalqaro atamalar talaffuzida ham kuzatiladi. Masalan: olma, bosma, bo‘lma, yangi, hozir, atlas, uchuvchimiz, o‘quvchimiz kabi so‘zlarda urg‘u o‘zgarishi bilan ma’no ham tamoman o‘zgaradi.

Nutq mazmuni yoki ta’sirchanligiga ta’sir qiluvchi yana bir omil uning mantiqan muvofiq bo‘lishidir.

Mantiqiylik: Nutqda barcha aytilayotgan so‘zlar mantiqan bir-birini to‘ldirish, izohlash, aniqlik kiritish, davom ettirishga xizmat qilishi kerak. Agar biznes kelishuvlarida mantiqiy uzilishlar bilan nutq qilinib, fikr yetkaziladigan bo‘lsa, hatto, bitim kelishuvi buziladigan holatlar ham kam emas. Masalan biror loyihaning taqdimoti jarayonida: “Biz shartnomani imzoladik, chunki hamkorimiz juda ishonarli edi va tashqarida ob-havo yaxshi edi” deydi. Bu so‘zda kelishuvga erishishga sabab bo‘luvchi hech qanday asos yo‘q. Aslida: “Biz shartnomani imzoladik, sababi sheriklarimiz juda ishonchli dalillarni keltirdi” deyish mantiqan to‘g‘ri variant hisoblanadi.

Aniqlik: Nutq orasida fikr qaratilgan asosiy masaladan chetga chiqish nutqning ta’sirni kamaytiradi. Aytilayotgan fikrning lo‘nda, aniq bo‘lishiga ahamiyat berish kerak. Kasbga oid so‘zlarni haddan tashqari ko‘p qo‘llash ham to‘g‘ri bo‘lmaydi. Masalan: “Ushbu mahsulot juda ko‘p va turli xil funksiyalarni o‘z ichiga oladi va birqancha vazifalarni bajarishga qaratilgan” gapi o‘rniga “Ushbu mahsulot juda ko‘p funksiyalarga ega” deyish ma’qul.

“Aniqlik tushunchasi nutqda omonimlar shuningdek pleonazmlar, va paronimlardan holi bo‘lishi kerak. Nutqda ulardan foydalanish

noaniqlikka, ikki-uch xil ma’no berib chalg‘ituvchi fikrni olib kelishi mumkin” deydi [11, 71-75bb.].

Ifodaviylik: Bu aytilmoqchi bo‘lgan fikrni o‘ziga xos qiluvchi, notiqning so‘z boyligini, mahoratini ko‘rsatib beruvchi jihat sanaladi. Ifodalilikni ta’minlovchi vositalar juda ko‘p. Masalan: tilning tovush qurilishi, so‘z boyligi, morfologik shakl, sintaktik birliklar, intonatsiya, obrazlilik va hokazolar.

Boshqa tomondan chiroyli nutq qilish mahoratini egallamoqchi bo‘lgan kishi xulq-atvori, ichki ruhiy holatini ham tartibga solishi, ko‘p kitob o‘qish orqali go‘zal nutq qilish mahoratiga ega bo‘lishga urinishi kerak. Shuningdek, nuqtda hatto pauzaning ham o‘rni muhim.

“Pauza – vaqtincha to‘xtash, nutqda tanaffus – ma’ruzachiga qisqa dam olish va keyingi jumlaning ma’nosi haqida o‘ylash imkoniyatini beradi. Pauza paytida tinglovchi eshitganlarini chuqurroq tushunish va e’tiborini quyidagi fikrni idrok etishga moslashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi: pauzalardan to‘g‘ri foydalanish ma’ruzachiga biror narsaga ishora qilish, biror narsani ta’kidlash, tinglovchilarda nutq mazmuniga faol munosabatni uyg‘otish imkonini beradi” [1, 123b.].

“Pauzalarning mantiqiy urg‘ular bilan mohirona kombinatsiyasi nutqning o‘ziga xos ifodalilik, jonlilik bag‘ishlaydi, uning muhim ma’nosini ta’kidlaydi. Aynan bir ibora - so‘z urg‘usiga qarab ma’nosi tamoman turlicha bo‘lishi mumkin. Masalan: “Men SIZga bu ishni topshirmoqchiman”, “Men sizga BU ishni topshirmoqchiman” [9, 121b.].

Odatda, bunday nutq vositalari badiiy uslubda ko‘proq uchraydi, aslida undan har qanday yo‘nalishdagi nutqda foydalanish mumkin. U nutqni rang-barang va ta’sirchan qiladi. Masalan, ish jarayonida jamoaga hisobot topshirilyapti: “Savdo-sotiq oshdi” gapi o‘rniga ko‘proq ifodali iboralarni ishlatish mumkin: Sotuvlarimiz hajmi biz kutgandan ancha ortiq bo‘ldi” (yuzda hayratlanish, mamnunlik ifodasi bilan) yoki “O‘tgan vaqt ichida biz 15% miqdorda barqaror savdo o‘shishini kuzatdik”.

Moslik: Biror auditoriyaga qaratilgan nutq, o‘zaro suhbat yoki ish bo‘yicha muloqot bo‘ladimi eng avvalo aytilayotgan fikr shu joy va mavzu uchun mosmi, aynan shu jarayon uchun aytilajak gaplarning ahamiyati qanchalik darajada muhim

ekanini o'ylab olish juda zarur. Biror holatda ma'lum odam tomonidan aytilgan fikr atrofdagilarning e'tiboridan chetda qoladigan holatlar ham ko'p bo'ladi. Shu yerda so'zlovchi yuqorida keltirilgan jihatlariga e'tibor qilmagan bo'ladi. Muloqot hamkasblararomi, boshliq bilanmi, do'stlar yoki notanish inson bilanmi? Shunga ko'ra rasmiy yoki norasmiy nutq usullaridan foydalanish kerak. Misol uchun rasmiy muloqotda rahbarga: "Assalomu alaykum, hurmatli Aziz Abdullayevich. Biz sizning taklifingizni ko'rib chiqdik" deya rasmiy usulda so'zlar tanlanadi. Hamkasbga murojaat qilishda esa: "Salom Aziz, bizning yangi taklifimiz senga yoqdimi?" deya so'zlashgan ma'qul.

Nutq ixchamligi deganda, nutqda so'zlarni kam miqdorda qo'llagan hamda uning mazmundorligini kuchaytirish tushuniladi. Ko'p so'z nutqiy mazmuniga, nutqning chiroyli bo'lishiga xalaqit beradi. Jummalarni qisqa va to'g'ri tuzish nutq aniqligini ta'minlaydi [5, 130b.].

Yuqorida keltirilgan omillarni qo'llay olish avvalo nutqning maqsadiga qarab belgilanadi, ma'ruza nima maqsadda qilinayapti, so'zlarni qaysi qatlam yoki kasb egalari uchun mo'ljallanayotgani, nutq egasi auditoriyada qaysi pozitsiyada so'zlashi kabi jihatlarini hisobga olgan holda tanlanishi lozim.

Nutq madaniyati kasbiy muvaffaqiyat omili sifatida: amaliy o'lchov

Quyida nutq madaniyatining turli kasblardagi xodimlarning muvaffaqiyatli faoliyatiga ta'sir qiluvchi jihatlariga e'tibor qaratiladi.

"Kishilarning tildan foydalanishi, ya'ni nutq murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Nutq – ko'p sonli shaxsiy va o'ziga xos faoliyatdir. Shu bilan birga nutq ko'rinishlari mavjud sharoit va maqsad, ijtimoiy muhitga ko'ra ham farqlanadi" [2, 12b.]. Bu bilan mutaxassislar nutqning turli holatlarga turlicha moslanishi, mazmun o'zgarishi yoki o'ziga xosliklari bo'lishini ta'kidlaydilar.

Shuningdek, yana bir olim "Nutq madaniyati va muomala madaniyatini yuqori takomil darajasida o'rganish, millatimizga xos bo'lgan boshqalarga nisbatan samimiy hurmatni namoyish qilish san'ati hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida jahon andozalariga to'la javob beradigan mutaxassislar yetkazib berish uchun qo'l keladi, deb hisoblaymiz" [6, 6b.] deydi. Bu esa turli kasblararo o'zaro integrallashuv, ijtimoiy tarmoqlar fonida paydo bo'layotgan yangi kasblar,

raqobat vaziyatida nutq madaniyatining ahamiyati yanada ortib borayotganini ko'rsatadi.

Ishbilarmonlikda nutq madaniyati xodimning kasbiy mahoratining muhim ko'rsatkichi sanaladi. "Albatta, har qanday mutaxassislik cho'qqilari ko'p qirrali. Har qanday kasbda siz pillapoyaning eng past qismida qolish yoki yuqori bilimli va malakali mutaxassis bo'lib balandlikka erishish mumkin. Kommunikativ kompetensiya olmos uchun g'ilo'fdek, mutaxassisga o'z mahoratini ko'rsatishga, omadga erishishga yordam beradi va biznes sheriklar ichida hurmatni shakllantiradi" [4, 60-62bb.].

Biznesda: Katta muvaffaqiyatga erishgan, namunali ish tartibi va sharoiti tashkil qilgan kompaniyalar menejerlarni ishga qabul qilishda, vazifalarni bajarishda bunga e'tibor qaratishadi. Telefon suhbatlarida nutqiy ko'nikmalar ayniqsa zarur, chunki bunday jarayonda suhbatdoshga imo-ishoralar yoki yuz ifodalari bilan ta'sir qilish mumkin emas. Biznesda muvaffaqiyatli kommunikatsiya uchun nafaqat suhbatdoshning nutqi, balki ikkinchi taraf uni qanday qabul qilishi ham e'tiborli. O'z o'rnida, nutq madaniyatini o'z ichiga olgan odob-axloq qoidalariga rioya qilish, professional ko'rinishni saqlash ham ishning bir qismidir. Rahbar yoki xodim hamkasblar bilan har qanday vaziyatda: keskin tortishuvlar, baxslar paytida baqirib, asabiylashib munosabat ko'rsatishi uning imijiga salbiy ta'sir qiladi. Bunday holatlarda nutq madaniyati me'yorlariga amal qilish samara beradi. Ya'ni, gap ta'sirchan bo'lishi uchun vaziyatni to'g'ri baholash, masalaga oid bo'lmagan gaplarni aytmaslik, fikrga qarshilikni ifodalovchi yuz mimikasi, ovoz tonini jiddiylashtirish mumkin.

Shuningdek, biznes nutqlarda jargon so'zlardan foydalanmaslikka ahamiyat berilishi kerak. Masalan: "Mana bunga o'xshaydi-da", "Qanday aytsam bo'ladi ekan", "Nima qilibdi" kabi so'zlar ishlatilmagani yaxshi. Fikrini aniq, va o'ziga ishonch bilan gapiradigan kompaniya vakiliga boshqalar ham ishonadi. Uning nutqi qanday bo'lishi oldindan reja qilingan, aniq faktlar va raqamlardan foydalanishi zarur. Aksincha, to'g'ri so'zlarni qo'llay olmaydigan, nutqiga tayyorlanmagan va tez-tez adashib ketadigan odam, hatto o'z biznesida mutaxassis bo'lsa ham, ishonchsizlik uyg'otadi.

Ommaviy chiqishlar va taqdimotlar: Nutq to'g'ri tuzilishga ega bo'lishi, intonatsiya va vizual

vositalar (slaydlar) tinglovchilar e'tiborini jalb qilishi zarur.

Deylik yangi mahsulot taqdimoti. Agar ma'ruzachi monoton gapirsa va matnni slaydlardan o'qisa, tomoshabin tezda qiziqishni yo'qotadi. Ammo agar u intonatsiya, imo-ishoralardan foydalansa, ritorik savollar bersa va mahsulot bilan bog'liq qiziq voqealarni aytib bersa, uning nutqi esda qolarli, jalb qiluvchi bo'ladi.

Omma oldidagi nutqda unga tayyorgarlik eng muhim bosqich bo'lib, busiz muvaffaqiyatli taqdimot qilish imkonsiz. Dunyoda eng yaxshi ma'ruza qiluvchilar deb tan olingan taniqli kishilar ma'ruzachilar Stiv Jobs, Ilon Mask kabilar ham o'z intervyularida mashq qilish va yakuniy materialni bajarish uchun qancha vaqt sarflashi haqida ko'p gapirishgan.

Sitseron nutqda kompozitsiya bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi: "San'at qadri nima? Tinglovchini o'ziga qaratish uchun nutqqa kirish tuzish, e'tiborini jalb qilish; o'z fikrini asoslash va qarama-qarshi fikrni asosli rad etish; buni biror ketma-ket holda emas, balki tabiiy tarzda shaxsiy dalillaridan kelib chiqish orqali amalga oshirish. So'ngida bularning barchasini yorqin yoki tinchlantiruvchi xulosa bilan yakunlash kerak" [8, 67b.].

E'tibordan qo'rqmasligingizni tinglovchilar his qilishi kerak. Auditoriya barcha ko'zlar notiqa qaratilgan vaqt xijolat bo'lish, qo'rqish, hayajonlanish, taqdimot yoki tayyorgarlikni unutish juda oson. Bunda eng avvalo, to'g'ri nafas olish: bir necha marta chuqur-chuqur nafas olish va sekin-sekin nafasni taqsimlab chiqarish hayajonni yengishga foyda beradi. Jarayonda to'xtab qolmaslikka, biror ishni bajarishga urinish ham vaziyatni o'nglab olish uchun samarali.

Nutqning ta'sir kuchi, uning muhim vosita ekanini ko'rsatish uchun bir qancha yorqin misollarni keltirish mumkin. Ko'pgina dunyo liderlari muvaffaqiyatga erishishida notiqlik qobiliyati muhim omil bo'lgan. Masalan, Martin Lyuter Kingning "Mening orzuim bor" (I have a dream) nutqi millionlab odamlarni o'z huquqi uchun kurashishga ruhlantirgan tarixdagi eng kuchli nutqlardan biriga aylangan. Uning bu so'zlari shunchalik kuchli va ishonarli bo'ganki, ular jamoat ongini abadiy o'zgartirgan.

Taniqli tadbirkor, ixtirochi Stiv Jobs nafaqat zo'r muhandis, balki mohir notiq ham edi. Uning

yangi Apple mahsulotlari (iPhone, MacBook) taqdimotlari afsonaviy bo'lgandi. U mahsulotlarini taqdim qilar ekan nafaqat texnik xususiyatlarni sanab o'tdi, balki tomoshabinlarda his-tuyg'ularni uyg'otadigan va kamyob ajoyibotga aloqadorlikni his qiladigan qiziqarli hikoyani yaratdi. Nutqi orqali u millionlab odamlarni Apple mahsulotlari nafaqat qurilma, balki ular hayotining bir qismi ekanligiga ishontira oldi.

Siyosatchilar uchun nutqning naqadar ahamiyatli ekanini esa isbotlashga hojat yo'q. AQShning sobiq prezidenti Barak Obama, o'zining ajoyib notiqlik mahorati bilan tanilgan. Uning nutqi siyosiy karyerasidagi asosiy vosita edi. Obama aniq, mantiqiy va ilhomlantiruvchi nutq qila olardi. U o'z nutqlarini tinglovchilarni jalb qiladigan hikoya kabi tinglash uchun qulay bo'lardi. Tinglovchini nutqqa jalb qiladigan takroriy so'zlar vositasidan foydalangan. Uning mashhur "Ha, biz qila olamiz" (Yes, we can) iborasi millionlab odamlarni ilhomlantirgan kuchli shiorga aylangandi. U har doim mos ohang va so'zlarni tanlab, oddiy odamlar bilan ham, davlat rahbarlari bilan ham gaplasha olardi. Albatta uning nutq orqali ishontirish va ilhomlantirish qobiliyati uning prezidentlikka saylanishida katta rol o'ynagandi.

Jamoani boshqarish: Rahbarning aniq va motivatsion nutqi xodimlarning ish samaradorligi va ma'naviy holatini oshirishda rol o'ynaydi. Vazifalarni aniq belgilab beradigan, konstruktiv fikr bildiradigan, vazifaning nima uchun muhimligini tushuntirib beradigan rahbar xodimlarni ruhlantiradi. Hatto xodimning malakasi oshishiga ham hissa qo'sha oladi. Masalan, "Siz hisobotni yomon qildingiz" degan gap o'rniga "Hisobot umuman olganda yaxshi, ammo ma'lumotlarni tahlil qilish qismida uni yanada aniqroq qilish kerak edi, bu uni yanada ishonchli qilardi", deyish mumkin.

Jamoani boshqarishda nutq madaniyati – bu adabiy til me'yorlarini bilish, uning ta'sirchan vositalaridan foydalana olish, xodimlar bilan samarali muloqot qilish, muammolarni hal qilish va qulay psixologik muhitni saqlash uchun nutqning turli ijobiy jihatlarini qo'llash qobiliyatidir. Rahbar fikrning aniqligini bilishi, dialogni to'g'ri tuzishi, o'rinli intonatsiya, imo-ishoralari va yuz ifodalaridan foydalanishi, shuningdek jamoani e'tiborini boshqarishi kerak.

“Rahbar – boshqa hech kimga o‘xshamagan holda, qo‘l ostidagilarga to‘g‘ri savollar bera olishi kerak. Olingan javoblarning sifati, xodimlarning ma‘lum bir muammoni muhokama qilishdagi ishtiroki, o‘zaro xayrixohlik va boshqa ko‘p jihatlar jamoadagi axloqiy va psixologik muhitni shakllantiradi. Bu qanday ta‘sir qiladi? Jamoaga murojaat qilishda savol berishni ham ikki turi mavjud: ochiq (Kim aybdor? Nima uchun topshiriqni bajarmadingiz? va hokazo) va yopiq (Biz vazifani muvaffaqiyatli bajarish uchun hamma narsani qildikmi? Bizning ishimiz samaradorligiga nima xalaqit beryapti?) [9, 122b.]”.

Shaxsiy brendni yaratish: Nutq madaniyati mutaxassisning sohasidagi obro‘sigga ta‘sir qilishi tabiiy. Mutaxassis chiroyli va strategik nutq qila olishi uni muhim ekspertga aylantiradi. Konferensiyalarda muntazam ravishda nutq so‘zlaydigan, intervyular berib yurgan hamda ifodali nutqdan foydalangan holda o‘z blogini yuritadigan mutaxassis tezda ekspertga aylanadi. Odamlar uning fikriga ishonadi va undan maslahat so‘raydigan bo‘ladi.

Shaxsiy brendni yaratishda tashabbuskorlik, tanqidiy fikrlashning mavjudligi, o‘z pozitsiyasini oqilona va xushmuomalalik bilan himoya qilish qobiliyat, faktlarni aniq taqdim qila olish, samarali strategiya qura olish kabi xususiyatlar muhim. Shuningdek, shaxsiy brendni yaratmoqchi bo‘lgan kishi aniq shaxs bo‘lishga tayyor bo‘lishi kerak. Jamoatchilik odami bo‘lish turli fe‘l-atvorli insonlar bilan to‘qnashish demakdir. Bu jarayonda kishi o‘z shaxsini to‘g‘ri ko‘rsata olishi, to‘g‘ri muloqot qila olishi va fikrini himoya qila olishi kerak. Chiroyli nutq ko‘nikmasini egallamasdan shaxsiy brendni ijobiy shakllantirish imkonsiz.

Shaxsiy brendni shakllantirishni tadqiq qilib, zarur xususiyatlarni sanar ekan I. P. Nemchinova shunday keltiradi: “Kiyim, uning uslubi, fasoni va rangini o‘z ichiga olgan – tashqi ko‘rinish; noverbal fe‘l-atvor – ovoz, uning ohangi, nutq madaniyati va tezligi, so‘z boyligi va mazmuni, mavzu bo‘yicha bilim yoki tajriba, fe‘l-atvor, intellektni o‘z ichiga oladi” [7, 108b.].

Mojarolarni (konflikt) hal qilish: Nutq madaniyati me‘yorlarini yaxshi o‘zlashtirgan kishi faoliyatida turli mojarolarning kelib chiqishiga sabab bo‘luvchi holatlarga kamroq uchraydi. Aksincha nutqni yaxshi ifodalay olmaslik, to‘g‘ri ohang qo‘llay bilmaslik, so‘zlarni o‘z o‘rnida

foydalanolmaslik turli tushunmovchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin. So‘zlarni tanlash, tinglash va savol berishni o‘rganish – keskinlikni kuchaytirmasdan, konstruktiv yechimlarni topishga yordam berishadi. Bundan tashqari, odamning o‘ziga bog‘liq bo‘lmagan vaziyatda ham ziddiyatli voqealar ishtirokchisiga aylanib qolish hech gap emas.

Huquqshunoslikda turli ziddiyatli holatlarni bartaraf etishda nutq kommunikatsiyasi madaniyatini tadqiq qilar ekan quyidagilarni keltiradi. “Huquqiy nizolar va ziddiyatlarni hal qilishda nutqiy aloqa madaniyati uchta asosiy omilga asoslanadi – *bu inson psixologiyasini va uning qadriyat me‘yorlarini (motivlar, ehtiyojlar, qiziqishlar) tushunish, hissiy-irodaviy muvozanat asosida oqilona idrok qilish, mavjud kommunikativ vaziyat uchun maqbul aloqa uslubini tanlash layoqati*. Bu holda nutq strategiyasi ikkita aniq belgi bilan namoyon bo‘ladi. Ulardan birisi belgi – moslashuvchan bo‘lib, ma‘ruzachiga maqsadga erishish uchun keng vositalar va usullarni taqdim qiladi. Ikkinchi belgi-bu qat‘iylilik, bu raqibga psixologik ta‘sir ko‘rsatadigan tasvirlar va sintaktik burilishlarni tanlash imkoniyatini anglatadi, o‘z pozitsiyasini argumentlash keyingi planga o‘tadi” [10, 37b.]. Ushbu usullarni tahlil qilinsa, nafaqat huquqshunoslikda, balki ko‘p sohalarda qo‘llash mumkin.

Xulosa

Har qanday kasb egasi uchun zamonaviy media muhitda nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish borasida bir qancha aniq amaliy mashqlarni taklif etish mumkin. Eng avvalo,

- “kommunikatsion kundalikni” yuritish,
- Debat va munozaralarda ishtirok etish,
- Nutqlarni videoga yozib olish va ularni tahlil

qilish kabi muhim va samarali omillar mavjud. Ularning turi, usullari ko‘p. Bu amaliy nutq mashqlari jarayonlarida birma-bir, nutq qiluvchi shaxsning nutqini tahlil qilgan holda ko‘rib chiqiladi.

Umuman olganda, nutq madaniyati insondan tinimsiz o‘z ustida ishlab borishni talab qiladigan, qancha ko‘p ishlansa shuncha takomillashib boradigan doimiy jarayon. Bu 21-asrda nafaqat professional, balki shaxsiy o‘sishni ham ta‘minlaydigan asosiy layoqatlardan biridir. Ayniqsa, bugungi kunda SI va avtomatlashtirish, raqamlashtirish rivojlanib borayotgan vaqtda

mazmunli va ifodali nutqning roli faqat oshib boradi. Chunki nutq haqiqiy, ishonchli aloqalarni oʻrnatishga imkon beradi.

Yoshlar orasida nutqni shakllantirish va muvaffaqiyatli nutq qilishni rivojlantirish uchun oliy taʼlim muassasalarida amaliy nutq darslari, nutq strategiyalarini oʻrgatib borishga qaratilgan darslar joriy etilishi, bu darslarni tizimli tarzda tashkillashtirish zarur. Faqat nazariy maʼlumotlar bilan chegaralanmaslik kerak. Boisi ayni paytda ayrim ijtimoiy soha kadrlarini yetishtirib chiqaruvchi oliy taʼlim muassasalarida nutq madaniyati darslari oʻtiladi. Biroq sohalararo integrallashuv jarayonlari bu darslar yetarli boʻlmayotganini, avvaldan shakllanib kelgan nutq madaniyati darslarida oʻtiladigan metodlarini yangilash, tubdan takomillashtirish kerakligini koʻrsatyapti. Oliy taʼlim tashkiloti boʻlmagan yoki xususiy sektorda Oʻzbekiston sharoitida nutq madaniyati oʻrganishga yoshlar, ayniqsa, ayollarning ehtiyoji yuqori ekani, alohida repetitor yoki ekspertlardan oʻrganishga talabning koʻp ekani buni yaqqol koʻrsatmoqda.

Adabiyotlar roʻyxati:

1. Bassarab S. N., Letoshnikova S. A., Tolmacheva V. V. “Символ науки” jurnali. 2017. 12-son. <https://os-russia.com/SBORNIKI/SN-2017-12.pdf>
2. Begmatov E., Boboyev A., Asomiddinova M. Adabiy norma va nutq madaniyati. Toshkent-1983.
3. Gorbachevich K. S. Словарь трудностей произношения и ударения в современном русском языке. Воронеж-2004.
4. Igebayeva F. A. “Деловые коммуникации” в формировании профессиональных компетенций современного выпускника агроуниверситета. Аграрный вестник Урала. Всероссийский научный аграрный журнал”. 2013, № 11 (117). <https://elibrary.ru/rprxdtd>
5. Jiyanova N., Moʻminova O., Maksumova S. Nutq madaniyati. 2016.
6. Lapasov U., Akbarova M., Nutq madaniyati. Toshkent-2018.
7. Nemchinova I. P. “Персональный брендинг как технология коммуникационной деятельности коммерческой организации. Молодой исследователь Дона”. 2019, 4(19)-son. <https://elibrary.ru/item.asp?id=39244140>
8. Sitseron M. T. Oratorlik sanʼati haqida uch traktat (rus./lot.tarj. Petovskiy F. A., Strelnikova I. P., Gasparova M. L.), Moskva-1994.
9. Stolyarov N. S. “Культура речи руководителя. Вестник РУДН, серия Государственное и муниципальное управление”. 2014, 1-son. <https://journals.rudn.ru/public-administration/issue/view/412>
10. Usmanova Y. F. Yeremkina N. V. “Культура речевой коммуникации в альтернативном разрешении правовых споров и конфликтов. Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве”. 2020, 11-son. DOI 10.47643/1815-1337_2020_11_35
11. Xodjayeva R. “Качества хорошей речи. “Образование наука и инновационные идеи в мире” jurnali. 2024-mart. 5-qism.

IQTIDORLI BOLALARNI O'QITISHDA TA'LIMY VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI

*Xushvaqtov Akmaljon Kalandarovich,
Samarqand viloyati Samarqand shahar maktabgacha va maktab
ta'limi bo'limi tasarrufidagi 6-umumiy o'rta ta'lim maktab direktori*

ADVANTAGES OF USING EDUCATIONAL AND DIGITAL TECHNOLOGIES IN EDUCATING GIFTED CHILDREN

*Khushvaqtov Akmaljon Kalandarovich,
Director of secondary school No. 6 under the Department of
Preschool and School Education of Samarkand city,
Samarkand region*

ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ И ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ОДАРЕННЫХ ДЕТЕЙ

*Хушвақтов Акмалжон Каландарович,
Директор общеобразовательной школы №6 при отделе
дошкольного и школьного образования города Самарканда
Самаркандской области*

*xushvaqtovakmaljon@
mail.com*

*[https://orcid.org/0009-
0005-3827-0908](https://orcid.org/0009-0005-3827-0908)*

Annotatsiya: Ushbu maqolada iqtidorli bolalarni o'qitish jarayonida raqamli va ta'limiy texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi zamonaviy texnologiyalar iqtidorli o'quvchilarning muhim ko'nikmalarini rivojlantirish, yangi bilimlarni o'zlashtirish hamda ijodiy salohiyatini oshirishga qanday ta'sir ko'rsatishini aniqlashdir. Shuningdek, onlayn ta'lim platformalari va masofaviy o'qitish tizimlari iqtidorli o'quvchilar uchun eng samarali o'quv vositalaridan biri sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: iqtidorli o'quvchilar, raqamli texnologiyalar, onlayn ta'lim, innovatsion texnologiyalar, raqamli savodxonlik.

Annotation: This article analyzes the effectiveness of using digital and educational technologies in the process of teaching gifted children. The main purpose of the study is to determine how modern technologies affect the development of important skills of gifted students, the assimilation of new knowledge and the enhancement of their creative potential. Online educational platforms and distance learning systems are also considered as one of the most effective learning tools for gifted students.

Key words: gifted students, digital technologies, online education, innovative technologies, digital literacy.

Аннотация: В данной статье анализируется эффективность использования цифровых и образовательных технологий в процессе обучения одаренных детей. Основная цель исследования - определить, как современные технологии влияют на развитие важных навыков одаренных учащихся, усвоение новых знаний и повышение их творческого потенциала. Онлайн образовательные платформы и системы дистанционного обучения также рассматриваются как один из наиболее эффективных инструментов обучения для одаренных учащихся.

Ключевые слова: одаренные учащиеся, цифровые технологии, онлайн-образование, инновационные технологии, цифровая грамотность.

Kirish. Har qanday jamiyatning barqaror rivojlanishi, eng avvalo, yosh avlodning bilim va salohiyatiga tayanadi. Bugungi globallashuv davrida mamlakatlar o'rtasidagi raqobat inson kapitalining sifati bilan belgilanmoqda. Shu jihatdan iqtidorli o'quvchilarni erta aniqlash, ularning intellektual va ijodiy salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish O'zbekiston kelajagini belgilovchi eng muhim omillardan biridir. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Yoshlarimizning har tomonlama yetuk, bilimli va vatanparvar bo'lib voyaga yetishi – yangi O'zbekiston poydevorini mustahkamlaydi" [1].

Har bir iqtidorli bola – bu kelajakdagi ilmiy kashfiyot, texnologik yangilik yoki madaniy yuksalishning manbai. Shunday ekan, ularni qo'llab-quvvatlash, imkoniyat yaratish va raqamli texnologiyalar orqali ularning bilimni global maydonga olib chiqish – O'zbekistonning eng muhim strategik vazifasidir.

Bugun O'zbekistonda "Barkamol avlod" markazlari, Prezident maktablari, ijod va ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari faoliyati aynan shu maqsadga xizmat qilmoqda. Ushbu ta'lim muassasalari o'quvchilarda fan, texnologiya, san'at, sport va boshqa sohalarida yuqori natijalarga erishish uchun qulay muhit yaratmoqda.

Raqamli transformatsiya jarayoni bugungi kunda ta'lim sohasining barcha bosqichlariga chuqur kirib bordi. Ayniqsa, bolalar va o'smirlar hayotida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) ta'limiy, kommunikativ hamda ko'ngilochar faoliyatlarning ajralmas qismiga aylangan. XXI asrda texnologiyalarni hayotdan butunlay ajratish mumkin emas, chunki ular insonning o'qish, ishlash va muloqot qilish madaniyatiga singib ketgan. Raqamli texnologiyalar zamonaviy o'quvchilar uchun tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, hamkorlikda ishlash va ijodiy fikrlash kabi kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim omil sifatida xizmat qilmoqda [2].

Iqtidorli o'quvchilar, odatda, yuqori darajadagi kognitiv qobiliyat, ijodiy tafakkur va muammoli vaziyatlarda tez yo'l topish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bunday o'quvchilar raqamli muhitdan nafaqat o'qish vositasi, balki bilim izlash, muloqot

qilish va tajriba almashish makoni sifatida ham faol foydalanadilar [3]. Internet, sun'iy intellekt (AI) va raqamli o'quv platformalari iqtidorli o'quvchilarning o'zini o'zi boshqaruvchi o'qish strategiyalarini mustahkamlashga, o'zlashtirish jarayonini tezlashtirishga ko'maklashadi.

Bugungi raqamli ta'lim muhitida o'qituvchining roli o'zgarib, u axborot manbai emas, balki yo'naltiruvchi va fasilitator sifatida maydonga chiqmoqda. Masalan, **Google Workspace for Education, Khan Academy, Kahoot va Coursera** kabi raqamli vositalar o'quv jarayonini moslashuvchan, shaxsga yo'naltirilgan shaklda tashkil etish imkonini beradi. Bu esa, o'z navbatida, iqtidorli o'quvchilarga: individual tempda ishlash, darslardan tashqari o'z qiziqishlari bo'yicha qo'shimcha fanlarni o'rganishlari, o'z bilimlarini onlayn testlar orqali baholash hamda sun'iy intellekt asosidagi yordamchi vositalardan (ChatGPT, Gemini AI) foydalanish imkonini beradi.

Iqtidorli bolalar yangi bilimlarni tez o'zlashtirish, tahlil va sintez qilish qobiliyatiga ega bo'lganliklari sababli, yuqorida keltirilgan texnologiyalar ularning o'quv motivatsiyasini oshirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, tarix fanida ular **Google Earth** yoki **VR muzeylar** orqali tarixiy joylarni virtual ko'rishlari, biologiyada esa **PhET simulatsiyalari** orqali tajribalarni onlayn o'tkazishlari mumkin. Bundan tashqari, **data-analitika vositalari** (Tableau, MS Excel yoki Python dasturlash tili orqali ma'lumot tahlili) iqtidorli o'quvchilarga ilmiy tadqiqotlar va loyihaviy ishlarini sifatliroq olib borish imkonini beradi.

Iqtidorli o'quvchilar odatda yangi g'oyalarni sinab ko'rish, tadqiqot olib borish va ijodiy yondashuvni qo'llashga moyil bo'ladilar. Shu nuqtai nazardan, loyihaviy ta'lim (**Project-Based Learning**) yondashuvi va **STEAM** modeli iqtidorli o'quvchilar uchun ayniqsa samaralidir. Masalan, **Tinkercad, Scratch, Arduino** yoki **MIT App Inventor** kabi raqamli platformalar yordamida ular muhandislik yoki dasturlash loyihalarini yaratishlari mumkin. Bu jarayon ularning **mustaqil fikrlash, kreativ muammolarni yechish va ilmiy fikrlash** ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Yana bir muhim jihat borki, bu iqtidorli o'quvchilarning bilimni baholash jarayonidir.

An'anaviy baholash usullari iqtidorli o'quvchilarning yuqori o'rganish tezligini to'liq aks ettira olmaydi. Shu sababli, **adaptiv baholash tizimlari** (**Google Forms with AI analysis, Moodle** yoki **Kahoot**) o'quvchining darajasiga mos tarzda savollarni moslashtiradi va darhol teskari aloqa beradi. Bunday yondashuv iqtidorli o'quvchilarga o'z bilimlarini mustaqil tahlil qilish, o'zini baholash va kamchiliklarini tezda aniqlash imkonini yaratadi.

Afsuski, mamlakatimizning ayrim hududlarida iqtidorli bolalarni o'qitish uchun zarur kompetensiyalarga ega bo'lgan o'qituvchilar va professional kadrlar yetishmasligi kuzatilmoqda [4]. Iqtidorli maktab o'quvchilari, masalan, qishloq joylarda yashovchilar uchun onlayn kurslar ta'limda asosiy yordamchi bo'lishi mumkin.

Umuman aytganda, iqtidorli bolalarni o'qitishda raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish zamonaviy ta'limning muhim strategiyasidir. U nafaqat o'quv jarayonini individuallashtiradi, balki o'quvchilarning ijodiy va kognitiv salohiyatini maksimal darajada ochib beradi. Shuningdek, raqamli muhit orqali o'quvchilarning mustaqil o'rganish malakasi shakllanadi, interaktiv o'qitish usullari orqali bilimni chuqur o'zlashtirish ta'minlanadi, tezkor baholash va tahlil qilish imkoniyati yaratiladi hamda ta'lim jarayoni global raqamli ta'lim tizimlariga integratsiyalashadi. Qolaversa, raqamli texnologiyalar iqtidorli bolalar

uchun nafaqat o'qish vositasi, balki ularning intellektual, ijodiy va shaxsiy rivojlanishlarini ta'minlovchi strategik resurs sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston yoshlari forumida so'zlagan nutqi. Toshkent, 26.12.2020. https://uza.uz/oz/posts/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-ozbekiston-yoshlari-forumida-sozlagan-nutqi_197663
2. Atamuratov R., Xushvaqto A. Preparing Future Computer Science Teachers Through Using Innovative Technologies //Бюллетень науки и практики. – 2024. – Т. 10. – №. 5. – P. 647-652.
3. Atamuratov R., Xushvaqto A. Digital Transformation in Education: The Beginning of a New Era //Бюллетень науки и практики. – 2025. – Т. 11. – №. 1. – P. 294-300.
4. Толстошеева К. Н. и др. Особенности развития одаренных детей //Педагогика и психология: актуальные вопросы теории и практики. – TSNS Interaktiv Plus, 2016. – №. 4 (9). – С. 260-264.
5. Atamuratov R. Ways to Form Students' MEDIA Literacy //Scientific Collection «InterConf». – №. 263. – С. 19-23.

O'ZBEK VA RUS TILLARIDAGI MADANIY METAFORALAR: LINGVOKULTUROLOGIK TAHLIL

Istoda Rasulova, Samarqand davlat universiteti, "O'zbek tilshunosligi"
kafedrası dotsenti

CULTURAL METAPHORS IN UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES: A LINGUOCULTUROLOGICAL ANALYSIS

Istoda Rasulova, Samarkand State University

Associate Professor of Uzbek Linguistics

КУЛЬТУРНЫЕ МЕТАФОРЫ В УЗБЕКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ:

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Истода Расулова, Самаркандский государственный университет
Доцент кафедры узбекского языкознания

e-mail:

istoda.87@gmail.
com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek va rus tillaridagi madaniy metaforalar lingvokulturologik yondashuv asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda metaforaning madaniy, semantik va konseptual xususiyatlari, shuningdek ularning xalq tafakkuri va qadriyat tizimidagi o'rni aniqlangan. Maqolada "yurak–serdce", "ko'ngil–duya", "ot–buqa", "tulki–luca", "chumchuq–zayac" kabi obrazlar orqali ikki tilda metaforik modellar tahlil etilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'zbek metaforalari ijtimoiy va axloqiy yo'nalishga ega bo'lsa, rus metaforalari shaxsiy va emotsional tajribani ifodalaydi.

Kalit so'zlar: metafora, lingvokulturologiya, konseptual tahlil, o'zbek tili, rus tili, madaniy kod, hayvon obrazi, xalq tafakkuri.

Abstract: This article analyzes cultural metaphors in Uzbek and Russian languages through a linguoculturological approach. The study identifies the cultural, semantic, and conceptual characteristics of metaphors and their role in the national worldview and value system. Using metaphorical images such as "yurak–heart", "ko'ngil–soul", "ot–bull", "tulki–fox", and "chumchuq–hare", the paper compares metaphorical models in both languages. The findings reveal that Uzbek metaphors tend to emphasize social and moral dimensions, whereas Russian metaphors express personal and emotional experience.

Key words: metaphor, linguoculturology, conceptual analysis, Uzbek language, Russian language, cultural code, animal imagery, folk worldview.

Аннотация: В данной статье рассматриваются культурные метафоры в узбекском и русском языках с позиции лингвокультурологического подхода. В исследовании выявлены культурные, семантические и концептуальные особенности метафоры, а также её роль в системе народного мышления и ценностей. На материале образов «yurak–сердце», «ko'ngil–душа», «ot–бык», «tulki–лиса», «chumchuq–заяц» проведён сопоставительный анализ метафорических моделей двух языков. Результаты показывают, что узбекские метафоры носят преимущественно социально-нравственный характер, тогда как русские отражают личностный и эмоциональный опыт.

Ключевые слова: метафора, лингвокультурология, концептуальный анализ, узбекский язык, русский язык, культурный код, зооморфный образ, народное мышление.

Kirish. Mafkuraviy, madaniy va ijtimoiy kognitiv vosita sifatida xizmat qiladi. U inson jarayonlarni ifodalashda metafora muhim lisoniy va tafakkurining ajralmas qismi bo'lib, dunyoni idrok

etish, tushunish va uni ifodalash jarayonini belgilaydi. Konseptual metafora nazariyasi tarafdorlari, jumladan J. Lakoff va M. Jonson, metaforani nafaqat til hodisasi, balki inson tafakkurining asosi sifatida izohlaydilar [Lakoff & Johnson, 1980, s. 12]. Ularning fikricha, metafora insonning jismoniy va hissiy tajribasiga tayanib, abstrakt tushunchalarni anglash va ularni til orqali ifodalash imkonini beradi.

So'nggi yillarda metaforologiya lisonshunoslik, madaniyatshunoslik va diskurs tahlili chorhasida shakllangan mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida rivojlanmoqda [Chudinov, Budaev & Solopova, 2020, s. 44]. Tadqiqotchilar metaforaning lingvokulturologik tabiatiga e'tibor qaratib, uning madaniy konnotatsiyalarini, qadriyatlar tizimidagi o'rnini va ijtimoiy ongning shakllantirishdagi rolini o'rganmoqdalar [Kövecses, 2005, s. 18; Musolff, 2016, s. 73].

Metaforaning universalligi va milliy-madaniy xususiyatlari o'rtasidagi munosabatni aniqlash hozirgi davr kognitiv tilshunosligining markaziy masalalaridan biridir. Ba'zi olimlar, xususan R. Gibbs va Z. Kövecses, metaforalar insoniyat uchun umumiy bo'lgan hissiy va tana tajribasiga asoslanishini ta'kidlasa, boshqalar, masalan A. Musolff va O. Solopova, har bir tilda metaforalarning milliy-madaniy kontekstdan kelib chiqib shakllanishini qayd etadilar [Gibbs, 2006, s. 54; Solopova & Kushneruk, 2021, s. 727].

Til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik madaniy metaforalarni o'rganishda markaziy ahamiyat kasb etadi. Masalan, ko'plab madaniyatlarda "yurak" hissiyotlarning markazi sifatida qaraladi, biroq ayrim Sharq tillarida, jumladan malay tilida, bu vazifani "jigar" bajaradi [Charteris-Black, 2002, s. 129]. Shu bois, metaforalarning ma'nosini tushunishda ularning madaniy asoslarini hisobga olish zarur.

Ushbu maqolada o'zbek va rus tillaridagi madaniy metaforalar lingvokulturologik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi – ikki tildagi madaniy metaforalarni qiyoslash, ularning semantik, madaniy va konseptual asoslarini aniqlash, shuningdek, metaforik tasavvurlarning xalq tafakkurida qanday aks etishini ko'rsatishdir. Mazkur yondashuv o'zbek va rus xalqlarining dunyoqarashi, qadriyatlari va madaniy stereotiplarini til orqali tahlil qilish imkonini beradi [Bilá & Ivanova, 2020, s. 221].

Lingvokulturologiya til orqali xalqning milliy tafakkuri, qadriyatlari va dunyoqarashini o'rganishga qaratilgan fan sohasidir. Bu yo'nalishda metafora tildagi madaniy kodni ochib beruvchi asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Z. Kövecses ta'kidlaganidek, har qanday metafora insonning tajribasiga asoslanadi, lekin uning ifodalanish shakli milliy-madaniy kontekstdan kelib chiqadi [Kövecses, 2005, s. 17]. Shu bois, bir metaforaning turli madaniyatlarda turlicha talqin qilinishi tabiiy holatdir.

Metafora nafaqat obrazli vosita, balki xalqning dunyoni qanday ko'rishini va qadrlashini ifodalaydigan konseptual tizimdir. Masalan, rus tilidagi "душа" tushunchasi madaniy metaforik model sifatida keng qo'llanadi va insonning ichki olamini, ruhiy holatini bildiradi. O'zbek tilidagi "ko'ngil" yoki "qalb" tushunchalari bilan bu model semantik jihatdan yaqin bo'lsa-da, milliy konnotatsiyada farqlanadi. O'zbek tili uchun "ko'ngil" — hissiyot va ilhom manbai, ruhiy noziklik belgisi bo'lsa, rus tili uchun "душа" — axloqiy va falsafiy qadriyatlar markazidir [Bilá & Ivanova, 2020, s. 230].

O'zbek madaniyatida "yurak" so'zi nafaqat fiziologik organ, balki jasorat, muhabbat va sadoqat ramzidir. "Yurakli inson" deganda jasur, sadoqatli va halol shaxs nazarda tutiladi. Rus tilida esa "сердце" so'zi ko'proq romantik va hissiy ifoda bilan bog'lanadi: "от всего сердца", "сердечный человек" kabi birikmalar mehr va samimiyatni bildiradi. Shunday qilib, ikkala tilda ham yurak konsepti hissiyot bilan bog'liq bo'lsa-da, **o'zbek tilida ijtimoiy va axloqiy, rus tilida esa shaxsiy va emotsional semantik komponentlar** ustuvor hisoblanadi [Charteris-Black, 2002, s. 129].

Lingvokulturologik tahlil shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi madaniy metaforalar ko'proq insoniylik, halollik, samimiyat kabi ijtimoiy qadriyatlarni aks ettirsa, rus tili metaforalari ruhiy kechinma, falsafiy mushohada va milliy xarakter timsoliga aylangan. Shu bois metafora ikki xalqning madaniy tafakkurini o'zida mujassamlashtiruvchi ko'zgudir [Chudinov & Shustrova, 2024, s. 197].

Metaforik o'xshatishlar tilda insonning his-tuyg'ulari, xatti-harakati va fe'l-atvorini **hayvon obrazlari** orqali ifodalashning eng qadimiy shakllaridan biridir. Bu jarayon til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni yoritadi, chunki har

bir xalq hayvonot olamini o'z madaniy tajribasi, e'tiqodi va qadriyatlarini asosida baholaydi.

(qadriyatli) qarashlari va milliy obrazlar tizimi yaqqol namoyon bo'ladi.

Quyidagi o'xshatishlar misolida o'zbek va rus xalqlarining metaforik tafakkuri, aksiologik

Tushuncha / fazilat	O'zbekcha metafora	Ruscha metafora	Ma'nosi va madaniy sharh
Sog'lomlik, kuch	Otdek baquvvat	Здоров как бык (buqa kabi sog'lom)	O'zbeklarda ot – mehnat, chidam va erk ramzi; ruslarda buqa – jismoniy kuch va toliqmaslik ramzi.
Dangasalik	Molday yotadi	Ленив как кот (mushukdek dangasa)	O'zbeklarda mol bekorchilik, dangasalik sifatida; ruslarda mushuk – yotishni yoqtiruvchi jonivor sifatida qaraladi.
Ayyorlik	Tulki kabi ayyor, shu bilan birga ilon. Ilon yog'ini yalagan	Хитрая как лиса (tulkidek ayyor)	Har ikki tilda tulki makkorlik timsoli. Bu metafora universal xarakterga ega. Lekin o'zbek tilida ayyorlik ilonga ham qiyoslanadi
Bevahmlik, qo'pol, dag'allik	Ayiqday befahm	Неуклюжий как медведь	Har ikki tilda o'xshash
Qo'rqqoqlik	Chumchuqday, (quyon yurak ham ishlatiladi)	Трус как заяц (quyondek qo'rqqoq)	Har ikki tilda quyon qo'rqqoqlik ramzi bo'lsa, o'zbek tilida chumchuq qo'rqqoqlik ramzi

O'zbek va rus metaforalarida ba'zi obrazlar universal (masalan, tulki, ayiq), boshqalari esa madaniy xos (masalan, ot va buqa, chumchuq va quyon). O'zbek metaforalari ko'proq ijtimoiy-axloqiy bahoga ega, rus metaforalari esa psixologik va emotsional xarakterda. Hayvon obrazlari orqali inson fazilatlarini ifodalash — har ikki tilda lingvokulturologik kod sifatida xizmat qiladi: xalq dunyoqarashi, qadriyat tizimi va madaniy xotirani aks ettiradi.

XULOSA. O'zbek va rus tillaridagi madaniy metaforalar tahlili shuni ko'rsatadiki, metafora faqat til hodisasi emas, balki xalq tafakkurining, qadriyatlar tizimining va madaniy xotirasining ifodasidir. Har ikki tilda metaforalar insonning his-tuyg'ulari, axloqiy fazilatlarini va ijtimoiy munosabatlarini ifodalovchi konseptual vosita sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek metaforalari ko'proq ijtimoiy-axloqiy va ma'naviy qadriyatlar bilan bog'liq bo'lib, halollik, sabr, sadoqat, jasorat kabi tushunchalarni ifodalaydi. Rus metaforalari esa ruhiy kechinma, emotsional holat va individual his-tuyg'ularni ifodalashga moyil. Hayvon obrazlari asosidagi metaforalar (masalan, ot – buqa, tulki – ayiq, chumchuq – quyon) tilning milliy-madaniy

xususiyatlarini ochib beradi: ular xalqning hayot tarzi, dunyoqarashi va qadriyat tizimidan kelib chiqadi. Shu bois, metaforalarni kontrastiv va lingvokulturologik nuqtayi nazardan tahlil qilish xalq tafakkuridagi milliy semantik modellarni ochib beradi. Mazkur tadqiqot natijalari madaniyatlararo kommunikatsiyada, tarjimashunoslikda, shuningdek ikki tilli leksikografiyada qo'llanishi mumkin bo'lib, metaforaning milliy-madaniy semantikasini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.
2. Chudinov, A. P., Budaev, E. V., Solopova, O. A. *Political Metaphor Studies: Discursive Turn*. — Moscow: Flinta, 2020. — 312 p.
3. Kövecses, Z. *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2005. — 296 p.
4. Musolff, A. *Political Metaphor Analysis: Discourse and Scenarios*. — London: Bloomsbury Publishing, 2016. — 210 p.

JAHON TARIXIY-ADABIY ASARLARDA BOBUR MIRZO TALQINI

Avazova Lobar Buriyevna,
Qashqadaryo viloyati, Qarshi shahar,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
“Rus tili va adabiyoti” kafedrası o‘qituvchisi

INTERPRETATION OF BABUR MIRZO IN WORLD HISTORICAL AND LITERARY WORKS

Avazova Lobar Buriyevna
Department of Russian Language and Literature,
University of Economics and Pedagogy,
Karshi city, Kashkadarya region

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ БОБУРА МИРЗО В МИРОВОЙ ИСТОРИЧЕСКО-ЛИТЕРАТУРНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Авазова Лобар Буриевна,
Преподаватель кафедры русского языка и литературы,
Университет экономики и педагогики,
г. Карши, Кашкадарьинская область

avazovalobar7@
gmail.com

ORCID:0009-
0002-6944-346x

Annotatsiya: Mazkur ilmiy ishda Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsiyati va ijodining jahon tarixiy-adabiy manbalarda qanday talqin qilinganiga e'tibor qaratilgan. Bobur “Boburnoma” asari orqali nafaqat o‘zbek adabiyoti, balki jahon adabiy va tarixiy tafakkuriga ham katta ta’sir ko‘rsatgan.

Kalit so‘zlar: Bobur mirzo, Boburnoma, jahon adabiyoti, tarixiy talqin, madaniy meros, g‘arbiy manbalar, estetik tahlil.

Abstract: This research paper explores how the personality and literary legacy of Zahiriddin Muhammad Babur are interpreted in global historical and literary works. Through his masterpiece Baburnama, Babur significantly influenced not only Uzbek literature but also world historiography and literary culture.

Key words: Babur mirzo, Baburnama, world literature, historical interpretation, cultural heritage, western sources, aesthetic analysis.

Аннотация: В данной научной работе рассматривается, как личность и творчество Захириддина Мухаммада Бабура интерпретируются в мировых историко-литературных источниках. Благодаря своему произведению «Бабурнаме», он оказал значительное влияние не только на узбекскую литературу, но и на всемирную историческую мысль.

Ключевые слова: Бабур мирзо, Бабурнама, мировая литература, историческая интерпретация, культурное наследие, западные источники, эстетический анализ.

Kirish. Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530) — o‘zbek xalqi tarixida o‘ziga xos iz qoldirgan shaxsdir. U nafaqat buyuk sarkarda va davlat arbobi, balki yirik adib, chuqur tafakkur egasi sifatida ham tanilgan. Uning “Boburnoma” asari turkiy adabiyotning durdona namunasiga aylangan bo‘lib, tarixiy voqealarni jonli tasvirlash, badiiy ifoda va individual uslub bilan ajralib turadi. G‘arbiy Yevropa va Osiyo mamlakatlarida

ham Bobur shaxsiga nisbatan katta qiziqish bildirilgan. Ayniqsa, zamonaviy tarixshunoslikda Boburga bo‘lgan yondashuv kengayib, uni faqat sarkarda yoki yozuvchi sifatida emas, balki ko‘p qirrali tarixiy shaxs — davlat arbobi, faylasuf, madaniyat targ‘ibotchisi sifatida talqin qilish tendensiyasi kuchaygan.

Mavzuning dolzarbligi. Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsiyati va ijodi tarix,

adabiyot, tilshunoslik, madaniyatshunoslik kabi fanlar kesishmasida keng o'rganilgan. Uning o'zbek adabiyoti va jahon madaniy merosidagi o'rni, ayniqsa "Boburnoma" asarining badiiy, tarixiy va madaniy qimmatini haqida bir qator muhim ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Quyida ushbu mavzuga oid yetakchi asarlar tahlil qilinadi.

O'zbek olimlari tadqiqotlarida Bobur talqini: S. Azimjonovanning "Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida realistik obraz" nomli tadqiqotida Boburning nasriy va she'riy merosi, ayniqsa "Boburnoma"dagi realistik tasvirlar, inson obrazlari, geografik va tabiat manzaralari tahlil qilinadi. U "Boburnoma"ni tarixiy-biografik roman sifatida baholaydi va asardagi psixologik tasvirlarga alohida e'tibor qaratadi. H. Sultonov o'zining "Bobur tarixiy manba sifatida" nomli ilmiy risolasida "Boburnoma"ni XIV–XVI asrlar Markaziy Osiyo tarixini o'rganishdagi eng muhim yozma manba deb e'tirof etadi. U asarda keltirilgan ma'lumotlarning ishonchliligi, faktologik aniqligi, tildagi jonlilik va bevositalikni alohida ta'kidlaydi. H. Boltaboyev Bobur g'azallari, ruboiylari va she'riy uslubini o'rganib, uni o'z davrining yuqori darajadagi mumtoz shoiri sifatida tahlil qiladi.

2. Xorijiy olimlar tadqiqotlarida Bobur talqini: Annette Beveridge – The Baburnama: Memoirs of Babur (1921) Bu ingliz sharqshunosi tomonidan amalga oshirilgan "Boburnoma" tarjimasi G'arb olimlari orasida Bobur shaxsiga bo'lgan qiziqishni keskin oshirdi. Beveridge tarjimada faqat matnni ingliz tiliga o'girmasdan, balki har bir epizodga tarixiy, madaniy va geografik izohlar bergan. Uning talqinida Bobur ajoyib kuzatuvchan, ziyoli, madaniyatli va o'z davrining yuksak saviyada o'ylovchi arbobi sifatida ko'rsatilgan. Fransua Berne va Barlome Erballo Molenli Fransuz sharqshunoslari tomonidan XVIII–XIX asrlarda Mug'ullar saltanatiga oid yozilgan asarlarda Bobur Hindiston tarixining asoschilaridan biri sifatida tilga olinadi. Ularning asarlarida Boburning ilm-fanga qiziqishi, san'at homiysi sifatidagi roli, shuningdek uning erkin fikrlovchi, falsafiy shaxs sifatidagi jihatlari yoritiladi. L. Sharma – The Mughal Empire (1988) Hind tarixchisi L. Sharma Bobur va uning avlodlarini Hindiston tarixida siyosiy markazlashuv va madaniy uyg'onishning boshlanish nuqtasi deb ataydi. Sharma, Boburning o'tkir harbiy strategiyasi bo'lishi bilan birga,

Hindistonda ko'pchilik dinlar o'rtasida muvozanat saqlashga intilgan siyosiy arbob sifatidagi rolini e'tirof etadi. Farzana Mun – Babur: Founder of the Mughal Empire (2006), Babur's Legacy in Hindustan (2009), Voices of the Empire: Babur and Beyond (2013) Farzona Mun — zamonaviy Pokiston tarixshunosligining yetakchi vakillaridan biri bo'lib, Bobur haqida uchdan ortiq monografiya yozgan. Uning asarlarida Bobur nafaqat Hindistonda imperiya asoschisi sifatida, balki madaniy yuksalish davrining yetakchisi sifatida talqin qilinadi. U Boburning shaxsiy xotiralari orqali o'sha davr jamiyatining ichki hayotiga kirib boradi. Alex Rutherford – Empire of the Moghul: Raiders from the North (2010) Bu asar Bobur hayoti asosida yozilgan badiiy-tarixiy roman bo'lib, unda Boburning bolaligidan boshlab, Hindistonga yurishigacha bo'lgan hayoti tarixiy voqealar asosida, dramatik va badiiy shaklda tasvirlanadi. Roman xalq ommasi uchun mo'ljallangan bo'lsa-da, u ilmiy manbalar asosida yozilgan va keng o'quvchilar auditoriyasida Bobur shaxsiga nisbatan qiziqishni kuchaytirdi. Mazkur "Buyuk Mo'g'ullar Imperiyasi" rukni ostida tarixiy romanlarning navbatdagisi "Ruler of the World" ("Dunyo hukmdori") deb nomlanib, u 2011-yilda nashr etilgan. Asar buyuk Boburiylar sulolasining eng yirik vakili adolatli va oqil podshoh Akbar va uning hukmronligiga bag'ishlangan. "The Tainted Throne" ("Darz ketgan taxt") asari 2012-yilda nashrdan chiqqan bo'lib, Jahongir va uning hukmronlik davri yoritilgan, unda ota va o'g'il o'rtasidagi ishonchsizlik va raqobat muxiti va ana shu muhit ta'siri ostida mustahkam va bardoshli hokimiyatni darz ketishi hikoya qilingan. Keyingi asar "The Serpent's Tooth" ("Ilonning tishi") deb nomlanib, u 2013 yilda nashrdan chiqqan. Asarda o'z suyuqlik rafiqasi Mumtoz Mahal xotirasiga bag'ishlab ajoyib Toj Mahalni bunyod ettirgan Shohjahon va uning hukmronligi hamda boburiylar sulolasining eng gullab yashnagan davri aks ettirilgan.

2015-yil boburiylarga bag'ishlangan navbatdagi "Traitors in the Shadows"

("Soyadagi g'animlar") romani chop etildi. Unda Shohjaxonni taxtdan ketishi va

Avrangzebni taxta kelishi, hududi kengaygan, biroq kuchsizlangan, shonli va

qachonlardir qudratli bo'lgan Buyuk Imperiyani inqirozga yuz tutishi hikoya

qilinadi.

Tahlillar va natijalar. Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsiyati va ijodini jahon tarixiy-adabiy tafakkurida o'rganish bugungi kunda ham dolzarb masalalardan biridir. Uning asari — “Boburnoma” — tarixiy, geografik, etnografik, adabiy va tilshunoslik nuqtai nazardan katta ahamiyatga ega hujjatli manbadir. Quyidagi tahlillarda Boburga nisbatan turli davr va mintaqalarda qanday yondashuv bo'lgani aniq misollar bilan yoritiladi. Boburning “Boburnoma” asari dastlab XIX asr boshlarida g'arbiy ilmiy doiraga kirib keldi. 1921-yilda ingliz olimasi Annette Beveridge “Boburnoma”ni qayta tahrir qilgan holda ingliz tilida nashr ettirdi. Ushbu nashr o'zining izohlar, tarixiy kontekst va zamonaviy tahlillar bilan boyitilganligi sababli, hozirgacha G'arb ilmiy jamoasida asosiy manbalardan biri sifatida foydalaniladi. Beveridge Boburni "intellektual, tafakkur egasi, adabiy didga ega sarkarda" sifatida talqin etadi.

Xulosa. Yuqorida qayd etilgan asarlarni yaratishda mualliflar “Boburnoma”,

“Humoyunnoma”, “Akbarнома” asarlari, Hindistonga qilgan sayohatlari

davomida mahalliy xalq vakillari xotiralari, eshitgan va kutubxonalardan olgan

ma'lumotlarga tayanganlar. Shuningdek, Akbar davridan keyingi ma'lumotlarni yaratishda Boburiylar hukmronligining so'nggi davrlariga shohid bo'lgan ko'plab yevropalik savdogarlar,

tabiblar, siyosatchilar tomonidan yozib qoldirilgan manbalardan foydalanishgan. Har bir kitobning oxirida tarixiy ma'lumotnoma berilib, unda asarda berilgan ma'lumotlarni qay biri haqiqat va qay biri to'qima ekanligi hamda u nima maqsadda berilganligini izohlab berilgan. Ko'plab olimlar ular xoh yurtimiz, xoh xorijiy olimlar bo'lishidan qat'iy nazar, avvalo, “Boburnoma”ga murojaat qilganlar. Boburning hayot yo'li, jangu jadallari va u amalga oshirgan ezgu ishlarini o'rganish uchun hukmdorning o'zi yaratgan asari hamisha dasturulamal bo'lib xizmat qilib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Boltaboev H. Xorijda Boburshunoslik. –T.: 2008.
2. Ibrohimov A. Boburnoma-buyuk asar. – Toshkent: 2000.
3. Matyoqubova D. Badiiy matnning lisoniy tahlili. Ma'ruzalar matni. AnDU. 2008.
4. Moon Farzana. Babur the first mogul in India. Preface. Mehra Offset Press, Delhi. 1997.
5. Отажонов Н. Бобурнинг тарихий дунёқараши. – Самарқанд: СамДУ, 2004.
6. Холбеков М. Бобурнинг сиёсий фаолияти тарихий манбаларда. – Тошкент: Фан, 1998.
7. Qoraboyev M. Bobur va boburiyzoda shaxzodalar xorijiy adiblar talqinida.

INTERPRETATION OF VERB – ADVERB – PREPOSITION CONSTRUCTIONS IN BILINGUAL PHRASAL VERB DICTIONARIES

Ruzimov Sherali Saliyevich, PhD student

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyoz

FE'L–RAVISH–PREDLOG KONSTRUKSIYALARINING IKKI TILLI FE'LLI FRAZEMALAR LUG'ATLARIDAGI TALQINI

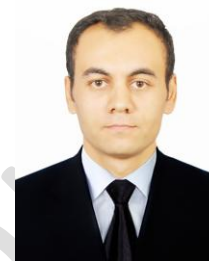
Ruzimov Sherali Saliyevich, tayanch doktorant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

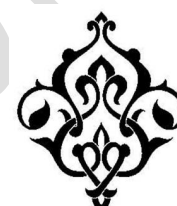
ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОНСТРУКЦИЙ ГЛАГОЛ – НАРЕЧИЕ – ПРЕДЛОГ В ДВУЯЗЫЧНЫХ СЛОВАРЯХ ФРАЗОВЫХ ГЛАГОЛОВ

Рузимов Шерали Салиевич, докторант

*Нукусский государственный педагогический институт
имени Ажинияза*

*ruzimovsherali88
@gmail.com*

Abstract: This study examines how English verb–adverb–preposition constructions are represented in bilingual dictionaries. It finds insufficient marking of syntactic behavior (e.g., passivization) and recommends a standardized entry format with valency coding and passive-use tags to better support learners.

Key words: bilingual, dictionary, entry, idiomatic, expression, passive.

Rezyume: Ushbu ish ingliz tilidagi fe'l–ravish–predlog konstruksiyalarining ikki tilli lug'atlaridagi talqinini tahlil qiladi. Sintaktik xususiyatlar (masalan, majhul shakl) yetarlicha ko'rsatilmaganligi aniqlangan; valensiya belgilari va majhul shakl ko'rsatkichlarini joriy etish taklif etiladi.

Kalit so'zlar: ikki tilli, lug'at, lug'at maqolasi, idiomatik, birikma, majhul.

Аннотация: Данное исследование анализирует, как конструкции английского языка «глагол–наречие–предлог» представлены в двуязычных словарях. Оно выявляет недостаточную маркировку синтаксического поведения (например, пассивизации) и рекомендует стандартизированный формат словарной статьи с кодированием валентности и метками пассивного употребления для лучшей поддержки изучающих язык.

Ключевые слова: двуязычный, словарь, словарная статья, идиоматический, выражение, пассив.

Introduction. Verb–adverb–preposition constructions commonly termed phrasal-prepositional verbs—constitute a semantically opaque and syntactically complex subset of English multi-word verbs. Their correct interpretation and productive use present persistent challenges for Uzbek-speaking learners and translators, particularly due to mismatches in valency, idiomaticity, and voice behavior between English and Uzbek.

Methods. A multi-method qualitative–quantitative design was employed, ensuring triangulation across data types and analytical procedures.

2.1. Data Sources: The corpus comprised primary lexicographic and pedagogical materials, selected for representativeness and methodological contrast:

Source	Extra information
N. Abdurakhmonova, English–Uzbek Dictionary of Phrasal Verbs	Primary source: contains 10,450 entries (1,881 = 18% phrasal-prepositional verbs)
J. Erejepova, English Phrasal Verbs in Translation	Supplementary source: includes 364 phrasal verbs (40 = 11% phrasal-prepositional) used for illustrative examples & learner-focused explanations
R. Courtney, English Phrasal Verbs: English–Russian Dictionary	Benchmark for grammatical annotation (e.g., [T1], [LV2], capitalization/italics conventions)
R. A. Spears, McGraw-Hill’s Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs	Reference for idiomatic definitions and usage notes
Longman Phrasal Verbs Dictionary	Standard for pragmatic labeling and synonymy
The American Heritage Dictionary of the English Language (3rd ed.)	Cross-verification of syntactic patterns
A Guide to Phrasal Verbs (Cullen et al., eds.)	Supplementary definitions and usage constraints

2.2. Analytical Procedures: Five interlinked methodological strands were applied:

Objective	Instrumentation & Coding
1. Frequency & distribution	Manual extraction + spreadsheet tallying of V-Adv-Prep items per source; calculation of % share
2. Lexicographic treatment	Coding of: (a) paraphrase length, (b) idiomaticity markers, (c) synonym inclusion, (d) contextual examples
3. Typographical & cohesive devices	Annotation of: (i) formatting (WITH; <i>up</i>), (ii) valency codes ([T1], [Y2], [LV2], [DI1]), (iii) use of symbols (*, ◇, →, !!)
4. Syntactic flexibility & passive use	Identification of: (a) passive constructions, (b) object/recipient ordering, (c) adverb–preposition reduction)
5. Recommendations	Mapping observed gaps against Quirk et al. (1985) and Courtney (2000); proposing enhancements

All analyses were iterative and peer-verified to ensure reliability.

3. Results

3.1. Frequency and Representation Across Sources

In Abdurakhmonova’s dictionary: 1,881 phrasal-prepositional verbs (18% of 10,450 entries).

In Erejepova’s manual: 40 phrasal-prepositional entries (11% of 364 items).

Both sources show strong preference for one-word Uzbek glosses (e.g., *put up with* → *chidamoq*), especially for idiomatic senses.

3.2. Paraphrasing Strategies and Idiomatic Encoding

One-word paraphrases dominate, even when multi-word equivalents would better reflect syntax (e.g., *look in (on)* → *ko‘rib o‘tmoq*, not *qisqa muddat bemorni ko‘rib o‘tmoq*).

Idiomatic meanings are flagged variably: Courtney: *, *not fml*, *usu. pass.*

3.3. Typographical and Grammatical Signaling

The following patterns are evident in the entry for *put up with*:

put 'up with *v adv prep* **1.** (yuqoriga) osmoq, qo‘ymoq: [Y2 + *up* + WITH] *You can put the painting up with a ladder and some hooks.* ***2.** (kimningdir uyida) vaqtincha qolmoq: [LV2 (WITH)] *When I travel to Paris, I usually put up with my friend who lives there.* ***3.** *not fml* chidamoq, sabr qilmoq, bardosh bermoq [T1]: *The rude comments from the audience could not be put up with any longer.* [SYN] **tolerate sth** (formal), **endure sth** (formal). → *see also bear with, contend with.*

In this dictionary entry, [Y2] indicates a transitive verb followed by both a direct object and an adverbial phrase. To enhance clarity, the adverb *up* is italicized, while the preposition WITH is capitalized, thereby distinguishing their grammatical functions. The notation [Y2 + *up* +

WITH] explicitly highlights this distinction, where *up* functions as an adverb and WITH as a preposition.

Furthermore, [LV] denotes a linking verb with a predicative complement. The label [T1] specifies that *put up with* is a transitive phrasal verb, with the numeral 1 indicating that its object is typically a noun or pronoun. This classification system adheres to the conventions outlined in R. Courtney's dictionary, as exemplified by the entry: “***freeze in** *v adv* сковать льдом: [T1 (*usu. pass.*)] *The ship was frozen in the winter.*” [Courtney, 2000, p. 231]. Additionally, formal synonyms such as *tolerate* and *endure* provide paraphrases, reinforcing the semantic interpretation of the phrase as *to deal with something unpleasant or annoying, or to continue existing despite bad or difficult conditions*.

3.4. Pseudo-Passive: Although certain phrasal-prepositional verbs may appear in structures resembling the passive voice, they do not function as true passive constructions. This distinction is evident in the recommended dictionary entry for the expression *be fed up (with)*, defined as “to be bored, annoyed, or unhappy, especially because a situation that you do not like has continued for too long” [Longman Phrasal Verbs Dictionary, 2000, p. 161].

A well-structured dictionary entry may be formatted as follows:

'feed 'up *v adv* 1. (BrE) boqmoq, yedirmoq: [Y2 + *up*] *These tired athletes need a lot of feeding up after their training.* ♦ *When they were young, their uncle was always trying to feed them up with fruits and vegetables.* → see also **fatten up**. 2. **be fed up (with)** (informal) joniga tegmoq, to'yib ketmoq: *We are fed up with your excuses, stop bothering me.* ♦ *She looked thoroughly fed up with the constant noise.* → see also **brown off, cheese off, piss off, tire of**.

Unlike standard passive voice constructions, *be fed up (with)* does not exhibit an active counterpart. This pseudo-passive construction operates as a fixed idiomatic expression. Additionally, the incorporation of meaning-enhancing adverbs such as *thoroughly* and the use of linking verbs like *look* further underscore its distinctive syntactic and semantic properties.

3.5. Syntactic Flexibility: Object/Recipient Ordering

Fob off illustrates productive variation:

fob smth 'off on/onto smb (BrE, informal) (tovarlarni aldov yo'li bilan) majburlab oldirmoq, aldamoq: [D1] *They fobbed a broken phone off on the unsuspecting customer.* → see also **foist off on**.

[G] *v+n/pron+adv+prep*

fob smb 'off (with smth) (BrE) 1. (bilan) chalg'itmoq, to'xtatmoq, g'ov bo'lmoq: *Don't let them fob you off with excuses about the delay.* 2. sifatsizini aldab bermoq: *They fobbed the unsuspecting customer off with a broken phone.*

[SYN] **palm sb off (with sth)**. [G] *v + n/pron + adv*
♦ *v + adv + n*

In the phrase *fob smth off on/onto smb*, the sentence emphasizes the object first (e.g., *a broken phone*) followed by the recipient (*the unsuspecting customer*). Conversely, in the second dictionary entry, the recipient and object switch places. For example, in *They fobbed the unsuspecting customer off with a broken phone*, the sentence emphasizes the recipient initially and the object subsequently.

Although both sentences convey the same meaning and involve identical participants, the variation allows for distinct focal points. The first structure emphasizes the treatment of the object, whereas the second highlights the act of deception directed at the recipient. This syntactic flexibility enables speakers to prioritize different aspects of the message depending on context. The notation [D1] denotes a transitive verb followed by both a direct and an indirect object.

3.6. Adverb–Preposition Reduction

'move 'out *v adv* 1. (asosan uydan) ko'chirmoq, ko'chishga majbur qilmoq: [IØ + *out* (OF)] *No sooner had the office staff moved out (of the building) than the walls started to crack.*

In the example, the prepositional phrase *out of the building* is implied. Here, *out* functions independently as an adverb, making the sentence more concise while retaining its semantic equivalence to *out of the building*. This demonstrates how adverbs can encapsulate prepositional phrases, enhancing syntactic economy without compromising meaning. Additionally, in the dictionary entry, the marker [IØ] signifies that the phrasal verb is intransitive.

4. Discussion

4.1. Lexicographic Gaps and Implications

The analysis reveals a tension between usability and completeness in current resources: Erejepova's manual, while pedagogically valuable

for contextualized examples (e.g., *look in on*), offers no formal valency or voice guidance, increasing risk of learner overgeneralization (e.g., forming *Sarah was gone out with*).

Courtney's dictionary remains the gold standard for structural transparency, yet its Russian–Uzbek applicability is indirect.

The overreliance on one-word glosses simplifies lookup but obscures syntactic behavior—especially problematic for verbs like *put up with*, which permits passive, versus *go out with*, which does not.

4.2. Passive Voice: A Critical Diagnostic for Idiomaticity

Our findings confirm that passive viability is a reliable index of idiomatic strength: Literal/conventional senses (e.g., *put the painting up with hooks*) freely allow passive. Strong idioms (*be fed up with*, *go out with*) resist passivization or exist only in pseudo-passive form. We recommend that bilingual dictionaries adopt explicit passive-use tags, e.g.: *pass. possible*, *usu. pass.*, *not used in passive*, *only in pseudo-passive (lexical) form*. This would significantly aid Uzbek learners, for whom passive formation rules differ starkly from English.

4.3. Toward a Hybrid Annotation Model

Building on Courtney (2000) and Quirk et al. (1985), we propose a standardized entry template for English–Uzbek dictionaries:

verb 'adverb (preposition) pos [Valency code] (register) Uzbek gloss: Example ◊ Example. [SYN] formal/informal equivalent → related phrasal verb. → **see also** cross-references. **Passive:** *possible / not used / only pseudo-passive*.

Example applied to *put up with* (sense 3):

put 'up with *v adv prep [T1] not fml* chidamoq, sabr qilmoq: *The noise could not be put up with.* [SYN] **tolerate** (formal), **endure** (formal) → **bear**

with, live with. Passive: *possible (but not with animate subject focus)*.

5. Conclusion: Current bilingual dictionaries often oversimplify phrasal-prepositional verbs through one-word glosses and lack critical syntactic information—especially regarding passive use and idiomaticity. A hybrid annotation model integrating valency codes, pragmatic labels, and explicit passive diagnostics is proposed to enhance accuracy and usability.

References

1. Abdurakhmonova, N. (2017). *English-Uzbek dictionary of phrasal verbs*. Toshkent: Turon zamin ziyo.
2. Cullen, K., Kay, P., Hands, P., McGovern, U., & Wright, J. (Eds.). (2000). *A guide to phrasal verbs*. Boston: Heinle.
3. Dolgoplov, Y. (2010). *A dictionary of confusable phrases: More than 10,000 idioms and collocations*. Jefferson, NC: McFarland & Company, Inc., Publishers.
4. Erejepova, J. (2023). *English phrasal verbs in translation*. Tashkent: Metodist nashriyoti.
5. Courtney, R. (2000). *English Phrasal Verbs. English-Russian Dictionary*. Moscow: Pyc. яз.
6. *Longman phrasal verbs dictionary*. (2000). Pearson Education Limited.
7. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). *A comprehensive grammar of the English language*. London: Longman.
8. Spears, R. A. (2005). *McGraw-Hill's dictionary of American idioms and phrasal verbs*. New York: McGraw-Hill.
9. *The American Heritage Dictionary of the English Language* (3rd ed.). 1996. Boston: Houghton Mifflin.

ВАСИЯТНОМАНИНГ ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАРДАГИ ШАКЛЛАРИ ВА ТАЖРИБАСИ: ҚИЁСИЙ-ХУҚУҚИЙ ТАҲЛИЛ

Бекниязова Динора Байниязовна,

Одил судлов академияси мустақил изланувчиси

FORMS AND EXPERIENCE OF WILL IN FOREIGN COUNTRIES: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

Bekniyazova Dinora Bayniyazovna,

Independent applicant of the Academy of Justice

ФОРМЫ И ОПЫТ ВАСЛЕДОВАНИЯ В ЗАРУБЕЖНЫХ ГОСУДАРСТВАХ: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Бекниязова Динора Байниязовна,

Независимый соискатель Академии правосудия

e-mail:
awada@mail.ru

Аннотация: Ушбу мақолада васиятнома институтининг хорижий давлатлар (Германия, Франция, АҚШ, Англия, Швейцария, Япония ва Туркия) ҳуқуқий тизимларидаги ўрни ва ривожланиши хусусиятлари қиёсий таҳлил қилинган. Тадқиқот жараёнида континентал ва англо-американ ҳуқуқ тизимларидаги васиятнома шакллари, уларни расмийлаштириши тартиби, мерос шартномаси ва эр-хотиннинг қўшма васиятномаси каби мураккаб институтлар кўриб чиқилган. Шунингдек, замонавий тенденциялар, жумладан, электрон васиятномалар ва "зарарсиз хато" принципининг қўлланилиши таҳлил этилиб, Ўзбекистон қонунчилигини такомиллаштириши бўйича таклифлар илгари сурилган.

Калит сўзлар: васиятнома, мерос ҳуқуқи, қиёсий-ҳуқуқий таҳлил, мерос шартномаси, олографик васиятнома, нотариал тасдиқлаш, қўшма васиятнома, рақамли васиятнома.

Abstract: This article provides a comparative legal analysis of the institution of wills in the legal systems of foreign countries (Germany, France, USA, UK, Switzerland, Japan, and Turkey). The study examines the forms of wills in continental and Anglo-American legal systems, the procedures for their execution, as well as complex institutions such as inheritance contracts and joint wills of spouses. Modern trends, including digital wills and the application of the "harmless error" principle, are analyzed, and proposals for improving the legislation of Uzbekistan are put forward.

Key words: will, inheritance law, comparative legal analysis, inheritance contract, holographic will, notarization, joint will, digital will.

Аннотация: В данной статье проводится сравнительно-правовой анализ института завещания в правовых системах зарубежных стран (Германия, Франция, США, Великобритания, Швейцария, Япония и Турция). В процессе исследования рассматриваются формы завещаний в континентальной и англо-американской правовых системах, порядок их оформления, а также такие сложные институты, как наследственный договор и совместное завещание супругов. Анализируются современные тенденции, включая электронные завещания и применение принципа «безвредной ошибки», и выдвигаются предложения по совершенствованию законодательства Узбекистана.

Ключевые слова: завещание, наследственное право, сравнительно-правовой анализ, наследственный договор, олографическое завещание, нотариальное удостоверение, совместное завещание, цифровое завещание.

Кириш

Васиятнома институти фуқаролик ҳуқуқининг асосий институтларидан бўлиб, шахснинг ўз мулки устидан вафотидан кейин ҳам тасарруф қилиш эркинлигини таъминлайди. Хорижий давлатларда васиятноманинг шакллари, тасдиқланиш тартиби ва ижро этилиши миллий ҳуқуқ тизими, тарихий анъаналар ва ижтимоий-маданий омиллар таъсирида шаклланган. Ушбу мақолада Германия, Франция, АҚШ, Англия каби давлатлардаги васиятнома шакллари, уларнинг хусусиятлари ва амалиётда қўлланилиши қиёсий-ҳуқуқий таҳлил қилинади.

Адабиётлар таҳлили

Мақола мавзусини ёритишда хорижий ва маҳаллий олимларнинг илмий ишларига таянилди. Жумладан, В.Бергман Германия фуқаролик кодекси доирасида васиятноманинг классик ва замонавий шакллари тадқиқ этган бўлса, Г.Е.Авилов ва унинг жамоаси хорижий давлатлар фуқаролик ҳуқуқининг қиёсий таҳлилини амалга оширган.

С.М.Хоменко ва В.В.Низиньковскаянинг ишларида Россия ва Германия тажрибасидаги мерос ҳуқуқининг ўзига хос жиҳатлари очиқ берилган. Англо-саксон ва романо-герман ҳуқуқ тизимларидаги фарқли жиҳатлар Н.Ю.Комаристая томонидан ўрганилган. О.Е.Блинков эса собиқ Иттифок республикалари, хусусан Болтиқбўйи давлатларидаги мерос ҳуқуқи ривожланишини таҳлил қилган. Ушбу тадқиқотчиларнинг ишлари хорижий тажрибани тизимлаштириш ва миллий қонунчилик билан солиштириш учун назарий асос бўлиб хизмат қилган.

Тадқиқотлар методи

Ушбу тадқиқотни амалга оширишда қиёсий-ҳуқуқий таҳлил методи асосий ўрин тутди. Ушбу метод ёрдамида турли ҳуқуқ оилаларига мансуб давлатларнинг васиятнома институтлари ўртасидаги ўхшашлик ва фарқлар аниқланди.

Шунингдек, қуйидаги методлардан фойдаланилди:

Логик метод: Хорижий тажрибадаги ҳуқуқий нормаларнинг мазмун-моҳиятини

мантикий кетма-кетликда баён этишда қўлланилди.

Тизимли таҳлил: Васиятнома шакллари алоҳида элемент сифатида эмас, балки мерос ҳуқуқи тизимининг ажралмас қисми сифатида ўрганишга имкон берди.

Диалектик метод: Ҳуқуқий институтларнинг тарихий ривожланиши ва замонавий рақамлаштириш жараёнлари билан боғлиқ ҳолда ўзгаришини тадқиқ этишда фойдаланилди.

Натижалар ва Мухокама

Хорижий давлатлар тажрибаси кўрсатадики, васиятноманинг шакллари ва тартиб-қоидалари турли ҳуқуқ оиласига мансуб давлатларда кенг фарқланишга эга. Континентал ҳуқуқ тизимига кирувчи Германияда васиятноманинг кўпгина шакллари, жумладан нотариал васиятнома, қўлёзма васиятнома, фавкулудда ҳолатдаги васиятнома, эр-хотинининг қўшма васиятномаси ва мерос шартномаси қўлланилиши назарда тутилган [1, 237–238]. Германияда нотариал васиятнома икки нафар гувоҳ иштирокида йиғилган конвертга жойлаштирилиб, нотариус томонидан муҳрланади ва судга сақлаш учун топширилади. Васиятнома фақат мерос қолдирувчи вафот этигандан сўнг, ўлим ҳақидаги гувоҳнома асосида очилади [2, 4]. Ушбу жараён мерос қолдирувчининг ихтиёрининг махфийлиги ва расмийлигини таъминлайди.

Франция ҳуқуқида эса, васиятнома учун ушбу асосий шакллар: ологграфик (қўлёзма) васиятнома, нотариал васиятнома ва сирли васиятнома қўлланилади. Ологграфик васиятнома мерос қолдирувчи томонидан шахсан ёзилиши, имзоланиши ва санаси кўрсатилиши лозим. Бу шакл соддалиги ва нотариус иштирокисиз амалга оширилиши билан ажралиб туради [3, 512–518]. Бироқ, бу шаклдаги васиятномаларнинг ҳақиқийлиги баҳс-тартишларга сабаб бўлиши мумкин. Францияда, шунингдек, мерос қолдирувчининг яқин қариндошлари учун мажбурий улуш (reserve hereditaire) таъминланган бўлиб, бу васият эркинлигини маълум даражада чеклайди.

Англо-американ ҳуқуқ тизимида кирувчи Англия ва АҚШда васиятнома учун ягона расмий шакл белгиланган: у ёзма шаклда бўлиши, мерос қолдирувчи ёки унинг кўрсатмасига кўра бошқа шахс томонидан имзоланиши ва камида икки нафар гувоҳ иштирокида тасдиқланиши лозим. АҚШнинг кўпчилик штатларида шунингдек, қўлёзма васиятномаларни тузишга йўл қўйилади [4, 103-107]. Англо-американ тажрибасида шартли васиятномалар ҳам тан олинади, улар фақат васиятда белгиланган шарт-шароит юзага келганда кучга киради. Масалан: "Агар хотиним мендан кўпроқ умр кўрса, ушбу васият кучга киради". Шартнинг бажарилиши имкониятини баҳолаш суд ваколатига киради. Шунингдек, АҚШда "pour-over" васиятномалари кенг қўлланилади, бу орқали мол-мулк аввалдан тузилган ишончли бошқарув фондига (trust) ўтказилади.

Швейцария ҳуқуқида васиятноманинг учта асосий шакли мавжуд: қўлёзма васиятнома, нотариал васиятнома ва оғзаки васиятнома (фавқулодда ҳолатлар учун). Швейцарияда эр-хотининг биргаликдаги васиятномаси амал қилмайди, чунки суд амалиётида улар ҳақиқий эмас деб топилади [5, 158]. Бироқ, Швейцарияда мерос шартномаси жорий бўлиб, у васиятномага нисбатан анча каттиқроқ ҳуқуқий таъсирга эга.

Японияда эса, васиятноманинг икки шакли: қўлёзма васиятнома ва нотариал васиятнома мавжуд. Япония Фуқаролик кодексида васиятноманинг аник шакл талабларга риоя қилиниши таъкидланган. Шунингдек, Японияда "воситачи васиятнома" (will by proxy) институти мавжуд бўлиб, бу орқали шахс ўз ваколатли вакили орқали васиятнома тузиши мумкин.

Туркия ҳуқуқида васиятноманинг асосий шакллари: қўлёзма васиятнома, нотариал васиятнома ва оғзаки васиятнома (фавқулодда ҳолатлар учун). Туркияда оғзаки васиятнома фақат ҳарбий хизматдаги аскарлар, денгиз сафарларидаги денгизчилар ва ўлим хавотири остидаги шахслар учун назарда тутилган.

Шунингдек, хорижий давлатларда эр-хотининг биргаликдаги васиятномаси ва мерос шартномаси каби мураккаб институтлар ривожланган. Германияда эр-хотининг қўшма

васиятномаси уларнинг ўзаро меросхўр этиб тайинланишини ва ўзаро боғлиқ тасарруфларини назарда тутди [6, 31-33]. Мерос шартномаси эса икки томонлама ҳуқуқий ҳужжат бўлиб, уни тузган пайтданок кучга киради ва аввалги васиятнома ҳужжатлари ўз кучини йўқотади (Германия ФКнинг 2289-§). Бу институт Литва, Латвия, Эстония каби давлатларда ҳам қўлланилиб, меросхўрнинг ҳуқуқларини кучайтирилган ҳимоя таъминлайди [6, 40].

Хорижий тажрибада, шунингдек, васиятноманинг рақамли шакллари ривожланмоқда. АҚШнинг айрим штатларида, Австралия, Канада ва Бирлашган Араб Амирликларида электрон васиятномалар тан олинади. Улар электрон имзо, видеоёзув ва биометрик тасдиқлаш воситалари орқали расмийлаштирилади.

Рақамли васиятномаларнинг афзаллиги – тезлик, қулайлик ва масофадан қатъи назар амалга ошириш имкониятидир.

Хорижий давлатлар тажрибасида васиятномани талқин қилишнинг уч босқичи мавжуд: 1) сўзма-сўз талқин (матннинг тўғри маъноси), 2) тизимли талқин (васиятноманинг бошқа қисмлари билан мослаштириш), 3) мазмуний талқин (васият қилгувчининг ҳақиқий ниятини аниқлаш). Талқин жараёнида асосий мақсад – васият қилгувчининг сўнгги иродасини аник ва тўлиқ амалга оширишдир.

Шунингдек, хорижий давлатларда васиятноманинг "зарарсиз хато" (harmless error) принципи қўлланилиши мумкин. Бу принципга кўра, агар васиятномани расмийлаштиришдаги айрим расмий хатоларга қарамасдан, васият қилгувчининг ҳақиқий иродаси аник бўлса, васиятнома ҳақиқий деб тан олинади. Масалан, АҚШнинг "Uniform Probate Code" га кўра, васиятномани тасдиқлашда гувоҳлар сони етарли бўлмаса ҳам, агар васиятноманинг ҳақиқийлиги "аник ва ишончли далиллар" билан тасдиқланса, у ҳақиқий деб эътироф этилиши мумкин.

Хорижий тажрибада, шунингдек, васиятноманинг "фаворит талқини" (favor testamenti) принципи мавжуд. Бу принципга кўра, васиятномани талқин қилишда шубҳа юзага келган тақдирда, васиятноманинг амал қилишини сақлашга интилиш керак. Бошқача

килиб айтганда, суд васиятномани бекор қилишга эмас, балки уни сақлашга ҳаракат қилиши керак.

Хорижий давлатларда васиятномани ижро этиш жараёни ҳам аниқ тартибга солинган. Васиятнома ижрочиси (executor) ни тайинлаш, унинг ваколатлари ва масъулияти қонунда белгиланган. Масалан, Германияда васиятнома ижрочиси суд томонидан тасдиқланади ва унинг ҳаракатлари қаттиқ назорат қилинади. АҚШда эса, васиятнома ижрочисининг фаолияти суд назорати остида амалга оширилади.

Хулоса

Хорижий давлатлар тажрибаси кўрсатадики, васиятноманинг шакллари ва тартиб-қоидалари миллий ҳуқуқ тизимида боғлиқ ҳолда ривожланган. Континентал ҳуқуқ тизимида кенг ва рағбатлантирилган шакллар мавжуд бўлса, англо-американ тизимида асосан расмий шаклга эътибор қаратилган. Эр-хотинининг биргаликдаги васиятномаси ва мерос шартномаси каби институтлар мерос муносабатларини мурожаатли ва низосиз ташкил этишга имкон беради. Ўзбекистонда васиятнома ҳуқуқини такомиллаштиришда хорижий тажрибанинг ижобий жиҳатларидан, айниқса, шаклларнинг кенглиги, мерос шартномаси институтини жорий этиш ва

рақамли технологиялардан фойдаланиш имкониятларини ҳисобга олиш муҳимдир.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Бергман В. Гражданское уложение Германии. – М.: Walters Kluwer, 2015. – 450 с.
2. Хоменко С.М., Низиньковская В.В. Сравнительно-правовая характеристика отдельных вопросов наследования по завещанию в России и Германии // *Advances in law studies*. 2017. Том 5 № 4. – С. 1–12.
3. Авилов Г.Е., Вильданова М.М., Гайдаенко Н.И., Залесский В.В. Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование. – М.: Норма, 2000. – 600 с.
4. Путинцева Е.П. Способы выражения последней воли наследодателя по законодательству РФ и ФРГ // *Нотариальный вестник*. 2008. № 1. – С. 31–33.
5. Комаристая Н.Ю. Правовая регламентация оформления завещания в странах англо-саксонской и романо-германской правовых систем // *Экономика. Право. Общество*. 2017. № 2 (10). – С. 103–107.
6. Блинков О.Е. Развитие наследственного права в бывших республиках СССР. Часть VII. Литва // *Нотариус*. 2009. № 4. – С. 40–45.

O'ZBEK VA TOJIK TILLARINING TARIXIY ILDIZLARI (LINGVISTIK XUSUSIYATLAR VA ZAMONAVIY KO'RINISHLARI)

Saitov Suxrob Djumaydillayevich,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti v.v.b dotsenti,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

HISTORICAL ROOTS OF THE UZBEK AND TAJIK LANGUAGES (LINGUISTIC FEATURES AND MODERN FORMS)

Saitov Sukhrob Djumaydillayevich,

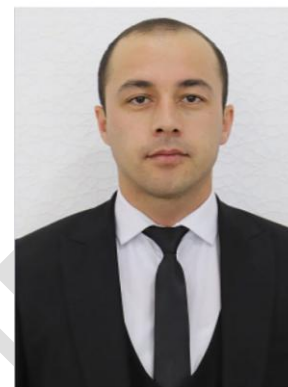
Acting Associate Professor, Denau Institute of Entrepreneurship and

Pedagogy, Doctor of Philosophy (PhD) in Philology

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ УЗБЕКСКОГО И ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКОВ (ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И СОВРЕМЕННЫЕ ФОРМЫ)

Саитов Сухроб Джумайдиллаевич,

и.о.доцент, Денауский институт предпринимательства и
педагогике, доктор философии (PhD) по филологических наук

e-mail:

sukhrob_uzb@mail.ru

[https://orcid.org/0009-](https://orcid.org/0009-0001-0681-9418)

0001-0681-9418

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek va tojik xalqlari o'rtasidagi ikki tillilik (bilingvizm) hodisasining tarixiy shakllanish bosqichlari, lingvistik xususiyatlari va bugungi kundagi holati tadqiq etiladi. Maqolada Mahmud Qoshg'ariy davridan boshlangan til aloqalari, o'zbek va tojik tillarining o'zaro leksik va grammatik ta'siri, shuningdek, «proksimal kontakt» tushunchasi tahlil qilingan. Ikki tillilikning geografik tarqalishi, xususan, O'zbekiston va Tojikiston hududlaridagi o'ziga xosliklari hamda badiiy adabiyotdagi in'ikosi yoritib berilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bu ikki tillilik shunchaki so'z o'zlashtirish jarayoni bo'lmay, balki chuqur madaniy va lisoniy integratsiya mahsulidir.

Kalit so'zlar: Bilingvizm (ikki tillilik), o'zbek tili, tojik tili, Mahmud Qoshg'ariy, proksimal kontakt, interferensiya, Somoniylar davri, adabiy aloqalar, so'z o'zlashtirish, areal lingvistika.

Abstract: This article examines the historical stages of bilingualism among the Uzbek and Tajik peoples, its linguistic features, and its contemporary status. The study analyzes language contacts that began during the period of Mahmud al-Kashgari, the mutual lexical and grammatical influence of the Uzbek and Tajik languages, as well as the concept of "proximal contact." The geographical distribution of bilingualism, particularly the specific features in the territories of Uzbekistan and Tajikistan, and its reflection in literary works are also discussed. The results indicate that this bilingualism is not merely a process of lexical borrowing, but a product of deep cultural and linguistic integration.

Key words: bilingualism, Uzbek language, Tajik language, Mahmud al-Kashgari, proximal contact, interference, Samanid period, literary contacts, lexical borrowing, areal linguistics.

Аннотация: В данной статье исследуются исторические этапы формирования билингвизма (двуязычия) у узбекского и таджикского народов, их лингвистические особенности и современное состояние. В статье анализируются языковые связи, начавшиеся со времён Махмуда Кашгари, взаимное лексическое и грамматическое влияние узбекского и таджикского языков, а также понятие «проксимальный контакт». Рассматриваются географическое распространение билингвизма, в частности особенности на территории Узбекистана и Таджикистана, а также его отражение в художественной литературе. Результаты исследования показывают, что этот

билингвизм – это не просто процесс заимствования слов, но продукт глубокой культурной и языковой интеграции.

Ключевые слова: билингвизм, узбекский язык, таджикский язык, Махмуд Кашигари, проксимальный контакт, интерференция, период Саманидов, литературные связи, заимствование слов, ареальная лингвистика.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). O'zbek va tojik tillari Markaziy Osiyoda asrlar davomida yaqin lingvistik, madaniy va ijtimoiy aloqalar orqali rivojlangan va ularning tarixiy ildizlari mintaqaning madaniy merosi va ijtimoiy hayotida muhim rol o'ynaydi. Bu tillar leksik, grammatik va fonetik ta'sirlar orqali bir-biri bilan doimiy aloqada bo'lib, bu ikki tilning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Tarixiy manbalar, xususan, Mahmud Qoshg'ariyning asarlari o'zbek va tojik tillari o'rtasidagi bog'liqlik, yaqin aloqalarni o'rganish uchun bebaho ilmiy ma'lumotlarni taqdim etadi.

O'zbek va tojik tillari bir-biriga lug'at, grammatik tuzilish va talaffuz jihatidan o'zaro ta'sir ko'rsatgan, natijada mintaqada lingvistik muvozanat va o'zaro boyitish jarayoni yuzaga kelgan. Ikki tilning rivojlanishida geografik, siyosiy va ijtimoiy jarayonlar, adabiy va ilmiy aloqalar muhim ahamiyat kasb etgan [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). O'zbek va tojik ikki tilliligi uzoq tarixiy ildizlarga ega bo'lib, bu masala qadimdan tilshunoslar va tarixchilarning e'tibor markazida bo'lib kelgan. XI asrning buyuk qomusiy olimi Mahmud Qoshg'ariy o'zining «Devonu lug'otit-turk» asarida turkiy tillarni tasniflashda ikki tillilik masalasiga to'xtalib o'tgan. U tillarni «sof turkiy» va «sof bo'lmagan turkiy» guruhlariga ajratib, ikkinchi guruhga so'g'diyonlar va turklar arash yashaydigan hududlar (Bolasog'un, Talas, Sayram) aholisini kiritgan. Bu manba ikki xalq o'rtasidagi til almashinuvi jarayoni kamida ming yillik tarixga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Keyingi davrlarda, xususan, Somoniylar davrida (IX-X asrlar) fors-tojik tilining mavqeyi ortishi bilan arab tili ilmiy va adabiy muomaladan siqib chiqarila boshlandi. Bu jarayonni tadqiq qilgan olim E.Begmatov o'z ishlarida XI asrdan boshlab fors-tojik tili she'riyatda arab tilini egallay boshlaganini ta'kidlaydi. Shuningdek, D.Abdurahimov kabi tadqiqotchilar

XV-XVI asrlarda Buxoro va Qo'qon xonliklarida tojik tili rasmiy ish yuritish tili bo'lganligi va bu ikki tillilikning rivojiga katta hissa qo'shganligini o'rganishgan. Zamonaviy tilshunoslikda esa bu hodisa «kontaktli ikki tillilik» nazariyasi doirasida («Проблемы двуязычия и многоязычия» to'plami) o'rganilib, uning o'ziga xos «proksimal» (yaqin) xususiyatlari e'tirof etiladi [2].

МУХОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). O'zbek va tojik ikki tilliligi faqat Tojikiston hududi bilan cheklanib qolmaydi, balki O'zbekistonning Samarqand, Buxoro, Farg'ona vodiysi va Surxondaryo kabi hududlarida ham keng tarqalgan. Bu hodisa VI asrdan boshlab Movarounnahr va Shosh (hozirgi Toshkent) vohasida turkiy va forsiy xalqlarning aralash yashashi natijasida shakllangan. Bu jarayon nutqning ham og'zaki, ham yozma shaklida namoyon bo'lishi bilan boshqa bilingvizm turlaridan (masalan, o'zbek-rus yoki o'zbek-arab) farq qiladi va ancha faolroqdir.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek va tojik tillari o'rtasidagi aloqa «proksimal kontakt» deb ataluvchi noyob turga kiradi. Bu shunchaki bir tildan ikkinchisiga so'z o'tishi (distal kontakt) emas, balki tillarning ichki tuzilishiga ta'sir ko'rsatishidir. O'zbek tili lug'at tarkibining 10% dan ortig'ini tojik tilidan o'zlashgan so'zlar tashkil etadi. Xuddi shunday, tojik tilida ham o'zbekcha o'zlashmalar salmog'i katta [3].

Tojik tiliga xos grammatik ko'rsatkichlar va so'z yasovchi affikslar o'zbek tilida faol qo'llaniladi. Bu holat interferensiya hodisasining eng yuqori darajasidir. Ilmiy manbalarga tayanib, o'zbek va tojik tillari o'rtasidagi ta'sirni ikki asosiy bosqichga ajratish mumkin:

Birinchi bosqich: O'zbek tili xalq tili sifatida shakllanishidan oldingi davr. Bunda turkiy tillar O'rta Osiyodagi qadimgi eroniy tillar (so'g'd, xorazmiy, baqtriya) ta'sirida boyigan.

Ikkinchi bosqich: Somoniylar davri va undan keyingi asrlar. Bu davrda shakllangan o'zbek (turkiy) tili mumtoz tojik adabiy tili va shevalaridan oziqlangan.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Ikki tillilik badiiy adabiyotda ham yorqin aks etgan. Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiydan boshlangan “zullisonaynlik” (ikki tilda ijod qilish) an’ansi keyinchalik Mashrab, Nodira, G’afur G’ulom, Sadridin Ayniy kabi ijodkorlar asarlarida davom etdi. Xususan, Qarshi shahridan topilgan, Temuriylar davriga oid «Qo’rg’on» tafsiri va “shiru-shakar” janridagi she’rlar ikki xalqning ma’naviy birligini ko’rsatadi [4].

O’zbek va tojik ikki tilliligi Markaziy Osiyo mintaqasida noyob sotsiolingvistik hodisa sifatida tarixiy rivojlanish jarayonida chuqur iz qoldirgan. Tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, bu ikki tillilik nafaqat hududiy jihatdan keng qamrovli, balki tarixan davomiy bo’lib, VI asrdan bugungi kungacha o’z izini saqlab kelmoqda. U nafaqat yonma-yon yashash natijasi, balki tilshunoslikda “proksimal kontakt” deb ataladigan jarayon bo’lib, bu jarayon o’zbek va tojik tillarining leksikasi, grammatikasi va talaffuz tizimiga sezilarli ta’sir ko’rsatgan [5].

XULOSA

(ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). O’zbek va tojik bilingvizmi ushbu ikki tilning boyishida, Movarounnahrning ilmiy, madaniy va adabiy rivojida muhim omil sifatida xizmat qilgan. Shu orqali mintaqada boy madaniy va ilmiy aloqalar, shuningdek, o’zaro integratsiya jarayoni shakllangan. Tarixiy manbalar va adabiy asarlar ikki tillilikning faqat lingvistik hodisa emas, balki chuqur madaniy va ijtimoiy integratsiya mahsuli ekanligini tasdiqlaydi.

Bugungi kunda ham O’zbekiston va Tojikistonning chegara hududlarida, shuningdek, yirik madaniy va ilmiy markazlarida bu an’ana saqlanib qolgan. Bu holat xalqlar o’rtasidagi do’stlik, madaniy yaqinlik va hamkorlikning mustahkamligidan dalolat beradi. Shu bilan birga, ikki tillilik hodisasi zamonaviy lingvistik tadqiqotlar, adabiyot va madaniyatni o’rganish uchun boy ilmiy material yaratadi va bu

mintaqaning sotsiolingvistik hamda madaniy rivojlanish jarayonlarini chuqur tushunishga imkon beradi.

Umuman olganda, o’zbek va tojik ikki tilliligi mintaq tarixida nafaqat tilshunoslik, balki madaniyat, ijtimoiy munosabatlar va xalqlararo aloqalar sohalarida ham muhim ahamiyatga ega bo’lgan hodisa sifatida qadrlanishi lozim.

ADABIYOTLAR RO’YXATI

(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Abdullaev F.A, Muhammadjonova G. O’zbek adabiy tili (leksikaning rivojlanish masalalari). – Toshkent: O’zbek tili va adabiyoti, 1972. – B. 82-87.
2. Abdullayev F.A. Hozirgi o’zbek adabiy tili va uning rivojlanish yo’llari [Modern Uzbek Literary Language and Its Development Paths] // O’zbek tili va adabiyoti. 1965, No. 3.
3. Bafoev B. Navoiy asarlari leksikasi [Lexicon of Navoi’s Works]. – Tashkent. 1983. – 157 b.
4. Mirzaev M. Buxoro o’zbek va tojik shevalarining o’zaro munosabati to’g’risida. O’zbek dialektologiyasidan materiallar. Vol 1. – Toshkent. 1961.
5. Saitov Suxrob Djumaydillayevich, (2024). Contents of scientific views on the US school of storytelling and O.Henry’s creation. Journal of education, ethics and value, 3(1), 363-368.
6. Shoabdurahmonov Sh. O’zbek xalq shevalari lug’ati. – Toshkent. 1971.
7. Supriyadi T., Julia Gunara S., Rahman A. A., & Djumaydillayevich, S. S. Arabic linguistic symbols and the internalization of students’ religious identity: A mixed methods analysis in the context of Islamic Religious Education. Multidisciplinary Reviews, 9(4), 2025.
8. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология. Фонетика ва морфология. – Душанбе. 1973.

QORAQALPOQ VA INGLIZ TILLARIDAGI PEDAGOGIK TERMINLARNING SEMANTIK GURUHLARI

Sultanova Dिल्фуза Kamalovna,

Qoraqalpoq Davlat Universiteti 2-bosqich tayanch doktoranti

THE SEMANTIC GROUPS OF PEDAGOGICAL TERMS IN KARAKALPAK AND ENGLISH

Sultanova Dिल्фуза Kamalovna,

2nd year doctoral student of Karakalpak State University

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В КАРАКАЛПАКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Султанова Дилфуза Камаловна,

Докторант 2-го курса Каракалпакского государственного
университета

kamalovnadilfuza@
mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqola ingliz va qoraqalpoq tillaridagi pedagogik terminlarning semantik guruhlari, morfologik va semantik xususiyatlarini tizimli tarzda o'rganishga bag'ishlangan. Shu bilan birga, tadqiqot terminlarning yasash mexanizmlari, lingvistik va madaniy kontekstdagi moslashuvi hamda amaliy qo'llanilishi masalalarini yoritadi. Shu nuqtai nazardan, maqola terminlarni beshta asosiy semantik guruhga ajratib, ularni qiyosiy tahlil qiladi: pedagogika va ta'lim, psixologiya va rivojlanish, didaktika va metodika, baholash va diagnostika, hamda ta'lim texnologiyalari. Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz tilidagi terminlar global va tizimli, qoraqalpoq terminlari esa milliy va madaniy kontekstga moslashgan.

Kalit so'zlar: pedagogik terminlar, semantik guruhlar, morfologik xususiyatlar, ingliz tili, qoraqalpoq tili, qiyosiy tahlil, lug'at va darslik yaratish.

Abstract: This article is devoted to the systematic study of semantic groups, morphological and semantic features of pedagogical terms in the English and Karakalpak languages. At the same time, the research illuminates the mechanisms of term formation, adaptation in linguistic and cultural contexts, and practical application. From this point of view, the article divides the terms into five main semantic groups and conducts a comparative analysis of them: pedagogy and education, psychology and development, didactics and methodology, assessment and diagnostics, and educational technologies. Also, the research results show that English terms are global and systemic, and Karakalpak terms are adapted to the national and cultural context.

Key words: pedagogical terms, semantic groups, morphological features, English language, Karakalpak language, comparative analysis, creation of a dictionary and textbook.

Аннотация: Данная статья посвящена систематическому изучению семантических групп, морфологических и семантических особенностей педагогических терминов в английском и каракалпакском языках. В то же время исследование освещает механизмы образования терминов, их адаптацию в лингвистическом и культурном контексте и практическое применение. С этой точки зрения, статья разделяет термины на пять основных семантических групп и проводит их

сравнительный анализ: педагогика и образование, психология и развитие, дидактика и методика, оценка и диагностика, а также образовательные технологии. Также результаты исследования показывают, что английские термины являются глобальными и системными, а каракалпакские термины адаптированы к национальному и культурному контексту.

Ключевые слова: педагогические термины, семантические группы, морфологические особенности, английский язык, каракалпакский язык, сравнительный анализ, создание словаря и учебника.

Kirish. Pedagogik terminologiya ilmiy va amaliy sohalarida muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u til, madaniyat va pedagogik tushunchalarning integratsiyasini ta'minlaydi. Shu bilan birga, pedagogik terminlarning semantik guruhlarini va ularning yasash mexanizmlarini o'rganish nafaqat lingvistik, balki pedagogik tadqiqotlar uchun ham dolzarbdir. Ayniqsa, global pedagogik jarayonda ingliz tilidagi terminlar tizimli, standartlashtirilgan va abstrakt tushunchalarni o'z ichiga oladi, bu esa ularni ilmiy tadqiqotlarda va darsliklarda keng qo'llash imkonini yaratadi. Shu bilan birga, qoraqalpoq tilidagi terminlar milliy morfologik qo'shimchalar, qoshma so'zlar va tarjima orqali shakllanadi, bu esa ularning lingvistik va madaniy kontekstga moslashganligini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, avvalgi tadqiqotlar ham terminologiyani ahamiyatini yoritadi. Masalan, Bayburova pedagogik terminlarning ruscha-o'zbekcha qisqacha lug'atini taqdim qilgan bo'lsa [2], Berdimuratov (1989) qoraqalpoq terminologiyasini tizimli tarzda tahlil qilgan. Shu bilan birga, Berdimuratov va Qutlimuratov maktab hayoti bilan bog'liq terminlarning ruscha-qoraqalpoqcha lug'atini ishlab chiqib, terminlarning lingvistik va kontekstual jihatdan qanday ishlatilishini yoritgan [4].

Shuningdek, ingliz tilshunoslari ham pedagogik terminologiya masalalarini keng ko'lamda o'rganishgan. Masalan, Crystal tilning ijtimoiy va madaniy kontekstda shakllanishini o'rganib, terminlarning lingvistik va amaliy jihatlarini tahlil qilgan [5]. Shu bilan birga, Halliday ilmiy va pedagogik tilning funksional modelini ishlab chiqib, terminlarning semantik va kontekstual o'zaro bog'liqligini ko'rsatgan [6]. Bundan tashqari, Richards va Schmidt tilshunoslik

va pedagogik terminologiyani birlashtirib, terminlarning ma'nosi, yasash mexanizmi va qo'llanilishini tizimli tahlil qilgan [8, 27-49].

Shu asosda, mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi ingliz va qoraqalpoq tillaridagi pedagogik terminlarning semantik guruhlarini aniqlash, ularni qiyosiy tahlil qilish va ta'lim jarayonida amaliy qo'llanishini o'rganishdir. Shu bilan birga, tadqiqot terminlarni standartlashtirish va zamonaviy pedagogik tushunchalar bilan moslashtirish imkoniyatlarini aniqlashga qaratilgan.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda pedagogik terminlarning semantik guruhlarini aniqlash uchun deskriptiv, qiyosiy-lisoniy, komponent va kontekstual tahlil metodlari birgalikda qo'llanildi, chunki ular terminlarni tizimli ravishda o'rganishga imkon yaratadi. Shu bilan birga, tadqiqot jarayonida ingliz va qoraqalpoq terminlari har bir semantik guruh bo'yicha solishtirildi, shuning uchun ularning morfologik va semantik xususiyatlari aniqroq ko'rsatildi.

Bundan tashqari, ma'lumotlarni tahlil qilishda amaliy qo'llanilishi nuqtai nazar hisobga olindi, chunki bu terminlarning ta'lim jarayonida qanday ishlatilishini aniqlashga yordam beradi. Shu bilan birga, har bir termin guruhidagi farqlar va mosliklar bog'lovchi so'zlar yordamida tizimli tarzda izohlandi, bu esa tadqiqotning ilmiy asosini mustahkamladi.

Shuningdek, semantik guruhlarini aniqlash va solishtirish jarayonida vizual materiallar ishlatildi, chunki ular terminlarning taqsimlanishini aniqroq tushunishga imkon yaratadi. Shu tarzda, metodologik yondashuv tadqiqot natijalarini tizimli va ilmiy asoslangan holda chiqarishga imkon berdi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ingliz va qoraqalpoq tillaridagi pedagogik terminlar semantik jihatdan turli

guruhlarga bo'linadi, shuningdek, ularning yasash mexanizmlari va amaliy qo'llanilishi o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Birinchidan, ingliz tilidagi terminlar ko'proq global va tizimli bo'lib, ularni beshta asosiy semantik guruhga ajratish mumkin: pedagogika va ta'lim nazariyasi, psixologiya va rivojlanish, didaktika va metodika, baholash va diagnostika, hamda ta'lim texnologiyalari. Shu bilan birga, qoraqalpoq tilidagi terminlar milliy morfologik qo'shimchalar, qoshma so'zlar va tarjima orqali shakllanishi bilan ajralib turadi, shuning uchun ular ham beshta semantik guruhga mos keladi: pedagogika va ta'lim, psixologik rivojlanish, didaktika va metodika, baholash va nazorat, hamda ta'lim texnologiyalari.

Quyidagi jadval ingliz va qoraqalpoq tillaridagi semantik guruhlarni solishtirib ko'rsatadi:

Semantik guruh	Ingliz tilidagi terminlar	Qoraqalpoq tilidagi terminlar
Pedagogika va ta'lim nazariyasi	education, curriculum, pedagogy, learning outcomes	bilim, oqıw, ta'lim, sabaq rejesi
Psixologiya va rivojlanish	cognitive development, motivation, emotional intelligence	úyreniw, ruwxıy jaǵday, qızıǵıw
Didaktika va metodika	teaching methods, lesson planning, instructional design	oqıtıw usılları, shınıǵıw, metodika
Baholash va diagnostika	assessment, evaluation, formative feedback	bahalaw, test, gúzetiw
Ta'lim texnologiyalari	e-learning, blended learning, educational software	elektron sabaqlıq, komp'yuter programması, oqıw platforması

Bundan tashqari, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, terminlarning semantik guruhlari bo'yicha taqsimlanishi pedagogik tarjima, lug'at yaratish va darslik ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, ingliz tilidagi terminlarning tizimli tabiati va qoraqalpoq terminlarining madaniy kontekstga moslashganligi kelgusidagi tadqiqotlar uchun qo'shimcha ilmiy asos yaratadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ingliz tilidagi pedagogik terminlarning tizimli va standartlashgan tabiati ularni global pedagogik kontekstda ishlatishda sezilarli qulaylik yaratadi, shu bilan birga, tarjima jarayonida soddalashtirish va moslashtirish talab etiladi. Shu sababli, terminlarni qiyosiy tahlil qilish va ularni semantik guruhlarga ajratish nafaqat tilshunoslik, balki pedagogik amaliyot uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, qoraqalpoq tilidagi terminlar milliy morfologik qo'shimchalar va tarjima orqali shakllanganligi sababli lingvistik va madaniy kontekstga yaxshiroq moslashgan, natijada ular amaliy pedagogik jarayonda aniq va tushunarli qo'llaniladi. Shu nuqtai nazardan, ikki til terminlarini solishtirish, ularning semantik guruhlarni aniqlash va tarjima jarayonida qo'llash imkoniyatlarini oshiradi, chunki bu jarayon terminlarning lingvistik va madaniy mosligini ta'minlashga yordam beradi.

Bundan tashqari, tahlil shuni ko'rsatdiki, ingliz tilidagi terminlarning global va abstrakt tushunchalarni qamrab olishi pedagogik tarjimada murakkabliklar keltirib chiqarishi mumkin, shu sababli ular qoraqalpoq tilidagi terminlar bilan moslashtirilishi zarur. Shu bilan birga, qoraqalpoq terminlarining amaliy pedagogik jarayonda keng qo'llanilishi, ayniqsa darslik yaratish, lug'at tuzish va ta'lim metodikasini rivojlantirishda dolzarbdir.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, semantik guruhlarni bo'yicha ingliz va qoraqalpoq terminlarini solishtirish pedagogik tarjima, terminologik lug'atlar yaratish va darslik ishlab chiqishda qo'llanilishi mumkin. Shu bilan birga, bu yondashuv qoraqalpoq pedagogik terminlarini standartlashtirish va zamonaviy pedagogik

tushunchalar bilan integratsiya qilishga imkon yaratadi.

Bundan tashqari, tadqiqotning amaliy ahamiyati shuni ko'rsatadiki, semantik guruhlar bo'yicha tahlil terminlarni tizimli ravishda taqdim etishga, ularni o'quv jarayonida tushunarli va samarali ishlatishga yordam beradi. Shu nuqtai nazardan, kelgusida qoraqalpoq pedagogik terminlarini rivojlantirish va ilmiy asoslash, shuningdek, ularni ingliz tilidagi terminlar bilan solishtirib, darslik va lug'atlarda qo'llash dolzarb vazifa sifatida qolmoqda.

Xulosa. Shu tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagilarni ta'kidlash mumkin. Birinchidan, ingliz va qoraqalpoq tillaridagi pedagogik terminlarning semantik guruhlari aniqlandi, ularning morfologik va semantik xususiyatlari tahlil qilindi. Shu bilan birga, natijalar shuni ko'rsatdiki, ingliz tilidagi terminlar global va abstrakt tushunchalarni qamrab olsa, qoraqalpoq terminlari milliy kontekstga moslashgan va amaliy pedagogik jarayonda keng qo'llanilishi mumkin. Ikkinchidan, tadqiqot shuni isbotladi-ki, semantik guruhlar bo'yicha terminlarni solishtirish pedagogik tarjima, lug'at yaratish va darslik ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, bu yondashuv qoraqalpoq pedagogik terminlarini standartlashtirish va zamonaviy pedagogik tushunchalar bilan moslashtirishga ilmiy asos yaratadi. Uchinchidan, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz tilidagi terminlarning tizimli va standartlashgan tabiati ularni global kontekstda ishlatishda qulaylik yaratadi, ammo tarjima va amaliy qo'llash jarayonida ularni qoraqalpoq terminlari bilan moslashtirish zarur. Shu bilan birga, qoraqalpoq terminlarining lingvistik va madaniy kontekstga moslashganligi amaliy pedagogik jarayonda ularni tushunarli va samarali ishlatishga imkon beradi. Shuningdek, tadqiqot pedagogik amaliyot uchun tavsiyalar beradi: birinchidan, darslik va lug'atlarni ishlab chiqishda semantik guruhlarni hisobga olish, ikkinchidan, pedagogik tarjimada ingliz va qoraqalpoq terminlarini bir-biri bilan moslashtirish, uchinchidan, qoraqalpoq terminologiyasini zamonaviy pedagogik

tushunchalar bilan integratsiya qilish. Shu nuqtai nazardan, kelgusida qoraqalpoq pedagogik terminlarini rivojlantirish va standartlashtirish dolzarb ilmiy va amaliy vazifa sifatida qoladi. Natijada, ushbu tadqiqot nafaqat terminlarning lingvistik va madaniy xususiyatlarini yoritadi, balki ularning amaliy pedagogik jarayonda qo'llanilishiga ham ilmiy asos yaratadi, shuningdek, semantik guruhlar bo'yicha tizimli yondashuv terminologik ishlanmalarni yanada mukammal qilish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Batts, K. P., & Ludwig, J. (1995). An update on terminology and reporting. *The American journal of surgical pathology*, 19(12), 1409-1417.
2. Bayburova Sh., Takonayev N. Pedagogikadan qisqacha ruscha-o'zbekcha terminologiya lug'ati. - T.: 1963.
3. Berdimuratov E. Qoraqalpoq terminologiyasi. - Nukus: Qoraqalpog'iston, 1989. 13-bet.
4. Berdimuratov E., Qutlimuratov B. Maktab turmushiga oid terminlarning ruscha-qoraqalpoqcha qisqacha lug'ati. - Nukus: Bilim, 1993. 8-bet.
5. Crystal, D. (2018). The Cambridge encyclopedia of the English language. Cambridge university press.
6. Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1989). Language, context, and text: Aspects of language in a social-semiotic perspective. (No Title).
7. Sager J.C. A Practical Course in Terminology Processing. - Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1990. - P.262.
8. Schmidt, R. (2012). Attention, awareness, and individual differences in language learning. *Perspectives on individual characteristics and foreign language education*, 6(27), 27-49.
9. Tajimuratov A. Qoraqalpoq xalq pedagogikasi. - Nukus: Bilim, 1996.
10. Паржиева М.А. Особенности функционирования лингвистических терминов в профессиональной речи. - Ставрополь, 2005. -С.28.

RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA DIFFERENSIAL O'QITISHNING NAZARIY-METODIK YONDASHUVLARI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

*Xalknazarova Aysuliw Maxsetbaevna,
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti "Matematika"
kafedrasi o'qituvchisi*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

*Халкназарова Айсулыу Махсетбаевна,
преподавателя кафедры "Математика" Нукусского
государственного педагогического института имени Ажунияза*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES AND DEVELOPMENT STAGES OF DIFFERENTIATED LEARNING IN DIGITALIZATION CONDITIONS

*Xalknazarova Aysuliw Maxsetbaevna,
Teacher of the "Mathematics" Department of the Ajiniyaz Nukus
State Pedagogical Institute*

*aysuliwxalknazarova
@gmail.com*

*https://orcid.org/0009-
0006-8092-5557*

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamlashtirish jarayonida differentsial o'qitish konsepsiyasining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari, mazmuni va metodik asoslari tahlil qilinadi. O'quvchilarning individual ta'lim ehtiyojlarini hisobga oluvchi pedagogik yondashuvlar, shuningdek, raqamli vositalar yordamida ta'limni individuallashtirish imkoniyatlari ilmiy asoslangan holda yoritilgan. Tadqiqot metodlari sifatida tahlil, sintez, qiyosiy taqqoslash, tajriba-eksperimental kuzatuv hamda statistik umumlashtirish usullari qo'llanilgan. Olingan natijalar differentsial o'qitishning zamonaviy modelini ishlab chiqishda muhim amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: differentsial o'qitish, raqamlashtirish, individual ta'lim trayektoriyasi, raqamli pedagogika, pedagogik dasturiy vositalar.

Аннотация: В данной статье анализируется формирование, этапы развития, содержание и методические основы концепции дифференцированного обучения в процессе цифровизации. Научно обоснованы педагогические подходы, учитывающие индивидуальные образовательные потребности учащихся, а также возможности индивидуализации образования с помощью цифровых средств. В качестве методов исследования использовались анализ, синтез, сравнительное сопоставление, экспериментальное наблюдение и статистическое обобщение. Полученные результаты имеют важное практическое значение при разработке современной модели дифференцированного обучения.

Ключевые слова: дифференцированное обучение, цифровизация, индивидуальная образовательная траектория, цифровая педагогика, педагогические программные средства.

Abstract: This article analyzes the formation, developmental stages, content, and methodological foundations of the differentiated learning concept in the digitalization process. Pedagogical approaches that take into account the individual educational needs of students, as well as the possibilities of

individualizing education using digital tools, have been scientifically substantiated. Analysis, synthesis, comparative comparison, experimental observation, and statistical generalization were used as research methods. The obtained results have important practical significance in the development of a modern model of differentiated learning.

Key words: *differentiated learning, digitalization, individual educational trajectory, digital pedagogy, pedagogical software tools.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida raqamlashtirish jarayonlari o'quvchi shaxsi bilan ishlashning yangi sifat bosqichlarini taqozo etmoqda. Differensial o'qitish, ya'ni o'quvchilarning individual xususiyatlariga asoslangan holda ta'limni tashkil etish, hozirgi kunda raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalashib, pedagogik jarayonni optimallashtirishning muhim omillaridan biriga aylanmoqda. O'zbekiston Respublikasida "Raqamli ta'lim – 2030" konsepsiyasi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan ta'lim siyosati, elektron ta'lim infratuzilmasining kengayishi sharoitida differensial o'qitishning nazariy va metodik asoslarini takomillashtirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

1. Differensial o'qitishning mazmuni va tamoyillari

Differensial o'qitish o'quvchilarning bilim darajasi, qiziqishi, psixofiziologik xususiyatlari, o'quv motivlari va o'rganish tezligini inobatga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etishni anglatadi. Ushbu yondashuv quyidagi tamoyillarga tayangan:

- individual yondashuv
- bosqichma-bosqich murakkablashuv
- moslashtirilgan o'quv mazmuni
- erkin ta'lim trayektoriyasi
- o'zlashtirishni monitoring qilish va teskari aloqa

Differensial o'qitishning zamonaviy talqini V.V.Davydov, L.S.Vigotskiy, B.Blum, D.Merill, J.Slaving kabilarning nazariy qarashlariga asoslanadi.

2. Differensial o'qitish rivojlanishining tarixiy bosqichlari

Differensial o'qitish g'oyasi pedagogika tarixining eng fundamental tamoyillaridan biri bo'lib, unda o'quvchilarning individual imkoniyatlari, qobiliyatlari, bilim darajalari va o'quv motivlari bilan moslashtirilgan ta'limni tashkil etish nazarda tutiladi. Ushbu g'oya zamonaviy pedagogika, raqamli ta'lim

texnologiyalari va sun'iy intellekt yondashuvlari bilan integratsiyalashib, yangi sifat bosqichiga ko'tarilmoqda. Ammo differensial o'qitishning shakllanishi bir vaqtning o'zida sodir bo'lmagan, balki uzviy tarixiy, nazariy va metodik rivojlanish bosqichlari orqali takomillashib kelgan.

Quyida differensial o'qitish konsepsiyasining tarixiy rivojlanishi beshta asosiy bosqichda tahlil qilinadi. Bu bosqichlarni aniqlash metodikasi sifatida tarixiy-pedagogik tahlil, konseptual taqqoslash, psixologik-pedagogik adabiyotlarni tizimli o'rganish hamda zamonaviy raqamli ta'lim tizimlarining evolyutsiyasini kuzatish usullari qo'llanildi.

1. Klassik pedagogik davr (XVI–XIX asrlar): Differensial ta'lim g'oyasining shakllanishi

Bu davr differensial yondashuvning nazariy shakllanish fazasi hisoblanadi. Dastlab ta'lim umumiy, standart va darsliklarga qat'iy moslashtirilgan bo'lgan. Shunga qaramay, ayrim pedagog olimlar ta'lim jarayonida o'quvchilarning individual farqlarini hisobga olish zarurligini ilgari surgan.

Asosiy namoyandalar va g'oyalar: Ya.A.Komenskiy: "Har bir bola o'z yangi bilimni o'z tezligida o'zlashtiradi". U o'quvchilarning aqliy, jismoniy va ruhiy rivojlanishi bir xil emasligini ta'kidlab, "mos o'qitish" prinsipini ilgari surdi. I.G.Pestalotsi: Ta'lim shaxsning "tabiiy kuchlarini rivojlantirish"ga xizmat qilishi lozim, degan fikrni berdi. Bu differensial o'qitishning psixologik asosiga zamin yaratdi. K.D.Ushinskiy: "Pedagogika har bir bolani alohida o'rganishdan boshlanadi." Ushbu tamoyil differensial o'qitishning ilmiy metodologik boshlang'ich nuqtasi sifatida qabul qilinadi. Ushbu davr differensial o'qitishning konseptual paydo bo'lish bosqichi sifatida e'tirof etiladi.

2. Psixologik asoslash davri (XX asr boshlaridan 1960-yillargacha): Shaxs va bilish jarayonlarini o'rganish

XX asr boshida ta'limda psixologiya fanining kirib kelishi differensial o'qitishni ilmiy va tajribaga asoslangan yondashuv sifatida shakllantirdi.

Ilmiy asoslar. L.S.Vigotskiy – “yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasini ishlab chiqdi. Bu nazariya har bir o'quvchiga mos murakkablik darajasidagi topshiriqlar berish zarurligini ko'rsatdi. J.Piaje – kognitiv rivojlanish bosqichlari nazariyasini ilgari surdi va har bir yosh davriga mos ta'lim mazmuni modelini yaratdi. A.N.Leontyev – shaxs faoliyati asosida o'qitish metodini ishlab chiqdi. Binet va Simon – qobiliyat diagnostikasi testlarini ishlab chiqib, o'quvchilarni farqlash va guruhlashga amaliy vosita berdi. Bu davr differentsial ta'limni ilmiy asoslash bosqichi sifatida tavsiflanadi.

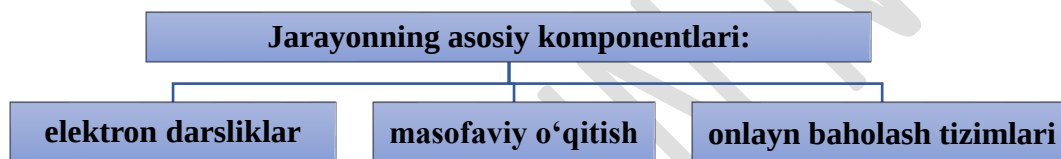
3. Ta'lim texnologiyalari davri (1960–2000 yillar): Ilmiy-metodik tizim shakllanishi

XX asr ikkinchi yarmidan boshlab differensial o'qitish konsepsiyasi amaliy metod va texnologiyalar tizimi sifatida shakllandi.

Asosiy tadqiqotchilar. B.Blum: “Bilimlar taksonomiyasi” modelini yaratdi. Unda bilimlar bosqichma-bosqich murakkablashib boradi, bu esa differentsial ta'limni metodik tashkil etishga asos bo'ldi. D.Merrill – individual o'quv rejalari yaratish usulini taklif qildi. Jerom Bruner – spiral kurikulum nazariyasini rivojlantirdi. S.Rabin – tabaqalashtirilgan topshiriqlar texnologiyasini yaratdi. Bu davr differentsial ta'lim metodikasining to'liq metodik tizimga aylanishi bilan ajraladi.

4. Raqamli ta'limning dastlabki bosqichi (2000–2015 yillar): Elektron differensial ta'lim

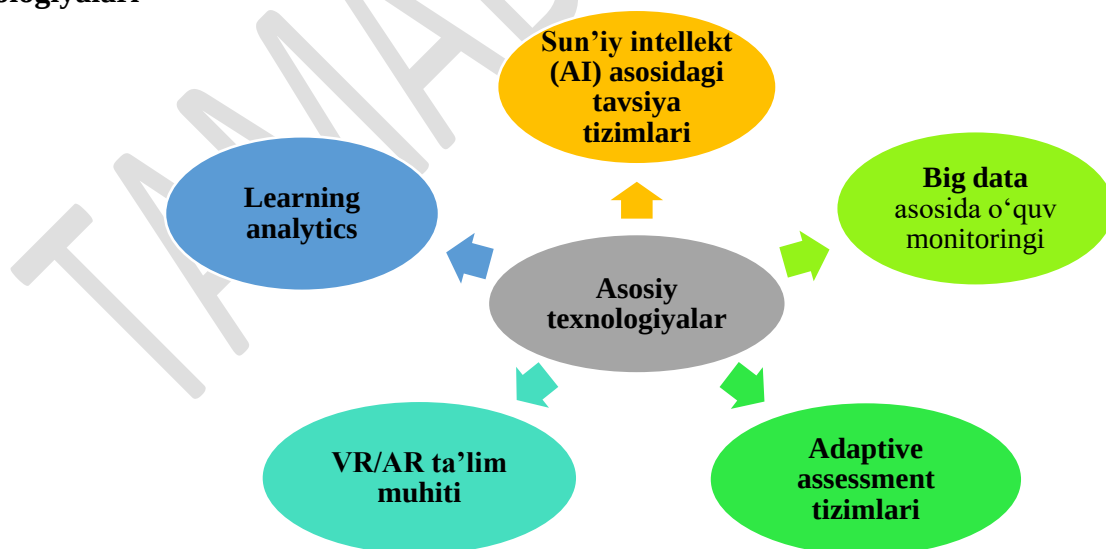
XXI asr boshlarida ta'limda raqamli vositalar paydo bo'lib, differensial o'qitish elektron formatga o'ta boshladi.

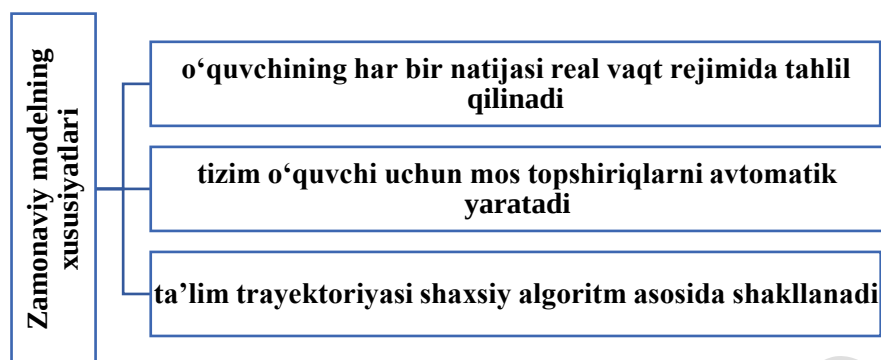
Bu bosqichda o'qituvchi kontent yaratuvchi va o'quv jarayonini raqamli boshqaruvchi rolini bajara boshladi.

5. Raqamlashtirish va sun'iy intellekt davri (2015–hozir): Adaptiv ta'lim texnologiyalari

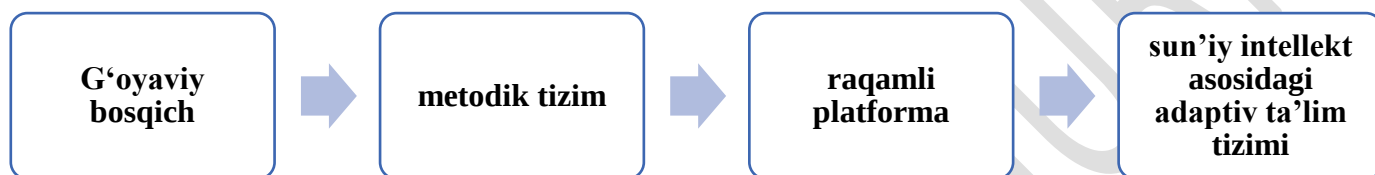
Bugungi kunda differentsial o'qitish raqamli platformalar va sun'iy intellekt imkoniyatlari orqali adaptiv ta'lim tizimlari ko'rinishida shakllanmoqda.

Differensial o'qitish shunchaki “tabaqalashtirish”dan prediktiv diagnostika va avtomatik moslashtirish darajasiga o'tdi.

Differensial o'qitish konsepsiyasi:

Tarixiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, differentsial o'qitishning eng muhim tamoyili doimo o'quvchilarning shaxsiy imkoniyatlari va ta'lim ehtiyojlarini aniqlashga asoslanadi. Zamonaviy raqamlashtirish esa ushbu jarayonni avtomatlashtirish, tezlashtirish va yuqori aniqlikda tahlil qilish imkonini yaratadi.

Xulosa. Raqamlashtirish ta'lim tizimida differensial yondashuvni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqmoqda. O'quvchilarning individual ta'lim ehtiyojlarini aniqlash, raqamli diagnostika, onlayn monitoring va pedagogik dasturiy vositalardan foydalanish differensial o'qitishning metodik asoslarini mustahkamlaydi. Olingan ilmiy natijalar shuni ko'rsatadiki, differensial o'qitishning raqamli modeli o'quv natijalarining barqarorligi, motivatsiyaning oshishi va ta'lim sifatining kafolatli ta'minlanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Vigotskiy L.S. Pedagogik psixologiya. – Moskva, 2005.
2. Blum B. Learning for mastery. – New York, 1968.
3. Davydov V.V. Problema razvivayushchego obucheniya. – Moskva, 1996.
4. Slavin R. Educational Psychology: Theory and Practice. – Boston, 2018.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. "Raqamli ta'lim – 2030" konsepsiyasi, 2020.
6. Qodirov A., Usmonov B. Raqamli ta'lim texnologiyalari. – Toshkent, 2021.

7. UNESCO. AI and digital pedagogy in education. – Paris, 2022.

8. Erpayizovich, Nurmakhanov Kayrat. "IMPORTANT FACTORS FOR USING THE GEOGEBRA PROGRAM IN TEACHING ANALYTICAL GEOMETRY." Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 10.11 (2022): 691-693.

9. Nurmakhanov K. E. Improving the Methodology of Using the Geogebra Program in E-Learning Environment //Annals of the Romanian Society for Cell Biology. – 2021. – C. 14571-14577.

10. Nurmakhanov K. Through geogebra digital learning systems solving problems of analytical geometry //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. – 2020. – T. 8. – №. 4.

11. Erpayizovich, N. K. (2024). Methodology Of Teaching Future Teachers To Create Electronic Educational Resources In The Conditions Of Digitization. Onomázein, (62 (2023): December), 2575-2581.

12. Barakbaevich, P. B., & Erpayizovich, N. K. (2023). Teaching mathematics using the geogebra software tool in an e-learning environment. Quality of teacher education under modern challenges, 1(1), 360-365.

13. Prenov, B. B., & Nurmakhanov, K. E. (2022). Active methods of teaching analytical geometry in higher education institutions. *NeuroQuantology*, 20(18), 108.

Q'ZBEK ADABIYOTIDA TARIXIY MAVZUDAGI ASARLAR BADIYATI, FAKT VA TALQIN

Ibragimova Dildora Inomjonovna,
Alfraganus universiteti o'qituvchisi

ARTISTRY, FACT, AND INTERPRETATION IN HISTORICALLY THEMED WORKS OF UZBEK LITERATURE

Ibragimova Dildora Inomjonovna,
Teacher, Alfraganus University

ХУДОЖЕСТВЕННОСТЬ, ФАКТ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НА ИСТОРИЧЕСКУЮ ТЕМАТИКУ В УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Ибрагимова Дилдора Иномжоновна,
Преподаватель, Университет Альфраганус

dildoraibragimova1989

@gmail.com

ORCID ID: 0009-
0002-7839-5615

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek adabiyotida tarixiy

mavzudagi asarlarning badiiy-estetik xususiyatlari, tarixiy faktlarning badiiy talqin jarayonidagi o'rni va ijodkorlik uslubi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarixiy haqiqat va badiiy to'qima nisbatining muvozanati, yozuvchining tarixiy shaxs va voqealarga munosabati, shuningdek, ularning zamonaviy mafkuraviy va ma'naviy talqinlar bilan bog'liqligi yoritiladi. Tarixiy roman va qissa janrlaridagi personajlar tizimi, voqea rivoji hamda badiiy detallar orqali milliy tarixni badiiy aks ettirish imkoniyatlari ko'rsatib beriladi. Maqola xulosalarida tarixiy asarlarda faktning ilmiy ishonchliligi bilan badiiylik talabi uyg'unligini ta'minlash o'zbek adabiyotida tarixiy ongni mustahkamlashga xizmat qilishi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: tarixiy asarlar, o'zbek adabiyoti, badiiy talqin, tarixiy fakt, badiiy to'qima, tarixiy roman, tarixiy qissa, tarixiy ong, tarixiy shaxs obrazi.

Abstract: This article analyzes the artistic and aesthetic features of historically themed works in Uzbek literature, as well as the role of historical facts in the process of literary interpretation from the perspective of the author's creative method. The study examines the balance between historical accuracy and artistic fiction, the writer's attitude toward historical figures and events, and their connection with contemporary ideological and spiritual interpretations. It also explores the possibilities of artistically representing national history through the system of characters, plot development, and artistic details in the genres of the historical novel and novella. The article concludes that ensuring harmony between the scholarly reliability of facts and the demands of artistic expression contributes to strengthening historical consciousness in Uzbek literature.

Key words: historical works, Uzbek literature, literary interpretation, historical fact, artistic fiction, historical novel, historical novella, historical consciousness.

Аннотация: В данной статье анализируются художественно-эстетические особенности произведений на историческую тематику в узбекской литературе, а также роль исторических фактов в процессе художественной интерпретации с точки зрения авторского творческого метода. В исследовании освещается соотношение исторической достоверности и художественного вымысла, отношение писателя к историческим личностям и событиям, а также их связь с современными идеологическими и духовными интерпретациями. Показаны возможности художественного отражения национальной истории через систему персонажей, развитие сюжета и художественные детали в жанрах исторического романа и повести. В выводах статьи

подчеркивается, что гармоничное сочетание научной достоверности факта и требований художественности способствует укреплению исторического сознания в узбекской литературе.

Ключевые слова: исторические произведения, узбекская литература, художественная интерпретация, исторический факт, историческая повесть, историческое сознание, образ исторической личности, нарративный стиль.

Kirish. Tarixiy shaxs tasvirida tarixiy haqiqat va badiiy talqin muammosi adabiyotshunoslikning dolzarb tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Sababi badiiy ijod tarixiy ma'lumotlarni erkin tanlash va badiiy fantastika orqali uni boyitishga ruhsat beradi. Natijada, tarixiy roman tasvirlagan tarixiy siymolar yoki hodisalar ijodkorning shaxsiy qarashlarini ifoda etishi jihatidan talqin xususiyatiga ega bo'ladi. Sof tarixiy asar orqali sof tarix o'rganilsa, badiiy asar orqali muallifning talqinidagi tarixiy shaxs yoki hodisa taqdim etiladi. Shunga qaramasdan, ko'pincha badiiy asarlarning ommalashishi tarixiy asarlar mutolaasiga qaraganda omadliroq kechadi. Badiiy asar muallifga talqin doirasida tarixiy qahramonning ruhiyati, qalb kechinmalari hamda ulkan tarixiy qarorlarni qabul qilish jarayonini jonlantirish imkonini beradi. Ingliz olimi Lukach tarixiy romanning shakli borasida shunday yozadi: "Tarixiy romanning asosiy vazifasi - buyuk tarixiy voqealarni qayta hikoya qilish emas, balki ushbu voqealarda qatnashgan odamlarning poetik tasvirini yaratishdir. Natijada biz tarixiy shaxslarning reallikda qanday fikrlaganliklari, qanday hislarni boshdan o'tkazganliklari va harakat qilganliklarini yanada yaxshiroq tushunishimiz kerak... Shuning uchun tarixiy roman badiiy tasvir vositalari yordamida tarixiy sharoitlar va xarakterlar aynan shunday holatda sodir bo'lganini namoyish qiladi"[1]. Tadqiqotchiga ko'ra, tarixiy roman muallifdan aniq tarixiy davr uchun xos bo'lgan umumiy va xususiy jarayonlarga o'ta diqqatli bo'lishni talab etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Rus olimi M.M.Baxtin tarixiy romanlarning xususiyatlari tadqiqiga doir izlanishlarida bunday asarlarda: tarixiy va shaxsiy hayotning birlashuvi; o'mishning mavhumligini yengib o'tish va vaqtning universalligiga erishish (ya'ni, hozirgi vaqtda o'tmish haqidagi xotira emas, balki o'tmishning o'zi mavjud bo'lishi); turli davrlarning birlashuvi (masalan, V.Skott romanlarida xalq tarixi, saltanatlar tarixi va boshqalar); turli adabiy

an'analarni (gotik roman, biografik roman, tarixiy drama) qo'llash va transformatsiya qilish [2] uyg'unlikda mavjud bo'lishini qayd etadi.

Tarix fani tadqiqotchisi E.V.Kolodinskaya so'nggi yillarda o'tmish haqida ilmiy asarlar yaratishda ko'pincha badiiy uslub qo'llanilayotgani va bu bilan tarix to'g'ridan-to'g'ri adabiyotga yaqinlashayotganini ta'kidlaydi [3]. Tarixiy mavzuda qalam tebratayotgan olim faktlarni ma'lum bir izchillikda tartiblar ekan, o'z-o'zidan fantaziyaga murojaat qiladi. Natijada manbalar orqali to'plangan faktlar orasidagi bo'shliqlarni to'ldirish uchun o'z talqinlarini yaratadi, obrazlilik imkoniyatlaridan foydalanib tanlangan faktlar asosida tarixiy siymoning o'z tasavvur olamidagi portretini chizadi. Natijada tarix va tarixiy shaxslar qayta jonlanadi va bunday asarlar tarixiy asarlardan ko'ra ko'proq ommalashishiga sabab bo'ladi. So'nggi yillarida tarixiy romanchilikning taraqqiy etishi va unga bo'lgan ehtiyojning mahsuli o'laroq tarix ilmida badiiy adabiyotga murojaatlar ko'payib, tarixchilik va tarixiy nasriy asar yozish amaliyotlarini ajratish muammosiga yuzaga kelmoqda. Tarixchilikdagi bu muammo badiiy adabiyotda tarixiy mavzularning keng yoyilishiga va oqibatda tarixiy nasr taraqqiyotiga xizmat qilmoqda.

Muhokama. Ma'lumki, mustaqillik yillari tarixga yondashuvning asl mazmuniga qaytishi tarixiy shaxslar va voqealarga qayta baho berishni talab etdi. XX asr tarixiy nasrida kuzatilgan tarixni davr siyosati uchun moslashtirib talqin etish hodisasi natijasida ko'plab tarixiy siymolarning hayoti, faoliyati hamda ijodiga bo'lgan noto'g'ri munosabat mustaqillik sharofati bilan tuzatila boshlandi. O'zbek adabiyotida tarixiy shaxslar obrazini yaratishni o'tgan asrda Fitrat, Oybek, Uyg'un, Asqad Muxtor, Odil Yoqubov, Bo'riboy Ahmedov, Pirimqul Qodirov, Abdulla Oripov, Nurali Qobil, Muhammad Ali boshlab bergan bo'lsa, zamonaviy o'zbek adabiyotida Xurshid Davron, Sirojiddin Sayyid, Iqbol Mirzo, Isajon Sulton, G'ayrat Majid, Muzaffar Mirzo kabi ijodkorlar barakali ijod qilmoqda. Ular ijodida Abu

Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Alisher Navoiy kabi buyuk allomalarimiz, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur, Zahiriddin Muhammad Bobir kabi hukmdor va sarkardalar, Alisher Navoiy, Ogahiy kabi nazm ahlining siymolari qayta jonlantirildi. Aytish mumkinki, bu tarixiy siymolarning zamonaviy dunyo kishilari tasavvuridagi siymosi qaytadan chizildi. Ayni mana shu nuqtada mazkur jarayondagi tarixiy haqiqat va talqin masalasini tadqiq etish zarurati paydo bo'ladi.

Natijalar. Ta'kidlash lozimki, tarixiy haqiqat va badiiy talqin muammosi ham ilmiy matn, ham badiiy matn uchun xos bo'lgan hodisadir. Ilmiy matnda faktlarni talqin yordamida tushuntirish muallifdan o'ta ehtiyotkorlikni talab qiladi. Badiiy matn qurilishida esa talqin muallifga o'zining badiiy dunyosini aks ettirishda erkinlik beradi va iste'dodini yuzaga chiqarishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Tarixchining faktlarni inkor qiluvchi talqin erkinligi ilmiy haqiqatlarni buzish, tarixni o'zboshimchalik bilan "o'zgartirish" hisoblansa, yozuvchining badiiy talqini ko'pincha badiiy asarning o'qimishli bo'lishini ta'minlaydi va asar mavzusi bo'yicha jamoatchilik fikrini shakllantirishga xizmat qiladi. Chunki ijodkor talqin orqali hayot haqiqatining oddiy insonlar ilg'amagan jihatlarini ko'rsatib beradi. Shu sabab yizuvchiga tarixiy faktlar bilan ishlashda quyidagi "ijodiy erkinlik"larga ruxsat beriladi:

- tarixiy voqealarni o'z talqini bilan to'ldirish, hayot haqiqati va badiiy to'qimani o'zaro uyg'unlashtirish;

- tarixiy voqealar zanjiridan muallif niyatini amalga oshirish uchun zarur faktlarni tanlab olish va tasvirda ularga ustuvorlik berish;

- badiiy asarda tarixiy faktlarga muallifning munosabati hamda bahosini aks ettirish.

Ozabayjonlik adabiyotshunos S.Sh.Sharifova tarixiy romanchilikda talqinni dinamik hodisa sifatida qayd etadi. Olimaga ko'ra, talqin tarixiy faktga nisbatan jamoatchilik fikri o'zgarganda o'zgaradi [4]. Olimaning fikricha, tarixiy voqea yoki tarixiy shaxsga nisbatan jamiyatda yangicha qarashning shakllanishi u haqdagi badiiy asarning yangi talqinini yaratish ehtiyojini yuzaga keltiradi. Biz bu fikrni qo'llab-quvvatlaymiz. Tarixiy hodisa

yoki tarixiy shaxsga oid qarashlar, ularning tarixda qoldirgan izlariga munosabat davrlar o'tib o'zgarishi mumkin. Uzoqqa bormaymiz, o'tgan asr avvalida yurtimizda faoliyat ko'rsatgan yangicha qarash egalari jadidlarning faoliyati yuzillikning ikkinchi yarmida mafkura talablaridan kelib chiqib qoralandi. Jadid yozuvchilarining asarlari ta'qiqlandi, ular tomonidan ochilgan maktablar, teatrlar, gazeta va jurnallar yopildi, ular yaratgan darsliklar ta'qiqlandi. Ammo mustaqillik yillarida jadidlarga bo'lgan munosabat yaxshi tomonga o'zgardi. Tarixchilar va adabiyotshunoslar tomonidan ularning ijtimoiy-siyosiy faoliyati, ijodi o'rganila boshlandi. Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Avloniy, Behbudiy, Abdulla Qodiriy, Sidqiy Xondayliqit, Ibrat, Ajziy, So'fizoda, Fayzulla Xo'jayev, Munavvarqori asarlari chop qilindi, ularning faoliyati ta'lim dasturlariga kiritildi. Natijada, 1999-yillarda o'sha paytgacha noto'g'ri talqin qilingan jadidlar harakatini chuqur ilmiy o'rganish harakati avj oldi, jadidshunoslar, jadidchilik davri mutaxassislari paydo bo'la boshladi.

Xulosa. XXI asr o'zbek adabiyotida yozilgan tarixiy asarlarning barchasi mazmunan jamiyatning yangicha dunyoqarashi, tarixni yangicha tushuna boshlagani sabab talqin ehtiyoji o'laroq paydo bo'layotir. Zamonaviy tarixiy romanlar o'z o'quvchilariga millatimiz tarixining eng gullagan davrlarini yangicha talqinda taqdim etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lukacs G. The Historical Novel. Harmondsworth, 1969. P.44-45.

2. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. М., 1986. С. 121–290; Бахтин М.М. Роман воспитания и его значение в истории реализма // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., 1979. С. 188–236.

3. Колодинская Е.В. Историческое прошлое как предмет высказывания: Современная англоязычная проза и постмодернистская историография (Г. Свифт, Дж. Варне). Автореф. дис. кандидата фил. наук. Москва: - 2004. - стр. 7.

4. Шарифова С.Ш. Интерпретация и фальсификация в художественно-исторической романистике. История и современность. Журнал. Выпуск №1(13)/2011. - С. 202.

JADIDCHILIK HARAKATINING IJTIMOIIY HAYOTGA TA'SIRI: TARIXIY-IJTIMOIIY TAHLIL

Axmedova Zebiniso Azizovna, Abu Ali ibn Sino nomidagi
Buxoro davlat tibbiyot instituti, "Ijtimoiy fanlar" kafedrasida mudiri
Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

THE INFLUENCE OF THE JADID MOVEMENT ON PUBLIC LIFE: A HISTORICAL AND SOCIAL ANALYSIS

Zebiniso, Azizovna Akhmedova, Bukhara State Medical
Institute named after Abu Ali ibn Sino, Head of the Department of
Social Sciences, Doctor of Philosophy

ВЛИЯНИЕ ДВИЖЕНИЯ ДЖАДИДОВ НА ОБЩЕСТВЕННУЮ ЖИЗНЬ: ИСТОРИКО- СОЦИАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Ахмедова Зебинисо Азизовна, Бухарский государственный
медицинский институт имени Абу Али ибн Сина, заведующая
кафедрой социальных наук, доктор философских наук

<https://orcid.org/0000>

-0003-3994-8950

e-mail:

axmedova.zebiniso@

bsmi.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri — XX asr boshida Turkiston va O'zbek jamiyatida shakllangan jadidchilik harakatining ijtimoiy hayotga bo'lgan ta'siri akademik tahlil qilinadi. Harakatning g'oyaviy manbalari, pedagogik va ma'rifiy faoliyati, ijtimoiy ongning shakllantirishdagi roli, jamiyatning madaniy hayoti va milliy o'zlikni anglashdagi hissasi o'rganiladi. Maqolada tarixiy manbalar, so'nggi ilmiy tadqiqotlar asosida jadidchilikning ijtimoiy transformatsiyalarga olib kelgan konseptual va real o'zgarishlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, ijtimoiy hayot, ma'rifatparvarlik harakati, usul-i jadid ta'limi, ijtimoiy ong, milliy uyg'onish, modernizatsiya jarayoni, Turkiston jamiyati, milliy o'zlik, jadid ziyolilari, ijtimoiy islohotlar, madaniy taraqqiyot, matbuot va ma'rifat, ayollar ta'limi, ijtimoiy transformatsiya.

Abstract: This article provides an academic analysis of the impact of the Jadid movement, which emerged in Turkestan and Uzbek society in the late 19th and early 20th centuries, on social life. The ideological foundations of the movement, its pedagogical and educational activities, its role in shaping public consciousness, and its contribution to the cultural life of society and national identity are examined. Based on historical sources and recent scientific research, the article analyzes the conceptual and practical changes brought about by Jadidism that led to social transformations.

Key words: Jadidism, social life, enlightenment movement, usul-i jadid education, social consciousness, national awakening, modernization process, Turkestan society, national identity, Jadid intellectuals, social reforms, cultural development, press and enlightenment, women's education, social transformation.

Аннотация: В данной статье проводится академический анализ влияния джадидского движения, сформировавшегося в туркестанском и узбекском обществе в конце XIX - начале XX веков, на общественную жизнь. Исследуются идейные источники движения, его педагогическая и просветительская деятельность, роль в формировании общественного сознания, вклад в культурную жизнь общества и национальное самосознание. В статье анализируются концептуальные и реальные изменения, вызванные джадидизмом и приведшие к социальным трансформациям, на основе исторических источников и новейших научных исследований.

Ключевые слова: Джадидизм, общественная жизнь, просветительское движение, новометодное образование, общественное сознание, национальное пробуждение, процесс модернизации, туркестанское общество, национальная идентичность, джадидская интеллигенция, социальные реформы, культурное развитие, печать и просвещение, женское образование, социальная трансформация.

KIRISH. Jadidchilik — arabcha “jadid” (yangi) soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, XIX asr oxiri — XX asr boshida Turkiston mintaqasida vujudga kelgan ijtimoiy-maʼrifiy harakat hisablanadi. Harakat turli reformist gʻoyalar, taʼlimni yangilash tashabbuslari va milliy uygʻonishning ilk bosqichlari bilan tavsiflanadi.

Jadidlar oʻz faoliyatlarida eng avvalo ijtimoiy ongni uygʻotish va zamonaviy bilimni keng tarqatish vazifasini oldilar. Ular maktablar, gazeta jurnallar, mashhur maʼrifiy adabiyotlar orqali xalqni maʼrifatga chaqirdilar. Usul-i jadid deb nomlangan pedagogik yondashuv orqali nafaqat diniy bilim, balki fan, tarix, til va boshqa dunyoviy fanlar ham oʻqitila boshlandi. Bu — ijtimoiy hayotda savodxonlik va ijtimoiy tafakkur darajasini oshirishga xizmat qildi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Jadidchilik harakati masalasi XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni oʻrganishda muhim ilmiy yoʻnalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu mavzu dastlab jadid ziyolilarining oʻz asarlarida, keyinchalik mahalliy va xorijiy tarixchilar, sharqshunoslar hamda ijtimoiy fanlar vakillari tomonidan tizimli ravishda tadqiq etib kelinmoqda. Ilk ilmiy ishlarda jadidchilik asosan maʼrifiy harakat sifatida talqin qilingan boʻlsa, zamonaviy tadqiqotlarda u jamiyatning ijtimoiy tuzilmasi, madaniy hayoti va ijtimoiy ongini tubdan oʻzgartirgan murakkab ijtimoiy hodisa sifatida baholanmoqda.

Soʻnggi yillarda chop etilgan ilmiy maqola va monografiyalarda jadidchilikning ijtimoiy hayotga taʼsiri savodxonlikni oshirish, yangi pedagogik yondashuvlarni joriy etish, matbuot va adabiyot orqali jamoatchilik fikrini shakllantirish, shuningdek, ayollar va yoshlarning jamiyatdagi mavqeiini mustahkamlash kabi masalalar bilan uzviy bogʻliq holda koʻrib chiqilmoqda. Xorijiy jadidshunoslikda esa jadidchilik islom modernizmi, madaniy islohot va postkolonial jamiyatlarda ijtimoiy transformatsiya modeli sifatida talqin qilinib, uning mintaqaviy va

umuminsoniy ahamiyati ilmiy asosda yoritilmoqda.

Mazkur tadqiqotda jadidchilik harakatining ijtimoiy hayotdagi oʻrnini chuqur va obyektiv tahlil qilish maqsadida umumilmiy hamda maxsus ilmiy metodlar majmuasidan foydalanildi. Tarixiy-tahliliy metod yordamida jadidchilikning vujudga kelish shart-sharoitlari, rivojlanish bosqichlari va ijtimoiy muhit bilan aloqadorligi oʻrganildi. Taqqoshlama metod orqali anʼanaviy jamiyat modeli bilan jadidchilik gʻoyalari taʼsirida yuzaga kelgan ijtimoiy oʻzgarishlar solishtirildi. Mantiqiy-tizimli tahlil jadidchilik gʻoyalarining jamiyat hayotiga taʼsir mexanizmlarini aniqlashga xizmat qildi. Ijtimoiy-falsafiy yondashuv orqali esa jadidchilik ijtimoiy ong evolyutsiyasi va madaniy taraqqiyot jarayonlari bilan bogʻliq holda talqin qilindi. Shuningdek, manbashunoslik metodi asosida jadidlar asarlari, davriy matbuot materiallari, arxiv hujjatlari hamda zamonaviy ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi.

Tadqiqotda qoʻllanilgan metodlarning kompleksligi jadidchilik harakatining ijtimoiy hayotga koʻrsatgan taʼsirini koʻp qirrali va ilmiy asoslangan holda ochib berishga imkon yaratdi hamda mazkur mavzuning nazariy va amaliy ahamiyatini yanada boyitdi.

Natijalar va muhokama. Oʻtkazilgan tarixiy-ijtimoiy tahlil natijalari shuni koʻrsatadiki, jadidchilik harakati Turkiston jamiyatining ijtimoiy hayotida tub burilish yasagan omillardan biri boʻlgan. Jadidlar tomonidan ilgari surilgan maʼrifiy va islohotchi gʻoyalar jamiyatning anʼanaviy tuzilmasini saqlagan holda, uni zamonaviy taraqqiyot talablariga moslashtirishga xizmat qilgan. Tadqiqot natijalariga koʻra, jadidchilikning ijtimoiy taʼsiri avvalo ijtimoiy ongning oʻzgarishi va jamiyat aʼzolarining tafakkurida yangicha dunyoqarashning shakllanishida namoyon boʻlgan.

Usul-i jadid maktablarining joriy etilishi savodxonlik darajasining oshishiga, ilm-fan va dunyoviy bilimlarga boʻlgan ehtiyojning kuchayishiga olib keldi. Bu jarayon jamiyatda

bilimli va ijtimoiy faol qatlamning shakllanishiga zamin yaratdi. Jadidlar faoliyati natijasida ta'lim faqat diniy bilimlar bilan cheklanib qolmay, ijtimoiy hayot uchun zarur bo'lgan fanlar bilan boyitildi. Bu holat yosh avlodning ijtimoiy jarayonlarda faol ishtirok etishiga turtki bo'ldi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, jadidchilik matbuot va adabiyot orqali jamoatchilik fikrini shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qilgan. Gazeta va jurnallar orqali ijtimoiy tenglik, adolat, milliy birlik va taraqqiyot g'oyalari keng targ'ib qilindi. Bu esa jamiyatda tanqidiy fikrlash va ijtimoiy mas'uliyat hissining kuchayishiga olib keldi. Jadid adabiyoti va teatr faoliyati esa madaniy hayotning jonlanishiga, milliy madaniyatning yangi bosqichga ko'tarilishiga xizmat qildi.

Muhokamalar shuni ko'rsatadiki, jadidchilik harakati ayollar va yoshlarning jamiyatdagi o'rnini qayta ko'rib chiqishga ham turtki bo'lgan. Ayollar ta'limini rivojlantirish, ularning ijtimoiy faolligini oshirish haqidagi g'oyalar o'sha davr uchun progressiv hisoblangan va ijtimoiy munosabatlarda asta-sekin o'zgarishlarga olib kelgan. Shu bilan birga, jadidchilik ijtimoiy hayotda milliy o'zlikni anglash jarayonini tezlashtirib, jamiyatni umumiy maqsadlar atrofida birlashtiruvchi omil sifatida namoyon bo'lgan.

Xulosa. Tadqiqot natijalariga ko'ra, jadidchilik harakati Turkiston jamiyatining ijtimoiy hayotida keng qamrovli va uzoq muddatli ta'sir ko'rsatgan tarixiy-ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Jadidlar faoliyati natijasida jamiyatda ma'rifatparvarlik g'oyalari mustahkamlanib, ijtimoiy ong va tafakkur yangilandi, ta'lim tizimi modernizatsiya qilindi hamda madaniy hayotda sezilarli o'zgarishlar yuz berdi.

Xulosa qilib aytganda, jadidchilik nafaqat tarixiy davr hodisasi, balki bugungi kunda ham ijtimoiy taraqqiyot, milliy ong va ma'naviy yangilanish jarayonlarini anglashda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ilmiy tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Adabiyotlar ro'yxati (References):

1. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 1999.
2. Fitrat A. Milliy uyg'onish va jadidchilik. – Toshkent: Fan, 2001.
3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'qituvchi, 1996.
4. Munavvar qori Abdurashidxonov. Pedagogik va ma'rifiy qarashlar. – Toshkent: Sharq, 2004.
5. Karimov N. Jadidchilik harakati va ijtimoiy tafakkur taraqqiyoti. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
6. Alimuhamedov B. Turkistonda jadidchilik va milliy uyg'onish jarayoni. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.
7. Qosimov B. Milliy uyg'onish davri adabiyoti. – Toshkent: O'qituvchi, 2002.
8. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998.
9. Adeeb K. Jadidism as a Social Reform Movement in Central Asia. // Central Asian Survey. – 2017. – Vol. 36, No. 2. – P. 145–160.
10. Djuraeva N.D. Issues of Women's Rights in the Jadid Movement. // Indonesian Journal of Cultural and Community Development. – 2024. – Vol. 15, No. 1. – P. 45–52.
11. Saidov S. Jadidchilik va ijtimoiy modernizatsiya masalalari. // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. – 2021. – №3. – B. 56–62.
12. Abdukarimov A. Jadidchilik va milliy o'zlik muammosi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
13. Western European Studies Journal. Jadidism and Social Transformation in Turkestan. – 2023. – Vol. 8, Issue 2.
14. Usmanov O. Jadidchilik harakati va ijtimoiy islohotlar. // Tarix va zamonaviylik. – 2020. – №4. – B. 33–40.
15. Rasulov J. Jadid ziyolilari va jamoatchilik fikrining shakllanishi. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2022.

EKOLOGIK MADANIYATNI MUHIM TARKIBIY QISMLARI VA UNI SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI

*Bayeshanov Abdulla Mustafayevich,
Guliston davlat universiteti o'qituvchisi*

KEY STRUCTURAL COMPONENTS OF ECOLOGICAL CULTURE AND THE IMPORTANCE OF ITS FORMATION

*Bayeshanov Abdulla Mustafayevich,
Lecturer at Gulistan State University*

ОСНОВНЫЕ СТРУКТУРНЫЕ КОМПОНЕНТЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ЗНАЧЕНИЕ ЕЁ ФОРМИРОВАНИЯ

*Баешанов Абдулла Мустафаевич,
преподаватель Гулистанского государственного университета*

e-mail:
a.bayeshanov@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0001-6021-0128>

Annotatsiya: Maqolada bugungi ekologik muammolar tobora kuchayib borayotgan sharoitda hayotiy ehtiyoj sifatida muhim ahamiyat kasb etib borayotgan ekologik madaniyatni shakllantirish masalasi, uning tarkibiy qismlari tahlili yoritilgan bo'lib, ekologik bilim, ekologik ong, axloq, an'ana va qadriyatlarning mazmun-mohiyati va bu jarayondagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: ekologiya, ekologik ong, ekologik madaniyat, ekologik bilim, tabiiy resurs, axloq.

Abstract: The article examines the issue of forming ecological culture, which is becoming increasingly important as a vital necessity in the context of growing contemporary environmental problems. The study analyzes the structural components of ecological culture and reveals the essence and significance of ecological knowledge, ecological awareness, morality, traditions, and values, as well as their role in this process.

Keywords: ecology, ecological awareness, ecological culture, ecological knowledge, natural resources, morality.

Аннотация: В статье рассматривается проблема формирования экологической культуры, которая приобретает всё большую значимость как жизненная необходимость в условиях усиления современных экологических проблем. Анализируются структурные компоненты экологической культуры, раскрывается сущность и содержание экологических знаний, экологического сознания, морали, традиций и ценностей, а также их роль и значение в данном процессе.

Ключевые слова: экология, экологическое сознание, экологическая культура, экологические знания, природные ресурсы, мораль.

Kirish (Introduction). Ekologik madaniyat va uni shakllantirish masalasi bugungi kunning eng muhim hayotiy ehtiyoji deyish mumkin. Chunki, asrlar davomida bizni bag'rida ulg'aytirib kelgan, insoniyat uchun makon va tabiiy resurslar manbayi bo'lgan ona tabiatning ahvoli tobora og'irlashib, xavotirli tus olmoqda. Globallashib borayotgan dunyoda ekologik muammolar borgan sari kuchayib, murakkablashib bormoqda. Iqlimning

keskin o'zgarishi, havoning ifloslanishi, tabiiy resurslarning tugab borishi, bio xilma-xillikning yo'qolishi kabi holatlar vaziyatni yanada og'irlashtirmoqda. Tabiat muvozanatini buzulishi, nafaqat tabiatga balki insoniyatning o'ziga ko'proq zarar keltiradi.

“Jahon statistik ma'lumotlarga ko'ra, aholining 10% qarilikdan, 20% baxtsiz hodisalar va janglardan, 70% esa kasalliklardan o'lmoqda.

Shuningdek, bizning sog'lig'imizning atigi 10%i tibbiyotga, qolgan 90% esa o'zimizga va atrof muhit hodisalarga bog'liq"[1]. Mana shunday vaziyatda ekologik madaniyatni shakllantirish muhim hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Inson ekologiyasi, tabiatni asrash, xususan ekologik madaniyat masalasi ko'plab olimlar e'tiborini o'ziga jalb etib kelmoqda. Bu borada mamlakatimiz olimlaridan Xamroyev A [2] ekologik barqarorlik va uning ahamiyati, Hakimov N [3] inson ekologiyasi va ekologik barqarorlik, ekologik madaniyat masalalarini tahlil etgan bo'lsa, xorijiy olim Attenboro D [4] izlanishlarida Yer sayyorasining hayoti, ekologik holatiga oid masalalarni o'rgangan.

Aslida tabiat tabiiy tiklanish xususiyatiga ega bo'lib, bunga vaqt kerak va hech qanday antropogen omillar xalaqit bermasligi lozim. Lekin, bir narsani unutmaslik lozimki, tabiat muvozanatini buzulishi insoniyat kelajagini xavf ostiga qo'yadi. Sayyoramiz qariyb 4,5 milliard yoshda. U odamzod paydo bo'lishidan oldin ham mavjud bo'lgan. Tabiatdagi barcha narsa bejiz yaratilmagan. Barchasi bir-birini taqozo etadi. Xuddi zanjir kabi. Mana shu zanjirning buzulishi o'nlab bo'lmas oqibatlarga olib kelishi mumkin. Tabiatga eng katta zarar insoniyat tomonidan keltiriladi. Buning asosiy sababi kishilarda ekologik ongning yetishmasligi va ekologik madaniyatning shakllanmaganligidir.

Ekologik madaniyat tushunchasiga hamma har xil yondashadi. Jumladan, professor N.H.Hakimov: "Ekologik madaniyat" inson ongi va tafakkurini, ma'naviyati, atrof-muhit, tabiiy resurslarga mansub bilimlar asosidagi ijobiy munosabati va ijtimoiy, iqtisodiy faoliyatidan iborat jarayondir" [5], - deb ta'kidlagan bo'lsa, S.Nuriddinova va O.Ashurovalar quyidagicha ta'riflashgan: "Ekologik madaniyat — bu insonning tabiatga bo'lgan munosabati, uni muhofaza qilishdagi ma'suliyati va ekologik ongini aks ettiruvchi asosiy ko'rsatkichdir"[6].

Ekologik madaniyat – bu ko'p qirrali sotsial-madaniy fenomen bo'lib, inson va tabiatning o'zaro muloqoti va munosabatlarini belgilab beruvchi, jamiyat va tabiat uyg'un yashashini ta'minlashga qaratilgan bilim, qadriyatlar, xulq-atvor qoidalari, malaka va amaliy harakatlarni o'zida mujassamlashtiradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotni olib borishda mantiqiy, qiyosiy, ilmiy manbalarni tahliliy tadqiq etish, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ekologik madaniyatni shakllantirishda va tahlil etishda asosiy xususiyat uning tarkibiy qismlari hisoblanadi. Ekologik madaniyatning tarkibiy qismlari sifatida bilim, axloq, an'ana va qadriyatlar, ekologik ong kabilarni ko'rsatib o'tish mumkin:

Ahmad Yugnakiy "Bir bilimli bilimsizning mingiga teng, Ming bilimsiz bilimlarga bo'lolmas yeng. Endi o'zing sinab ko'rgil, ber e'tibor, Bilimdan foydaliroq qanday narsa bor?" [7]deganda barcha narsalarning asosida bilim yotishiga ishora qilgan edi. Dunyoni anglash uchun avvalo bilim darkor. O'zbek tilining izohli lug'atida: "bilim obyektiv borliq haqidagi yoki muayyan (ilmiy, madaniy, ma'rifiy, ma'naviy, harbiy va b.) sohalarga oid ilmiy, amaliy ma'lumotlar, tushunchalar majmui"[8] – deb ifodalangan. Bilim bu jamiyat taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuch bo'lib, avvalo insonning o'zini va borliqni anglash, o'zgartirish vositasi deyish mumkin. Har qanday islohot zamirida bilim yotadi. Bilimsiz insoniyat qorong'ulikda qolgan, imkoniyatlardan mahrum va kelajakni qurishga qodir bo'lmagan ongsiz, zaif mavjudotga aylanib qolar edi.

Ekologik bilim ekologik madaniyatning tarkibiy asosi hisoblanadi. U shunchaki ma'lumotlarni bilish emas, balki tabiat va inson o'rtasidagi uzviy munosabatlar, tabiat qonuniyatlari, ekologik muammolarning sabablari va uning oqibatlarini tushunish va bartaraf qilishga qaratilgan bilimlardan samarali foydalana olishdir. Atrof-muhitni muhofaza qilishda, ekologik muammolar natijasida insoniyatga jiddiy tahdid solishi mumkin bo'lgan salbiy oqibatlarga qarshi kurash va oldini olish chuqur tahliliy bilimni talab qiladi.

Ekologik madaniyatning yana bir muhim tarkibi qismi bu ekologik ongdir. "Bilim ong tuzulishining asosiy unsuridir. Shuning uchun ham bilimlarning boyib, chuqurlashib borishi ong rivojlanishini xarakterlaydigan muhim belgi sifatida yuzaga chiqadi".[9] Inson qancha ko'p bilsa, dunyoni shuncha ko'proq anglab boradi. Ekologik ong esa, odam yashash davomida tabiatning "xo'jayini" emas, ajralmas bir qismi ekanligini tushunib yetishi, antropogen omillarni ekologiya va

atrof-muhitga ta'sir doirasini chuqur his qilishi, global va lokal darajadagi ekologik muammolarning ne chog'lik dolzarbligini idrok etishi, shuningdek, tabiat va jamiyat oldidagi g'amxo'rlik, hurmat va mas'uliyatni anglab yetishi demakdir.

Buyuk faylasuf Arastu: "Kimki bilimda ilgarilab, axloqda oqsaydigan bo'lsa, bilingki u oldinga emas katta tezlik bilan tubanlik sari ketibti", - deganida mutlaqo haq edi. Ekologik madaniyatni shakllanishida faqatgina bilim va ekologik ongning o'zi yetarli emas. Axloq deb atalmish "kishilarning tarixan tarkib topgan xulq-atvori, yurish-turishi, ijtimoiy va shaxsiy hayotdagi o'zaro, shuningdek, jamiyatga bo'lgan munosabatlarini tartibga solib turuvchi barqaror, muayyan norma va qoidalar yig'indisi" [9;40] ham juda zarur. Axloq ekologik madaniyatning barcha tarkibiy qismlarini birlashtirib, tabiatga nisbatan insoniy munosabatni belgilab beradi.

Masalan, odamzod atomning tuzilishi, yadro reaksiyalari va energiyaning moddaga aylanish qonuniyatlari haqida chuqur bilimga ega bo'lishi fizika fanidagi eng katta yutuqlardan edi. Lekin, bu bilimdan egri yo'lda foydalanish, axloqsizlarcha harakatlanish kuchayib ketdi. Vayronkor qurollarni yaratishda foydalanilgani va uni qo'llangani (Xirosima va Nagasaki) nafaqat odamlarga, balki tabiatga ham jiddiy zarar yetkazdi. Millionlab odamlar qurbon bo'lishiyu, nogiron avlodlarni tug'ilishi, kasalliklarning ortishiga, radiaktiv ifloslanish, ekologiyaning buzulishiga, tuproq, suv va havoga juda jiddiy zarar yetkazdi.

O'zbek xalqining asrlar davomida shakllangan va e'zozlanib kelingan an'ana va qadriyatlari bisyor. Bularning aksariyat qismi tabiat va uni asrash bilan bog'liq bo'lib, bugungi kunda ularga ehtiyoj har qachongidan ham ortib bormoqda. Ota-bobolarimiz azaldan suvni qadrlashgan. Hattoki unga tuflash ham mumkin bo'lmagan. Yoshligimizda, suvga axlat tashlama, hattoki tuflama, yomon bo'ladi deyishardi. Aslida mana shu yomon bo'ladini zamirida juda katta ma'no bor edi. Ma'lumki, avvallari asosan ariqlardan suv ichilgan. Bitta ariq butun bir qishloqdan o'tib, yuzlab odamlarni bahramand qilgan. Aynan suvni ifloslantirmaslik, o'zidan keyin yashovchi aholiga toza holda yetizib berish mas'uliyati shunchalik kuchli bo'lganki, biror odam botinib chiqindi tashlamagan. Yoki yerni asrash masalasi. Yer unumdorligini saqlash, tuproqni

ifloslantirmaslik, hosilni yig'ib olgach qolgan xazonlarni yoqib yubormaslik, chiqindilarni chuqurga ko'mish bilan bog'liq an'ana va qadriyatlarimiz juda ko'p. Bundan tashqari, hayvonlar va qushlarga alohida mehr ko'rsatish(qaldirg'ochlarni haydamaslik, musichalarga ozor bermaslik) kabilar biologik xilma xillikni asrashga xizmat qilgan deyish mumkin. An'analar ona tabiat bilan bog'liq jarayonlar, ob-havo, o'simliklar va hayvonlar haqidagi amaliy ekologik bilimlar avloddan avlodga o'tishiga xizmat qilgan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa o'rnida aytish mumkinki, ekologik madaniyatni shakllantirishda avvalo uni tarkibiy qismlarini o'rganish va tahlil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Ekologiya oid bilimlar, ekologik ong, axloq, avloddan-avlodga o'tib kelayotgan tabiatni asrash bilan bog'liq an'ana va qadriyatlar va boshqalar ekologik madaniyatning tarkibiy qismi, asosiy komponenti sifatida tahlil etilganda ularning mazkur jarayondagi ahamiyati aniq va yorqinroq namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ra'no Parpiyevna Rustamova (2022). Ekologiya buzilishining inson salomatligiga ta'siri. Academic research in educational sciences, 3 (2), 809-814.
2. Xamroyev A. Ijtimoiy davlat va ekologik barqarorlik. - Toshkent: Iqtisod-siyosat, 2021.
3. Nazar Hakimov/ Human ekologi. Monography/ Lambert/ London. Unaited Kingdom. 2023.p.235.
4. Дэвид Аттенборо. Жизнь на нашей планете. Мое предупреждение миру на грани катастрофы. М.: Бомбора, 2022
5. Hakimov N.X. Inson ekologiyasi: Monografiya. T.: "IQTISODIYOT", 2021. – B.37.
6. Nuriddinova, S., & Ashurova, O. (2025). Ekologik madaniyatni rivojlantirishning ilmiy-pedagogik ahamiyati. *Молодые ученые*, 3(5), 119-121.
7. Ahmad Yugnakiy. Hibbat ul-haqoyiq. 6-bet. www.ziyouz.com
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti. 260-bet. www.ziyouz.com
9. Falsafa. Qomusiy lug'at. "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti". -Toshkent:2004.: - B. 315
10. Bayeshanov, A. (2025). Inson ekologiyasi: tabiat va inson uygunligi. *Академические исследования в современной науке*, 4(36), 35-38.

YANGILANAYOTGAN O'ZBEKISTONDA INSON SALOMATLIGI TUSHUNCHASINING KO'RSATKICHLARI

Javliyev Feruz Kamilovich,

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti assistenti

INDICATORS OF THE CONCEPT OF HUMAN HEALTH IN THE RENEWING UZBEKISTAN

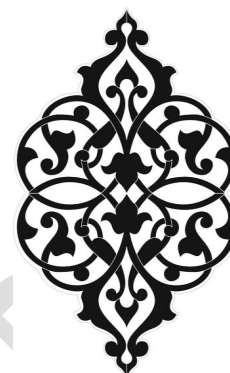
Javliyev Feruz Kamilovich,

Assistant at Kattakurgan State Pedagogical Institute

ПОКАЗАТЕЛИ ПОНЯТИЯ ЗДОРОВЬЯ ЧЕЛОВЕКА В ОБНОВЛЯЮЩЕМСЯ УЗБЕКИСТАНЕ

Жавлиев Феруз Камилевич,

*ассистент Каттакурганского государственного
педагогического института*

e-mail: f.javliyev@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0000-4492-4652>

Annotatsiya: Inson salomatligini har qancha moddiy boylik va mablag' evaziga sotib olib bo'lmaydi. Har bir shaxs o'zining yurish-turishi uchun mas'ul deb qabul qilingan demokratik jamiyatda, inson salomatligi muhim ahamiyatga ega bo'lgan oliy qadriyat darajasiga ko'tariladi. Aytishimiz mumkinki, so'z, fikr, niyat, amal insonning axloqiy-estetik faoliyatida hamda xulqiy go'zallikka erishish yo'lidagi maqsad va intilishlariga asos bo'ladigan, insonni to'g'ri faoliyati.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, me'yor, tushuncha, jamiyat, transformatsiya, salomatlik, inson, estetik munosabat, zotan, so'z, fikr, niyat, turmush estetikasi.

Abstract: Human health cannot be bought with any amount of wealth and money. In a democratic society, where each person is considered responsible for his or her own behavior, human health is elevated to the level of a supreme value of paramount importance. We can say that words, thoughts, intentions, and actions are the basis for a person's moral and aesthetic activities and goals and aspirations towards achieving moral beauty, which are the basis for the correct functioning of a person.

Key words: Uzbekistan, norm, concept, Society, transformation, Health, Human, aesthetic attitude, already, word, thought, intention, aesthetics of life

Аннотация: Здоровье человека нельзя купить никакие материальные блага и деньги. В демократическом обществе, где каждый человек несет ответственность за свое поведение, здоровье человека возведено на высший уровень важности. Можно сказать, что слова, мысли, намерения, дела являются основой нравственно-эстетической деятельности человека, а также целей и стремлений к достижению нравственной красоты, правильной деятельности человека.

Ключевые слова: Узбекистан, норма, понятие, общество, трансформация, здоровье, человек, эстетическое отношение, уже, слово, мысль, намерение, эстетика жизни

Kirish (Introduction). O'zbekistonda demokratik huquqiy davlat va fuqorolik jamiyatini shakllantirishda, barkamol avlodni tarbiyalash masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Barkamol avlodni tarbiyalash masalasi esa jamiyatda sog'lom turmush tarzini qaror toptirishga bevosita bog'liqdir. Falsafiy ma'noda inson biopsixosotsial tizim bulib hisoblansa, insoning biologik, psixologik va ijtimoiy salomatlikni tamnlash

jamiyatda sogʻlom turmush tarzini qaror toptirish asosida amalga oshiriladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Sogʻlom turmush tarzi – axloqiy, faol, mehnat, sabr-toqat tamoyillariga asoslangan va shu bilan birga, atrof-muhitning salbiy taʼsiridan himoya qiluvchi, keksalikka qadar axloqiy, aqliy va jismoniy salomatlikni saqlashga imkon beradigan hayot. Sogʻlom turmush tarziga quyidagilar kiradi: samarali mehnat, ratsional ovqatlanish, biologik ritmga rioya qilish, optimal harakat rejimi, shaxsiy gigiyena, kundalik rejimga rioya qilish. Sogʻlom turmush tarzi haqida turlicha qarashlar ilgari surilgan boʻlib, falsafiy va sotsiologik yoʻnalish vakillaridan P.A.Vinogradov, B.S.Erasov, O.A.Milshteyn, V.A.Ponomarchuk, V.I.Stolyarov va boshqalar sogʻlom turmush tarzini global ijtimoiy muammo, butun jamiyat hayotining ajralmas qismi deb hisoblaydilar.[1] Salomatlikning uch turi mavjud boʻlib, bular jismoniy, aqliy va axloqiy (ijtimoiy) salomatlikdir. Jismoniy salomatlikning mohiyati shundan iboratki, agar barcha organlar va tizimlar yaxshi ishlasa, unda butun inson tanasi (oʻzini-oʻzini boshqarish tizimi) toʻgʻri ishlaydi va rivojlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Axloqiy salomatlik insonning ijtimoiy hayotining asosi boʻlgan axloqiy tamoyillar bilan belgilanadi. Shaxsning axloqiy salomatlik belgilari, eng avvalo, mehnatga ongli munosabatda boʻlish, madaniyat xazinalarini oʻzlashtirish, oddiy turmush tarziga zid boʻlgan odat va odatlardan faol ravishda voz kechishdir.

Tahlil va Natijalar (Analysis and results). Jamiyat hayotida salomatlik insonning birinchi va eng muhim ehtiyoji boʻlib, uning mehnat qobiliyatini belgilaydi va shaxsning barkamol rivojlanishini taʼminlaydi. Bu atrofda dunyoni bilish, oʻzini-oʻzi tasdiqlash va inson baxtining eng muhim shartidir.[2]

Sogʻlom turmush tarzi – axloqiy, faol, mehnat, sabr-toqat tamoyillariga asoslangan va shu bilan birga, atrof-muhitning salbiy taʼsiridan himoya qiluvchi, keksalikka qadar axloqiy, aqliy va jismoniy salomatlikni saqlashga imkon beradigan hayot. Sogʻlom turmush tarziga quyidagilar kiradi:

samarali mehnat, ratsional ovqatlanish, biologik ritmga rioya qilish, optimal harakat rejimi, shaxsiy gigiyena, kundalik rejimga rioya qilish. Sogʻlom turmush tarzi haqida turlicha qarashlar ilgari surilgan boʻlib, falsafiy va sotsiologik yoʻnalish vakillaridan P.A.Vinogradov, B.S.Erasov, O.A.Milshteyn, V.A.Ponomarchuk, V.I.Stolyarov va boshqalar sogʻlom turmush tarzini global ijtimoiy muammo, butun jamiyat hayotining ajralmas qismi deb hisoblaydilar. Salomatlikning uch turi mavjud boʻlib, bular jismoniy, aqliy va axloqiy (ijtimoiy) salomatlikdir. Jismoniy salomatlikning mohiyati shundan iboratki, agar barcha organlar va tizimlar yaxshi ishlasa, unda butun inson tanasi (oʻzini-oʻzini boshqarish tizimi) toʻgʻri ishlaydi va rivojlanadi. Ruhiy salomatlik miyaning holatiga bogʻliq boʻlib, u fikrlash darajasi va sifati, diqqat va xotiraning rivojlanishi, hissiy barqarorlik darajasi, irodaviy fazilatlarining rivojlanishi bilan tavsiflanadi.

Axloqiy salomatlik insonning ijtimoiy hayotining asosi boʻlgan axloqiy tamoyillar bilan belgilanadi. Shaxsning axloqiy salomatlik belgilari, eng avvalo, mehnatga ongli munosabatda boʻlish, madaniyat xazinalarini oʻzlashtirish, oddiy turmush tarziga zid boʻlgan odat va odatlardan faol ravishda voz kechishdir. Sogʻlom turmush tarzi inson hayotining turli jabhalarini rivojlantirish, faol uzoq umr koʻrish va ijtimoiy funksiyalarni toʻliq bajarish uchun zarur shartdir. Sogʻlom turmush tarzining dolzarbligi ijtimoiy hayotning murakkablashishi, salbiy oʻzgarishlarni keltirib chiqaradigan texnogen, ekologik, psixologik, siyosiy va harbiy xavfning kuchayishi natijasida inson tanasiga stresslarning koʻpayishi va oʻzgarishi bilan bogʻliq. Sogʻlom turmush tarzi inson hayotining turli jabhalarini rivojlantirish, faol uzoq umr koʻrish va ijtimoiy funksiyalarni toʻliq bajarish uchun zarur shartdir[3].

Sogʻlom turmush tarzining dolzarbligi ijtimoiy hayotning murakkablashishi, salbiy oʻzgarishlarni keltirib chiqaradigan texnogen, ekologik, psixologik, siyosiy va harbiy xavflarning kuchayishi natijasida inson tanasiga stresslarning koʻpayishi va oʻzgarishi bilan bogʻliq. Sogʻlom turmush tarzi quyidagi asosiy elementlarni oʻz ichiga oladi: “samarali mehnat, oqilona mehnat va dam olish

rejimi, yomon odatlarni yo'q qilish, optimal harakat rejimi, shaxsiy gigiyena, chiniqish, ratsional ovqatlanish va boshqalar". Samarali mehnat sog'lom turmush tarzining muhim elementidir. Inson salomatligiga biologik va ijtimoiy omillar ta'sir qilib, ularning asosiysi mehnatdir. Mehnat va dam olishning oqilona rejimi sog'lom turmush tarzining zarur elementidir. To'g'ri va qat'iy rioya qilingan rejim bilan tananing aniq va zaruriy ish ritmi ishlab chiqiladi, bu ish va dam olish uchun maqbul sharoitlarni yaratadi va shu bilan salomatlikni mustahkamlash, mehnat qobiliyatini yaxshilash va mehnat unumdorligini oshirishga yordam beradi.

Sog'lom turmush tarzi murakkab ijtimoiy jarayonlarni o'zida ifodalaydi va sog'lom turmush tarzining mezonlariga shaxsning jamoatchilik va mehnat jarayonlarida faollik ko'rsatib, samarali ijodiy faoliyat bilan mashg'ul bo'lishi, oilada va kundalik turmushda namunali yashashi, o'zidagi jismoniy va ma'naviy qobiliyatlarni ro'yobga chiqarishga intilishi, tabiiy va ijtimoiy muhit bilan mutanosiblikda yashashi, sog'lom va barkamol inson bo'lib shakllanish uchun o'z shaxsini bosqichma-bosqich rivojlantirib borishga intilishi, nosog'lom turmush tarziga xos zararli odatlarning ta'siriga tushib qolishdan o'zini asrashga intilib yashashi, hayotda to'g'ri yashayotganidan qoniqish hosil qilib, zavqlanib yashashga intilishi, sog'lom turmush tarzini o'zi uchun bir umrga maqsad qilib tanlashi va shu yo'lda faoliyat olib borishi kabi qimmatli insoniy sifat va xususiyatlarni kiritish mumkin.

O'zbekistonda sog'lom avlodni tarbiyalash masalasi davlat siyosatidagi eng muhim masalalardan biridir. O'zbekistonning tashqi siyosatida o'zaro tenglik va manfaatli hamkorlik masalasiga asosiy e'tibor qaratilayotgan bo'lsa, ichki siyosatda fuqarolarning baxtli va farovon hayot kechirishi, ularning sog'lom turmush tarzini ta'minlash masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Sog'lom turmush tarzining rivojlanishida diniy va dunyoviy qadriyatlarni uyg'unlashtirish O'zbekistonning kelgusi taraqqiyot yo'lini milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi asosida belgilab beradi.

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, yangilanayotgan O'zbekistonda inson salomatligi tushunchasi tobora keng qamrovli va kompleks mazmun kasb etib bormoqda. Inson salomatligi endilikda faqat jismoniy holat bilan cheklanmay,

balki ruhiy, ijtimoiy va ma'naviy farovonlikni ham o'z ichiga oluvchi muhim ijtimoiy-falsafiy va tibbiy-pedagogik kategoriya sifatida talqin qilinmoqda. Bu yondashuv davlat siyosati, sog'liqni saqlash tizimi va ijtimoiy rivojlanish strategiyalarida inson omilining ustuvorligini ta'minlashga xizmat qilmoqda.

Inson salomatligining asosiy ko'rsatkichlari sifatida hayot davomiyligi, kasallanish darajasi, jismoniy faollik, ruhiy barqarorlik, sog'lom turmush tarziga rioya etish, ekologik muhit sifati va tibbiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu ko'rsatkichlar jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi, ta'lim va madaniyat saviyasi hamda aholining sog'liq haqidagi ongli munosabati bilan bevosita bog'liq ekanligi aniqlandi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/ Recommendations). Yangilanayotgan O'zbekiston sharoitida sog'lom turmush tarzini shakllantirish, profilaktik tibbiyot va jismoniy tarbiyani rivojlantirish inson salomatligini mustahkamlashning ustuvor yo'nalishlari sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu jarayonda ta'lim muassasalari, oilaviy muhit va ijtimoiy institutlarning hamkorligi muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, inson salomatligi ko'rsatkichlarini yaxshilash yangilanayotgan O'zbekistonning barqaror rivojlanishi, mehnat salohiyatini oshirish va kelajak avlodning sog'lom kamol topishini ta'minlashda muhim strategik ahamiyatga ega. Shu bois inson salomatligini mustahkamlashga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni izchil amalga oshirish jamiyat taraqqiyotining muhim sharti sifatida e'tirof etilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mamanovich, R. H. (2021). Civil Society: Prosperities of Decentralization in Management. Middle European Scientific Bulletin, 18, 359-362.
2. Hakim, R. (2021). Political and Legal Culture-the Factors of Stability of the Political and Legal System. Бюллетень науки и практики, 7(3), 281-286.
3. Расулов, X. M. (2022). МАЪНАВИЙ ТАРҒИБОТДА ИЛҒОР ХОРИЖИЙ ТАЖРИБАЛАР. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(10-2), 818-826.

Qabul qilindi: 25.11.2025

Chop etildi: 29.12.2025

UDK: 1:32(075).8

ALISHER NAVOIYNING AHLOQIY FALSAFIY
QARASHLARI

Jo'rabekov Abduhalil Jo'rabekovich,

Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil tadqiqotchisi

MORAL AND PHILOSOPHICAL VIEWS OF ALISHER
NAVOI

Jurabekov Abduhalil Jurabekovich,

Independent Researcher at Samarkand State Institute of Foreign
LanguagesНРАВСТВЕННО-ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ
АЛИШЕРА НАВОИ

Журабеков Абдухалил Журабекович,

независимый исследователь Самаркандского государственного
института иностранных языков

e-mail:

a.jurabekov@gmail.
com<https://orcid.org/0009-0001-8359-8150>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Navoiyning insonparvarlik, adolat, ma'rifat va fazilat g'oyalari o'zining tarixiy konteksti, falsafiy ildizlari va zamonaviylikdagi ahamiyati nuqtai nazaridan o'rganilib, Navoiyning asarlaridan axloqiy idealarining bugungi kundagi dolzarbligi va ijtimoiy-ma'naviy ahamiyatini ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, axloq falsafasi, insoniyat, adolat, ma'rifat, turkiy-islom falsafasi, tasavvuf axloqi, ijtimoiy adolat, ma'naviy kamolot.

Abstract: This article examines Navoi's ideas of humanism, justice, enlightenment, and moral virtue from the perspectives of their historical context, philosophical foundations, and contemporary relevance. Drawing on an analysis of Navoi's works, the study reveals the continuing significance of his ethical ideals in the modern world and highlights their social and spiritual importance.

Key words: Alisher Navoi, moral philosophy, humanism, justice, enlightenment, Turkic-Islamic philosophy, Sufi ethics, social justice, spiritual perfection.

Аннотация: В данной статье гуманистические идеи Навои, такие как справедливость, просвещение и нравственные добродетели, рассматриваются в контексте их исторических условий, философских истоков и современной значимости. На основе анализа произведений Навои раскрывается актуальность его нравственных идеалов в современном обществе, а также их социально-духовное значение.

Ключевые слова: Алишер Навои, нравственная философия, гуманизм, справедливость, просвещение, тюрко-исламская философия, суфийская этика, социальная справедливость, духовное совершенство.

Kirish (Introduction). Alisher Navoiy (844-906/1441-1501)-yillarda yashab ijod qilgan. XV asrda buyuk turkiy shoiri, Markaziy Osiyoning temuriylar davri hukmdori Sulton Husayn Boyqaro (873-911/1469-1506) saltanatining madaniy va siyosiy hayotida o'chmas iz qoldirgan shaxsdir. Alisher Navoiy temuriylar davlati gullagan davrda, G'iyosiddin Jamshid Koshifiy, Qozizoda Rumi, Ulug'bek kabi buyuk olim va mutafakkirlar yetishib chiqqan muhitda faoliyat yuritdi. U nafaqat davlat arbobi va bosh vazir, balki "ikki tilning sultoni" sifatida fors va turkiy tillarda abadiy asarlar

yaratgan buyuk mutafakkir edi. Navoiyning axloqiy qarashlari uning hayotiy tajribasi, keng dunyoqarashi va chuqur diniy-ma'naviy e'tiqodlarining asosida shakllangan. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev Hazrat Navoiyini shunday ta'riflaydi: "Ulug' ajdodimiz o'zining o'lmas asarlarida ona tilimizning so'z boyligi va ifoda imkoniyatlarini butun jozibasi va latofati bilan namoyon etib, o'zbek adabiy tiliga asos soldi. Ayni paytda, o'zbek mumtoz adabiyotining shakllanishi va takomilida hech kim Navoiydek beqiyos xizmat qilgan emas, desak, ayni haqiqatdir".

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Navoiyning din va ma'naviyatga qarashlari e'tiborga molik. Uning axloqiy tizimi qat'iy islomiy asosga ega, u Qur'on va hadislarini aqidaparastlik bilan emas, balki insoniy tushuncha darajasida talqin etdi: "Din yo'li – inson yo'li, Inson yo'li – mehribonlik yo'li"(Mahbub ul-Qulub)da shunday degan. "Navoiy o'z ijodidda... "Qur'on" va "Hadis"larga yaqin turib, unga suyanish orqali ijodida eng yuksak cho'qqilarga ko'tarila oladi va uning bitgan she'riy satrlari chuqur hayotiy mazmun va go'zallik kasb etadi" [1.66], – deb ta'kidlaydi. A.Hayitmetov "Hayrat ul-abror" dostonida muallif qarashlari bilan "Qur'on" bilan juda yaqinlik borligi va buning badiiy dostonidagi tasvirlar bilan uning sura va oyatlaridan misollar keltirish orqali asoslaydi[2]. Alisher Navoiy odamning odamiyligini uning ma'naviy fazilatlarini ta'minlashini hayotiy misollar asosida ochib bergani, dostonidagi pand-u nasihatlar komil shaxs shakllanishiga xizmat qilishi mumkinligini aytib o'tgan.

Alisher Navoiy asarida uchraydigan naqshbandiyaga doir mulohaza, sharhlar va qaydlarning ko'p qismi bevosita tariqat qoida va talablariga daxldor.

Umuman olganda Hazrat Navoiy asarlarida tasavvuf falsafasidagi axloq, xulq-odob qoidalari, insonparvarlik va odamiylik, nafsni tiyish, adolat va ma'rifat, tabiat va insonni sevish, ularni e'zozlash, ta'lim-tarbiya to'g'risidagi g'oyalarni o'z sheriylarida ifodalagan. Bu g'oyalar mutafakkirning g'azal va ruboiylari, dostonlari, nasriy asarlariga singib ketgan. I.Haqqul ta'kidlaganidek, "Alisher Navoiyning tasavvuf ta'limotidan ko'zda tutgan maqsadi – shaxs va millat taqdiriga mas'ul, yurt taraqqiyotiga suv va havoday zarur tushunchalarning istiqboli uchun yonib kurashgan, haqiqatni faqat tanish emas, haqiqatni sevish salohiyatini ham ko'zlagan mutafakkir san'atkorning yondashuv va maqsadi edi" [3.27].

O'rta asrlarda G'arbda falsafiy bilimlar Arastu zamonida shakllangan mantiq, etika, ritorika, poetika, siyosat kabi sohalariga ajratib o'rganilgan bo'lsa, islomiyat davrida Sharqda falsafaning barcha sohalarini tasavvuf o'zida jamladi. Tasavvuf pirlari – so'filar yomon nafsini jilovlagan, ruhini turli axloqiy va ijtimoiy illatlardan tozalashga intilgan zohidlar va oriflar bo'lgani uchun keng xalq ommasini, xususan, bunyodkor mehnat ahli, hunarmandlar ham, aziz-avliyolarning

duo, fothalariga ehtiyoji bo'lgan hokimiyat egalari ham tariqat pirlari – so'fiylarni hurmat-izzatga sazovor deb bilar edilar.

Yana shuni aytish mumkinki, Navoiy ahloqiy qarashlar bilan birga adolat haqida ko'plab ma'lumotlar keltirgan. "Mahbub ul-qulub"da: Yaratganga ham xush kelmaydigan podshoh va vazirlardan xalqning ahvoli og'irlashadi, "obod joylar uning zulmidan vayrona, kabutar uyalari boyqushga oshiyona" xalq qayg'uga tushadi deydi [4]. Shuning uchun o'zining faoliyatidagi ixtiyorsiz bo'lgan nizoli ziddiyatli voqeaga aralashadi. Navoiy adolatlilik yo'lini tutib o'tgan noxushliklar aybdorlarini topib, dalil isbotlarini yig'adi. Hirotda Navoiy sulton amrini xalqqa yetkazib kerakli tadbirlarni amalga oshiradi, podshohga bor haqiqatini adolatli ravishda bayon etgach, aybdorlar jazolanadilar. Harbiy yurishdan qaytayotganlarida xalq sultonni va Alisher Navoiyni kutib oladilar. Navoiy o'z davrida davlatni boshqarayotgan hukmdor har bir masalada siyosiy, huquqiy, diniy, ma'naviy, madaniy va ijtimoiy boshqarishning tub mohiyatida, avvalo, adolatga, adolatparvarlikka asoslanishi kerak degan fikrlarini olg'a suradi. Hukmdor Husayn Boyqaro xalqini adolatsizlikdan, zulmdan qutqardi. Noxushlikning oldini Alisher Navoiyning falsafiy-diniy-islomiy dunyoqarashi xalqi, millati, qavmlar orasida tinchlik va o'zaro bahamjihatlilik munosabatlari, ma'suliyatlilikning mohiyati-yu maqsadi yagona bo'lgan pok niyatlari asrab qolgan Ilmi toliblarini ma'naviy badiiy, madaniy, jismoniy to'g'ri tarbiyada tarbiyalanishlariga, ilm bilan shug'ullanishlariga katta ahamiyat bergan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Axloq – kishilar orasidagi munosabatlarni tartibga solishning o'ziga xos usuli, u yoki bu jamiyatda qabul qilingan va rioya qilinishi lozim bo'lgan tartib, odob, o'zaro munosabat hamda muloqotning qonun-qoidalari, mezonlari yig'indisi; har bir inson tan oladigan etik qadriyat; inson mavjudligini ta'minlash, uni tarbiyalash, tartibga solish va boshqarishning o'ziga xos usuli. Vijdon, imon, adolat, aql, birlikka intilish, hayo, or, burch, mas'uliyat, yaxshilik, rahm-shafqat, g'amxo'rlik, mehr-oqibat, sadoqat, vafo, muhabbat, qanoat, saxovat, ilm-ma'rifat, himmat, adab, karam, qanoat, ishq, rostgo'ylik kabi ijobiy sifatlar go'zal axloqqa xosdir.

Tahlil va Natijalar (Analysis and results). Musulmon Sharq kishilarining axloqiy fazilatlarini,

asosan, islom va islomiy tasavvuf asosida shakllangan. Qolaversa, islom dunyosining buyuk siymolari hayot yo'li, qarashlari insonlar uchun asosiy dasturul amal bo'lib kelmoqda. Yuqoridagilardan shunday xulosa kelib chiqadiki, Allohning necha ming payg'ambar, avliyo va hikmat egalarini yuborishdan maqsadi – insoniyatning axloqini bezash va siyratini yaxshilash, go'zallashtirishdir. Shu ma'noda aytganda, hazrat Alisher Navoiy shaxsiyati bilan ham, ijodi bilan ham ana shu missiyaga xizmat qilgan siymolardan biridir. Bu da'voni u kishining bolalikdan vafotiga qadar bosib o'tgan hayot yo'li hamda ijodi to'laligicha tasdiqlaydi. Navoiyning o'tkir zehni, go'zal xulqi bolalik chog'ida Taft shahrida Sharafiddin Ali Yazdiyning duosiga sazovor bo'lishiga sabab bo'ladi. Navoiyning mana bu fikri uning butun umrlik shiori bo'lgan ko'rinadi: Har nafasing holidin ogoh bo'l, Balki anga hush ila hamroh bo'l [3;262]. Ya'ni, o'tgan har lahzangning holidan ogoh, hushyor bo'l, uni behuda o'tkazma deb aytgandi.

Navoiy qanchalik insonparvar, ma'rifatparvar, adolatparvar bo'lsa, xalqining oldidagi din, iymon, e'tiqodi umuminsoniy fazilatlari yanada yuksala borgan, butun olamga va olamlarning Robbisiga muhabbati ishqi ortgan. Ta'limotlaridagi dunyoqarashining asosi naqshbandiylik. Shu bilan birga ko'p qirrali o'lmas asarlarini asosida Yaratuvchining ulug'ligi va go'zalligi, buyukligini ta'riflagan ijod etgan. Kishilarning qaysi davr va qaysi jamiyatda yashashlaridan qat'i nazar, Alisher Navoiyning ulug' asarlari jamiyatni adolatli manfaatlarga yo'naltirishga birday xizmat qilaveradi.

Navoiy olam ahlini bir-biriga yor, hamdam bo'lishga chaqirgan. Navoiyning aytishicha, dushmanlik emas, yorlig' – ish. Ya'ni insoniyat bir-biriga yovlik qilish bilan hech qachon muddaoga yeta olmaydi. Aksincha, o'zaro hamjihatlik, do'stona munosabatlar orqaligina taraqqiy etishi mumkin. Baytning tahliliga etibor qaratgan taniqli adabiyotshunos olim, akademik Aziz Qayumov shunday yozadilar: "Navoiy uchun eng muhim narsa inson, uning foydasi uchun qilinadigan ish, insonlarning bir-biriga mehr-oqibati, ular o'rtasidagi barqarorlik va qardoshlik deydi. Insoniy fazilatlarni tahlil etar ekan, Navoiy hech qachon odamlarning irqi, dini, bir xalqqa mansubligi qarab

ajratmagan. Navoiy hamisha hamma odamni barobar qo'yadi. Ular o'rtasida sof, pokiza, halol insoniy sifatlarni yoymoqqa bor kuchi bilan harakat qiladi. Eng muhimi odamlarning bir-biriga muhabbati va g'amxo'rligidir" deydi [5]. Ulug' mutafakkir Navoiy asarlarida odob-axloq masalasi diqqatga sazovorlisi shundaki, ularda yoritilgan muammolar jamiyatda tutgan mavqeyidan, millatidan, dini va e'tiqodidan qat'i nazar, barchaga tegishli ekanligini ko'rish mumkin. Jumladan, "Xamsa"ning ilk dostoni "Hayrat ul-abror"da shunday satrlarni o'qiymiz:

Odami ersang demagil odami,

Oniki, yo'q xalq g'amidin g'ami. [6]

Hazrat Navoiy bilim o'rgatuvchi ilmi tolibga yoshlikdagi egallangan bilim toshga yo'nilgan naqsh kabi mustahkam bo'lishini ta'kidlagan, bugungi kun uchun ham mujassalashgan bilim va ilm masalalari ekanligini aytib o'tgan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/ Recommendations). Alisher Navoiyning axloqiy qarashlari nafaqat XV asr Movarounnahr madaniyatining cho'qqisi, balki butun insoniyat ma'naviy merosining qimmatli tarkibiy qismidir. Bugungi kun kishilari uchun ham insonni insonga bo'lgan adolatli munosabati ko'p jihatlardan ularni ilmi, iymonli, vijdonli, yuksak ma'naviy qadriyatlariga bog'liq. Nihoyatda chuqur bilimlilik, keng diniy va falsafiy dunyoqarash, katta hayotiy tajriba, o'tkir zehn va fahm-farosatga egalik, ta'riflash va tavsiflash, asarlarni tahlil va sharhlash hozirgi yoshlarimiz uchun katta ahamiyatga egadir. Uning merosi turkiy-islom falsafasining o'ziga xos namunasi sifatida nafaqat o'tmishni o'rganish, balki kelajakni qurish uchun ham qimmatli manba hisoblanadi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Navoiy A. "Nasoyim ul-Muhabbat". Toshkent: Fan, 2001.
2. Hayitmetov, A. "Navoiy falsafasi". Toshkent: O'zbekiston, 1996.
3. Navoiy A. "Xamsa" (Besh doston). Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2019.
4. Navoiy A. "Mahbub ul-Qulub". Toshkent: Akademnashr, 2017.
5. Qayumov Aziz. Dilkusho takrorlar va ruhafzo ash'orlar. – Toshkent, Sharq nashriyot matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2014. -B.272.
6. Navoiy. MA– T.: 20 tomlik. T.7. Xamsa: Hayrat ul-abror. – T.: Fan, 1991.

YOSHLAR MA'NAVY-AXLOQIY BEGONALASHUVIGA QARSHI BARQAROR QADRIYATLARNI SHAKLLANTIRISH MUAMMOLARI

Xakimov Dilmurod, v.b. dotsent, TMC Institute Tashkent
**PROBLEMS OF FORMING STABLE VALUES TO
COUNTERACT THE SPIRITUAL AND MORAL
ALIENATION OF YOUTH**

Khakimov Dilmurod, acting associate professor, TMC Institute Tashkent

**ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ УСТОЙЧИВЫХ
ЦЕННОСТЕЙ В ПРОТИВОДЕЙСТВИИ ДУХОВНО-
ПРАВСТВЕННОЙ ОТЧУЖДЁННОСТИ МОЛОДЁЖИ**

Хакимов Дилмурод, и.о. доцент TMC Institute Tashkent

a.khakimov@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0009-1666-7401>

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy jamiyat sharoitida yoshlar orasida kuzatilayotgan ma'naviy-axloqiy begonalashuv muammolari tahlil qilinadi. Globallashuv, axborot oqimlarining kuchayishi va madaniy transformatsiyalar yoshlar ongida qadriyatlarga nisbatan befarqlikning kuchayishiga olib kelayotgani ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so'zlar: yoshlar, ma'naviy-axloqiy begonalashuv, barqaror qadriyatlar, ma'naviy tarbiya, ijtimoiylashuv, ma'naviy immunitet.

Abstract: This article examines the problems of spiritual and moral alienation among youth in the context of contemporary society. The impact of globalization, intensified information flows, and cultural transformations on the formation of young people's value orientations is scientifically analyzed. The study identifies social, psychological, and pedagogical factors contributing to spiritual and moral alienation. Particular attention is paid to the theoretical foundations of forming stable values and to effective ways of integrating them into educational and upbringing processes. The findings aim to strengthen the spiritual resilience of youth and enhance their social engagement and moral responsibility.

Key words: youth, spiritual and moral alienation, stable values, moral education, socialization, spiritual resilience.

Аннотация: В статье анализируются проблемы духовно-нравственной отчуждённости среди молодёжи в условиях современного общества. Обосновывается влияние глобализации, усиления информационных потоков и культурных трансформаций на формирование ценностных ориентиров молодого поколения.

Ключевые слова: молодёжь, духовно-нравственная отчуждённость, устойчивые ценности, духовное воспитание, социализация, духовный иммунитет.

Kirish (Introduction). Zamonaviy jamiyat taraqqiyotining murakkab va ziddiyatli jarayonlari yoshlar ma'naviy-axloqiy dunyosiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Globallashuv, axborot texnologiyalarining jadal rivoji, madaniyatlararo integratsiya hamda ijtimoiy munosabatlarning transformatsiyalashuvi sharoitida yoshlar ongida qadriyatlarga nisbatan munosabatlar o'zgarib bormoqda. Bu jarayon bir tomondan yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirayotgan bo'lsa,

ikkinchi tomondan ma'naviy-axloqiy begonalashuv, ijtimoiy befarqlik va qadriyatlar inqirozi kabi muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Mazkur muammo ta'lim-tarbiya tizimi oldiga yangi va murakkab vazifalarni qo'ymoqda. Xususan, yoshlar ongida ma'naviy-axloqiy begonalashuvga qarshi barqaror qadriyatlarni shakllantirish, ularda ma'naviy immunitetni kuchaytirish va ijtimoiy mas'uliyat hissini rivojlantirish dolzarb pedagogik va ijtimoiy

ehtiyojga aylandi. Barqaror qadriyatlar nafaqat shaxsiy axloqiy mezonlar majmui, balki yoshlarning hayotiy pozitsiyasi, dunyoqarashi va jamiyatdagi faol ishtirokini belgilovchi muhim omil sifatida qaraladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Zamonaviy ijtimoiy taraqqiyot sharoitida yoshlar ma'naviy-axloqiy begonalashuvi global miqyosda muhokama qilinayotgan muammolardan biri hisoblanadi. Ushbu hodisa shaxsning jamiyatdan, an'anaviy qadriyatlar tizimidan va axloqiy me'yorlardan uzoqlashuvi bilan tavsiflanadi. Ijtimoiy fanlar vakillari bu jarayonni turli nazariy yondashuvlar orqali izohlaydilar.

Ijtimoiy begonalashuv nazariyasining dastlabki ilmiy talqinlari klassik sotsiologiya doirasida shakllangan. Jumladan, Émile Durkheim jamiyatdagi qadriyatlar va me'yorlar yemirilishini *anomiya* tushunchasi orqali izohlaydi. Uning fikricha, ijtimoiy me'yorlar zaiflashgan sharoitda yoshlar axloqiy yo'nalishdan mahrum bo'lib, befarqlik va begonalashuv holatiga tushib qoladi. Bu qarashlar bugungi globallashuv sharoitida yoshlar ongida yuz berayotgan qadriy inqirozni tushuntirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Ma'naviy-axloqiy begonalashuvning psixologik jihatlarini Erich Fromm asarlarida chuqur tahlil qilingan. U zamonaviy jamiyatda insonning "egallik qilish"ga yo'naltirilgan tafakkuri "bo'lish" qadriyatlarini siqib chiqarayotganini ta'kidlaydi. Frommga ko'ra, yoshlar iste'molchilik madaniyati ta'sirida ichki ma'naviy ehtiyojlardan uzoqlashib, hayot mazmunini moddiy manfaatlar bilan o'ldiray boshlaydi. Bu holat optimistik dunyoqarash emas, balki ma'naviy bo'shliqni yuzaga keltiradi.

Globallashuv va postmodern jamiyat sharoitida qadriyatlar beqarorligi masalasiga alohida e'tibor qaratgan olimlardan biri Zygmunt Baumanidir. U o'zining konsepsiyasida zamonaviy inson, xususan yoshlarning qat'iy axloqiy mezonlardan mahrum bo'layotganini ta'kidlaydi. Bauman fikricha, barqaror qadriyatlarning yo'qligi yoshlarni ijtimoiy ildizsiz, tez o'zgaruvchan va mas'uliyatsiz qarorlar qabul qilishga moyil qiladi. Shu sababli, yoshlar begonalashuviga qarshi kurashda barqaror axloqiy qadriyatlarni shakllantirish strategik ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik va psixologik yondashuvda esa yoshlar ma'naviy-axloqiy kamoloti ijtimoiy muhit

va ta'lim-tarbiya jarayoni bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqiladi. Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasiga ko'ra, shaxs qadriyatlari bevosita ijtimoiy muloqot va madaniy muhit orqali shakllanadi. Agar ushbu muhitda ma'naviy ideal va axloqiy namuna yetarli bo'lmasa, yoshlar begonalashuvga moyil bo'lib qoladi. Demak, ta'lim muassasalari va ijtimoiy institutlar barqaror qadriyatlarni uzluksiz singdirib borishi zarur.

Olimlar fikrlariga tayangan holda aytish mumkinki, yoshlar ma'naviy-axloqiy begonalashuviga qarshi samarali kurashning asosiy yo'li — bu ularning ongida barqaror, hayotiy va mazmunli qadriyatlar tizimini shakllantirishdir. Ushbu qadriyatlar yoshlarning shaxsiy kamoloti, jamiyatga daxldorlik hissi va ma'naviy mas'uliyatini mustahkamlab, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mahalliy va mintaqaviy tadqiqotlarda ham yoshlar ma'naviy-axloqiy begonalashuvi milliy o'zlikni anglash muammosi bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Olimlar yoshlar ongida milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlash, tarixiy xotira va ma'naviy merosga tayangan tarbiya tizimini kuchaytirish begonalashuvning oldini olishda muhim omil ekanini ta'kidlaydilar. Bu yondashuv yoshlarni global madaniy bosimlar sharoitida ma'naviy jihatdan barqaror saqlashga xizmat qiladi.

Tahlil va Natijalar (Analysis and results). Yoshlar ma'naviy-axloqiy begonalashuvi ularning jamiyatdagi ijtimoiy roli, fuqarolik mas'uliyati va shaxsiy kamolotiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu holat yoshlarning milliy va umuminsoniy qadriyatlardan uzoqlashishi, an'anaviy axloqiy me'yorlarga befarqligi, shuningdek, individualizm va iste'molchilik kayfiyatining kuchayishi bilan izohlanadi. Natijada jamiyatning barqaror rivoji uchun muhim bo'lgan ma'naviy birlik va ijtimoiy uyg'unlik zaiflashadi.

Shu nuqtayi nazardan, yoshlar ma'naviy-axloqiy begonalashuvining sabablarini chuqur tahlil qilish, uning ijtimoiy, psixologik va pedagogik omillarini aniqlash hamda barqaror qadriyatlarni shakllantirishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish muhim ilmiy vazifa hisoblanadi. Mazkur tadqiqot yoshlar bilan ishlashda ta'lim, tarbiya va ijtimoiy muhitning uzviyligini ta'minlashga, shuningdek, zamonaviy tahdidlar sharoitida yosh

avlodning ma'naviy barkamolligini mustahkamlashga qaratilgan ilmiy yechimlarni asoslashga xizmat qiladi.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar yoshlar begonalashuviga qarshi kurashda ma'naviy immunitet tushunchasini ilgari suradi. Ushbu tushuncha shaxsning axborot bosimi, destruktiv g'oyalar va yot qadriyatlarga nisbatan tanqidiy refleksiya, aksial barqarorlik va axloqiy rezistentlik ko'rsatish qobiliyatini anglatadi. Barqaror qadriyatlar esa mazkur immunitetning asosiy strukturaviy komponenti hisoblanadi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, olimlar qarashlarida umumiy xulosa sifatida yoshlar ma'naviy-axloqiy begonalashuvi individual muammo emas, balki murakkab ijtimoiy, madaniy va pedagogik omillar yig'indisi sifatida baholanadi. Shu bois, unga qarshi kurashish faqat taqiqlar yoki nazorat orqali emas, balki barqaror qadriyatlarni shakllantirish, ongli tarbiya, ijtimoiy faollik va ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish orqali amalga oshirilishi lozim.

Yoshlar ma'naviy-axloqiy begonalashuvi zamonaviy jamiyatda yuzaga kelayotgan murakkab ijtimoiy-madaniy transformatsiyalar, aksiologik beqarorlik va normativ dezorientatsiya bilan uzviy bog'liq bo'lgan ko'p omilli hodisadir. Ushbu jarayon yoshlarning ijtimoiy identifikatsiyasi, axloqiy o'zini anglash mexanizmlari hamda qadriyatlar ierarxiyasining buzilishi orqali namoyon bo'ladi.

Ma'naviy-axloqiy begonalashuvni faqat individual psixologik muammo sifatida talqin qilish yetarli emas. U jamiyatning ma'naviy holati, ta'lim-tarbiya tizimining samaradorligi va ijtimoiy institutlar faoliyati bilan chambarchas bog'liq tizimli ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Ayniqsa, globallashtirish va axborot makonining kengayishi sharoitida yoshlar ongida qadriyatlarning rellyativlashuvi va pragmatik-utilitar yondashuvlarning kuchayishi begonalashuv jarayonini jadallashtirmoqda.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, yoshlar ma'naviy-axloqiy begonalashuviga qarshi kurashishda barqaror qadriyatlarni shakllantirish asosiy aksiologik-pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Barqaror qadriyatlar shaxsning motivatsion sohasini tartibga soluvchi, axloqiy tanlovlarini yo'naltiruvchi va ijtimoiy mas'uliyatini mustahkamlovchi integrativ tizim vazifasini

bajaradi. Bu qadriyatlarning internalizatsiyasi uzluksiz ta'lim-tarbiya jarayoni, ijtimoiy muloqot va madaniy merosga tayangan holda amalga oshirilishi zarur.

Yoshlar ma'naviy-axloqiy begonalashuvi ko'p omilli va tizimli xarakterga ega bo'lib, uni bartaraf etish kompleks aksiologik-pedagogik strategiyalarni talab etadi. Barqaror qadriyatlarni shakllantirish jarayoni yoshlarning shaxsiy identifikatsiyasi, ijtimoiy mas'uliyati va ma'naviy yetukligini ta'minlovchi asosiy mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois, mazkur yo'nalishdagi ilmiy izlanishlar nafaqat nazariy, balki muhim ijtimoiy-amaliy ahamiyatga ham egadir.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Shuningdek, ilmiy xulosalar shuni ko'rsatadiki, yoshlar ongida ma'naviy immunitetni shakllantirish begonalashuvning oldini olishda muhim strategik ahamiyatga ega. Ma'naviy immunitet shaxsning destruktiv g'oyalar, axborot bosimi va yot qadriyatlarga nisbatan tanqidiy tafakkur va axloqiy rezistentlikni namoyon etish qobiliyatini anglatadi. Ushbu immunitet barqaror qadriyatlar tizimisiz shakllanmaydi.

Umuman olganda, yoshlar ma'naviy-axloqiy begonalashuviga qarshi barqaror qadriyatlarni shakllantirish jarayoni kompleks, tizimli va uzluksiz xarakterga ega bo'lib, u pedagogik, psixologik va ijtimoiy omillarning uyg'unlashuvini talab etadi. Mazkur yo'nalishdagi ilmiy izlanishlar jamiyatning ma'naviy barqarorligini ta'minlash, yosh avlodning axloqiy yetukligini yuksaltirish va ijtimoiy taraqqiyotning barqaror rivojini ta'minlashda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Durkheim, É. *The Division of Labor in Society*. New York: Free Press, 1997.
2. Fromm, E. *To Have or To Be?* New York: Harper & Row, 1976.
3. Bauman, Z. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2000.
4. Vygotsky, L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
5. Erikson, E. H. *Identity: Youth and Crisis*. New York: W. W. Norton & Company, 1968.

ИНТЕГРАЦИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В РЕЛИГИОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ТУИТ ИМЕНИ МУХАММАДА АЛЬ-ХОРЕЗМИ

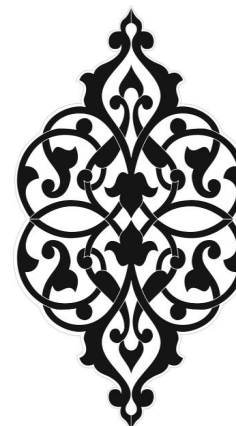
*Касимова Зумрадхон Сабиржановна,
старший преподаватель Ташкентского Университета
Информационного Университета имени Мухаммада аль-Хорезми*

INTEGRATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTO RELIGIOUS STUDIES RESEARCH AT MUHAMMAD AL-KHWARIZMI TASHKENT UNIVERSITY OF INFORMATION TECHNOLOGIES

Kasimova Zumradkhon Sabirzhanovna, Senior Lecturer Muhammad al-Khwarizmi Tashkent University of Information Technologies

MUHAMMAD AL-XORAZMIY NOMIDAGI TOSHKENT AXBOROT TEXNOLOGIYALARI UNIVERSITETIDA DINSHUNOSLIK TADQIQOTLARIGA SUN'YI INTELLEKTNI INTEGRATSIYALASH

Kasimova Zumradkhon Sabirzhanovna, Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti katta o'qituvchisi

z.kasimova@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1446-7838>

Аннотация: В статье рассматриваются актуальные вопросы интеграции искусственного интеллекта (ИИ) в религиозоведческие исследования в условиях цифровизации высшего образования. На примере Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммада аль-Хорезми (ТУИТ) анализируются возможности применения интеллектуальных технологий в гуманитарных науках, в частности в религиоведении.

Ключевые слова: искусственный интеллект, религиоведение, цифровизация образования, гуманитарные науки, ТУИТ имени Мухаммада аль-Хорезми.

Annotatsiya: Maqolada oliy ta'limni raqamlashtirish sharoitida sun'iy intellekt (SI)ni dinshunoslik tadqiqotlariga integratsiya qilishning dolzarb masalalari ko'rib chiqiladi. Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti (TATU) misolida gumanitar fanlarda, xususan, dinshunoslik sohasida intellektual texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, dinshunoslik, ta'limni raqamlashtirish, gumanitar fanlar, Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU.

Abstract: The article examines topical issues related to the integration of artificial intelligence (AI) into religious studies research in the context of the digitalization of higher education. Using the example of the Muhammad al-Khwarizmi Tashkent University of Information Technologies (TUIT), the study analyzes the possibilities of applying intelligent technologies in the humanities, particularly in the field of religious studies.

Keywords: artificial intelligence, religious studies, digitalization of education, humanities, Muhammad al-Khwarizmi Tashkent University of Information Technologies.

Введение. Современный этап развития науки и образования характеризуется активным внедрением цифровых технологий и искусственного интеллекта во все сферы общественной жизни. Гуманитарные науки, традиционно опирающиеся на качественные методы анализа, в настоящее время также включаются в процессы цифровой трансформации. Религиоведение как междисциплинарная область знания нуждается

в новых инструментах исследования, способных обрабатывать большие массивы текстов, источников и данных.

Ташкентский университет информационных технологий имени Мухаммада аль-Хорезми, являясь ведущим техническим вузом Республики Узбекистан, обладает значительным потенциалом для интеграции ИИ в гуманитарные исследования. Это создает условия для формирования инновационного научно-образовательного пространства, объединяющего достижения информационных технологий и религиозоведческой науки.

Обзор литературы. Использование искусственного интеллекта в религиозоведческих исследованиях опирается на методы машинного обучения, обработки естественного языка, интеллектуального анализа данных и цифровой гуманитаристики. Эти подходы позволяют: анализировать религиозные тексты и источники в больших объемах; выявлять смысловые, концептуальные и терминологические особенности; проводить сравнительный анализ религиозных традиций; моделировать социально-религиозные процессы.

В условиях ТУИТ применение данных методов возможно благодаря межфакультетскому взаимодействию специалистов в области информационных технологий и гуманитарных наук.

В ТУИТ имени Мухаммада аль-Хорезми интеграция искусственного интеллекта в религиозоведческие исследования реализуется в образовательной и научной деятельности. В учебном процессе ИИ используется для: цифрового анализа религиозоведческих источников; подготовки интерактивных учебных материалов; поддержки исследовательской работы студентов и магистрантов.

В научной сфере ИИ способствует расширению исследовательских возможностей, формированию новых тем и направлений, а также развитию цифровых компетенций у гуманитариев. Это особенно важно в контексте подготовки специалистов, способных работать на стыке технологий и гуманитарного знания.

Применение искусственного интеллекта в религиозоведении требует учета этических и мировоззренческих факторов. Религия

затрагивает ценностные, духовные и культурные основы общества, поэтому использование ИИ должно осуществляться с соблюдением принципов научной объективности, толерантности и уважения к религиозным чувствам.

В ТУИТ особое внимание уделяется формированию ответственного отношения к цифровым технологиям, развитию критического мышления и пониманию ограничений искусственного интеллекта как инструмента научного познания.

Интеграция искусственного интеллекта в религиозоведческие исследования открывает широкий спектр перспектив, связанных как с развитием научного знания, так и с модернизацией образовательного процесса. В условиях цифровизации гуманитарных наук дальнейшие исследования в данной области могут развиваться по нескольким ключевым направлениям.

Во-первых, перспективным является формирование и развитие цифрового религиозоведения как самостоятельного научного направления. Оно предполагает систематическое применение методов искусственного интеллекта, цифровой гуманитаристики и анализа больших данных для изучения религиозных текстов, практик и институтов. В рамках ТУИТ это направление может стать платформой для междисциплинарных исследований, объединяющих специалистов в области информационных технологий, философии, истории и религиозоведения.

Во-вторых, важным направлением является создание специализированных электронных баз данных и цифровых корпусов религиозных текстов. Использование алгоритмов обработки естественного языка позволит проводить глубокий семантический и сравнительный анализ священных текстов, богословских трактатов и религиозоведческой литературы. Это будет способствовать повышению объективности исследований и расширению источниковой базы.

В-третьих, дальнейшие исследования могут быть ориентированы на разработку интеллектуальных образовательных платформ и цифровых инструментов обучения. Применение

ИИ в учебном процессе по религиоведению позволит индивидуализировать обучение, повысить уровень вовлеченности студентов и развить их аналитические и критические навыки. Для ТУИТ данное направление особенно актуально в контексте подготовки специалистов нового поколения, владеющих как гуманитарными, так и цифровыми компетенциями.

В-четвертых, значительный научный интерес представляет изучение социально-религиозных процессов с использованием интеллектуального анализа данных. ИИ может применяться для моделирования религиозной динамики, анализа религиозного дискурса в цифровой среде и исследования взаимодействия религии, технологий и общества. Это открывает возможности для прогностических исследований и разработки научно обоснованных рекомендаций.

Наконец, перспективным направлением является углубление исследований этических, философских и мировоззренческих аспектов использования искусственного интеллекта в религиоведении. Анализ границ применимости ИИ, вопросов интерпретации религиозных смыслов и ответственности исследователя приобретает особую значимость в условиях стремительного развития технологий.

Таким образом, ТУИТ имени Мухаммада аль-Хорезми обладает необходимыми научными, кадровыми и технологическими ресурсами для дальнейшего развития указанных направлений, формирования устойчивых исследовательских школ и расширения международного научного сотрудничества в сфере цифрового религиоведения.

Методология исследования.

Методологическую основу исследования составляют общенаучные и специальные методы познания, обеспечивающие комплексный и системный анализ изучаемой проблемы. В процессе исследования использовались принципы объективности, системности, историзма и междисциплинарного подхода, что позволило всесторонне рассмотреть предмет исследования в его теоретическом и практическом аспектах.

Результаты и дискуссия. Интеграция искусственного интеллекта в религиоведческие

исследования является важным направлением развития современной гуманитарной науки. Опыт ТУИТ имени Мухаммада аль-Хорезми демонстрирует возможности успешного междисциплинарного взаимодействия, способствующего повышению научного и образовательного потенциала вуза. Использование ИИ в религиоведении не заменяет традиционные методы исследования, а дополняет их, открывая новые горизонты научного познания.

Заключение. Проведённое исследование показывает, что интеграция искусственного интеллекта в религиоведческие исследования в условиях цифровизации высшего образования является перспективным и научно обоснованным направлением. Применение интеллектуальных технологий способствует расширению методологических возможностей гуманитарных наук, в том числе религиоведения, обеспечивая более глубокий и системный анализ религиозных текстов, источников и социокультурных процессов.

Таким образом, интеграция искусственного интеллекта в религиоведение в системе высшего образования, в частности на базе Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммада аль-Хорезми, открывает новые перспективы для развития научных исследований и образовательного процесса. Реализация данного подхода способствует модернизации гуманитарных наук и их адаптации к требованиям современного цифрового общества.

Список литературы:

1. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М.: Добросвет, 2000.
2. Бостром Н. Искусственный интеллект и будущее человечества. – М.: АСТ, 2021.
3. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М.: ГУ ВШЭ, 2000.
4. Хабермас Ю. Философский дискурс модерна. – М.: Наука, 2003.
5. Цифровизация образования в Республике Узбекистан: стратегии и перспективы. – Ташкент, 2022.

КОЛОНИАЛЬНЫЙ И СОВЕТСКИЙ ТУРКЕСТАН В ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ: КОНЦЕПЦИИ МАЙКЛА РЫВКИНА

*Ташкенбаева Диёра Абдурашидовна, PhD, доцент Ташкентский
университет информационных технологий имени
Мухаммада ал-Хоразмий*

COLONIAL AND SOVIET TURKESTAN IN FOREIGN HISTORIOGRAPHY: THE CONCEPTS OF MICHAEL RYVKIN

*Tashkenbayeva Diyora Abdurashidovna, PhD, Associate Professor
Muhammad al-Khwarizmi Tashkent University of
Information Technologies*

MUSTAMLAKACHILIK VA SOVET DAVRIDAGI TURKISTON XORIJIY TARIXSHUNOSLIKDA: MAYKL RIVKIN KONSEPSIYALARI

*Tashkenbayeva Diyora Abdurashidovna,
PhD, dotsent, Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot
texnologiyalari universiteti*

*d.tashkenbaeva@m
ail.ru*

*[https://orcid.org/00
00-0002-2505-3729](https://orcid.org/0000-0002-2505-3729)*

Аннотация: В статье анализируются концептуальные подходы американского исследователя Майкла Рывкина к изучению истории колониального и советского Туркестана в зарубежной историографии. Рассматриваются его интерпретации политики Российской империи и Советского государства в Центральной Азии, проблемы национального строительства, религиозного фактора и формирования идентичности мусульманского населения региона.

Ключевые слова: Туркестан, колониализм, советский период, зарубежная историография, Майкл Рывкин, ислам, национализм, идентичность.

Annotatsiya: Maqolada xorijiy tarixshunoslikda mustamlaka va sovet davridagi Turkiston tarixining o'rganilishi Maykl Rivkin (Michael Rywkin) asarlari asosida tahlil qilinadi. Unda Rossiya imperiyasi va Sovet davlatining Markaziy Osiyodagi siyosati, milliy qurilish jarayonlari, diniy omil hamda musulmon aholining ijtimoiy-madaniy identifikatsiyasi masalalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: Turkiston, mustamlakachilik, sovet davri, xorijiy tarixshunoslik, Maykl Rivkin, islom, milliy identitet, Markaziy Osiyo.

Abstract: The article examines the conceptual approaches of the American scholar Michael Rywkin to the study of colonial and Soviet Turkestan in foreign historiography. It analyzes his interpretations of the policies of the Russian Empire and the Soviet state in Central Asia, focusing on issues of nation-building, the role of Islam, and the formation of Muslim identity in the region.

Key words: Turkestan, colonialism, Soviet period, foreign historiography, Michael Rywkin, Islam, nationalism, identity.

Введение. История Туркестана в колониальный и советский периоды занимает важное место в зарубежной историографии Центральной Азии. Существенный вклад в изучение данной проблематики внес американский историк и политолог Майкл Рывкин, чьи труды с 1960-х по 1980-е годы стали

значимым этапом в формировании западного взгляда на социально-политическое развитие региона. Его исследования отличает комплексный подход, сочетающий анализ имперской политики, советской национальной стратегии, религиозного фактора и процессов формирования современных идентичностей.

Целью данной статьи является выявление основных концептуальных положений Рывкина относительно истории колониального и советского Туркестана, а также анализ его интерпретации роли ислама, национализма и власти в трансформации общества Центральной Азии.

Обзор литературы. В монографии *Russia in Central Asia* (1963) Майкл Рывкин рассматривает присоединение Туркестана к Российской империи как классический пример континентального колониализма, отличавшегося сочетанием военного завоевания, административной интеграции и экономической эксплуатации. По его мнению, имперская политика в регионе носила прагматичный характер, ориентированный на стратегические интересы России и минимальное вовлечение коренного населения в управление.

Рывкин подчеркивает, что колониальная администрация не стремилась к глубокой культурной ассимиляции местного населения, предпочитая политику косвенного контроля, опираясь на традиционные элиты и религиозные структуры. Ислам в колониальный период рассматривался властями скорее как инструмент стабилизации, нежели как фактор угрозы, что способствовало сохранению традиционных форм общественной организации.

Таким образом, колониальный Туркестан у Рывкина предстает как регион ограниченной модернизации, в котором социальные и культурные трансформации были вторичны по отношению к военно-политическим задачам империи.

В работе *Religion, Modern Nationalism and Political Power in Soviet Central Asia* (1975) Рывкин анализирует переход от имперской к советской модели управления. Он утверждает, что советская власть, провозгласив антиколониальный дискурс, фактически унаследовала многие структурные элементы имперского контроля, дополнив их идеологией социалистической модернизации.

Особое внимание исследователь уделяет национально-территориальному размежеванию, которое, по его мнению, имело двойственный характер. С одной стороны, оно способствовало формированию национальных элит и институционализации национальных

идентичностей. С другой - закрепляло зависимость республик от центра и ограничивало подлинный политический суверенитет.

Рывкин рассматривает советский Туркестан как пространство контролируемого национализма, где развитие национальной культуры допускалось лишь в рамках социалистической идеологии.

В монографии *Moscow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia* (1982) ислам рассматривается Рывкиным как один из ключевых факторов устойчивости традиционного общества Центральной Азии. Исследователь подчеркивает, что, несмотря на антирелигиозную политику государства, ислам сохранял значительное влияние на повседневную жизнь, ценностные ориентации и формы социальной солидарности.

Рывкин вводит понятие «мусульманского вызова», подразумевая не политическое противостояние, а культурно-идентификационную альтернативу советскому проекту. Ислам, по его мнению, выступал своеобразным механизмом сохранения исторической памяти и коллективной идентичности, особенно в сельской среде.

В статье *National Symbiosis: Vitality, Religion, Identity, Allegiance* (1984) Рывкин формулирует концепцию национального симбиоза, описывая сосуществование советской и традиционной идентичностей. Он утверждает, что жители Туркестана сочетали лояльность советскому государству с сохранением религиозных и этнокультурных практик.

Методология исследования. Этот симбиоз, по мнению исследователя, позволил обществу адаптироваться к советской системе, не утратив при этом глубинных культурных основ. Таким образом, советский Туркестан предстает не как полностью секуляризированное пространство, а как сложная многослойная социальная структура.

Результат и дискуссия. Проведённый историографический анализ трудов Майкла Рывкина позволяет сделать вывод о целостности и концептуальной выверенности его подхода к изучению истории колониального и советского Туркестана. В работах исследователя регион рассматривается не как периферийное

пространство российской и советской истории, а как самостоятельный объект политического, социального и культурного анализа, обладающий собственной логикой исторического развития.

Во-первых, анализ монографии *Russia in Central Asia* (1963) показывает, что Рывкин интерпретирует включение Туркестана в состав Российской империи как форму континентального колониализма, отличного от классических заморских колониальных моделей. Он подчёркивает прагматизм имперской политики, ориентированной на военно-стратегические и геополитические интересы, а также на сохранение традиционных социальных и религиозных институтов в качестве инструмента косвенного управления. Такой подход позволяет Рывкину показать ограниченность модернизационных процессов в колониальном Туркестане и их подчинённость интересам метрополии.

Во-вторых, в исследованиях советского периода (*Religion, Modern Nationalism and Political Power in Soviet Central Asia*, 1975; *Moscow's Muslim Challenge*, 1982) Рывкин выявляет преемственность имперских и советских моделей управления регионом, несмотря на декларируемый антиколониальный характер советской идеологии. Советский Туркестан, по его мнению, стал пространством управляемой модернизации, где процессы национального строительства и социального преобразования осуществлялись под жёстким контролем центральной власти. Особое значение в этих работах придаётся анализу национально-территориального размежевания, которое одновременно способствовало институционализации национальных идентичностей и укреплению зависимости республик от союзного центра.

В-третьих, существенным вкладом Рывкина в зарубежную историографию является его интерпретация роли ислама и религиозного фактора в истории советского Туркестана. В монографии *Moscow's Muslim Challenge* (1982) ислам рассматривается не столько как форма политического сопротивления, сколько как устойчивый культурный ресурс, сохраняющий социальную солидарность и историческую память мусульманских обществ Центральной

Азии. Тем самым Рывкин отходит от упрощённых представлений о религии как исключительно оппозиционном или архаичном явлении, демонстрируя её адаптивный и интегративный потенциал.

В-четвёртых, в статье *National Symbiosis: Vitality, Religion, Identity, Allegiance* (1984) Рывкин формулирует концепцию национального симбиоза, которая представляет собой одну из наиболее оригинальных интерпретаций советской реальности в мусульманских регионах. Согласно этой концепции, советская идентичность и традиционные формы религиозной и этнокультурной принадлежности не находились в состоянии постоянного конфликта, а сосуществовали в форме сложного и противоречивого симбиоза. Такой подход позволяет глубже понять механизмы адаптации населения Туркестана к советской системе без полного отказа от собственных культурных оснований.

Заключение. Таким образом, труды Майкла Рывкина занимают важное место в зарубежной историографии Центральной Азии, поскольку они не только расширяют представления о специфике исторического развития Туркестана, но и способствуют переосмыслению более широких проблем колониализма, модернизации и идентичности в многонациональных государствах. Его исследования сохраняют научную актуальность и сегодня, оставаясь значимым теоретическим и методологическим ориентиром для дальнейших сравнительных и междисциплинарных исследований истории региона.

Список источников

1. Rywkin M. *Russia in Central Asia*. – New York: Collier, 1963.
2. Rywkin Michael. Religion, Modern Nationalism and Political Power in Soviet Central Asia // *Canadian Slavonic Papers*. – 1975. – Vol. 17. – № 2–3. – P. 271–285.
3. Rywkin M. *Moscow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia*. – Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1982.
4. Rywkin Michael. National Symbiosis: Vitality, Religion, Identity, Allegiance // *The USSR and the Muslim World*. – London, 1984. – P. 3–15.

Qabul qilindi: 25.11.2025

Chop etildi: 29.12.2025

UDK: 93/94

**ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ КОГНИТИВНЫХ И
КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В ПРОЦЕССЕ
ФОРМИРОВАНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ
НОМИНАЦИОННОЙ МОДЕЛИ ТОПООБРАЗОВАНИЯ В
КАРАКАЛПАКСКОМ РЕГИОНЕ РЕСПУБЛИКИ
УЗБЕКИСТАН**

*Ташкенбаев Таштемир Ташкенбаевич, Доцент,
Ташкентский государственный транспортный университет*
**INTERACTION OF COGNITIVE AND CULTURAL FACTORS
IN THE PROCESS OF FORMATION AND FUNCTIONING OF
THE NOMINATIVE MODEL OF TOPONYM FORMATION IN
THE KARAKALPAK REGION OF THE REPUBLIC OF
UZBEKISTAN**

*Tashkenbaev Tashtemir Tashkenbaevich, Associate Professor of
Tashkent State Transport University*
**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QORAQALPOG'ISTON
MINTAQASIDA TOPONIMLAR HOSIL BO'LISHINING
NOMINATIV MODELINI SHAKLLANTIRISH VA FAOLIYAT
YURITISH JARAYONIDA KOGNITIV VA MADANIYAT-
SHUNOSLIK OMILLARINING O'ZARO TA'SIRI**

*Tashkenbayev Tashtemir Toshkenbayevich,
Toshkent davlat transport universiteti dotsenti*

*tashkenbayevtt@mail.
ru
<https://orcid.org/0000-0002-8383-0522>*

Аннотация: В статье рассматриваются взаимосвязи когнитивных и культурологических факторов в процессе формирования и функционирования номинационной модели топообразования в Каракалпакском регионе Республики Узбекистан. Анализируется, каким образом когнитивные стратегии восприятия пространства, включая категоризацию, метафоризацию и перцептивные схемы, взаимодействуют с культурно-историческими кодами, социальными практиками и коллективной памятью носителей языка.

Ключевые слова: топонимия, топообразование, номинационная модель, когнитивные факторы, культурологические факторы, Каракалпакский регион, ментальная карта, языковая картина мира.

Annotatsiya: Maqolada Qoraqalpog'iston mintaqasida toponimlarning shakllanishi va faoliyat ko'rsatishida kognitiv hamda madaniyatshunoslik omillarining o'zaro ta'siri tahlil qilinadi. Makon idrokining kognitiv strategiyalari - kategoriyalash, metaforalash va persektiv sxemalarning madaniy-tarixiy kodlar, ijtimoiy amaliyotlar va jamoaviy xotira bilan qanday uyg'unlashishi yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: toponimiya, toponimik nominatsiya, nominatsiya modeli, kognitiv omillar, madaniy omillar, Qoraqalpog'iston mintaqasi, mental xarita, til manzarasi.

Abstract: The article examines the interaction of cognitive and cultural factors in the formation and functioning of the nominative model of toponymic naming in the Karakalpak region of the Republic of Uzbekistan. It analyzes how cognitive strategies of spatial perception-such as categorization, metaphorization, and perceptual schemas-interact with cultural-historical codes, social practices, and collective memory.

Key words: toponymy, toponymic nomination, nominative model, cognitive factors, cultural factors, Karakalpak region, mental map, linguistic worldview.

Введение. Топонимия представляет собой пересекаться лингвистика, культурология, когнитивистика и историческая география. Географическую область языкознания, в которой

фические названия (топонимы) не только обозначают объекты ландшафта, но и отражают ментальные модели мира, культурную память и особенности когнитивной обработки пространственной информации носителями языка. Анализ топонимов Каракалпакского региона демонстрирует, как когнитивные механизмы и культурологические практики функционируют совместно, формируя устойчивые номинационные модели.

Обзор литературы. Когнитивная лингвистика рассматривает топонимы как элементы ментальных карт мира, через которые люди систематизируют и познают пространственное окружение. Эти карты представляют собой совокупность категорий, прототипов и схем, формируемых на основе чувственного опыта и концептуальных метафор. Топонимы выполняют когнитивную функцию сокращения сложной пространственной информации до семантически насыщенных единиц.

Культурологические факторы охватывают историческую память, этнокультурные практики, легенды и социальные структуры, которые прямо влияют на содержание и функционирование топонимов. Культурные коды, передаваемые через генерацию географических названий, участвуют в процессе коллективной самоидентификации и закрепления исторического опыта. Номинационная модель топообразования определяется как комплекс когнитивно-семантических и культурологических механизмов, посредством которых происходит наименование пространственных объектов, их закрепление в лингвистической и социальной практике, а также воспроизведение в коллективной памяти.

В работах Абдимуратова[1] представлено систематическое исследование топонимов Каракалпакии: выделены основные типы (гидронимы, оронимы, антропонимические названия и пр.), их связь с природными и социальными реалиями региона.

Сейтнийазов[2], исследуя топонимы Сереных районов правобережья Каракалпакии, показывает влияние миграционных, экономических и социально-исторических факторов на наименование объектов, фиксируя сложную стратиграфию топонимического слоя.

Караев[3] в своей монографии по топонимам регионов Узбекистана системати-

зирует лексико-семантические группы названий, выделяя связи семантики топонимов с местными экологическими условиями и практиками хозяйствования. Названия многих объектов региона отражают способы перцепции среды её обитателями. Например, гидронимы, связанные с реками и озерами, включают базисные прототипы пространства («су» – вода, «куль» – озеро и т.д.), которые служат опорными семантическими узлами для других топонимов. Метафоризация играет ключевую роль в именовании объектов, которые не имеют очевидной физической или утилитарной связи с именем. Например, названия гор, холмов или долин могут включать термины, связанные с культурными концептами (например, животные, предметы, мифические образы), что отражает перенос опытных смыслов на географические объекты. Топонимы действуют как репрезентанты исторической памяти, фиксируя события, имена значимых фигур и ключевые периоды в истории региона. Анализ показывает, что названия многих поселений, рек и других объектов содержат следы археологических, этнокультурных и социальных наслоений.

В этнотопонимии Каракалпакстана отражается этнический состав населения, его язык и культурные практики, что подтверждается работами современных исследователей. Топонимы такого рода часто являются своего рода культурные «ярлыки», через которые сообщество закрепляет свою историю, мифологию и этнокультурные особенности.

Методология исследования. Проведённое исследование подтверждает, что формирование и функционирование топонимической номинационной модели Каракалпакского региона определяется сложным и многоплановым взаимодействием когнитивных и культурологических факторов.

Результат и дискуссия. Анализ материалов показывает, что эти два фактора выступают не как изолированные компоненты, а как взаимодополняющие механизмы, обеспечивающие семантическую насыщенность, устойчивость и социальную репрезентативность географических названий.

Во-первых, когнитивные механизмы - включающие процессы перцепции,

категоризации, метафоризации и пространственной схематизации - лежат в основе начального этапа номинации ландшафтных элементов. Как показано в работах Хакимова[4], когнитивные структуры отражают способы восприятия носителями языка природной среды и обеспечивают генерацию прототипных, концептуально организованных имен для объектов, которые становятся репрезентантами устойчивых ментальных карт мира. Это особенно заметно в гидронимах, оронимах и фитонимах региона, где названия, исходя из перцептивных признаков, функционируют как «когнитивные ярлыки» для облегчения ориентирования и коммуникации, а также как отражение повседневного опыта взаимодействия человека с окружающей средой[4].

Во-вторых, культурологические факторы оказывают решающее влияние на закрепление, функционирование и трансформацию топонимов как носителей коллективной памяти и культурной идентичности. Материалы Абдимуратова (1966) и Сейтниязова (1998) демонстрируют, что многие топонимы Каракалпакской степи и оазисов содержат в себе исторические коды, этносимволы и социальные маркеры, отражающие миграционные волны, хозяйственные практики, родоплеменные структуры и культурно-исторические события, фиксированные в языковой практике. Такое культурное наполнение именованных объектов играет важную роль в процессах этнокультурной репрезентации и локальной самоидентификации, поскольку топонимы становятся носителями не только пространственного знания, но и социально-культурного опыта поколений.

Взаимодействие этих факторов проявляется в нескольких ключевых аспектах:

Синтез когнитивных схем и культурных кодов: топонимы региона часто возникают на стыке перцептивного описания и культурного значения. Например, названия рек, озёр или холмов, помимо описания физико-географических характеристик, включают ассоциации с легендами, религиозными

концептами или историческими персонажами, что усиливает их семантическую емкость и устойчивость в социальной практике.

Динамика функционирования в социальных контекстах: как показывает анализ Караева (2005) и материалы Национальной энциклопедии Узбекистана (2005), топонимы активно функционируют в административных, коммуникативных и символических сферах общества, выступая маркерами территориальной принадлежности и культурной памяти. Это подчеркивает, что топоним не только фиксирует объект, но и участвует в социальной интерпретации пространства.

Таким образом, формирование номинационной модели топообразования в Каракалпакском регионе нельзя адекватно описать только через призму лингвистической формулы или только через культурную традицию.

Заключение. Подобный синтез усиливает значимость топонимических исследований не только для лингвистики, но и для междисциплинарных областей: культурной географии, антропологии, когнитивной науки и истории. Учитывая изложенное, можно сделать вывод, что номинационная модель топообразования Каракалпакского региона является продуктом сложной когнитивно-культурной динамики, в основе которой лежат универсальные механизмы человеческого познания и уникальные историко-этнокультурные особенности местного сообщества.

Список использованной литературы:

1. Абдимуратов К.А. Топонимика Каракалпакии. АКД. - Нукус, 1966.
2. Караев С. Топонимы регионов Узбекистана. -Т., 2005. -238 с.
3. Сейтниязов К. Топонимы Сереных районов правобережья Каракалпакии. Дисс... на соис.. уч. степ. кан. географических наук. - Т.; 1998.
4. Хакимов К.М. Топонимика. Учебник. - Т.; «Мумтоз суз», 2016. -368 с.; Хакимов К.М. Слово на карте. - Т.; "Мир". 2019. -231с.
5. Национальная энциклопедия
6. Узбекистана. 6, том 11. -Т., 2005. 92 с.

THE LINGUACULTURAL RESEARCH OF SOMATIC PROVERBS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Ruziyeva Nafisa Zarifovna, PhD teacher of Bukhara State University

Ziyodullayeva Durdona Tojiddin qizi, Master student at Bukhara

State University

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI SOMATIK MAQOLLARNING LINGVAKULTURAL TADQIQOTI

Ruziyeva Nafisa Zarifovna, Buxoro davlat universiteti (PhD), o'qituvchi

Ziyodullayeva Durdona Tojiddin qizi, Buxoro davlat

universiteti magistranti

ЛИНГВИСТИКО-КУЛЬТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СОМАТИЧЕСКИХ ПОСЛОВИЦ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Рузиева Нафиса Зарифовна, преподаватель (PhD)

Бухарского государственного университета

Зиёдуллаева Дурдона Тождидин кызы,

магистрант Бухарского государственного университета

Abstract: The cultural significance and linguistic nuances of somatic phraseological units, or somatisms, in English and Uzbek proverbs are examined in this study. In addition to enhancing language, somatisms—expressions involving body parts—reflect societal values, beliefs, and emotional landscapes.

Key words: linguacultural, somatism, research, linguistic concept, symbolic language.

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda ingliz va o'zbek maqollarida uchraydigan somatik frazeologik birliklar, ya'ni somatizmlarning lingvomadaniy ahamiyati va tilshunoslikdagi nozik jihatlari tahlil qilinadi. Tilni boyitish bilan bir qatorda, somatizmlar — inson tanasi a'zolari bilan bog'liq iboralar — jamiyat qadriyatlari, e'tiqodlari va emotsional manzaralarini aks ettiradi.

Kalit so'zlar: lingvomadaniy, somatizm, tadqiqot, lingvistik tushuncha, ramziy til.

Аннотация: В данном исследовании анализируется лингвокультурное значение и языковые особенности соматических фразеологических единиц, или соматизмов, в английских и узбекских пословицах. Помимо обогащения языка, соматизмы — выражения, связанные с частями тела человека — отражают общественные ценности, убеждения и эмоциональную картину мира.

Ключевые слова: лингвокультурный, соматизм, исследование, лингвистическое понятие, символический язык.

Introduction. Culture is strongly connected with the phraseological units of a language, making it impossible to envisage any language without bodily manifestations. Every nation reflects its own cultural subtleties and ideals by incorporating somatic aspects into its phraseology. Somatic phraseological units, or somatisms, are word combinations with numerous meanings that represent one of the earliest layers of vocabulary in any language. Because somatic

phraseology incorporates both tangible bodily experiences and intellectual notions, it is becoming increasingly popular among academics. Somatic phraseological units highlight two contradictory aspects: they transmit abstract ideas while keeping firmly related to human embodiment. Their relevance in articulating cultural values, emotions, and lived experiences is highlighted by the close connections

n.z.ruziyeva@buxdu.

uz

<https://orcid.org/000>

0-0003-2594-8618

between their components and overall meanings and descriptions of individuals and their actions.

Literature review. Studying somatic expressions in English and Uzbek gives useful insights into how various cultures understand and explain the link between the body and the larger human experience. In both English and Uzbek, somatisms are prevalent and display varied structural patterns. This popularity reflects the underlying human inclination to consider oneself as part of a wider, interconnected worldview. By connecting complicated concepts, feelings, and experiences to tangible visuals, these expressions make them easier to articulate.

Somatic proverbs are proverbs that express a moral lesson or message by using bodily parts or bodily experiences as metaphors. These proverbs draw on the human body to represent abstract concepts like intelligence (*head*), emotions (*heart*), or effort (*hand*). They are a focus of study in linguistics, particularly in paremiology (the study of proverbs), as they reveal cultural values, beliefs, and how people understand the world through embodied experience.

The term “**soma**”, originating from the Greek word for “**body**”, serves as the foundation for the linguistic concept of “somatic.” Estonian scholar F. Vack was the first to introduce the term “somatic” into the field of linguistics. Today, it is widely used to refer to idiomatic expressions involving body parts, commonly known as somatic phrases or somatisms. These expressions serve as a vital area of study in linguistics due to their unique ability to bridge language, culture, and human experience. They reveal how societies conceptualize the body and its relationship to abstract notions like identity, emotion, and social interaction[1]. We tried to define the main characteristics of somatic proverbs in both languages:

Metaphorical use of the body: They portray abstract concepts with symbolic bodily components. For example, “**head**” might indicate leadership or intelligence, while a “**hand**” can represent work, power, or connections.

Cultural reflection: The way a society employs somatic proverbs offers insight on its ideals. For example, certain Uzbek proverbs may promote community ideals and group well-being, whereas English proverbs may emphasize individual control and self-reliance.

Linguistic and cultural analysis: Linguists analyze them to compare cultural differences and similarities. The meaning might be identical across languages but the specific cultural subtleties and uses varies. For example: *an eye for an eye, eye*” to represent a person and the *tooth* to represent the harm done, conveying the idea of an equal punishment. Proverbs involving teeth often use the metaphor of teeth to convey meanings about difficulty, anger, or first experiences. Examples include *fight tooth and nail* to describe a fierce battle, the somatic proverb *by the skin of your teeth* represents dramatic situation in a speech. For example: *I saved myself by the skin of my teeth*[2].

Rarer than hens' teeth: Something that is very uncommon, for example: *Honest politicians are rarer than hens' teeth*. In this statement the author uses his iconic way of expressing something unusual.

No matter how sharp your teeth are, you can't bite water: (African Proverb) Some problems cannot be solved with force; they require understanding and flexibility. In the somatic proverb *keep a cool head* the *head* symbolizes rationality and emotional control. In other somatic proverb *bend over backwards* body's movement represents making a great effort. The head was often associated with intelligence and rational control in English proverbs like *keep a cool head*, *two heads are better than one*, which are consistent with cultural ideals of personal autonomy and reason. Despite its frequent appearance, the heart was commonly linked to compassion, emotional bravery, and honesty (*home is where the heart is, have a change of heart*). On the other hand, head-related Uzbek proverbs typically have hierarchical or fate-oriented implications, such as authority or the certainty of life's results (*boshqa tushgan –ko'zga yosh*). The heart in Uzbek proverbs typically symbolizes inner power, humility, or moral resilience (*ko'ngil ko'rsa –ko'z ko'radi*). While both languages deployed hand and eye metaphors, their metaphorical expansions reflected culturally rooted social norms.

English proverbs emphasized agency and initiative (*a helping hand, the eye of the storm*), while Uzbek proverbs highlighted restraint, social harmony, and the consequences of speech or gaze (*ko'z tegmasin, qo'l bilan emas, til bilan uradi*). The tongue was particularly significant in Uzbek, frequently associated with moral judgment and communal order,

a pattern less prominent in English, where speech was often framed in individualistic or humorous terms[3]. "Don't lose your head". This proverb emphasizes keeping cool, self-control, and reason in stressful times. It highlights the importance of not succumbing to panic or emotional outbursts. The *keep your head above water* proverb encourages individuals to manage their responsibilities and difficulties without becoming overwhelmed. It implies maintaining stability and control during adversity. The other somatic proverb *get your head out of the clouds* tells someone to avoid being excessively idealistic or fantasizing and to focus on real things. It highlights how important it is to stay rooted in reality. This proverb *Bang your head against a brick wall* depicts the futility of constantly striving to achieve something when it seems unattainable or fruitless. It signifies a need to reassess one's attitude[4]. The proverbs with signifying the hand of the person, such as *many hands make light work*, which highlights collaboration, and *The hand of the diligent makes rich* connects hard effort to riches, may be understood by looking at the symbolic function of "hand" in signifying action, work, power, and control. These sayings emphasize a widespread cultural perception of the hand as a weapon for determining one's fate, whether by teamwork or individual efforts. Other proverbs, like those regarding spiteful deeds, indicate how the hand's power may be used badly, with consequences returning to the doer. Although they both recognize the worth of labor, Uzbek and English proverbs about hands represent different cultural beliefs. Uzbek proverbs frequently highlight the physical effort of the hands, reflecting agrarian traditions, while English proverbs may be more direct or focused on outcomes. A notable distinction is Uzbek proverbs' emphasis on community and communal activity, as demonstrated in *Qo'li mehnatkashning tirigini yeysiz* (*The worker's hands will bring food*), contrasting to English proverbs that could emphasize more on individual effort and outcome. This comparison reveals a similar theme of hard effort leading to reward.

However, the Uzbek version is more specific about the "hands" doing the labor, accentuating physical activity, while the English version is a more generic metaphor for cause and effect. While observation and awareness are similar themes in both English and Uzbek eye proverbs, the metaphors and

cultural settings are different. English proverbs like *the eyes are the windows to the soul* stresses introspection, whereas Uzbek sayings like *ko'zi ochik* (*open-eyed*) emphasis on awareness and knowledge. Both languages use the eye as a metaphor for understanding, yet the specific expressions, such as *beauty is in the eye of the beholder* versus *chiroyli chiroyli emas, suyganing chiroyli* (*Not beautiful is beautiful, but the one you love is beautiful*), reflect different cultural values and perspectives on beauty and perception.

Somatic proverbs in both English and Uzbek literature, are used among the most well-liked, common, and traditional genres. Proverbs in both languages frequently employ somatisms, or body-related terms and metaphors. Proverbs that contain somatisms give insights into how physical bodily parts and feelings are employed to convey abstract ideas while also encapsulating deeper meanings and reflections on human nature, emotions, and life experiences. Proverbs can effectively convey abstract and complicated concepts by using body-related terminology.

Conclusion. Studying somatic phraseological units in proverbs in Uzbek and English broadens our comprehension of how language functions within a larger cultural context. It promotes a greater understanding of the intricate ways that human interactions, emotions, and social relationships are entwined with physiological images. These idioms represent the underlying values, ideas, and emotional landscapes of the civilizations from which they originate; they are more than just verbal constructions. They show how the larger social and cultural fabric is closely linked to bodily experiences and how the body shapes human behavior.

REFERENCES:

1. Narmetova Z. Somatic Phraseological units in English and languages. International Conference on Advance Research in Humanities, Applied Sciences and Education <https://conferencea.org> Sep. 28th 2022
2. Mark Twain. *Roughing it*. United States of America. 1872. 607 p.
3. F. Narzullayeva and R. Tuymuradova, "The Usage of Somatisms in English and Uzbek Proverbs," *Multidiscip. J. Sci. Technol*
4. The Routledge Handbook of Language and Culture edited by Farzad Sharifian (2018). -583 p.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA BUXGALTERIYA VA AUDIT TERMINLARINING IZCHILLIGI: KORPUS VA LEKSIKOGRAFIK YONDASHUV

Azimova Dildora Maxmudjonovna,

Namangan davlat texnika universiteti, katta o'qituvchisi, (PhD)

CONSISTENCY OF ACCOUNTING AND AUDIT TERMS IN ENGLISH AND UZBEKISTAN: CORPUS AND LEXICOGRAPHIC APPROACHES

Azimova Dildora Makhmudjonovna,

Namangan State Technical University, Senior Lecturer, (PhD)

СОГЛАСОВАННОСТЬ ТЕРМИНОВ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА И АУДИТА В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ: КОРПУСНЫЙ И ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЙ ПОДХОДЫ

Азимова Дилдора Махмуджонова,

*Наманганский государственный технический университет,
старший преподаватель, кандидат технических наук*

e-mail:

azimovadildora1980

@gmail.com

<https://orcid.org/0009>

-0003-7179-6202

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi

buxgalteriya va audit terminlarining statistik va leksikografik tahlili keltirilgan. Tadqiqot korpus lingvistikasi, kognitiv terminshunoslik va terminografiya asosida amalga oshirildi. Ingliz tilidagi British National Corpus (BNC), Corpus of Contemporary American English (COCA), IFRS va ISA hujjatlari hamda o'zbek tilidagi normativ va o'quv manbalardan foydalanildi. Tahlil jarayonida terminlarning chastotasi, tarjima variantlari, sinonimiya va antonimiya munosabatlari o'rganildi. Natijada o'zbek terminshunosligida izchillikni ta'minlash uchun yagona normativ termin shakllarini ishlab chiqish zarurligi asoslab berildi.

Kalit so'zlar: buxgalteriya terminlari, audit terminlari, statistik tahlil, leksikografiya, sinonimiya, antonimiya, korpus lingvistika, tarjima izchilligi.

Abstract: This article presents a statistical and lexicographic analysis of accounting and audit terminology in English and Uzbek. The study is based on corpus linguistics, cognitive terminology, and terminography. The research material includes the British National Corpus (BNC), Corpus of Contemporary American English (COCA), IFRS and ISA documents, as well as Uzbek normative and educational sources. During the analysis, the frequency of terms, their translation variants, and relations of synonymy and antonymy were examined. As a result, the need to develop unified normative term forms to ensure consistency in Uzbek terminology has been substantiated.

Keywords: accounting terminology, audit terminology, statistical analysis, lexicography, synonymy, antonymy, corpus linguistics, translation consistency.

Аннотация: В данной статье представлен статистический и лексикографический анализ бухгалтерских и аудиторских терминов в английском и узбекском языках. Исследование выполнено на основе корпусной лингвистики, когнитивной терминологии и термиграфии. В качестве материала использованы British National Corpus (BNC), Corpus of Contemporary American English

(COCA), документы IFRS и ISA, а также узбекские нормативные и учебные источники. В процессе анализа были изучены частотность терминов, их переводные варианты, отношения синонимии и антонимии. В результате обоснована необходимость разработки единых нормативных форм терминов для обеспечения последовательности в узбекской терминологии.

Ключевые слова: бухгалтерская терминология, аудиторская терминология, статистический анализ, лексикография, синонимия, антонимия, корпусная лингвистика, терминологическая последовательность.

Kirish. Tilshunoslikda terminlarning leksikografik tahlilida statistik usullar katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, buxgalteriya va audit sohalariga oid terminlarning real matnlarda qanday chastotada uchrashi, ularning tarjima variantlari hamda kontekstual qo'llanish holatlari korpus lingvistika, kognitiv terminshunoslik va terminografiya yo'nalishlarida muhim o'rin tutadi. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi buxgalteriya va audit terminlarining statistik jihatlarini qiyosiy tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Buxgalteriya hisobi va audit sohasiga oid terminlar mamlakatimiz tilshunos olimlarning ilmiy tadqiqotlarida muhokama qilinganligiga guvoh bo'lamiz. Jumladan, g'arb tilshunosligida J.Alver, L.Alver, K.Norberg, MDH davlatlari tilshunosligida, N.Gavrilova, O.Baran, O.Dovbish, Ye.Maroyevich, E.Trifonova, Yu.Akinin, L.Prosvirnina, V.Varlamov, N.Trufanova, A.Zaripova, A.Davletukayeva, B.Raximberdiev, A.Xudoyberganova kabi dunyo tilshunoslari, o'zbek tilshunosligida esa, E.Umarxo'jayev, H.Dadaboyev, Ch.Abdullayeva, O.Axmedov, E.Shirnova, N.Atayeva, Sh.Abdullayeva I.Xaydarovlar terminologiya sohasiga tadqiqotlari bilan hissa qo'shganlar.

O'zbek tilshunosi H.Dadaboyev o'z monografiyasida bu terminlarning tarixiy-etimologik asoslarini o'rganib, ularni o'z va o'zlashgan qatlamlarga ajratgan. Shuningdek, ularning shakllanishiga ta'sir etgan ekstralingvistik omillarni ham tahlil qilgan.

Tadqiqot materiali va metodologiyasi. Global iqtisodiy integratsiya sharoitida buxgalteriya va audit terminlarining yagona va izchil qo'llanishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) va

audit standartlari (ISA) ingliz tilida ishlab chiqilganligi sababli, ushbu terminlarning o'zbek tiliga to'g'ri va barqaror tarjima qilinishi milliy terminologiya tizimi uchun dolzarb masala hisoblanadi. Terminlarning noto'g'ri yoki turlicha tarjima qilinishi moliyaviy hujjatlarning talqinida xatoliklarga olib kelishi mumkin [4,5].

Shu nuqtayi nazardan, buxgalteriya va audit terminlarini statistik va leksikografik tahlil qilish, ularning real matnlardagi qo'llanish chastotasini aniqlash hamda semantik munosabatlarini o'rganish bugungi tilshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Tahlil quyidagi manbalar asosida amalga oshirildi:

Ingliz tilidagi korpuslar:

- British National Corpus (BNC)
- Corpus of Contemporary American English (COCA)
- IFRS va ISA hujjatlari (2022–2024)

O'zbek tilidagi materiallar:

- O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat soliq qo'mitasi tomonidan e'lon qilingan normativ hujjatlar
- Buxgalteriya darsliklari (2020–2024)
- O'zbek matbuoti (xalq iqtisodiyoti, moliya, auditga oid maqolalar)

Statistik indikatorlar sifatida termin chastotasi, tarjima variantlari soni, kontekstual qo'llanish turlari va sinonimik variantlar o'rganildi.

Natijalar va tahlili. Leksikografik tahlil jarayonida terminlarning izohli lug'atlardagi berilishi, ularning semantik chegaralari va qo'llanish sohasi muhim ahamiyatga ega. Masalan, ingliz tilidagi *asset* termini iqtisodiy resurs sifatida izohlanadi va bu terminning o'zbekcha muqobili sifatida *aktiv* so'zi normativ tusga ega. Biroq ayrim manbalarda *mol-mulk* yoki *resurs* shakllarida

uchrashi leksikografik nomuvofiqlikni yuzaga keltiradi [7].

Xuddi shuningdek, *revenue* terminining *daromad*, *tushum* va baʼzan *foyda* tarzida tarjima

qilinishi semantik aniqlikni susaytiradi. Aslida, *revenue* va *profit* terminlari oʻzaro sinonim emas, balki turli moliyaviy tushunchalarni ifodalaydi. Bu holat terminlarni lugʻatlarda aniq differensial belgilari bilan berish zaruratini koʻrsatadi.

1-jadval. Ingliz tilidagi eng koʻp ishlatiladigan terminlar

Termin	COCA'dagi chastota	IFRS'dagi chastota	Ma'nosi
asset	15,200	4,570	aktiv
liability	8,130	3,240	majburiyat
equity	7,890	2,110	kapital
revenue	9,780	3,900	daromad
expense	6,410	2,900	xarajat
profit	12,600	2,730	foyda
audit	5,780	3,100	moliyaviy tekshiruv
depreciation	3,980	1,950	amortizatsiya
balance sheet	4,560	2,870	balans
financial report	3,320	2,430	moliyaviy hisobot

Mazkur terminlar yuqori chastotasi sababli buxgalteriya sohasining yadro terminlari hisoblanadi.

Ularning izchil tarjimasi xalqaro kommunikatsiyada muhim ahamiyatga ega.

2-jadval. Oʻzbek tilidagi asosiy terminlar (matbuot va darsliklarda)

Termin	Chastota (matbuot)	Chastota (darslik)	Inglizcha ekvivalenti
aktiv	2,430	3,120	asset
majburiyat	1,970	2,580	liability
kapital	2,400	2,310	equity
daromad	2,150	2,890	revenue
foyda	1,720	2,460	profit
xarajat	2,030	2,620	expense
audit	1,360	1,850	audit
balans	1,930	2,140	balance sheet
amortizatsiya	980	1,230	depreciation
hisobot	2,200	2,750	report

Tahlil natijalariga koʻra, oʻzbek tilida buxgalteriya terminlarining asosiy yadrosi inglizcha ekvivalentlarga juda yaqin. Biroq baʼzi terminlar chalkash qoʻllanilishi aniqlangan: *daromad* va *foyda* sinonim sifatida ishlatiladi; *audit* termini baʼzan *tekshiruv* deb tarjima qilinadi, bu esa huquqiy aniqlikni buzadi.

3-jadval. Inglizcha terminlar va ularning oʻzbekcha variantlari

Inglizcha termin	Variant 1	Variant 2	Variant 3
revenue	daromad	tushum	foyda
audit	audit	tekshiruv	auditorlik
equity	kapital	sof aktiv	ulush
liability	majburiyat	qarzdorlik	qarz

Bir terminning bir nechta variantlarda qoʻllanilishi tarjima izchilligiga salbiy taʼsir koʻrsatadi. Shu bois, oʻzbek terminshunosligida

yagona normativ termin shakllarini ishlab chiqish zarur [8].

Korpus lingvistikasi asosida olib borilgan tahlil shuni koʻrsatadiki, ingliz tilidagi

buxgalteriya va audit terminlari ko‘pincha barqaror kollokatsiyalar tarkibida qo‘llaniladi. Masalan: *financial statement, audit opinion, tax liability, operating revenue*. Bu kabi birikmalar terminlarning semantik maydonini aniqlashga yordam beradi. O‘zbek tilida esa ushbu kollokatsiyalarning tarjimasida barqarorlik yetarli darajada emas: *audit opinion* ba‘zan *audit xulosasi*, ba‘zan *auditorlik fikri* shaklida beriladi. Statistik jihatdan bir variantning ustunligi aniqlanmaganligi terminografik muammolarni yuzaga keltiradi.

Terminologik tizimda sinonimiya hodisasi til boyligini ko‘rsatsa-da, ilmiy va amaliy sohalarida u izchillikni buzuvchi omil sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilida *majburiyat, qarz* va *qarzdorlik* terminlari bir xil tushunchani anglatayotgandek qo‘llanadi, biroq ularning semantik qamrovi turlicha [9].

Antonimik munosabatlar esa terminlarning tizimli xarakterini ochib beradi: *asset – liability, income – expense, profit – loss*. Bu juftliklar moliyaviy tafakkurning asosiy mantiqiy tayanchlarini tashkil etadi va terminologik tizimning ichki strukturasini aniqlashga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot natijalari: buxgalteriya va audit terminlari bo‘yicha ikki tilli terminologik lug‘atlar tuzishda; moliyaviy hujjatlarni tarjima qilish jarayonida; oliy ta‘lim muassasalarida buxgalteriya hisobi va audit fanlarini o‘qitishda; milliy terminologiya siyosatini takomillashtirishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Ingliz va o‘zbek tillaridagi buxgalteriya va audit terminlarining asosiy yadrosi o‘xshash bo‘lsa-da, o‘zbek tilida sinonimik

terminlarning mavjudligi izchillikka salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shu sababli, har bir termin uchun yagona, xalqaro standartlarga mos shaklni belgilash muhim. Ushbu natijalar terminshunoslik, tarjimashunoslik va korpus lingvistikasining nazariy hamda amaliy rivojiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Corpus of Contemporary American English (COCA). – Brigham Young University, 2024.
2. International Financial Reporting Standards (IFRS). – IFRS Foundation, London, 2023.
3. International Standards on Auditing (ISA). – IFAC, New York, 2023.
4. O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi. *Moliyaviy hisobot standartlari bo‘yicha metodik ko‘rsatmalar*. – Toshkent, 2023. – B. 52
5. Dildora A. M. *Ingliz va o‘zbek tillaridagi buxgalteriya va audit sohasiga oid terminlarning leksik-semantik tadqiqi*. – Toshkent: Fan, 2025 – B.106
6. Makhmudjanovna, A.D. The Role of Accounting and Auditing Terminology in the Language System. 2023, – P. 167-168.
7. Makhmudjanovna, A.D. Approaches to Studying Accounting and Auditing Terms. Best Journal of Innovation in Science, Research and Development, 2023, 2(11), – P. 573-576
8. Азимова, Д. М. (2017). Модели соотносительных рядов лексемой прилагательного в качестве постоянного члена. *Актуальные научные исследования в современном мире*, (4-2), 38-40.
9. Azimova, D. (2017). Modern pedagogical technologies. *Теория и практика современной науки*, (4), 3-5.

QORAQALPOQ VA QOZOQ TILLARIDAGI SOMATIK ANTROPONIMLARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Bekniyazov Berikbay Kozdibayevich, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti dotsent v.v.b., filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

SPECIFIC FEATURES OF SOMATIC ANTHROPONYMS IN THE KARAKALPAK AND KAZAKH LANGUAGES

Bekniyazov Berikbay Kozdibayevich, Acting Professor of Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz, Doctor of Philosophy in Philology (PhD)

ОСОБЕННОСТИ СОМАТИЧЕСКИХ АНТРОПОНИМОВ В КАРАКАЛПАКСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Бекниязов Берикбай Коздибаевич, и.о. доцента Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза, доктор философии по филологическим наукам (PhD)

Annotatsiya: Maqolada qardosh qoraqalpoq va qozoq tillaridagi somatik antroponimlarning yasash yo'llari va leksik-semantik xususiyatlaririning mushtarak va farqli jihatlari aniqlandi. Tadqiqot davomida ikki tildagi somatizmlarning qo'llanilishi va ularning etnolingvistik xususiyatlari ochib beriladi. Qoraqalpoq va qozoq antroponimiyasidagi umumiy qonuniyatlar va ba'zi fonetik, semantik farqlar aniqlanadi.

Kalit so'zlar: somatik antroponim, etnografiya, til kodi, etnomadaniy o'ziga xoslik, sotsiolingvistika, laqab, onomastika, dialektal xususiyat, lug'at boyligi.

Abstract: The article examines the ways of formation and lexico-semantic features of somatic anthroponyms in related Karakalpak and Kazakh languages. In the course of the research, the use of somatisms in two languages and their ethnolinguistic features are revealed. General regularities and some phonetic and semantic differences in Karakalpak and Kazakh anthroponymy are revealed.

Key words: somatic anthroponym, ethnography, language code, ethnocultural feature, sociolinguistics, nickname, onomastics, dialectal specificity, lexical fund.

Аннотация: В статье рассматриваются способы образования и лексико-семантические особенности соматических антропонимов в родственных каракалпакском и казахском языках. В ходе исследования будет раскрыто использование соматизмов в обоих языках и их этнолингвистические особенности. Выявляются общие закономерности и некоторые фонетические, семантические различия в каракалпакской и казахской антропонимии.

Ключевые слова: соматический антропоним, этнография, языковой код, этнокультурная особенность, социоллингвистика, прозвище, ономастика, диалектное своеобразие, лексический фонд.

KIRISH. Antroponimika xalqning tarixi, etnografiyasi, urf-odatlarini va dunyoqarashini o'zida mujassamlashtirgan tilshunoslikning sohalaridan biridir. Inson ismi shunchaki nom emas, balki o'sha millatning til kodi, madaniy xotirasi va kelajakka

bo'lgan ezgu niyatining ifodasidir. Somatik nomlar turkiy tilli xalqlarning, jumladan, kelib chiqishi, tarixi va taqdiri mushtarak bo'lgan qozoq va qoraqalpoq xalqlarining antroponimik tizimida alohida o'rin tutadi. Inson dunyoni anglashni avvalo

bbekniyazov@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0002-6438-3541>

o'zidan, ya'ni o'z tanasidan boshlagan. Tilshunoslikdagi antropotsentrik paradigma nuqtayi nazaridan, somatizmlar eng qadimgi leksik qatlamlardan biri hisoblanadi. Qoraqalpoq va qozoq tillaridagi “qo'l”, “oyoq”, “bosh”, “ko'z”, “yurak”, “tish”, “suyak” kabi so'zlarning kishi ismlari tarkibida uchrashi shunchaki tasodif emas. Bu nomlar – chaqaloqning fiziologik xususiyatini, otanonaning bolaga bo'lgan xohishini; metaforik ko'chma ma'nolarni anglatadi. Mazkur mavzuni o'rganish ikki xalqning etnomadaniy aloqalari, til xususiyatlari va dialektal farqlarini chuqur o'rganishga zamin yaratadi.

Qozoq va qoraqalpoq tillari turkiy tillarning qipchoq guruhiga mansub bo'lganligi bois, ularning leksik fondi juda o'xshash. Biroq, somatik antroponimlarni yaratishda o'ziga xos xususiyatlari kuzatiladi.

NATIJALAR. Qoraqalpoq va qozoq tillaridagi somatik antroponimlarni o'rganish jarayonida biz ularni semantik jihatdan bir nechta asosiy guruhlariga bo'lib o'rganamiz. Ikki xalq dunyoqarashida inson tana a'zolari nafaqat fiziologik nom, balki irim-sirimlar va estetik didning ifodasidir.

Ikkala tilda ham eng ko'p uchraydigan somatik ismlar guruhi bolaning tanasidagi tug'ma belgilar xol bilan bog'liq nomlardir. Xalq e'tiqodiga ko'ra, tanadagi xoldorlik yoki mog'or baxtsaodatning, g'ayrioddiy mavjudotning belgisi hisoblangan.

Qoraqalpoq tilida “Qal” va “Meñ” so'zlari ism yasashda juda faol. “Qol” komponenti bilan Qalbay, Qalmırza, Qalmuxammed, Qalbazar, Qaljan, Qallıqız, Qallıxan, Qalqoraz, Qalnazar kabi ismlar yasalgan bo'lsa, “Meñ” komponenti bilan Meñlibay, Meñlibek, Meñlibike, Meñlisulu, Meñlixan, Meñsulu, Meñjigit, Meñlixoja kabi ismlar yasalgan. Shuningdek, -man qo'shimchasi orqali yasalgan Qalman kabi ismlar ham uchraydi. Tilshunos olim G.Alniyazova “Turkiy tillardagi meñ va fors tilidagi xol (qal) so'zlari yordamida yasalgan ismlar qoraqalpoq tilida ko'plab uchraydi. Xususan, xalqimizda qadimgi davrlardan boshlab mengli, xolli bola baxtli bo'ladi deb hisoblangan va chaqaloqqa go'zallik va nafislik ramzi bo'lgan meng, xol so'zlarini ism qilib bergan” degan fikrlarini o'z ishida keltirib o'tadi. [1:10]

Qozoq tilida ham tuzilishi jihatidan qoraqalpoq tiliga o'xshash bo'lib, “qol” so'zi ism

boshida tez-tez uchraydi. Masalan, Qalbay, Qaldayak, Qaldıgul, Qaljan, Qalzira, Qalqaman, Qalmırza, Qalmağambet kabi ismlar. Bu ismlar nafaqat bolaning tanasidagi belgini ko'rsatish uchun, balki uning yashovchan bo'lishini tilash uchun berilgan.

Go'zallik va nafosatni tasvirlashda **ko'z**, **qosh**, **soch** somatizmlari faol qo'llaniladi. Insonning, ayniqsa, qiz bolaning go'zalligini ifodalashda ko'z, qosh va soch nomlari metaforik ma'noda ishlatiladi. “Ko'z” – ikki xalqda ham asillik, qadrilik timsoli hisoblanadi. Masalan, Botakóz, Qarakóz, Qarakózayım, Ayakóz, Gulkóz, Alakóz, Kokkóz va boshqalar kabi ismlar qoraqalpoq va qozoq tillarida ham uchraydi. Qosh va soch somatizmlaridan quyidagi ismlar paydo bo'lgan. Masalan, qoraqalpoq tilida Qaraqas, Qálemqas (qoshi qalam bilan chizilgandek), Shashlibike, Shashlıgúl kabi. Qozoq tilida Súlushash, Altınshash, Qarashash, Qalamqas, Qolañshash ismlari mavjud. Erkak ismlarida soch bilan bog'liq Aydar, Akaydar, Kekilbay ismlari uchraydi. Aydar – bolalar boshining tepa qismida qo'yiladigan bir tutam soch. Bu qadimgi turk jangchilari va bolalarida kuch-qudrat va jasorat belgisi sifatida tan olingan.

Qoraqalpoq va qozoq tillarida kuch-quvvat, aql, tayanch tushunchalari bilan bog'liq qo'l, bosh, yurak somatizmlaridan paydo bo'lgan ismlar uchraydi. Bu guruhdagi ismlar ko'pincha erkaklarga xos bo'lib, kuch, ishonch va aql-idrokni anglatadi. Qo'l va barmoq – yordamchi va tayanch vazifasini bajaruvchi timsol hisoblanadi. Umumiy ismlarga Qolğanat, Qolbay ismlari kirsas, qoraqalpoq tilida Qosbarmaq, qozoq tilida esa oddiy Barmaq yoki Basbatır shaklida uchraydi. Qoraqalpoq tilida Aymañlay ismlari bo'lsa, qozoq tilida Sarıbas, Aqmañday, Basbatır, Qasqabas ismlari ko'plab uchrashadi. Inson ichki a'zolaridan qozoq tilida Baurjan, Ayyúrek, Aqjúrek kabi ismlar jasurlik va mehribonlikni anglatadi.

Atroponimlar ichida etnomadaniy o'ziga xos xususiyatlari qoraqalpoq tilidagi “Parda” fenomeni bilan bog'liq. Qoraqalpoq antroponimining qozoq tilidan alohida farqlanadigan jihati – Parda so'zi bilan bo'g'liq. Qoraqalpoq tilidagi Perde, Perdegul, Perdexan, Perdebiyke, Perdeğali, Perdebay ismlari bilan bog'liq ikki xil etnografik tushuncha shakllangan: Birinchisi, chaqaloq juda chiroyli bo'lib tug'ilsa, uni ko'z tegishidan saqlash uchun

“chimildiq, parda” ortiga yashirish odati bilan bog‘liq, ikkinchisi esa chaqaloqning ona qornidan “yo‘ldoshi” bilan o‘ralib tug‘ilishi bilan bog‘liq qo‘yilgan. Qoraqalpoq va qozoq tillarida somatizmlardan yasalgan laqablar ko‘p uchraydi. Ikkala xalqda ham inson tanasidagi nuqsonlar yoki o‘ziga xosliklarni ifodalovchi nomlar ko‘pincha “laqab” sifatida shakllangan. Taniqli olim N.A.Baskakov ham inson tana a‘zolari orqali shakllangan laqablar keyinchalik Shishka, Shishov (shish), Aksakov (oyoq nuqsoni tufayli oqsoq), Tomar (tomir), Bashkirov (bosh) kabi shaxsiy ismlar sifatida shakllanganligini ta’kidlaydi. [2:142, 219, 249]

Qoraqalpoq tilida tana a‘zolarining xususiyatlarini ifodalovchi laqablardan: bosh xususiyatlariga ko‘ra: Qabaqbas, Qazanbas, Jariqbas, Shekelek; ko‘z bilan bog‘liq: qıysıq, jumıq kóz; burun bilan bog‘liq: Mañqa, Pushıq, Tañqı murın, zoñqı murın; oyoq bilan bog‘liq: shiy ayaq, shoynaq, taltaq, jampıq; yuz bilan bog‘liq: taba bet, qızıl bet, sopaq; qo‘l bilan bog‘liq: solaqay, qósbarmaq; og‘iz bilan bog‘liq: pallıq auız, jırıq, bundan tashqari qızıl iyek, qıysıq mo‘yın [6:10,11] va shu kabi laqablar uchraydi.

Qozoq tilida ham laqablar juda ko‘p uchraydi. Laqablar tarixiy shaxslar bilan chambarchas bog‘liq hisoblanadi. Tana tuzilishi bilan bog‘liq holda Baluan Sholak, Akbas Azim, Shonmurun Kadir ismlari bor. Shuningdek, Búkir, Saqau, Taz Súltaqay, Soydaqtis, Daubas kabi disfemik nomlar ham mavjud. Masalan, Qarınbay ismi xalq og‘zaki adabiyoti va asarlarida (“Qas Qarınbay deb atalgan”) nafaqat qorni katta, balki ochko‘z, xasis odam obrazini yaratish uchun kinoya maqsadda ham qo‘llaniladi.

Shuning uchun antroponimlarning faoliyat doirasining ijtimoiy tabiati uning fanlar orasidagi o‘ziga xos o‘rnini belgilaydi. Antroponimika, avvalo, lingvistik fan sifatida e’tirof qilinib, jamiyat va tarix bilan yonma-yon tursa-da, sotsiolingvistika bilan chambarchas bog‘liq. Qozoq antroponimikasini o‘rganuvchi olim T.Januzak “Tilimizdagi kishi nomlari jamiyatning rivojlanish davri, uning madaniyati va etnologiyasi, siyosiy-iqtisodiy holati, ijtimoiy tuzilishi haqida ko‘plab ma’lumotlarga ega,” deb fikr yuritadi. [4:43]

XULOSA. Qoraqalpoq va qozoq tillaridagi somatik antroponimlarning o‘ziga xos xususiyatlarini qiyosiy o‘rganish jarayonida quyidagi asosiy xulosalarga kelishimiz mumkin.

Ikkala xalqning antroponimik tizimida “qol”, “men”, “ko‘z”, “bosh”, “qo‘l” kabi somatik komponentlarning ko‘plab uchrashi ularning turkiy ildizlari birligini va dunyoni anglash modellarining o‘xshashligini isbotlaydi. Bu ismlar nafaqat anatomik tushunchani, balki chuqur ramziy ma’noni ham ifodalaydi.

Qoraqalpoq va qozoq antroponimida somatizmlarni tarixiy shaxslarga laqab sifatida berish an‘anasi keng rivojlangan. Ba’zi ismlar, masalan, Qorinboy, Tanqi burun, inson fe‘l-atvorini keskinlashtirish, kinoya va tipik obraz yaratish uchun badiiy uslub sifatida ishlatilganligi kuzatildi. “Qol” va “Meñ” so‘zlaridan yasalgan ismlar har ikki tilda chaqaloqning yashovchan va baxtli bo‘lishini tilash maqsadida qo‘yiladi. Bu ismlar shunchaki fiziologik belgini emas, balki ota-onaning “somatik kod” orqali bola kelajagi uchun yaratgan dasturini aks ettiradi. Xulosa qilib aytganda, somatik antroponimlar ikki mamlakatning asrlar davomida shakllangan madaniy xotirasi, tarixi va psixologiyasining ko‘zgusidir. Ularni qiyosiy o‘rganish qozoq va qoraqalpoq xalqlarining ma’naviy yaxlitligini yanada oydinlashtiradi. Somatik antroponimlar asrlar davomida shakllangan xalq tafakkurining mahsulidir. Qozoq va qoraqalpoq tillaridagi bu ismlarni o‘rganish nafaqat ikki qardosh xalqning ma’naviy yaqinligini isbotlaydi, balki turkiy onomastikasining ufqlarini kengaytiradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Álniyazova G.A. “Qaraqalpaq ismleri”. Nókis: “Qaraqalpaqstan” baspası, 2003 jıl, 76-bet.
2. Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения. М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука». 1979. 279 с.
3. Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы мен этимологиясы. – Алматы: Ғылым, 1971. – 256 б.
4. Жанұзақ Т., Рысберген Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. Алматы: "Азия" баспасы, 2004. 128 бет. 43 бет]
5. Paxratdinov Q., Erjanova D. Qaraqalpaq adam atlarınıń túsındırme sózligi. - Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 2022. 108 bet.
6. Хожалепесова Ю.Н. Прозвища в системе каракалпакской антропонимии: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Нукус, 1995. 26 с. 10-11 с.

TARJIMA NAZARIYASIDA EKVIVALENTLIK: TANQIDIY TAHLIL

Olimova Matluba Qaxramon qizi, Fan va texnologiyalar universiteti “Xorijiy tillar” kafedrası o‘qituvchisi

EQUIVALENCE IN TRANSLATION THEORY: A CRITICAL ANALYSIS

Olimova Matluba Qahramon qizi, Teacher, Department of Foreign Languages, University of Science and Technology

ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ В ТЕОРИИ ПЕРЕВОДА: КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Олимова Матлуба Кахрамон кызы, преподаватель кафедры иностранных языков Университета науки и технологий

<https://orcid.org/0009-0003-1611-0300>

alimovamatluba15@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarjimashunoslikda ekvivalentlik nazariyasi tanqidiy tahlil qilinadi va uning tarixiy rivoji, asosiy nazariy yondashuvlari ko‘rib chiqiladi. Lingvistik, pragmatik va funksional yondashuvlar o‘rganilib, olimlarning qarashlari asosida ekvivalentlik tushunchasining amaliy va metodologik ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari ekvivalentlikning nafaqat lingvistik, balki madaniy, pragmatik va funksional jihatlarini hisobga olgan holda tarjima jarayonini tushunishda muhim vosita ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: tarjima, ekvivalentlik, lingvistik yondashuv, pragmatik yondashuv, funksional yondashuv, dinamik ekvivalentlik, semantik ekvivalentlik, nazariy tahlil, tarjimashunoslik, metodologiya.

Abstract: This article presents a critical analysis of the equivalence theory in translation studies, examining its historical development and main theoretical approaches. Linguistic, pragmatic, and functional approaches are explored, and based on scholars' perspectives, the practical and methodological significance of the concept of equivalence is analyzed. The research results show that equivalence serves as an important tool for understanding the translation process, taking into account not only linguistic but also cultural, pragmatic, and functional aspects.

Keywords: translation, equivalence, linguistic approach, pragmatic approach, functional approach, dynamic equivalence, semantic equivalence, theoretical analysis, translation studies, methodology.

Аннотация: В данной статье представлен критический анализ теории эквивалентности в переводоведении, рассматриваются её историческое развитие и основные теоретические подходы. Изучаются лингвистический, прагматический и функциональный подходы, и на основе взглядов учёных анализируется практическое и методологическое значение понятия эквивалентности. Результаты исследования показывают, что эквивалентность является важным инструментом для понимания процесса перевода, учитывая не только лингвистические, но и культурные, прагматические и функциональные аспекты.

Ключевые слова: перевод, эквивалентность, лингвистический подход, прагматический подход, функциональный подход, динамическая эквивалентность, семантическая эквивалентность, теоретический анализ, переводоведение, методология.

KIRISH. Tarjima insoniyat taraqqiyotida muhim o‘rin egallagan jarayonlardan biri bo‘lib, u turli tillar va madaniyatlar o‘rtasida axborot almashinuvini ta‘minlab kelgan. Tarjima faoliyati

tarixan uzoq davrlardan buyon mavjud bo‘lsa-da, u mustaqil ilmiy soha sifatida faqat XX asrning ikkinchi yarmida shakllandi. Aynan shu davrda tarjimani kompleks va tizimli ravishda o‘rganishga

qaratilgan tarjimashunoslik fani vujudga keldi. Ushbu atama ilmiy muomalaga J.Xolms tomonidan kiritilib, tarjimani faqat lingvistik hodisa sifatida emas, balki ko'p qirrali va fanlararo jarayon sifatida talqin qilishga zamin yaratdi[2].

Tarjimashunoslik doirasida ishlab chiqilgan nazariy konsepsiyalar orasida ekvivalentlik tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi. Ekvivalentlik manba matn va tarjima matni o'rtasidagi munosabatni belgilovchi asosiy mezon sifatida uzoq vaqt davomida tarjima nazariyalarining markazida bo'lib kelgan. XX asrning 1960–1970-yillarida ekvivalentlik turli olimlar tomonidan turlicha talqin qilinib, uning formal, dinamik, semantik, kommunikativ, pragmatik va funksional turlari ilgari surildi. Ushbu yondashuvlar tarjima jarayonining murakkab tabiatini yoritishga xizmat qilgan bo'lsa-da, ekvivalentlikning mazmuni, darajasi va amaliy qo'llanilishi borasida muayyan munozaralar ham yuzaga kelgan. Ekvivalentlikka asoslangan yondashuvlarning dastlabki bosqichlari asosan lingvistik mezonlarga tayangan bo'lib, tarjimani til birliklari o'rtasidagi moslik orqali izohlashga harakat qilgan. Biroq keyingi tadqiqotlarda tarjima jarayoniga madaniy, ijtimoiy, pragmatik va funksional omillarni kiritish zarurati paydo bo'ldi. Natijada tarjima nafaqat matnlararo, balki madaniyatlararo hodisa sifatida qarala boshladi. Bu esa ekvivalentlik tushunchasining qayta ko'rib chiqilishiga va uning cheklangan jihatlarini tanqidiy baholashga olib keldi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Tarjimashunoslik fanida ekvivalentlik tushunchasi uzoq vaqt davomida nazariy bahslarning markazida bo'lib kelgan. Dastlabki tadqiqotlarda ekvivalentlik tarjima jarayonining asosiy mezoni sifatida talqin qilinib, manba matn va tarjima matni o'rtasidagi moslik lingvistik birliklar darajasida izohlangan. Ushbu yondashuvning shakllanishida strukturaviy tilshunoslik g'oyalari muhim rol o'ynagan.

Ekvivalentlikka oid dastlabki konsepsiyalardan biri Vinay va Darbelnet tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular tarjimani bevosita va bilvosita turlarga ajratgan hamda ekvivalentlikni ma'no darajasidagi moslik sifatida izohlagan. Ularning yondashuvida ekvivalentlik ayniqsa frazeologik birliklar, idiomlar va maqollar tarjimasida muhim deb hisoblanadi[12]. Bu qarash

tarjimada so'zma-so'zlikdan voz kechib, vaziyat va mazmunni ustuvor qo'yish zarurligini ko'rsatadi.

Roman Jakobson esa ekvivalentlik masalasiga tanqidiy yondashib, tillar o'rtasida mutlaq moslik mavjud emasligini ta'kidlaydi. U tarjimani imkonsiz hodisa sifatida emas, balki tillararo farqlarni izohlash va kompensatsiya qilish jarayoni sifatida talqin qiladi[5]. Jakobsonning ushbu qarashlari keyingi tarjima nazariyalariga muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilgan.

Ekvivalentlik tushunchasining rivojlanishida Eugene Nida tomonidan taklif etilgan formal va dinamik ekvivalentlik nazariyasi alohida o'rin tutadi. Nida tarjimada nafaqat shakl va mazmun, balki o'quvchiga ko'rsatiladigan ta'sirni ham muhim omil sifatida ko'rsatadi[10]. Ushbu yondashuv tarjimani kommunikativ jarayon sifatida talqin qilishga yo'l ochgan bo'lsa-da, ekvivalent ta'sirni o'lchash imkoniyati cheklanganligi sababli tanqidga uchragan.

Lingvistik yondashuvning yana bir yorqin vakili Catford bo'lib, u tarjimada siljishlar nazariyasini ishlab chiqqan. Catford ekvivalentlikni grammatik va strukturaviy darajalarda tahlil qilib, tarjima jarayonida yuzaga keladigan o'zgarishlarni tasniflashga harakat qiladi[2]. Biroq uning nazariyasi madaniy va pragmatik omillarni yetarli darajada qamrab olmagan uchun cheklangan deb baholanadi. Keyingi bosqichda tarjimashunoslikda pragmatik va funksional yondashuvlar rivojlandi. Jumladan, House tarjima sifatini matn funksiyasiga moslik asosida baholab, ochiq va yopiq tarjima tushunchalarini ilgari suradi[13]. Koller esa ekvivalentlikni ko'p qatlamli tushuncha sifatida talqin qilib, uning turli shakllarini ajratadi[16].

Zamonaviy tadqiqotlarda Baker va Pym kabi olimlar ekvivalentlikni nisbiy va shartli tushuncha sifatida baholaydilar. Ularning yondashuvida ekvivalentlik qat'iy norma emas, balki tarjima maqsadi, auditoriya va kontekstga bog'liq bo'lgan moslashuvchan hodisa sifatida talqin qilinadi[1,11]. Ushbu qarashlar tarjimani madaniyatlararo muloqot jarayoni sifatida tushunishga xizmat qiladi.

MUHOKAMA. Ushbu tadqiqot doirasida tahlil qilingan nazariy yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, ekvivalentlik tushunchasi tarjimashunoslikda yagona va qat'iy ta'rifga ega

bo'lmagan, balki tarixiy, nazariy va metodologik jihatdan o'zgarib borgan konsepsiya hisoblanadi. Dastlabki nazariyalarda ekvivalentlik asosan manba matn va tarjima matni o'rtasidagi lingvistik moslik orqali izohlangan bo'lsa, keyingi yondashuvlarda ushbu tushuncha kengayib, madaniy, pragmatik va funksional omillarni ham qamrab ola boshlagan. Vinay va Darbelnet hamda Jakobson qarashlari tarjimani imkonsiz hodisa sifatida emas, balki tillar o'rtasidagi tafovutlarni muvozanatlashtirish jarayoni sifatida ko'rishga imkon beradi. Ularning yondashuvlarida ekvivalentlik ma'no va vaziyat darajasida talqin qilinib, tarjimonning faol ishtiroki muhim deb hisoblanadi. Biroq ushbu yondashuvlar ko'proq til tizimlariga tayangan bo'lib, tarjimaning ijtimoiy va madaniy kontekstini to'liq qamrab ololmaydi.

Nida tomonidan ishlab chiqilgan dinamik ekvivalentlik nazariyasi tarjimada muhim burilish yasab, e'tiborni o'quvchi (reseptor) omiliga qaratdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bu yondashuv tarjimaning kommunikativ samaradorligini oshirgan bo'lsa-da, "ekvivalent ta'sir" tushunchasining subyektivligi uni metodologik jihatdan bahsli qiladi. Turli madaniyat va davrlarda bir xil matn bir xil ta'sir ko'rsatmasligi tabiiy hol bo'lib, bu dinamik ekvivalentlikning universal mezon sifatida qo'llanishini cheklaydi. Catfordning lingvistik siljishlar nazariyasi tarjima jarayonini tizimli tahlil qilish imkonini bergan bo'lsa-da, ushbu modelda ekvivalentlik asosan formal darajada talqin qilinadi. Natijada, tarjimada muhim ahamiyatga ega bo'lgan pragmatik va madaniy ma'nolar e'tibordan chetda qoladi. Shu nuqtayi nazardan, Catford yondashuvi tarjima jarayonining faqat bir qirrasini yoritadi, biroq uni to'liq tushuntirib bera olmaydi.

Pragmatik va funksional yondashuvlar, xususan House va Koller nazariyalari, ekvivalentlikni yanada moslashuvchan tushuncha sifatida talqin qiladi. House tomonidan taklif etilgan ochiq va yopiq tarjima modeli tarjima matnining maqsad madaniyatdagi vazifasini inobatga olish zarurligini ko'rsatadi. Koller esa ekvivalentlikning turli turlarini ajratish orqali tarjimon oldida turgan tanlovlarning murakkabligini ochib beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ekvivalentlikni ierarxik tarzda belgilash tarjima strategiyasini ongli va asosli

ravishda tanlashga xizmat qiladi. Zamonaviy yondashuvlar, xususan Pym tomonidan ilgari surilgan g'oyalar, ekvivalentlikning mutlaq emas, balki taxminiy va shartli ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Tabiiy va yo'nalgan ekvivalentlik tushunchalari tarjimada assimetriya mavjudligini ko'rsatib, tarjima jarayonini bir yo'nalishli nusxa ko'chirish emas, balki ongli tanlovlar majmui sifatida talqin qilishga imkon beradi. Bu holat tarjimani madaniyatlararo muloqot jarayoni sifatida baholashga zamin yaratadi.

Umuman olganda, olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, ekvivalentlik tushunchasi tarjimashunoslikda markaziy ahamiyatini saqlab qolgan bo'lsa-da, u endilikda qat'iy normativ mezon sifatida emas, balki tarjimon faoliyatini yo'naltiruvchi nazariy konstrukt sifatida qaralmoqda. Zamonaviy tarjima tadqiqotlarida ekvivalentlik tarjimaning yagona maqsadi emas, balki tarjima jarayonida yuzaga keladigan muammolarni anglash va hal qilish vositasi sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu jihatdan, ekvivalentlik nazariyasi o'zining cheklangan jihatlariga qaramay, tarjimashunoslik fanining rivojida muhim metodologik ahamiyat kasb etishda davom etmoqda.

NATIJALAR. Mazkur tadqiqot natijalari tarjimashunoslikda ekvivalentlik tushunchasining nazariy jihatdan bir xil va qat'iy modelga ega emasligini, balki u tarixiy rivojlanish jarayonida turli yondashuvlar orqali shakllangan ko'p qirrali konsepsiya ekanligini ko'rsatdi. Tahlil qilingan manbalar asosida ekvivalentlik dastlab lingvistik moslikka asoslangan tushuncha sifatida talqin qilingan bo'lsa, zamonaviy tadqiqotlarda u madaniy, pragmatik va funksional omillar bilan uzviy bog'langan hodisa sifatida qaralayotgani aniqlandi.

Birinchidan, olib borilgan tahlillar natijasida ekvivalentlikning lingvistik yondashuvga asoslangan modellari (Vinay va Darbelnet, Jakobson, Catford) tarjima jarayonining strukturaviy jihatlarini tushuntirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilgani, biroq ular tarjimaning ijtimoiy va madaniy kontekstini to'liq yoritib bera olmasligi aniqlanadi. Ushbu yondashuvlar asosan so'z, ibora va grammatik birliklar darajasida moslikni ta'minlashga yo'naltirilgan bo'lib, matnning kommunikativ vazifasini ikkinchi planga suradi.

Ikkinchidan, tadqiqot natijalari reseptorga yo'naltirilgan yondashuvlar, xususan Nida tomonidan ilgari surilgan dinamik ekvivalentlik nazariyasi tarjimada muhim paradigmatic burilish yasaganini ko'rsatdi. Ushbu model tarjimon e'tiborini matn shaklidan ko'ra uning ta'siriga qaratib, tarjimoni kommunikativ jarayon sifatida talqin qilish imkonini bergan. Shu bilan birga, "ekvivalent ta'sir" tushunchasining subyektivligi va uni o'lchashning murakkabligi mazkur yondashuvning universal qo'llanishini cheklashi aniqlanadi.

Uchinchidan, pragmatik va funksional yondashuvlar (House, Koller, Newmark) ekvivalentlikni moslashuvchan va vaziyatga bog'liq tushuncha sifatida qayta talqin qilgani aniqlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ekvivalentlikni turli darajalarda (mazmuniy, pragmatik, funksional, stilistik) ko'rib chiqish tarjimonning strategik tanlovlarini ongli ravishda amalga oshirishiga xizmat qiladi. Xususan, matn turi, auditoriya va tarjima maqsadi ekvivalentlik darajasini belgilovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'ladi.

To'rtinchidan, zamonaviy nazariyalarda (Baker, Pym) ekvivalentlik mutlaq norma sifatida emas, balki shartli va taxminiy munosabat sifatida talqin qilinishi aniqlandi. Ushbu yondashuvlar tarjima jarayonida assimetriya mavjudligini tan olib, tarjimonning mustaqil va ijodiy qarorlarini asoslashga imkon beradi. Natijada tarjima yagona to'g'ri variantga ega bo'lgan jarayon emas, balki bir nechta muqobil yechimlar mavjud bo'lgan faoliyat sifatida baholanadi.

Yakuniy natija sifatida, tadqiqot ekvivalentlik tushunchasi tarjimashunoslikda hanuz markaziy o'rin tutishini, biroq uning roli o'zgarganini ko'rsatdi. Ekvivalentlik endilikda tarjimonning yakuniy maqsadi emas, balki tarjima jarayonini tushunish, tahlil qilish va asoslash uchun metodologik vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Ushbu xulosa tarjimashunoslikda zamonaviy, maqsadga yo'naltirilgan va madaniyatlararo yondashuvlarning ustuvorligini tasdiqlaydi.

XULOSA. Olib borilgan tahlillar ekvivalentlikning dastlab lingvistik moslikka asoslangan konsepsiya sifatida shakllanganini, keyinchalik esa pragmatik, funksional va madaniy

omillar ta'sirida kengayib borganini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari ekvivalentlikni mutlaq va o'zgarmas mezon sifatida emas, balki tarjima maqsadi, kontekst va auditoriyaga bog'liq bo'lgan moslashuvchan tushuncha sifatida talqin qilish zarurligini tasdiqlaydi. Shu bois, zamonaviy tarjima tadqiqotlarida ekvivalentlik tarjimonning yakuniy maqsadi emas, balki tarjima jarayonini anglash va asoslashga xizmat qiluvchi metodologik vosita sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Baker M. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. – London: Routledge, 1992. – P. 1–190.
2. Catford J.C. *A linguistic theory of translation*. – London: Oxford University Press, 1965. – P. 1–176.
3. Holmes J.S. *The evolution of translation studies* / J.S. Holmes. – Amsterdam: North-Holland, 1988. – P. 15–60.
4. Holmes J.S. The name and nature of translation studies // *Meta*. – 1972. – Vol. 17, No. 1. – P. 1–13.
5. Jakobson R. *On linguistic aspects of translation* // *Selected Writings*. – The Hague: Mouton, 1959/2000. – P. 113–118.
6. Koller W. *Introduction into the science of translation*. – Munich: Hueber, 1979. – P. 1–220.
7. Lefevere A. *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*. – London: Routledge, 1993. – P. 1–200.
8. Munday J. *Introducing Translation Studies: Theories and Applications*. – London: Routledge, 2001. – P. 1–310.
9. Newmark P. *Approaches to translation*. – Oxford: Pergamon Press, 1981. – P. 1–135.
10. Nida E.A., Taber C.R. *The theory and practice of translation*. – Leiden: Brill, 1969. – P. 1–259.
11. Pym A. *Exploring Translation Theories*. – London: Routledge, 2010. – P. 1–200.
12. Vinay J.P., Darbelnet J. *Stylistique comparée du français et de l'anglais*. – Paris: Didier, 1958. – P. 1–320.
13. House J. *A model for translation quality assessment*. – Tübingen: Gunter Narr, 1997. – P. 1–240.

O'QUVCHILARNING O'QIB TUSHUNISH KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH: MAHALLIY VA XORIJIY DARSLIK LARNING QIYOSIY TAHLILI

*Umarov Bahrom Norboyevich, Surxondaryo viloyati pedagogik
mahorat markazi kafedra mudiri, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa
doktori, dotsent*

DEVELOPING STUDENTS' READING COMPREHENSION COMPETENCE: A COMPARATIVE ANALYSIS OF LOCAL AND FOREIGN TEXTBOOKS

*Umarov Bahrom Norboyevich, Head of the Department of the
Surkhondaryo Regional Pedagogical Skills Center, Doctor of
Philosophy in Pedagogical Sciences, Associate Professor*

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ПОНИМАНИЯ, ПРОЧИТАННОГО У УЧАЩИХСЯ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕСТНЫХ И ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕБНИКОВ

*Умаров Бахром Норбоевич, заведующий кафедрой
Сурхандарьинского областного центра педагогических навыков,
доктор философии по педагогическим наукам, доцент*

Annotatsiya: Maqolada mahalliy va xorijiy darsliklarning dizayni va mazmuni o'quvchilarning o'qib tushunish kompetentligini rivojlantirish nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Xorijiy darsliklar o'quvchilarning kognitiv va metakognitiv faolligini rivojlantirishga aniqroq e'tibor qaratganligi, mahalliy qo'llanmalar esa o'rganishning reproduktiv xususiyatini saqlab qolganligi ta'kidlangan. Mahalliy darsliklar tuzilishiga strategik va refleksiv o'qish elementlarini kiritish zarurati haqida ilmiy asoslangan xulosalar keltirilgan.

Kalit so'z va iboralar: darslik, o'qib tushunish, mazmunli o'qish, kognitiv strategiyalar, metakognitiv faoliyat, xalqaro tajriba, metodologik asos, o'qish didaktikasi.

Аннотация: В статье рассматриваются структура и содержание отечественных и зарубежных учебников с точки зрения развития у учащихся навыков понимания прочитанного. Отмечается, что зарубежные учебники уделяют больше внимания развитию познавательной и метакогнитивной деятельности учащихся, в то время как отечественные пособия сохраняют репродуктивный характер обучения. Представлены научно обоснованные выводы о необходимости включения элементов стратегического и рефлексивного чтения в структуру отечественных учебников.

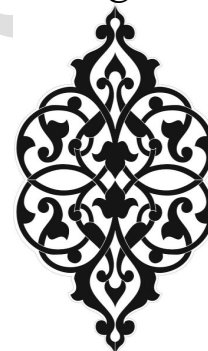
Ключевые слова и фразы: учебник, понимание прочитанного, осмысленное чтение, познавательные стратегии, метакогнитивная деятельность, международный опыт, методическая основа, дидактика чтения.

Anotation: The article examines the design and content of domestic and foreign textbooks from the perspective of developing students' reading comprehension skills. It is noted that foreign textbooks pay more attention to the development of students' cognitive and metacognitive activity, while domestic manuals retain the reproductive nature of learning. Scientifically based conclusions are presented on the need to include elements of strategic and reflexive reading in the structure of domestic textbooks.

Keywords and phrases: textbook, reading comprehension, meaningful reading, cognitive strategies, metacognitive activity, international experience, methodological framework, didactics of reading.

<https://orcid.org/0000-0003-1085-2437>
email: umarov-
bahrom@mail.ru

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida o'qib tushunish o'quvchilarning funksional savodxonligining asosiy komponenti sifatida e'tirof etiladi, bu nafaqat akademik muvaffaqiyatni, balki shaxsning mustaqil o'rganishga, tanqidiy fikrlashga va axborot bilan o'zaro ta'sir qilishga tayyorligini ham ta'minlaydi. Ushbu ko'nikmani rivojlantirish maktab darsliklarining mazmuni, tuzilishi va metodologik asoslari bilan uzviy bog'liq bo'lib, ular nafaqat bilim manbai, balki mazmunli o'qishni rivojlantirish uchun didaktik vosita bo'lib ham xizmat qiladi. Shuning uchun, matnni mazmunli idrok etish ko'nikmalarini rivojlantirish parametrlari asosida mahalliy va xorijiy darsliklarni tahlil qilish va taqqoslash va ushbu masalani tadqiq qilish o'quv matnlarini loyihalashga yondashuvlarni, o'quvchilarning mazmunli faoliyatini faollashtirish shakllari va usullarini, shuningdek, turli millatlar darsliklari tuzilishiga kiritilgan mustaqil o'qishni metodologik qo'llab-quvvatlash darajalarini ko'rib chiqishni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada mahalliy va xorijiy darsliklarning dizayni va mazmuni o'quvchilarning o'qib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida statistik tadqiqot, adabiyotlar qiyosiy tahlili va farazni asoslash usullaridan foydalanilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. D.B.Ibrayeva va G.B.Sarjanovanning maqolasi o'qib tushunishni matn, o'quvchi va kontekstning o'zaro ta'siriga bog'liq jarayon sifatida ta'kidlaydilar. Mualliflar chet tilida o'qishni o'rgatish samaradorligi ko'p jihatdan o'quvchining semantik talqin strategiyalarini qo'llash, mazmunning aqliy modellarini ishlab chiqish, yangi ma'lumotlarni mavjud bilimlar bilan bog'lash va kognitiv va metakognitiv yondashuvlarni qo'llash qobiliyati bilan belgilanadi, deb ta'kidlaydilar [1,24–bet].

A.S.Shaimerdenova va M.J.Ismagambetova tomonidan olib borilgan tadqiqotda G'arb standartlariga muvofiq ishlab chiqilgan boshlang'ich maktab darsliklarida strategik fikrlashni rivojlantirishga, gipotezalarini shakllantirishga va matnning maqsadi va janriga qarab mustaqil ravishda o'qish strategiyasini tanlashga qaratilgan topshiriqlardan faol foydalanilganligi ta'kidlangan [2,40–bet].

N.N.Mustafina darsliklarda nafaqat matnni tushunishni, balki uni baholash, talqin qilish va o'quvchilarning shaxsiy tajribalari bilan taqqoslashni rag'batlantiradigan topshiriqlar bo'lishi kerakligini

ta'kidlaydi, bu esa funksional savodxonlikni rivojlantirishga hissa qo'shadi [3,65–bet].

M.R.Nazarov darsliklarga mazmunli o'qish strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradigan elementlarni, jumladan, savollar berish, o'qish kundaliklarini yuritish va mulohazali topshiriqlarni kiritish zarurligiga e'tibor qaratadi [4,91–bet].

Tahlil va natijalar. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, mahalliy metodologik an'anada darsliklar asosan bilim berishga va keyin o'zlashtirish darajasini kuzatishga qaratilgan, xorijiy darsliklar esa mazmunli o'qish orqali o'quvchilarning ma'lumot olish, qayta ishlash va talqin qilishda faol ishtirokini tashkil etishga qaratilgan. Maktab darsliklarda odatda ko'pgina topshiriqlar shunchaki analitik yoki talqiniy faoliyat bilan shug'ullanmasdan ma'lumotni qayta ishlab chiqaradi. Binobarin, ta'lim adabiyotida reproduktiv o'rganish paradigmasining keng tarqalganligi haqida gapirish mumkin, bu esa o'z navbatida o'quvchilarning chuqur, mazmunli o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlarini cheklaydi.

Xorijiy darsliklar esa, aksincha, tobora ko'proq faoliyatga asoslangan yondashuv yordamida ishlab chiqilmoqda, bu yondashuv matnni cheklangan bilim manbai sifatida emas, balki o'zaro ta'sir, muhokama, talqin qilish va yangi ma'nolarni yaratish uchun boshlang'ich nuqta sifatida ko'rib chiqadi [5]. Bundan tashqari, bunday darsliklarda o'quvchilarning o'qib tushunish darajalariga moslashtirilgan ko'p darajali matnlar keng qo'llaniladi. Bu yondashuv nafaqat o'qib tushunishni rag'batlantiradi, balki XXI asr kompetensiyalari bilan bevosita bog'liq bo'lgan axborotni tanqidiy qayta ishlash ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.

Mahalliy va xorijiy darsliklar o'rtasidagi muhim farqlardan biri matndan keyingi topshiriqlar tuzilishiga yondashuvdadir. Rossiya amaliyotida yopiq, reproduktiv vazifalar ustunlik qiladi – tanib olish, faktlarni aniqlash va batafsil ma'lumot olishni talab qiladigan savollar. Oksford “o'qish daraxti” yoki Kembrij “boshlang'ich yo'li” seriyasi kabi xorijiy darsliklar shaxsiy javoblar, talqin va nuqtayi nazarni asoslashni talab qiladigan ochiq vazifalardan, shuningdek, o'qilgan narsalar asosida yangi matnlar yaratishdan keng foydalanadi. Bu “chuqur o'qish” deb ataladigan rivojlanish modeliga mos keladi, unda o'quvchi nafaqat matnni tushunadi, balki u bilan mulohazaga kirishadi, ichki mulohazani rivojlantiradi va meta-tushunishga erishadi [5].

Mavjud darsliklarda metodologik apparat ko'pincha qisqa ko'rsatmalar bilan cheklangan, xorijiy darsliklar esa odatda o'quvchi avtonomiyasini rivojlantirishga qaratilgan bosqichma-bosqich strategiyalar tizimiga ega. Bunga o'qish maqsadini shakllantirish, oldingi bilimlarni faollashtirish va vizualizatsiya texnikasidan foydalanish, izohlar qo'yish, jadvallar va aqliy xaritalar yaratish kiradi. O'quvchilar nafaqat o'qishni, balki metakognitiv mashg'ulotning eng muhim elementi bo'lgan o'zlarining kognitiv faoliyatini boshqarish qobiliyatini ham o'rganadilar.

E'tiborga loyiqki, xorijiy darsliklar kontekstual va vaziyatga asoslangan o'rganishga alohida e'tibor qaratadi. Matnlar o'quvchilarning yoshi, madaniy va hissiy xususiyatlarini hisobga olgan holda tanlanadi, bu nafaqat yaxshiroq tushunishni, balki o'qish jarayonida shaxsiy ishtirokni ham rag'batlantiradi. Mahalliy amaliyotda matn tanlash ko'pincha psixologik va motivatsion mezonlarga emas, balki didaktik mezonlarga asoslanadi, bu esa o'qishga qiziqishni kamaytiradi va barqaror o'qish motivatsiyasini rivojlantirishga to'sqinlik qiladi.

Zamonaviy tadqiqotlar darsliklarni tayyorlash paradigmasini ularning kognitiv va ma'no shakllantirish salohiyatini mustahkamlashga yo'naltirish zarurligini tasdiqlaydi. So'nggi yillarda darsliklarimizda faoliyatga va kompetensiyaga asoslangan yondashuvlarga yo'naltirilgan o'quv-metodik komplekslar joriy etilib, o'qib tushunishni rivojlantirishga qaratilgan elementlar kiritilmoqda. Biroq, bu o'zgarishlar hali tizimli emas va metodologik va mazmunli asoslashni, shuningdek, maktab amaliyotida keng ko'lamlı sinovlarni talab qiladi.

Xorijiy darsliklar fanlararo va metafanlararo aloqalarni integratsiyalashning barqaror tendensiyasini namoyish etadi, bu esa o'quvchilarda yaxlit dunyoqarashni rivojlantirishga va turli kontekstlarda ma'lumotni mazmunli tushunish qobiliyatiga hissa qo'shadi. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, bu yondashuv o'qish kompetensiyalarini alohida ko'nikma sifatida emas, balki barcha fanlar va hayotiy vaziyatlar uchun zarur bo'lgan o'zaro bog'liq ko'nikma sifatida rivojlantirishga imkon beradi[5].

Binobarin, qiyosiy tahlil mazmunli o'qish uchun metodologik va mazmunli yordam nuqtayi

nazaridan rus va xorijiy darsliklar o'rtasida sezilarli farqlarni ko'rsatadi. Xorijiy darsliklar o'qish strategiyalarini ishlab chiqish, tanqidiy tahlil va mulohaza yuritishga ko'proq e'tibor qaratgan, darsliklarimizda esa an'anaviy reproduktiv yondashuvning xususiyatlarini saqlab qolgan. Maktab tizimida o'qishning ta'lim faoliyati sifatida samaradorligini oshirish uchun xalqaro tajribani hisobga olish va uni milliy sharoitga moslashtirish zarur. Bunga kognitiv va metakognitiv strategiyalarni darslik usullariga integratsiya qilish, topshiriqlar turlarini kengaytirish, o'quvchi mustaqilligini rivojlantirish va kognitiv faoliyat sifatida o'qishga motivatsiyani rivojlantirish orqali erishish mumkin.

Xulosa. O'qib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish faqat darsliklarning zimmasida bo'lishi mumkin emasligini ta'kidlash kerak. Bu ta'lim muhitining barcha elementlar: o'qituvchi, o'quvchi, matn, topshiriqlar va o'rganish sharoitlarining o'zaro ta'sirini o'z ichiga olgan murakkab pedagogik jarayondir. Bunday yondashuvlarni amalga oshirish nafaqat darsliklar tuzilishini qayta ko'rib chiqishni, balki o'qituvchilarni o'quvchilarning mazmunli faoliyatini faollashtirishga qaratilgan yangi metodologik vositalardan foydalanishga o'rgatishni ham talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ибраева Д.Б., Саржанова Г.Б. Улучшение навыков понимания, прочитанного учащимися школ // Вестник науки и образования. –М; 2021. № 2(105), Ч. 3. С. 23–26.
2. Шаймерденова А.С., Исмагамбетова М.Ж. Анализ зарубежного опыта обучения чтению и письму на английском языке младших школьников // Молодой ученый. –М; 2021. № 10 (352). С. 38–41.
3. Мустафина Н.Н. Методические аспекты формирования смыслового чтения на уроках родного языка в начальной школе // Начальная школа. –М; 2021. № 4. С. 62–66.
4. Nazarov M.R. Darsliklarda semantik o'qish texnologiyalari: tajriba va istiqbollar // Zamonaviy ta'lim. –Т, 2022. № 5. 88–93b.
5. Карабанова О.А. Читательская грамотность как компонент функциональной грамотности: международный опыт и перспективы внедрения в отечественную школу // Педагогика. –СП; 2022. № 7. С. 71–77.

YANGI O‘ZBEKISTON JAZONI IJRO ETISH QONUNCHILIGI RIVOJLANISHIDA INSON OMILI VA INSONPARVARLIK TAMOYILLARI

*Dusanov Eshqobil Ernazarovich, O‘zbekiston Respublikasi FA
Davlat va huquq instituti mustaqil tadqiqotchisi*

THE HUMAN FACTOR AND HUMANITARIAN PRINCIPLES IN THE DEVELOPMENT OF THE NEW UZBEKISTAN PENALTIES

*Dusanov Eshqobil Ernazarovich, Independent Researcher,
Institute of State and Law, Academy of Sciences of the
Republic of Uzbekistan*

НОВЫЙ УЗБЕКИСТАН: ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ФАКТОР И ПРИНЦИПЫ ГУМАНИЗМА В РАЗВИТИИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ОБ ИСПОЛНЕНИИ НАКАЗАНИЙ

*Дусанов Эшқобил Эрнazarovich, независимый
исследователь, Институт государства и права, Академия наук
Республики Узбекистан*

<https://orcid.org/0009-0005-3361-2921>

e-mail:
eshqobileshnazar@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Yangilangan Konstitutsiyada inson qadr-qimmatli oliy qadriyat sifatida mustahkamlangani sharoitida, Yangi O‘zbekistonda jazoni ijro etish qonunchiligi insonparvarlik va “inson omili” mezonlari asosida qanday transformatsiyalanayotgani tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Konstitutsiya, Jinoyat-ijroiya kodeksi, inson qadr-qimmatli, insonparvarlik, resotsializatsiya, milliy preventiv mexanizm, ombudsman, qiynoqlarning oldini olish, yuridik yordam, xalqaro standartlar.

Abstract: This article analyzes how the penitentiary (criminal-executive) legislation of New Uzbekistan has been transformed under the constitutional recognition of human dignity as the highest value.

Keywords: Constitution, Criminal-Executive Code, human dignity, humanism, resocialization, national preventive mechanism, Ombudsman, prevention of torture, legal aid, international standards.

Аннотация: В статье анализируется трансформация уголовно-исполнительного законодательства Нового Узбекистана в условиях конституционного закрепления достоинства личности как высшей ценности.

Ключевые слова: Конституция, Уголовно-исполнительный кодекс, достоинство личности, гуманизм, ресоциализация, национальный превентивный механизм, омбудсман, предупреждение пыток, юридическая помощь, международные стандарты.

KIRISH. Yangi O‘zbekistonda 2016-yildan keyingi islohotlar markaziga “davlat — inson uchun” tamoyili qo‘yildi. Bu tamoyilning huquqiy-ideologik o‘zagi — inson qadr-qimmatini oliy qadriyat sifatida anglash va uning kafolatlarini real mexanizmlarga aylantirishdir. Yangilangan O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining yangi tahririda inson qadr-qimmatiga daxlsizlik va insonni shafqatsiz yoki qadr-qimmatini kamsituvchi muomalaga duchor etmaslik kafolati aniq ifoda

etilgan[1]. Jazoni ijro etish sohasi esa inson huquqlari real sinovdan o‘tadigan institutdir: mahkum shaxs davlatning majburiy ta’siri ostida bo‘ladi, shu bilan birga u huquq subyekti sifatida konstitutsiyaviy muhofazaga ega. Demak, jazoni ijro etish qonunchiligi qanchalik insonparvar va kafolatli bo‘lsa, huquqiy davlat modeli shunchalik mustahkam bo‘ladi. Mazkur tadqiqotning maqsadi — Yangi O‘zbekiston sharoitida jazoni ijro etish qonunchiligi rivojlanishida “inson omili”ni aniq belgilar orqali

ochib berish, qonunchilik islohotlarining insonparvarlik mezoniga ta'sirini ko'rsatish va xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirish yo'nalishlarini asoslashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI. O'zbekistonda jazoni ijro etish tizimi huquqiy asoslari, avvalo, Konstitutsiya va Jinoyat-ijroiya kodeksiga tayanadi[1–2]. Jinoyat-ijroiya kodeksida jazoni ijro etishning umumiy prinsiplari, muassasalar tizimi, mahkumlarning huquq va majburiyatlari, rag'bat va intizom mexanizmlari belgilangan[2]. Sud-huquq islohotlarining tizimga ta'siri katta. Xususan, qamoqqa olishga sanksiya berish huquqining sudlarga o'tkazilishi protsessual kafolatlar va shaxsiy erkinlik muhofazasini kuchaytirgan muhim qadam sifatida baholanadi[3]. Ikkinchi yirik burilish — o'lim jazosining bekor qilinishi: 2008-yil 1-yanvardan boshlab o'lim jazosi jinoiy jazo turi sifatida tugatildi va uning o'rniga umrbod yoki uzoq muddatga ozodlikdan mahrum etish joriy qilindi[4].

ASOSIY QISM. Yangilangan Konstitutsiya inson qadr-qimmatini huquqiy munosabatlar markaziga qo'yadi: inson faqat javobgarlik obyekti emas, u davlatning huquqiy majburiyatlari qaratilgan subyektdir [1]. Jazoni ijro etish sohasida bu qoida ikki yo'nalishda ochiladi: **a)**shaxsni shafqatsiz muomaladan himoya qilish; **b)**shaxsni tuzatish va jamiyatga qaytarish (resotsializatsiya) uchun sharoit yaratish. Jinoyat-ijroiya kodeksi mahkumlarning huquqiy maqomini belgilab, jazoni ijro etish va axloqan tuzatish vositalarini qonun bilan chegaralaydi[2]. Bunday yondashuv inson omilining huquqiy ifodasidir: muassasa ma'muriyatining ta'siri qonun bilan chegaralangan, mahkum esa huquqiy talab va kafolatlar orqali himoyalangan.

Yangi O'zbekistonda insonparvarlashuvni ta'minlagan muhim institutsional o'zgarishlardan biri — qamoqqa olish sanksiyasini sudlarga o'tkazishdir[3]. Uning mazmuni shundaki, shaxsni erkinlikdan mahrum qilishning eng og'ir protsessual chorasi ustidan sud nazorati kuchayadi, bu esa inson huquqlari kafolatlarini reallashtiradi. O'lim jazosining bekor qilinishi ham penitensiar siyosatda insonparvarlikning strategik burilishi hisoblanadi[4]. Bu qaror: jazolashda qaytarilmas choradan voz kechish; hayot huquqini ustuvor qo'yish; jazoni tuzatish va resotsializatsiya logikasiga yaqinlashishni anglatadi. Shuningdek, "O'zbekiston — 2030" strategiyasi davlat siyosatini inson salohiyatini ro'yobga chiqarish, huquqiy davlat va inson qadrini e'zozlash atrofida tizimlashtirgan dasturiy hujjat

sifatida, jazoni ijro etish sohasida ham normativ takomillashuvning kontekstini belgilaydi [13].

Insonparvar jazoni ijro etish tizimi faqat normalar bilan emas, nazorat va javobgarlik mexanizmlari bilan ishlaydi. BMTning Qiynoqlarga qarshi konvensiyasi (1984) qiynoqlarni taqiqlash va davlatning oldini olish majburiyatini belgilaydi[14]. O'zbekiston milliy tizimida esa Ombudsman instituti va uning qiynoqlarning oldini olish bo'yicha faoliyatini kuchaytirishga qaratilgan qarorlar muhim ahamiyat kasb etmoqda [11–12]. 2024-yilgi "Ombudsman to'g'risida"gi qonun (yangi tahrir) ham inson huquqlari kafolatida parlament nazorati institutining huquqiy asoslarini mustahkamlaydi[10].

Xalqaro standartlar nuqtayi nazaridan, Nelson Mandela qoidalari jazoni ijro etish muassasalaridagi muomala, sog'liq, axborot, shikoyat, aloqa kabi masalalarda minimal talablarni belgilaydi[7]. Mazkur qoidalarga muvofiqlashuv milliy islohotlarning insonparvarlik indikatori bo'lib xizmat qiladi. Jazo siyosatida inson omilining yana bir muhim ko'rsatkichi — ozodlikdan mahrum etishga muqobil choralardan foydalanish darajasidir. Tokio qoidalari davlatlarni jamoat bilan hamkorlikda, huquqiy kafolatlar saqlangan holda, qamoqdan tashqari jazolarni kengaytirishga chaqiradi[8]. Bu yo'nalish amalda: sud nazorati kuchayishi[3]; og'ir jazolarning insonparvar almashinuvi (o'lim jazosining bekor qilinishi)[4]; resotsializatsiya logikasining ustuvorlashuvi kabi tendensiyalar bilan uyg'un tarzda rivojlanmoqda.

MUHOKAMA. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Yangi O'zbekiston jazoni ijro etish qonunchiligida "inson omili" uch darajada institutlashmoqda:

- birinchi daraja — konstitutsiyaviy (qadr-qimmat). Inson qadr-qimmat va shafqatsiz muomalaga yo'l qo'ymaslik normasi sohadagi barcha qoidalar uchun mezon vazifasini bajaradi[1];
- ikkinchi daraja — protsessual kafolat (sud nazorati). Qamoqqa olish sanksiyasining sudlarga o'tishi shaxs erkinligini cheklashda qonuniylik va asoslilikni kuchaytiradi[3];
- uchinchi daraja — institutsional himoya (yuridik yordam + ombudsman). Davlat hisobidan yuridik yordam tizimi [5] va ombudsmanning qiynoqlarning oldini olish bo'yicha faoliyati [11–12] inson huquqlarini amaliy himoya qilishda muhim ustunlik beradi.

Xalqaro standartlar bilan uyg'unlashuv nuqtayi nazaridan, Mandela[7], Tokio[8], Bangkok[9] qoidalari milliy tizim uchun "o'lchov" vazifasini

o'taydi, ularga qanchalik yaqinlashuv bo'lsa, tizim shunchalik insonparvar va samarali bo'ladi.

XULOSA. Yangilangan Konstitutsiya inson qadr-qimmatini oliy qadriyat sifatida belgilab, jazoni ijro etish sohasida insonparvarlikni barcha normalar uchun asosiy mezonga aylantirdi[1]. Jinoyat-ijroiya kodeksi mahkumlarning huquqiy maqomini va jazoni ijro etish mexanizmlarini belgilovchi bazaviy hujjat sifatida, inson omilini huquqiy kafolatlar tizimida mustahkamlamoqda[2]. Qamoqqa olish sanksiyasini sudlarga o'tkazish shaxsiy erkinlik muhofazasini kuchaytirib, jazoni ijro etish tizimining insonparvarlashuvi uchun protsessual poydevor yaratdi[3]. O'lim jazosining bekor qilinishi penitensiar siyosatda qaytarilmas jazodan voz kechish va resotsializatsiya modeliga yaqinlashishning strategik ifodasi bo'ldi[4]. Davlat hisobidan yuridik yordam to'g'risidagi qonun va advokatura instituti mahkumlarning huquqiy himoyasini amaliy darajaga ko'tarishda asosiy kafolat mexanizmlaridir[5–6]. Qiynoqlarning oldini olish bo'yicha milliy mexanizmlar (Ombudsman instituti va tegishli qarorlar) insonparvar tizimning ajralmas sharti sifatida shaffoflik va javobgarlikni kuchaytiradi[10–12]. Xalqaro standartlar (Mandela, Tokio, Bangkok qoidalari) milliy qonunchilik va amaliyot uchun me'yoriy-ma'naviy oriyentir bo'lib, ularga uyg'unlashuv islohotlarning sifatini oshiradi[7–9].

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangi tahrir). – Toshkent: O'zbekiston, 2023. – 80 b. <https://lex.uz/docs/6445145>
2. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-ijroiya kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2024. <https://lex.uz/acts/163629>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Qamoqqa olishga sanksiya berish huquqini sudlarga o'tkazish to'g'risida. (PF–3644), 2005 yil 8 avgust. <https://lex.uz/docs/754979>
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O'zbekiston Respublikasida o'lim jazosini bekor qilish to'g'risida. 2005-yil 1-avgust. <https://lex.uz/docs/1264447>
5. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Davlat hisobidan yuridik yordam ko'rsatish to'g'risida. (O'RQ–848), 2023-yil 16-iyun. – Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. <https://lex.uz/docs/7228726>
6. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Advokatura to'g'risida. 1996-yil 27-dekabr. – O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. – 1997. – № 2. <https://lex.uz/docs/54503>
7. United Nations. The United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules). – New York: United Nations, 2015. https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Nelson_Mandela_Rules-E-ebook.pdf
8. United Nations. United Nations Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures (The Tokyo Rules). – New York: United Nations, 1990. <https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/tokyorules.pdf>
9. United Nations. United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders (The Bangkok Rules). – New York: United Nations, 2010. https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/BKKrules/UNODC_Bangkok_Rules_ENG_web.pdf
10. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha vakili (Ombudsman) to'g'risida (yangi tahrir). 2024-yil 15-noyabr. <https://lex.uz/docs/7223219>
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Qiynoqlarning oldini olish bo'yicha Ombudsman faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. 2021-yil 26-iyun. <https://lex.uz/docs/5475607>
12. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Inson huquqlari bo'yicha vakili (Ombudsman). Milliy preventiv mexanizm faoliyati to'g'risida axborot. <https://ombudsman.uz/oz/docs/ombudsman-huzuridagi-milliy-preventiv-mexanizm-faoliyati-yana-da-kuchaytirildi-2>
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O'zbekiston – 2030 strategiyasi to'g'risida (PF–158). 2023-yil 11-sentyabr. <https://lex.uz/docs/6600413>
14. Qiynoqlarga qarshi Konvensiya (1984). – Birlashgan Millatlar Tashkiloti. <https://lex.uz/docs/2655293>

QARAQALPAQ KLASSIKALIQ ÁDEBIYATINDA QUSLAR OBRAZINIŇ JASALIWI

*Arziev Sharapatdin Abdiraxmanovich, filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)*

Nukus davlat pedagogika instituti

СОЗДАНИЕ ОБРАЗОВ ПТИЦ В КАРАКАЛПАКСКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

*Арзыев Шарапатдин Абдирахманович, доктор философии по
филологическим наукам (PhD)*

Нукусский государственный педагогический институт

CREATING BIRD IMAGES IN KARAKALPAK CLASSIC LITERATURE

*Arziev Sharapatdin Abdiraxmanovich, doctor of philosophy in
philological sciences (PhD)*

Nukus State Pedagogical Institute

*sharapatarziev@gmail.
com*

<https://orcid.org/0009-0008-4124-6580>

Annotatsiya: XIX asrdagi qoraqalpoq klassik poeziyasi yuksak badiylikka ega asarlari bilan mashhur bo'ldi. Bu davrdagi asarlar o'zining takrorlanmas obrazlar dunyosi bilan ham ajralib turadi. Mazkur maqolada buyuk shoir Qoraqalpoq mumtoz adabiyoti vakillarining poetik asarlarida qushlar obrazining yaratilishi masalasi o'rganib chiqilgan. Shuningdek, qushlar obrazining ko'plab badiiy obrazlar qatori badiiy asarlarda talqin etilishi, obraz yaratishda ijodkorning o'ziga xos mahorati haqida so'z yuritiladi.

Tayanch so'zlar: poeziya, obraz, adabiyot, she'r, simvol.

Аннотация: Каракалпакская классическая поэзия XIX века стала известна своими произведениями высокой художественности. Произведения этого периода также отличаются своим неповторимым миром образов. В данной статье исследуется вопрос создания образа птиц в поэтических произведениях великих поэтов каракалпакской классической литературы. Также речь идет об интерпретации образа птиц в художественных произведениях наряду со многими художественными образами, о своеобразном мастерстве создателя образа.

Ключевые слова: поэзия, образ, литература, стих, символ

Abstract: 19th-century Karakalpak classical poetry became known for its highly artistic works. The works of this period are also distinguished by their unique world of images. This article examines the issue of creating the image of birds in the poetic works of great poets of Karakalpak classical literature. It is also about the interpretation of the image of birds in artistic works along with many artistic images, about the unique mastery of the image creator.

Key words: poetry, image, literature, verse, symbol.

Kirisiw. Poeziyada buringı ádebiy jollarga, dástúrlerge sadıqlıq, olardı bassılıqqa alıw úrdıs bolğan XIX ásir klassikalıq ádebiyatı da janrlıq túrlenıwler, jańa ideyalar, mazmunlı dóretpeler menen tariyxta qaldı. Sonday-aq, bul dáwir ádebiyatı obraz jasawdıń jańa usılların payda

etiwi, romantizimnen realizimge jaqın dóretilgen shıǵarmaları menen de belgili boldı.

XIX ásir qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatınıń kórnekli wákilleri Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq hám Ótेश shayırlar óz shıǵarmalarında xalqımızdıń sol dáwirlerdegi

social-jámiyetlik turmısın sáwlelendiriwshi, didaktikalıq, filosofıyalıq hám muhabbat temasındaǵı qosıqları menen jazba ádebiyatımızdı tolıq qalıplestirdi.

Izertlewdiń metodologiyası. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde gárezsizlik dáwirine shekem Ájiniyazdıń dóretiwshiliginde kóplegen qosıqlar ádebiyat tariyxın úyreniwshi alımlar tárepinen bir tárepleme, dúnyalıq táliymatlar sıpatında analiz etilip kelindi. [1] Al, házirgi kúnge kelip shayır poeziyasınıń ayırım tárepleri diniy kóz qaraslarda, sufıylik táliymatınıń tásirinde jazılǵanlıǵı tuwrı talqıyın etilmekte. Bul haqqında f.i.d prof. Q.Járimbetovtıń ilimiy pikirleri dıqqatqa ılayıq. [2]

Lirikalıq shıǵarmalarda simbolikalıq obrazlardıń jasalıwı haqqında da birqansha ilimpazlardıń pikirleri berilgen. «Simvollar tiline úlken itibar berip, ózi jasap otırǵan shárayat, ózi sezip turǵan haqıyqatlıqqa obrazlı qatnas jasawǵa, obrazlı pikirlewge umıtladı». [3]

Tallaw hám nátiyjeler. Kúnxoja Ibrayım ulı dóretiwshiliginiń negizi ideyaları tereń gumanizm, insanıylıq princpleri, sol dáwir jámiyetlik dúziminiń kelbeti kórkem obrazlı usıllar tiykarında jariqqa shıǵadı.

Kórkem ádebiyattı jámiyetlik turmıstan ajıratıp alıp qarawǵa bolmaytuǵınlıǵı bizge belgili. Sol sebepli de Kúnxojanıń hár bir poeziyalıq dóretpesi xalıq turmısın sáwlelendiriwshi sıpatqa iye qunlı dóretpeler dep bahalawǵa turarlıq.

Barınan juda bolǵan lirikalıq qaharmanıń arız-w-halı kishkene bir qus obrazı arqalı ashıp beriledi. Qosıqtıń tıp negizgi mazmunı úlken jámiyetlik teńsizlikti súwretleydi. Shayırdıń «Azıwlı» qosıǵı da ideyalıq jaqtan joqarıdaǵı qosıqqa sáyekes keledi. Bul qosıqta da haywan obrazın tımsalıy mánide qollana otırıp xalıq turmısınıń ayanışlı kartınaların súwretlep beredi. «Ushqan qus» qosıǵında bolsa shayır alǵır qus obrazına erkinlik, azatlıq sıyaqlı úlken insanıylıq máselelerdi júklew arqalı jaqtı kúnlerge umıtıwshı xalıqtıń simvolın jaratadı.

Óz dáwirinde úlken bilimge iye bolǵan, qaraqalpaq ádebiyatın Shıǵıs klassikalıq ádebiyatı úlgeri menen bayıtqan Ájiniyaz Qosıbay ulı dóretiwshiligi ádebiyat tariyxında belgili orınǵa iye. Shayır dóretiwshiligi kórkemligi, janrlıq túrleńiwleri menen basqa

kórkem sóz iyelerinen ajıralıp turadı. Ájiniyaz poeziyasında mistikalıq mazmun menen birgelikte onıń dúnyalıq tamirları tereńlesip, sufıylik táliymatınıń tási de ayqın kórinedi.

«Quba qush» qosıǵınıń mazmunın da tuwrı mánide túsinssek, qolınan ańshı qusın ushırıp alǵan ańshı obrazınıń arız-w-halı bayan etilgen. Al, onı tereńrek mánide alıp qarasaq shıǵarma tolıǵı menen tımsalıy mánige iye. Bunda ańshı haq jolına túsken sufıy. Onda alǵır qusınıń-piriniń ornın joqlaw, qıynalıw, azaplanıwın shayır sheberlik penen súwretlep beredi.

Qosıq negizinde obraz jasawdıń allegoriyalıq usılı arqalı tasawıf (sufizm) tálimatınıń bir táreplerin beredi. Ondaǵı *órdek*, *ǵaz*, *suńqar*, *zaǵ* (*ǵarǵa*) obrazları shıǵarma mazmunın kórkem boyawlar menen tásirli beriw ushın qollanılǵan.

Ájiniyaz shayır óz shıǵarmalarında quslar obrazın simbolikalıq usılda da isletken.

Bul obrazlar ózleriniń tiykarı zatlıq mánilerinen awısıp, basqa belgili bir túsiniqlerdi ańlatadı. Bunda ásirese «*búlbil*», hám «*gúl*» obrazların jiyi ushratamız.

Birinshi mısalda búlbil shayırdıń simvolı, oǵan erkin zaman, ılayıqlı turmıs, baxıt kerekligi aytiladı. Keyingi mısalda gúl obrazı arqalı adamnıń ómirin yamasa janın, al búlbil obrazı arqalı adamnıń tánin yaki materiallıq deneni túsiniwge boladı. [4.36-37]

Shayırdıń «Aǵalar bir qus qashırdım» qosıǵı da simvolıq usılda dóretilgen bolıp, lirikalıq qaharman, yaǵnıy shayır óz ilham perisin belgisiz ańshı qus obrazında dóretdi.

Ájiniyazdıń yumor-satiralıq qosıqlarında da quslar obrazı shıǵarma mazmunına say qollanılǵan. «Ala qus» qosıǵı belgili bir qızıqlı waqıyalarǵa baylanıslı yumorlıq usılda dóretilgen. Onda ala qustıń háreketleri, adamlarǵa hám haywanatlarǵa keltiriletuǵın zıyanı haqqında aytiladı.

Biz belgili ilimpaz Q.Orazımbetovtıń «... qálegen kórkem shıǵarmadan awıspalı mazmun izley beriw de durıs emestey» [5.29] degen pikirlerin esapqa alsaq «Ala qus» qosıǵınıń da bayanlanıwı, obrazlar sistemasın tuwrı mánide qabıllaǵanımız jón. Sebebi, qosıq mazmunı yumorlıq spatqa iye bolǵanlıǵı ushın da onda waqıya-hádiyseler, ayırım insanlardıń atları anıq keltirilgen.

Berdaq Ğarğabay ulı shıǵarmalarında quslar obrazınıń kórkem obraz sıpatında qollanıw ózgesheligine itibar qaratsaq, ondaǵı quslar mistikalıq obraz sıpatında emes, al real turmıshlıq obrazlardı astarlı mánide kórsetiwshi obrazlar túrinde kórinedi. Shayır ózi jasap turǵan dáwirge kóz qarasın, zaman teńsizligin kóbinese tımsalıy mánide kórsetken.

Kúnler óter árman menen,
Júǵın keter kárwan menen,
Atı búlbil bolǵan menen,
Torǵayday dáwranı bolmas. [6.29]

Bunda búlbil shayırdıń simvolı. Ol jarıq kúnlerdi árman etedi, erkin sayraw ushın mákan izleydi. Máselen, shayırdıń usı «Búlbil», qosıǵınıń ózinde úlken jámiyetlik-siyasiy jaǵdaylar, dáwir qıyınshılıqları, sóz sheberiniń xalıqtıń azatlıq hám erkinlikke umıtılıw ideyaların ilgeri súredi.

Bul mısallardıń bárshesinde derlik shayırdıń ishki sezimlerin ashıq ayta almay, «qarańǵı qaplaǵan qayǵı zamanda» jasap, ádalat izlegen lirikalıq qaharmannıń tolǵanı sıpatında beriledi.

Lirikalıq qaharmannıń kewil keshirmelerin tábiyattıń zańlı qubılısları arqalı súwretlew, máwsimler almasıwı, ósimlikler, haywanatlar hám quslar dúnyasındaǵı ózgeshelik belgiler arqalı óz zamanınıń turmıshlıq obrazların jasaw Berdaq shayırdıń dóretiliwshilik stiliniń negizi sanaladı. Bunday usıl onıń «Búlbil», «Pana ber», «Bolǵan emes», «Jaz keler me?», «Zamanda», «Kórinde», «Izler edim», «Aqıbet», «Bolmadı» h.t.b qosıqlarında kúta orınlı beriledi.

«Berdaq xalıq awızeki dóretpelerinen paydalanıwdı, óz poeziyasınıń kórkemligin kúsheytiw ushın emes, mazmunlıq táreplerin dúziwde de ayrıqsha kewil awdarǵan» -dep jazadı filologiya ilimleriniń kandidadı J.Nizamatdinov óz maqalasında. [7.31]

Ótesh Alshınbay ulı da XIX ásirdegi qaraqalpaq klassik shayırları qatarında óz dáwiriniń oǵada sawatlı, bilimdan adamlarınıń biri bolǵan. Shıǵıs xalıqlarınıń sóz marjanların tereń qızıǵıwshılıq penen úyrengen, óz zamanlaslarınıń shıǵarmaların oqıǵan hám tereń bahalap bilgen dóretiliwshi. Onıń bir qatar shıǵarmaları saylandı toplamlarında, sabaqlıqlar arqalı kópshilik kitap oqıwshıları tanıs. Biraq, usı toplamlar yaqı sabaqlıqlarǵa engizilmegen,

ilimpaz X.Xamidov tárepinen 1991-jılı Óz IAQQ bóliminiń «Xabarshı» jurnalında járiyalanǵan «Fariy qız» (1961-jılı jazıp alınǵan) qosıǵında obraz jasawdıń Shıǵıs klassikalıq ádebiyatı úlgisinde jazılǵanına itibar bersek, shayırdıń óz zamanında ádewir dárejede sawatqa iye dóretiliwshi bolǵanlıǵın bayqaymız.

Qosıq haqıyqatında da ilimpazdıń kórsetip ótkenindey, Óteshtıń avtorlıǵında dóretilgen bolıp, «óziniń jalpı xarakteri jaǵınan Ótesh qosıqları menen júdá únles, bir tiples shıǵarma ekenligi kórinip tur. Bul qosıqta shayırdıń dóretiliwshiliginiń derekleriniń biri sol gezlerdegi Shıǵıs tillerinde jazılǵan jazba derekter bolǵanı ayqın kózge túsedı».

Juwmay: Shıǵıs klassikalıq hám eski túrkiy jazba esteliklerinde haywanatlar hám quslar álemi de obrazlıq sıpatqa iye boldı. Bul keyin ala jıraw-shayırlar miyrası, XIX ásirdegi klassikalıq ádebiyatta jeterli dárejede qalıplesti. Eń tiykargısı kórkem obraz jasawdıń hár qıylı usılları arqalı quslar obrazı endi ele de keńrek qollanıldı. Rawajlanıwdıń bunday basqıshpa-basqısh kóp ásirlik jolın basıp ótiw arqalı quslar obrazı XX ásirdegi kórkem ádebiyatta, sonıń ishinde qaraqalpaq poeziyasında joqarı dárejege kóterildi. Bul dáwirde qaraqalpaq ádebiyatında dúnya ádebiyatı tájiriybeleriniń dóretiliwshiliginde qollana bilgen jazıwshı-shayırlar quslar obrazın jasawda óz sheberliklerin asırdı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Қәлиметов Б. Әжинияздың лирикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981.
2. Жәрімбетов Қ. Ашық Зийұар. – Нөкис: «Билим», 1998.
3. Абдуллаев О. Ўткир сўз қолмаса... “Жаҳон адабиёти”, 1997. №3.
4. Жәрімбетов Қ. Ашық Зийұар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1998.
5. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. – Нөкис: «Билим». 2004.
6. Бердақ. Сайланды шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2004.
7. Низаматдинов Ж. Бердақ хәм фольклор. Бердақ дүньясы. – Нөкис. 2008.

FOROBIYNING FALSAFIY QARASHLARIDA ILM VA TARBIYA UYG'UNLIGI MASALASI

Boygaziyev Tulqin Inatullayevich,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

THE ISSUE OF HARMONY OF SCIENCE AND EDUCATION IN THE PHILOSOPHICAL VIEWS OF FARABI

Boygaziyev Tulqin Inatullayevich,

Senior Lecturer, Shakhrisabz State Pedagogical Institute

ВОПРОС ГАРМОНИИ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В ФИЛОСОФСКИХ ВЗГЛЯДАХ ФАРАБИ

Бойгазиев Тулкин Инатуллаевич,

*Старший преподаватель Государственного педагогического
института Шахрисабз*

e-mail:

boygaziyevtulkin@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-1275-9700>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abu Nasr Forobiyning falsafiy qarashlarida ilm va tarbiya masalasi ilmiy-falsafiy jihatdan tahlil qilingan. Forobiyning bilim, axloq, aql va tarbiya haqidagi g'oyalari "komil inson" konsepsiyasi asosida yoritilib, ilmning tarbiya bilan uyg'un holda jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida tavsiflanadi. Mutafakkirning ilmiy-falsafiy qarashlari bugungi ta'lim tizimi taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shganligi ochib beriladi.

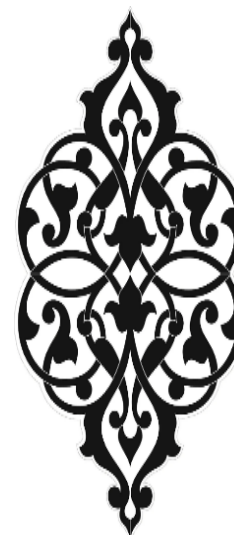
Kalit so'zlar: Forobiy, ilm, tarbiya, falsafiy qarashlar, komil inson, falsafa, ta'lim.

Abstract: This article provides a scientific and philosophical analysis of the issues of knowledge and education in the philosophical views of Abu Nasr al-Farabi. Al-Farabi's ideas on knowledge, morality, intellect, and education are examined within the framework of the concept of the "perfect human being," and knowledge is characterized as a crucial factor in social development in harmony with education. The article reveals the significant contribution of the thinker's scientific and philosophical views to the development of the modern education system.

Key words: Al-Farabi, knowledge, education, philosophical views, perfect human being, philosophy, education.

Аннотация: В данной статье с научно-философской точки зрения анализируются вопросы знания и воспитания в философских взглядах Абу Насра аль-Фараби. Идеи аль-Фараби о знании, нравственности, разуме и воспитании раскрываются в рамках концепции «совершенного человека», при этом знание характеризуется как важнейший фактор общественного развития в гармонии с воспитанием. Показан значительный вклад научно-философских взглядов мыслителя в развитие современной системы образования.

Ключевые слова: аль-Фараби, знание, воспитание, философские взгляды, совершенный человек, философия, образование.

Kirish. Sharq uygʻonish davri mutafakkirlari orasida Abu Nasr Forobiy alohida oʻrin egallaydi. U milliy buyuk faylasuf, balki falsafiy tafakkur rivojiga ulkan hissa qoʻshgan allomadir[1]. Forobiy ilmni jamiyat taraqqiyotining asosiy harakat kuchi, tarbiyaning asosiy mazmunini belgilovchi muhim omil sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, ilm tarbiya bilan uygʻunlashmagan taqdirda insonni komillikka yetaklay olmaydi[2]. Bugungi global taʼlim va tarbiya masalasini rivojlantirishga yordam berish. Shu bois Forobiyning ilm va tarbiya haqidagi qarashlarini ilmiy-falsafiy jihatdan tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Forobiy ilmni inson aqlining eng oliy mahsuli sifatida baholaydi. Uning nazarida ilm — borliqni anglash, haqiqatga yetishish va insonni maʼnaviy kamolot sari yetaklovchi vositadir. U Arastudan keyin birinchilardan boʻlib, ilmlarni tasnifini yaratib va har bir ilmni tarbiyaviy ahamiyatga egaligini taʼkidlaydi.

Forobiy ilmni faqat nazariy bilimlar majmui deb emas, balki amaliy hayot bilan chambarchas bogʻliq hodisa sifatida koʻradi. Oʻzining falsafiy qarashlarida ilm inson xulqi va ijtimoiy masʼuliyatini shakllantiradi.

Mutafakkir tarbiyani insonda ezgulik, adolat va masʼuliyat hissini shakllangan shakl sifatida tushunadi. Uningcha, tarbiya ilm orqali mustahkamlanadi, ilm esa tarbiya orqali maʼnaviy mazmun kasb etadi. Bu oʻzaro bogʻliqlik Forobiy nuqtai nazariga koʻra falsafiy asosini tashkil qiladi.

“Alloma fikricha, bilimli, ammo axloqsiz inson jamiyat uchun zarar boʻlishi mumkin” - deya uqtiradi. Shu sabab u tarbiya masalasiga alohida eʼtibor qaratib, ilm bilan bir qatorda axloqiy tarbiyani ham muhim deb hisoblaydi.

Forobiyning falsafiy qarashlarida ilm va tarbiya uygʻunligi “komil inson” konsepsiyasida yaqqol namoyon boʻladi. Komil inson - bu notiqlik bilimli, balki yuksak axloqli shaxs, jamiyat manfaatini shaxsiy manfaatdan ustun qoʻyadi.

“Fozil shahar” taʼlimotida ham ilm va tarbiya muhim oʻrin egallaydi. Forobiy fozil jamiyat faqat ilmli va tarbiyali insonlar orqali barpo etishni taʼkidlab oʻtadi. Demak, falsafiy jarayonda ilm va tarbiya bir-birini toʻldiruvchi yagona tizim sifatida qaraladi.

Forobiyning “komil inson” haqidagi qarashlari uning falsafiy taʼlimotining mantiqiy

yakunidir. Komil inson — bu chuqur bilimga ega, mustaqil fikrlaydigan va yuksak axloqiy fazilatlarini oʻzida mujassam etgan shaxsdir[3]. Forobiy bunday insonni tarbiyalash faqat ilm va tarbiyaning uygʻunligi orqali amalga oshirishni asoslab beradi.

Shu maʼnoda, Forobiy falsafiy qarashlari jismoniy shaxs kamoloti, balki jamiyatning maʼnaviy rivoji uchun ham muhim nazariy asos boʻlib xizmat qiladi. Uning ilm va tarbiya haqidagi gʻoyalari bugungi zamonaviy taʼlim tizimi uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Abu Nasr Forobiyning ilmiy-falsafiy merosi Sharq va Gʻarb olimlari tomonidan keng tadqiq etilgan. Forobiy taʼlimotini oʻrganishda, avvalo, uning bevosita ishlari muhim manba hisoblanadi. “Fozil shahar aholisining qarashlari”[4], “Ilmlarning kelib chiqishi” (ixso al-ulum)[5], “Aql maʼnolari haqida”[6] kabi asarlarida ilm, tarbiya va axloq masalalari chuqur falsafiy asosda yoritilgan. Ushbu manbalarda ilm va tarbiya oʻziga xos uzviy bogʻliqlik komil inson gʻoyasi bilan chambarchas bogʻlab talqin qilinadi.

Sharq mutafakkirlarining ilmiy tadqiqotida Forobiyning falsafiy qarashlari koʻpincha axloqiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilingan. Jumladan, oʻzbek va rus olimlarining izlanishlarida Forobiy ilmni maʼnaviy kamolotning asosiy omili, tarbiyani esa ilmning amaliy ifodalangan baholaganligi taʼkidlanadi. Bu borada mutafakkirning taʼlim haqidagi qarashlari islomiy axloq va yunon falsafasi sintezida shakllanganligi asoslab berilgan.

Gʻarb tadqiqotchilari asarlarida esa Forobiy koʻproq Aristotel falsafasining sharhlovchisi sifatida oʻrganilgan boʻlsa-da[7], soʻnggi maʼlumotlarga koʻra, mustaqil falsafiy konstruksiyaga ega masalalar eʼtirof etilmoqda. Shuningdek, ilm va axloqiy tarbiya oʻziga xos uygʻunlik masalasida Forobiy qarashlarining oʻziga xosligi alohida qayd etiladi.

Zamonaviy pedagogik va falsafiy adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, Forobiyning ilm va tarbiya haqidagi qarashlari bugungi taʼlim tizimi uchun metodologik tajriba ega ekanligini koʻrishimiz mumkin. Kompetensiya yoʻqotilgan taʼlim, shaxs kamolotiga oʻrnatilgan mahsulotlar va maʼnaviy-axloqiy tarbiya konsepsiyalarida

Forobiy g'oyalari bilan mushtarak tarzda mavjud[8].

Shu bilan birga, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Forobiyning falsafiy qarashlarida ilm va tarbiya uyg'unligi masalasi ko'pincha umumiy falsafiy kontekstda yoritilgan bo'lib, uni maxsus falsafiy tahlil ob'yekti sifatida chuqur o'rganish zarurati mavjud.

Tahlil va natijalar. Forobiy falsafiy meros tahlil qilish jarayonida ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mutafakkir ta'lim-tarbiya masalasiga yaxlit falsafiy tizim sifatida yondashgan. Uning asarlarida ilm va tarbiya alohida-alohida tushunchalar sifatida emas, balki bir-birini to'ldiruvchi va o'zaro bog'liqlik sifatida talqin qilish. Bu holat Forobiyning falsafiy qarash tizimliliigi va metodologik puxtaligini namoyon etadi.

Kuzatishlar shuni tasdiqlaydiki, Forobiy ilmni faqat bilim berish vositasi sifatida emas, balki shaxsning axloqiy kamolotini ta'minlovchi asosiy omil deb hisoblaydi. U ilm orqali inson tafakkuri rivojlanishini, tarbiya orqali esa ijtimoiy mas'uliyat va axloqiy sifatni asoslab beradi. Bu zamonaviy falsafiy tushunchalarga hamohang bilan ahamiyatlidir.

Tahlillarda aniqlanishicha, Forobiy "komil inson" g'oyasini oldinga surishda ilm va tarbiya uyg'unligini muhim sharti sifatida namoyon bo'ladi. Buyuk qomusiy olim fikricha, faqat bilimli shaxs emas, balki tarbiyali va axloqan yetuk inson jamiyat taraqqiyotiga xizmat qila oladi. Shu nuqtai nazardan, uning falsafiy qarashlari shaxsga yo'naltirilgan ta'limning dastlabki nazariy asoslaridan bir nuqta sifatida baholanishi mumkin.

"Fozil shahar" ta'limoti tahlili shuni ko'rsatadiki, Forobiy jamiyat taraqqiyotini bevosita ta'lim-tarbiya tizimi bilan bog'laydi. Fozil jamiyatni kuzatish uchun ilmiy va tarbiyali avlodni voyaga yetkazish zarur, deb hisoblaydi. Bu esa ta'limning ijtimoiy funksiyalarini chuqur anglaganligini ko'rsatadi.

Umuman olganda falsafiy qarashlari nazariy jihatdan chuqur, amaliy tahlillar esa

universalligini tasdiqlaydi. Ilm va tarbiya haqidagi g'oyalari bugungi globallashuv jarayonida barkamol avlodni tarbiyalashda muhim manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki:

-Forobiy falsafiy qarashlarida ilm va tarbiya ajralmas birlik sifatida talqin qilinadi;

-Ilm tarbiasiz ma'naviy kamolotga olib kelmaydi;

-Tarbiya esa ilm orqali ongli ravishda shakllanadi;

-Komil insonni tarbiyalash Forobiy falsafiyasining asosiy maqsadi.

Xulosa qilib aytganda, Abu Nasr Forobiyning ilmiy-falsafiy qarashlari bugungi ta'lim-tarbiya tizimi uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Uning ilm va tarbiya uyg'unligi haqidagi g'oyalari, o'zaro bog'liqligi va inson hayotidagi ahamiyatini tushuntirgan, ta'lim-tarbiyaning uzviy birligini ta'kidlagan. Forobiy ta'limotida ilm - aqlni, tarbiya esa qalbni kamolga yetkazuvchi asosiy vosita sifatida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Xayrullayev M. Uyg'onish davri va Sharq mutafakkiri. – T.: Fan, 1993
2. Yo'ldoshev, B. Sharq mutafakkirlarining falsafiy qarashlari. – Toshkent: O'qituvchi, 2005.
3. Madjidov A. Falsafa tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2010.
4. Forobiy A.N. Fozil odamlar shahri. - Toshkent: Fan, 1993.
5. Forobiy A.N. Ilmlarning kelib chiqishi. - Toshkent: O'zbekiston, 2001.
6. Forobiy A.N. Aql ma'nolari haqida. – Toshkent: Sharq, 2004.
7. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
8. Бойгазиев Т. Форобий фалсафасида билимларнинг турларга ажратилиши Философия и право 25.2 (2023): 150-154.

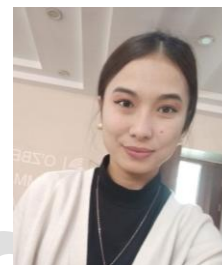
VAFO FAYZULLO SHE'RIYATIDA LIRIK

QAHRAMON TASVIRI

*Raxmatova Marjona, O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi
1-kurs magistranti*

THE PORTRAYAL OF THE LYRICAL
PROTAGONIST IN VAFO FAYZULLO'S POETRY

*Raxmatova Marjona, 1st-year Master's student,
Uzbekistan State University of
Journalism and Mass Communications*

e-mail:
marjonaraxmatova878
@gmail.com

ОБРАЗ ЛИРИЧЕСКОГО ГЕРОЯ В ПОЭЗИИ

ВАФФА ФАЙЗУЛЛО

Рахматова Марджона, магистрант 1-курса Узбекского государственного университета журналистики и массовых коммуникаций

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek she'riyatida muhim o'rin egallagan Vafo Fayzullo she'riyatida lirik qahramon obrazining shakllanishi va badiiy talqini tahlil qilinadi. "Shoirlar kinoya", "So'qir edim...", "Kuz va bahor oralig'ida" singari she'rlar asosida lirik qahramonning falsafiy mushohadaga moyilligi va ijtimoiy pozitsiyasi yoritiladi.

Kalit so'zlar: she'riyat, lirik qahramon, poetik tafakkur, lirik "men", badiiy obraz, ruhiy kechinma, ichki ziddiyat, ma'naviy poklanish, falsafiy mushohada, ijtimoiy tanqid.

Annotation: This article examines the formation and artistic representation of the lyrical hero in the poetry of Vafo Fayzullo, a prominent figure in contemporary Uzbek literature. Based on works such as "Shoirlar kinoya", "So'qir edim...", and "Kuz va bahor oralig'ida", the analysis highlights the hero's philosophical inclinations and social positioning.

Key words: poetry, lyrical hero, poetic consciousness, lyrical "I," artistic representation, inner experience, internal conflict, spiritual purification, philosophical reflection, social critique.

Аннотация: В статье рассматривается формирование и художественное воплощение лирического героя в поэзии Ваффа Файзулло, выдающегося представителя современной узбекской литературы. На основе произведений "Shoirlar kinoya", "So'qir edim...", и "Kuz va bahor oralig'ida" анализ подчеркивает философскую направленность и социальную позицию героя.

Ключевые слова: поэзия, лирический герой, поэтическое сознание, лирическое «я», художественный образ, внутренний опыт, внутренний конфликт, духовное очищение, философское осмысление, социальная критика.

KIRISH. Zamonaviy o'zbek she'riyati insonning ichki kechinmalari va jamiyat bilan munosabatini badiiy talqin etishga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi. Bu jarayonda lirik qahramon obrazi she'riy asarning markaziy badiiy unsuri sifatida namoyon bo'lib, shoirlarning dunyoqarashi hamda zamon ruhini birgalikda ifodalashda muhim

vosita vazifasini bajaradi. Lirik qahramon shoirning shaxsiy "meni" bilan uzviy bog'liq holda, ammo faqat avtobiografik darajada emas, balki davrning ijtimoiy-ma'naviy muammolarini aks ettiruvchi umumlashma obraz sifatida talqin etiladi. Shoirlar o'z she'rlarida lirik qahramonning ichki kechinmalari, e'tiqod va vijdon bilan bog'liq ruhiy

izlanishlari, axloqiy mezonlar hamda zamon bilan ziddiyatlari poetik vositalar orqali ochib beriladi.

Lirik qahramon orqali shoir o'z hayotiy munosabati, ichki ziddiyatlari va ruhiy izlanishlarini badiiy shaklda ifodalaydi. Vafo Fayzullo lirikasida "lirik qahramon" masalasi alohida ahamiyat kasb etadigan mavzulardan biridir. Shoir she'rlarida tasvirlangan lirik qahramon biryozlama ideal obraz sifatida emas, balki murakkab ruhiy holat va ichki kechinmalar bilan boyitilgan badiiy shaxs sifatida gavdalanadi. Lirik "men" orqali zamonaviy insonning hayot, vaqt, taqdir va ijtimoiy muhit bilan munosabati ochib beriladi. Quyida biz Vafo Fayzullo she'riyatida lirik qahramon tasvirini shoirning bir nechta she'rlari misolida tahlil qilib, uning badiiy-falsafiy qiyofasi, ruhiy kechinmalarini ochib berishga harakat qildik.

Vafo Fayzullo she'riyatida lirik qahramon obrazi ko'pincha muallif shaxsiyati bilan yaqinlashgan holda namoyon bo'ladi. Shoir lirik "men" orqali o'z ichki kechinmalarini, zamon va muhitga munosabatini badiiy umumlashtirish yo'li bilan ifodalaydi. Natijada lirik qahramon muallifning shaxsiy "men"idan chiqib, ijodkorning ruhiy holati va ijtimoiy pozitsiyasini mujassamlashtiruvchi badiiy obrazga aylanadi. Uning lirikasidagi lirik qahramon o'zini oqlash yoki ideallashtirishga intilmaydi. Aksincha, u o'zini tanqid qiluvchi, ichki savollar qo'yuvchi va zamon bilan murosasiz munosabatda bo'lgan obraz sifatida gavdalanadi. Bu holat shoir she'rlarida kinoya, istehzo va ichki iztirob bilan uyg'unlashgan lirik ohangni yuzaga keltiradi.

Mazkur jihatlar shoirning "*Sho'irga kinoya*" she'rida ayniqsa yorqin namoyon bo'ladi¹. She'r boshidanoq lirik qahramon o'zini jamiyatdagi adabiy va axloqiy me'yorlar bilan solishtirgan holda ichki qarama-qarshilik holatida tasvirlanadi:

*O'zimga o'xshamas she'rlar yozdim men
Ishonganlar hayron, qo'rqanlar shodon...*

Misralarda lirik qahramon ijodiy "men"ning o'zgarishini tan oladi. "O'zimga o'xshamas she'rlar" iborasi shoirning ichki inqirozi yoki zamon ta'sirida yuzaga kelgan ijodiy majburiyatlarni anglatadi. Mening fikrimcha, lirik qahramon bu holatni oqlamaydi, balki fojiali ohangda e'tirof etadi. Ishonganlarning hayratda qolishi, qo'rqanlarning esa shod bo'lishi

jamiyatdagi qadriyatlarning buzilganini kinoyaviy tarzda ifodalaydi. She'rda lirik qahramon faqat o'zini emas, balki atrofdagi muhitni ham keskin baholaydi:

*Tamagirlar ulfat, tilsizlar gapdon,
Nahotki ziyoga qabr qazdim men...*

Ushbu misralar orqali lirik qahramon jamiyatdagi axloqiy inversiyani ochib beradi: tamagirlarning "ulfat"ga, tilsizlarning "gapdon"ga aylanishi qadriyatlar tanazzulidan dalolat beradi. "Ziyoga qabr qazish" iborasi esa lirik qahramonning ichki aybi va mas'uliyat hissini kuchaytiradi. Shu tariqa lirik qahramon nafaqat kuzatuvchi, balki jarayonning ichida qolgan, o'zini ham aybdor sezayotgan obraz sifatida namoyon bo'ladi. She'rning keyingi bandlarida lirik qahramon ruhiy iztiroblari yanada chuqurlashib, u o'zini zamon bilan ziddiyatda ko'radi:

*Maslagiga yetmay ezildi hikmat,
Asliga qaytmaydi nahotki fitrat?*

Bu yerda lirik qahramon hikmatning ezilishi, fitratning asl mohiyatiga qaytmasligi haqida kuyinadi. Bu holat lirik qahramonning faqat shaxsiy iztirobi emas, balki umuminsoniy va ijtimoiy tashvishlari borligini ko'rsatadi. U zamonning ma'naviy tanazzulini chuqur his qiluvchi, o'ylovchi obraz sifatida gavdalanadi. Umuman olganda, "Sho'irga kinoya" she'rida lirik qahramon o'z ijodi, jamiyat va zamon bilan murakkab ichki munosabatda bo'lgan badiiy shaxs sifatida talqin etiladi. Shoir kinoya va ichki monolog orqali lirik qahramonning ruhiy ziddiyatlarini ochib berib, uni zamonaviy insonning umumlashgan timsoliga aylantiradi.

Lirik qahramonning ruhiy kechinmalari va ichki poklanish jarayoni Vafo Fayzullo she'riyatida lirik qahramon ko'pincha ruhiy iztirob va ma'naviy uyg'onish o'rtasidagi ichki yo'lni bosib o'tuvchi obraz sifatida gavdalanadi. U hayotdagi ziddiyatlar, o'z "meni" bilan kurash, gunoh va tavba, zulmat va nur o'rtasidagi kechinmalar orqali shakllanadi. Lirik qahramonning ruhiy izlanishi ko'p hollarda insonning ma'naviy poklanish, Allohga qaytish yo'lidagi iztiroblarini ifodalaydi. Shoirning "So'qir edim..." she'rida bu ruhiy kechinma, ichki uyg'onish va tavba motivlari nihoyatda samimiy va falsafiy ohangda ifodalangan². She'rning ilk misrasi:

¹Vafo Fayzullo, 2014, 3-fevral.

²Vafo Fayzullo, 2014, 25-may.

“So‘qir edim... Baytullohga yetgan basirman”

Bu satr lirik qahramon ruhiyatidagi keskin o‘zgarishni bildiradi. “Ko‘r edim” degan so‘z ma‘nan jaholat, gunoh, g‘afolat holatini anglatadi; “Baytullohga yetgan basirman” esa – ruhiy ko‘rish, ma‘rifat nuri bilan yoritilgan qalbni ifodalaydi. Demak, bu yerda ko‘rlik jismoniy emas, balki ma‘naviy ko‘rlik, “basirlik” esa haqiqatni ko‘rish darajasidir. Lirik qahramon o‘zining o‘tgan hayotini tan olib, endi Haq yo‘lini topganini e‘tirof etadi. Keyingi misralarda ichki o‘zgarish yanada teranlashadi:

“Hur bo‘ldim-ku o‘z nafsiga bandi asirdan”

Bundan anglashiladiki, lirik qahramon o‘z nafsini yenggan, ya‘ni o‘z “men”ining quliga aylanishdan qutulgan inson sifatida namoyon bo‘ladi. U o‘z nafsiga g‘alaba qozongan – bu esa ruhiy ozodlik, ichki erkinlik ramzidir. Keyingi misralarda ham lirik qahramonning ichki kechinmalari chuqur mushohada qilingan bo‘lib, she‘rning oxirida lirik qahramon o‘z o‘tgan hayotini tan olgan holda, kechirim va najotni topganini e‘tirof etadi:

*“Hirsu havas bo‘ronidan qochiblar keldim,
Jurmi isyon zamonidan qochiblar keldim!”*

Fikrimcha, ushbu oxirgi misra lirik qahramonning o‘zini ruhiy gunohdan, nafs bo‘ronidan qutqargan holda Haq yo‘liga qaytganini bildiradi. “Isyon zamon” deganda dunyoviy g‘afolat, ma‘naviy notinchlik nazarda tutiladi. Lirik qahramon endi o‘tgan hayotidan yuz o‘giran, tavba va ma‘rifatga yetgan shaxsga aylanadi. Shuningdek, she‘r yakunidagi satr:

“So‘qir edim... Baytullohga yetgan basirman”

– jumlası boshdagi misra bilan ohangdosh bo‘lib, ruhiy yo‘lnıng boshlanishi va yakunini birlashtiradi. U endi zulmatdan yorug‘likka chiqqan, o‘zini va Haqni anglagan insondir. Shu tariqa, “So‘qir edim” she‘rida lirik qahramonning ichki ziddiyatlari, tavba va poklanish kechinmalari orqali insonning ruhiy evolyutsiyasi yuksak badiiy darajada tasvirlanadi. Shoir lirikasida bu kabi obrazlar inson qalbining o‘zini anglash, gunohdan nurga tomon intilish jarayonini ifodalovchi badiiy-falsafiy timsollar sifatida talqin qilinadi.

Vafo Fayzullo ijodini yillarga ko‘ra o‘rganadigan bo‘lsak, shoir badiiy tafakkurining izchil rivojlanib borganini ko‘rishimiz mumkin. 2014-yillarga oid she‘rlarida (masalan, “Shoirlar kinoya”, “So‘qir edim...”, “Baytullohga yetgan

basirman”) lirik qahramonning ruhiy izlanishlari, e‘tiqod, vijdon va ichki uyg‘onish masalalari yetakchi o‘rin egallaydi. Bu davr she‘rlarida shoir ko‘proq falsafiy va diniy mushohadalarga murojaat qiladi, lirik “men” o‘zini jamiyat va nafs bilan qarama-qarshi qo‘yadi. Lirik qahramon obrazida ichki poklanish, haqiqatga yetishish istagi kuchli seziladi. 2017-yillarga kelib yozgan she‘rlarida (“Muhabbat”, “Dunyo...”, “Ikki qutb”) esa shoir poetik nigohini yanada kengaytirib, individual kechinmalar bilan bir qatorda ijtimoiy munosabatlarga ham e‘tibor qaratadi. Bu davr she‘rlarida lirik qahramon tashqi olamni kuzatuvchi, jamiyatdagi ikkiyuzlamachilik, manfaatparastlik va ma‘naviy bo‘shliqni anglovchi obraz sifatida namoyon bo‘ladi. Shoirning tanqidiy ohangi kuchayib, ramziy obrazlar (bulbul va gul, dunyo va yurak qarama-qarshiligi) orqali ichki konfliktni yuzaga chiqarib beradi.

Xulosa o‘rnida shuni ta‘kidlash joizki, Vafo Fayzullo ijodi zamonaviy o‘zbek she‘riyatida qishloq hayoti, inson ruhiyati va ijtimoiy muhit o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni badiiy talqin etish bilan ajralib turadi. Shoir she‘rlarida tasvir an‘anaviy ta‘sir doirasidan chiqib, insonning ichki kechinmalari, orzu-armonlari va hayotiy qarashlarini ifodalovchi ramziy makon sifatida ko‘z oldimizda namoyon bo‘ladi. Uning she‘rlarini tahlil qilganimdan so‘ng quyidagi xulosaga keldim: Vafo Fayzullo she‘riyati milliy badiiy tafakkur an‘analari bilan zamonaviy poetik izlanishlarning uyg‘unligida shakllangan. Shoir lirikasida qishloq, tabiat mavzusi nafaqat tashqi tasvir, balki inson ruhiyati va ijtimoiy hayot bilan bog‘liq ichki xayolotlarni ochuvchi muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Shuningdek, shaxsiy fikrim shuki, Vafo Fayzullo lirikasini yanada kengroq va ilmiy jihatdan o‘rganish zamonaviy o‘zbek she‘riyatida tub burilishni yuzaga keltiradi va bu yosh tadqiqotchilar uchun ham ilhom manbai bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Fayzullo, V. (2014a). Shoirlar kinoya.
2. Fayzullo, V. (2014b). So‘qir edim.
3. Niyozmatov, E. (n.d.). Vafo Fayzullo she‘riyatida tashxis san‘ati. Rossiya: Международная конференция академических наук.
4. Rahmatov, S. (2022). O‘zbek zamonaviy she‘riyati antologiyasi (541-b.). Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.

TARJIMADA KONTSEKSTGA MOS PRAGMATIK ELEMENTLARNI SAQLASH MUAMMOLARI

Zulfiqorova Zuxra Allaberdiyevna, Qarshi davlat texnika
universiteti

CHALLENGES OF PRESERVING CONTEXT- APPROPRIATE PRAGMATIC ELEMENTS IN TRANSLATION

Zulfiqorova Zuhra Allaberdiyevna, Karshi State Technical
University

<https://orcid.org/0009-0005-9178-828X>

e-mail:
zuhrazulfikorova5@gmail.
com

ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ ПРАГМАТИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА СООТВЕТСТВУЮЩИХ КОНТЕКСТУ

Зульфикорова Зухра Аллабердиевна, Каршинский
государственный технический университет

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarjimada quyidagi muammolar ko'rib chiqiladi: pragmatik ma'no qatlamlarining kontekstga mos saqlanishi; personajlar nutqining milliy-madaniy komponentlari yo'qolishi yoki o'zgarishi; Hemingueyning "aytilmagan ma'no"sining (subtext) tarjimada kuchsizlanishi; ekspressivlik, ironik ohang, kinoya, pauza va emotsional fonning qayta yaratila olishi kabilar.

Kalit so'zlar: o'lchov birliklari, lingvistik tahlil, semantik tasnif, tarjima ekvivalenti, madaniy komponent, tarixiy birliklar.

Abstract: This article examines the following problems in translation: the preservation of pragmatic layers of meaning in accordance with the context; the loss or change of national-cultural components of the characters' speech; the weakening of Hemingway's "unspoken meaning" (subtext) in translation; the ability to recreate expressiveness, ironic tone, sarcasm, pauses, and emotional background, etc.

Keywords: measurement units, linguistic analysis, semantic classification, translation equivalence, cultural component, historical units.

Аннотация: В статье рассматриваются следующие проблемы перевода: сохранение прагматических смысловых пластов в соответствии с контекстом; утрата или изменение национально-культурных компонентов речи персонажей; ослабление «невысказанного смысла» (подтекста) Хемингуэя при переводе; способность воссоздать выразительность, иронический тон, сарказм, паузы и эмоциональный фон и т.д.

Ключевые слова: единицы измерения, лингвистический анализ, семантическая классификация, перевод, культурный компонент, исторические термины.

KIRISH. Tarjima jarayonida matnning grammatik, leksik va stilistik birliklarini ekvivalent tarzda qayta yaratish bilan bir qatorda, uni shakllantiruvchi pragmatik elementlarni to'laonli va kontekstga mos holda yetkazish eng murakkab jarayonlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa badiiy matn tarjimasida konnotativ ma'no, muallifning kommunikativ maqsadi, personajlarning nutq

xususiyatlari, yashirin ma'no qatlamlari va subtekst komponentlarining saqlanishi tarjimon mahoratining asosiy ko'rsatkichlaridan biridir. Tarjima nazariyasi bo'yicha A.Neubert, K.Rajimov, P.Newmark, L.S.Barkhudarov, V.N.Komissarov kabi olimlar pragmatik moslik tamoyilini tarjimaning eng muhim sifat mezonini sifatida qayd etadilar. Ularning fikricha, "tarjimon

nafaqat mazmunni, balki muallifning kommunikativ niyatini ham o'quvchiga yetkazishi lozim", aks holda tarjima "formal ekvivalent" bo'lsa-da, "pragmatik ekvivalent" bo'la olmaydi.

Ernest Heminguey ijodi badiiy minimalizm, subtekstlilik, dialoglarda qisqa, ammo teran ma'noli nutq, kinoya, pauza, jimlik va yashirin psixologik holatlarni ifodalovchi lingvopragmatik birliklarga boyligi bilan ajralib turadi. Heminguey matnlari tarjimasida aynan subtekstni ochish, "aytilmagan ma'no" (the iceberg principle) ni kontekstga mos tarzda o'tkazish va pragmatik signallarni saqlash tarjimon uchun katta muammo tug'diradi. Shuning uchun Heminguey asarlarining tarjimasi – tarjima nazariyasida pragmatik yondashuvni tahlil qilish uchun eng mos materiallardan biridir. Shuningdek, maqolada tarjimada quyidagi muammolar ko'rib chiqiladi: pragmatik ma'no qatlamlarining kontekstga mos saqlanishi; personajlar nutqining milliy-madaniy komponentlari yo'qolishi yoki o'zgarishi; Hemingueyning "aytilmagan ma'no"sining (subtext) tarjimada kuchsizlanishi; ekspressivlik, ironik ohang, kinoya, pauza va emotsional fonning qayta yaratila olishi; tarjimonda lingvopragmatik transformatsiyalar (kompensatsiya, kuchaytirish, neytrallash, mantiqiy izoh qo'shish) zaruratining tug'ilishi, Heminguey matnining o'ziga xos pragmatik tizimi, ularning tarjimada qanday o'zgarishi, tarjimon qarorlari va lingvopragmatik moslik darajasi aniqlanadi. Tadqiqot natijalari badiiy tarjima jarayonida pragmatik elementlarni saqlash bo'yicha amaliy (practical) va nazariy (theoretical) xulosalar chiqarish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Tarjimada pragmatik ekvivalentlik masalasi tarjima nazariyasining markaziy muammolaridan biri bo'lib, ushbu yo'nalishda ko'plab mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar izlanishlar olib borgan. P.Newmark pragmatik ma'no tarjimada "kommunikativ ekvivalentlikning asosi" ekanini ta'kidlab, tarjimon matnni nafaqat semantik, balki kontekstual va madaniy jihatdan ham qayta yaratishi zarurligini ko'rsatadi. V.N.Komissarov pragmatik omillarni tarjima jarayonining mustaqil kategoriya sifatida ko'rib, personajlar nutqi, muallif intonatsiyasi, yashirin ma'nolar (implicature) kabi elementlarni to'g'ri talqin qilish tarjimon kompetensiyasining muhim qismi ekanini ta'kidlaydi. Heminguey ijodi bo'yicha olib

borilgan ilmiy tadqiqotlarda uning badiiy minimalizmi, "aytilmagan ma'no" tamoyili (*the iceberg theory*), dialogik struktura va kinoyaning muhim o'rin tutishi ko'p marotaba qayd etilgan. Ushbu xususiyatlar tarjimada aynan pragmatik qatlamning yo'qolish xavfini oshiradi. O'zbek tarjima maktabi olimlari – K.Rajabov, A.Qo'shjonov, N.Komilov – badiiy matn tarjimasida muallif stilining kontekstual va semantik qatlamlarini saqlash, dialogik ohang va milliy-madaniy subtekstni yetkazish masalalariga alohida urg'u berganlar. Heminguey asarlarining o'zbekcha tarjimalari bo'yicha mavjud izlanishlar ko'pincha stilistika, badiiy tafakkur va obrazlilikni o'rganish bilan chegaralangan bo'lib, lingvopragmatik tahlilga doir tadqiqotlar nisbatan kam uchraydi. Ayniqsa "*To'qchilik va yo'qchilik*" hamda "*Daryoning narigi tomonida, daraxtlar soyasida*" asarlarining o'zbekcha tarjimalarida dialoglar, subtekst, kinoya va pauzalar kabi pragmatik signallarni qanchalik saqlanganini tizimli ravishda taqqoslagan ilmiy ishlar kam. Shu jihatdan, mazkur maqolada Heminguey matnlarining pragmatik elementlarini aniq misollar asosida tahlil qilib, o'zbekcha tarjimalardagi o'zgarishlar va transformatsiyalarni ilmiy asosda o'rganish orqali mavjud adabiyotlarni boyitadi hamda lingvopragmatik yondashuvni chuqurlashtiradi.

TADDIQOT METODOLOGIYASI.

Metodologiya asosini qiyosiy-deskriptiv tahlil, diskurs-pragmatik tahlil, kontekstual-semantik tahlil hamda tarjima transformatsiyalarini aniqlash metodi tashkil etadi. Matnlarda subtekst, implicature, dialogik ohang, intonatsion signallar, minimalistik stilistik vositalar va pragmatik pauzalar aniqlanib, ularning tarjimada saqlanish darajasi maxsus tahlil mezonlari orqali baholandi. Shuningdek, tarjimon tomonidan qo'llangan leksik-semantik, stilistik va pragmatik transformatsiyalar (o'zgartirish, qisqartirish, kuchaytirish, adaptatsiya, kompensatsiya) aniqlanib, ularning original ma'noga ta'siri izohlandi. Metodologiya doirasida har bir tahlil birligida kommunikativ vazifa, kontekstga mos pragmatik niyat va o'quvchi uchun mo'ljallangan ta'sir darajasi aniqlab borildi. Ushbu yondashuv, o'z navbatida, Hemingueyning o'ziga xos "aytilmagan ma'no" tamoyilining tarjimada

qanchalik realizatsiya qilinganini aniqlashga imkon berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Ernest Hemingueyning badiiy uslubi “aytilmagan ma’no” (“iceberg theory”), qisqa dialoglar, pauzalar, implicature va kommunikativ minimalizm bilan ajralib turadi. Ushbu lingvopragmatik xususiyatlar tarjima jarayonida muhim pragmatik yuk ko’taradi. O’zbek tarjimalarida bu elementlarning qanchalik saqlanganini aniqlash maqsadida har ikki asardan olingan namunalar qiyosiy tahlil qilindi. Dialogik pragmatika va subtekstning tarjimada berilishini tahlil qilamiz, asl matn: “*You know how it is,*” *Harry said quietly.* tarjimasi “*O’zingiz bilasiz, ahvol shunaqa*”, dedi Garri past ovozd. Tahlil qilsak ushbu gapdagi “*You know how it is*” iborasi ingliz tilida umumiy vaziyatni anglatadigan, ko’p ma’noli, pragmatik jihatdan “bilasiz, ortiqcha aytish shart emas” ma’nosini beruvchi formuladir. Tarjimada esa “ahvol shunaqa” deb aniq ma’noga yo’naltirilgan. Pragmatik noziklik — muallifning subtekstdagi “biz tushunamiz-ku” ohangi — qisman yo’qolgan. Komissarov aytganidek, “*tarjimon kontekstga xos yashirin niyatni aniqlashi lozim*”. Ushbu misolda yashirin “irony, understatement” elementi to’liq berilmagan.

Muallif tarjimasida: “*O’zingiz tushunasiz-ku*”, dedi Garri yanada past ovozd. → Bu variant original pragmatikasiga yaqinroq. Pauza va intonatsiya orqali berilgan pragmatik ma’no. Asl matn: “*Maybe,*” *the Colonel said.* “*Maybe not.*” Tarjimasi: “*Balki*”, dedi polkovnik. “*Balki yo’qdir.*” Inglizcha originalda pauzalar kontrast ma’no yaratadi. Heminguey pauzalarni *psixologik tanaffus* sifatida qo’llagan. O’zbek tarjima grammatika jihatdan to’g’ri, lekin intonatsion keskinlik yetarli darajada aks etmagan. “*Maybe not*” iborasi originalda sovuqqonlik va kinoya bilan aytilgan. Newmark kinoyani tarjimada “kompensatsiya texnikasi” bilan berishni tavsiya qiladi. Muallif tarjimasida: “*Balki*”, dedi polkovnik jim turib. “*Ehtimol, yo’q ham.*” → bu variant pragmatik kuchni oshiradi. Minimalistik uslubda implicature (yashirin ma’no)ning tarjimada yo’qolishi. Misol : “*I’m all right,*” *he said. But he was not.* Tarjima: “*Men yaxshiman*”, dedi u. Ammo u yaxshi emas edi. Hemingueyning bu uslubi maksimal pragmatik kuchga ega: sodda jumla orqali chuqur dramatik vaziyat yaratadi.

Tarjima ma’noni beradi, ammo originaldagi “stoic understatement” (og’riqni yashirish) ohangi kuchsizdir.

A.Qo’shjonov ta’kidlashicha, “*tarjimon minimalistik uslublarda kontekstual fonni qayta yaratishi zarur*”. Bu misolda tarjima semantik jihatdan to’g’ri bo’lsa-da, pragmatik kuch pasaygan. Muallif taklif qilgan variant: “*Yaxshiman*”, dedi u. Biroq bu gapning o’zi uni inkor etayotgandek edi.

Madaniy-pragmatik elementlar: kinoya, subtekst va ijtimoiy roldagi farqlar.

Misol: “*You are a good man,*” *she said, which he knew meant many things.* Tarjima: “*Siz yaxshi odamsiz*”, dedi u. Bu gapning ko’p ma’nosi borligini u bilar edi. Ingliz tilidagi “*You are a good man*” pragmatik jihatdan yumshoq tanbeh, mehr, xavotir yoki qo’llab-quvvatlash ma’nolarida kelishi mumkin. O’zbekcha tarjimada bu ko’p qatlamlilik soddalashtirilgan. Nord pragmatik moslikni “madaniy kontekstni qayta tashkil etish” deb izohlaydi. Bu misolda esa madaniy-pragmatik signal kamroq seziladi. Muallif varianti: “*Siz... yaxshi odamsiz*”, dedi u ohista, ichki ma’nosini u anglab turardi. → “...” va “ohista” pragmatik qatlamni kuchaytiradi. Haddan tashqari literal tarjima orqali pragmatik noziklikning yo’qolishi. Misol: “*Forget it,*” *he said.* (To Have and Have Not). Tarjima: “*Uni unuting*”, dedi u. Tahlil: Ingliz tilida bu ibora ko’pincha: “bunga arzimaydi”, “tashvishlanmang”, “gapirib o’tirishga ham arzimaydi” mazmunlarini anglatadi. O’zbekcha literal tarjima pragmatik niyatni bermaydi. Rajabov bunday holatlarda “*kommunikativ ekvivalentlikni ustuvor qo’yish kerak*”, deydi.

Muallif varianti: “*Qo’ying, keragi yo’q*”, dedi u. Tahlillar shuni ko’rsatdiki: Hemingueyning pragmatik minimalizmi ko’pincha literal tarjima bilan to’liq berilmaydi. O’zbekcha tarjimalarda subtekst, pauza, intonatsion signallar ba’zan soddalashtiriladi. Muallifning “aytilmagan ma’no” tamoyili tarjimada kompensatsiya, adaptatsiya kabi usullar talab qiladi. Dialogik struktura va yashirin kinoya tarjimada stilistik neytrallashuvga uchraydi. Tarjimon tomonidan qo’llangan stilistik transformatsiyalar ayrim holatlarda pragmatik yo’qotishlarga sabab bo’lgan. O’zbek tarjima maktabi olimlarining fikrlarida (Rajabov, Qo’shjonov, Komilov) aytilganidek, pragmatik moslikni saqlash uchun tarjimon muallif niyatini

rekonstruksiya qilishi zarur. Shuningdek, tahlillar Heminguey matnlarini tarjima qilishda kontekstual-pragmatik kompetensiya hal qiluvchi omil ekanini ko'rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, Hemingueyning minimalistik uslubi, dialoglarda yashirin ma'no (implicature), intonatsion pauzalar, kinoya va subtekst kabi elementlar tarjima jarayonida sezilarli darajada yo'qolishi mumkin. Bunga asosan literal tarjima strategiyalarining ortiqcha qo'llanishi, madaniy-pragmatik kodlarning adekvat moslashtirilmasligi hamda kommunikativ vazifani yetarlicha hisobga olmaslik sabab bo'lmoqda. Heminguey ijodining asosiy xususiyati bo'lgan "aytilmagan ma'no" tamoyili (the iceberg principle) pragmatik jihatdan yuqori yuklamaga ega bo'lib, o'zbek tarjimalarida bu qatlamning qisman neytrallashtirilganligi kuzatildi. O'zbek tarjimon olimlari – K.Rajabov, A.Qo'shjonov, N.Komilov ta'kidlaganidek, tarjimada muhim jihat matnning semantik emas, balki kontekstual-stilistik va pragmatik mazmunini qayta yaratishdir. Tadqiqot natijalari Heminguey matnlarini tarjima qilishda aynan pragmatik moslikni saqlash tarjimon kompetensiyasining markaziy elementi ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, ingliz tilidagi formulaik birliklar, kinoya, pauza va stilistik minimalizm o'zbek tilida strukturaviy jihatdan qayta tashkil etilishini talab qiladi. O'zbek tarjimalarida ushbu elementlar ko'pincha semantikani saqlab, ammo pragmatikasini yumshatgan shaklda berilgan. Pragmatik ekvivalentlikni ustuvor qo'yish: tarjimon Hemingueyning yashirin ma'no, pauza, implicature va kinoyasini saqlash uchun kompensatsiya va adaptatsiya kabi tarjima strategiyalaridan foydalangan holda kommunikativ ekvivalentlikni ta'minlashi lozim. Dialoglarning pragmatik funksiyasini chuqur tahlil qilish: dialoglarda qo'llanilgan lakonik iboralar, intonatsiya, pauza va nutq aktlarining vazifasi tarjima oldidan alohida kontekstual tahlil qilinishi kerak. Minimalistik uslubni saqlash: Heminguey matnlarida ortiqcha tafsilotlarni qo'shmaslik, muallifning qisqa, keskin va psixologik ohangini imkon qadar qayta yaratish muhim. Madaniy kontekstni moslashtirish: inglizcha pragmatik birliklarning o'zbek tilidagi funksional ekvivalentlarini izlash va moslashtirish tavsiya

etiladi. Tarjimonlar uchun pragmatik kompetensiya bo'yicha treningsiyalar ishlab chiqish: tarjimonlar pragmatika, stilistika va diskurs tahlili bo'yicha qo'shimcha malaka oshirishlariga ehtiyoj bor. Heminguey tarjimalarini qayta ilmiy-tanqidiy tahlil qilish: mavjud tarjimalar zamonaviy tarjima nazariyalari asosida qayta baholanishi va takomillashtirilishi lozim. Tarjima jarayonida komparativ tahlilni kengaytirish: inglizcha original matn va o'zbekcha tarjima o'rtasidagi diskurs sig'implari, pragmatik signallar va stilistik farqlar tizimli ravishda qiyoslanishi kerak. Tarjimaning o'quvchi qabuliga ta'sirini o'rganish: pragmatik elementlarning yo'qolishi o'quvchi idrokiga qanday ta'sir qilishini psixolingvistik tadqiqotlar yordamida aniqlash maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Baker, M. (2011). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. London: Routledge.
2. Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. New York: Prentice Hall.
3. Nida, E. (1964). *Toward a Science of Translating*. Leiden: Brill.
4. Komissarov, V.N. (1990). *Teoriya perevoda*. Moskva: Vysshaya Shkola.
5. Nord, C. (1997). *Translating as a Purposeful Activity*. Manchester: St. Jerome.
6. Rajabov, K. (2010). *Tarjima nazariyasi va amaliyoti asoslari*. Toshkent: Fan.
7. Qo'shjonov, A. (2005). *Adabiy tarjima masalalari*. Toshkent: Yozuvchi.
8. Komilov, N. (2007). *Badiiy tarjimaning lingvopoetik xususiyatlari*. Toshkent: Ma'naviyat.
9. Gurko, L. (1972). *Heminguey: The Writer as Artist*. New York: Norton.
10. Holmes, J. (2004). *The Routledge Guide to Translation Theory and Practice*. London: Routledge.
11. Valijonov, R. (2018). *Pragmatika va tarjima jarayoni*. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
12. Alimova, M. (2020). "Badiiy matnda pragmatik ma'no va uning tarjimada aks etishi". *Filologiya masalalari*, №3, 45–52.

INGLIZ TILIDAGI BADIY ASARLARNI QIYOSIY TAHLILLASHNING ZAMONAVIY TEKNOLOGIYALARI

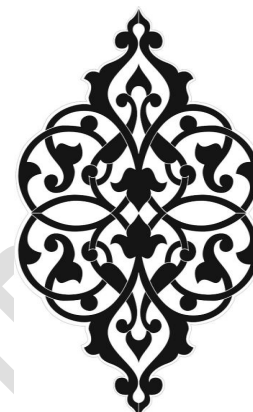
*Kunnazarova Gulnar,
Nukus davlat pedagogika instituti "Ingliz tili va adabiyoti"
kafedrası assistent o'qituvchisi, (PhD)*

MODERN TECHNOLOGIES OF COMPARATIVE ANALYSIS OF LITERARY WORKS IN ENGLISH

*Kunnazarova Gulnar,
Assistant teacher, PhD of the Department of English Language
and Literature, Nukus State Pedagogical Institute*

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

*Кунназарова Гулнар,
ассистент преподавателя, PhD кафедры английского
языка и литературы Нукусского государственного
педагогического института*

*e-mail:
gulnarkunnazarov
a17@gmail.com*

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz tilidagi badiiy asarlarni qiyosiy tahlillashda qo'llanilayotgan zamonaviy texnologiyalarning ilmiy-metodologik asoslari yoritiladi. Tadqiqotda qiyosiy adabiyotshunoslikning an'anaviy yondashuvlari raqamli gumanitar fanlar, korpus lingvistikasi, kognitiv tahlil hamda avtomatlashtirilgan matn tahlili texnologiyalari bilan uyg'un holda o'rganiladi. Ingliz adabiyotining turli davrlariga mansub badiiy asarlar misolida muallif uslubi, konseptual tizim va narrativ strukturaning o'zgarishi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari zamonaviy texnologiyalar badiiy matnlarni obyektiv, tizimli va dalillarga asoslangan holda qiyosiy o'rganish imkonini berishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: qiyosiy adabiyotshunoslik, ingliz adabiyoti, zamonaviy texnologiyalar, korpus lingvistikasi, kognitiv tahlil, badiiy matn.

Abstract: This article explores the scientific and methodological foundations of applying modern technologies in the comparative analysis of English literary works. The study integrates traditional approaches of comparative literature with digital humanities methods, corpus linguistics, cognitive analysis, and automated text analysis technologies. Using examples from different periods of English literature, the research examines changes in authorial style, conceptual systems, and narrative structures. The findings demonstrate that modern technologies enable a more objective, systematic, and evidence-based comparative analysis of literary texts.

Keywords: comparative literature, English literature, modern technologies, corpus linguistics, cognitive analysis, literary text.

Аннотация: В данной статье рассматриваются научно-методологические основы применения современных технологий в сравнительном анализе художественных произведений на английском языке. В исследовании традиционные подходы сравнительного литературоведения интегрируются с методами цифровых гуманитарных наук, корпусной лингвистики, когнитивного анализа и автоматизированного анализа текста. На примере художественных произведений различных периодов английской литературы анализируются изменения авторского стиля, концептуальной системы и нарративной структуры. Результаты исследования показывают, что

современные технологии способствуют более объективному, системному и доказательному сравнительному анализу художественных текстов.

Ключевые слова: сравнительное литературоведение, английская литература, современные технологии, корпусная лингвистика, когнитивный анализ, художественный текст.

Kirish. Bugungi kunda ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi gumanitar fanlar, xususan, adabiyotshunoslik metodologiyasiga ham bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, ingliz tilidagi badiiy asarlarni qiyosiy tahlil qilish jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish masalasi dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Chunki an'anaviy matn tahlili usullari ko'p hollarda subyektivlikka moyil bo'lib, katta hajmdagi badiiy materialni qamrab olishda cheklangan imkoniyatlarga ega.

Shu sababli, so'nggi yillarda qiyosiy adabiyotshunoslikda raqamli gumanitar yondashuvlar, avtomatlashtirilgan matn tahlili va korpus texnologiyalariga asoslangan metodlar keng qo'llanila boshladi. Natijada, ingliz tilidagi badiiy asarlarni turli davrlar, adabiy maktablar va madaniy muhitlar doirasida qiyosiy o'rganish imkoniyati sezilarli darajada kengaydi. Demak, mazkur maqolaning asosiy maqsadi ingliz tilidagi badiiy asarlarni qiyosiy tahlillashda zamonaviy texnologiyalarning nazariy asoslari va amaliy ahamiyatini yoritishdan iborat.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot metodologiyasi qiyosiy adabiyotshunoslikning an'anaviy nazariy asoslari hamda zamonaviy raqamli gumanitar fanlar yondashuvining integratsiyasiga tayanadi. Avvalo, qiyosiy tahlil metodi asosiy metod sifatida tanlandi, chunki ushbu yondashuv turli davrlar, adabiy maktablar va madaniy kontekstlarda yaratilgan ingliz tilidagi badiiy asarlarni tizimli solishtirish imkonini beradi.

Qiyosiy adabiyotshunoslikning nazariy asoslari borasida René Wellek adabiy asarlarni qiyoslashda faqat tarixiy yaqinlik emas, balki poetik va estetik umumiyliklarni aniqlash muhimligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, qiyosiy tahlil adabiy hodisalarni milliy chegaralardan tashqarida talqin qilish imkonini beradi. Mazkur tadqiqotda ushbu tamoyil ingliz adabiyotining turli davrlariga mansub asarlarni qiyoslashda metodologik asos bo'lib xizmat qildi [15].

Shuningdek, adabiy matnni lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilishda Halliday va

Hasanning funksional yondashuvi muhim ahamiyat kasb etdi. Olimlar badiiy matn til birliklarining tanlanishi muallifning kommunikativ maqsadi bilan bevosita bog'liq ekanini qayd etadi. Shu bois, tadqiqotda badiiy asarlardagi leksik va grammatik birliklar qiyosiy jihatdan tahlil qilinib, ularning funksional yuklamasi aniqlandi [4].

Korpus lingvistikasi metodologiyasiga asoslanishda Douglas Biber tomonidan ishlab chiqilgan statistik va chastotali tahlil usullari nazariy asos sifatida qabul qilindi. Biberning fikriga ko'ra, matnlarni katta hajmdagi korpuslar asosida o'rganish tadqiqot natijalarining obyektivligini oshiradi. Shu sababli, ingliz tilidagi badiiy matnlar elektron formatda tahlil qilinib, muallif uslubiga xos birliklar chastotasi solishtirildi [4, 230-239].

Bundan tashqari, kognitiv adabiyotshunoslik doirasida George Lakoff va Mark Johnson tomonidan ilgari surilgan konseptual metafora nazariyasi tadqiqot metodologiyasining muhim qismi sifatida qo'llanildi. Ularning qarashlariga ko'ra, badiiy matndagi metaforalar muallifning dunyoqarashi va madaniy tafakkurini aks ettiradi [9]. Shu asosda ingliz tilidagi badiiy asarlarda uchraydigan asosiy konseptlar qiyosiy tahlil qilindi.

Natijada, tadqiqot metodologiyasi sifat, miqdoriy va interpretativ yondashuvlarning uyg'unlashuvi asosida shakllantirildi.

Natijalar. O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ingliz tilidagi badiiy asarlarni zamonaviy texnologiyalar asosida qiyosiy tahlil qilish muallif uslubi, konseptual mazmun va narrativ struktura farqlarini aniq va dalillarga tayangan holda ochib berish imkonini yaratadi. Ayniqsa, korpus va kognitiv texnologiyalar asosida olingan natijalar an'anaviy filologik tahlilni sezilarli darajada to'ldirdi.

Birinchi navbatda, *Pride and Prejudice* va *Mrs Dalloway* romanlari qiyosiy tahlil qilindi. Korpus tahlili natijalari shuni ko'rsatdiki, *Pride and Prejudice* asarida "duty", "manners", "family", "marriage" kabi leksik birliklar yuqori chastotada uchraydi. Aksincha, *Mrs Dalloway* romanida "time", "memory", "consciousness", "identity" birliklari ustunlik qiladi. Bu holat ingliz adabiyotida

ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarga asoslangan realizmdan psixologik modernizmga o'tish jarayonini aniq ifodalaydi.

Ikkinchi misol sifatida *Great Expectations* va *Never Let Me Go* romanlari qiyosiy tahlil qilindi. Avtomatlashtirilgan matn tahlili dasturlari yordamida aniqlanishicha, *Great Expectations* romanida narrativ struktura qat'iy ketma-ketlikka ega bo'lib, syujet rivoji an'anaviy kirish-rivoj-cho'qqi-yakun modeliga asoslangan. *Never Let Me Go* asarida esa syujet fragmentar, retrospektiv xotiralar asosida qurilgan bo'lib, ochiq va noaniq yakun bilan tugaydi. Bu natija zamonaviy ingliz adabiyotida narrativ eksperimentlarning kuchayganini ko'rsatadi.

Uchinchi muhim natija "time" konsepti tahlili bilan bog'liq bo'lib, bu borada Hamlet va Mrs Dalloway asarlari qiyoslandi. Kognitiv tahlil shuni ko'rsatdiki, Hamlet tragediyasida vaqt taqdir va kechiktirilgan harakat bilan bog'liq bo'lsa, Mrs Dalloway romanida vaqt subyektiv ong oqimi orqali tasvirlanadi. Metaforik modellar ham sezilarli farqlanib, klassik davrda vaqt tashqi kuch sifatida, modernizmda esa ichki psixologik hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

To'rtinchi misol sifatida 1984 va *Brave New World* romanlari qiyosiy o'rganildi. Korpus tahlili asosida "control", "power", "freedom", "identity" leksik birliklari chastotasi solishtirildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, 1984 romanida hokimiyat zo'ravonlik va qo'rquv orqali tasvirlansa, *Brave New World* asarida nazorat texnologiya va iste'molchilik orqali amalga oshiriladi. Bu farq distopik adabiyotda g'oyaviy yondashuvlarning xilma-xilligini ochib beradi.

Bundan tashqari, multimodal tahlil asosida *Pride and Prejudice* romanining film adaptatsiyalari bilan matn qiyoslandi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, ekran talqinlarida dialoglar soddalashtirilgan, ammo vizual obrazlar kuchaytirilgan, natijada badiiy matndagi ichki psixologik nozikliklar qisman yo'qolgan. Bu holat badiiy matn va vizual narrativ o'rtasidagi semantik tafovutlarni aniq ko'rsatadi.

Umuman olganda, olingan natijalar ingliz tilidagi badiiy asarlarni qiyosiy tahlillashda zamonaviy texnologiyalar yordamida konseptual evolyutsiya, uslubiy farqlar va narrativ transformatsiyalarni aniq badiiy asarlar misolida yoritish mumkinligini isbotladi.

Muhokama. Olingan natijalar ingliz tilidagi badiiy asarlarni qiyosiy tahlillashda zamonaviy texnologiyalar an'anaviy filologik yondashuvlarni sezilarli darajada boyitishini ko'rsatdi. Avvalo, korpus va avtomatlashtirilgan matn tahlili usullari orqali aniqlangan leksik, konseptual va strukturaviy farqlar badiiy tafakkurning tarixiy evolyutsiyasini yanada aniqroq tasvirlash imkonini berdi. Shu jihatdan, mazkur tadqiqot natijalari qiyosiy adabiyotshunoslikda obyektivlik va dalillilik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Xususan, *Pride and Prejudice* va Mrs Dalloway romanlari asosida olingan natijalar ingliz adabiyotida realizmdan modernizmga o'tish jarayonini yaqqol ko'rsatdi. Bu holat Virginia Woolf tomonidan ilgari surilgan "inson ongini markazga qo'yish" tamoyiliga to'la mos keladi. Woolf nazariy qarashlariga ko'ra, zamonaviy roman tashqi voqealardan ko'ra ichki ruhiy kechinmalarni tasvirlashga intiladi. Tadqiqot natijalari aynan shu g'oyaning korpus va kognitiv tahlil orqali tasdiqlanganini ko'rsatdi.

Shuningdek, *Great Expectations* va *Never Let Me Go* romanlari qiyosida aniqlangan narrativ farqlar ingliz adabiyotida an'anaviy syujet modelidan fragmentar va retrospektiv tuzilmalarga o'tish tendensiyasini namoyon etdi. Bu holatni Mikhail Bakhtinning dialogiklik va xronotop nazariyasi orqali izohlash mumkin. Bakhtin ta'kidlaganidek, zamonaviy badiiy matnda vaqt va makon bir tekis chiziqli bo'lmay, ko'p qatlamli va subyektiv xarakter kasb etadi. Avtomatlashtirilgan matn tahlili natijalari ushbu nazariy qarashlarning amaliy tasdig'i sifatida qaralishi mumkin.

Bundan tashqari, 1984 va *Brave New World* romanlari asosida olib borilgan tahlil distopik adabiyotda g'oyaviy yondashuvlarning turlicha ekanini ko'rsatdi. Agar 1984 romanida nazorat ochiq zo'ravonlik va qo'rquv orqali ifodalansa, *Brave New World* asarida u yashirin texnologik va madaniy mexanizmlar orqali amalga oshiriladi. Bu natija Michel Foucaultning hokimiyatning yashirin shakllari haqidagi qarashlari bilan hamohangdir. Ya'ni, zamonaviy jamiyatda nazorat doimo kuch ishlatish orqali emas, balki diskurs va texnologiyalar orqali amalga oshiriladi.

Muhokama jarayonida shuni ham ta'kidlash lozimki, zamonaviy texnologiyalar badiiy matnning estetik va emotsional qatlamlarini avtomatik tarzda to'liq ochib bera olmaydi. Shu sababli, raqamli va

korpus tahlili natijalari albatta interpretativ, ya'ni an'anaviy adabiy talqin bilan uyg'un holda qo'llanishi lozim. Aks holda, badiiy asarning obrazli tizimi va estetik qiymati yetarlicha yoritilmasligi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, eng samarali yondashuv — bu texnologik tahlil va klassik filologik metodlarning integratsiyasidir. Aynan shunday uyg'unlik ingliz tilidagi badiiy asarlarni qiyosiy o'rganishda chuqur, tizimli va ilmiy asoslangan xulosalarga kelish imkonini beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, mazkur tadqiqot ingliz tilidagi badiiy asarlarni qiyosiy tahlillashda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish adabiyotshunoslik fanining metodologik imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirishini ko'rsatdi. Jumladan, raqamli gumanitar yondashuvlar, korpus lingvistikasi, kognitiv tahlil hamda avtomatlashtirilgan matn tahlili vositalari badiiy matnlarni chuqur, tizimli va dalillarga asoslangan holda o'rganish imkonini berdi. Tadqiqot natijalari asosida aniqlanishicha, ingliz adabiyotining turli davrlariga mansub asarlarni qiyoslash jarayonida zamonaviy texnologiyalar muallif uslubi, konseptual tizim va narrativ struktura o'rtasidagi farqlarni aniq ko'rsatib bera oladi. Xususan, klassik, modernistik va postmodern ingliz badiiy asarlarida vaqt, shaxsiyat, hokimiyat va erkinlik kabi asosiy konseptlarning talqini tarixiy va madaniy omillar bilan uzviy bog'liq ekanligi tasdiqlandi. Shuningdek, tadqiqot davomida texnologik yondashuvlar an'anaviy filologik tahlilni to'liq almashtira olmasligi, balki uni samarali tarzda to'ldirishi aniqlandi. Ya'ni, badiiy matnning estetik, emotsional va ramziy qatlamlarini to'laqonli ochib berish uchun raqamli tahlil natijalari interpretativ adabiy talqin bilan uyg'un holda qo'llanishi zarur. Aynan shu integratsiya qiyosiy adabiyotshunoslikda eng maqbul metodologik model sifatida namoyon bo'ladi. Umuman olganda, ingliz tilidagi badiiy asarlarni qiyosiy tahlillashda zamonaviy texnologiyalarni tizimli va maqsadli qo'llash kelgusida adabiyotshunoslik tadqiqotlarining sifatini oshirishga xizmat qiladi. Shu bois, mazkur yo'nalishda olib boriladigan keyingi izlanishlar nafaqat ingliz adabiyoti, balki qiyosiy

adabiyotshunoslikning boshqa sohalari uchun ham muhim ilmiy natijalar berishi kutiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Austen, J. (1813). *Pride and Prejudice*, London: T. Ruskin (ouse, 1 Charing Cross Road 1 p. 14.
2. Bakhtin, M. M. (2010). *The dialogic imagination: Four essays* (Vol. 1). University of texas Press.
3. Bassnett, S. (1993). *Comparative Literature: A Critical Introduction*.
4. Biber, D. (1998). *Corpus linguistics: Investigating language structure and use*. Cambridge University Press google schola, 2, 230-239.
5. Foucault, M. (2012). *Discipline and punish: The birth of the prison*. Vintage.
6. Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1989). *Language, context, and text: Aspects of language in a social-semiotic perspective*. (No Title).
7. Hammond, M. (2016). *Charles Dickens's Great Expectations: A Cultural Life, 1860–2012*. Routledge.
8. Huxley, A. (1932). *Brave New World* (Chatto and Windus). Translated into Serbian as *Vrli novi*.
9. Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live By* Chicago: University of Chicago Press 1980. Afterword.
10. Matović, T. (2017). *The ethics of loss in Kazuo Ishiguro's Never let me go*. In *Proceedings of the ESIDRP international conference: English studies at the interface of disciplines: Research and practice* (pp. 37-48).
11. McGann, J. (2014). *A new republic of letters*. Harvard University Press.
12. Moretti, F. (2013). *Distant Reading* London: Verso.
13. Shakespeare, W. (1998). *The First Quarto of Hamlet*. Cambridge University Press.
14. Tyner, J. A. (2004). *Self and space, resistance and discipline: a Foucauldian reading of George Orwell's 1984*. *Social & Cultural Geography*, 5(1), 129-149.
15. Wellek, R., & Warren, A. (1956). *Theory of Literature*. New York: Harcourt, Brace and World.
16. Woolf, V., & Leung, W. C. (2018). *Mrs Dalloway*. In *Medicine and Literature, Volume Two* (pp. 225-240). CRC Press.

IJTIMOYIY ONG VA DAVLAT BOSHQARUVIDA “INSON QADRI” TAMOYILINING JAMIYAT RIVOJIGA TA’SIRI

Abdiraxmanov Muzaffar Zaripbayevich,

Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

THE IMPACT OF THE PRINCIPLE OF "HUMAN DIGNITY" IN SOCIAL CONSCIOUSNESS AND STATE ADMINISTRATION ON SOCIETY DEVELOPMENT

Abdirahmanov Muzaffar Zaripbayevich,

Independent Researcher, Bukhara State University

ВЛИЯНИЕ ПРИНЦИПА «ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ДОСТОИНСТВА» НА ОБЩЕСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ И ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ НА РАЗВИТИЕ ОБЩЕСТВА

Абдирахманов Музаффар Зарипбаевич,

*Независимый исследователь, Бухарский государственный
университет*

e-mail:

abdiraxmanovmuzaffar@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-5081-6432>

Annotatsiya: Ushbu maqola yangi O‘zbekistonda ijtimoiy ong va davlat boshqaruvida “inson qadri” tamoyilining jamiyat rivojidadagi rolini ilmiy-falsafiy va ijtimoiy tahlil nuqtai nazaridan yoritadi. Tadqiqotda insonning huquq va erkinliklari, uning ma’naviy va ijtimoiy qadriyatlarini davlat siyosati va boshqaruv tizimida qanday inobatga olinishi, shuningdek, bu tamoyilning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojga ta’siri o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: inson qadri, ijtimoiy ong, davlat boshqaruvi, jamiyat rivoji, ijtimoiy adolat, fuqarolik ongi, ma’naviy qadriyatlar, inson huquqlari.

Аннотация: Статья посвящена анализу роли принципа «достоинство человека» в развитии общества в контексте формирования социальной сознательности и государственного управления в Новой Узбекистане. Исследование рассматривает, каким образом права и свободы человека, его духовные и социальные ценности учитываются в политике и системе управления, а также влияние данного принципа на экономическое, социальное и культурное развитие.

Ключевые слова: достоинство человека, социальное сознание, государственное управление, развитие общества, социальная справедливость, гражданская активность, духовные ценности, права человека.

Abstract: This article examines the role of the principle of “human dignity” in the development of society within the framework of social consciousness and state governance in New Uzbekistan. The study explores how human rights, freedoms, and moral and social values are integrated into governmental policies and management systems, as well as the impact of this principle on economic, social, and cultural development.

Key words: Human dignity, social consciousness, state governance, societal development, social justice, civic awareness, moral values, human rights.

Kirish. Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan keng qamrovli ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy islohotlar inson manfaatlari, ularning

huquq va erkinliklarini ta’minlashga qaratilgan. Shu nuqtai nazardan, jamiyat rivojida “inson qadri” tamoyili markaziy o‘rin egallaydi. Bu tamoyil

nafaqat insonning shaxsiy huquqlari va erkinliklarini himoya qilish, balki uning ma'naviy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishini ta'minlashda ham muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy ongning shakllanishi va mustahkamlanishi bevosita davlat boshqaruvining samaradorligi, siyosiy qarorlar qabul qilishdagi insonparvarlik tamoyillari bilan bog'liqdir. "Inson qadri" tamoyili jamiyatda adolat, barqarorlik va ijtimoiy hamjihatlikni ta'minlashga xizmat qiladi, shuningdek, fuqarolarning jamiyat hayotida faol ishtirokini rag'batlantiradi.

Mazkur tadqiqot inson qadri konsepsiyasining ijtimoiy ong va davlat boshqaruvidagi o'rni, uning jamiyat rivojiga ta'siri va zamonaviy O'zbekistonda bu tamoyilning amaliy tatbiqi masalalarini chuqur tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, inson qadri tamoyilining mustahkamlanishi orqali jamiyatda ijtimoiy adolat, fuqarolarning ma'naviy barkamolligi va milliy qadriyatlarning rivojlanishi ta'minlanadi, bu esa yangi O'zbekistonning barqaror va innovatsion rivojlanishiga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot metodologiyasi inson qadri tamoyilining ijtimoiy ong va davlat boshqaruvidagi o'rni hamda jamiyat rivojiga ta'sirini chuqur va tizimli yondashuv orqali o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida tarixiy-falsafiy metod yordamida inson qadri konsepsiyasining Sharq va G'arb falsafasi bilan bog'liqligi va O'zbekiston tarixiy-siyosiy jarayonlaridagi aksini aniqlash, sotsiologik va empirik metodlar orqali amaliy holatlar, fuqarolar tajribalari va ijtimoiy hisobotlar tahlil qilinadi. Komparativ metod yordamida milliy va xalqaro tajribalar solishtiriladi, tizimli-tahliliy yondashuv orqali inson qadri, ijtimoiy ong va davlat boshqaruvi o'zaro uzviy tizim sifatida ko'rib chiqiladi. Analitik va hermenevtik metodlar davlat strategiyalari, qonunchilik va rasmiy hujjatlarni chuqur tahlil qilish imkonini beradi, interdisipliner yondashuv esa falsafa, sotsiologiya, siyosatshunoslik va huquqshunoslik bilimlarini birlashtirib, inson qadri tamoyilining nafaqat nazariy, balki amaliy va ijtimoiy ahamiyatini keng qamrovda yoritadi. Natijada metodologiya mavzuni ilmiy, kompleks va dolzarbligi yuqori tarzda o'rganishga xizmat qiladi.

Nazariy qism. Inson qadri tamoyili jamiyat rivojida markaziy o'rin tutadi, chunki u nafaqat individual shaxsning huquq va erkinliklarini ta'minlaydi, balki jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlik, adolat va ma'naviy muvozanatni shakllantiradi. Ijtimoiy ongning shakllanishida inson qadri konsepsiyasi muhim rol o'ynaydi, chunki ong – bu jamiyatning axloqiy, madaniy va siyosiy qadriyatlarini o'zida mujassamlashtiradigan asosiy mexanizmdir. Shu nuqtai nazardan, davlat boshqaruvi tizimida inson qadri tamoyili faqat huquqiy va siyosiy masala sifatida emas, balki jamiyat hayotining ijtimoiy-madaniy tizimi sifatida ham ko'rib chiqiladi.

Nazariy jihatdan inson qadri tamoyili jamiyatni ikki asosiy yo'nalishda rivojlantiradi: birinchidan, bu tamoyil ijtimoiy adolat va tenglikni mustahkamlashga xizmat qiladi, ikkinchidan, u fuqarolarning ma'naviy va madaniy kamolotiga yo'l ochadi. Ijtimoiy ong orqali inson o'z huquq va burchlarini anglab, jamiyatdagi o'rni va vazifalarini to'liq idrok etadi. Shu bilan birga, inson qadri tamoyili davlatning strategik va ijtimoiy qarorlar qabul qilish jarayonlarida asosiy mezon sifatida xizmat qiladi.

Davlat boshqaruvida inson qadri konsepsiyasi nafaqat nazariy tushuncha sifatida qolmay, balki amaliy jihatdan turli dasturlar, qonunlar, siyosiy va ijtimoiy tashabbuslar orqali samarali tatbiq etilmoqda. Bugungi kunda Yangi O'zbekiston sharoitida "Inson qadri – oliy qadriyat" tamoyili asosida olib borilayotgan siyosiy va ijtimoiy strategiyalar jamiyatda adolat, tenglik, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish hamda ularning ijtimoiy faolligini oshirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, bu tamoyil davlat boshqaruvi tizimida samarali ijtimoiy nazorat va islohotlarni amalga oshirishga zamin yaratadi.

Masalan, so'nggi yillarda Yangi O'zbekistonning demokratik islohotlari doirasida qabul qilingan qonunlar va dasturlar insonning shaxsiy huquqlari, ijtimoiy barqarorlik va imkoniyatlar tengligini ta'minlashga qaratilgan. Ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va ijtimoiy xizmatlar sohalarida inson qadri tamoyili asosida olib borilayotgan strategiyalar jamiyat a'zolarining ma'naviy, axloqiy va iqtisodiy rivojlanishiga ko'mak beradi. Bu esa jamiyatni barqaror,

innovatsion va milliy qadriyatlar bilan uyg'un rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, bugungi kun Yangi O'zbekistonida inson qadri konsepsiyasi yoshlar siyosati, ayollar va kam ta'minlangan fuqarolarni qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish kabi sohalarida ham amaliy natijalar berayapti. Davlat tomonidan ilgari surilayotgan siyosiy tashabbuslar nafaqat ijtimoiy adolatni mustahkamlaydi, balki fuqarolarning davlat boshqaruvidagi faol ishtirokini rag'batlantiradi. Bu jarayon, o'z navbatida, jamiyatni yangi iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy imkoniyatlar bilan boyitadi va yangi O'zbekistonning rivojlanish strategiyasini amaliy asosda mustahkamlaydi.

Inson qadri konsepsiyasining davlat boshqaruvi va jamiyat rivojiga tatbiqi Yangi O'zbekiston sharoitida demokratik, adolatli va barqaror ijtimoiy tizimni shakllantirish, fuqarolarning shaxsiy va jamoaviy manfaatlarini uyg'unlashtirish, shuningdek, milliy qadriyatlar va zamonaviy rivojlanish strategiyalarini integratsiyalash orqali amalga oshirilmoqda. Shu tariqa, inson qadri nafaqat falsafiy prinsip, balki yangi O'zbekistonning barqaror taraqqiyotini ta'minlovchi amaliy asos sifatida namoyon bo'lmoqda.

Nazariy tahlilda inson qadri tamoyili shuningdek, ijtimoiy ongning shakllanishida tarbiyaviy va madaniy funksiyani ham bajaradi. Jamiyat a'zolari, ayniqsa yoshlar, inson qadri tamoyili orqali axloqiy qadriyatlarni, ijtimoiy odob-axloq me'yorlarini va jamiyatdagi mas'uliyatli harakatlarni o'rganadilar. Shu nuqtai nazardan, inson qadri konsepsiyasi ijtimoiy ong va davlat boshqaruvi tizimi o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni mustahkamlaydi.

Shuningdek, nazariy jihatdan inson qadri tamoyili davlat boshqaruvi tizimida demokratik boshqaruv printsiplari va fuqarolarning siyosiy faolligi bilan ham chambarchas bog'liqdir. Insonning qadri e'tirof etilgan jamiyatda fuqarolar o'z huquq va majburiyatlarini bilib, ijtimoiy va siyosiy jarayonlarda faol ishtirok etadilar. Bu esa jamiyat rivojiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi, chunki faol fuqarolar jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sohalarida barqaror rivojlanishni ta'minlashga hissa qo'shadi.

Mazkur nazariy tahlil shuni ko'rsatadiki, inson qadri tamoyili – bu jamiyat rivojining fundamental asoslaridan biri bo'lib, ijtimoiy ongning shakllanishi, davlat boshqaruvining samaradorligi va jamiyatning barqaror taraqqiyoti o'rtasida uzviy bog'liqlikni ta'minlaydi. Inson qadri tamoyilining davlat siyosati va jamiyatdagi amaliy tatbiqi orqali ijtimoiy adolat, fuqarolarning ma'naviy kamoloti va milliy qadriyatlarning mustahkamlanishi amalga oshadi. Shu bilan birga, bu tamoyil yangi O'zbekistonning barqaror, demokratik va innovatsion rivojlanishiga zamin yaratadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy ong va davlat boshqaruvida inson qadri tamoyilining tatbiqi jamiyat rivojida markaziy o'rin tutadi. Inson qadri konsepsiyasi jamiyatning ijtimoiy, madaniy va siyosiy barqarorligini ta'minlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish hamda ularning ma'naviy va axloqiy kamolotini shakllantirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni isbotlaydiki, inson qadri tamoyili ijtimoiy ongning shakllanishida, davlat siyosatining samarali amalga oshirilishida va jamiyatning barqaror rivojlanishida asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy ongning rivojlanishi insonning o'z huquq va burchlarini anglab, jamiyatdagi o'rni va vazifalarini to'liq idrok etishiga yordam beradi. Shu bilan birga, inson qadri konsepsiyasi davlat boshqaruvida ijtimoiy adolat, tenglik va fuqarolarning siyosiy faolligi kabi printsiplarni amalga oshirishga zamin yaratadi. Bu esa jamiyatdagi fuqarolarning ijtimoiy mas'uliyatini oshiradi, yosh avlodni ma'naviy va axloqiy jihatdan yetuk insonlar sifatida tarbiyalaydi.

Tadqiqot shuni ham ochib beradi: inson qadri konsepsiyasi jamiyat a'zolari, xususan yoshlar, orasida ijtimoiy ong, axloqiy qadriyatlar va mas'uliyat hissini shakllantirishda muhim pedagogik va tarbiyaviy vosita sifatida xizmat qiladi. Umuman olganda, ijtimoiy ong va davlat boshqaruvida inson qadri tamoyilining tatbiqi jamiyatning barqaror, demokratik, adolatli va ma'naviy jihatdan yetuk rivojlanishini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu tamoyil jamiyatning har bir a'zosini huquqiy, axloqiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlaydi, fuqarolarning faol ishtiroki orqali ijtimoiy

taraqqiyot va innovatsion o'sishga zamin yaratadi. Shu tariqa, inson qadri konsepsiyasi yangi O'zbekistonning rivojlanish strategiyasida markaziy o'rin egallaydi va jamiyat taraqqiyotining muhim kafolati sifatida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Qirg'izboev M. Fuqarolik jamiyati: genezisi, shakllanishi va rivojlanishi. - T.: O'zbekistan, 2010. –B.52.

2. Abdujabborov A. O'zbekistonda turizmning zamonaviy tendensiyalari: ziyorat turizmi yo'nalishi // Turizm: nazariya va amaliyot. – T., 2021. – B. 24.

3. Jumaboyev Y. O'zbekistonda falsafa va axloqiy fikrlar taraqqiyoti tarixidan. – T., 1997. – B. 28.

4. Alimova D. Insoniyat tarixi-g'oya va mafkuralar tarixidan. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2001.– B.25.

5. Jo'raqulovich S.J. (2023). O'zbekiston - inson qadr topgan yurt. Sustainability of education, socio-economic science theory, 2(13), 191-197.

6. Begmatov A., Xamidullin B., Bo'taboev M. Korporativ madaniyat va korporativ boshqaruv.-T.: Akademiya, 2007. –B.156.

7. Jo'raqulovich, S. J. Inson qadri va uning huquqlari eng oliy qadriyat: tarixiy-huquqiy meros. Ilm sarchashmalari / Urganch–3.2023, 19-21.

8. Axmedjanov, M. M. Ma'naviy-axloqiy tarbiya tushunchasi va ehtiyoji / M. M. Axmedjanov, Sh. Sh. Olimov. - Matn:// Yosh olim. - 2010. - No 11 (22). - T. 2. - B. 101.

AZIZIDDIN NASAFIYNING “KASHF UL-HAQOYIQ” ASARIDA INSON MOHIYATI VA UNING MAVJUDLIK MANBALARI

Dehqonov Behzod Baxtiyorovich, Buxoro davlat universiteti “Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa” kafedrası dotsenti, falsafa fanlari doktori (PhD)

HUMAN ESSENCE AND SOURCES OF ITS EXISTENCE IN AZIZIDDIN NASAFI'S WORK “KASHF UL- HAQOYIQ”

*Dehkanov Behzod Bakhtiyorovich,
Associate Professor of the Department of “History and Source Studies of Islam, Philosophy” of Bukhara State University, Doctor of Philosophy (PhD)*

ЧЕЛОВЕЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И ИСТОЧНИКИ ЕЕ СУЩЕСТВОВАНИЯ В РАБОТЕ АЗИЗИДДИНА НАСАФИ “КАШФ УЛЬ-ХАКОЙИК”

Дехканов Бехзод Бахтиёрович, Доцент кафедры “История и источниковедение ислама, философия” Бухарского государственного университета, доктор философии (PhD)

<https://orcid.org/0009-0003-5594-7269>

e-mail:
dehqonovbehzod@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'rta asr musulmon mutafakkiri Aziziddin Nasafiyning “Kashf ul-haqoyiq” asarida inson mohiyati va uning mavjudlik manbalari falsafiy-tasavvufiy jihatdan tahlil qilinadi. Muallifning insonni jismoniy va ruhiy yaxlitlikda talqin etishi, borliq bilan uzviy aloqador mavjudot sifatida tushuntirishi asosiy e'tiborga olinadi. Asarda insonning kamolotga intilishi, o'zligini anglash va haqiqatga yetishish jarayoni markaziy g'oya sifatida yoritiladi.

Kalit so'zlar: Aziziddin Nasafi, Kashf ul-haqoyiq, inson mohiyati, borliq, tasavvuf falsafasi, ma'naviy kamolot, Sharq tafakkuri, mavjudlik masalasi.

Abstract: This article examines the philosophical and Sufi perspectives of the medieval thinker Aziziddin Nasafi as presented in his work “Kashf al-Haqa'iq”, focusing on the essence of the human being and the sources of existence. The study emphasizes Nasafi's interpretation of the human being as an integrated unity of physical and spiritual dimensions and as an entity closely connected to the universe. Particular attention is given to the concepts of spiritual perfection, self-knowledge, and the pursuit of ultimate truth.

Key words: Aziziddin Nasafi, Kashf al-Haqa'iq, human essence, existence, Sufi philosophy, spiritual perfection, Eastern thought, ontology.

Аннотация: В статье рассматриваются философско-суфийские взгляды средневекового мыслителя Азизиддина Насафи, изложенные в трактате «Кашиф уль-хакаик», в контексте осмысления сущности человека и источников его бытия. Особое внимание уделяется пониманию человека как целостного единства телесного и духовного начал, а также его органической связи с мирозданием. В работе раскрывается идея духовного совершенствования личности, самопознания и постижения истины.

Ключевые слова: Азизиддин Насафи, Кашиф уль-хакаик, сущность человека, бытие, суфийская философия, духовное совершенствование, восточная мысль, проблема существования.

Kirish. Inson mohiyati va uning mavjudlik manbalari masalasi falsafa tarixining eng muhim va murakkab muammolaridan biri hisoblanadi. Ushbu masala Sharq va G'arb tafakkurida turli davrlarda turlicha talqin etilgan bo'lsa-da, ayniqsa, Sharq falsafasi va tasavvuf an'anasida inson borliqning markaziy bo'g'ini sifatida qoraladi. Tasavvufiy tafakkurda inson nafaqat jismoniy mavjudot, balki ruhiy-axloqiy kamolotga intiluvchi, ilohiy haqiqatni anglash imkoniyatiga ega bo'lgan yuksak mavjudot sifatida talqin qilinadi. Shu jihatdan qaraganda, o'rta asr musulmon mutafakkirlarining merosi inson haqidagi falsafiy qarashlarni chuqur anglashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Aziziddin Nasafiy ana shunday mutafakkirlardan biri bo'lib, uning "Kashf ul-haqoyiq" asari inson mohiyatini anglash, uning borliqdagi o'rni va mavjudlik asoslarini izohlashga qaratilgan mukammal falsafiy-tafakkuriy qarashlarni o'zida mujassam etadi. Nasafiy insonni jism va ruhning birligi sifatida talqin qilib, uning mavjudligini faqat moddiy omillar bilan cheklab qo'ymaydi. Aksincha, insonning asl mohiyati ma'naviy-ruhiy manbalar, ilohiy ma'no va axloqiy qadriyatlar bilan uzviy bog'liq holda ochib beriladi. Asarda inson o'zligini anglash, ichki kamolotga erishish va haqiqatni idrok etish orqali mukammallikka yetishi mumkin bo'lgan mavjudot sifatida tasvirlanadi. "Kashf ul-haqoyiq"da insonning mavjudlik manbalari masalasi borliqning yaxlit tizimi doirasida ko'rib chiqiladi. Nasafiyga ko'ra, inson tabiat, jamiyat va ilohiy olam bilan uzluksiz aloqada bo'lib, ushbu bog'liqlik uning mavjudligini mazmunan belgilaydi. Inson o'z mohiyatini anglamasdan turib, borliqni to'laonli idrok eta olmaydi, borliqni anglash esa insonni o'zini tanishga olib boradi. Ushbu o'zaro bog'liqlik Nasafiy falsafasida markaziy o'rin egallab, insonning ma'naviy mas'uliyati va axloqiy kamoloti g'oyalarini asoslaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot Aziziddin Nasafiyning "Kashf ul-haqoyiq" asarida inson mohiyati va uning mavjudlik manbalarini falsafiy, tasavvufiy va nazariy jihatdan o'rganishga yo'naltirilgan. Tadqiqot inson muammosini ko'p qirrali va tizimli yondashuv bilan tahlil qiladi.

Tarixiy-falsafiy metod yordamida Nasafiyning qarashlari uning yashagan davri va

Sharq falsafasi, tasavvuf an'analari kontekstida o'rganildi. Matnshunoslik va hermenevtik metodlar asarda yashirin ma'no va falsafiy tushunchalarni ochib berishga xizmat qildi. Tizimli-tahliliy yondashuv insonning jismoniy, ruhiy va ma'naviy jihatlarini uzviy bog'liq tizim sifatida ko'rsatdi. Taqqoshlash metodi orqali Nasafiyning qarashlari boshqa Sharq tasavvuf namoyandalari bilan qiyosiy tahlil qilinib, uning o'ziga xos falsafiy yondashuvi aniqlandi. Mantiqiy-tahliliy metod konseptual bog'liqlik va ichki izchillikni aniqlashda ishlatildi. Shuningdek, zamonaviy falsafiy interpretatsiya usuli orqali Nasafiyning g'oyalari bugungi davr antropologik va pedagogik muammolari bilan bog'lab talqin qilindi.

Umuman olganda, qo'llanilgan metodlar asarga chuqur va tizimli yondashuvni ta'minlab, tadqiqotning ilmiy yangiligi va nazariy ahamiyatini mustahkamlaydi.

Nazariy qism. Inson mohiyati masalasi falsafa va tasavvuf tarixida markaziy, murakkab va ko'p qirrali mavzulardan biri hisoblanadi. Sharq falsafasi, xususan, o'rta asr musulmon mutafakkirlari doirasida inson faqat biologik yoki tashqi mavjudot sifatida emas, balki ruhiy-axloqiy va ma'naviy kamolotga intiluvchi yuksak mavjudot sifatida talqin qilinadi. Ularning qarashlarida inson dunyo tartibining ajralmas qismi, ma'naviy va axloqiy me'yorlarni amalga oshiruvchi, haqiqatni idrok etishga qodir murakkab mavjudot sifatida tasvirlanadi. Shu nuqtai nazardan, inson mohiyati masalasi nafaqat shaxsiy o'zlikni anglash, balki borliq tizimini tushunish bilan uzviy bog'liqdir.

Aziziddin Nasafiyning "Kashf ul-haqoyiq" asarida inson mohiyati keng qamrovli falsafiy yondashuv asosida tahlil qilinadi. Nasafiyning qarashlariga ko'ra, insonning mohiyati uning jismoniy, ruhiy va ma'naviy jihatlarining uyg'unligi orqali aniqlanadi. Inson nafaqat tashqi olam bilan uzviy bog'liq, balki ichki dunyosi, ruhiy kamoloti va ma'naviy intilishlari orqali ham borliq tizimini anglay oladi. U insonning mavjudligini faqat modda bilan cheklamaydi, aksincha, uni ilohiy haqiqat, ma'naviy manbalar va axloqiy qadriyatlar bilan uzviy bog'laydi. Shu jihatdan, Nasafiyning qarashlari insonni jamiyat, olam va borliq bilan uzviy aloqada bo'lgan yuksak mavjudot sifatida talqin qiladi.

Insonning ichki mohiyati uning ruhiy va ma'naviy dunyosi bilan bevosita bog'liq bo'lib, Nasafiyning fikricha, inson o'zligini anglash orqali mavjudlik manbalarini chuqurroq tushunadi. U haqiqatni idrok etish, ichki dunyo va ruhiy tafakkurini rivojlantirish orqali ma'naviy kamolotga erishadi. Shu tarzda inson faqat tashqi bilimlar yoki ijtimoiy qoidalar bilan cheklanmaydi, balki ichki ruhiy rivojlanish, axloqiy uyg'unlik va ilohiy haqiqatni anglash orqali to'liq mavjudlikka yetadi. Nasafiyning yondashuvi insonni faqat moddiy yoki ijtimoiy kontekstda emas, balki ruhiy-axloqiy va ma'naviy jihatdan ham yoritadi va uning borliqdagi o'rni, mas'uliyati hamda kamolotga intilishi tushuntiriladi.

Shuningdek, Nasafiyning qarashlari insonni yaxlit, murakkab va ko'p qirrali mavjudot sifatida anglashga imkon beradi. U insonning jismoniy, ruhiy va ma'naviy jihatlarini bir butun sifatida talqin qilib, ularni uyg'unlashtirishning ahamiyatini ta'kidlaydi. Inson mohiyatini faqat tashqi ko'rinishlar orqali tushunishga urinmasdan, uning ichki dunyosi, ruhiy intilishlari va ma'naviy qadriyatlarini chuqur o'rganish orqali haqiqiy anglash mumkin. Shu jihatdan Nasafiyning yondashuvi inson mohiyatini anglashda falsafiy chuqurlik va tasavvufiy boylikni uyg'unlashtiradi.

Natijada, Nasafiyning "Kashf ul-haqoyiq" asaridagi inson mohiyati haqidagi qarashlari nafaqat o'rta asr Sharq falsafasida muhim o'rin tutadi, balki bugungi kunda zamonaviy antropologik, falsafiy, ma'naviy va pedagogik izlanishlar uchun ham dolzarb va amaliy ahamiyatga ega. U insonni ma'naviy kamolot sari yetaklovchi, borliq bilan uyg'unlashgan va ichki dunyosini anglashga intiluvchi yuksak mavjudot sifatida talqin qiladi. Shu yo'l bilan Nasafiyning qarashlari insonni yaxlit tushunish va uning mavjudlik manbalarini chuqur anglash imkonini yaratadi.

Nasafiyning "Kashf ul-haqoyiq" asarida insonning mavjudlik manbalari masalasi alohida o'rin egallaydi. U insonni tabiiy olam, jamiyat va ilohiy olam bilan uzviy bog'liq mavjudot sifatida talqin qiladi. Insonning mavjudlik manbalari faqat tashqi olam bilan chegaralanmaydi, balki uning ichki dunyosi, ruhiy kamoloti va ma'naviy qadriyatlari orqali ham aniqlanadi. Nasafiyning nazariyasida ruhiy va ma'naviy kamolot insonning mohiyatini anglashda asosiy omil sifatida ko'riladi.

U insonni faqat tashqi bilimlar bilan cheklashni emas, balki ichki dunyo, ruhiy tafakkur va axloqiy qadriyatlarni uyg'unlashtirish orqali haqiqiy kamolotga yetishni targ'ib qiladi. Asarda ruhiy kamolotga intilish insonning ichki haqiqatini ochib beradi, uni haqiqatni anglash va borliq bilan uyg'unlashishga yo'naltiradi. Nasafiyning qarashlari Sharq falsafasi va tasavvuf tafakkuri doirasida shakllangan bo'lib, insonni jismoniy va ruhiy birlikda anglash g'oyasini ilgari suradi. Tasavvufiy yondashuv insonni borliq bilan uzviy bog'liq, ma'naviy jihatdan mukammal mavjudot sifatida tushunishga xizmat qiladi. Shu jihatdan, "Kashf ul-haqoyiq" asari nafaqat tarixiy manba, balki zamonaviy falsafiy, antropologik va ma'naviy izlanishlar uchun ham dolzarb nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, tadqiqot ko'rsatdiki, Aziziddin Nasafiyning inson mohiyati va uning mavjudlik manbalariga oid qarashlari insonni faqat jismoniy yoki ijtimoiy mavjudot sifatida emas, balki ruhiy-axloqiy va ma'naviy jihatdan mukammal mavjudot sifatida anglashga imkon beradi. Bu qarashlar zamonaviy antropologiya, falsafa va pedagogik tadqiqotlar uchun muhim nazariy asos sifatida xizmat qiladi. Shu yo'l bilan, Nasafiyning g'oyalari insonni ma'naviy kamolot sari yetaklash, uning mavjudligini mazmunan boyitish va jamiyat barqarorligini ta'minlash masalalarida dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot Aziziddin Nasafiyning "Kashf ul-haqoyiq" asarida inson mohiyati va uning mavjudlik manbalarini falsafiy, tasavvufiy va nazariy jihatdan o'rganishga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Nasafiyning qarashlarida inson nafaqat jismoniy mavjudot, balki ruhiy va ma'naviy kamolotga intiluvchi murakkab tizim sifatida talqin qilinadi. U insonni borliqning markaziy elementi sifatida ko'rib, uning mavjudligini moddiy omillar bilan cheklab qo'ymaydi, balki uni ma'naviy va ilohiy manbalar bilan uzviy bog'laydi. Shu jihatdan, Nasafiyning falsafiy qarashlari insonni yaxlit va mukammal mavjudot sifatida anglashga xizmat qiladi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Nasafiyning qarashlari nafaqat tarixiy va falsafiy ahamiyatga ega, balki zamonaviy falsafiy, pedagogik va ma'naviy izlanishlar uchun ham muhim manba bo'lib xizmat qiladi. U insonni

o'zligini anglash orqali ma'naviy kamolotga erishadigan mavjudot sifatida talqin etadi va bu qarashlar bugungi jamiyatda axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash, yoshlarni tarbiyalash va jamiyat barqarorligini ta'minlash masalalarida dolzarb ahamiyat kasb etadi. Aziziddin Nasafiyning "Kashf ul-haqoyiq" asaridagi inson mohiyati va uning mavjudlik manbalariga oid qarashlar zamonaviy ilmiy va falsafiy tadqiqotlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi va insonni ma'naviy-ruhiy jihatdan kamol topgan, mukammal mavjudot sifatida anglashning ahamiyatini yoritadi. Shu bilan birga, Nasafiyning fikrlari bugungi davr pedagogik, ma'naviy va antropologik izlanishlar uchun dolzarb va amaliy qimmatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Nasafi A. Kashf ul-haqoyiq. XIV asr. Toshkent: O'zbekiston Milliy Kutubxonasi nashriyoti, 2001.
2. Nasafi A. Kashf ul-haqoyiq (tahlil va sharhlar bilan). Toshkent: Sharq nashriyoti. 1998.
3. Corbin H. Spiritual Body and Celestial Earth: From Mazdean Iran to Shiite Iran. Princeton: Princeton University Press. 1993.
4. Schimmel A. Mystical Dimensions of Islam. Chapel Hill: University of North Carolina Press. 1975.
5. Chittick W.C The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-Arabi's Metaphysics of Imagination. Albany: SUNY Press. 2000.
6. Nasafiy A. Kashf ul-haqoyiq: Tahliliy sharhlar. Toshkent: Ilm-fan. 2005.

ABDULLA AVLONIY VA ABDURAUF FITRATLARNING TA'LIM-TARBIYA HAQIDAGI GOYALARI

*Yakubova Dिल्фуза Otaboyevna,
Urganch davlat pedagogika instituti, Ijtimoiy – gumanitar
fanlarni o'qitish metodikasi yo'nalishi II-bosqich magistranti*

IDEALS OF ABDULLA AVLONIY AND ABDURAUF FITRAT ON EDUCATION

*Yakubova Dिल्фуза Otaboyevna,
Urgench State Pedagogical Institute, 2nd year master's student,
teaching methods of social and humanitarian sciences*

ИДЕАЛЫ ОБРАЗОВАНИЯ АБДУЛЛЫ АВЛОНИИ И АБДУРАУФА ФИТРАТА

*Якубова Дилфуза Отабоевна,
Ургенчский государственный педагогический институт,
студентка 2-го курса магистратуры, методика преподавания
социальных и гуманитарных наук*

e-mail:
dilfuzayakubova44
@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-1773-8345>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abdulla Avloniy va Abdurauf Fitratning ta'lim va tarbiyaga oid ilmiy-ma'rifiy qarashlari tahlil qilinadi. Ularning milliy ta'lim, ma'naviy-axloqiy tarbiya, erkin fikrlash va ilmiy tafakkurni shakllantirishga qaratilgan g'oyalari yoritiladi. Fitrat ta'limni millat kelajagi, vatanparvarlik hamda Sharq va G'arb madaniyatlari uyg'unligi bilan bog'lab talqin etgan bo'lsa, Avloniy ta'limda axloqiy va ijtimoiy kamolot, o'qituvchi shaxsining ahamiyatiga alohida e'tibor qaratgan.

Kalit so'zlar: Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, ta'lim va tarbiya, milliy ma'naviyat, ilmiy tafakkur, vatanparvarlik, Sharq va G'arb madaniyati.

Abstract: This article analyzes the educational and enlightenment-oriented views of Abdulla Avloniy and Abdurauf Fitrat on education and upbringing. It highlights their ideas focused on the development of national education, moral and spiritual upbringing, free thinking, and scientific reasoning. While Fitrat interpreted education as a key factor in the future of the nation, patriotism, and the harmony between Eastern and Western cultures, Avloniy emphasized moral and social development and the significant role of the teacher in the educational process.

Key words: Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, education and upbringing, national spirituality, scientific thinking, patriotism, Eastern and Western culture.

Аннотация: В данной статье анализируются научно-просветительские взгляды Абдуллы Авлони и Абдурауфа Фитрата на вопросы образования и воспитания. Освещаются их идеи, направленные на развитие национального образования, духовно-нравственного воспитания, свободного мышления и научного мировоззрения. Если Фитрат рассматривал образование в контексте будущего нации, патриотизма и гармонии восточной и западной культур, то Авлони уделял особое внимание нравственному и социальному развитию личности, а также роли учителя в образовательном процессе.

Ключевые слова: Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, образование и воспитание, национальная духовность, научное мышление, патриотизм, культура Востока и Запада.

Kirishio Abdulla Avloniy va Abdurauf Fitrat ta'lim va tarbiya masalalariga doir muhim qarashlar Fitratlar yurtimizning mashhur pedagoglari, ishlab chiqqan fidoiylaridir. Ular nafaqat jurnalisti va ijtimoiy faollari sifatida o'z davrining O'zbekiston, balki butun Markaziy Osiyo

mintaqasining ta'lim tizimi va pedagogik g'oyalari katta ta'sir ko'rsatgan shaxslardir. Avloniy ta'lim va tarbiya masalalariga qaraganda, bu soha nafaqat ilmiy bilimlarni o'rgatishi, balki shaxsning axloqiy, ma'naviy va ijtimoiy jihatdan to'laonli rivojlanishini ta'minlash vazifasini o'z zimmasiga olishini alohida ta'kidlagan. Fitratning esa ta'limga bo'lgan qarashlari nafaqat o'z zamonasi, balki bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Uning fikricha, ta'lim insonni faqat ilmiy bilimlarga ega qilmasligi kerakligi, balki uning axloqiy va ma'naviy jihatdan yetuk shaxs sifatida shakllanishiga yordam berishi lozimdir. Bugungi kunda ularning ta'lim haqidagi g'oyalari, zamonaviy pedagogika uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shuning uchun, ushbu maqolada Avloniy va Fitratlarning ta'lim va tarbiya haqidagi asosiy g'oyalari zamonaviy ta'lim tizimiga tatbiq etish imkoniyatlarini va ahamiyatini o'rganish maqsad qilingan.

Asosiy qism: Avvalo Abdulla Avloniyning hayoti va faoliyati haqida to'xtalar ekanmiz, mutafakkir asosan, o'zbek milliy ta'limini rivojlantirishga hissa qo'shgan pedagog sifatida tanilgan. U, "Ma'rifat", "O'qituvchi" kabi asarlarini yaratgan va o'qituvchilarni yangi yondashuvlar bilan ta'lim berishga chaqirgan[1].

Abdurauf Fitrat esa o'zining ilmiy, pedagogik va adabiy faoliyati orqali tarixda katta o'rin egallaydi. U nafaqat o'zbek adabiyoti taraqqiyotiga balki ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga ham alohida e'tibor qaratgan olimdir. Fitratning o'quvchilarga bo'lgan yondashuvi va ta'limga bo'lgan qarashlari unikal bo'lib, u o'z asarlarida ta'limni milliy va umumiy madaniyatning asosiy vositasi sifatida ko'rgan. Fitratning asosiy g'oyalari milliy tafakkur va ta'limning mustahkam poydevorini yaratishga qaratilgan edi. Uning fikricha, ta'lim va tarbiya jamiyatni ilgari surish va rivojlantirish uchun xizmat qilishi kerak edi. Fitratning pedagogik g'oyalari faqatgina ilmiy bilimlarni o'rgatishga qaratilmagan bo'lib, ushbu g'oyalarda insonni to'liq rivojlantirish, uning axloqiy va ma'naviy fazilatlarini shakllantirishga ham alohida e'tibor qaratilgan[2].

Avloniy va Fitrat ta'limni jamiyatning taraqqiyoti uchun zarur vosita sifatida qaraganlar va jamiyatning axloqiy, ma'naviy rivojlanishi ta'lim jarayonida bevosita aks etishi kerakligini alohida ta'kidlaganlar. Avloniy ta'limining asosiy prinsiplari shulardan iboratki, u ta'limning asosiy mezon-

laridan biri sifatida milliy qadriyatlarni o'rgatishni, o'zbek milliy madaniyati va tarixini yosh avlodga singdirishni ko'zlagan. Avloniy o'z asarlarida milliy ta'lim tizimining shakllanishiga e'tibor qaratgan va uni rivojlantirish uchun yangi metodlarni taklif qilgan. Uning fikricha, ta'lim tizimi faqat ilmiy bilimlarni berishdan iborat bo'lmasdan, jamiyatning madaniy va axloqiy qadriyatlarini ham o'rgatish va yosh avlodni mustahkam axloqiy tamoyillar asosida tarbiyalash kerak[3].

Abdurauf Fitrat milliy ta'limni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratgan. Uning ta'lim haqidagi g'oyalari milliylik asosiy o'rinni egalagan. Fitrat o'zbek milliy madaniyatini, tarixini va tilini o'rgatish zarurligini alohida ta'kidlagan. Fitrat faqat ilm-fan bilan chegaralanib qolmasdan, milliy qadriyatlarni ham yosh avlodga singdirish ta'limning eng asosiy vazifasi ekanligini ham qayid qilib o'tgan. Uning ta'lim tizimida milliylik va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirishga qaratilgan metodologiyasi mavjud edi. U faqat ilmiy bilimlarga ega bo'lgan emas, balki milliy va ma'naviy jihatdan yetuk shaxslarni tarbiyalashni asosiy maqsad qilib qo'ygan. Avloniy ta'limni faqat bilim olish jarayoni deb emas, balki shaxsning aqliy va ruhiy jihatdan ham rivojlanish jarayoni deb bilgan. Uning pedagogik fikrlarida, o'qituvchilarni o'quvchilarning axloqiy va ma'naviy tarbiyasiga ham alohida e'tibor berishga chaqirgan. Avloniy ta'lim faqat aqliy bilimlar berish emas, balki shaxsni ijtimoiy hayotda mustaqil va mas'uliyatli faoliyat olib borishga tayyorlash vazifasini o'z zimmasiga olishi fikrini ham ilgari surgan. Uning ta'lim haqidagi g'oyalari orqali shaxslarning har tomonlama rivojlanishiga ham urg'u bergan. U ta'lim jarayonida o'quvchilarni faqat ilm olish bilan cheklamaslik kerakligi, ularni madaniyat, san'at, axloq va boshqa sohalarida ham rivojlantirish lozimligini alohida ta'kidlagan. Shu sababli, Avloniy ta'lim tizimini kengaytirishni va unga jamiyatning barcha sohalarini kiritish zarurligini aytib o'tgan[3]. Fitrat ta'limda aqliy rivojlanish bilan birga, shaxsning ruhiy va axloqiy tarbiyasiga ham katta ahamiyat bergan. U yoshlarni nafaqat aqliy, balki ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy jihatdan ham rivojlantirishga intilgan. Fitrat o'z davrining ta'lim tizimini modernizatsiya qilishni asosiy maqsadi deb bilgan. U eski, xuddi Avloniy kabi, an'anaviy ta'lim tizimini yangilash zarurligi g'oyasini ilgari surgan. Bu yangilanishni u, nafaqat

o'qituvchilarning pedagogik metodlarida, balki o'quvchilarni bilim olishda yangi, samarali yondashuvlarni qo'llashda ham namoyon bo'lishi kerak deb hisoblagan. Fitrat o'qitishning faqat bir tomonlama, monolog usulini emas, balki interaktiv, o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlovchi usullarni qo'llash zarurligi g'oyasini ham bildirgan[4].

Avloniyning ta'limda interaktiv yondashuvlarga alohida e'tibor berishi, uning pedagogik metodikasining ajralmas qismi hisoblanadi. U o'qituvchilarni o'quvchilarning faol ishtirokini rag'batlantirishga undagan. Avloniy o'zining pedagogik faoliyatida o'quvchilarga savollar berish, ularni fikrlashga undash va o'rganish jarayonida faol ishtirok etish imkoniyatini yaratishni muhim deb hisoblagan. Bu esa o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Abdulla Avloniy ham ta'lim tizimini modernizatsiya qilishni o'z faoliyatining bir qismi sifatida ko'rgan. U pedagogik faoliyatda an'anaviy metodlardan tashqari, yangi pedagogik yondashuvlarni qo'llash zarurligini alohida ta'kidlagan. Uning fikricha, ta'lim tizimida yangiliklar kiritish va uni zamonaviy talablar bilan uyg'unlashtirish zarur edi. Bu esa yoshlarni faqat ilmiy bilimlarga ega bo'lganligi emas, balki jamiyatga foydali va axloqiy me'yorlarga amal qiluvchi shaxslar qilib tarbiyalashni ta'minlaydi[5].

Fitratning ta'lim haqidagi qarashlarida o'qituvchilarning o'rni juda kata bo'lgan. U ta'limda mustaqil fikrlashni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratgan bo'lib, bunda o'quvchilarga faqat tayyor bilimlarni berish bilan cheklanmaslik, balki ularning o'z fikrlarini ifoda etishi, mustaqil fikrlashi va qaror qabul qilishi qobiliyatlarini rivojlantirishi zarurligini alohida ta'kidlab o'tgan. Fitrat ta'lim o'quvchilarga mustaqil tafakkur va o'z fikrini yaratish imkoniyatini taqdim etishi zarurligini ham o'z fikrlari orqali bayon qilgan[6].

Avloniy oilaning ta'lim jarayonidagi muhim o'rni haqida ham gapirib, ta'lim faqat maktabda emas, balki oilada ham davom etishi kerakligini va bunda oilaviy tarbiya va o'qituvchilarning hamkorligi, muvaffaqiyatli ta'limning asosini tashkil etishi va bu orqali oilaning ahamiyati, yoshlarning to'g'ri axloqiy tamoyillarni o'zlashtirishida beqiyosligini qayd qilgan[7]. Avloniy va Fitratlarning ta'lim va tarbiya haqidagi g'oyalari, bugungi zamonaviy pedagogik tizimda qator o'zgarishlarga olib kelishi

mumkin. Ularning ta'limni faqat ilmiy bilimlar bilan cheklamagan holda, shaxsni har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan g'oyalari hozirgi ta'lim tizimida dolzarbligini yo'qotmagan. Ta'lim jarayonida axloqiy qadriyatlar va jamiyat bilan aloqalar hamda interaktiv metodlarni qo'llash, ularning nazarida, ta'limning samaradorligini oshiradi[8].

Bugungi kunda, o'quvchilarni nafaqat ilmiy jihatdan, balki ijtimoiy va axloqiy jihatdan ham tarbiyalash zarurati mavjud. Zamonaviy ta'limda interaktiv metodlar va o'quvchilarning faol ishtiroki talab etilmoqda. Bunda ushbu mutafakkirlarning g'oyalari, ayniqsa, o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, jamiyatga moslashishi va axloqiy me'yorlarga amal qilishlari kabi masalalar bo'yicha, ta'lim tizimining rivojlanishiga yordam beradi.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, Abdulla Avloniy va Abdurauf Fitratlarning ta'lim va tarbiya haqidagi qarashlari nafaqat o'z zamonasi, balki hozirgi kunda ham ta'lim tizimining rivojlanishiga katta hissa qo'shishi mumkin. Ularning fikricha, ta'lim faqat ilmiy bilimlar berish emas, balki shaxsning axloqiy va ma'naviy jihatdan yetuk bo'lishiga ham ta'sir ko'rsatishi kerak. Ushbu mutafakkirlarning ta'lim haqidagi g'oyalari, bugungi pedagogika tizimi uchun ham dolzarb bo'lib qolmoqda, chunki ta'lim nafaqat bilimlarni berish, balki yoshlarni mustaqil fikrlovchi, mas'uliyatli va axloqiy jihatdan to'g'ri yo'l tutuvchi shaxslar qilib tarbiyalashdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. **Avloniy A.** *"Shuhrat va tarbiya"* - Tashkent: "O'zbekiston xalq ta'limi". - 1913.
2. **Fitrat A.** *"Milliy ta'limning zaruriyati"* - Toshkent: "O'zbekiston xalq ta'limi". - 1914.
3. **Davronov Z.** *"Abdurauf Fitratning tarbiya haqidagi g'oyalari"* - Tashkent: "Milliy ta'lim". - 2011.
4. **Sharipov F.** *"Abdulla Avloniyning ta'lim tarbiyadagi o'rni"* Tashkent: "O'zbekiston fanlar akademiyasi". - 2009.
5. **Jalilov M.** *"Abdurauf Fitrat va o'zbek pedagogikasi"*, Tashkent: "O'zbekiston fanlar akademiyasi". - 2010.
6. **Saidov K.** *"Abdulla Avloniy pedagogikasi"*. - Tashkent: "O'zbekiston", 2011.
7. **Ergashev B.** *"Abdulla Avloniyning pedagogik g'oyalari"*. - Tashkent: "Fan va texnologiyalar", 2006.
8. **Azimov B.** *"Fitrat va gumanizm: ta'lim va tarbiyada yangi yondashuvlar"*. - Tashkent: "O'zbekiston" 2011.

OGAHINYING “FIRDAVS UL-IQBOL” ASARI TILIDAGI XORAZM HUDUDIGA XOS LEKSIK- SEMANTIK BIRLIKLARNING TARIXIY-MADANIY AHAMIYATI

*Primov Azamat Iskandarovich, Urganch davlat universiteti O'zbek
tilshunosligi kafedrası mudiri, filologiya fanlari doktori, professor,
Turon fanlar akademiyasi akademigi*

HISTORICAL AND CULTURAL SIGNIFICANCE OF LEXICO- SEMANTIC UNITS SPECIFIC TO THE KHOREZM REGION IN THE LANGUAGE OF OGAPIY'S “FIRDAVS UL-IQBOL”

*Primov Azamat Iskandarovich, Head of the Department of Uzbek
Linguistics, Urgench State University, Doctor of Philological
Sciences, Professor, Academician of the Turon Academy of Sciences*

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЛЕКСИКО- СЕМАНТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ХАРАКТЕРНЫХ ДЛЯ ХОРЕЗМСКОГО РЕГИОНА В ЯЗЫКЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ОГАХИ “ФИРДАВС УЛ-ИКБОЛ”

*Примов Азамат Искандарович, заведующий кафедрой
узбекского языкознания Ургенчского государственного
университета, доктор филологических наук, профессор,
академик Туронской академии наук*

<https://orcid.org/0000-0003-4243-4248>

e-mail:

azamatpir@urdu.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ogahiy “Firdavs ul-iqbol” asari tilida ishlatilgan Xorazm hududiga xos leksik-semantik birliklarning tarixiy va madaniy ahamiyati o'rganiladi. Tadqiqot davomida kadxudo, mirob, fuqaro, tūmān, ulayāt kabi so'zlarning tarixiy manbalardagi ishlatilishi, madaniy konteksti va zamonaviy o'zbek adabiy tilidagi adaptatsiyasi tahlil qilinadi. Shuningdek, so'zlarning Xorazm shevalaridagi shakllari va funksional xususiyatlari yoritilib, ularning til tarixidagi o'rni va madaniy meros sifatidagi ahamiyati ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari eski o'zbek tilining leksik-semantik rivojini aniqlash va hududiy lingvistik merosni saqlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: Ogahiy, Firdavs ul-iqbol, Xorazm leksikasi, arxaik leksik birliklar, kadxudo, mirob, fuqaro, tūmān, ulayāt, til tarixi, madaniy meros, Xorazm shevalari.

Abstract: The article examines the historical and cultural significance of lexicosemantic units specific to the Khorezm region in the language of Ogahiy's “Firdavs ul-Iqbol”. The study analyzes words such as kadxudo, mirob, fuqaro, tūmān, ulayāt, their usage in historical sources, cultural context, and adaptation in modern Uzbek literary language. The forms of these words in Khorezm dialects and their functional features are also explored, highlighting their role in the history of the language and cultural heritage. The results confirm the importance of studying the lexicosemantic development of Old Uzbek and preserving the regional linguistic heritage.

Key words: Ogahiy, Firdavs ul-Iqbol, Khorezm lexicon, archaic lexical units, kadxudo, mirob, fuqaro, tūmān, ulayāt, language history, cultural heritage, Khorezm dialects.

Аннотация: В статье исследуется историко-культурное значение лексико-семантических единиц, характерных для Хорезмского региона, в языке произведения Огахия “Фирдавс ул-Икбол”. В ходе исследования анализируются такие слова, как кадхудо, мироб, фукаро, тумэн, улайэт, их использование в исторических источниках, культурный контекст и адаптация в современном

узбекском литературном языке. Также рассматриваются формы этих слов в хорезмских диалектах и их функциональные особенности, что позволяет выявить их роль в истории языка и культурном наследии. Результаты исследования подтверждают важность изучения лексико-семантического развития староузбекского языка и сохранения регионального лингвистического наследия.

Ключевые слова: Огахий, Фирдавс ул-Икбол, лексика Хорезма, архаические лексические единицы, кадхудо, мироб, фукаро, тумэн, улайэт, история языка, культурное наследие, хорезмские диалекты.

KIRISH. O‘zbek tilining tarixiy rivojini o‘rganishda Ogahiy asarlari muhim manba hisoblanadi. Ular nafaqat tarixiy voqealarni yoritish, balki o‘sha davr tilining leksik-semantik xususiyatlarini chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Xususan, “Firdavs ul-iqbol” asari Xorazm hududiga xos leksik birliklarni o‘zida aks ettirganligi bilan e‘tiborga loyiqdir. Ushbu asar orqali hududiy madaniyat, ijtimoiy-iqtisodiy tizim va ma‘muriy boshqaruvning leksik ifodalarini aniqlash mumkin.

Tarixiy manbalarda uchraydigan *kadxudo*, *mirob*, *fuqaro*, *tuman*, *viloyat* kabi leksik birliklar, o‘z vaqtida Xorazm hududining ma‘muriy, ijtimoiy va iqtisodiy hayotini aks ettirishga xizmat qilgan. Shu bilan birga, ularning ba‘zilari bugungi kunda Xorazm shevalarida va hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham faol ishlatiladi, bu esa ularning til tarixidagi ahamiyati va madaniy meros sifatidagi qimmatini oshiradi.

Biz ushbu maqolada yuqoridagi kabi ayrim so‘zlar tahlili orqali “Firdavs ul-iqbol” asaridagi Xorazm hududiga xos leksik-semantik birliklarning tarixi, madaniy konteksti va zamonaviy til bilan bog‘liqligini oganishga harakat qildik. Chunki eski o‘zbek adabiy tili leksikasining bugungi o‘zbek tilidagi adaptatsiyasini, fonetik, morfologik va semantik xususiyatlarini aniqlash muhim masalalar qatoriga kiradi.

Asar leksikasida qo‘shinning old tomoniga nisbatan **manglay** so‘zi ishlatilgan: *Токим, анинг учинчи ўғли Муҳаммад Назарнинг манглайидин милтуқ ўқи тегиб, жон таслим қилди; Беркахон Эрон подшоҳи Абоқохон қасдига сипоҳ чекканда они манглай қилиб эрди.* Ushbu so‘z “peshona” ma‘nosida ham faol qo‘llanadi: *Отаси они оғушига олиб, манглайидин бўса қилиб, ичкари уйга киргузди.* (FI,321)

Asar tilida *o‘ba* so‘zi “ko‘chmanchilar chodirlari”, “yurt” yoki “ko‘chmanchilar qarorgohi” ma‘nolarida qo‘llanadi. Hozirgi kunda

Xorazm vohasidagi qipchoq shevalarda esa *o‘ba* so‘zi “qishloq” ma‘nosida ham ishlatiladi, bu so‘zning ma‘nolar doirasining kengayganidan dalolatdir. Bundan tashqari, *yurt* so‘zi “vatan”, “o‘lka”, “yer” ma‘nolarini ham bildiradi: *Саркардалар Амон Давлат бойни уч мартаба ул ўба халқига юбордиларким...* (FI, 97)

Ogahiy tarixiy asarlarida “kadxudo” leksemasi ayrim o‘rinlarda podshoh, oliy hokim ma‘nosida qo‘llangani kuzatiladi. Xususan, quyidagi baytda mazkur so‘z hukmdorlik, mamlakat boshqaruvi bilan bog‘liq semantik yuklama kasb etadi. Mazkur semantik hodisa Alisher Navoiy asarlari tilida ham uchraydi. Jumladan, quyidagi baytda “kadxudoy” leksemasi podshoh, hukmdor ma‘nosida qo‘llangan: *Yana bo‘ldi Kayxusravi pok roy, Jahon ahliğa roy ila kadxudoy.*[1] Demak, “kadxudo” leksemasining podshohlik ma‘nosida qo‘llanishi Ogahiy ijodiga xos individual holat bo‘lmay, balki mumtoz o‘zbek adabiy tilida shakllangan tarixiy-semantik kengayish natijasi ekanini ko‘rsatadi. Bu esa mazkur so‘zning ijtimoiy-siyosiy termin sifatida faol bo‘lganini tasdiqlaydi.

“Kadxudo” (форс. *kad-xodā*, *kadkhudā*) so‘zi **fors-tojik tilidan** o‘zlashgan bo‘lib, ikki komponentdan tashkil topgan: **kad** / **kat** – “uy, xo‘jalik, qarorgoh” ma‘nosida; **xudo** / **xodā** – “egasi, sohibi, boshqaruvchi”. Demak, so‘zning dastlabki etimologik ma‘nosi “uy egasi”, “xo‘jalik boshlig‘i”ni anglatgan. Ushbu leksema Markaziy Osiyo hududida, xususan, turkiy tillarda **ijtimoiy-ma‘muriy termin** sifatida faol qo‘llanilgan. **Boshqa manbalarga ko‘ra**, **kad** – Avesto tilida kata “qazilgan” yoki pahlaviy tilida katak “uy” ma‘nosini bildirgan. **Xudo** – “egasi”, “boshliq” ma‘nosini bildiradi. Pahlaviy tilida ham *katakxvatao*, *kazakxvatayan* “uy sohibi” ma‘nosini bildirgan. Demak, dalillar bir-biriga zid emas. [2]

“...Tog‘ixon qal‘a akobirining oliy shoni Nuri **kadxudoni** talabi omon va arzi Islom,

qal'adin chiqarib, ostoni zafar posbon jabhasiolig'iga irsol qildi" (R.D., 259b)

Xorazm tarixiy-madaniy muhitida **"kadxudo"** leksemasi oddiy maishiy tushunchadan chiqib, **ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy** ma'no kasb etgan. Xususan: mahalla, qishloq yoki urug' boshlig'i; muayyan hududda hokimlik qiluvchi shaxs; ayrim hollarda **oliy hokim, podshoh** ma'nosida qo'llanilgan.

Ogahiy tarixiy asarlarida **"kadxudo"** so'zining **podshohlik** ma'nosida ishlatilishi aynan Xorazm hududiga xos **semantik kengayish** natijasidir. Bu holat Xorazmda siyosiy hokimiyat tushunchasining **uy egasi** → **yer egasi** → **mamlakat egasi** zanjiri asosida metaforik rivojlanganini ko'rsatadi. Mazkur leksema faqat Ogahiy asarlarida emas, balki mumtoz o'zbek va fors adabiyotida ham keng uchraydi. Alisher Navoiy asarlarida **"kadxudo / kadxudoy"** so'zlari hukmdor, el boshlig'i, dono rahbar ma'nolarida qo'llanadi.

Mirob (میراب) atamasi **fors-tojik tilidan** o'zlashgan bo'lib, **mir** (fors. *mīr*) – "amir, hokim, boshqaruvchi"; **ob / āb** – "suv" kabi ikki komponentdan tashkil topgan. Demak, ushbu so'z **"suv hokimi", "suv boshqaruvchisi" ma'nolarini** anglatadi. Ushbu atama sun'iy sug'orish tizimi rivojlangan hududlarda suv resurslarini taqsimlash va nazorat qilish bilan shug'ullanuvchi mansabdor shaxsni anglatgan. Umuman, turkiy tillarga bu so'z **ijtimoiy-ma'muriy termin** sifatida kirib, fonetik va semantik jihatdan o'zlashgan. Mumtoz o'zbek adabiy tilida "mirob" so'zi asosan rasmiy-huquqiy va tarixiy matnlarda faol ishlatilgan.

Xorazm qadimdan **sun'iy sug'orishga asoslangan hudud** bo'lib, bu yerda suv xo'jaligi masalasi davlat boshqaruvining eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblangan. Amudaryo va uning irmoqlari asosida shakllangan sug'orish tarmoqlarini nazorat qilish zarurati **miroblikning vujudga kelishiga** sabab bo'lgan. Muhammad Rizo Ogahiyning mashhur miroblik sulolasiga mansub bo'lishi va uning miroblik lavozimiga tayinlangani bu lavozimning **ijtimoiy nufuzini va tarixiy barqarorligini** yaqqol ko'rsatadi.

Ogahiy tarixiy asarlarida **shayx** (شیخ) leksemasi ko'p ma'noli birlik sifatida qo'llanib, diniy, tasavvufiy va ijtimoiy-madaniy kontekstlarda turli semantik yuklama kasb etadi.

Asar matnlari tahlili ushbu so'z ayrim o'rinlarda islom ilmlari bilan shug'ullanuvchi, diniy bilim sohibi bo'lgan shaxs ma'nosini anglatadi. Masalan: Тонгласиким, чаҳоршанба эрди, ҳазрати шайх ул – шайх Ҳаким ота Сулаймон ва Саид ул – орифин саид ота Саидахмад Кудсуллоҳ асрори хумонинг ихрози зиёратлариға мушарраф бўлуб... (FI, 667) Bu misolda shayx leksemasi mansab va diniy rutbani ifodalovchi termin sifatida qo'llangan.

Ogahiy tarixiy asarlarida davlat boshqaruvi va hududiy tuzilishga oid terminlar muhim o'rin tutadi. Xususan, **viloyat, tuman** kabi leksik birliklar Xorazm xonligi davridagi ma'muriy-hududiy tizimning til orqali ifodalanishini yoritishda asosiy manba hisoblanadi.

Viloyat (ولایت) so'zi Ogahiy asarlarida mamlakatning muayyan **ma'muriy-hududiy qismi**, bevosita xonlik boshqaruvi tasarrufida bo'lgan yirik hudud ma'nosida qo'llanadi. Ushbu birlik markaziy hokimiyat bilan chambarchas bog'liq hududni anglatadi. Masalan: *"Muhammad Solih shayxni Marv viloyatiga nomzod qildi"; "...kavkabai podshohiy va dabdabai nomutanohiy bila Hazarasp viloyatiga vorid bo'lub..."*. Bu misollarda **viloyat** termini yirik siyosiy-ma'muriy birlik sifatida namoyon bo'lib, uning xonlik boshqaruv tizimidagi nufuzi yaqqol seziladi.

Tuman (تومان) so'zi mamlakatning viloyatdan kichikroq bo'lgan **ma'muriy bo'lagini** ifodalaydi. Hududiy jihatdan u hozirgi zamon ma'muriy tizimidagi **tuman** tushunchasiga yaqin turadi. Ogahiy matnlarida bu birlik ko'pincha viloyat tarkibidagi boshqaruv hududi sifatida qo'llangan.

Ogahiy tarixiy asarlari tili eski o'zbek adabiy tilida shakllangan ma'muriy-hududiy terminologiyaning muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Xususan, viloyat va tuman leksemalari Ogahiy matnlarida aniq ma'noga ega bo'lgan, davlat boshqaruv tizimini ifodalovchi terminlar sifatida izchil qo'llanadi. Bu holat ushbu birliklarning faqatgina tarixiy-badiiy unsurlar emas, balki o'z davrida to'laqonli terminologik birlik bo'lganini ko'rsatadi.

Sho'ro hukmronligi davrida ma'muriy-hududiy bo'linish tizimida ruscha *oblast* va *rayon* terminlarining joriy etilishi natijasida *viloyat* va *tuman* so'zlari rasmiy iste'moldan chekinib, asosan tarixiy va badiiy matnlarda saqlanib qolgan edi.

Bunday jarayon terminologiya nazariyasida terminlarning siqib chiqarilishi deb talqin qilinadi. O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi bilan Ogahiy va uning zamondoshlari asarlarida faol ishlatilgan ayrim terminlar qayta tiklandi. Natijada viloyat va tuman leksemalari *oblast* va *rayon* atamalarining muqobili sifatida qayta rasmiy-huquqiy maqom kasb etdi. Bu jarayon A.A.Reformatskiy ta'riflaganidek, terminlarning "tarixiy qatlamdan normativ tizimga qaytishi" bilan izohlanadi.

Ogahiy asarlarida viloyat atamasi yirik ma'muriy birlik, bevosita xonlik hokimiyatiga bo'ysunuvchi hudud ma'nosida qo'llanib, bugungi kundagi *viloyat* terminining semantik yadrosi bilan to'la mos keladi. *Tuman* esa viloyat tarkibidagi quyi boshqaruv bo'g'ini sifatida ishlatilgan bo'lib, uning zamonaviy ma'nosi ham ayni shu konseptual asosda shakllangan. Demak, hozirgi terminologik tizim tarixiy uzviylikka ega.

Bu holat tarixiy asarlar tilining nafaqat tarixiy, balki zamonaviy terminologiya uchun ham tayanch manba ekanini yaqqol ko'rsatadi.

Ogahiy tarixiy asarlarida *فُقارو* / *fuqaro* so'zi asosan "grajdan", "mamlakat fuqarosi" ma'nosida ishlatilgan: *Умаро ҳар бирига ўзга риоятлар этиб, Фуқаро ҳолидин огоҳу хабардор қони?* (FI,351); *...ким ўз олдиға таҳкумот ва таслимот расми била фуқароға салғут солиб, ва бегор қилдирур эрди.* (FI,389) Bu so'z faqat yo'qsillikni emas, balki ma'muriy-huquqiy maqomni bildirgan.

Mustaqillik yillarida *fuqaro* rasmiy davlat terminologiyasida ishlatilib, konstitutsiyaviy huquqlar va majburiyatlar bilan bog'landi. Ushbu so'z demokratik davlat fuqarosi, jamiyatdagi shaxs sifatida ishlatiladi. Bu kengayish lingvistik-semantik jarayon sifatida qaraladi

Ogahiy tarixiy asarlarida ishlatilgan arxaik leksik birliklar, xususan, *kadxudo*, *mirob*, *fuqaro*, *tuman*, *viloyat* va shu kabi so'zlar, nafaqat

eski o'zbek tilining leksik-semantik va funksional xususiyatlarini ochib beradi, balki Xorazm hududining madaniy, ijtimoiy va ma'muriy tarixini ham yoritadi. Ushbu so'zlarning hududiy shevalardagi shakllari va zamonaviy o'zbek adabiy tilidagi ishlatilishi arxaik qatlamlarning tilimiz tarixida faol rol o'ynaganini tasdiqlaydi. Masalan, *kadxudo* so'zi boshliq yoki uy sohibi, *mirob* suv ishlari boshqaruvchisi, *fuqaro* davlat fuqarosi, *tuman* va *viloyat* esa hududiy boshqaruv tizimi birliklarini bildiradi. Shuningdek, bu so'zlarning tarixiy-madaniy ahamiyati ularning madaniy meros sifatida saqlanishi va bugungi o'zbek tilining leksik boyligini shakllantirishdagi roli bilan mustahkamlanadi hamda tarixiy manbalarni zamonaviy til bilan bog'lab tahlil qilish orqali fonetik, morfologik va semantik rivojlanishni aniqlash mumkin bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 11-том. – Тошкент: Фан. 1996. – Б.78.
2. Ўразбоев А. Огаҳийнинг тарихий асарлари лексикаси. – Тошкент: Мухаррир, 2013. – Б. 63.
3. Шермухаммад Мунис, Мухаммадризо Огаҳий. Фирдавс ул-икбол (Бахтлар боғи). Нашрга тайёрловчилар Н.Жумахўжа, С.Рўзимбоев, А.Аҳмедов. – Тошкент: O'qituvchi, 2010. – 382 б.
4. Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул-икбол. Араб ёзувидан табдил этган, кириш ва изоҳлар муаллифлари: Ш.Воҳидов, И.Бекчонов ва Н.Полвонов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – 520 б.
5. Мухаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 2-жилд. 1-китоб. Шермухаммад Авазбий ўғли Мунис, Мухаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Фирдавсу-л-икбол (Бахт-саодат жаннати) – Тошкент: "Sharq" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2019, – 512 б.

QARZ MAJBURIYATINI TA'MINLASHDA NEUSTOYKA VA GAROVNING O'RNI

*Adilbayev Bekbosin Abatbayevich, Berdaq nomidagi Qoraqalpoq
davlat universiteti dotsent v.b.*

THE ROLE OF PENALTIES AND COLLATERAL IN SECURING DEBT OBLIGATIONS

*Adilbaev Bekbosin Abatbaevich, Acting Associate professor at
Karakalpak State University*

РОЛЬ НЕУСТОЙКИ И ЗАЛОГА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ДОЛГОВОГО ОБЯЗАТЕЛЬСТВА

*Адилбаев Бекбосын Абатбаевич, и.о. доцента
Каракалпакского государственного университета имени
Бердаха*

<https://orcid.org/0009-0008-1383-4780>

e-mail:
adilbaev_b@karsu.uz

Annotatsiya: Mazkur maqolada qarz majburiyatlarini ta'minlashda neustoyka va garov institutlarining huquqiy mohiyati, turlari hamda fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi o'rni tahlil qilinadi. Amaliy misollar asosida ularning samaradorligi yoritiladi.

Kalit so'zlar: qarz majburiyati, neustoyka, jarima, penya, garov, majburiyatni ta'minlash, fuqarolik huquqi, kreditor, qarzdor.

Abstract: This article analyzes the legal nature of penalty (neustoyka) and pledge as instruments for securing debt obligations. Their types, functions, and practical application in civil law relations are examined through doctrinal analysis and case examples.

Key words: debt obligation, penalty, neustoyka, fine, pledge, security of obligations, civil law, creditor, debtor.

Аннотация: В статье рассматриваются правовая природа неустойки и залога как способов обеспечения долговых обязательств. Анализируются их виды, функции и особенности применения в гражданско-правовой практике на основе теории и судебных примеров.

Ключевые слова: долговое обязательство, неустойка, штраф, пеня, залог, обеспечение обязательств, гражданское право, кредитор, должник.

Kirish (Introduction/Введение). Neustoyka majburiyatlar bajarilishini ta'minlashning eng keng tarqalgan usuli va har doim qarzdordan qo'shimcha pul undirishni nazarda tutuvchi vositadir. Neustoyka majburiyatning bajarilishini ta'minlashning usuli sifatida zarar yetkazilmagan taqdirda ham, tadbirkorlik sohasida esa, umumiy qoidaga binoan majburiyatni buzgan shaxsning aybi bo'lmasa-da, qo'llaniladi[1,84].

Neustoyka qarzdor tomonidan majburiyatning asl holatda bajarilishini ta'minlab beradi va majburiyat ijro etilmasa, qarzdor uchun muayyan javobgarlikni keltirib chiqaradi. Ayni paytda neustoyka ba'zi hollarda majburiyatning bajarilmasligi tufayli yetkazilgan zararining kreditor

tomonidan undirilishini osonlashtiradi, uning asosiy majburiyatni real bajarishini ta'minlaydi va bordi-yu majburiyat bajarilmaydigan bo'lsa, kreditorning majburiyat bajarilmaganligi tufayli vujudga kelgan talablarini qondirishga ko'proq imkon beradi[2,74].

Neustoyka majburiyatlarni ta'minlashning keng qo'llaniladigan usuli bo'lib, qarzdor majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan, shuningdek bajarish muddati kechiktirilgan hollarda belgilangan pul summasini to'lash majburiyatini anglatadi. U shartnoma majburiyatlari buzilishi natijasida kreditor ko'rgan talofatlarni qoplashning qulay vositasi hisoblanadi. Neustoykaning asosiy xususiyatlari jumlasiga javobgarlik miqdorining oldindan belgilanishi, zarar

mavjudligini isbotlash talab etilmasdan majburiyat buzilganligi uchun undirilishi hamda (qonuniy neustoykadan tashqari) tomonlarning uning miqdori, hisoblash tartibi va zararlar bilan nisbatini o'z kelishuviga ko'ra belgilash huquqiga egaligi kiradi[3,589].

Adabiyotlar Tahlili va metodologiya (Materials and methods/Интерпатья и методология).

Yuridik adabiyotlarda neustoykaning to'rt turi ajratiladi: hisobga o'tkaziladigan, jarimali, alohida va muqobil neustoyka. Hisobga o'tkaziladigan neustoykada FKning 325-moddasiga muvofiq, zarar neustoyka bilan qoplanmagan qismida undiriladi. Jarimali neustoyka kreditorga neustoyka bilan birga yetkazilgan zararni ham to'liq undirish huquqini beradi. Alohida neustoykada esa kreditor zararni talab qilmasdan, faqat neustoykani undirish bilan cheklanadi. Muqobil neustoykada kreditorga tanlash huquqi berilib, u neustoykani yoki majburiyat bajarilmaganligi sababli ko'rilgan zararni undirishi mumkin; bu tur oldindan belgilangan zararlarni qoplash imkoniyati bilan ajralib turadi[4,496].

Ayrim holatlarda shartnomada neustoykaning jarimali neustoyka turi qo'llaniladi. Ya'ni, pul mablag'larini qaytarmagan qarzdor berilgan pul summasi, buning uchun olinishi lozim bo'lgan foizlar va o'z vaqtida qaytarilmaganligi uchun neustoyka ham undiriladi. Ya'ni, bunda huquqbuzar qarzdor ayni paytda uch turdagi to'lovni amalga oshirishi lozim bo'ladi: asosiy qarz – olingan kredit summasi; berilgan kredit uchun shartnomada nazarda tutilgan foizlar; o'z vaqtida qaytarilmagan kredit summasi uchun neustoyka. Masalan, FKning 736-moddasi 1-qismiga ko'ra, agar qonun hujjatlarida yoki qarz shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, qarz oluvchi qarz summasini vaqtida qaytarmagan hollarda ushbu Kodeksning 734-moddasi birinchi qismida nazarda tutilgan foizlar to'langan bo'lishidan qat'i nazar, qarz qaytarib berilishi kerak bo'lgan kundan boshlab to u qarz beruvchiga qaytarib berilgan kungacha bu summa yuzasidan ushbu Kodeksning 327-moddasi birinchi va ikkinchi qismlarida nazarda tutilgan miqdorda foizlar to'lanishi kerak. FKning 327-moddasi birinchi va ikkinchi qismlariga binoan esa, boshqa shaxslarning pul mablag'larini g'ayriqonuniy ushlab qolish, ularni qaytarib berishdan bosh tortish, ularni to'lashni boshqacha tarzda kechiktirish yoxud boshqa shaxs hisobidan asossiz olish yoki jamg'arish natijasida ulardan foydalanganlik uchun ushbu mablag'lar summasiga foiz to'lanishi kerak. Foizlar

miqdori kreditor yashaydigan joyda, kreditor yuridik shaxs bo'lganida esa, uning joylashgan yerida pul majburiyati yoki uning tegishli qismi bajarilgan kunda mavjud bo'lgan bank foizining hisob stavkasi bilan belgilanadi. Qarz sud tartibida undirib olinganida sud kreditorning talabini da'vo qo'zg'atilgan kundagi yoki qaror chiqarilgan kundagi bank foizining hisob stavkasiga qarab qondirishi mumkin. Ushbu qoidalar qonunda yoki shartnomada boshqa foiz miqdori belgilangan bo'lmasa qo'llaniladi.

Amaliyotda qarz majburiyatni ta'minlash bilan bog'liq misollarda ham neustoykani qo'llash borasida muayyan tushunmovchiliklar uchraydi. Masalan, bank yuridik shaxsga 250 million so'm miqdorida kredit berdi, lekin u qarzni to'liq qaytarmadi, shuningdek foizlarni to'lamadi. Garov summasi qarzni qoplamadi. 130 million so'mni to'lash qoldi. Shunda subyektlar qolgan asosiy qarz summasini va kredit mablag'laridan foydalanganlik uchun hisoblangan foizlarni qarzdorning likvidli mol-mulkini – ishlab chiqarish uskunasi berish hisobiga so'ndirish to'g'risida bitim tuzdilar. U birja savdolarida 100 million so'mga sotildi. Yuridik shaxs bu narx uskunaning haqiqiy qiymatidan past, bu bilan unga 30 million so'mlik zarar yetkazildi deb hisobladi va bankka uni qoplash talabi qo'yilgan da'voni taqdim etdi. Bank buni rad etdi. Qarz oluvchi iqtisodiy sudiga ko'rsatilgan summadagi zararlarni qoplashi va bankning bundan asossiz bo'yin tovlagani uchun jarima to'lashi xususida da'vo arizasi bilan murojaat qildi. Bunda iqtisodiy sudi yuridik shaxsning da'vo talabini rad etdi.

FKning 342-moddasiga ko'ra, taraflarning kelishuviga muvofiq, majburiyat shartnomaga ko'ra uni bajarish o'rniga voz kechish haqini berish (pul to'lash, mol-mulk berish va shu kabilar) bilan bekor qilinishi mumkin. Voz kechish haqining miqdori, muddatlari va uni berish tartibini taraflar mustaqil belgilaydilar. Ko'rib chiqilgan nizoda pul majburiyati mol-mulk (ishlab chiqarish uskunasi) bilan almashtirilgan, buni sud qonunga muvofiq deb topdi.

Qarz majburiyatida neustoykaning qo'llanilishi bo'yicha yana bir misol, bankka yuridik shaxs ishlab chiqarishni rivojlantirishga (yangi uskuna sotib olish, qo'shimcha texnologik liniyani ishga tushirish va hokazolarga) kredit berishni so'rab murojaat qildi. Yillik 40 foiz hisobidan 30 million so'm berish to'g'risida kredit shartnomasi tuzildi. Kredit mablag'lardan foydalanganlik uchun foiz to'lash hisobiga yuridik shaxsning hisob-kitob

raqamidan bank akseptsiz tartibda 2,5 million so'm undirdi. Yuridik shaxs buni asossiz deb hisobladi va iqtisodiy sudiga ortiqcha hisobdan chiqarilgan summalarni qaytarish to'g'risida da'vo arizasi bilan murojaat qildi. Sud yuridik shaxs bayon etgan talablarni qondirishni rad etib, bankning shartnomada belgilangan stavka bo'yicha kreditdan foydalanganlik uchun foizlarni undirishga doir harakatlarini qonunga muvofiq deb topdi. Iqtisodiy sudning kassatsiya instansiyasi ushbu qarorni bekor qilish uchun asos topmadi.

Muhokama (Discussion /Обсуждение).

Huquqni qo'llash amaliyotida kreditga pul mablag'lari berish shartnomasining shartlaridan biri deb kredit foizi stavkasini o'zgartirish nazarda tutiladi. Bunda bunday qilish to'g'ri bo'ladigan holatlar qayd etib qo'yiladi. Ko'rib chiqilayotgan holatda ulardan biri "Markaziy bankning takroriy moliyalash stavkasini o'zgartirish" edi. Biroq shartnoma taraflar qanday aniq o'zgartirishni: faqat ko'paytirishni yoki shuningdek kamaytirishni ham kredit bo'yicha foiz stavkasini o'zgartirish uchun qonuniy shart deb topishga haqli ekanliklarini aniqlashtirmagan. Sud takroriy moliyalash stavkasini pasaytirish shartnoma doirasiga joylashganidan va kredit foizi stavkasini kamaytirish talabini bayon etish uchun yuridik shaxsning legitim asosi hisoblanishidan kelib chiqdi.

Biroq Fuqarolik kodeksi 382-moddasining birinchi qismiga, shuningdek 1998-yil 29-avgustdagi "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida" 670-I-son qonuni 15-moddasining birinchi qismiga muvofiq, shartnoma shartlaridagi o'zgartirish, agar qonun yoki shartnomaning o'zida boshqa narsa nazarda tutilmagan bo'lsa, taraflarning kelishuviga ko'ra amalga oshiriladi. Ko'rib chiqilayotgan holatda shartnomada qarz oluvchiga qarz mablag'laridan foydalanganlik uchun foiz stavkasini bir taraflama tartibda kamaytirish huquqini beradigan qoidalar mavjud bo'lmagan. Sud shartnoma amal qiladigan muddat mobaynida uni kamaytirish ikkala tarafning o'zaro roziligiga ko'ra amalga oshirilishini ko'rsatdi. Aniqlanganidek, bank kredit foizi joriy stavkasini kamaytirishga rozilik bermagan. Buning ustiga, tegishli talablar izhor etilgan xatlarga rad javobi berib, ularni qabul qilish va ijro etishdan bosh tortgan. Qarz majburiyatini ta'minlashda neustoykani qo'llashning o'ziga xos jihatlari neustoykaning bir vaqtning o'zida majburiyatlar ijrosini ta'minlash vositasi va fuqarolik-huquqiy javobgarlik chorasi ekanligidan kelib chiqadi. Shu sababli, ipoteka

kredit shartnomasida neustoykani qo'llash va bunda qarzdor zimmasiga qo'shimcha foizlarni yuklash kredit munosabatlaridagi barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Qayd etish lozimki, garov majburiyatlar bajarilishini ta'minlashning eng ishonchli usuli sanaladi. Garovda qarzdor tomonidan muayyan mol-mulk majburiyat bajarilmagunicha kreditor qo'lida bo'ladi yoki uning fuqarolik muomalasi cheklab qo'yiladi. FKning 264-moddasiga binoan, bir shaxsning boshqa shaxsga mol-mulkni yoki unga bo'lgan huquqni majburiyatlarni ta'minlash uchun berishi garov hisoblanadi.

Natijalar (Results / Результаты). Garovga ko'ra qarzdor garov bilan ta'minlangan majburiyatni bajarmagan taqdirda kreditor (garovga oluvchi) bu majburiyat bo'yicha o'z talabi garovga qo'yilgan mol-mulkning qiymatidan ushbu mol-mulk egasi bo'lgan shaxs (garovga qo'yuvchi)ning boshqa kreditorlariga qaraganda imtiyozli suratda qanoatlantirilishiga, qonunda belgilab qo'yilgan chegirishlardan keyin, haqli bo'ladi.

Bu chegirishlar qonunda nazarda tutilgan hollarda, garovga oluvchining talablarini qanoatlantirish o'zgacha tartibda hal qilinishini anglatadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining "Sud hujjatlari va boshqa organ hujjatlarini ijro etish to'g'risida"gi Qonunning 80-moddasida talablar qondiriladigan undiruvlarning navbati belgilanadi. Ko'rsatilgan moddaga muvofiq, garovga qo'yilgan mol-mulkning qiymatidan undiruv to'g'risidagi garov bilan ta'minlangan talablar to'rtinchi navbatda qondiriladi. Demak, sud hujjatlarini ijro etish jarayonida garovga oluvchining huquqi imtiyozli hisoblanmaydi.

Shunga o'xshash qoida "To'lovga qobiliyatsizlik to'g'risida"gi Qonun bilan, garov narsasi qarzdorga mulk huquqi tegishli bo'lgan hollarda navbat belgilangan. Masalan, ushbu Qonunning 221-moddasiga muvofiq, agar garovga qo'yilgan mol-mulkni (garov narsasini) sotishdan tushgan summa kreditorlarning garov bilan ta'minlangan talablarini to'la qondirish uchun yetarli bo'lmasa, unda talablarning qolgan qismi "To'lovga qobiliyatsizlik to'g'risida" Qonunning 150 va 154-moddalarida belgilangan navbat tartibida qondirilishi kerak. Navbatdan tashqari qondirilishi lozim bo'lgan bunday xarajatlar va talablar quyidagilardir: sud xarajatlari; sud boshqaruvchilariga haq to'lash bilan bog'liq xarajatlar; kommunal xizmatlar va foydalanish xarajatlariga oid joriy to'lovlar; qarzdorning mol-mulkini sug'urta qilish xarajatlari;

qarzdor qaysi fuqaroning hayoti yoki sog'lig'iga zarar yetkazilganligi uchun qonun hujjatlariga muvofiq javobgar bo'lsa, ana shu fuqaroning talablari[5,496].

Darhaqiqat, garov garovga qo'yuvchi o'z majburiyatlarini bajarmagan hollarda garovga oluvchining talablarini qondirish maqsadida belgilanadi va garovga oluvchiga garovga qo'yilgan molk-mulkning qiymatidan uning talabi boshqa kreditorlarga qaraganda imtiyozli ravishda qanoatlantirilishi huquqini beradi. O'zbekiston Respublikasi "Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida"gi Qonunining 51-moddasiga asosan qarzdorning garov bilan ta'minlanmagan mol-mulki unga nisbatan qo'yilgan barcha talablarni to'la qanoatlantirish uchun yetarli bo'lmasa, undiruv uning garovga qo'yilgan mol-mulkiga qaratiladi, bunda garovga oluvchining belgilangan huquqlariga rioya etiladi. Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlari asosida garovga qo'yilgan mol-mulkka undiruv qaratilgan vaqtgacha garovga oluvchi tomonidan garovga qo'yilgan mol-mulkni undirish muddati kelmagan bo'lishi mumkin va garovga oluvchi garov bilan ta'minlangan majburiyatning muddatidan oldin bajarilishini talab qilishga haqli emas. Garovga oluvchida bunday huquqning bo'lmasligi garovdagi mol-mulkning boshqa kreditorlarning talablarini qondirish uchun ishlatilishiga va garovga oluvchining qonun bilan belgilangan imtiyozli huquqi to'liq amalga oshirilmasligiga olib keladi. Shu sababli Fuqarolik kodeksining 282-moddasini garovga oluvchiga mol-mulk bilan ta'minlangan majburiyatni muddatidan oldin talab qilish huquqini berishni nazarda tutuvchi band kiritilgan va unga ko'ra, "undiruv garovga qo'yilgan mol-mulkka sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlari majburiy ijro etilayotganda qaratilgan bo'lsa" garovga oluvchi garov bilan ta'minlangan majburiyatni muddatidan ilgari bajarishni talab qilishga, agar uning talabi qondirilmasa, undiruvni garov narsasiga qaratishga haqlidir.

Xulosa (Conclusion / Заключение).
Yuqorida ta'kidlanganidek, o'z manfaatlarini

ta'minlash vositasi sifatida garovni tanlaganda kreditor "shaxsga emas, buyumga ishonaman" degan prinsipga rioya etadi. Molk-mulk garovga qo'yilganda haqiqiy kredit vujudga keladi, uning mazmuni qarzdor mulki tarkibida muayyan obyektни ajratishdir, qarzdor ishonchni oqlamagan hollarda esa ushbu obyekt qiymati hisobidan kreditor talablari qanoatlantiriladi.

Garov aholi va yuridik shaxslarning erkin pul mablag'larini to'plash va ularni kreditlashga ehtiyoji bo'lgan subyektlar orasida iqtisodiy asosda joylashtirish vazifasini bajaradigan moliya-kredit tizimining rivojlanishida va muvaffaqiyatli harakat qilishida alohida ahamiyatga ega.

Garov ta'minlovchi vazifani bajaradi, chunki hisobidan kreditor talablari qanoatlantirilishi mumkin bo'lgan mol-mulk qarzdorning majburiyatni buzadigan harakatlarigacha kreditorga taqdim etiladi. Undiruvni garovga qo'yilgan mol-mulkka qaratish masalalari O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi, "Garov to'g'risida"gi, "To'lovga qobiliyatsizlik to'g'risida"gi, "Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida"gi va "Ipoteka to'g'risida"gi qonunlar bilan tartibga solinadi.

Adabiyotlar ro'yxati (References /

Использованная литература):

1. Раҳмонкулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи (умумий қоидалар). –Тошкент: ТДЮИ, 2005. -84 б.
2. Абдулхасанова Қ.Ш. Қишлоқ хўжалигида шартномавий мажбуриятлар ижросини таъминлашнинг моддий ва процессуал-ҳуқуқий муаммолари: Юрид. фан. док. дис....-Тошкент: 2009. – 74 б.
3. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. 1-жилд (биринчи қисм) Адлия вазирлиги. –Тошкент: Vektor-Press, 2010. -589 б.
4. Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. I қисм. Қайта ишланган ва тўлдирилган бешинчи нашр. – Тошкент: ТДЮИ нашриёти, 2009. - 496 б.
5. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. I жилд.-Тошкент: Vektor-Press нашриёти, 2010. –Б. 624-625.

**2002-2012 ЖЫЛЛАРДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ
ПРОЗАСЫНДА ГҮРРИҢЛЕРДИҢ СЮЖЕТЛИК
КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ (Алланазар
Абдиевтың “Мал қара”, “Жыртық етик”, “Мойынлау”
гүрриңлери мысалында)**

Утамбетова Арухан,
филология илимлери кандидаты
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы
Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар Илимлер илим
изертлеу институты, Нөкис қаласы

**2002-2012 ЙИЛЛАР ҚОРАҚАЛПОҚ НАСРИДАГИ
ҲИКОЯЛАРНИНГ СЮЖЕТ-КОМПОЗИЦИОН
ХУСУСИЯТЛАРИ**

**(Алланазар Абдиевнинг “Мал қара”, “Жиртиқ етик”,
“Мойинлау” ҳикоялари мисолида)**

Утамбетова Арухан, филология фанлари номзоди
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон
бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот
институты, Нукус шаҳри

**СЮЖЕТНО-КОМПОЗИЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ
РАССКАЗОВ В КАРАКАЛПАКСКОЙ ПРОЗЕ
2002-2012 ГОДОВ**

**(на примере рассказов Алланазара Абдиева “Мал қара”,
“Жыртықетик”, “Мойынлау”)**

Утамбетова Арухан, кандидат филологических наук
Қарақалпақский научно-исследовательский институт
гуманитарных наук Қарақалпақского отделения Академии наук
Республики Узбекистан, город Нукус

**PLOT-COMPOSITIONAL FEATURES OF STORIES IN
KARAKALPAK PROSE OF 2002-2012 (on the example of
the stories “Mal qara”, “Jirtiq etik”, “Moyinlau” by
Allanazar Abdiev)**

Utambetova Aruxan, Candidate of Philological Sciences
Karakalpak Research Institute of Humanities of the Karakalpak Branch
of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus city

Аннотация: Мақалада қарақалпақ прозасында 2002-2012 жылдар аралығындағы повесть жанрының дамуы негізге алынып, атақты ғалым-жазушы А.Әбдиевтің «Қарақалпақ қосығы» жинағына енген «Мал қара», «Жыртық этик» және «Мойынлау» хикаялары талқыланып, жазушы А.Әбдиевтің шығармашылығы мен шеберлігі де сөз болады.

Түйін сөздер: Әдебиет, жанр, әңгіме, сюжет, композиция, қайшылық, шығарма, өмір, даму.

<https://orcid.org/4001-0022-7242-7544>
e-mail:
aruxan@gmail.com

Резюме: Мақола 2002-2012 йиллар оралигида қорақалпоқ прозасида ҳикоя жанрининг ривожланишига асосланган бўлиб, унда машҳур олим ва ёзувчи А.Абдиевнинг «Қарақалпақ қосыгы» тўпламига киритилган «Мал қора», «Жыртық етик» ва «Мойынлаў» ҳикоялари муҳакама қилинган ва ёзувчининг маҳорат масаласига да кенг тўхталади.

Таянч сўзлар: Адабиёт, жанр, ҳикоя, сюжет, композиция, зиддият, асар, турмуш, ривожланиш.

Резюме: Статья основана на развитии жанра рассказа в каракалпакской прозе в период с 2002 по 2012 год, в ней широко рассматривается мастерство известного ученого и писателя А.Абдиева в рассказах «Мал қора», «Жыртықетик» и «Мойынлаў» включенных в сборник «Қарақалпаққосыгы», а также рассматривается мастерство писателя.

Ключевые слова: Литература, жанр, рассказ, сюжет, композиция, конфликт, произведение, жизнь, развитие.

Summary: The article is based on the development of the genre of the story in the Karakalpak prose in the period from 2002 to 2012, it widely considers the skill of the famous scientist and writer A.Abdiev in the stories «Малқора», «Жыртықетик» and «Мойынлаў» included in the collection «Қарақалпаққосыгы», and also considers the skill of the writer.

Key words: Literature, genre, story, plot, composition, conflict, work, life, development.

Кирисиў. 2002-2012 жыллардағы карақалпақ прозасындағы гүрриң жанры өзиниң идеялық тематикалық масштабының кеңлиги, ҳәр түрлилиги менен турмыстың көплеген тараўларын, ең баслысы руўхый жетиклилик, хадалөмирсүриў, пәк мухаббат ҳәм жолдағы ушырасып туратуғын типик қарама-қарсылықларды, шыдамсызлық, асығыслық пенен сабыр тақаатты, гүман менен исенимди ҳәм тағыбасқа инсан психологиясы оғада қоспалысый қырлымә ўритлеринтийка ретипалып, булл жолда жазыўшыларымыз көптүрли өмир материалларын ашыпсү ўретлейди, оларды сюжетликком позициялық, конфликтлик компонентлерге енгизип, талапқа муўапық дөретпелер жаратыўға ерисе ди. Бул бағыт татурмышынлығының түрлише материалларына сүйенгенҳалда, сюжет ҳәм композициядүзиў ҳәр қәлемий есиниң индивидуальлығы, олардың өзінше белсендилиги көрине баслады.

Әдебиятлар анализи. Проза тараўында гүрриң жанрын академик М.Нурмухаммедов[1:440] өзиниңизертлеўинде қарастырса, С.Баҳадырова [2:171], А.Аманова[3], ғәрезсизлик дәўиринде З.Ктайбековалар[4:130] арнаўлы түрде изертлеўлер жүргизген. Усы бағдарда гүрриң жанрында қәдем сермеп киятырған жазыўшыларымыздан Г.Есемуратованы, Ә.Атажановты, Ө.Өтеўлиевты, А.Әбдиевты,

Ҳ.Өтемуратованы ҳәм М.Таўмуратовларды атап өтиўге болады. Булар гүрриң жанрының мазасын татып, мағызын шаққан, гүрриң жазыўдың шебери дәрежесине жетискен жазыўшылар болып есапланады.

Тилекке қарсы усы гүрриң жанры ҳаққындағы рецензиялық пикирлер, яки бир гүрриңге сын берип әдебиятшы сыпатында баҳалаўлар жоқтың қасында. Әсиресе, соңғы дәўирлерде буған аз кеўил бөлинип атырғандай. Тек соңғы дәўирде 90-жыллар гүрриң жанрында шеберлик мәселелери жөнинде белгили әдебиятшы, алым, сыншы И.Өтеўлиевтың «Гүрриң жанрының мүмкиншиликлери»[6:75-84], «Жан даўысы», «Мухаббат ҳаққында толқыў» атлы илимий мақалаларында[7] айрықша таллаў жасап айтылған пикирлерди толығы менен есапқа алыўға болады. Гүрриң жанры ҳәрекетшен жанр болып табылады. Ол өмирдиң барлық майда-шүйделерине қызғын араласып барады. Гүрриңлерде ҳәм тағы басқа жанрларда жазылған қәлеген жазыўшылардың дөретпелеринде сюжет пенен композиция қурыўдың өзине тән өзгешеликлери болады. Сол сыяқлы ҳәзирги гүрриңлердиң раўажланыўында А.Әбдиевтың белсендилиги менен турмыстан таңлап алған сюжетлер менен оларды өз қарама-қарсылықлары менен композициялық түрде жайластырыў, өз орнына қойып сүўретлеў шеберликлери, алынған

ұақыялардың реализми дыққатты тартады. Усы максетлерди ашыў ушын биз жазыўшының «Қарақалпақ қосығы»[5] деп аталған китабына киргизилген гүрриңлерине нәзер салғанымызда, олардағы бурыннан белгили «штамп» ларға айланып кеткен сюжет курыўдың объектив хронологиялық принципндеги баянлаў стили гөнерген болса да, ал жазыўшы А.Әбдиев буларға жан ендирип, айрықша ұақыялардың композициясының орайында турған хәдийселерди, предмет ямаса басқа да кублысларды айырым сюжетлик детальларды таңлап қәлем тербетийи, сол арқалы унамлы поэтикалық табысларға ерисиў баслы орынды ийелейди.

Талықлаў хәм нәтийжелер.

Усындай көз-қараслар негизинде жазыўшының «Мал қора»деп аталған [5] гүрриңнде автор өз талант мүмкиншиликлерине сәйкес келмейтуғын аз-кем курғақ баянлаўларға шығарманың кирис бөлимінде көбирек берилип кетсе де, ал Бабанияз деген әдебий қахарманның баласы Атаниязға бөлек жай турғызып, оны басқа шығарыўдан басланған сюжетлик раўажланыў композициялық хәм баянлаў стили менен де өз жолына түсип, қызығыўшылықты күшейтип барған. Солайынша дәретпеде усы орынлардан-ақ конфликт, әке хәм бала арасындағы келиспеўшилиқ, қарама-қарсылық басланады хәм барлық типтеги китапқумарларды өзине тартып, заманагөйлиги менен де қызықтырады. Қараңыз: «аўзынан қара қаны келип гә жұмыс, гә жай тәшйиши, гә палақпан,гә сақпан дегендей еки үш жылда төрт бөлмели жайды еплеп питкерди. Үлкен енди жайына бар деп еди, ол: -Кеше жолым түсип барып көрип едим, аға! Маған жай жойбары унамады. Заманагой үлгиде салынбаған екен. Хәжетхана, моншасы жоқ. Асхана бир шетте болыўы керек еди, сонда аўқаттың ийиси отырған жерге иурмайды. Салғаннан кейин еки қабат гаражына дейин курғанда-ғой, заманагой етип... Қулласы, маған унамады-деп барыўдан бас тартты» [5:54].

Буннан алдын гүрриңнің басланғыш орынларындағы курғақ баянлаўды автор жанландырып, баласын таза жайға көширип,

басқа шығарыў максетинде өзиниң жаслық пайытларында бир қанша ұақыт крейде отырғанын, оның көп кемшиликлерин, музқала суўық хәм хожайынның қаталлығы менен сүтхорлығы хәм тағы да басқаларды оның өз аўзынан айтылған ұақыялар, яғный сюжеттиң қосымша детальларын да жанландырып сүүретлеген. Сондай жағдайларда да Атанияз таза жайға барғысы келмеди. Ақырында ол коттеждиң аўмастырыўға келискен кисиниң усыныс-талабы менен малхана салыўға кириседи. Гүрринде усы орынлардан баслап «малхана» сюжетлик композициялық орайға айланып, сол малхананың этирапындағы ұақыялар раўажланып әдебий сюжетлик композиция формаға түседи.

–Гәп жоқ. Малхана салып берейик те, айнымастан бурын алмастырып жиберейик. «25» деген оқымыслы, зыялылар жасайтуғын аймақ-ғой!

–Мениң жұмысым баса-бас. Оның үстине имараттың хәлекшилигинен силикпем шығып, шаршаған адамман. Мал қораны өзиң саласаң.

–Хаў, мен қалай саламан ?!-Атанияз шоршып түсти.

–Мен жай салғандай жуўырып жортып саласаң дә, коттедж керек болса. [5:58].

Усылайынша бурын еркелеў болып өскен Атанияз әкесиниң малқораны өзиң сал деген гәплерин бирден тыңламаса да,кейнинен ол таза жайына көшиўге келисим берди. Сондағы әкениң сөзине де дыққат аўдарсақ: «Мен ақшасын таўып беремен. Гербишин, оны өриўшилердиң қол хақысын, ағаш, сабан, цемент, тас, бәрин есаплап едим, он миллиондай кетеди екен. Сол қәрежетти қолына саламан...Хеш қыйын жери жоқ. Тәўекел деп кирис!» [5,58-59]. Сөйтип олар келиншеги, көрпе-төсеги хәм тағы басқалары менен таза имаратқа барып, жаңа жайдың ишинде отырып мәрдикаршылар менен де бир неше келиспеўшилиқ, конфликтлер менен мал қораны хәм оның алдына шертек тағы басқаларды еплеп, үлкен қыйыншылықлар, гә базарға, гә материаллар ушын ағаш базарға хәм тағы басқаларға жуўырып жортып, келиншегиниң де усыныс келисими менен имаратты қорғаўға күш жумсайды,қыйтақ жерин қайта ислеп аз кем ишим жем: помидор, қыяр, пияз дегендейлерди де өндирип алды.

Соңынан гүрриңде мынандай гәплер жазылған: «Бабанияз қораның питкенин узын кулақтан еситип отыр. Бирақ имараттың коттеджке алмастырыуға жанығып жүрген Атанияздан дәрек жоқ. Соннан бир күнлери баласын шақырып алды».

—Алмастырмайсаң ба? Мал қораны питкерипсең. Қасына тауыққора, ийтқора салыпсаң. Келин тандыр да қурып атырған кусайды. Олар шәрт емес еди-ғой. Өйтип қыйналып не қылар едиң?!.

—Аға,-улы басын төмен алып, шайналып сөйледі. —Аға, мен усы алмастырмай-ақ қояйын ба?

—Хаў, неге, мен ўәде берип қойдым-ғой!- деди әкеси ишинен қулип.

—Балам аўмастырмайжақ дерсиз-дә!

—Хе моншасы жоқ, ишки туалет жоқ,...гараж...Қоңсылар да насаз емес пе? — Сынын бузбай баласын сынап сөйледі.

—Яқ, аға! Бәри жақсы! Гараж, асхана, моншасын да өзим қурып аламан. Қолымнан келеді. Сонша мийнет еткен малқорамды қыймай отырман. Енди түсіндим. [5:67]

Усылайынша «малқора» этирапындағы сюжет пенен конфликт, композиция жуўмақланып өз шешимин табады.

Жазыўшының «Жыртық етик» гүрриңи аўыз-еки әдебиаттағы бир шопанның басына бахыт қусы қонып, ол патша болып сайланғаннан кейин, бурынғы аяғына байлап күн көрис, шопаншылық етип жүрген гөне шарқ етигин соңынан өзи отырған тахтының алдына қыстырып қойыў сюжетиниң мотивин қайталаған сыяқлыдай болып түйиледи. Деген менен жазыўшы сол «жыртық етик»ти жоқарыдағыдай көркем детальға айландырып, усыған байланыслы шығармада заманагөйлик актуальлығы күшли сюжет қурып «жыртық етик» тиң этирапында ўақыяларды тығыз бириктирип инсан баласындағы инсап кәнәэт, орынсыз байып, көзи жер көрмеўшиликтен сақланыў, биреўдиң тосыннан болса да жақсылығын өзине қайтарып бериў сыяқлы хадалый адамгершилик қәсийетлерди зор шеберлик пенен ашып сүўретлейди. Мүмкин, басқа бир оқыўшы журтшылықтың кеўлинде жыртық етик емес, бир қапшық ақшаның сырлары, оның урлық яки тағы басқа купыялары ашылмаған болып көринеди.

Гүрриңниң басланыўы өз заманагөйлиги менен характерли болған сюжет ўақыяларынан басланады. Атап көрсеткенде шығарманың қахарманы Сәтмурат деген оғада кәмбағал кисиниң үй ишиндеги мынандай сюжетлик композициялық формадағы хәм әдебий қахарманлар минез-қулқы менен характерин, психологиялық шараятларды ашып бериўши халатлар менен басланады.

«—Аға, бизиң оқыўдың төлеми қалай болар екен?—деди үлкен улы.

—Мен келте куртка менен тоңып жүрмен. Пальто алып берин, я, аға!—деди қызы да өз арзысын айтпай-ақ қояйын десе де болмағанлықтан, ийменип, жалынышлы хаўаз бенен.

—Илажы болар балам, қызым...

—Аға, мениң етигим жоқ, туфлий менен еле жүриппен тоңып —деди кишкене баласы тап сол ўақытта тоңғандай аяғын услап жыламсырап.

—Мәканкомның жәрдем ақшасын алмадың ба? —деп Сәтмурат хаялына қарады.

—Бағана берди. Азық аўқат, шай, дузға дейин таўсылған екен соларға жумсадым. Паёк дүканымыздан бир қалта ун менен ақ майымызды да алдым. Аўыспады» [5:68].

Шығармада буннан соңғы сюжет бөлекшелери-көркем детальда сол әдебий қахарманның көшеге шығып отырғышта дем алған болып отырғандағы өзиниң буннан да жаман халатларын еслеўлери, хәттеки оның өзлери отырған гөне жайын сатып жибергиси келгени де, сол жайды қоңсыларының зәўлим жайына салыстырып, Сәтмурат муңайып төмен шөгиўлери хәм тағы басқалар сюжетлик композициялық формада ықшамластырылып сүўретлеўлер өз заманагөйлиги менен хәм әдебий образдағы сүўретлеў мотивлериниң орынлылығы: диолог, еслеў сюжет детальларының орынлылығы хәм өткирлиги арқалы поэтикалық роль ойнайды.

А.Әбдиев инсаният ақыл парасат, ой-сезимлер дүньясындағы сырлы нәрселерди, ақыл парасаттың ағла қәсийетлери менен бул соқпақтағы алжасық, кемшиликлерди, жаслықтағы түсинбеўшилик пе, ямаса еркелик пе, муҳаббат жолындағы олқылық пенен надурис басылған кәдемлер ме, гүман ба х.т.б ишки психологиялық кублысларды тереңнен сезип, оларды өз гүрриңлериниң ямаса

повестылериниң негизги темасы етип алып, соған сәйкес түрдеги шығарма атларын дәл идеальға тийетугын нышана етип пайдалана билди. Жазыўшы биз тоқтаған шығармаларымыздан тысқары «Мойынлаў» гүрриңинде де усындай биз айтқан инсаният руўхындағы айырым нүкте-еркелик пенен жаслықтағы кәтелер сыяқлы ишки психологиялық кеширмелердиң бири тийисли сюжетлик композициялық бир пүтинлик пенен ашып сүўретленген.

Гүрриңде Несибели деген қыз ертерек турмысқа шығып, ол ериниң бурынғы өткен өмириниң айырым кемшиликлерин, оның бир қыз бенен «жүрип», соңынан оған қосылмай «қойып» кеткени т.б. ушын жигиттиң ажыраспақшы болып ата-анасының үйине түн жарпында қайтып келеди. Сюжеттиң кириспесинде бул да сол Несийбели деген нашардың тилинен, оның анасының өз-ара диологлары арқалы ықшам хәм түсиникли етип хатқа, сюжетке композициялық түрде енгизилген.

Жуўмак. Хәқыйқатында да кәтелесип болып, соңында бундай етип шығарманың жуўмағын байрамдағы дай салтанатлы түрде тамамлаў бурынғы гөнерген социалистлик реализмге тән екенлигин жасырыў қыйын. Деген менен Несийбели менен Бахадырдың да, оның ата-анасы, қәйин ене, атасының да көрген турмыслық кеширмелериниң әдебий конфликтлерге айландырылып, оларды сюжетлик композициялық халда шебер сүўретлеў шығармада жетикли түрде көрсетилгени дәретпениң бүгинги қарақалпақ прозасының бийик табыслары қатарына жатады. Олар әсиресе, баслы әдебий қахарман Несибелиниң айтқан әнгиме-гүрриң сюжетлериндеги қыйырманда шыйырман қосымша сюжет жоллары арқалы өз поэтикалық шеберлиги менен көзге түседі,

жазыўшының жетерли таланты менен дәретиўшилиқ изленгенлигин танытады. Улыўма алғанда А.Әбдиевтың «Қарақалпақ қосығы» деген кітабына киргизилген хәм баспа сөзде жәриялаған хәмме гүрриңлери өз тематикасының көп тараўлы, қамтылған турмыслық материалларының бай екенлиги, жанрлық, стильлик көп түрлилиги еле биз сөз етип қозғамаған кең, арнаўлы изертлеўлерге де мүтәж. Олар бүгинги гүрриңшилигимиздиң пәтли алға илгерлеўлериниң көрсеткиши болып есапланады.

Әдебиятлар:

1. Нурмухамедов М. Шығармалар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1985. – Т. II. – 440 б.
2. Бахадырова С. Современный каракалпакский рассказ (1957-1967 гг): Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Нукус, 1970; Усы автор: Китаби дедем Қорқыт. Қоблан, Едиге хәм хәзирги әдебият хәққында ойлар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. – 171 б.
3. Аманова А. Каракалпакский рассказ 1930-1950-годов. Поэтика и типология: Автореф. канд. дис. ... филол. наук. – Москва, 1993.
4. Ктайбекова З. Мустақиллик дәври қарақалпақ ҳикоялариниң поэтикаси: Филол. фан. фалс. д-ри... (PhD) дис. автореф. – Нукус, 2021; Усы автор. *Ğárezsizlik dáwiri qaraqalpaq gúrrińleri* (Oqıw qollanaba). – Нөкис, "НМПИ баспасы", 2025. -130 б.
5. Әбдиев А. Қарақалпақ қосығы. – Ташкент. 2021.
6. «Арал» журналы, 1993, №2-3, –Б.75-84.
7. «Жан даўысы», Илимий изертлеўлер, Нөкис: Билим, 1993.

UMUMTA'LIM FANLARIDAN DARS SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA AXBOROT TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

*Toshmamatova Munisa Toshmamatovna,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi*

ENHANCING THE EFFECTIVENESS OF TEACHING GENERAL EDUCATION SUBJECTS THROUGH THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES

*Toshmamatova Munisa Toshmamatovna, Independent
Researcher, Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy*

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ДИСЦИПЛИН С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

*Тошмаматова Муниса Тошмаматовна,
независимый исследователь, Денауский институт
предпринимательства и педагогики*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada umumta'lim fanlari bo'yicha dars samaradorligini oshirishda axborot texnologiyalarining o'rni va ahamiyati ilmiy asosda tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim jarayonida interfaol dasturlar, multimediya vositalari, raqamli resurslar va masofaviy ta'lim platformalarining qo'llanishi o'quvchilarning motivatsiyasi, kreativ fikrlashi va mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi ilmiy dalillar asosida yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *Axborot texnologiyalari, dars samaradorligi, raqamli ta'lim, masofaviy o'qitish, interfaol metodlar.*

Annotation: *This article provides a scientific analysis of the role and importance of information technologies in increasing the effectiveness of teaching general education subjects. It examines how interactive software, multimedia tools, digital resources, and distance-learning platforms enhance students' motivation, creative thinking, and independent learning skills.*

Key words: *Information technologies, learning efficiency, digital education, distance learning, interactive methods.*

Аннотация: *В данной статье проводится научный анализ роли и значения информационных технологий в повышении эффективности преподавания общеобразовательных дисциплин. Рассматривается влияние интерактивных программ, мультимедийных средств, цифровых ресурсов и дистанционных платформ на мотивацию учащихся, их творческое мышление и самостоятельные навыки обучения.*

Ключевые слова: *Информационные технологии, эффективность урока, цифровое обучение, дистанционное обучение, интерактивные методы.*

KIRISH (BIBEDENIE/INTRODUCTION).

Zamonaviy ta'lim tizimi globallashuv, raqamlashtirish va innovatsion pedagogik yondashuvlar davriga qadam qo'ygan bir paytda,

umumta'lim maktablarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o'quv jarayonining ajralmas qismiga aylandi. AKTning o'qitish jarayoniga integratsiyalashuvi nafaqat

e-mail:
munisa11@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0007-9872-3264>

o'quvchilarning bilim olish usullarini o'zgartirmoqda, balki pedagoglar uchun ham yangi metodik imkoniyatlarni yaratmoqda. Hozirgi kunda barcha fanlar bo'yicha elektron darsliklar, virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar, onlayn test tizimlari, sun'iy intellektga asoslangan ta'lim ilovalari keng joriy etilmoqda. Shu bilan birga, o'quvchilarning kognitiv faoliyatini rivojlantirish, mustaqil ta'lim olish salohiyatini shakllantirish, darsni individual va differensial yondashuv asosida tashkil etish imkoniyatlari ortib bormoqda. Shu sababli, ushbu maqolada AKTning dars samaradorligiga ta'siri, uning o'quv jarayoniga integratsiyalashuvi, pedago-gik afzalliklari va mavjud muammolar ilmiy-nazariy hamda amaliy misollar asosida batafsil tahlil etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (JIITEPATYPA II METOD/MATERIALS AND METHODS).

So'nggi yillarda ta'lim tizimida yuz berayotgan tub islohotlar umumta'lim fanlarini o'qitish jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish masalasini dolzarb ilmiy-pedagogik muammo sifatida kun tartibiga olib chiqdi. Ta'lim samaradorligini oshirish, o'quvchilarning bilimni ongli o'zlashtirishi va mustaqil fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirish ko'p jihatdan dars jarayonining qanday tashkil etilishiga hamda unda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining qay darajada integratsiya qilinganiga bog'liqdir. Shu bois mazkur yo'nalishda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar tahlili pedagogika fanining muhim nazariy asoslarini tashkil etadi [1].

Pedagogik adabiyotlarda ta'lim samaradorligi tushunchasi, avvalo, kutilgan natijaning kafolatli ta'minlanishi bilan izohlanadi. Bu borada V.P. Bespalko, M.V. Klarin, B. Bloom kabi olimlarning tadqiqotlarida ta'lim jarayonini texnologik yondashuv asosida loyihalash zarurligi asoslab berilgan. Ularning qarashlariga ko'ra, dars jarayonida qo'llaniladigan metod, vosita va shakllar yagona tizimni tashkil etishi hamda o'quvchi shaxsining faolligini ta'minlashi lozim. Aynan axborot texnologiyalari ana shu tizimning muhim bo'g'ini sifatida qaraladi [2].

MUHOKAMA/OBCYJDEHIE/DISCUSSION

Ushbu tadqiqot doirasida olib borilgan nazariy va empirik tahlillar umumta'lim fanlaridan dars samaradorligini oshirishda axborot texnologiyalaridan foydalanish muhim pedagogik

omil ekanini tasdiqlaydi. Olingan natijalar avvalgi ilmiy tadqiqotlar bilan qiyoslanganda, axborot texnologiyalarining ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvi o'quvchilarning bilimni o'zlashtirish darajasi, darsdagi faolligi va mustaqil ishlash ko'nikmalariga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari V.P.Bespalko va M.V.Klarin tomonidan ilgari surilgan texnologik yondashuv g'oyalari bilan hamohangdir. Mazkur olimlar ta'lim jarayonini oldindan loyihalash va natijani kafolatlash muhimligini ta'kidlagan bo'lsa, ushbu tadqiqotda axborot texnologiyalari ana shu loyihalash jarayonining samarali vositasi sifatida namoyon bo'ldi. Xususan, multimedia vositalari va elektron resurslar yordamida tashkil etilgan darslarda o'quvchilarning mavzuni idrok etishi va eslab qolish darajasi an'anaviy usullarga nisbatan yuqoriroq bo'ldi [3].

Muhokamalar jarayonida E.S. Polat hamda UNESCO tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan ham muayyan o'xshashliklar kuzatildi. Mazkur manbalarda axborot texnologiyalarining ta'limdagi ahamiyati, ayniqsa, o'quvchilarni mustaqil bilim olishga yo'naltirishdagi roli alohida ta'kidlangan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli platformalar va interfaol topshiriqlar asosida tashkil etilgan darslarda o'quvchilar faqat tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki ta'lim jarayonining faol subyekti sifatida ishtirok etadi. Muhokamalar shuni ko'rsatadiki, axborot texnologiyalaridan foydalanish dars samaradorligini oshirish bilan birga, o'qituvchining pedagogik faoliyatida ham muayyan o'zgarishlarni yuzaga keltiradi. An'anaviy darslarda bilim manbai sifatida markazda bo'lgan o'qituvchi axborot texnologiyalari qo'llanilgan ta'lim jarayonida ko'proq yo'naltiruvchi va maslahatchi rolini bajaradi. Bu esa o'quvchilarning mustaqil fikrlash va muammoli vaziyatlarni hal qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Biroq muhokamalar davomida ayrim cheklovlar ham aniqlandi. Jumladan, axborot texnologiyalaridan foydalanish o'qituvchidan yetarli darajada raqamli kompetensiyaga ega bo'lishni, shuningdek, texnik infratuzilmaning mavjudligini talab etadi. Texnik vositalarning yetishmasligi yoki internet tarmog'idagi uzilishlar dars samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ushbu holatlar ilmiy adabiyotlarda qayd

etilgan muammolar bilan hamohang ekanini ko'rsatadi [4].

Umuman olganda, muhokamalar natijasida aniqlangan ilmiy dalillar axborot texnologiyalaridan foydalanish umumta'lim fanlaridan dars samaradorligini oshirishda samarali va istiqbolli yo'nalish ekanini tasdiqlaydi. Olingan natijalar avvalgi tadqiqotlar bilan uzviy bog'liq holda talqin qilinib, mazkur yo'nalishda olib boriladigan kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

NATIJALAR (RESULTS/PE3YJIBTATb).

Tadqiqot jarayonida umumta'lim fanlarini o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanishning dars samaradorligiga ta'siri nazariy va amaliy jihatdan o'rganildi. Tajriba-sinov ishlari davomida an'anaviy dars shakllari bilan axborot texnologiyalari integratsiya qilingan darslar o'rtasida muayyan farqlar mavjudligi aniqlandi. Olingan natijalar axborot texnologiyalari asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish darajasi va o'quv faoliyatidagi faolligini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi [2].

Tajriba guruhida o'quvchilarning mavzuni tushunish va uni amaliy faoliyatda qo'llash ko'rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan yuqoriroq bo'ldi. Ayniqsa, multimedia materiallari, interaktiv topshiriqlar va elektron resurslardan foydalanilgan darslarda o'quvchilarning diqqatni jamlash darajasi barqarorlashgani kuzatildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, vizual va audiovizual vositalar yordamida taqdim etilgan o'quv materiali o'quvchilarning xotirasida uzoqroq saqlanib qoladi hamda bilimlarning mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikmalarida ham ijobiy o'zgarishlar qayd etildi. Axborot texnologiyalaridan foydalangan holda tashkil etilgan darslarda o'quvchilar qo'shimcha manbalar bilan ishlash, axborotni izlash va uni tahlil qilishga ko'proq moyillik bildirdi. Bu holat o'quvchilarning faqat tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki bilimni mustaqil egallovchi subyekt sifatida shakllanayotganini ko'rsatadi.

Natijalarning tahlili o'qituvchining pedagogik faoliyatida ham ijobiy o'zgarishlar yuz berganini ko'rsatdi. Axborot texnologiyalaridan foydalanilgan darslarda o'qituvchi ko'proq muvofiqlashtiruvchi va yo'naltiruvchi rolini bajarib,

o'quvchilar bilan interfaol muloqotga kirishdi. Bu esa dars jarayonida ijobiy psixologik muhitning shakllanishiga va o'quvchilarning erkin fikr bildirishiga sharoit yaratdi [1].

Shuningdek, tadqiqot natijalari axborot texnologiyalaridan tizimli va maqsadga yo'naltirilgan holda foydalanilganda dars samaradorligi barqaror ravishda oshishini ko'rsatdi. Texnologiyalar tasodifiy yoki epizodik qo'llanilgan holatlarda kutilgan natijaga to'liq erishib bo'lmazligi aniqlandi. Bu holat axborot texnologiyalarini dars jarayoniga integratsiya qilishda metodik yondashuv muhim ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari umumta'lim fanlarini o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi samarali vosita ekanini ilmiy asosda tasdiqladi. Olingan natijalar mazkur yo'nalishda olib boriladigan keyingi ilmiy tadqiqotlar uchun muhim empirik asos bo'lib xizmat qiladi hamda ta'lim jarayonini modernizatsiya qilishga doir amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION).

Xulosa qilib aytganda, umumta'lim fanlaridan dars samaradorligini oshirishda axborot texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy ta'lim tizimining ajralmas qismi bo'lib, u ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantirish hamda ta'lim jarayonini zamon talablari asosida modernizatsiya qilishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqot natijalari ushbu yo'nalishda olib boriladigan keyingi ilmiy izlanishlar uchun mustahkam nazariy va empirik asos bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

(REFERENCES/ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА)

1. Axmedova D. Ta'lim jarayonida AKTdan foydalanish metodikasi. – Toshkent: Fan, 2021.
2. Kenjayev O. Raqamli ta'lim texnologiyalari va ularning umumta'limdagi o'rni. – Samarqand, 2020.
3. UNESCO. Information and Communication Technologies in Education. 2022.
4. Mishra P., Koehler M. Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK) Framework. – USA, 2019.

Q'ZBEK TILIDA RANG KOMPONENTLI MAQOLLARNING STILISTIK XUSUSIYATLARI

Mengnarova Maftuna Toshboy qizi, Termiz iqtisodiyot universiteti
"Ingliz filologiyasi" kafedrasida o'qituvchisi

STYLISTIC FEATURES OF PROVERBS WITH COLOR COMPONENTS IN THE UZBEKISTAN LANGUAGE

Mengnarova Maftuna Toshboy qizi, Termez University of Economics
Teacher of the Department of "English Philology"

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСЛОВИЦ С ЦВЕТОВЫМИ КОМПОНЕНТАМИ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Менгнарова Мафтунa Тошбой кызы Термезский экономический
университет, преподаватель кафедры "Английская филология"

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek xalq paremiologiyasida rang komponentli maqollarning stilistik va lingvokulturologik xususiyatlari tadqiq etiladi. Tadqiqot rang bildiruvchi leksikalarning maqol tarkibida bevosita nominativ vazifadan chiqib, obrazlilik, baholovchanlik va ekspressivlikni yuzaga keltirishdagi ishtirokini ochib beradi. «Oq», «qora», «qizil», «sariq», «ko'k» va «yashil» ranglar misolida ularning metaforik, ramziy hamda antitezali qo'llanishi xalq tafakkuri va milliy dunyoqarash bilan uzviy bog'liqlikda yoritiladi.

Kalit so'zlar: paremiologiya, maqol, rang komponenti, stilistika, metafora, antiteza, konnotatsiya, simbolika, lingvokulturologiya.

Abstract: This article examines the stylistic and linguocultural features of Uzbek proverbs containing color components. The study focuses on the functional transformation of color-denoting lexical units from literal descriptors to metaphorical, symbolic, and evaluative elements within proverbial discourse. Special attention is given to the colors white, black, red, yellow, blue, and green, analyzing their role in creating antithesis, expressiveness, and cultural symbolism. Using componential, contextual, and linguocultural analysis, the research demonstrates that color-based proverbs function as condensed linguistic representations of the Uzbek national worldview.

Keywords: paremiology, proverb, color component, stylistics, metaphor, antithesis, symbolism, linguoculturology.

Аннотация: В данной статье исследуются стилистические и лингвокультурные особенности пословиц с цветовой составляющей в узбекской народной паремии. Исследование выявляет участие цветообозначающих лексиконных единиц в структуре пословиц, выходящее за рамки прямой номинативной функции, в создании образности, оценочности и выразительности. На примере цветов «белый», «черный», «красный», «желтый», «синий» и «зеленый» подчеркивается их метафорическое, символическое и антитетическое использование в их неразрывной связи с народным мышлением и национальным мировоззрением.

Ключевые слова: паремия, пословица, цветовая составляющая, стилстика, метафора, антитезис, коннотация, символизм, лингвокультурность.

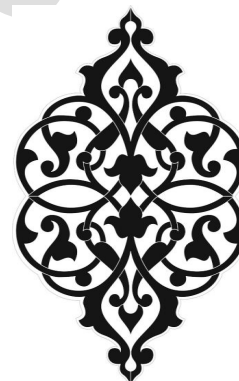
KIRISH. Til millatning tarixiy xotirasi, murakkab lisoniy tizimdir. Ushbu tizimda maqollar madaniy tajribasi va ijtimoiy ongini aks ettiruvchi xalq tafakkurining ixcham, ammo mazmunan

<https://orcid.org/0000-0003-0514-1310>

e-mail:

Mengnorovamaftuna
932@gmail.com

serqirra shakli sifatida alohida o‘rin tutadi. Maqollarda xalqning asrlar davomida shakllangan axloqiy-me‘yoriy qarashlari, hayotiy kuzatuvlari va estetik baholari umumlashtiriladi.

O‘zbek tili paremiologik qatlamida rang komponentli maqollar muhim salmoqqa ega. Ranglar inson idrokining ajralmas qismi bo‘lib, tilshunoslikda rang (xromatizm) bilduruvchi birliklar lingvistik manzarani yaratishda asosiy tayanch nuqtalaridan biri bo‘lib xizmat qiladi. Rang komponentli maqollar faqat predmetning tashqi belgisini ko‘rsatish bilan cheklanmay, ijtimoiy baho va emotsional holatni ham ifodalaydi. Mazkur maqolaning dolzarbligi o‘zbek maqollaridagi rang simvolikasining stilistik imkoniyatlarini tizimli tahlil qilish, ularning metafora va antiteza vositasi sifatidagi funksiyalarini ilmiy asoslash bilan belgilanadi.

METODOLOGIYA. Tadqiqot materiali sifatida o‘zbek xalq maqollarining nufuzli to‘plamlari, xususan, Sh.Shomaqsudov va Sh.Shorahmedov tahriri ostida chop etilgan «O‘zbek xalq maqollari» (2001) nashri asosiy manba bo‘lib xizmat qildi. Tadqiqotda quyidagi metodlar majmuasidan foydalanildi:

1. Komponent tahlil: rang bildiruvchi leksikalarning semantik tarkibini aniqlash.
2. Qiyosiy-tipologik metod: turli ranglarning maqollardagi stilistik yuklamasini solishtirish.
3. Kontekstual tahlil: rang komponentining maqol matnidagi funksional vazifasini aniqlash.
4. Lingvokulturologik tahlil: ranglar semantikasining milliy mentalitet va an‘analar bilan bog‘liqligini ochib berish.

TADQIQOT NATIJALARI. O‘zbek paremiologik tizimida rang komponentlari shunchaki obyektning belgisini ko‘rsatuvchi leksik birliklar emas, balki tilning badiiy-estetik qatlamini boyituvchi semantik yuklamaga ega bo‘lgan vositalardir. Quyida asosiy ranglar bo‘yicha kengaytirilgan tahlilni keltiramiz:

1. «Oq» rangining stilistik tahlili. «Oq» rangi o‘zbek maqollarida eng ko‘p qo‘llaniladigan komponent bo‘lib, u ijobiy konnotatsiyaning markazi hisoblanadi.

«Oq ko‘ngilning oshi halol». Mazkur maqolda «oq» so‘zi insonning ichki dunyosiga nisbatan qo‘llanilgan bo‘lib, metaforik tarzda «poklik», «g‘uborsizlik» va «samimiylik» ma’nolarini ifodalagan. Stilistik jihatdan inson

xarakterini rang orqali vizuallashtirish vazifasini bajargan.

«Oq kiygan bilan oq bo‘lmas, asling qora bo‘lsa». Bu yerda «oq» komponenti tashqi ko‘rinishni anglatga, ikkinchi qismdagi «oq» so‘zi ramziy ma’noda «sharaf» va «yaxshi nom» tushunchalarini ifodalaydi. Maqol tashqi ko‘rinish va ichki mohiyat o‘rtasidagi ziddiyatni antiteza usulida ochib bergan.

«Yuzing oq bo‘lsin, yo‘ling oq bo‘lsin». Ushbu duosifat maqolda «oq» so‘zi epitet (sifatlovchi) vazifasida kelib, omad va muvaffaqiyat semalarini kuchaytirgan. Bu yerda rang komponenti istak va tilaklarning emotsional ta’sirchanligini oshiruvchi stilistik vositadir.

2. «Qora» rangining stilistik tahlili. Sariq rang o‘zbek tilida asosan ayriliq, intizorlik va sarg‘ayish jarayonlari bilan bog‘liq obrazlarni yaratadi.

«Sariqni sarg‘ayib kutar». Bu yerda «sariq» so‘zi kutish natijasida erishiladigan «pishib yetilgan natija» yoki «oltin» ma’nosida kelishi mumkin. Rang komponenti alliteratsiya (tovushdoshlik) hosil qilish orqali maqolning ritmik tuzilishini ta’minlagan.

«Sariq itdan qora itning nima farqi bor?» Maqolda ranglar (sariq va qora) bir-biriga qarshi qo‘yilgan bo‘lsa-da, ularning mohiyati bir xil ekanligi uqtiliradi. Rang komponentlari bu yerda differensiyalovchi (farqlovchi) emas, balki umumlashtiruvchi stilistik vazifani bajargan.

«Kuz kelsa – sariq kiyim, bahor kelsa – yashil kiyim». Bu maqolda rang tabiatning siklik o‘zgarishini personifikatsiya (jonlantirish) qilish uchun xizmat qiladi. «Sariq» – tabiatning qarishi yoki orom olishi ramzi sifatida stilistik obrazlilikni ta’minlaydi.

5. «Ko‘k» va «Yashil» ranglarining stilistik tahlili. Ushbu ranglar o‘zbek paremiyalarida asosan tabiat va metafizik tushunchalar bilan aloqador.

«Yashil bilan dunyo obod, ko‘k bilan osmon». Maqolda «yashil» va «ko‘k» ranglari parallel konstruktsiya hosil qilib, koinot va zaminning uyg‘unligini ifodalaydi. Ranglar bu yerda estetik go‘zallik va tinchlik ramzi sifatida qo‘llanilgan.

«Ko‘k eshakka ko‘k no‘xta». Ba’zi maqollarda «ko‘k» so‘zi «kulrang» ma’nosida kelib, prostonarodizm (xalqona sodda nutq)

uslubida ma'lum bir tabaqaning didi yoki holatini hajviy (ironik) tarzda ifodalash uchun ishlatiladi.

«Yashil o't o'sgani yaxshi, yomonning o'lgani yaxshi». «Yashil» rangi bu yerda hayot va rivojlanishning lisoniy belgisi (marker) hisoblanadi. Rang komponenti ijobiy va salbiy holatlarni bir-biriga qiyoslashda fon vazifasini o'taydi.

MUNOZARA. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, rang komponentli maqollarning o'zbek tili stilistikasidagi o'rni beqiyosdir. Biz tadqiqotimiz davomida quyidagi xulosalarga keldik:

1. Semantik Transformatsiya: ranglar o'zlarining to'g'ridan-to'g'ri ma'nosini yo'qotib, xalqning ma'naviy-axloqiy kategoriyalari (yaxshilik/yomonlik, halollik/harom) bilan qorishib ketadi. Masalan, «oq» va «qora» ranglarining 80% holatda axloqiy baho berish uchun ishlatilishi buni isbotlaydi.

2. Lisoniy tejamkorlik: Rang komponenti maqol tarkibida bir necha so'z bilan ifodalanishi mumkin bo'lgan tushunchani bitta leksika orqali ifodalash imkonini beradi. «Qora kunda» iborasi o'rniga «musibatli, qiyin, og'ir damlarda» deyish nutqning ixchamligini buzgan bo'lur edi.

3. Badiiy tasvir vositalari bilan aloqa: Ranglar maqollarda mustaqil holda emas, balki ko'pincha metafora, antiteza, epitet va metonimiya kabi stilistik figuralarning tarkibiy qismi sifatida yuzaga chiqadi. Bu esa maqollarning nafaqat mantiqiy, balki badiiy ta'sirchanligini ham ta'minlaydi.

Tadqiqotimiz davomida aniqlandiki, rang komponentli maqollarning 60% dan ortig'ini «oq» va «qora» ranglari ishtirokidagi birliklar tashkil etadi. Bu xalq tafakkurida axloqiy kategoriyalarning (yaxshi-yomon) ustuvorligidan dalolat beradi.

XULOSA. O'zbek xalq paremiologik tizimida rang komponentli maqollarning lingvostilistik tabiatini tadqiq etish natijasida quyidagi umumlashtirilgan ilmiy xulosalarga kelindi:

1. Lisoniy-kognitiv funksiya: Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi rang komponentli maqollar shunchaki tasviriy vosita yoki badiiy bezak emas, balki xalqning asrlar davomida shakllangan etik va estetik qarashlari muhrlangan murakkab kognitiv tuzilmalardir. Ranglar bu kabi birliklarda inson tafakkuridagi mavhum tushunchalarni (masalan, yaxshilik va yomonlik, omad va baxtsizlik, halollik va xiyonat) konkret lisoniy obrazlarga aylantirish va ularni tinglovchi ongiga ta'sirchan tarzda yetkazishga xizmat qiladi.

2. Stilistik ko'lamdorlik: rang bildiruvchi leksemalar maqol matnida o'zining birlamchi nominativ (lug'aviy) ma'nosidan uzoqlashib, chuqur konnotativ mazmun kasb etadi. Ayniqsa, metafora, metonimiya va simvolika usullarining faolligi ranglarning pragmatik imkoniyatlarini kengaytiradi. Tahlillarimiz «oq» va «qora» ranglarining binar muxolifati (antitezasi) hayotiy ziddiyatlarni umumlashtirishda eng samarali stilistik figura ekanligini tasdiqladi. Bunday zidlantirish orqali maqolning mantiqiy urg'usi kuchayadi va xalqning axloqiy xulosalari yaqqol namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: Fan, 2001.
2. Safarov Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2012.
3. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005.
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent, 2000.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent, 2006–2008.
6. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013.
7. Курбанбаева, М. (2023). Пословицы и поговорки со схожим значением в русском и узбекском языках и общность народной мудрости. Tamaddun nuri jurnali, 4(43), 15-18.

ZAMONAVIY XITOYDA MA'NAVIY TARBIYA TARAQQIYOTINING IJTIMOIIY-FALSAFIY JIHATLARI

Muhiddinova Sarvinoz,

Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti tayanch doktoranti

SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF MORAL AND SPIRITUAL EDUCATION IN MODERN CHINA

Muhiddinova, Sarvinoz

PhD Candidate, Institute for Social and Spiritual Studies

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ КИТАЕ

Сарвиноз Мухиддинова,

Соискатель Института социально-духовных исследований

sarvinozmuhiddinova365@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-8465-689X>

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy Xitoyda ma'naviy tarbiya jarayonining ijtimoiy-falsafiy jihatlari keng yoritilgan. Globallashuv davrida yoshlarning ma'naviy ongini shakllantirish, milliy qadriyatlarining ijtimoiy barqarorlikdagi roli hamda davlat siyosatida ma'naviy tarbiya ustuvorligi tahlil qilingan. Konfutsiy merosi va marksistik mafkuraning uyg'unlashuvi, ma'naviy tarbiyaning ta'lim, oila va ommaviy madaniyat orqali amalga oshirilish mexanizmlari o'rganilgan. Maqolada ma'naviy immunitetni shakllantirish zarurati va Xitoy tajribasining boshqa mamlakatlar uchun ahamiyati ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Xitoy, ma'naviy tarbiya, ijtimoiy falsafa, qadriyat, ta'lim, globallashuv, jamiyat, Konfutsiy, mafkura, barqarorlik.

Abstract: The article provides an in-depth analysis of the socio-philosophical aspects of spiritual education in modern China. It examines the formation of youth's spiritual consciousness under globalization, the role of national values in ensuring social stability, and the priority of spiritual education in state policy. Special emphasis is placed on the synthesis of Confucian philosophy and Marxist ideology, as well as the mechanisms of implementing spiritual education through education, family, and mass culture. The article highlights the necessity of developing spiritual immunity among youth and the significance of China's experience for other countries.

Key words: China, spiritual education, social philosophy, values, education, globalization, society, Confucius, ideology, stability.

Аннотация: В статье подробно рассматриваются социально-философские аспекты духовного воспитания в современном Китае. Анализируется формирование духовного сознания молодежи в условиях глобализации, роль национальных ценностей в обеспечении социальной стабильности и приоритетность духовного воспитания в государственной политике. Особое внимание уделено синтезу конфуцианской философии и марксистской идеологии, а также механизмам реализации духовного воспитания через образование, семью и массовую культуру. Показана необходимость формирования духовного иммунитета молодежи и значение китайского опыта для других стран.

Ключевые слова: Китай, духовное воспитание, социальная философия, ценности, образование, глобализация, общество, Конфуций, идеология, стабильность.

Kirish

Xitoyda ma'naviy tarbiya masalasi qadimiy tarixiy ildizlarga ega bo'lsa-da, bugungi kunda u davlat siyosatining eng muhim yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. XXI asrda Xitoyning iqtisodiy va siyosiy yuksalishi bilan birga, ma'naviy uyg'onish jarayonlari ham chuqurlashdi. Bu jarayon jamiyatni maqsad sari birlashtirish, milliy qadriyatlarni mustahkamlash va global ta'sirlarga qarshi ma'naviy immunitet yaratishga qaratilgan.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati

Xitoyning ma'naviy tarbiya siyosati "Xitoy orzusi" konsepsiyasi doirasida milliy tiklanish va jamiyat barqarorligini ta'minlashning ajralmas qismi sifatida belgilangan [1]. Bu konsepsiyada ma'naviy birlik davlat rivojlanishining asosiy sharti sifatida ko'riladi. Konfutsiy merosidagi insonparvarlik va axloqiy tartib tamoyillari marksistik mafkuradagi ijtimoiy adolat va kollektivizm g'oyalari bilan uyg'unlashmoqda [2].

Hozirgi davrda Xitoyda yoshlarning ongiga eng katta ta'sir ko'rsatuvchi omillar – internet, ommaviy madaniyat va global kommunikatsiyalar hisoblanadi. Shu bois davlat siyosatida axborot makonini tartibga solish, internetni nazorat qilish va yoshlar uchun sog'lom axborot muhitini yaratish muhim vazifa sifatida belgilanmoqda. Ma'naviy tarbiyaning zamonaviy modelida ta'lim, oila va media asosiy vositalar sifatida bir butun tizimga birlashtirilgan.

Tajriba qismi (Tadqiqotni amalga oshirish)

Tadqiqot davomida tarixiy-tahliliy, komparativ va sotsiologik metodlardan foydalanildi. Xitoyda olib borilayotgan davlat dasturlari, ta'lim tizimi islohotlari va xalqaro ilmiy tadqiqotlar asosida ma'naviy tarbiyaning ijtimoiy-falsafiy asoslari o'rganildi. Sotsiologik kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, shahar yoshlari ko'proq g'arbiy qadriyatlar ta'siriga ochiq bo'lsa-da, qishloq yoshlari milliy an'analarga sodiqligini saqlab qolmoqda.

Shuningdek, Konfutsiy institutlari faoliyati, davlat tomonidan amalga oshirilayotgan "toza internet" [3] dasturi va yoshlar orasida o'tkazilgan ijtimoiy so'rovlar natijalari tahlil qilindi. Bu tajribalar ma'naviy tarbiyaning Xitoy jamiyatida qanday mexanizmlar orqali amalga oshirilishini aniqlashga imkon berdi.

Olingan natijalar tahlili

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, Xitoyda ma'naviy tarbiya uch asosiy darajada amalga oshirilmoqda: birinchidan, ta'lim tizimi orqali yoshlar ongiga milliy qadriyatlar singdirilmoqda; ikkinchidan, davlat siyosati orqali ma'naviy birlik va vatanparvarlik targ'ib qilinmoqda; uchinchidan, ommaviy madaniyat vositalari orqali ma'naviy qadriyatlar ommalashtirilmoqda [4].

Ta'lim tizimida falsafa va etika fanlari majburiy o'quv dasturlariga kiritilgan bo'lib, yoshlarning ma'naviy ongini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Davlat tomonidan ishlab chiqilgan dasturlar esa yoshlarning vatanparvarlik ruhini mustahkamlash va ularni ijtimoiy mas'uliyatli shaxs sifatida tarbiyalashga qaratilgan.

Konfutsiy institutlari Xitoy madaniyatini dunyo bo'ylab targ'ib etish bilan birga, ma'naviy qadriyatlarni xalqaro miqyosda yoyishga xizmat qilmoqda [5]. Shuningdek, Xitoy ommaviy axborot vositalarida milliy qadriyatlarni mustahkamlashga qaratilgan maxsus dasturlar keng targ'ib qilinmoqda.

XXR butun dunyoga iqtisodiy kuch va texnologik markaz sifatida dunyoga tanilgan bo'lishi bilan bir qatorda, uning yoshlar ongiga ma'naviy tarbiyani singdirish usul va texnologiyalari hozirgi globallashuv davrida yanada dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ma'naviyat mamlakat madaniyatida katta ta'sirga ega bo'lib, ming yillar davomida xitoy xalqining e'tiqodlari, qadriyatlari va hayot tarzini hamda jamiyatning ijtimoiy tuzilmalarini shakllantirgan.

Xitoy faylasuflari ham globallashuv jarayoni obyektiv va muqarrar ekanligini tan olishsa-da, globallashuv atrofida aylangan turli qarama-qarshi fikrlar uning progressiv jarayon ekanligini chetlab o'ta olmaydi [6]. Shubhasiz globallashuvning asosiy impulslari iqtisodiyotdan kelib chiqadi, ammo uning ijtimoiy jihatlari siyosat va madaniyat, ma'naviyat, ta'lim shuningdek, umumiy munosabatlar tizimida tezkorlik bilan namoyon bo'ladi. So'nggi yillarda globallashuv jarayoni xitoy olimlar tomonidan ham sinchkovlik bilan o'rganilmoqda. Ularning ko'pchiligi ta'kidlaganidek, globallashuvning ijtimoiy jarayonlarga ta'siri tom ma'noda G'arb manfaatlariga xizmat qiladi. Ma'naviy tarbiya har qanday davlatning ijtimoiy-madaniy taraqqiyoti va barqarorligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri

sifatida qaraladi. Xitoyda bu masala o'ziga xos sivilizatsiyaviy jarayonlar, falsafiy an'analar va zamonaviy siyosiy strategiyalar bilan uyg'unlashgan. Ayniqsa, konfutsiychilik, taoizm, buddaviylik singari qadimiy falsafiy maktablar, shuningdek, zamonaviy bosqichda Kommunistik partiya mafkurasi asosidagi "sotsialistik qadriyatlar tizimi" orqali ma'naviy tarbiya murakkab va evolyutsion shaklda rivojlanib bormoqda[7].

Xitoyning ma'naviy tarbiya sohasidagi tizimli yondashuvlari nafaqat ichki sotsial birlashuvni ta'minlab, balki xalqaro maydonda "yumshoq kuch" (soft power) sifatida faol qo'llanmoqda.

Xitoydagi ma'naviy tarbiya qadimiy falsafiy oqimlar — konfutsiychilik (rujia), taoizm (dao jiao) va buddaviylik (fo jiao) asosida shakllangan[8]. Ularning har biri shaxsiy yetuklik, ijtimoiy uyg'unlik, axloqiy intizom va murosaviy munosabatlar tamoyillarini ilgari suradi. Xitoyda uchta alohida ta'limot tan olingan; konfutsiylik, daosizm va buddizm. Ushbu e'tiqod tizimlarining har biri o'ziga xos marosimlar va o'zining falsafiy qarashlar majmuasiga ega bo'lsa-da, ular son-sanoqsiz yo'llar bilan o'zaro uyg'unlashib, xitoy xalqi ongi va hayot tarzida o'z ifodasini topgan. Ushbu e'tiqod tizimlari dinlar bilan o'xshashliklarga ega bo'lsa-da, ular ko'p jihatdan ajralib turadi. Misol uchun, ba'zi dinlardan farqli o'laroq, Xitoyda ma'naviyat ko'pincha qoidalar yoki ta'limotlarga qat'iy rioya qilishdan ko'ra ko'proq shaxsiy o'sish va o'zini o'zi takomillashtirishga qaratilgan.

Ma'naviyatning bu uchta ustuni hatto alohida shaxslar ichida ham bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning ko'plari o'zlarining shaxsiy e'tiqodlarida har uchala jihatni qo'llashni tanlaydilar[9].

Xulosa

Zamonaviy Xitoyda ma'naviy tarbiya taraqqiyotining ijtimoiy-falsafiy jihatlari bugungi globallashtirish sharoitida jamiyat barqarorligi, shaxs kamoloti va sivilizatsiyaviy o'zlikni saqlab qolish muammolari bilan chambarchas bog'liq holda shakllanmoqda. Xitoy siyosiy-falsafiy tafakkurida ma'naviy tarbiya nafaqat axloqiy qadriyatlar tizimi sifatida, balki jamiyatning umumiy rivojlanish strategiyasini belgilovchi muhim mafkuraviy institut sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu jarayonda Konfutsiy ta'limotiga asoslangan insonparvarlik,

jamiyatda uyg'unlik, tartib va mas'uliyat tamoyillari milliy davlatchilik g'oyasi bilan qayta uyg'unlashtirilib, ideologik, pedagogik hamda madaniy sohalar uchun metodologik asos vazifasini bajarmoqda.

Xitoy tajribasi shuni ko'rsatadiki, ma'naviy tarbiya tizimi faqat ta'lim muassasalarida olib boriladigan tarbiya jarayoni bilan chegaralanmaydi, balki oilaviy tarbiya, diniy-falsafiy merosni tiklash, OAV va raqamli kommunikatsiya tizimlari orqali ong va madaniyatni shakllantirish bilan uyg'un holda olib boriladi. Ma'naviy tarbiya davlat siyosati darajasida qo'llab-quvvatlanib, jamiyatning barcha qatlamlari uchun yagona konseptual tamoyillar tizimiga tayanadi. Bu esa axloqiy ongning uzluksiz takomillashuviga, ijtimoiy birdamlikning mustahkamlanishiga, milliy o'zlik va madaniy identifikatsiyaning mustahkamlanganiga olib keladi.

Shuningdek, zamonaviy Xitoyda ma'naviy tarbiyani rivojlantirish jarayonida raqamli texnologiyalar, sun'iy intellektga asoslangan ma'rifiy platformalar, virtual kutubxonalar, madaniy merosni ommalashtirish tizimlari faol qo'llanilmoqda. Bu esa qadimiy axloqiy meros bilan zamonaviy kommunikativ madaniyat o'rtasida uyg'un ko'priklar yaratib, an'ana va innovatsiya o'rtasidagi muvozanatni saqlash imkonini bermoqda. Shu tariqa, ma'naviy tarbiya jamiyat taraqqiyotining ichki harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo'ladi. Natijada, Xitoy tajribasi zamonaviy sharoitda ma'naviy tarbiyaning strategik ahamiyatini ko'rsatib, ijtimoiy-falsafiy tafakkurda quyidagi xulosalarga olib keladi:

1. Ma'naviy tarbiya jamiyat o'zligini saqlashning asosiy omilidir; u milliy qadriyatlarning uzluksiz tiklanishi va avlodlararo meros davomiyligini ta'minlaydi.
2. Davlat va jamiyat institutlari o'rtasidagi uyg'unlik ma'naviy tarbiya samaradorligini oshiradi.
3. An'ana va innovatsiya uyg'unligi zamonaviy tarbiya jarayonining konseptual negizini tashkil etadi.
4. Axloqiy ongning yuksalishi jamiyatda ijtimoiy barqarorlik, birdamlik va mas'uliyat muhitini shakllantiradi.

Shunday qilib, zamonaviy Xitoyda ma'naviy tarbiya taraqqiyotining ijtimoiy-falsafiy jihatlarini o'rganish nafaqat mazkur davlat tajribasini anglash, balki milliy ma'naviy tarbiya strategiyalarini takomillashtirish uchun ham muhim nazariy-amaliy ahamiyatga ega. Xitoy modelida shakllangan ma'naviy tarbiya tizimi jamiyatda ruhiy uyg'unlik, axloqiy barqarorlik va madaniy taraqqiyotning uzluksizligini ta'minlashga xizmat qiluvchi samarali mexanizm sifatida e'tirof etilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xi Jinping. The Governance of China. Beijing: Foreign Languages Press, 2018.
2. Bell, D. A. China's New Confucianism.

- Princeton University Press, 2010.
3. Tu Weiming. Confucianism and Spiritual Traditions in Modern China. World Scientific, 2015.
4. Fairbank, J. K., Goldman, M. China: A New History. Harvard University Press, 2006.
5. Pohl, K.-H. Chinese Thought in a Global Context. Brill, 2009.
6. Holbig, H. Ideology and Politics in Contemporary China. Routledge, 2009.
7. Zhao Tingyang. The Tianxia System. University of California Press, 2021.
8. Dirlik, A. Marxism in the Chinese Revolution. Rowman & Littlefield, 2005.
9. Liu Kang. Globalization and Cultural Trends in China. University of Hawaii

